Fernand Braudel

MADDİ UYGARLIK

Mübadele Oyunları

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay



2. BASKI



GİRİŞ

Eğer her şey basit olabilseydi, bu cildin, maddi hayatın zemin katının -bu eserin birinci cildinin konusu- üzerinde, ekonomik hayatın hemen üstte yer alan katlarını ve bunun üzerinde de, kapitalist eylem katını keşfettiğini söylerdim. Bu, katları olan bir ev simgesi, eğer onları somut anlamı içinde zorlayabiliyorsa, nesnelerin gerçeğini oldukça iyi bir şekilde aktarabilmektedir.

“Maddi hayat” (işin çok başındaki anlamında) ile ekonomik hayat arasındaki, sürekli olmayan temas alanı, binlerce mütevazi nokta halinde maddeleşmektedir: pazarlar, dükkânlar, dükkâncıklar... Bu noktalar aynı zamanda, bir o kadar da kopuş demektir: bir yanda mübadeleleri, paraları, düğüm noktaları ve ticaret alanları, borsalar veya fuarlar gibi üst düzeyde olanaklarıyla ekonomik hayat; öte yanda, kendine yeterliğin tebelleş olduğu bir damgayı yemiş halde, ekonomi-dışı, “maddi hayat” yer almaktadır. Ekonomi *değişim değeri*'nin eşiğinde başlamaktadır.

Bu ikinci ciltte, ilkel takastan, en sofistike kapitalizme varana kadar -o da dahil-, mübadele oyunlarının *bütününü* çözümlemeye uğraştım. Mümkün olduğunca dikkatli ve yansız bir betimlemeden yola çıkarak, düzenlilikleri ve mekanizmaları kavramaya, bir cins *genel* iktisat tarihi (tıpkı bir *genel coğrafya*'nın olması gibi) veya eğer başka diller tercih edilecek olursa, bir *tipoloji* veya bir *model* veyahut da, hiç değilse, bazı anahtar kelimelerin, bazı aşikâr gerçeklerin anlamını saptamaya ehil bir *gramer* yakalamaya uğraştım; ama bu *genel tarih*'in tam bir kesinlikte, öne sürülen *tipoloji*'nin kestirip atan, ne de özellikle tam olan bir yapıda olmasını, model’in matematikselleştirilmesini ve sağlamasının yapılabilmesini ve gramer’in sanki zaman ve mekân içinde böyle bir dil varmış ve aynı kalmış gibi, bize bir dilin veya bir ekonomik söylevin anahtarını vermesini de hiç aramadım. Kabacası, eklemleşmeleri, evrimleri ve bundan hiç de az olmamak üzere, geleneksel düzeni ayakta tutan muazzam güçleri ve Jean-Paul Sartre’ın sözünü ettiği “atıl şiddetler”i tanıyabilmek için, bir anlaşılabilir hale getirme çabası söz konusu oldu. Demek ki, toplumsalın, siyasalın ve ekonomiğin kesişme noktalarındaki bir inceleme.

Böylesine bir yol alma tarzında, gözleri bozacak kadar tekrarlanan gözlemden, çeşitli insan bilimlerine çağrıda bulunmaktan, bundan da fazla olmak üzere, sistematik karşılaştırmadan, çok az kıpırdayan sistemler boyunca, anakronizmin bize zorunlu kıyaslar esnasında çok kötü oyunlar oynamasından fazla çekinmeden, aynı cinsten deneyleri birbirine yaklaştırmaktan başka yöntem yoktu. Bu, Marc Bloch'un diğerleri arasında tavsiye ettiği ve benim de uzun süre bakış açılarına göre uyguladığım, karşılaştırmalı yöntemdir. Bilgilerimizin şimdiki durumunda, zaman ve mekân içinde kıyaslanabilir olan, çok sayıda veri bize sunulmuş haldedir, öylesine ki, insan rastlantının hatırşinaslığından doğma, karşılaştırmalı basit deneylerle değil de, adeta yapılan deneylerin karşısındaymış izlenimine kapılmaktadır. Ben böylece, ilk ilham verici olan tarihle, diğer insan bilimlerinin yarı yolunda bir kitap inşa ettim.

Sürekli olarak karşıma çıkan, modelle gözlem arasındaki bu karşılaştırma, normal ve çoğu zaman rutin bir mübadele ekonomisiyle (XVIII. yüzyılda olsaydık, *doğal* denilirdi) üst ve incelmiş (XVIII. yüzyılda *yapay* denilirdi) bir ekonomi arasındaki ısrarlı bir zıtlaşmadır. Bu bölünmenin ele gelir olduğundan, *ajanlar* ve insanların, eylemler ve zihniyetlerin, bu farklı katlarda aynı olmadıklarından eminim. Klasik iktisadın betimlediği biçimiyle, bazı düzeylerde rastlanılan para ekonomisi kurallarının, hesap ve spekülasyon alanı olan üst bölümde, serbest rekabet görüntüleri altında çok daha nadir olarak rol oynadıklarından eminim. Burada bir karanlık, ışığı arkadan alan bir bölge, kapitalizm kelimesi altında anlaşılabileceğini sandığım, müptedilerin faaliyet alanını belirleyen bir alan başlamaktadır. Kapitalizm ise, bir güç birikimi (mübadeleyi bir güç ilişkisi ve bundan da fazlası, ihtiyaçların karşılıklılığı üzerine oturtmaktadır), diğer birçoğu gibi kaçınılabilir olan veya olmayan bir toplumsal asalaklık olmaktadır. Kısacası, zaten tüm hiyerarşilerde olduğu gibi, üst katların üzerlerine yaslandıktan alt katlar olmaksızın varolmamalarına rağmen, gene de ticari dünyanın bir hiyerarşisi vardır. Nihayet, bizatihi mübadelelerin altında, daha iyi bir deyim olmadığı için *maddi hayat* dediğim şeyin. Eski Rejim yüzyılları boyunca, hepsinin içinde en kalın alanı meydana getirdiğini unutmayalım.

Fakat acaba okuyucu, *kapitalizm* kelimesini en üst katı ifade etmek için kullanmış olmamı tartışılır -ekonominin birçok katı arasındaki zıtlıktan

daha tartışılır- bulmayacak mıdır? Bu *kapitalizm* kelimesi, olgunluğu ve patlayıcı gücü içinde ancak geç tarihlerde, XX. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Derin anlamıyla, tam da *gerçek* doğum tarihinde damgalanmış olmasından daha kesin bir şey yoktur ve onu 1400-1800 arasına paraşütle indirmek, bir tarihçinin işleyebileceği en büyük günah, anakronizme düşme günahı değil midir? işin aslına bakılırsa, bu konuda ölçüsüz bir sıkıntının içine düşmedim. Tarihçiler sorunlarını ve inceledikleri dönemleri geriye yönelik olarak işaret etmek üzere, kelimeler, etiketler icat etmektedirler: Yüz Yıl Savaşları, Rönesans, Hümanizma, Reformasyon... Gerçek pazar ekonomisi alanı değil de, çoğu zaman onun samimi zıddı olan bu alanı ifade etmek için bana özel bir kelime gerekmekteydi. Ve kendini dayanılmaz bir şekilde sunmakta olan da, kapitalizm kelimesiydi. Bu imge yüklü kelimeyi, yol açtığı ve halen de açmakta olduğu tartışmaları bir kenara bırakarak, niçin hizmetime almayaydım?

Her model kurulmasını yöneten kurallara göre, ben de bu ciltte temkinli bir şekilde, basitten karmaşığa doğru gittim. Bunun anlamı, dünün ekonomik toplumlarının, kendilerini bir ilk gözleme zorluk çıkartmadan sunduklarıdır; yani olağan olarak *dolaşım* veya *pazar ekonomisi* denilen şeyin gözlemine. Bu durumda, ilk iki bölümde -“Mübadele araçları” ve “pazarların karşısında ekonomi”- pazarlan, çerçiliği, dükkânları, fuarları, borsaları tasvir etmeye bağlı kaldım... Kuşkusuz fazlasıyla ayrıntılı olarak. Ve eğer varsa, mübadele kurallarını açığa çıkartmayı denedim. İzleyen iki bölüm olan “kapitalizm başkalarının evinde” ve “kapitalizm kendi evinde”, dolaşımın kıyısında kalarak, üretimin dağınık sınırlarına yaklaşmakta; aynı zamanda, razı olduğumuz tartışmada belirleyici olan *kapital*, *kapitalist*, *kapitalizm* kelimelerinin anlamlarını, mutlaka gerekli olan bir nokta olarak, kesin hale getirmektedirler; nihayet bu iki bölüm, kapitalizmi sektörler bazında belirlemeyi denemektedir; böylesine bir “topoloji” kapitalizmin sınırlarını açığa çıkartmak ve mantıken onun doğasının sırrını çözmek demektir. Bu yapılabilirse, zorluklarımızın kalbine ulaşmış oluruz, ama zahmetlerimizin de sonuna gelmiş olmayız. Gerçekten de, herhalde en gereklisi olan bir sonuncu bölüm, “toplum veya bütünlerin bütünü”, ekonomiyi ve kapitalizmi, toplumsal gerçekliğin çerçevesi içine yeniden oturtmayı denemektedir; yokluğunda hiçbir şeyin tam anlamına ulaşamayacağı toplumsal gerçekliğin.

Fakat tasvir etmek, çözümlemek, karşılaştırmak, açıklamak, çoğu zaman tarihsel anlatımın dışında yer tutmak, tarihin sürekli zamanlarını bilmemek veya keyfe göre kurmak demektir. Oysa bu zamanlar mevcuttur; onları bu eserin üçüncü ve sonuncu kitabında bulacağız: *Dünyanın zamanı*. Demek ki, bu cildin sahifeleri içinde, zamana kronolojik sürekliliği içinde uyulmayan, ama onu bir gözlem aracı olarak kullanan ön bir aşamadayız.

Ama işim bu nedenden ötürü hiç de basitleşmemektedir. Okunacak olan bölümlere dört, beş kere yeniden başladım. College de France'da ve Hautes Etudes'de onları konuştum. Onları yazdım, sonra baştan sona yeniden yazdım. Ona poz veren dostlarından birinin anlattığına göre, Henri Matisse çizimlerinden herbirine on kere yeniden başlama adetine sahipmiş; günler geçtikçe bunları çöp sepetine atar, ve çizgisinin saflığını ve sadeliğini nihayet bulduğunu düşündüğü sonuncusunu muhafaza edermiş. Ne yazık ki ben Henri Matisse değilim. Ve son yazdığımın en açık olanı, düşündüğüme veya düşünmeye uğraştığıma en uygun olanı olduğundan bile emin değilim. Kendimi teselli etmek için bir İngiliz tarihçisi olan Frederic W. Maitland'ın (1887) bir sözünü kendi kendime tekrarladım: “sadelik hareket noktası değil de, amaçtır”, bazen biraz şansla, varış noktasıdır.

BÖLÜM 1 - MÜBADELE ARAÇLARI

Ekonomi, ilk bakışta, iki muazzam alan demektir: üretim, tüketim. Her şey burada tamamlamakta ve yok olmakta, her şey burada başlamakta ve yeniden başlamaktadır. Marx “bir toplum ne üretmeye, ne de tüketmeye son verebilir” diye yazmaktadır. Sıradan bir gerçek. Proudhon, çalışmanın ve yemenin insanların görünürdeki yegâne amacı olduğunu ifade ederken, adeta aynı şeyi söylemektedir. Fakat bu iki evrenin arasına bir üçüncüsü sokulmaktadır; bir nehir gibi dar ama canlı olan ve o da ilk bakışta tanınan bu evren, mübadele veya eğer öyle söylemek istenirse, pazar ekonomisidir. Bu evren, bu kitabın incelediği yüzyıllar boyunca eksik, süreksiz, ama çoktan zorlayıcı hale gelmiş ve kesinlikle devrimcidir, inatçı bir şekilde rutin bir dengeye yönelen ve oradan ancak, tekrar oraya dönmek üzere çıkan bir bütün içinde, değişme ve yenileşme alanıdır. Marx onu dolaşım küresi olarak işaret etmektedir, ben bunu uygun bir ifade olarak kabul etmekte inat ediyorum. Ekonomiye fizyolojiden gelen dolaşım kelimesi, kuşkusuz aynı anda çok fazla şeyi kapsamaktadır. Turgot’nun bütün eserlerinin yayıncısı olan G. Schelle’e inanılacak olursa, Turgot bankalardan, Law sisteminden, krediden, kambiyodan ve ticaretten, nihayet lüksten söz edeceği bir *Dolaşım Denemesi* yazmayı düşünmüştür; yani o sıralarda anlaşıldığı haliyle ekonominin tümü. Ama bugün pazar ekonomisi terimi de, basit dolaşım ve mübadele kavramını geniş ölçekte aşan, genişlemiş bir anlam kazanmış değil midir?

Demek ki, üç evren vardır. Bu eserin birinci cildinde, baş rolü tüketime vermiştik. İzleyen bölümlerde, dolaşım konusunu ele alacağız. Üretime ilişkin sorunlar en sonda yer alacaklar. Bunun nedeni, Marx’in veya Proudhon’un esaslı olup olmadıklarını tartışmak değildir. Fakat, geriye doğru gözlem yapan kişi olan tarihçi için, karmaşık, teşhisi güç ve bundan da kötüsü, envanteri yeteri kadar çıkartılmamış bir alan olan üretimden başlamak zordur. Bunun tersine, dolaşımın gözleme kolay gelme avantajı vardır. Bu alanda her şey kıpırdamakta ve onun hareketlerini işaret etmektedir. Pazarların gürültüsü, hatasız bir şekilde kulaklarımıza kadar gelmektedir. Venedik’teki Rialto meydanındaki toptancı ve perakendecileri, 1530’lara doğru, gündelik manzaraları içinde keyifle seyreden Aretino’nun penceresinden, bugün hiç palavrasız yeniden bulabilir; 1688’e doğru, hatta

daha öncesinde, Amsterdam borsasına girebilir ve orada kaybolmadan, yani orada fazla hata yapmadan borsa oyununu oynayabilirim. Georges Gurvitch bana hemen, *kolaylıkla gözlenebilir'in* ihmal edilebilir veya tali olduğu itirazını yöneltecektir. Ben bundan onun kadar emin değilim ve kendi döneminin ekonomisinin bütünüyle mücadele halinde olan Turgot'nun, dolaşımı teşvik ederken tamamen yanılmış olabileceğini sanmıyorum. Ve sonra, kapitalizmin oluşumu mübadele sıkı sıkıya bağlıdır, bu ihmal edilebilir bir şey midir? Nihayet, üretim işbölümü, ve demek ki, insanların zorunlu olarak mübadeleye mahkûm olmaları demektir.

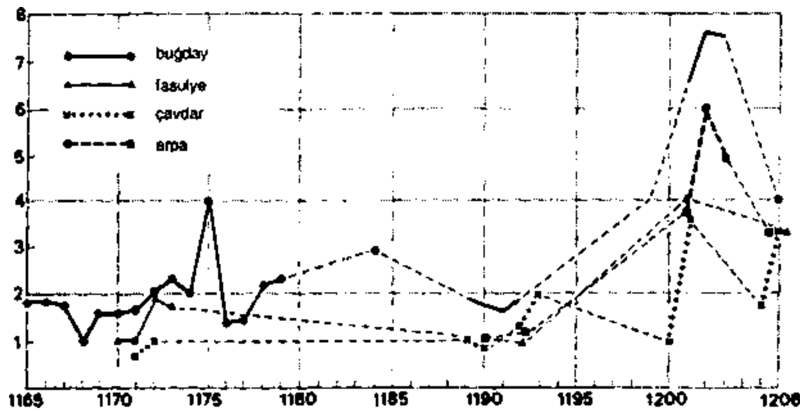
Zaten *pazar*'m rolünü gerçekten azaltmayı kim düşünür ki? İlkel olduğu zaman bile, pazar arz ve talebin, o olmazsa kelimenin olağan anlamında ekonominin olamayacağı, yalnızca ekonomi-dışının kendine yeterli içine "kapanmış" (İngilizce buna *embedded* denilmektedir) bir hayatın olacağı, başkasına başvurmanın tercihli alanıdır. Pazar, bir serbestleşme, bir açılım, başka bir dünyaya giriştir. Bu yüzeye çıkmaktır. İnsanların faaliyetleri, mübadele ettikleri artık ürünler, yavaş yavaş bu dar çatlaktan geçmektedirler. Bu geçiş başlangıçta, Kitabı Mukaddes'teki deveyi iğne deliğinden geçirmek kadar zor bir iştir. Sonra delikler genişlemekte, çoğalmakta, toplum da koşunun sonunda, "genelleşmiş bir pazar toplumu" haline gelmektedir. Koşunun sonunda, demek ki gecikmeli olarak ve bölgelere göre, asla ne aynı tarihte, ne de aynı biçimde. Demek ki, pazarların gelişmesi konusunda basit ve doğrusal bir tarih yoktur. Bu alanda geleneksel, köhne, modern ve çok modern yan yana bulunmaktadırlar. Bugün bile. Anlamlı imgelere ulaşmak, ve bunları biraraya getirmek, kuşkusuz kolaydır, ama ayrıcalıklı bir örnek olarak Avrupa'da bile bunların birbirlerine göre tam konumlarını saptamak kolay değildir.

Bir bakıma içe işleyen bu zorluk, acaba aynı zamanda, XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla olan gözlem alanımızın, süresi içinde henüz yetersiz olmasıdan da mı kaynaklanmaktadır? İdeal gözlem alanı, başlangıçlarından günümüze kadar, dünyanın tüm pazarlarını kapsamalıdır. Bu dün, Karl Polanyi'nin tasvirkırıcı tutkusunu gündeme getirdiği muazzam alandır. Fakat, eski Babil'in sahte pazarlarını, bugünkü Trobriand adaları ilkellerinin mübadele akımlarını ve Orta Çağ ile endüstri öncesi Avrupa pazarlarını aynı açıklamanın içinde kapsamak mümkün müdür? Bu konuda tamamen ikna olmuş değilim.

Daha işin başında, kendimizi her halükârda genel açıklamaların içine hapsetmeyelim. İşe betimlemekle başlayacağız. Önce esas tanık olan ve diğerlerinden daha iyi tanıdığımız Avrupa. Sonra Avrupa-dışı, çünkü hiçbir betimleme, fiilen bir dünya turu yapmazsa, gerçek bir açıklamanın başlangıcına ulaşamaz.

AVRUPA: MÜBADELELERİN ALT SINIRINDAKİ ÇARKLAR

Böylece Avrupa, her şeyden önce O. Avrupa daha XV. yüzyıldan önce, mübadelenin en köhne biçimlerini devre dışı bırakmıştır. Bildiğimiz veya varlıklarından kuşku duyduğumuz fiyatlar, XV. yüzyıldan itibaren dalgalanan fiyatlardır, bu daha o sıralarda “modem” olan piyasaların yerleşik hale geldiklerinin ve bunların fırsat çıktığında, birbirlerine bağlı olarak, sistem taslakları çizebileceklerinin ve kentten kente bağlar kurabileceklerinin kanıtıdır. Gerçekten de, uygulamada yalnızca kasabalar ve kentlerin pazarlan vardır. Son derece nadir olan köy pazarları, XV. yüzyılda hâlâ mevcutturlar, ama ihmal edilebilir bir sayıdadırlar. Batı kenti her şeyi yutmuş; her şeyi kendi yasasına, kendi taleplerine ve kendi denetimlerine tabi kılmıştır. Pazar onun çarklarından biri haline gelmiştir.



İNGİLTERE’DE FİYAT DALGALANMALARININ ERKENLİĞİ
Kaynak: D. L Farmer, “Some *Prices Fluctuations in Angevin England*” in: The Economic History Review, *1956-57, s.* 39, *1201* yılının *kötü hasadından sonra, çeşitli tahıl fiyatlarındaki esaslı yükselmeyi kaydediniz*.

Bugünküler Gibi Sıradan Pazarlara Dair

Pazarlar, ilkel biçimleri altında bugün hâlâ mevcutturlar. Bunlar en azından tescilli varlıklardır ve günleri sayılıdır; bunlara bugün kentlerimizin alışılmış yerlerinde; düzensizlikleri, karmaşaları, haykırışları, şiddetli kokuları ve ürünlerinin tazeliği içinde rastlanmaktadır. Dün de, aşağı yukarı bunların aynıydılar: birkaç dört ayaklı destek, yağmurdan korunmak üzere bir örtü, her satıcıya önceden saptanmış, özenle kaydedilmiş ve yetkililerin veya mal sahiplerinin keyfine göre ödeme yapılması gereken, numaralanmış bir yer; bir alıcılar kalabalığı ve bir sürü küçük kazançlı insan, karmaşık ve

faal bir proletarya: kaşarlanmış dedikoducular olma ününe sahip kadınlar, kurbağa derisi yüzücüleri (bu kurbağalar Cenevre'ye ve Paris'e, katırların tüm yükünü oluşturacak kadar çok miktarda gelmektedirler), maymuncuktu hırsızlar, süpürgeciler, el arabacıları, işportacılar, berbat işlerini babadan oğula aktaran asık suratlı denetçiler, perakendeciler ve kıyafetlerinden tanınan köylüler ve köylü kadınlar, alışveriş peşinde burjuva kadınlar, (zenginlerin dediğine göre) sepetin sapını dansettirmekte anlaşan hizmetçi kızlar (o zamanlarda "katır nallamak" denilmekteydi), pazarda kaba ekmekler satan fırıncılar, çok sayıdaki sergileriyle sokak ve meydanları işgal eden kasaplar, toptancılar (toptan balık, peynir veya tereyağ satanlar), ödenti toplayıcıları... Nihayet her yerde tezgâhlara yayılmış mallar, yağ topakları, sebze yığınları, peynir kalıpları, meyvalar, üzerinden su damlayan balıklar, av hayvanları, kasabın hemen orada parçaladığı etler, yapraklan mal sarmaya yarayan satılmamış kitaplar. Kırlardan bir de saman, odun, ot, yün, hatta keten, kenevir gelmekte, köylülerin dokuduğu bezler bile pazara getirilmektedir.

Eğer ilkel pazar kendine benzeyen bir şekilde, yüzyıllar boyunca tutunabildiyse, bunun nedeni kesinlikle, bu pazarın sağlam basitliği içinde yenilmesinin mümkün olmamasıdır; çünkü çabuk bozulan malları, taze olarak ve doğrudan yakınlardaki bahçe ve tarlalardan getirilmiş olarak sunmaktadır. Aynı zamanda düşük fiyatlarından da ötürü, çünkü özellikle "ilk elden satış yapılan" ilkel pazar, mübadelenin en doğrudan, en saydam, en iyi gözetim altında tutulan biçimidir ve aldatmalara karşı en korunaklı alandır. En adili midir? Boileau'nun *Meslekler kitabı* (1270'lere doğru kaleme alınmıştır), bunun böyle olduğunu ısrarla söylemektedir. "Çünkü mallar pazarın ortasına gelmekte ve iyi veya usullere uygun olup olmadıklarını görülmektedir... çünkü pazarın ortasında açıkta satılan şeylerden... zengin veya fakir herkes pay alabilir". Alman söyleyişine göre, bu el tutuşarak, gözler birbirine bakarak yapılan ticaret *(hand-in-hand, auge-in auge handel),* hemen ortaya çıkan mübadeledir: satılan hemen orada satılmakta, satın alman hemen alınmakta ve ödeme hemen yapılmaktadır; kredi bir pazardan diğerine, ancak şöylesine bir rol oynamaktadır. Bu çok eski mübadele tipi Pompei'de, Ostia'da veya Romalı Tingad'da uygulanmaktaydı; ve yüzyıllar, binyıllar önce de bu uygulama vardı: Eski Yunan'da pazarlar olmuştur, tıpkı firavunlar Mısır'ında olduğu

gibi, klasik Çin'de ve mübadelenin çok erkenden ortaya çıktığı Babil'de pazarlar vardır. Avrupalılar Tenochtitlan'ın (Mexico) yakınında bulunan Tlalteco pazarının alacalı bulacalı harikalarını ve pazar örgütlenmesini; mübadelelerin azlığına rağmen, düzeni onları hayran bırakan, Kara Afrika'nın "kurallı ve uygar" pazarlarını tasvir etmişlerdir. Habeşistan'da pazarlar, kökenleri itibariyle, zamanların karanlığı içinde kaybolmaktadırlar.

Kentler ve Pazarlar

Kentsel pazarlar, genel olarak haftada bir veya iki kere kurulmaktadırlar. Onları iaşe edebilmek için, kırın ürünleri üretmeye ve biraraya getirmeye zamanının olması ve satış için emek-gücünün bir bölümünden (satış tercihan kadınlara bırakılmaktadır) vazgeçebilecek durumda olması gerekmektedir. Büyük kentlerde, pazarların hergün kurulur hale gelmeye yöneldikleri doğrudur; örneğin pazarların ilke olarak (ve çoğu zaman fiilen) yalnızca çarşambaları ve cumartesileri kurulması zorunda olunan Paris'te durum böyledir. İster kesintili, ister sürekli olsunlar, kırla kent arasındaki bu ilkel pazarlar her halükârda, sayıları ve asla bıkmayan tekrarlarıyla. Adam Smith'in de farkettiği üzere, bilinen tüm mübadelelerin en büyük kısmını temsil etmekteydiler. Kent yetkilileri de, bu pazarların örgütlenmesini ve gözetimini sıkı bir şekilde ellerine almışlardır, bu onlar için hayati bir sorundur. Öte yandan, bunları cezalandırmakta, kurala bağlamakta hızlı davranan ve fiyatlar sıkı sıkıya gözetim altında tutan, yakındaki yetkililerdir. Sicilya'da bir satıcı, saptanmış tarifenin bir "*grano*" üstünde bile fiyat istese, bal gibi küreğe mahkûm olabilir! Bu durum 2 Temmuz 1611'de Palermo'da ortaya çıkmıştır. Chateaudun'de, üçüncü kez kusurlu bulunan fırıncılar "sucuk gibi bağlanmış olarak ve hiçbir koruma tedbiri alınmadan, bir yük arabasının tepesinden atılmaktaydılar". Bu uygulama, Charles d'Orleans'ın, belediye yetkililerine fırıncıları teftiş hakkını verdiği 1417'ye kadar geri gitmektedir. Cemaat bu cezanın kaldırılmasını, ancak 1602'de sağlayabilecektir.

Ama gözetimler ve kınamalar, pazarın gelişmesini, talebin keyfine göre şişmesini, kentsel hayatın ortasına yerleşmesini engelleyememektedirler. Belli günlerde ziyaret edilen pazar, toplumsal hayatın doğal bir merkezidir. İnsanlar birbirlerini burada bulmakta, burada anlaşmakta, küfürleşmekte, tehtidden yumruklaşmaya burada geçmektedirler; olaylar, sonra da suç

ortaklıklarını açığa çıkartan mahkemeler buradan kaynaklanmakta; nöbetçilerin aslında ender olan, seyirlik ve temkinli müdahaleleri de burada meydana gelmekte; siyasal ve diğer haberler burada dolaşmaktadırlar. 1534'de Norfolk kontluğunda, Fakenham pazarının kurulduğu kamusal meydanda, kral Vlll. Henry'nin eylem ve tasarıları yüksek sesle eleştirilmektedir. Ve hangi İngiliz pazarında, yıllar boyunca vaizlerin ateşli sözlerini duymayız ki? Bu hassas kalabalık, iyileri bile dahil, tüm nedenlerle buradadır. Pazar aynı zamanda iş ve aile anlaşmalarının tercihli yeridir. "Noter sicillerine göre, Salerno ilindeki Giffoni'de, XV. yüzyılda, pazar kurulduğu günlerde, yiyecek maddeleri ve yerel zenaat ürünlerinin satışının dışında, (olağandakinden) daha yüksek bir toprak alış-satışı, iyileştirme çabaları karşılığı düşük bedelden kiralama, bağış, evlilik sözleşmesi, drahoma anlaşmaları yüzdesi kaydedilmektedir". Pazar aracılığıyla her şey hızlanmaktadır. Örneğin İngiltere'de, Lancaster'da XVII. yüzyılın sonunda, burada dükkân işleten William Stout, *"on the market and fair days*" yardımcılar almaktadır. Kuşkusuz bu genel bir kuraldır. Tabii ki, birçok kentte olduğu gibi, dükkânların pazar veya fuar günlerinde resmen kapatılmamalan koşuluyla.

Pazarın bir ilişkiler hayatının göbeğinde yer aldığını, atasözlerinin bilgeliği tek başına kanıtlamaktadır. İşte buna birkaç örnek: "Sessiz ihtiyat ve şeref hariç pazarda her şey satılır". "Kim denizdeki balığı satın alırsa, yalnızca kokusuna sahip olacaktır". Eğer alış veriş sanatını iyi bilmiyorsan, canını sıkma "pazar sana onu öğretecektir". Pazarda hiç kimse yalnız olmadığı için "kendini düşün, pazarı düşün", yani diğerlerini. Bir İtalyan atasözü, becerikli biri için "val *pi avere amici in piazza che denari netle cassa*" kasasında para yerine, pazarda dostlara sahip olmak daha iyidir demektedir. Bugünün Dahomey folkloru için, pazarın çağrılarına direnmek, bilgeliğin görüntüsüdür. "Gel ve al diye bağİran satıcıya sahip olduğumdan fazlasını harcamam diye cevap vermek bilgeliktir".

Pazarlar Çoğalıyor ve Uzmanlaşıyor

Kentler tarafından ele geçirilen pazarlar, onlarla birlikte büyümektedirler. Sayıları artmakta, onları içeremeyecek kadar dar kentsel mekânlarda infilâk etmektedirler. Ve yürüyüş halindeki modernlik oldukları için, hız kazanmaları hiçbir engeli kabul etmemektedir; sıkıntılarını, çöplerini, inatçı

kalabalıklarını, hiçbir cezaya uğramadan dayatmaktadırlar. Çözüm, onları kentlerin kapılarına doğru; surların ötesinde, dış mahallelere doğru atmaktır. Yeni bir pazar ortaya çıktığında, örneğin Saint-Antoine mahallesindeki Saint-Bernard meydanındaki gibi (2 Mart 1643); örneğin (Ekim 1660'ta) "Saint-Michel kapısıyla Paris kentimizin çukuru, Cehennem Sokağı ve Saint-Jacques kapısı arasındaki" gibi, çoğu zaman böyle yapılmaktadır. Fakat kentlerin göbeğindeki eski buluşma yerleri tutunmaktadırlar; hatta tıpkı 1667'de Saint- Michel köprüsünden, bu köprünün ucuna veya yarım yüzyıl sonra Mouffetard sokağından, yakındaki *hotel des patriarehes'm* avlusuna (Mayıs 1718) olduğu gibi, onlara hafifçe yer değiştirtmek bile, koskoca bir olay olmaktadır. Yeni, eski olanı kovmamaktadır. Ve konut alanları büyüdükçe, surların yer değiştirmesiyle, bilgece kentin çevresine yerleştirilmiş olan pazarlar, kendilerini bir gün surların içinde bulmakta ve orada kalmaktadırlar.

Paris'te Parlamento, belediye görevlileri, polis amiri (1667'den itibaren) onları sınırlarının içinde tutmak üzere, umutsuzca uğraşmaktadırlar. Boşuna. Böylece 1678'de Saint-Honore caddesini kullanmak olanaksız hale gelmiştir, "bir pazarın haklarını aşarak, Saint-Honore caddesi, 15-20 numaralar arasındaki kasabın önünde ve yakınında kurulmuş olmasından" ötürü, pazar kurulduğu günler burada, kentli veya köylü birçok perakendeci kadın, sokağın ortasına mallarını yaymakta ve Paris'in en sık geçilen ve önemli caddelerinden biri olduğu için, her zaman serbest olması gereken, bu caddeden geçişi engellemektedirler". Apaçık bir suistimal, fakat buna nasıl çare bulunabilir? Bir yeri serbest hale getirmek, başka birini çıkmaza sürüklemektedir. Aşağı yukarı 50 yıl kadar sonra, küçük Quinze-Vingts pazarı hep yerindedir, çünkü 28 Hazİran 1714'te, komiser Brussel Châtelet'deki üstüne, "Efendim, bugün küçük Quinze-Vingts pazarında ekmek almak için bulunduğum sırada, pazar burjuvalarının, balıkların iç organlarını sokağa atan uskumru satıcılarından şikâyetlerini aldım, bu atılanlar ortalığı pislettiklerinden ötürü çok uygunsuzdur. Bu kadınlara, tıpkı bezelye kabuklarında olduğu gibi, bu parçaları sepetlere koyup, sonra da yük arabalarına boşaltma talimatı verilmesi iyi olur" diye yazmaktadır. Kutsal Hafta esnasında Notre-Dame avlusunda kurulduğu için daha da büyük bir rezalet, *Lart fuarıdır,* aslında burası Paris'in fakirleriyle, daha az fakirlerinin domuz sucuğu ve yağı ihtiyaçlarını sağlamaya geldikleri büyük

bir pazardır. Kamu kantarı, doğrudan doğruya, katedralin kapı sundurmasının altına yerleşmektedir. Ve malını diğerinden önce tarttırma telaşı bir itiş kakışa yol açmaktadır. Ve bu esnada alaylar, kaba şakalar ve hırsızlıklar olmaktadır. Düzeni sağlamakla görevli muhafızlar da, diğerlerinden daha iyi bir tavır içinde olmamakta ve komşu Hôtel-Dieu'nün ölü gömücüleri de, kendilerine şaklabanlık yapma izni vermektedirler. Bütün bunlar, 1669'da Gramont şövalyesine "Notre-Dame kilisesiyle, Saray adası arasında yeni bir pazar" kurma izni verilmesini engellememiştir. Her cumartesi, felâket düzeyinde sıkışmalar meydana gelmektedir. İnsanlarla tıklım tıklım dolu meydanlardan, dinsel resmi geçitlerin veya kraliçenin arabasının geçişi nasıl sağlanacaktır?

Tabii ki bir alan boşalınca, pazarlar burayı ödünç almaktadırlar. Moskova kentinde her kış, Moskova nehri donduğunda, barakalar, sergiler buzun üzerine yerleşmektedir. Yılın bu döneminde, kar üstünde kızakla taşımanın kolaylığının ve etler ile kesilmiş hayvanların açık havada donmalarının sağladığı olanakla, Noel arefesin- de veya ertesinde, pazarlardaki mübadelelerde düzenli bir artış olmaktadır. Londra'da, XVII. yüzyılın olağandışı soğuk kışları esnasında, "bütün İngiltere'de Noelden, Krallar gününün ertesine kadar süren" karnavalın sevinçlerini, donmuş nehrin üzerinde taşıyabilmek bir bayramdır. Aynı zamanda meyhane olan kulübeler", açık havada kızartılan koskoca sığır parçaları, İspanya şarabı ve hayat suyu tüm halkı çekmekte, hatta kral bile (13 Ocak 1677) buraya gelmektedir. Ancak, 1683'ün Ocak ve Şubatında işler daha az neşeli olmuştur. Hiç duyulmadık soğuklar kenti gafil avlamıştır, Thames'in ağzına doğru, muazzam buzullar, hareketsiz hale gelmiş olan tekneleri ezmekle tehtid etmektedirler. Yiyecek ve mal yoktur, fiyatlar üç katına, dört katına çıkmış, kar ve buzla dolan sokaklar kullanılamaz hale gelmiştir. Bu durumda hayat, donmuş nehrin üzerine sığınmıştır, burası iaşe arabalarına ve kiralık arabalara yol görevi yapmaktadır; tüccarlar, dükkâncılar, zenaatkârlar burada barakalar kurmaktadırlar. Muazzam başkentte sayının gücünü ölçen devasa bir pazar kendiliğinden ortaya çıkmaktadır -Toskanalı bir tanık, o kadar devasa ki, "çok büyük bir fuar" görünümünde diye yazmaktadır-. Ve tabii hemen "şarlatanlar, soytarılar ve tüm hilebazlar, birkaç kuruş kazanabilmek için" gelmektedirler. Ve bu olağandışı buluşma, geriye gerçek bir fuar anısı *(The fair on the Thames*, 1683) bırakmaktadır.

Beceriksiz bir tahta oyma baskısı, bu resimsel karışıklığı bizim için yeniden inşa etmeksizin, olayı çizmektedir.

Mübadelelerin artması heryerde kentleri haileler (hal) inşa etmeye yöneltmiştir; bundan, çoğu zaman tamamen açıkta kurulmuş pazarların çevrelediği, üstü kapalı çarşıları anlayınız. Bu haller çoğu zaman sürekli ve uzmanlaşmış çarşılardır. Çok sayıda yünlü kumaş hali biliyoruz. Carpentras gibi orta büyüklükte bir kent bile, kendi yünlü kumaş haline sahip olmuştur. Barselona *ala dels draps'ını*, Borsa'nın (*Lonja*) üstüne yerleştirmiştir. Blackwell Hall adını taşıyan Londra'nınki ise, 1397'de yapılmış, 1558'de yeniden yapılmış, 1666 yangınıyla tahrip olmuş, 1672'de olağanüstü boyutlarda olmak üzere, yeniden inşa edilmiştir. Uzun süre, haftanın birkaç günüyle sınırlı olan satışlar, XVIII. yüzyılda günlük hale gelmiş ve *country clothier*'lar, satılmayan parçalarını burada depo olarak ve gelecek pazara satmak üzere bırakma adetini edinmişlerdir. 1660'da halin postacıları, sürekli memurları, koskoca bir karmaşık örgütlenmesi vardır. Ama daha bu gelişmeden önce, karmaşık bir binanın yükseldiği Basinghall Street, "iş mahallesinin kalbi" olmuştur bile, yani Venedik için *Fondaco dei Tedeschi*'nin olduğundan daha fazla.

Barındırdıkları mallara göre, tabii ki farklı haller vardır. Örneğin buğday (Toulouse'da daha 1203'te), şarap, deri, ayakkabı, kürk (Alman kentlerinde *kornhauser, belzhauser, schuhhauser*) halleri böyledir ve hatta, değerli bir boya bitkisi üretim merkezinde yer alan Görlitz'de, bir boya hali bulunmaktadır. XVI. yüzyılda İngiliz kaSaba ve kentleri, çeşitli adlar taşıyan ve çoğu zaman, cömertliği tutan oralı bir tüccarın masraflarını karşılamasıyla, çeşitli adlar taşıyan çok sayıda halin yapımına tanık olmuşlardır. Amiens'de, XVII. yüzyılda iplik hali, kentin göbeğinde, Saint-Firminen-Castillon kilisesinin ortasında, büyük pazarın veya buğday pazarının arkasında yer almaktadır: zenaatkârlar, *sayette* denilen "taranarak yağından arındırılmış ve genellikle küçük çıkrıkta eğrilmiş" yün ipliklerini gündelik olarak buradan almaktadırlar: burada söz konusu olan, yakındaki kırlarda eğrilerek, kente verilen bir üründür. Aynı şekilde, kasapların tezgâhları, kapalı bir mekânda birbirlerine yaklaştırılmış olarak, gerçeği söylemek gerekirse, bir hal oluşturmaktadırlar. Evreux'de böyledir; Troyes'da, karanlık bir hangar içinde böyledir; *Beccarie*'nin, kentin büyük kasaplarının 1339'dan itibaren, Rialto meydanının birkaç adım ötesindeki

eski Ca’Querini’de toplanmaya başladıkları Venedik’te böyledir; kasaplar, aynı Beccarie adını taşıyan sokak ve kanalı da kullanmakta ve ancak XIX. yüzyılın başında yok olacak olan, kasaplar kilisesi San Matteo da burada yer almaktadır.

Halle kelimesi böylece birden fazla anlam alabilmekte ve üstü ancak binay kadar örtülmüş basit pazardan, çok erkenden “Paris’in miğdesi” haline gelen karmaşık Hal örgütlenmesine kadar birçok şeyi ifade etmektedir. Paris Halinin muazzam mekanizması Philippe Auguste dönemine kadar geriye gitmektedir. Bu geniş bütün, ancak 1786 gibi çok geç bir tarihte kullanım alanını değiştirecek olan Innocents mezarlığının yanındaki Champeaux’da, o sıralarda inşa edilmeye başlamıştır. Fakat, kabaca 1350-1450 arasında süren büyük gerileme esnasında, Paris Halinde aşikâr bir bozulma ortaya çıkmıştır. Tabii ki bu gerilemenin yüzünden; ama aynı zamanda, civardaki dükkânların rekabeti yüzünden de. Hal bunalımı, her halükârda tipik olarak Paris’e özgü değildir. Krallığın diğer kentlerinde de, apaçık görülmektedir. Durumdan etkilenen binalar harabeye dönmektedirler. Bazılarına da civarın çöpleri atılmaktadır. Paris’te dokumacılar hali, “1484-1487 arası hesaplarına göre, en azından bazı kısımları itibariyle, krallık topçusunun arabalarına garaj görevi yapmıştır”. S. Lopez’in dinsel binaların “gösterge” olma rolü hakkındaki değerlendirmeleri bilinmektedir: 1223’te Bologna katedrali, 1265’te Siena katedrali veya 1301-1302’de Floransa’daki Santa Maria del Fiore katedrali için olduğu gibi, dinsel inşaatların kesintiye uğraması, kesin bir bunalım işaretidir. Acaba, tarihlerinin bütünsel olarak ele alınmalarının hiç denenmemiş olduğu halleri, bu “gösterge” olma mertebesine yükseltmek mümkün müdür? Eğer buna evet cevabı verilirse, ekonomik toparlanma Paris’te 1543-1572 yılları esnasında işaret edilebilir; toparlanma bu dönemin son yıllarından daha çok, ilk yıllarında belirmektedir. Parlamento’da 11 Ekimde kaydedilmiş olan, 1. François’nm kararnamesi (20 Eylül 1540), aslında yalnızca ilk harekettir. Bunu başkaları izlemiştir. Bunların aşikâr amacı: Paris’i güçlü bir organizmayla donatmaktan çok, onu güzelleştirmektir. Ama bu arada, daha faal bir hayata geri dönüş, başkentin genişlemesi, bunların sonrasında Halin toparlanmasıyla, civardaki dükkân ve satış yeri sayısındaki azalma, bu işlemi olağanüstü bir ticari işlem haline getirmiştir. Deri değiştiren Hal, her

halükârda XVI. yüzyılın sonunda. Aziz Louis dönemindeki eski etkinliklerine yeniden kavuşmuştur. Burada da “Rönesans” olmuştur.

Hiçbir hal planı, bu geniş bütün hakkında tam bir imge sağlayabilir: kapalı mekânlar, açık mekânlar, komşu evlerin kemerlerini tutan direkler, kenarlarda yer alan ve düzensizlik ve sıkışıklıktan yararlanan, hem de onları kendi çıkarına olmak üzere yaratan istilacı bir ticari hayat. Savary (1761), bu çok karışık pazarın XVI. yüzyıldan itibaren değişmediğini söylemektedir. Buna fazla inanmayalım: sürekli iç hareketler ve yer değiştirmeler olmuştur. Artı, XVIII. yüzyılda iki yenileştirme: 1767’de buğday hali eski Soissons konağının yerine göçetmiş ve yeniden inşa edilmiştir; yüzyılın sonunda deniz balıkları hali, deri hali yeniden inşa edilecek ve şarap hali Saint- Bernard kapısının dışına göç edecektir. Ve daha o sıralarda bile, halleri taşıma ve düzenleme projelerinin ardı arkası kesilmemektedir. Fakat devasa bütün (50.000 m^2 alan), oldukça mantıklı olarak yerinde kalmıştır.

Üstü kapalı binalarda, yalnızca yünlü kumaş, bez, tuzlama (tuzlu balık), taze balık halleri yer almaktadır. Ama bu binaların etrafında, onlara yapışık olmak üzere, açık havada buğday, un, yağ, kandil, kuyu ipi pazarları yükselmektedir. Çevreye yerleştirilmiş olan “direk”lerin yakınında, eskiciler, fırıncılar, ayakkabı tamircileri ve “halde yer tutma hakkına sahip, Paris’in diğer fakir tüccarları” olabildiğince yerleşmektedirler. İki Hollandalı seyyah, “1 Mart (1657) günü. Halin yanındaki eskiciler çarşısını gördük. Burası yontma taşlardan kazıkların tuttuğu büyük bir galeridir, bu galeride eski elbise satıcılarının tümü yerleşmiştir... Haftada iki kere halka açık pazar vardır...: aralarında oldukça çok Yahudi varmışa benzeyen bu eskicilerin hepsi, pazar olduğu günlerde mallarını sergilemektedirler. Buradan ne zaman geçilirse geçilsin, onların iyi bir kır mantosu, güzel bir elbise diye sürekli bağırmalarından ve insanları dükkânlarına girsinler diye çekiştirmelerinden rahatsız olunmaktadır... sahip oldukları elbise ve mobilyanın muazzam miktarına inanmak mümkün değildir: bunların arasında çok güzel parçalar da görülmektedir, eğer işten iyi anlamıyorsanız, bunlardan satın almak tehlikelidir, çünkü eski olanı yeniymiş gibi göstermek üzere, harika bir onarım ve yama yapma becerisine sahiptirler" demektedirler. Bu dükkânlar iyi aydınlatılmadıkları için “siyah bir elbise

aldığınızı sanıyorsunuz, ama gün ışığına çıktığınızda yeşil veya mor olduğunu (veya) bir leopar derisi gibi çizgili olduğunu görüyorsunuz”.

Birbirlerine bağlanmış pazarlar toplamı olan, çöplerin, atık suların, çürümüş balıkların yığıldığı güzel Hal, “aynı zamanda Paris’in en kötü ve en pis mahallelerinden biridir” de. Bu itirafı Piganiol de Force (1742) yapmaktadır. Hal aynı zamanda bağırtılı ve küfürlü tartışmaların da başkentidir. Erkek satıcılardan daha çok sayıda olan kadın satıcılar tonu vermektedirler: “bunlar Paris’in en kaba ağızlarına sahip olma” ününü taşımaktadırlar. “Hey! Yüzsüz bayan! Konuş bakalım! Hey! Kaşarlanmış orospu! Sen ilkokul çocuklarına orospuluk edersin! Yürü! Montaigu kolejine yürü! Utanman gerekmez mi? İhtiyar döküntü! Sırtın kamçıdan kurtulmuyor! Yüzsüz! Çifte aşağılık, gırtlağına kadar sarhoşsun". XVII. yüzyılda balık satan kadınlar hiç ara vermeden böyle konuşmaktadırlar. Ve herhalde daha sonra da.

Kent Müdahale Etmek Zorundadır

Paris’in bu merkezi pazarı sonuçta ne kadar karmaşık, ne kadar kendine özgü olursa olsun, yalnızca, alışılmış boyutların dışına çok erkenden çıkan büyük bir kentin iaşe karmaşıklıklarını ve gereklerini gözler önüne sermektedir. Londra, bilinen biçiminde gelişince, aynı nedenler aynı sonuçları doğurduklarından, İngiliz başkenti çok sayıda pazarın istilasına uğramıştır. Onlara tahsis edilmiş eski alanlara sığamadıkları için, komşu sokaklara taşmaktadırlar, böylece bunların herbiri de uzmanlaşmış bir çarşı haline gelmektedir: balık, sebze, veya kümes hayvanları vb. Kraliçe Elizabeth döneminde bunlar, hergün giderek artan bir şekilde, başkentin en çok insanın geçtiği sokaklarını tıkamaktadırlar. Yalnızca 1666’daki büyük yangın, *Great Fire* genel bir düzenlemenin yapılmasına olanak verecektir. Bu yangından sonra yetkililer caddeleri kurtarmak üzere, geniş avlulu büyük binalar inşa etmektedirler. Böylece üstü açık, etrafı kapalı, bazıları daha çok toptancılığa yönelik, uzmanlaşmış, diğerleri daha çeşitlenmiş çarşılar oluşmuştur.

Bunların en genişi olan Leadenhall -Avrupa’nın en genişi olduğu söylenmekteydi- Paris Halininkine benzeyen bir manzara sunmaktadır. Kuşkusuz daha düzenli bir şekilde. Leadenhall, 1666’dan önce onun eski yerinde tomurcuklanmış olan, Gra- cechurch Street, Cornhill, The Poultry,

New Fish Street, Eastcheap'de yer alan tüm pazarları, dört binanın içinde özümlemiştir. Bir avlunun içinde, 100 kasap tezgâhı sığır eti satmakta; başka yerlerde balık, peynir, yağ, çivi, hırdavat satılmaktadır... Toplam olarak "kent halkının iftihar konusu ve kentin en büyük seyirliklerinden biri olan, canavar bir pazar". Tabii ki, Leadenhall'ün simgesi olduğu düzen, ancak bir süre devam etmiştir. Kent büyümeye devam ederek, bu bilgece çözümleri aşıyor, eski güçlüklerle tekrar karşılaşıyordu; 1699'dan ve herhalde daha öncesinden itibaren tezgâhlar yeniden sokakları işgâl etmeye, evlerin cümle kapılarının altına yerleşmeye, seyyar satıcılara yönelik yasaklamalara rağmen, perakendeciler kente yayılmaya başlamışlardır. Bu sokaklarda bağırarak satış yapanların en resim gibi olanları kadın balık satıcıları ve kafalarının üzerindeki bir sepette taşıdıkları mallarıdır. Bunlar kötü bir üne sahiptirler, onlarla alay edilmekte ve aynı zamanda sömürülmektedirler. Eğer o gün iyi satış yapıtlarsa, akşama onları meyhanede bulmak kesindir. Herhalde Haldeki balıkçı kadınlar kadar bozuk ağızlı ve saldırgandırlar. Ama Paris'e geri dönelim.

Paris iaşesini sağlamak için, başkentin çevresinde muazzam bir bölge örgütlemek zorundadır: balık ve istiridye Dieppe, Crotoy, Saint-Valery'den gelmektedir. Bir yolcu (1728) "bu son iki kentin yanından yalnızca deniz ürünlerinin geçtiğine tanık oluyoruz" demektedir. "Ama bu bizi her yandan izleyen balığı yakalamak olanaksızdır" diye eklemektedir. "Hepsini Paris'e götrüyorlar". Peynir Meaux'dan, tereyağ Dieppe yakınındaki Gournay'den, veya Isigny'den, Poissy pazarlarının kasaplık hayvanları Sceaux'dan ve uzaktaki Neubourg'dan, has ekmek Gonesse'den, kuru sebzeler her cumartesi pazar kurulan Normandiya'daki Caudebec'den gelmektedir... Bunun sonucunda, sürekli olarak ele alınmaları ve değiştirilmeleri gereken bir önlem dizisi ortaya çıkmaktadır. Esas olarak, kentin doğrudan iaşe alanını güvenceye almak, üreticilerin, perakendecilerin ve taşımacıların, yani sayelerinde büyük kentin pazarlarının sürekli olarak iaşe edildiği tüm mütevazi aktörlerin faaliyetine izin vermek söz konusudur. Demek ki, profesyonel tüccarların serbest hareket alanı, bu yakın alanın dışına atılmıştır. Châtelet polisine ait bir emirname (1622), tüccarların buğday iaşesiyle uğraşabilecekleri alanı, yarı çapı 10 fersah olan bir çemberin dışına taşımıştır; bu yarı çap canlı hayvan alımı için 7 fersah (1635), "otlayan" denilen danalar ve domuzlar için 20 fersah (1665); tatlı su

balıkları için, XVII. yüzyılın başından itibaren 4 fersah; toptan şarap alımları için 20 fersahtır.

Birçok başka sorun daha vardır: en zorlarından biri at ve hayvan sağlanmasına ilişkin olanıdır. Bu iş, olanak elverdikçe kent surlarının çevresine veya dışına atılacak olan, gürültülü patırtılı pazarlarda yapılmaktadır. Daha sonra Vosges meydanı olacak olan yer, Tournelles yakınlarındaki metruk bir mekân olarak, uzun süre bir at pazarı olacaktır. Paris böylece sürekli olarak, adeta lamamı *at panayırlarından* oluşan bir pazarlar çemberi ile kuşatılmış olmaktadır. Biri kapanmakta, ertesi gün, başka bir tanesi aynı insan ve hayvan yığılmasıyla açılmaktadır. Bu pazarlardan birinde, herhalde Saint-Victor'da, işte görgü tanıklarına göre 1667'de bir seferinde "üç binden fazla at (vardır), ve bu kadar çok sayıda olmaları muazzam bir şeydir, çünkü haftada iki kere pazar vardır". Gerçekte at ticareti kentin tümüne nüfuz etmektedir: eyaletlerden veya dışarıdan gelen "yeni" atlar vardır, ama bunlardan daha çok, "eski, yani hizmet görmüş"leri, sonuçta kelepir olanları bulunmaktadır, bu atlar bazen "burjuvaların pazara göndermeden kurtulmak istedikleri"dir, bunun sonucunda at cambazlarının ve ahır sahibi tüccarların hizmetinde bir simsar ve nalbant bulutu ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında, her mahallenin at kiralayıcıları vardır.

Büyük hayvan pazarlan da muazzam yığılma alanlarıdır. Sceaux'da (her pazartesi) ve Poissy'de (her perşembe), küçük kentin dört kapısında (Dames, Pont, Confions, Paris kapıları) bunlardan kurulmaktadır. Pazarlarda alış yapmak için gereken parayı avans olarak veren (ve sonra bunlan ödettiren) bir "*traitant*" (celep), Fransa'nın tümünden hayvan satın alan aracı, simsar *(griblin* veya *bâtonnier,* kışkışçı) ve nihayet hepsi de sefil perakendeciler olmayıp, bazılarının burjuva hanedanları bile kurduğu kasaplar zinciri aracılığıyla, bu pazarlarda çok faal bir et ticareti örgütlenmiştir. Bir döküme göre, 1707'de Paris pazarlarında, yuvarlak rakamlarla her hafta 1300 sığır, 8200 koyun ve hemen hemen 2000 dana (yılda 100.000) satılmaktadır. "Hem Poissy, hem de Sceaux pazarını ellerine geçirmiş olan" celepler 1707'de "örneğin Petit-Montreuil"de olduğu gibi, Paris çevresinde (onların denetimi dışında) alış veriş yapılmasından yakınmaktadırlar".

Paris’i iaşe eden et piyasasının, tıpkı başkentin buğdayını düzenli veya düzensiz olarak çektiği geniş alanlar gibi, Fransa’nın büyük bir bölümüne yayıldığını aklımızda tutalım. Bu yayılma, ortaya yollar ve bağlantılar sorununu çıkartmaktadır. Bu önemli sorunun kaba hatlarını bile, birkaç satırla ortaya koymak mümkün değildir. Kuşkusuz esas olan, Paris’in iaşesi için bazı su yollarını hizmete sokmaktır -Seine’e kavuşan Yonne, Aube, Maine, Oise ve Seine’in kendi-. Nehir kentten geçerken “limanlar”ını açmaktadır -1745’te toplam olarak 26 tane-, bu limanlar aynı zamanda, her şeyin daha hesaplı olduğu şaşırtıcı ve geniş pazarlardır. En önemli iki tanesi, nehrin yukarı tarafının trafiğinin ulaştığı -buğday, şarap, odun, ot (aslında bu sonuncu malın iaşesi konusunda, Tuileries limanı üste çıkıyora benzemektedir)- Greve meydanıyla; nehrin aşağı tarafından gelen malları kabul eden Saint-Nicolas limanıdır. Nehrin üzerinde sayılamayacak kadar çok gemi, karadan atla çekilen kayıklar, ve XIV. Louis zamanından beri, bir cins su kira arabası gibi olan, müşterilerin emrine amade küçük kayıklar (*bachoteur*) bulunmaktadır, bu kiralık kayıklar, Londra limanının aşağı tarafında, kentin sarsıntılı kira arabalarına çoğu zaman tercih edilen, Thames üzerindeki binlerce “gondol”a benzemektedirler.

Ne kadar karmaşığa benzerse benzesin, Paris örneği, onunkiyle aynı 10 veya 20 tane başka örneğe yaklaşmaktadır. Her büyük kent, kendi boyutlarına uygun bir iaşe alanı talep etmektedir. Örneğin, XVIII. yüzyılda Madrid’in hizmetinde olmak üzere, Kastilya’nın ulaşım araçları kötüye kullanılan bir şekilde seferber edilmişlerdir, öylesine ki, bu örgütlenme tüm ülke ekonomisini kırma noktasına gelmiştir. Tirso de Molina’ya (1625) inanmak gerekirse, her şey harika bir şekilde basittir, meyvalar, kar, Serra d’Estrela’dan, yiyecekler hatırşinas denizden getirilmektedir: “Masaya oturup yemek yemekte olan insanlar, balıkçıların ağlarının... kapılarının altında yakalanan balıkla dolduğunu görmektedirler”. Temmuz-Ağustos 1633 tarihli bir muhtıra, Tajo nehrinin üzerinde, yüzlerce, binlerce balıkçı kayığını görmek, gözler için bir zevk olmaktadır demektedir. Tembel, obur ve gerektiğinde kayıtsız olan kent, denizi yiyecektir. Fakat imge fazlasıyla güzeldir. Zaten bir kentin nüfusu ne kadar artarsa, iaşesi raslantıya o kadar bağlı hale gelmektedir. Venedik XV. yüzyıldan itibaren, tükettiği sığırları Macaristan’dan almak zorunda kalmıştır. XVI. yüzyılda herhalde 700.000’lik bir nüfusa ulaşmış olan İstanbul, Balkanların koyun sürülerini,

Karadeniz ve Mısır buğdayını yutmaktadır. Ancak, padişahın sert yönetimi bu işi ele almasaydı, muazzam kent arızalara, pahalılıklara, trajik kıtlıklara maruz kalırdı ki, zaten bazı yıllarda bu duruma gene de düşmüştür.

Londra Örneği

Londra'nın durumu, kendi tarzına göre bir örnek oluşturmaktadır. Bu örnek, kollarını erkenden ahtapot gibi etrafa uzatan metropoller hakkında hatırlatabileceğimiz her şeyi, *mutatis mutandis* gündeme getirmektedir. Tarihsel araştırma tarafından, diğerlerine nazaran daha iyi aydınlatılmış olan bu örnek, resim veya anekdotu aşan sonuçların ortaya çıkartılabilmesine izin vermektedir. N. S. B. Gras, burada von Thünen'in ekonomik mekânın bölümler halinde örgütlenmesine ilişkin kurallarının tipik bir örneğini bulurken haklıdır. Hatta bu örgütlenme, Paris'in çevresinde olduğundan bir yüzyıl önce, Londra'nın etrafında meydana gelmiştir. Londra'nın hizmetine sokulan alan, tüm İngiliz üretim ve ticaret sistemini kapsama eğilimine girmiştir. XVII. yüzyılda her halükârda, kuzeyde İskoçya ve güneyde Manş denizine, doğuda kıyı gemiciliğinin gündelik hayatının esas unsuru olan Kuzey Denizine, batıda Galler ülkesine ve Cornwall'e temas etmektedir. Fakat bu mekânın içinde, ya kötü, ya da az işletilen -hatta ayak direyen- bölgeler vardır; örneğin Bristol ve civarındaki bölge böyledir. Paris için de olduğu gibi (ve von Thünen'in şeması içinde) en uzaktaki bölgeler hayvan ticaretine ilişkindirler: Galler ülkesi bu oyuna XVI. yüzyılda ve İskoçya çok daha geç olarak, 1707'de İngiltere ile birleşmesinden sonra, katılmışlardır.

Londra pazarının kalbi, tabii ki çok yakında yer alan su sokakları ve menzil kentler çemberiyle (Uxbridge, Erentford, Kingston, Hampstead, Watford, St. Albans, Hartford, Croydon, Dartford) kolayca ulaşılabilen Thames'in suladığı bölgelerdir; bu kentler başkentin hizmetinde harıl harıl çalışmakta; tahıl öğütüp un göndermekle, malt hazırlamakla, muazzam kente doğru yiyecek ve mamul ürünler yollamakla uğraşmaktadırlar. Eğer bir "metropoliten" pazara ait birbirini izleyen görüntülere sahip olmasaydı, bu pazarın yıldan yıla, tam da kentin nüfus artış ritminde yayıldığı ve büyüdüğü görülürdü (1600'de en fazla 250.000 olan nüfus, 1700'de 500.000 hatta daha fazlasına ulaşmıştır). İngiltere'nin toplam nüfusu da aralıksız artmaktadır, ama daha yavaş olarak. Bu durumda tarihçi bir

hanımın söylediğinden daha iyisini söyleme mümkün müdür? Londra İngiltere'yi yemekte: "is going *to eat up England"*. Bizzat 1. James de "With time *England will only be London"* demekte değil miydi? Tabii ki bu formüller hem doğrudur, hem de değildir. Gereğinden az ve gereğinden fazla değerlendirme vardır. Londra'nın yuttuğu yalnızca İngiltere'nin içi olmayıp, aynı zamanda, eğer öyle söylenebilirse, dışıdır da, yani İngiliz dış ticaretinin en azından 2/3 veya 3/4'ü, hatta 4/5'i. Fakat Saray, ordu ve bahriyenin üçlü iştahı tarafından takviyeli olsa bile, Londra her şeyi yutmamakta, her şeyi sermayelerinin ve yüksek fiyatlarının cazibesine tabi kılmamaktadır. Ve hatta, onun etkisiyle ulusal üretim İngiliz kırlarında olduğu kadar, "tüketiciden çok, dağıtıcı" küçük kentlerde de artmaktadır. Yapılan hizmetlerin belli bir karşılığı vardır.

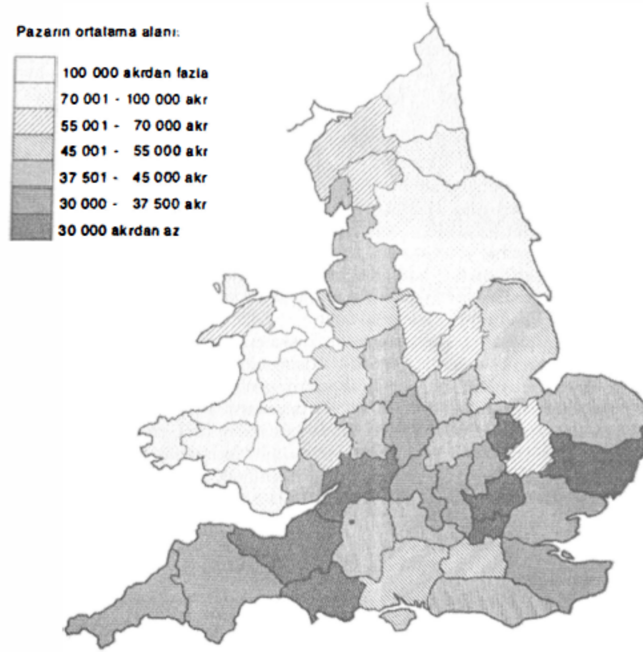
Londra'nın genişlemesinin sayesinde inşa olan şey, aslında İngiliz hayatının modernliğidir, "çok temiz bir şekilde giyinmiş olduklarından ötürü hanım sanılabilecek" han hizmetçileriyle; iyi giyimli, beyaz ekmek yiyen, Fransız köylüleri gibi tahta ayakkabı giymeyen, hatta bir yere atla giden köylüleriyle, Londra'ya yakın kırların zenginleşmesi, seyyahların gözünde aşikâr hale gelmektedir. Fakat İngiltere'nin tüm alanı ve uzakta lskoçya ile Galler ülkesi, kentsel ahtapotun kolları tarafından yakalanmış ve dönüştürülmüştür. Londra'nın değdiği her bölge uzmanlaşmaya, dönüşmeye, ticarileşmeye başlamaktadır; aslında bu işler henüz sınırlı kesimlerde meydana gelmektedir, çünkü modernleşmiş bölgeler arasında, geleneksel çiftlikleri ve ekim tarlalarıyla, eski kırsal düzen sıklıkla varlığını sürdürmektedir. Örneğin, Thames'in güneyinde, Londra'nın çok yakınındaki Kent'te, başkenti iaşe eden meyva bahçeleri ve şerbetçiotu yetiştirilen topraklar ortaya çıkmaktadır, ama Kent, köylüleri, buğday tarlaları, yetiştirdiği hayvanlar, sıkışık ormanları (şehir dışı yol haydutlarının saklanma yeri) ve hiç yanıltmayan bir nokta olarak, av hayvanlarının bolluğuyla -sülün, keklik, yaban horozu, bıldırcın, bağırtlak, yaban kazı ve İngiliz yelvekuşu cinsi olan *traquet*, "ancak bir lokmalık yiyecek tarafı var, ama bundan daha lezzetli bir şey olamaz"- kendisi olarak kalmaktadır.

Londra pazarının örgütlenmesinin bir başka etkisi de, geleneksel pazarın, *open market*'ın, kentin üretici-satıcı ile alıcı-tüketicisini birbirleriyle ilişki haline sokan şu kamusal pazarın kopuşudur; bu, yapılacak işlerin genişliği

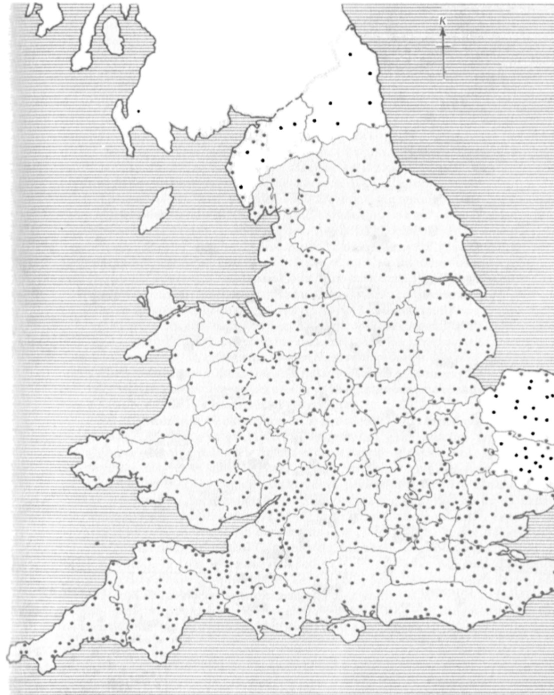
nedeniyle kaçınılmaz hale gelmiştir. Bunların arasındaki mesafe, küçük insanların tamamının aşamayacağı kadar büyümüştür. Tüccar, üçüncü adam, uzun zamandan beri, en azından XVII. yüzyıldan beri İngiltere'de, kırla kent arasında ve özellikle buğday ticareti alanında olmak üzere, ortaya çıkmıştır. Bir yandan üretici ile büyük tüccar, diğer yandan da, bu tüccarla perakendeciler arasında yavaş yavaş aracı zincirleri gerilmiştir ve yağ, peynir, kümes ürünleri, meyva, sebze, süt ticaretinin büyük bölümü bu zincirlerden geçecektir... Bu oyunda reçeteler, adetler ve gelenekler kaybolmakta, parçalanarak uçuşmaktadırlar. Kim Londra'nın veya Paris'in miğdesinin devrimci olacağını söyleyebilirdi ki! Büyümeleri yeterli olmuştur.

En İyisi Saymak Olacaktır

Eğer rakamlara, bilançolara, "dizgisel" belgelere sahip olsaydık, bu evrimler bize çok daha açık olarak görünürlerdi. Oysa, Alan Everitt'in (1967) mükemmel çalışmasından ödünç aldığımız haritanın gösterdiği üzere, bu rakamları, büyük miktarlarda olmak üzere, toplamak mümkündür. Everitt'in haritası, 1500-1640 arasındaki İngiltere ve Galler pazarlarına ilişkindir. Veya 1722 yılındaki Caen vergi bölgesindeki pazarlara ilişkin olarak bizim oluşturduğumuz veya Eckart Schremmer'in XVIII. yüzyıl Bavyera pazarlarına ilişkin dökümü de, aynı şeyi göstermektedirler. Fakat bu incelemeler ve diğerleri yalnızca bir araştırma yönünü açmaktadırlar.



İNGİLTERE VE GALLER ÜLKESİNDE PAZAR-KENTLERİN YOĞUNLUĞU, 1500-1680
Her pazar kentin hizmet verdiği ortalama alanı kontluklara göre hesaplayan A. Everitt, 100.000 akrdan daha fazlasından (akr 150 m^{2}'ye eşit olduğundan, 1.500 ha.) 30.000 akra, yani 450 ha.'a kadar giden rakamlar en kuzey ve batıda bulmaktadır. Bir bölge ne kadar kalabalıksa, pazarın alanı o kadar dardır. Kaynak: A. Everitt, "The Market Town" in: The Agrarian History of England and Wales, *haz.J. Thirsk, 1967, s. 497.*



İNGİLTERE VE GALLER ÜLKESİNİN 800 PAZAR-KENTİ, 1500-1640

Her kent en azından bir, olağanda birçok pazara sahiptir. Pazarlara fuarları ilâve etmek gerekmektedir. Bir önceki haritanınkiyle aynı atıf s. 468-473.

Pazarlarını *istisna olarak* korumuş olan beş veya altı köy bir kenara bırakılacak olursa, İngiltere'de XVI. ve XVII. yüzyıllarda, bir veya daha fazla pazarı olan 760 kent ve kasaba sayılmaktadır, bu rakam Galler ülkesi için 50'dir, yani kabaca 800 yerleşim yeri, düzenli pazara sahiptir. Eğer iki ülkenin toplam nüfusu 5,5 milyon civarındaysa, bu yerleşim yerlerinden her biri ortalama olarak 1000 nüfusa sahipken, gene ortalama olarak, mübadeleleri için 6.000-7.000 kişiyi kapsamaktadır. Bunun ortaya koyduğu üzere, ticari bir yerleşim yeri bütününün, mübadelelerini yaratabilmesi için, kendi nüfusunun 6-7 katına ihtiyacı bulunmaktadır. Bavyera'da da XVIII. yüzyılın sonunda benzeri oranları buluyoruz: burada 7.300 kişi için bir pazar sayılmaktadır. Bu raslantı bize herhangi bir kuralın varlığını düşündürtmemelidir. Oranlar bir dönemden öbürüne, bir bölgeden diğerine kesinlikle değişmektedirler. Ve ayrıca, her hesaplamanın nasıl yapıldığı konusunda da dikkatli olmak gerekir.

Her halükârda, XIII. yüzyılda İngiltere'de muhtemelen, aslında hemen hemen onun kadar nüfusa sahip Elizabeth İngiltere'sindekinden fazla pazar olduğunu biliyoruz. Bu durum ya Elizabeth dönemindeki her birimin daha büyük bir faaliyete, dolayısıyla daha geniş bir çapa sahip olmasıyla; ya da her senyörün şan veya gösteriş uğruna pazar kurmaya inat etmesinden ötürü, Orta Çağ İngiltere'sinin pazardan yana aşırı donanımlı olmasıyla açıklanmaktadır. Her halükârda iki dönem arasında "kayıp pazarlar" olmuştur, bunlar yakın zamanlardaki tarih çalışmalarının, hiç de nedensiz olmayan bir gürültü çıkardıkları "kayıp köyler" kadar ilginçtirler.

XVI. yüzyılın atılımıyla birlikte, özellikle 1570'ten sonra, yeni pazarlar yaratılmış veya küllerinin, hatta uykularının arasından yeniden doğmuşlardır. Bunlara ilişkin olarak ne kadar da çok kavga vardır! Pazar ödentilerini toplama hakkına kimin sahip olacağını, buranın donanım masraflarını kimin yükleneceğini -kiralık fener, çan, haç, kantar, dükkânlar, mahzenler veya hangarlar- anlamak için eski *cartalar* ortaya çıkartılmaktadır. Ve böyle sürüp gitmektedir.

Bu sırada, ulusal ölçekte, pazarlar arasında, arzedilen malın cinsine, mesafeye, ulaşım kolaylıklarına veya güçlüklerine, taşımacılığa göre; tüketim değil de, üretim coğrafyasına göre, bir mübadele bölüşümünün taslağı çizilmektedir. Everitt tarafından sayılmış olan 800 kadar kentsel pazar, ortalama 7 mil (11 km.) çapında bir mekân üzerinde etki etmektedir. 1600 yılları yaklaşırken, buğday *karada* 10 milin ötesine gitmemekte, çoğu zaman bu 5 milde kalmaktadır; büyük başlar 11 mile kadar olan mesafeler içinde, koyunlar 40-70 millik uzaklıklarda yolculuk yapmaktadırlar; yünler ve yünlü kumaşların hareket çapı ise 20-40 mildir. Yorkshire'deki en büyük yün pazarlarından biri olan Doncaster'da, I. Charles zamanında alıcılar Gainsborough (21 mil), lincoln (40 mil), Warsop (25 mil), Pleasley (26 mil), Blankey'den (50 mil) gelmektedirler. Lincolnshire'de Carebyli John Hatcher koyunlarını Stamford'da, öküz ve ineklerini Newark'ta satmakta; tosunlarını Spilsby'den, balığını Boston'dan, şarabını Bourne'dan, lüks mallarını Londra'dan satın almaktadır., Bu dağılma pazarların artan uzmanlaşmasını göstermektedir. İngiltere ve Galler *800* kent veya kasabadan, en azından 300'ü kendilerini tek bir faaliyetle sınırlamaktadırlar: 133'ü buğday, 26'sı malt, 6'sı meyva, 92'si büyükbaş, 32'si koyun, 3'ü at, 14'ü domuz, 30'u balık, 21'i av ve kümes hayvanı, 12'si yağ ve peynir, 30'dan fazlası ham veya eğrilmiş yün, 27 veya daha fazlası yünlü kumaş, 11'i deri ürünleri, 8'i keten, en azından 4'ü kenevir ticaretiyle uğraşmaktadır. Tabii bu arada, dar ve beklenmedik uzmanlıkları saymadan: Wymondham kendini tahta kaşık ve musluklarla sınırlamıştır.

Tabii ki, pazarların uzmanlaşması XVIII. yüzyılda vurgulu hale gelecek ve bu yalnızca İngiltere'de böyle olmayacaktır. Öylesine ki, eğer Avrupa'nın geri kalanındaki aşamaları istatistik olarak kaydetme olanağımız olsaydı, elimizde olan tamamen betimsel verilerin yerine yararlı bir şekilde ikâme edilebilecek, bir cins Avrupa gelişme haritasına sahip olurduk.

Ancak -ve bu, Everitt'in kitabından çıkan en önemli sonuçtur- XVI. ve XVII. yüzyıllardaki İngiliz nüfus artışı ve atılımıyla birlikte, bu düzenli pazarlar donanımı, uzmanlaşma ve yoğunlaşmaya rağmen ve fuarların önemli katkısına -konu üzerine tekrar döneceğimiz başka bir geleneksel araç- rağmen, uygunsuz hale gelmiştir. Mübadelelerdeki artış, daha serbest ve daha doğrudan yeni dolaşım kurallarına başvurulmasını teşvik etmektedir. Daha önce gördüğümüz gibi, Londra'nın gelişmes buna katkıda

bulunmaktadır. Bunun sonucunda. Alan Everitt'in, daha iyisi olmadığından, *private market* olarak adlandırdığı şeyin talihi parlamaktadır, aslında bu sıkı sıkıya denetlenen *open market*'ı atlatmanın bir biçiminden başka bir şey değildir. Bu özel pazarların ajanları, çoğu zaman *büyük* seyyar satıcılar, hatta çerçiler veya kapı kapı olaşıp ticaret yapan kişilerdir: bunlar çiftliklerin mutfaklarına kadar gidip, buğday, arpa, koyun, yün, kümes hayvanı, tavşan ve koyun derisini *önceden* satın almaktadırlar. Böylece pazarların köylere doğru taşması meydana gelmektedir. Bu yeni gelenler çoğu zaman, tezgâhlarını hanlarda, muazzam rolleri başlamakta olan, şu pazarın ikâme yerlerinde kurmaktadırlar. Bir kontluktan diğerine, bir kentten öbürüne sürtmekte, şurada bir dükkâncıyla, burada bir çerçi veya toptancıyla anlaşmaktadırlar. Bazen bizzat büyük toptancı rolünü, her türden malın aracısı rolünü oynadıkları da olmaktadır; bu durumda Alçak Ülkeler'deki biracılara arpa teslim etmeye oldukları kadar, Bristol'de talep edilen çavdarı Baltık'tan almaya da hazırdırlar. Bazen riskleri bölmek için ikisi veya üçü ortaklık kurmaktadır.

Bu çok çehreli yeni gelenden nefret edildiği, hinoğlu hinliklerinden, hoşgörüsüzlüğünden ve katılığından ötürü ona kin duyulduğunu, ortaya çıkan davalar fazlasıyla açık etmektedir. Satıcıyı kesinlikle angaje eden (ki, bu satıcı çoğu zaman okuma bilmemektedir) basit bir senedin üzerinde bağlanan bu yeni mübadele biçimleri, yanlış anlamadan doğan karışıklıklara, hatta dramlara yol açmaktadırlar. Fakat yük atlarını ilerleten veya nehirler boyunca tahıl yüklü tekneleri gözetim altında tutan tüccar için, zor gezgincilik mesleğinin de kendi cazibeleri bulunmaktadır: İngiltere'yi İskoçya'dan Cornwall'e kat'etmek, handan hana dostlara veya dalavera ortaklarına rastlamak, akıllı ve atak bir iş dünyasına ait olma duygusuna sahip olmak ve bütün bunların hepsini, hayatını iyi kazanarak yapmak. Burada ekonomiden, toplumsal davranışa doğru taşan bir devrim söz konusudur. Everitt, bu yeni faaliyetlerin. *Bağımsızlar* siyasal grubunun kendini kanıtlamasıyla aynı sıralarda gelişmesinin bir rastlantı olmadığını düşünmektedir. İç savaştan çıkarken, yollar ve patikalar 1647'ye doğru tekrar serbest olarak açılmaya başlarken, Cornwalli biri olan Hugh Peter şöyle haykırmıştır: "Hey, ne kadar mutlu bir değişiklik! İnsanların yeniden Edinburgh'dan, Cornwall'deki Landis End'e, tam da kapılarımızda kilitlenmeden yolculuk yapabildiklerini görmek; büyük yolların yeniden

canlandıklarını görmek; koşum hayvanlarını aşka getirmek için arabacının çaldığı ıslığı duymak; haftada bir geçen postacıyı alışılmış yolunun üzerinde görmek; sevinçli tepeleri, gülen vadileri görmek’’.

İngiltere Gerçeği, Avrupa Gerçeği

Private market yalnızca İngiltere’nin gerçeği değildir. Tüccar kıtada da gezginciliğin tadını almışa benzemektedir. Bilge ve faal Bâleli Andreas Ryff, XVI. yüzyılın ikinci yarısı sırasında tüm yönlerde hareket etmeye ara vermemiş biri olarak yılda ortalama 30 yolculuk-, kendisi için *“hab wenig ruh gehabt, dars mich der sattel nicht an das hinterteil gebrann hat", o* kadar az dinlendik ki, atın eğeri hep arkamı ısıttı demiştir. Gerçekte, bilgilerimizin bugünkü durumunda, hep fuardan fuara giden fuarcılarla, bizzat üretimin kaynağından alım yapmak isteyen tüccarları ayırmak kolay değildir. Fakat Avrupa’nın hemen her yerinde, kamusal pazarın hem yetersiz, hem de fazla gözetim altında olarak ortaya çıktığı ve, gözlem nereye yöneltilirse, atlatmaların ve yan yolların ya kullanıldığı, ya da kullanılacağı kesindir.

Delamare’ın Traite’sinin bir notu, Nisan 1693’te Paris’te fuarcı tüccarların sahtekârlıklarını işaret etmektedir; bunlar “mallarını Halde veya kamusal pazarlarda satmak yerine, banlarda... ve dışarıda satmışlardır”. Bundan başka, değirmencilerin, fırıncıların, kasapların meşru olmayan bir şekilde stok veya ticaret yapan satıcıların, pazarlara olan normal sevkiyatların zararına ve daha düşük fiyattan mal edinebilmek için uyguladıkları tüm usullerin önemli bir envanterini çıkartmaktadır. Daha 1385’e doğru, Normandiya’daki Evreux’de, kamu düzeninin savunucuları, “kulaktan kulağa yapışıp, alçak sesle, garip veya üstü kapalı sözlerle konuşarak” anlaşan üretici ve perakendecileri ifşa etmektedirler. Kurala başka bir saygısızlık da, perakendecilerin köylülerin ayağına giderek, “Hale ulaşmadan önce” onların ürünlerini satın almalarıdır. Aynı şekilde, XVI. yüzyılda Carpentras’da “répétiére”ler (sebze satıcısı kadınlar), pazara götürülen malları düşük fiyattan almak üzere, yollarda dolaşmaktadırlar. Bu, tüm kentlerde yaygın olan bir uygulamadır. Ama XVIII. yüzyılın göbeğinde, 1764’de Londra’da hâlâ sahtekârlık olarak ihbar edilmektedir. Diplomatik bir mektuplaşmada söylendiğine göre, hükümet “boğazı ilgilendiren maddelerin aşırı pahalılığının, halk arasında yarattığı

mırıldanmalardan, en azından biraz kaygılanmaktadır; ve üstelik bu mırıldanmalar, haklı olarak, hükümet edenlere yansıtılabilecek bir suistimalden kaynaklanmaktadır... çünkü bu pahalılığın başlıca nedeni... bu başkentte bol bulunan tekelcilerin açgözlülüğüdür. Caddelerde köylü arayarak dolaşmakta ve onların getirdikleri malları istedikleri fiyattan satmak üzere, bir süreden beri pazarlara el atmış durumdadırlar...”. Bir başka tanık da, “zararlı hayvan soyu” demektedir. Ama, bu her yerde hazır ve nazır bir hayvan soyudur.

Ve gene her yerde, çok çehreli, çabucak üreyen, boşuna kovulmaya çalışılan gerçek kaçakçılık, kurallarla, gümrüklerle ve geçiş resimleriyle alay etmektedir. Boyalı Hind bezleri, tuz, tütün, şarap, alkol, her şey onun için iyidir. Franche- Comte’deki Dole’de (1 Temmuz 1728) “kaçak malların ticareti herkesin gözü önünde yapılmaktaydı... çünkü bir tüccar bu cins malların fiyatını çıkartma girişiminde bulunma cesaretini göstermişti”. Ajanlarından biri Desmarets’ye (XIV. Louis’nin uzun saltanat döneminin sonuncu genel denetçilerinden biri) “yüce kişiniz, tüm Brötanya ve Normandiya kıyılarına bir ordu yerleştirse bile, sahtekârlıkları asla önleyemez” diye yazmıştır.

Pazarlar ve Piyasalar: Emek Piyasası

Doğrudan veya dolaylı pazar, çok çeşitler altındaki mübadele, en sakin olanları da dahil, ekonomileri sarsalamaya ara vermemektedirler. Onları karıştırmaktadırlar, başkaları, onları canlandırmaktadırlar diyebilir. Her halükârda, bir gün her şey mantıken pazardan geçecektir; yalnızca tarım veya endüstri ürünleri değil, aynı zamanda toprak mülkiyetleri, diğer her maldan daha hızlı yer değiştiren para, emek, yani insanın kendisi dememek için, insanların zahmeti de.

Kentlerde, kasabalarda ve köylerde; evlere, arsalara, konutlara, dükkânlara veya kiralık yerlere ilişkin ticari muameleler tabii ki hep varolmuşlardır. İlginç olan, belgeleri ele alarak, XIII. yüzyılda Cenova’da evlerin satıldığını veya aynı dönemde Floransa’da, üzerlerine daha sonra ev inşa edilecek arsaların kiralandıklarını saptamak değildir. Önemli olan, bu mübadelelerin ve bu ticari muamelelerin arttığını, bir gün spekülatif atılımları açığa çıkartacak olan gayrimenkul piyasalarının çizilmeye başladığını görmektir. Bunun için, muamelelerin belli bir hacme ulaşmaları gerekmektedir. XVI.

yüzyıldan itibaren Paris’teki kiraların (dükkânlarınkiler de dahil) değişmesinin ortaya koyduğu şey budur: kira miktarları konjonktür ve enflasyonun birbirini izleyen dalgaları içinde, hatasız bir şekilde yakalanmaktadırlar. Bu aynı zamanda, basit bir ayrıntının tek başına kanıtladığı şeydir de: Emilia’nın tarımsal zenginliklerinin ortasındaki küçük kent Cesena’da, tesadüfen Belediye kütüphanesinde korunmuş olan bir dükkân kiralama sözleşmesi (17 Ekim 1622), önceden hazırlanmış bir kâğıdın üzerine yapılmıştır: boş yerleri doldurmak, sonra da imzalamak yeterlidir. Spekülasyonlar daha da modern bir vurguya sahiptirler: “öncüler” ve müşterileri bugün ortaya çıkmamışlardır. Paris’te XVI. yüzyılda, spekülasyonları, Pre- aux-Clercs’in uzun zaman boş kalan mekânında, Seine yakınlarında, veya başkan Harlay’nin yönetimindeki konsorsiyumun, 1594’ten itibaren, bugünkü Vosges meydanının şahane evlerinin inşaatına yönelik verimli girişimde bulunduğu, Pre-aux- Clercs’den daha az boş olmayan Tournelles’de, kısmen izlemek mümkündür: bu evler daha sonra büyük soylu ailelerine kiralanacaklardır. XVII. yüzyılda, spekülasyon Saint-Germain mahallesinin kıyısında ve herhalde başka yerlerde, başını alıp gitmiştir. XV. Louis ve XVI. Louis dönemlerinde başkent şantiyelerle kaplandığından, gayrimenkul sektörü daha da güzel günler yaşamıştır. 1781 Ağustosunda bir Venedikli, mektuplaştığı kişilerden birini, Paris’teki güzel Palais Royal gezisinin tahrip edilip, ağaçlarının kesildiğinden haberdar etmektedir, “*nonnostante le mormorazioni di tutta la citta";* gerçekten de, Chartres dükü “burada ev yaptırmak ve buraları kiraya vermek” projesine sahiptir.

Toprak sektörü için de durum aynıdır: “toprak” sonunda piyasaya katılmıştır. Brötanya’da, daha XIII. yüzyılın sonundan itibaren ve herhalde başka yerlerde de, toprak satışları konusunda, açıklayıcı fiyat dizilerine ve düzenli fiyat artışlarına ilişkin çok sayıda atıfa sahibiz. Örneğin bir Venedik elçisine göre, 1558’de İspanya’da, “*... i beni che si slovano lasciare a otto e died per cendo si vendono a quatro e cinque"*, adet olarak % 8 veya 10’a, yani gelirlerinin 12,5 veya 10 katına bırakılan mülkler (topraklar), % 4 ve 5’e, yani gelirlerinin 25 veya 20 katına satılmaktadırlar, bunların fiyatı “para bolluğuyla birlikte” iki katma çıkmıştır. XVIII. yüzyılda, Brötan- ya senyörlüklerinin kiraya verilmesi Saint-Malo’da büyük tüccarlar aracılığıyla sonuca bağlanmakta, bunlar aracılar zinciri vasıtasıyla, Paris’e

ve Genel Kiralama'ya kadar ulaşmaktadırlar. Gazeteler de satılık mülk ilânlarını kabul etmektedirler. Bu alanda reklam geç kalmış değildir. İster Avrupa'nın tümü ölçeğinde reklam yapsın, ister yapmasın, toprak her halükârda, alım, satış ve yeniden satışla sürekli olarak el değiştirmeye ara vermemektedir. Tabii ki bu hareket her yerde, eski mal sahipleri olan senyörleri veya köylüleri yeni zengin kentliler lehine mülksüzleştiren, ekonomik ve toplumsal dönüşüme bağlıdır. Daha XIII. yüzyılda, Ile-de-France'da "topraksız senyörler" (terim Marc Bloch'a aittir) veya Guy Fourquin'in dediği gibi, "kuyruk sokumu senyörlükler" çoğalmaktadır.

Kısa ve uzun vadeli para piyasasına, uzun bir şekilde geri döneceğiz: bu piyasa Avrupa gelişmesinin kalbinde yer almaktadır ve her yerde aynı ritmde veya aynı etkinlikte gelişmemesi anlamlıdır. Buna karşılık evrensel olan şey, Yahudiler kadar Lombardlar veya Cahorslulardan oluşan fon ödünç verici ve tefeci ağlarının kurulması veya Bavyera'da köylülere borç verme işinde uzmanlaşan manastırların ortaya çıkmasıdır. Bilgilerin elimizin altında olduğu her seferinde, tefecilik sağlıklı olarak oradadır. Dünyanın tüm uygarlıkları için bu böyledir.

Buna karşılık, para piyasası, ancak daha o sıralarda bile aşırı voltajlı hale gelmiş olan ekonomilerde varolabilirdi. Böylesine bir piyasa, XIII. yüzyıldan itibaren İtalya'da, Almanya'da, Alçak Ülkeler'de kendini sunmaktadır. Her şey, onu buralarda yaratmak için işbirliği yapmaktadır: sermaye birikimi, uzak mesafe ticareti, kambiyo senedi icadı, erkenden ortaya çıkan kamu borç "senet"leri, zenaat veya endüstri faaliyetlerine veya gemi inşaatına veyahut, daha XV. yüzyıldan önce ölçüsüzce büyüyerek, bireysel mülkiyet olmaktan çıkan gemi yolculuklarına yapılan yatırımlar. Daha sonra büyük para pazarı Hollanda'ya, sonra da Londra'ya kayacaktır.

Fakat bu karışık pazarlar içinde, bu kitabın bakış açısına göre en önemlisi, emek piyasasıdır. Tıpkı Marx gibi köleliğin klasik, ama daha uzun sürme ve sıçrama eğiliminde olan örneğini bir kenara bırakıyorum. Bizim için sorun, insanın veya en azından emek gücünün nasıl mal haline geldiğini görmektedir: Thomas Hobbes gibi (1588-1670) akıllı biri, daha o sıralarda "her bireyin iktidarı (biz emek gücü diyoruz) bir maldır" demiştir; piyasa rekabeti içinde normal olarak mübadeleye sunulan bir nesne, fakat bu henüz o dönemin alışık olduğu bir kavram değildir. Ve, herhalde çağının gerisinde

bir kafa yapısına sahip olan, kim olduğu bilinmeyen Cenova'daki bir Fransız konsolosunun, araya karışan şu düşüncesini seviyorum: "Monsenyör, bir insanın para edebileceğini ilk defa duyuyorum". Ricardo her şeyi birleştirerek şöyle yazacaktır: "çalışma gücü, alınan satılan her şey gibidir''.

Ancak kuşku yoktur: emek piyasası -kavram olarak değilse bile, gerçeklik olarak- endüstri çağının yarattığı bir şey değildir. Emek piyasası, nereden geliyor olursa olsun bir insanın, belki de hiç bir zaman sahip olmadığı geleneksel "üretim araçları"ndan soyunduğu bir piyasadır: bir toprak parçası, bir dokuma tezgâhı, bir at, bir araba... Artık yalnızca ellerini, kollarını, "emek gücü''nü sunabilmektedir. Ve tabii yapma bilgisini de. Kendini böylece kiralayan veya satan kişi, piyasanın dar deliğinden geçmekte ve geleneksel ekonomiden çıkmaktadır. Bu olgu, Orta Avrupa madencilerine ilişkin olarak, alışılmamış bir açıklık içinde ortaya çıkmaktadır. Uzun zaman bağımsız zenaatkârlar olup, küçük gruplar halinde çalışan bu insanlar, XV. ve XVI. yüzyıllarda, derin madenlere gereken teçhizatın gerektirdiği yatırımlar için gereken parayı sağlayabilecek yegâne kişiler olan tüccarların denetimi altına girmeye zorlanmışlardır. İşte artık ücretlidirler. Belirleyici söz, 1549'da, küçük Bohemya madenci kenti Joachimstahl belediye meclisi üyeleri tarafından telâffuz edilmiş değil midir? "Biri para veriyor, diğeri iş yapıyor" *(Der eine gibt das held, der andere tut die arbeit).* Sermaye ile emeğin erkenden karşılaşmalarına dair bundan daha iyi bir formül olabilir mi? Ama ücretli emeğin ortaya çıktıktan sonra, yok olabileceği doğrudur, Macar bağlarında olan budur: Tokay'da 1570'li yıllarda, Nagybany'de 1575'te, Szentgyörgy Bazin'de 1601'de, her yerde köylü serfliği yeniden yerleşik hale gelmiştir. Fakat bu Doğu Avrupa'ya özgüdür. Batı'da ücretliliğe geçiş, geri dönüşü olmayan bir olgu olarak, çoğu zaman erkenden ve sanıldığından çok daha insanı kapsayarak meydana gelmiştir.

XIII. yüzyıldan itibaren, Paris'teki Greve meydanı ve yakınlarındaki "Juree" -Saint-Paul-des-Champs'a doğru- ile Saint-Germain'in başucunda "Conserve'in evinin yanındaki meydan", alışılmış iş arama yerleridir. Bir tuğla atelyesine ilişkin 1288 ve 1290 tarihli ilginç iş sözleşmeleri, Lombardiya'daki Piacenza'da korunmaktadırlar. Belgelerin desteklediği üzere, 1253-1379 arasında, Portekiz kırları ücretli hale gelmişlerdir bile.

1393’te, Burgonya’daki Auxerre’de, bağ işçileri greve başlamışlardır (o sıralarda bir kentin yarı beline kadar tarımın içine gömüldüğünü ve bağcılığın bir endüstri oluşturduğunu hatırlatalım). Olay bize, iyi mevsimde gündelikçi işçilerle işverenlerin, her gün kentin bir meydanında buluştuklarını, işverenlerin çoğu zaman ustabaşılar -closier- tarafından temsil edildiklerini öğretmektedir. *Kanıtları elimizde olarak,* kapı aralığından ilk görebildiğimiz emek piyasalarından biri, burasıdır. 1480’de Hamburg’la *tagelöhner,* gündelikçi işçiler, Trostbrücke’ye bir işveren bulmaya geliyorlardı. Bu daha o sıralarda “saydam bir emek piyasasıdır”. Tallemant des Reaux zamanında “Avignon’da kiralık uşaklar, köprünün üstünde bulunuyorlardı”. Yalnızca fuarlardaki “kiralamalardan ibaret olsalar bile (Saint- Jean, Saint-Michel, Saint-Martin, Toussaint, Noel, Paskalya yortularından itibaren), başka piyasalar da bulunmaktaydı; çiftlik uşak ve hizmetçileri burada, niteliklerinin istendiği gibi araştırılacağı bir hayvan gibi, kendilerini işverenlerin (Gouberville sire’i gibi senyörler veya büyük çiftçiler) incelemesine sunuyorlardı. “1560’a doğru Aşağı Normandiya’da her kasaba ve köy, böylece köle pazarı ve panayır şenliği yerini tutan işçi kiralama yerine sahiptir”. Evreux’de Saint-Jean yortusunda kurulan (24 Hazİran) Eşek Fuarı, aynı zamanda hizmetçi kiralama günüdür de. Hasat, bağ bozumu zamanlarında ek bir emek gücü, her yerden gelmekte ve örfe göre, ya ayni, ya da nakdi ücretle istihdam edilmektedir. Burada muazzam bir hareketin olduğu konusunda eminiz: zaman zaman bir istatistik, bunu güçlü bir şekilde ifade etmektedir. Veyahut da, kesin bir mikro gözlem -örneğin Anjou bölgesinin küçük bir kenti olan Château-Gontier’de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olduğu gibi- “odun kırmak, kesmek, testerelemek, bağ budamak, bağ bozmak, çapalamak, bellemek, bahçeye bakmak... sebze ekmek, ot biçmek ve yerleştirmek, buğday biçmek, saman demetlemek, tahıl döğmek, temizlemek...” için “gündelikçi” kaynadığını göstermektedir. Paris’e ilişkin bir döküm, yalnızca ot iskelesinde olmak üzere şu meslekleri saymaktadır: “iskele düzenleyicileri, hamallar, çember geçirenler, arabacılar, demet yapanlar, günübirlik kişiler...”. Bu listeler ve buna benzeyen başkaları bize düş kurdurtmaktadırlar, çünkü her kelimenin arkasında, kentsel ve kırsal bir toplumda, az veya çok sürekli bir ücretli kesimin varlığını hayal etmek gerekmektedir. Emek piyasasının esas unsurunun, sayı açısından, nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kırlarda yer aldığım düşünmek gerekir. Modern devletin gelişiminin yarattığı başka

büyük bir istihdam alanı da, paralı askerlerdir. Onların nereden satın alınacağı bilinmekte, onlar da kendilerini nereden satacaklarını bilmektedirler: bu bizzat piyasanın kuralıdır. Aynı şekilde, kesin hiyerarşileriyle hizmetçiler için, bir cins işçi ajancı olan kurumlar, Paris'te çok erkenden, XIV. yüzyıldan itibaren, Nuremberg'te 1421'den itibaren kesinlikle varolmuşlardır.

Yıllar geçtikçe, emek piyasaları resmileşmekte, kurallar daha açık hale gelmektedir. Abraham du Pradel'in (Nicolas du Bleguy adlı birinin müstear adı) *Le livre commode des adresses de Paris pour 1692* adlı kitabı, Parislilere bu türden bilgiler vermektedir: "bir hizmetçi kız mı istiyorsunuz? Vannerie caddesinde "tavsiye bürosuna gidiniz; Yeni Pazar'da bir uşak, "Greve'de" bir ahçı bulabilirsiniz. "Meslekten bir garson" mu istiyorsunuz? Eğer tüccarsanız, Quincampoix caddesine; cerrahsanız Cordeliers caddesine; eczacıysanız Huchette caddesine gidiniz; Limousinli duvarcılar ve işçiler hizmetlerini Greve'de sunmaktadırlar; fakat "eskiciler, çilingirler, marangozlar, fıçıcılar, çakmaklı tüfekçiler, kebapçılar ve diğerleri, kendilerini dükkânlarda sunarak, kendiliklerinden işe girmektedirler".

Ücretli emeğin tarihinin, bütünü itibariyle iyi bilinmemeyi sürdürdüğü doğrudur. Fakat, yapılan sondajlar ücretli emeğin giderek genişlediğini söylemektedirler. İngiltere'de Tudor hanedanı döneminde, "hanelerin yarısından çoğunun, hatta üçte ikisinin, gelirlerinin en azından bir kısmını ücret biçiminde elde ettikleri kanıtlanmıştır". XVII. yüzyılın başında, Hansa kentlerinde, özellikle de Stralsund'da, ücretli kitlesi sürekli artmakta ve sonunda nüfusun en azından % 50'sini meydana getirmektedir. Devrim arefesindeki Paris için bu rakam % 50'yi geçecektir.

Çok uzun zamandan beri harekete geçmiş olan bu evrimin sona ermesi için daha eksikleri vardır, hatta çok eksikleri vardır. Turgot bir ara cümlesinde, bu durumdan yakınmaktadır: "Bir para dolaşımının olduğu gibi, bir işgücü dolaşımı yok". Fakat hareket yola koyulmuştur ve gelecek bu değişimin, uyarlanma ve aynı zamanda acı çekme alanında içerebileceği her şeye doğru gitmektedir.

Gerçekten de, nedenleri ve sağladığı ekonomik çıkarları ne olursa olsun, ücretliliğe geçişin belli bir toplumsal güçsüzlüğün refakatinde meydana geldiğinden kim kuşku duyabilir? XVIII. yüzyılda birçok grev ve aşikâr işçi

sabırsızlığı bunun kanıtıdır. Jean Jacques Rousseau “aşağılandıklarında eşyaları çoktan toplanmış olan” bu adamlardan söz etmiştir: “kollarım götürmekte ve gitmektedirler”. Bu alınganlık, bu toplumsal bilinç, acaba gerçekten büyük endüstrinin öncelleriyle birlikte mi doğmuşlardır? Kuşkusuz hayır. İtalya’da ressamlar, geleneksel olarak zenaatkârdır; bunlar çoğu zaman kendi çocukları olan işçileriyle, kendi dükkânlarında çalışmaktadırlar. Tıpkı tüccarlar gibi defter tutmaktadırlar. Lorenzo Lotto, Bassano, Farinati, Guerchini’ye ait olanlara sahibiz. Yalnızca dükkânın patronu, siparişlerini aldığı müşterileriyle temas kuran bir tüccardır. Oğulları da dahil, yardımcıları, daha o sıralarda bile, çabucak isyana hazır olan bu kimseler, en fazlasından ücretlidirler. Bu söylendikten sonra, Bernardino Ondia adlı bir ressamın, mektuplaştığı Scipione Cibo’ya verdiği sırların anlamı kolaylıkla anlaşılacaktır: iyi yer tutmuş sanatçılar olan Alessandro Acciaoli ve Baldorini onu hizmetlerine almak istemişlerdir. Özgürlüğünü ve “per *un* vil *salario"* kendi işlerini terketmemek için reddetmiştir. Bu 1590’da olmaktadır!

Pazar Bir Sınırdır ve Yer Değiştirmektedir

Pazar aslında, nehir sularının arasındaki gibi bir sınırdır. Engelin şu veya bu tarafında olmanız halinde, aynı biçimde yaşayamazsınız. İaşesini yalnızca pazardan sağlamaya mahkûm olmak, binlerce diğerinin arasında, şu Messina ipek işçilerinin durumudur, bunlar kente göç etmişler ve onun iaşesine mahkûm olmuşlardır (çoğu zaman çevrede bir tarlaları, bir bostanları, bir meyva bahçeleri, yani kişisel kaynakları olan soylu ve burjuvalardan daha fazla). Ve eğer bu zenaatkârlar, yarı yarıya çürümüş olan ve kendilerine yüksek fiyattan satılan ekmeğin yapıldığı, kötü “deniz buğdayı” m yemekten bıkarlarsa, en fazlasından (ve 1704’e doğru buna karar vermişlerdir), işlerini ve beslendikleri pazarı değiştirmek üzere, Catane veya Milazzo’ya gidebilirler.

Alışık olmayanlar için, olağan olarak pazarın dışında Veya uzağında yer alanlar için, pazar kendini bir cins olağandışı bayram, bir yolculuk, adeta bir macera olarak sunmaktadır, İspanyolcanın dediği gibi, bu “presumir”in, kendini göstermenin, gösteriş yaparak salınmanın fırsatıdır. XV. yüzyıl ortasına ait bir ticaret elkitabı, denizci genelde çok yontulmamıştır, “o kadar kaba bir zihni vardır ki, meyhanede içtiği veya pazardan ekmek aldığı

zaman kendini önemli sanmaktadır” diye anlatmaktadır; aynı şekilde, iki sefer arasında Zaragossa çarşısına düşen şu İspanyol (1645), taze ton balığı, pembe etli alabalık, denizden veya yakındaki nehirden gelen yüzlerce çeşitteki balık yığınları karşısında büyülenmektedir. Fakat kesesindeki sikkelerle sonunda ne alacaktır? Köşedeki meyhaneci kadının onun için kızartna ve beyaz şarapla birlikte onun şöleni olacak olan, tuzda sıkıştırılmış birkaç *sat salpesadas.*

Tabii ki pazarın dışında kalan (veya en azından yan yarıya dışında kalan), köylü hayatı, öztüketim, kendine yeterlik, kendi üstüne kapanma alanıdır. Köylüler hayatları boyunca, kendi ürettikleri veya komşularının onlara bazı ürünler veya hizmetler karşılığında verdikleriyle yetinmektedirler. Kuşkusuz köylüler kent veya kasaba pazarına çok sayıda olmak üzere gelmektedirler. Fakat orada yalnızca, vazgeçilmez pulluk demiri almak ve senyör ödentisi veya vergileri için yumurta, bir teker tereyağ, birkaç kümes hayvanı veya sebze satarak para edinmekle yetinen bu kişiler, pazar mübadelelerine gerçekten ortak olmamaktadırlar. Onun ancak kıyısına çıkmaktadırlar. “Pazara 15 veya 20 sollük ürün getiren ve onlara o kadar malolacak bir meyhaneye giremeyen” şu Normandiyalı köylüler gibi. Bir köy kentle çoğu zaman, o kentteki bir tüccar veya bölgenin senyörlüğünün mültezimi aralığıyla ilişki kurmaktadır.

Hiçkimsenin varlığını inkâr edemeyeceği, bu ayrı hayat çoğu zaman işaret edilmiştir. Fakat dereceler ve bundan da fazlası, istisnalar vardır. Hali vakti yerinde birçok köylü, pazarı tam olarak kullanmaktadır. İngiliz “çiftçiler” hasatlarını ticarileştirdikleri ölçüde, kışlan kendi yünlerini veya ketenlerini eğirip, dokuma ihtiyacından uzaklaşarak, aynı zamanda mal sağlayıcısı oldukları pazarın, müşterisi haline de gelmişlerdir; Birleşik Eyaletler’in sıkışık veya dağınık büyük köylerindeki köylüler (bazen 3.000-4.000 nüfusa ulaşmaktadırlar), süt, et, içyağı, peynir, endüstri bitkileri üretmekte, buğday, odun satın almaktadırlar; Macar hayvan üreticileri, sürülerini Almanya’ya ve İtalya’ya ihraç etmekte ve onlar da kendilerinde olmayan buğdayı satın almaktadırlar; kentin dış mahallelerinde bostan yetiştiren ve tüm iktisatçıların istekle atıfta bulundukları köylüler, büyük kentin hayatına katılmışlar, onun sayesinde zenginleşmişlerdir: Paris’in yakınındaki Montreuil’ün, şeftali ağaçlarının sayesinde servete kavuşması, Sebastien Mercier’ye düş kurdurtmaktadır (1783); ve Londra, Bordeaux veya

Angouleme çevresindeki birçok iaşe merkezinin gelişimini kim bilmez? Bunlar hiç kuşkusuz, dünya nüfusunun % 80-90'ını meydana getiren bir köylü dünyası ölçeğinde, istisnalardan ibarettirler. Fakat, fakir kırların bile, faka bastına bir ekonominin mikroplarının saçımına uğradığını unutmayalım. Para onlara, asıl pazarı aşan çeşitli yollardan ulaşmaktadır. Gezgin satıcılar, kasabadaki veya köydeki tefeciler (Kuzey İtalya kırlarındaki Yahudi tefecileri düşünelim), kırsal endüstri girişimcileri, burjuvalar ve topraklarını işlettirmek için emek-gücü peşindeki palazlanmış çiftçiler, hatta köy dükkâncıları buna katkıda bulunmaktadır.

Her türlü hesap yapıldıktan sonra, dar anlamda pazar, eski ekonomi tarihçisi için gene de bir test, değerini asla küçümseyemeyeceği bir "gösterge" olarak kalmaktadır. Bistra A. Cvetkova, pazar satış vergilerine dayanarak ve burada ödenen vergilerin gümüş akçeler cinsinden olduğunu ve daha o sıralarda bile uzmanlaşmış pazarların bulunduğunu hesaba katarak, Tuna kıyısındaki Bulgar kentlerinin ekonomik ağırlığını ölçmek üzere, bir cins basamaklı ölçek çıkartırken yanılmamıştır. Boğdan'daki Yaş (Jassy) hakkındaki iki veya üç kayıt, kentin XVII. yüzyılda "mal satılan yedi yere sahip olduğunu, bunlardan bazılarının satılan başlıca ürüne göre adlandırıldıklarını -çizme panayırı, un panayırı gibi-" işaret etmektedir. İşte ticari hayatın belli bir bölümlenmesi açığa çıkmış olmaktadır. Arthur Young daha uzağa gitmektedir. 1788 Ağustosunda Arras'dan çıkarken "çok hafife benzeyen yükler ve erkek ve kadın yığınlarıyla yüklü... en azından yüz eşek"e rastlamıştır; bunlar emek pazarını bolca iaşe edeceklerdir. Fakat "kırsal emek gücünün büyük bir kesimi, hasadın ortasında, aslında İngiltere'de kırk kere daha az adamla ihtiyacını görecek kadar olan bir kenti doldurmak üzere işlerini bırakmaktadırlar. Böylesine bir güruhun vızıltısı pazarda duyulmaya başladığında, emin olurum ki" diye sonuca gelmektedir, "toprak mülkiyeti aşırı parçalanmıştır". Öyleyse, az kalabalık olan, eğlenilmeyen ve boş gezilmeyen pazarlar modern ekonominin işareti mi olacaklardır?

Pazarın Altında

Ticari ekonomi yayılıp, komşu ve alt faaliyet alanlarını sarsaladıkça, pazarların büyümesi, bir sınırın yer değiştirmesi, ilkel faaliyetlerin değişmesi meydana gelmektedir. Hiç kuşkusuz, para kırlarda nadiren gerçek

bir sermayedir; para buralarda toprak alımına ve bu alımlar boyunca, toplumsal yükselmeye hizmet etmekte ve bundan da fazlası, iddihar edilmektedir: Orta Avrupa'da kadın gerdanlıklarındaki paraları; Macar köy kuyumcularının çanak ve tabaklara kaktıkları sikkeleri; Fransız devrimi arefesindeki Fransız köylülerinin altın haçlarını düşünelim. Ancak para gene de eski değerleri ve dengeleri tahrip etme rolünü oynamaktadır. Hesabı işverenin defterinde tutulan ücretli köylü, patronunun ona yaptığı ayni avansları, yıl sonunda eline hiç nakit geçmeyecek düzeyde olsa bile, parasal terimlerle hesap etme adetini benimsemiştir. Uzun dönemde, bu alanda bir çalışma ilişkileri değişikliği, ama hiçbir zaman en fakirlerin lehine etki etmeyen bir değişiklik.

Pazar ekonomisinin acımasız ilerlemesinin, kırsal mülkiyet ve nüfusu ne denli etkilediğini, hiç kimse Bask ülkesine ilişkin çalışmaları yürüten genç bir iktisat tarihçisi olan, Fernandez de Pinedo'dan daha iyi gösterememiştir. XVIII. yüzyılda Bask ülkesi bal gibi, "bir ulusal pazar" haline gelmeye yönelmiş, buna bağlı olarak, kırsal mülkiyetin artan ticarileşmesi meydana gelmiştir; sonunda Kilise toprakları ve ilke olarak onlar kadar dokunulmaz olan ekber evlat hukuku içindeki senyör toprakları da pazardan geçmeye başlamışlardır. Bu sayede, toprak mülkiyeti birkaç elde yoğunlaşmakta, ve zaten sefilleşmiş köylülerin artan mülksüzleşmesi yaşanmaktadır; bunlar artık, o zamana kadar hiç olmadık kalabalıklar halinde, ya kırda, ya kentte emek piyasasının dar çatlağından geçmek zorunda kalmaktadırlar. Tersine dönmesi olanaksız sonuçları olan bu ters akıntıları, büyüyerek harekete geçiren, pazardır. Bu evrim *mutatis mutandis*, çok daha önceleri İngiliz "çiftçileri"nin büyük işletmeler oluşturmalarına varan sürecin aynı olmaktadır.

Böylece pazar büyük tarihle işbirliği yapmaktadır. En mütevazi olanı bile, herhalde en altta yer alanı, bir ekonomik hiyerarşi merdivenidir. Bu durumda pazarın hiç olmadığı veya önemsiz olduğu, nakit paranın çok kıt olup, infilâk eden bir değere sahip olduğu her seferinde, gözlem kendini kesinlikle insanların hayatının sıfır noktasında bulmaktadır, yani herkesin adeta her şeyi üretmek zorunda olduğu noktada. Endüstri öncesi Avrupa'sının birçok köylü toplumu, pazar ekonomisinin dışında olarak, henüz bu düzeyde yaşamaktaydı. Buralarda macera arayan bir yolcu, birkaç sikkeyle, toprağın tüm ürünlerini su fiyatına alabilirdi. Ve böylesine

sürprizlerle karşılaşmak için, Maestre Manrique gibi dört riyalle seçeceği otuz tavuğu veya iki riyalle yüz yumurtayı değişmek üzere, 1630'a doğru. Arakan ülkesine gitmek gerekmez. Ana yollardan ayrılmak, dağ yollarına sapmak, Sardinya'da bulunmak veya Istria kıyısının alışılmamış bir iskelesinde duraklamak yeterlidir. Yakalanması çok kolay olan pazar hayatı, kısacası, onun altında yer alan, vasat ama özerk, çoğu zaman da kendine yeterli veya öyle olmaya yönelen bir hayatı tarihçiden gizlemektedir. Başka bir evren, başka bir ekonomi, başka bir toplum, başka bir kültür. Bunun sonucunda, her ikisinin de, pazarın altında ne olduğunu, onun elinden kaçan ve sonuçta kırsal öztüketimin yerini gösteren, Michel Morineau veya Mario Cattini'ninki gibi denemelerin yararı ortaya çıkmaktadır. Her iki örnekte de, tarihçinin yer alma biçimi aynıdır: bir tahıl pazarı, bir yandan bu pazara bağımlı halkın iskân ettiği mekân, diğer yandan da, tüketimi önceden bilinen ölçülere göre hesaplanabilir olan bir nüfusun talebidir. Eğer bir de, yerel üretimi, fiyatları, pazara gelen miktarları, yerinde tüketilen miktarı ve ithal ile ihraç rakamlarım biliyorsam, pazarın altında ne olduğunu veya olması gerektiğini hayal edebilirim. Michel Morineau bunu yapabilmek için, orta büyüklükte bir kent olan Charleville'den; Marco Cattini ise Modena bölgesindeki bir kasabadan yola çıkmışlardır; bu İkincisi biraz kıyıda kalmış bir bölgede yer aldığından, kırsal hayata çok daha yakındır.

Yves-Marie Berce yakınlarda verdiği, XVII. yüzyılda Akitanya'daki *“croquants"* isyanına dair tezinde, bunlara benzeyen başarılı bir dalış yapmıştır, ama farklı araçlarla. Bu isyanların ışığında, çoğu zaman tarihsel bilgiden kaçan bir halkın zihniyet ve motivasyonlarını yeniden inşa etmektedir. Ben çok özel olarak, onun köy meyhanelerinin, şu patlama yerlerinin şiddetli halkı hakkında söylediklerini seviyorum.

Dükkânlar

Pazarlarda ilk rekabet (ama mübadele bundan kârlı çıkmaktadır), dükkânlarınki olmuştur. Bu çok sayıdaki, kısıtlı hücreler, mübadelelerin bir diğer temel aracıdırlar. Benzer ve farklı, çünkü dükkân hemen hemen sürekli olarak çalışırken, pazar kesintilidir. En azından ilke olarak, çünkü kural, eğer kural varsa, birçok istisnayla uyum sağlamaktadır.

Böylece, müslüman kentlerine özgü olan suk, çoğu zaman pazar olarak çevrilmektedir. Oysa suk, çoğu zaman iki tarafında dükkânların yer aldığı

bir sokaktan ibarettir; bu dükkânlar tıpkı tüm Batı kentlerinde de birçok benzerinin olduğu gibi, tek bir işkolunda uzmanlaşmışlardır. Paris'te, Saint-Etienne-du-Mont civarındaki kasap dükkânları, XII. yüzyılda Montagne-Saint-Genevieve sokağına, Kasaplar sokağı adını verdirtmişlerdi. 1656'da gene Paris'te “Saint-Innocent mezarlığının yanında... tüm demirci, kalaycı, bakırcı, tenekecilerin dükkânları vardır". 1643'te Lyon'da “kümes hayvanları, Poulaillerie'de Saint-Jean sokağındaki özel dükkânlarda bulunmaktadır”. Aynı zamanda lüks eşya dükkânlarının da sokakları vardır (Madrid planına bakınız), örneğin San Marco meydanından, Rialto köprüsüne kadar uzanan Merceria caddesi böyledir; bir seyyah (1680) bu caddenin, Venedik hakkında büyük bir fikir vermeye yettiğini söylemektedir. Veya Marsilya'da, Doğu Akdeniz mallarının aktığı, Vieux-Port'un kuzey kıyısındaki şu dükkânlar da böyledir; Başkan de Brosses “burası o kadar fazla geçilen bir yerdir ki, 20 ayak karelik bir mekân 500 livre'e kiralanıyor” diye kaydetmektedir. Bu sokaklar bir cins uzmanlaşmış pazarlardır.

Kuralın başka bir istisnası: Hiç görülmedik iki olgu, kendilerini Avrupa dışında sunmaktadırlar. Seyyahların anlattıklarına göre, yani Çin iskânının XVII. yüzyılda yeniden zorla işgâl ettiği yüksek Yang-çe-Kiang havzası, dağınık bir nüfus yoğunlaşmasının kural olduğu bir evler takım yıldızı olup, asıl Çin'den farklılaşmaktadır; öte yandan bu yayılmanın ortasında, boş alanda, *yao-tien* denilen küçük dükkân gruplan yükselmekte ve bunlar sürekli pazar rolünü oynamaktadırlar. Gene seyyahlara göre, XVII. yüzyılda Seylan adasının durumu da böyledir: pazar yoktur, ama dükkânlar vardır. Öte yandan, eğer Avrupa'ya geri dönülecek olursa, bizzat Paris sokaklarında baştan savma bir şekilde dikiliveren, 1776'da kararname ile boşuna yasaklanan şu barakalara, uyduruk dükkanlara ne demeli? Bunlar tıpkı pazarlardaki gibi seyyar tezgâhlardır, ama buralarda satış, dükkânlarda olduğu gibi hergün yapılmaktadır. Ve kuşkularımızın sonuna geldik mi? Hayır, çünkü İngiltere'de Westerham gibi bazı ticari yerleşim yerlerinin, pazara sahip olmalarından çok önce tuhafiyeci ve bakkal sıraları (row) olmuştur. Gene hayır, çünkü bizatihi pazar meydanında birçok dükkân vardır, pazar açıldığında, bunlar satışa devam etmektedirler. Aynı şekilde, örneğin Lille Halinde, taze balık satıcılarının altında, tuzlu balık satmak üzere bir yere sahip olmak, pazar ve dükkânı birleştirmek değil midir?

MADRİD VE LÜKS MAL SATAN DÜKKANLARI
İspanya'nın 1560'tan beri başkenti olan Madrid, XVII yüzyılda parlak bir kent haline gelmiştir. Plaza Mayor çevresinde, lüks mal satan dükkânlar uzmanlıklarına göre gruplanmaktadırlar. Kaynak: M. *Copella, A. Matilla Tascon,* Los Cinco Gremios May ores de Madrid, *1957.*

Bu tereddütler tabii ki, dükkânın pazardan farklılaşmasını ve bu farklılığın giderek daha net hale gelmesini engellememektedirler.

XI. yüzyılda. Batı alemi boyunca kentler doğar veya yeniden doğarken ve pazarlar canlanırken, kentsel ilerleme kentle kır arasına net bir ayırım koymuştur. Kentler doğmakta olan endüstriyi ve bunun sonucu olarak, faal zenaatkâr kitlesini kendilerinde yoğunlaşmışlardır. Hemen ortaya çıkan ilk dükkânlar, fiilen fırıncı, kasap, eskici, ayakkabıcı, demirci, terzi ve diğer perakendeci zenaatkâr atelyeleri (eğer böyle denilebilirse) olmuştur. Bu zenaatkâr başlangıçta evinden çıkmak, aslında işinin onu "sümüklüböceğin kabuğuna olduğu gibi" başladığı dükkânında kalmamak, ürünlerini pazara veya halde satmaya gitmek zorundadır. Tüketicileri koruma derdindeki kentsel yetkililer, bunu ona dayatmaktadırlar, çünkü pazar, herkesin adeta kendi efendisi haline geldiği dükkândan daha kolay gözetim altında tutulabilmektedir. Fakat zanaatkâr oldukça erken bir tarihten itibaren, pazar kurulmadığı günlerde kendi dükkânında, o zaman söylendiği üzere, "kendi

penceresinden" satış yapacaktır. Böylece bir orada, bir burada gerçekleşen bu faaliyet, dükkânı biraz pazar gibi, kesintili bir satış yeri haline getirecektir. 1380'e doğru, Portekiz'deki Evora'da, kasap, eti dükkânında parçalamakta ve haftanın üç pazarından birinde satmaktadır. Bir Strasbourglu için, 1643'te Grenoble'de kasapların etleri dükkânlarında parçalayıp, sattıklarını ve hale gitmeyerek bu eti "diğer tüm tüccarlar gibi, bir dükkânda sattıklarını" görmek bir sürprizdir. Paris'te fırıncılar vasat veya lüks ekmeği dükkânlarında ve kaba ekmeği de, genellikle her çarşamba ve cumartesi pazarda satmaktadırlar. Mayıs 1718'de bir kararname bir kez daha parayı sarsalamıştır (Law sistemi yerleşik hale gelmektedir); bu durumda "fırıncılar korkudan veya kurnazlıktan, pazara alışılmış miktarda ekmek götürmediler; öğlenleyin artık kamu alanlarında ekmek bulunmuyordu, en kötüsü de, aynı gün ekmeğin fiyatı libre başına iki veya dört sou artırdılar", Toskana elçisi "örnek olarak aldığımız bu şey, burada başka yerlerde olan düzenin bulunmadığını göstermektedir" diye eklemektedir.

Demek ki, ilk dükkân açanlar zenaatkârlar olmuştur. "Gerçek" dükkâncılar sonradan gelmişlerdir: bunlar mübadelelerin aracılarıdır; üretici ile alıcı arasına sokulmakta, arzettikleri malları kendileri asla üretmeden (en azından tamamını) almakla ve satmakla yetinmişlerdir. Bunlar işin başında, Marx'in tanımladığı kapitalist tüccar gibidirler; bu tüccar P parasından hareket etmekte, M malını edinmekte, sonra PMP şemasına uygun olarak, düzenli bir şekilde paraya geri dönmektedir. "Parasından ancak, onu tekrar elde etme art düşüncesiyle ayrılmaktadır". Bunun tersine köylü, çoğu zaman ihtiyacı olan şeyleri hemen satın almak için, mallarını pazara satmaya getirmektedir; maldan hareket etmekte ve MPM güzergâhına göre, ona geri dönmektedir. Yiyeceğini pazarda talep etmek zorunda olan zenaatkâr da, elinde para tutma konumunda kalmamaktadır. Fakat istisnalar mümkündür.

Gelecek, ayrı bir kişi ve kısa bir süre sonra sayısı artacak olan aracıya aittir. Ve bizi, sürecin muhtemelen basit olmasına rağmen, çözmesi zahmetli köken sorunlarından daha fazla ilgilendiren, işte bu gelecektir. Kökenin basit süreci ise: Roma imparatorluğunun çöküşünden ayakta kalan seyyar satıcılar, XII. yüzyıldan ve herhalde daha öncelerinden itibaren kentlerin gelişmesi karşısında gafil avlanmışlardır; bunlardan bazıları yerleşik hale

gelmişler ve kentsel esnafa katılmışlardır. Bu olgu, şu veya bu bölge için şu veya bu kesin tarihe oturtulabilecek durumda değildir. Örneğin Almanya ve Fransa'ya ilişkin olarak XIII. yüzyılda değil de, XIII. yüzyıldan *itibaren.* XIII. Louis döneminde bile, bir "tozlu ayak" gezginci hayattan vazgeçmekte ve onlarınkine benzeyen bir dükkânda, ama farkı zamanla ortaya çıkacak gene de değişik bir dükkânda, zenaatkârların yanına yerleşmektedir. Bir XVIII. yüzyıl fırıncı dükkânı, aşağı yukarı bir XV. yüzyıl, hatta daha eski bir yüzyıl fırıncı dükkânının aynıdır. Oysa XV. ve XVII. yüzyıllar arasında, ticaret yapılan dükkânlar ve ticari yöntemler gözle görülür bir şekilde dönüşmüşlerdir.

Ancak, dükkâncı-tüccar, işin başında, kentsel evrene katılırken, içinde yer aldığı esnaf birliklerinden ayrılmamaktadır. Kökeni ve bunun yol açtığı karışıklıklar, onun için bir cins leke olarak kalmaktadır. 1702'ye doğru bir Fransız raporu şöyle delilller ileri sürmektedir: "tüccarların zenaatkârlar arasında birinci sırada sayıldıkları doğrudur, biraz fazla bir şey gibi, ama daha fazla bir şey değil". Ancak, söz konusu olan, tüccarın "toptancı" haline gelse bile, toplumsal mertebe sorununu *ipso facto* çözemediği Fransa'dır. Ticaret temsilcileri 1788'de bile bu durumdan yakınmakta ve bu tarihte bile, toptancı tüccarların "toplumun alt sınıflarından birini oluşturduğu" saptamasını yapmaktadırlar. Amsterdam, Londra ve hatta İtalya'da bu terimlerle konuşulmamaktadır.

XIX. yüzyılın başında ve sıklıkla sonrasında, dükkânlar birinci, ikinci veya üçüncü elden sağladıkları malı, fark gözetmeden satmışlardır, ilk adları olan bildik *mercier* (tuhafiyeci) açıklayıcıdır; Latincede genel olarak mal anlamına gelen *merx,* mercis'ten türemektedir. Atasözü "her şeyi satan, hiçbir şey yapamayan tuhafiyeci" demektedir. Ve tuhafiyeci dükkânlarının kaynakları hakkında bilgi sahibi olduğmuz her seferinde, ister XV. yüzyıl Paris'i, Poitiers, Krakov veya Main üzeri Frankfurt veyahut da, XVIII. yüzyılda Kuzey İngiltere'de Westmorland'deki küçük Kirbky Stephen kentindeki *shopkeeper* Abraham Dent'in dükkânı söz konusu olsun, burada her seferinde en karışık malları birarada bulmaktayız.

1756-1776 civarındaki kendi belgelerinden işlerini izleyebildiğimiz bu bakkal -tuhafiyecinin dükkânında her şey satılmaktadır. Öncelikle çeşitli kalitelerde çay (siyah veya yeşil) -kuşkusuz yüksek fiyattan, çünkü kara

içlerinde olan Kirkby Stephen, kaçakçılıktan yararlanamamaktadır-; sonra şeker, melas, un, şarap ve *brandy*, bira, şıra, arpa, şerbetçiotu, sabun (İspanya beyazı ve kül esmeri), balmumu külleri, içyağı, mum, tütün, limon, kuru badem ve üzüm, sirke, bezelye, karabiber, yemek çeşnileri, hindistan cevizi kabuğu, çivi, pamuk, karanfil... gelmektedir. Abraham Dent'de ayrıca ipekli kumaşlar, yünlüler, pamuklular ve bütün küçük tuhafiyeler, iğne, toplu iğne vs. Ve hatta kitaplar, dergiler, almanaklar, kâğıt... Sonuç olarak, dükkânın satmadıklarını işaret etmek daha iyi olacaktır: tuz (bunu açıklamak zordur), yumurta, tere- yağ, peynir, herhalde bunlar pazarda bol bulunduklarından olsa gerek.

Esas müşteriler, mantıken küçük kentin ve komşu köylerin halkı olmaktadır. Mal sağlayanlar (bir sonraki haritaya bakınız), başka türlü geniş bir mekân üzerine yayılmaktadırlar, çünkü Kirkby Stephen'a ulaşan suyolu yoktur. Fakat hiç kuşkusuz pahalı olan kara taşımacılığı düzenlidir ve taşıyıcılar mallarla birlikte, mektup ve Abraham Dent'in ödeme için kullandığı kambiyo senetlerini de kabul etmektedirler. Kredi fiilen, ya dükkân müşterilerinin lehine rol oynamakta, ya da bizzat dükkâncının kendine mal sağlayanlar karşısında kârlı çıkmasına etki etmektedir.

Abraham Dent dükkâncılık faaliyetleriyle yetinmemektedir. Gerçekten de, örme çoraplar satın almakta ve Kirkby Stephen ile çevresinde bunlardan yaptırtmaktadır. İşte, endüstri girişimcisi ve kendi ürünlerinin tüccarı haline gelmiştir. Bu ürünler olağan olarak, Londra toptancıları aracılığıyla, İngiliz ordusuna yöneliktir. Ve bu aracılar ona, kendi üstlerine kambiyo senedi çekmesine izin vererek, hesaplaştıklarından, Abraham Dent kambiyo senedi *dealer'i* haline gelmişe benzemektedir: gerçekten de, muameleden geçirdiği senetler kendi işlerinin hacmini çok aşmaktadır. Öte yandan, senetle muamele yapmak, borç para vermektir.

T. S. Willan'in kitabı okununca, Abraham Dent'in tasnif dışı bir dükkâncı, adeta birçok alana el atmış bir işadamı olduğu izlenimi elde edilmektedir. Bu belki doğrudur. Fakat 1958'de, İspanya'da küçük bir Galiçya kentinde, ona garip bir şekilde benzeyen bir dükkâncı tanıdım: dükkânında her şey bulunmakta, her şey sipariş edebilmekte, hatta çek bile kabul etmekteydi. Dükkân genelde çok basit olarak, yerel ihtiyaçların toplamına cevap vermeyecek midir? Bu konuda başarılı olmak için uğraşmak, dükkâncıya

düşmektedir. Şu hesap defterine sahip olduğumuz, XV. yüzyılın ortasındaki Münihli tuhafiyeci de, tasnif dışına benzemektedir. Pazar ve fuarlara gitmekte, Nuremberg ve Nordingen'den mal almakta, Venediğe kadar gitmektedir. Ancak, eğer yoksul şekilde döşenmiş, tek odalı fakir konutundan hareketle karar verilecek olursa, sıradan küçük bir tüccardan başka bir şey değildir.



KIRKBY STEPHEN'DEKİ TUHAFİYECİ ABRAHAM DENT'E MAL SAĞLAYANLAR *Kaynak: T. S.* Willan, Abraham Dent of Kirkby Stephen, *1970*

Uzmanlaşma ve Hiyerarşik Hale Gelme Yol Alıyor

Bu sürekliliklere paralel olarak, ekonomik evrim başka *uzmanlaşmış* dükkân biçimleri imâl etmektedir. Yavaş yavaş, kilo hesabı satan dükkâncılar -bakkallar-, arşın hesabı satanlar -kumaşçılar veya terziler-, parça hesabı satanlar -kap kaçakçılar, kullanılmış elbise veya mobilya gibi eşyalar satanlar -eskiciler-, birbirlerinden ayrılmaya başlamışlardır. Bu sonuncular muazzam bir yer işgâl etmektedirler: 1716'da Lille'de 1.000'den fazladırlar.

"Hizmetler"in gelişmesiyle teşvik bulan ayrı tipten dükkânlar ise, eczacınınki, rehincininki, sarrafınki, bankerinki, hancınınki -çoğu zaman karayolu taşımacılığının aracısıdır-, meyhanecilerinki ve nihayet "masa ve örtü bulundurup, evlerinde yiyecek veren şarap satıcıları"nınkidir, bu

şarapçılar XVIII. yüzyılda namuslu insanların rezalet duygusuna kapılmalarına rağmen, her yerde çoğalmaktadırlar. Bazılarının karanlık olduğu doğrudur, örneğin Paris'te "Ours sokağında", "namuslu insan evinden çok bir haydut ve kulağı kesik yatağına benzeyen" şu meyhane gibi; komşu kebapçılardan yayılan güzel kokulara rağmen. Bu listeye yazıcıları, hatta noterleri ekleyelim; en azından Lyon'da, sokaktaki "dükkânlarında eski ayakkabı tamircileri gibi oturmuş ve iş bekleyenleri"ni ilâve edelim -bunlar, 1643'te kentten geçen bir seyyahın sözleridir-.Fakat XVII. yüzyıldan itibaren, tuzu kuru noterler de vardır. Hatta bunun tersine, dükkân tutamayacak kadar fakir yazıcılar da vardır; örneğin Saint-Innocents'da açık havada işgörenleri gibi olanlar, Paris'te kazıklar boyunca çalışmakta ve gene de ceplerine bir miktar para girmektedir, çünkü yazmasını bilmeyen uşak, hizmetçi, fakir insan sayısı çok büyüktür. Ayrıca fahişe dükkânları, İspanya'nın *casas de carne'*si de vardır. Tirso de Molina'nın *Burlador'u* "Yılan sokağında *(en la calle de la Serpiente)*... Adem'in tam bir Portekizli gibi çapkınlık yaptığı görülmektedir... ve hatta bir dükaya kesenizi çabucak boşaltan lokmalar vardır" demektedir.

Sonuçta dükkân vardır, dükkâncık vardır. Aynı zamanda tüccar vardır, tüccarcık vardır. Para bu bölünmeleri çabucak dayatmaktadır; adeta hemen işin başında, eski "tuhafiyeci" mesleğinin yelpazesini açmaktadır: zirvede uzak mesafe ticaretinde uzmanlaşmış birkaç çok zengin tüccar; temelde fakir iğne veya balmumu sürülmüş biz satıcıları yer almaktadır; atasözünün haklı olarak ve acımasızca "küçük tuhafiyeci, küçük sepet" dediği, yani özellikle biraz birikmiş paraları olanlar olmak üzere, bir hizmetçi kızın bile evlenmek istemeyeceği biri. Genel kural: her yerde, bir tüccar grubu diğerlerinin üstüne çıkmaya uğraşmaktadır. Floransa'da Arti *Maggiori, Art* i Minori'den farklılaşmaktadır. Paris'te 1625 emirnamesinden, 10 Ağustos 1776 fermanına kadar, tüccarlık şerefini Six *Corps* (altı lonca) meydana getirmektedir. Bunlar sırasıyla, yünlü kumaşçılar, bakkallar, sarraflar, mücevherciler, tuhafiyeciler, kürkçülerdir. Başka bir zirve, işte Cinco *Gremios Mayores*, ki bunların mali rolleri XVIII. yüzyılda epeyice büyük olacaktır. Londra'da oniki lonca. İtalya'da, serbest Alman kentlerinde ayırım daha da nettir: büyük tüccarlar fiilen bir soyluluk, bir kent eşraflığı haline gelmişlerdir; büyük tüccar kentlerinin yönetimi bunların elindedir.

Dükkânlar Dünyayı Fethediyor

Ama bizim bakış açımızın esası, her kategoriden ticari dükkânların kentleri fethettikleri ve yuttuklarıdır; tüm kentleri ve kısa bir süre sonra, XVII. yüzyıldan itibaren ve özellikle de XVIII. yüzyılda uzman olmayan tuhafiyecilerin, en alt kategoriden hancıların ve meyhanecilerin yerleştikleri köyleri de yuttuklarıdır. Küçük çaplı tefeciler olmanın yanı sıra "ortak neşelerin örgütleyicisi" de olan bu sonuncular, XIX. ve XX. yüzyıllarda hâlâ Fransız kırlarında yerli yerindedirler. Köyün meyhanesine "oynamaya, konuşmaya, içmeye ve boşalmaya... alacaklıyla borçlu arasında iş bağlamaya, ticaret yapmaya, fiyat pazarlığına, kira anlaşması yapmaya" gidilmekteydi. Biraz fakirlerin hanı gibi! Meyhane, kilisenin karşısında, köyün diğer kutbudur.

Binlerce tanıklık, bu dükkân atılımını teyid etmektedir. XVII. yüzyılda bir dükkân tufanı, baskını söz konusudur. 1606'da Lope de Vega, başkent olmuş olan Madrid hakkında *"Todo se ha vuelto tiendas"*, her şey dükkân haline geldi diyebilmektedir. Zaten *tienda*, kahramanları alt kesimden insanlar olan macera romanlarının tercih edilen çerçevelerinden biri haline gelmektedir. Bavyera'da "tüccarlar fırıncılar kadar kalabalıklaşmışlardır". 1673'te Londra'da "yeni bir bina yapmak" üzere yıkılmak istenilen evinden çıkartılan Fransa elçisi, boşuna ev aramaktadır, yazdığına göre "bu kadar büyük bir kentte böyle bir şeyin olabileceğine inanmazsınız... (Fakat) *buraya geldiğimden beri* büyük evlerin çoğu yıkıldığı ve dükkân ile küçük tüccar konutları haline getirildiği için, kiralık ev (çok) az bulunuyor" ve bu kiralar gözleri yuvalarından oynatmaktadır. Daniel Defoe'ya göre bu dükkân çoğalması *"monstrously"* gerçekleşmiştir. 1663'te muazzam kentteki *mercer* sayısı henüz 50 veya 60'tır; yüzyılın sonunda 300 veya 400'e ulaşmıştır; o sıralar lüks mallar satan dükkânlar büyük masraflarla değiştirilmekte ve zamanla aynalarla kaplanmakta, yaldızlı sütunlar, fıskiyeler ve bizim iyi Defoe'nun zırva olarak gördüğü tunçtan apliklerle dolmaktadırlar. Fakat bir Fransız seyyah (1728), ilk vitrinlerin karşısında büyülenmiştir: "Bizim (Fransa'da) yaygın bir şekilde sahip olmadığımız şey, genelde çok güzel ve saydam olan camdır. Dükkânlar bunlarla çevrelenmiştir ve mallar olağan olarak bunun arkasında düzenlenmektedir; bu onları tozdan korumakta, geçenlere bir sergi sunmakta ve her yandan güzel bir görüntü yaratmaktadır" diye kaydetmektedir. Aynı zamanda,

dükkânlar kentin genişlemesini ve zengin kişilerin göçünü izlemek üzere, batıya kaymaktadırlar. Pater Noster Row uzun zaman onların sokağı olarak kaldıktan sonra, ancak on yıllık bir süre için yıldızlık tahtında oturacak olan Covent Garden'ın lehine boşalmaktadır. Daha sonra moda Ludgate Hill'e gidecek, ondan sonra da dükkânlar Round Court, Fenchurch Street veya Hondsditeh civarında yoğunlaşacaklardır. Fakat tüm kentler aynı durumla karşı karşıyadırlar. Dükkânları çoğalmakta, bunlar tezgâhlarını sokaklara yaymakta, bir mahalleden bir başkasına göç etmektedirler. Kahvelerin Paris'e nasıl yayıldıklarına bakınız, Voltaire'i büyüleyen *Petit Dunkerque* gibileri, Corneille zamanında kentin en büyük seyirlik unsuru olan, tüccarların şamatalarıyla dolu Saray galerisini ikâme ederek, Seine kıyılarını doldurmaktadırlar. *Küçük* kentsel yerleşim birimleri bile, benzeri değişimlere maruz kalmaktadırlar. Örneğin XVIII. yüzyılın başında, Malta'da dar bir yeni kent olan La Valetta'da, ayrıntılı bir raporun bildirdiğine göre "tuhafiyeci ve küçük perakendeci dükkânları o kadar çoğalmıştır ki, hiç biri geçimini tam sağlayamamaktadır. İşte bu durumda çalmak veya çabucak iflas etmek zorundadırlar. Hiçbir zaman malla dolu dükkânlara sahip değillerdir ve birçok genç insanın bu işe dalarak, ya karılarının henüz elde ettikleri drahomalarını, ya da ailelerinden kalan mirası yerleşik hayat ve gerçek bir tembellik için feda etmeleri göz yaşartıcıdır", "una *occupatione sedantaria et cosi poltrona"*. Aynı erdemli raporcu, Malta evlerinde altın ve gümüş eşyanın, "yararsız ve ölü" bir sermayenin çoğalmasına, alt mertebelerden kadın, erkek, çocukların ince yünlüler, dantellerle süslenmelerine kızmaktadır ve daha da beter bir rezalet, *putane* ipeklere bürünmüş olarak, arabalarla dolaşmaktadırlar. En ufak bir mizah unsuru olmaksızın, onlara en azından bir vergi konulmalıdır, çünkü bu konuda bir yasak vardır diye eklemektedir, "*un tanto al meşe per dritto d̓abiti"*. Her şey göreli olduğundan, daha şimdiden filizlenen bir tüketim toplumu söz konusu değil midir?

Fakat dereceler vardır: J. B. Say, 1815'te Londra'yı, 20 yıl kadar sonra tekrar gördüğünde (ilk ikâmeti 1796'dadır) şaşırıp kalmıştır: garip dükkânlar mallarını indirimli satmakta, her yerde şarlatanlar bulunmakta ve bazıları "sabit" ve bazıları da, yayaların bir dakika bile kaybetmeden okuyabilecekleri "gezgin" afişler bulunmaktadır. Sandviç-adamlar Londra'da icat edilmiş bulunmaktadır.

Bir Atılımın Nedenleri

Bugünkü dilimizde konuşursak, her yerde alışılmamış bir bölüşüm artışı, mübadelelerin artışı (pazar ve fuarlar diğer tanıklardır), sabit dükkânların ve hizmetçilerin yayılmasıyla, ekonominin genel gelişimiyle ilişkisi bulunan, bir *üçüncü sektör* zaferi olduğu sonucuna varacağız.

Eğer nüfus kitlesi ile dükkân sayısı arasındaki oran; veya zenaatkâr dükkânlarıyla karşılıklı yüzdeleri; veya dükkânın ortalama büyüklüğü ve ortalama geliri hesaplanacak olursa, bu gelişme birçok rakamla birlikte gösterilebilir. Werner Sombart, nitelikli bir tarihçi, biraz üzüntülü bir gözlemci olup, kendi kenti olan Osnabrück'de, 1774'de "tuhafiyecilerin bir yüzyıldan beri üç katına çıkarken, zenaatkârların yarı yarıya azaldıklarını farkeden Justus Möser'ın tanıklığını gözler önüne sermektedir. Tarihçi Hans Mauersberg, bu kez rakamlı olan ve bir dizi büyük Alman kentini kapsayan, benzeri farkına vanşlan bize sunmuş bulunmaktadır. Biri IV. Felipe'nin Madrid'inde, diğer ikisi XVII. yüzyıl Sicilya'sındaki Katalan ve Cenevizli perakendecilerin dükkânlarında yapılan birkaç sondajın raslantısı içinde (tereke envanterlerine göre), cılız, tehtid altında ve özellikle de, tasfiyelerinde borçlu çıkan vasat dükkânlar farkedilmektedir. Bu küçük dünyada iflaslar geçer akçedir. Hatta eğer o sıralar küçük tüccarlar açık sözlü olabilselerdi, XVIII. yüzyılda her şeyin, faal bir "pujadizm"in harekete geçebilmesi için yerli yerinde olduğu izlenimi alınabilirdi -ama bu yalnızca bir izlenimdir-. Londra'da Fox'un bakanlığı, 1788'de onları vergilendirmeyi denediğinde, eylemin "halk arasında yarattığı memnuniyetsizlik karşısında" çabucak geri adım atmıştır. Dükkâncılar halk olmasalar bile -aşikâr gerçek-, gerektiğinde onu kıpırdatmaktadırlar. 1793 ve 1794 yıllarının Paris'inde *sans-culotte* zümresinin önemlice bir kesimi, bu küçük dükkâncılar yarı-proletaryasının safları arasından çıkacaktır.

İlk bakışta biraz taraflı olan, 1790'a doğru Paris'te 20.000 perakendecinin iflasın eşiğinde olduğunu iddia eden bir raporun bizi inanmaya yönelttiği budur.

Parisli bir fırıncı iflas ediyor - 28 Hazİran 1770.

Paris'te fırıncı ustası Bay Guesnâe, bilançosunu Paris konsüllük yargısına teslim ederken, müflisin aktif borçlarını ve pasif borçlarını, kural gereği ayırmıştır. Biz *bunların onun aktif ve pasifi derdik. Dört yapraklı bir dosyanın ilki olanı iktibas ettiğimiz sahife, bir dizi vadeli satışı açık bir biçimde göstermektedir. Büyült borçluların arasında, parlamento danışmanlarından bazıları da vardır. Pasif borçlar, gene kredili olan un borçlarından oluşmaktadır. Fırıncımızın bir dükkânı, "aletler"i, bir arabası, teslimatları için bir atı vardır, hepsinin değeri 6.000* livre *olarak tahmin edilmiştir, mobilyası ise 7.000* livre *sayılmıştır. Okuyucu rahatlasın, fırıncı ustası alacaklılarıyla bir ayarlama yapmıştır. Müşterilerinin de borçlarını zamanında kapattıklarını umud edelim (Seine arşivleri D^4 B^6, 11, Dosya 526).*

Bunlar söylendikten sonra, bilgilerimizin şimdiki durumunda şunları ileri sürebiliriz:

-Nüfus artışı ve ekonomik hayatın uzun dönemli gelişimi, "perakendeci tüccarın evinde olma arzusu, bölüşüm sürecinin aracılarının sayısının şişmesini belirlemişlerdir. Ajanların çok sayıda oluyorsa benzemeleri, en fazlasından bu gelişmenin ekonominin ilerlemesinden önde gittiğini, ona fazla güven duyduğunu kanıtlamaktadır;

-satış noktalarının sabitliği, dükkânların açık kalma sürelerinin uzaması, reklam, pazarlıklar, gevezelikler dükkânın lehine etki yapmış olmalıdırlar. Dükkâna alış veriş yapmaktan çok, tartışmak için gidilmektedir. Burası küçük çaplı bir tiyatrodur. Chartreslı *Bourgeois Poli* yazarının 1631'de kurguladığı eğlenceli ve gerçeğe benzeyen konuşmaya bakınız. Fakat, nadir mizah yapma anlarından birinde, konuşan insanı bu ayrıcalığı olmayan

hayvanlarla kıyaslayan Adam Smith değil midir? “Nesneleri değiştirme eğilimi, muhtemelen lâf değişimi eğiliminin sonucudur...”. İstekle geveze olan halklar için, lâflamak, arkasından her seferinde nesne değişimi gelmese bile, vazgeçilmez bir ihtiyaçtır;

-fakat dükkân atılımının başlıca nedeni *kredi* olmuştur. Dükkânların üzerinde, toptancı kredi açmaktadır: perakendecinin, bugün poliçe dediğimiz şeyleri ödemesi gerekecektir. Floransak büyük tüccarlar olan Guicciardini Corsi ailesi, fırsat çıktığında Sicilya buğdayı ithal etmekte (Galileo’ya borç vermişlerdir ve bu durum bugün, bu büyük ailenin şan ve şeref unsurlarından biridir), depolarındaki karabiberi bakkallara 18 ay vadeyle satmaktadırlar; muhasebe defterlerinin gösterdiği üzere bu bakkallar perakendecidir. Ve Corsiler bu alanda kuşkusuz bir şey icat etmekte değillerdir. Fakat dükkâncı da müşterilerine kredi açmaktadır; zenginlere fakirlerden daha fazla. Terzi kredi açmaktadır; fırıncı kredi açmaktadır (hergün birlikte çentik atılan, biri fırıncıda, diğeri müşteride kalan iki tahta parçası aracılığıyla); meyhaneci kredi açmaktadır: içkici borcunu duvara tebeşirle çizerek kaydetmektedir; kasap kredi açmaktadır. Defoe yıllık gelirleri binlerce lira olup da, kasap, fırıncı, bakkal ve peynirciye 100 lira ödeyip, sürekli olarak 100 lira borç bırakan bir aile tanıdım demektedir. Halin kazıklarının altında eskicilik yapan ve kendi iddiasına göre “namuslu" bir kişiyi yılda dört pistole tutan”, *Livre commode des adresses*'in (1692) işaret ettiği bay Fournerat’nın, bu çok özel “gündelik elbise" satıcısının, her zaman peşin satış yapmadığına bahse girelim. Ve Paris’te Sainte-Marie manastırındaki Yeni Sokakta, ortak üç eskicinin, “tüm matem gereçleri, mantolar, krepler ve peçeler, hatta törenlerde giyilen siyah elbiseler için bile” hizmetlerini her zaman peşin sunduklarını sanmayalım.

Küçük çaplı bir kapitalist konumundaki tüccar, ona borçlu olanlarla, kendi borçlu oldukları arasında yaşamaktadır. Bu, yuvarlanmanın kıyısında, sonu olmayan, nazik bir dengedir. Bir “mal sağlayıcı” (bundan bir toptancı ile ilişkide olan bir aracıyı veya bizzat bu toptancıyı anlayınız) bıçağını onun boğazına dayamaktadır, bu bir felâkettir. Zengin bir müşteri ödeme güçlüğüne düşerse, işte zor durumda biri (1623): “hayatımı kazanmaya başlıyordum ve birden her şeyim sıfıra indi” diye anlatmaktadır yani meteliksiz kaldığını anlayınız-. Bütün dükkânlar bu kötü sürprizin tehlikesini taşımaktadırlar: geç ödeme yapılması veya hiç yapılmaması. Boş

zamanlarında şair olan bir silah satıcısı, François Pommerol, 1632’de “uğraşmak gereken ve ödeme yapılması için vadeyle yetinmek zorunda kalınan" durumdan yakınmaktadır.

Rastlantı küçük tüccarların, aracıların, mal sağlayıcılarının mektuplarını karşımıza çıkardığında, en sık rastlanılan yakınma budur. “Bize ne zaman ödeme yapma arzusunda olacağınızı bilmek için, size gene bu satırları yazıyoruz" 28 Mayıs 1669. “Bayım sıklıkla tekrarlanan mektuplarımın bu kadar az etki yapmasından çok şaşırdım, üstelik dürüst bir insan cevap vermelidir...” 30 Flazİran 1669. “Hesabınızı kapatmak üzere buraya geleceğinize bize teminat verdikten sonra, hiçbir şey demeden gitmenize inanamadık” 1 Aralık 1669. “Size nasıl yazmak gerektiğini bilmiyorum, size yazdığım mektuplara kulak asmadığınızı görüyorum...” 28 Temmuz 1669. “Altı aydan beri bana ihtiyat göndermeniz için size yalvarıyorum...” 18 Ağustos 1669. “Mektuplarınız beni yalnızca eğlendiriyor...” 11 Nisan 1676. Bütün bu mektuplar çeşitli Lyonlu tüccarlar tarafından yazılmışlardır. Grenoble’e giderek, adaleti kendi başına şiddetli bir şekilde sağlayacağı konusunda suçluyu uyaran, şu öfkeli alacaklının mektubunu bulamadım. XIV. Louis’nin çağdaşı olan, çekingen alacaklı bir Reimsli tüccar şu atasözünü zikretmektedir: “yeğene borç vermek, orospu çocuğuna (para) teslim etmektir”.

Bu sakat ödemeler zincirleme bağımlılıklara ve zorluklara yol açmaktadır. 1728 Ekiminde, Dijon’daki Sainte-Hostie fuarında, bezler iyi satılmış, ama yünlü ve ipekli kumaşlar öyle olmamıştır. “... Bu durumun nedeni, perakendecilerin çok az ciro yapmaları ve sattıkları her şeyin parasını alamamalarına bağlanmaktadır, yeni mal alacak halleri kalmamıştır. Öte yandan, fuarlara gelen toptancılar, kendilerine ödeme yapmayan perakendecilere, kredi üstüne kredi açmayı reddetmektedirler”.

Fakat bu görüntünün karşısına, ticaretin temelinin kredi olduğunu, borçların birbirlerini giderdiklerini ve bu olgudan ötürü faaliyetlerin ve ticari gelirlerin arttığını uzun uzadıya açıklayan Defoe’nun görüntüsünü koyalım. Arşiv belgelerinin sakıncası, tarihçi için işlerin düzenli akışından çok, iflasları, davaları, felâketleri toplaması değil midir? Tıpkı mutlu insanlar gibi, iyi giden işlerin de tarihi yoktur.

İşportacıların Aşırı Bolluktaki Faaliyetleri

İşportacılar, çok az miktardaki mallarını olağan olarak “boyunlarında” veya en iyisinden, sırtlarında taşıyan, sefil satıcılardır. Ama bu durum, onların mübadeleler için önemli bir işçi kitlesi oluşturmalarım engellememektedir. Kentlerde ve bundan da fazlası, kasaba ve köylerde, olağan dağıtım ağlarının boşluklarını doldurmaktadırlar. Bu boşluklar çok sayıda olduklarından, işportacı kaynamaktadır, bu zamanın bir işaretidir. Bir adlar dizisi onları her yerde işaret etmektedir: Fransa’da *colporteur, contre-porteur, porte-balle, mercelot, camelotier, brocanteur*; İngiltere’de *hawker, huckster, pelte chapman, pedlar, packman;* Almanya’da her bölge onu kendi tarzına göre vaftiz etmektedir: *hdcke, hucker, grempler, hausierer, ausrufer-pfuscher* (her telden çalan), *bönhauser* de denilmektedir; İtalya’da *merciajuolo*; İspanya’da *buhanero*'dur. Doğu Avrupa’ya kadar, kendine özgü adlara sahiptir: Türkçe’de seyyar satıcı (hem işportacı, hem de küçük satıcı anlamına), Bulgarcada *Sergidzyja* (Türkçe sergi’den), Sırp-Hırvatça’da *torbar* (Türkçe torba’dan) veya *torbar i srebar* ya da *kramar* veya *kramer* (tabii ki Almanca kökenli olan bu kelime, işportacı kadar, kervancı veya küçük burjuvayı da ifade etmektedir)”.

Bu ad bolluğu, işportacılığın iyice tanımlanmış toplumsal bir tip olmanın uzağında kalarak, mantıklı tasniflerde yer almayı reddeden mesleklerin bir toplanması olmasına dayanmaktadır. 1703’te Strasbourg’da kalıpçılık yapan bir Savualı, hizmetlerinin “işportacılığını” yapan ve birçok baca temizleyicisi ve koltuklara saman doldurucu gibi, avare gezen bir işçidir; Cantabria’nın dağ köylerinden bir Maragetli, Eski Kastilya’nın buğday ve bağ yetiştirilen yaylalarından Okyanus’a veya tersi yönde gitmesine göre, buğday, odun, fıçı tahtası, tuzlu balık varilleri, kaba yünlü kumaşlar taşıyan bir ayakçıdır: üstelik imge yüklü bir ifadeye göre, bir *en ambulancia* satıcıdır, çünkü taşıdığı malların tamamını veya bir kısmını perakende olarak satmak üzere, kendi hesabına satın almıştır. Krakov yakınlarındaki Andrychon imalatçı köyünden olan şu köylü dokumacılar, tartışmasız seyyar satıcılardır, veya en azından, aralarından köyün bezlerini satmak üzere Varşova, Gdansk, Lwow, Tarnapol’i, Lublin ve Dubno fuarlarına, hatta İstanbul, İzmir, Venedik ve Marsilya’ya gidenleri öyledir. Köklerinden çabucak kopabilen bu köylüler, fırsat çıktığında “Dniestr ve Karadeniz’deki seyrüseferin öncüleri” haline gelmektedirler (1782). Bunun tersine, şu hali vakti yerinde Manchesterli tüccarlara veya İngiltere boyunca at koşturarak,

mallarını dükkânlara bizzat teslim eden şu Yorkshire ve Countryli imalatçılara ne demeli? Defoe “zenginlikleri bir yana bırakılırsa, bunlar seyyar satıcılardır” demektedir. Ve *fuarcı* denilen tüccarlara da bu kelime iyi gitmektedir (yani başka bir kentten gelenler), bunlar Fransa ve başka yerlerde fuardan fuara gitmekte, ama bazen de nisbi bir refaha kavuşmaktadırlar.

İster zengin, ister fakir olsun, seyyar satıcılık (işportacılık), mübadeleyi teşvik etmekte, onu yaymaktadır. Fakat *önceliğe* sahip olduğu yerde, sağlamasının yapıldığı üzere, olağan olarak belirli bir ekonomik gecikmişlik söz konusudur. Polonya Batı Avrupa ekonomisinden geridir: mantıken orada seyyar satıcı kral olacaktır. Seyyar satıcılık, eskiden normal ticaretin, yüzyıllarca olduğu şey değil midir? Aşağı Roma imparatorluğunun Syrileri seyyar satıcılardır. Orta Çağdaki Batı tüccarlarının görüntüsü, tıpkı tüm zamanların seyyar satıcısınınki gibi, çamurlu, tozlu bir gezginin görüntüsüdür. 1622 tarihli bir dava dilekçesi, gene bu eskinin tüccarını “yanında sallanan bir dağarcık, sadece ucunda derisi olan ayakkabılarıyla tasvir etmektedir; karısı onu “taraş taraş koca bir şapkayla arkadan beline kadar korunmuş olarak” izlemektedir. Evet, ama bu gezginci çift birgün bir dükkâna yerleşmekte, deri değiştirmekte ve göründüğünden daha az sefil olarak ortaya çıkmaktadır. Gezgincilikte, en azından arabayla yapılanında, gizli zengin tüccarlar yok mudur? Bir rastlantı, işte terfi etmişlerdir. Bunlar XVIII. yüzyılda adeta her zaman, sözünü ettiğimiz mütevazi köy dükkânlarını açan gezgincilerdir. Hatta ticari alanlara da saldırmaktadırlar: XVI- II. yüzyılda Münih’te 50 İtalyan veya Savua firması, başarıya ulaşan gezgincilerden çıkmıştır. Buna benzeyen yerleşmeler, o sıralarda henüz büyümüş, köy gibi olan Avrupa kentlerinde, XI. ve XII. yüzyıllarda da ortaya çıkmış olabilir.

Gezgincilerin faaliyetleri birbirine eklendiğinde, her halükârda kitle etkisine sahip olmaktadır. Halk edebiyatının ve almanakların kırsal kesime yayılması, onların hemen hemen tek olayıdır. XVIII. yüzyılda Bohemya’nın tüm cam eşyaları, İskandinav ülkelerine olduğu kadar İngiltere’ye, Rusya’ya olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğuna gezgin satıcılar tarafından dağıtılmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, İsveç mekânının yarısından fazlası, insandan yana boştur: muazzam bir alan içinde kaybolmuş nadir iskân alanları vardır. Fakat Vestgothia veya Sinaland kökenli küçük gezgin

satıcıların ısrarı, bu alana, hepsi aynı anda olmak üzere “at nalı, çivi, kilit, iğne, almanak ve iman kitaplarımın dağıtılmasına olanak sağlamıştır. Polonya’da gezginci Yahudiler, ticaretin % 40-50’sini üstlenmekte ve şanlı Leipzig fuarlarına o sıralarda bile kısmen egemen olarak. Alman ülkesinde de zafer kazanmaktadırlar.

“Demek ki gezgin satıcılık her zaman arkadan gelmemekte, birçok kereler, bir pazar tarafından yakalanarak, öncü olmaktadır. Eylül 1710’da, Paris ticaret meclisi iki Avignonlu Yahudinin talebini reddetmiştir. Moyse de Vallabrege ve Israel de Jasiar, “krallığın tüm kentlerinde, dört mevsimin her birinde altı hafta süreyle, açık dükkân tutmadan ipekli yünlü kumaşlar ve diğer mallar satmak” istemekteydiler. Açıkçası, küçük çerçiler olmayan bu tüccarların girişimi “kralın uyruklarının ticaret ve çıkarlarına çok zararlı”, dükkânı olanlar ve yerleşik tüccarlar için açık bir tehtid olarak görülmüştür. Olağan olarak konumlar tersine dönmüştür: toptancı tüccarlar ve büyük, hatta küçük dükkâncılar, çerçiliğin iplerini ellerinde tutmakta, bu inatçı perakendecilere, depolarını işgâl eden “satılmayanlar"ı ayırmaktadırlar. Çünkü seyyar satıcılık sanatı, küçük miktarlarda satmak, mal arzının yetersiz olduğu yerleri zorlamak, tereddüt edenleri ikna etmektir ve bunu yapabilmek için ne zahmet, ne de onun mirasçılarından biri olan sokaklarımızdaki işportacılar gibi nutuk atmaktan kaçınmaktadır. Çevik, komik, zeki: tiyatroda böyle gözükmektedir ve eğer 1637 tarihli şu oyunda, dul kadın sonunda iyi konuşmacıyla evleniyorsa, bu isteğinin olmadığından değildir:

Allahım ne kadar da hoş! Eğer bir şeyim olsaydı
Ve onu isteseydim, o da beni isterdi,
Ama çığlık çığlığa sattığı gazeteler
Bize bir yılda ancak bir gözlük parası kazandırırdı.

Seyyar satıcılar meşru veya gayrimeşru yoldan her yere dalmakta, Venedik’te San Marco kemerlerinin altına veya Paris’te Pont NeuPe kadar sokulmaktadırlar. Abo köprüsü (Finlandiya) dükkânlar tarafından işgâl edilmiştir. Bologna’da, katedralin karşısında, salı ve cumartesileri pazar kurulan büyük meydanın, onların yüzünden bir cins gündelik pazar haline dönüşmemesi için, çok açık bir kararname gerekmiştir. Kolonya’da otuz altı *ausrujer* (sokak bağırıcıları) kategorisi bulunmaktadır. Lyon’da 1643’te sürekli olarak şöyle bağırılmaktadır: “satılık her şey seyyar olarak

satılmaktadır: börek, meyva, çalı çırpı, (odun) kömür(ü), kasayla üzüm, kereviz, pişmiş bezelye, portakal vs. Salata ve sebzeler bir el arabasında dolaştırılmakta ve bağırarak satılmaktadır. Elma ve armutlar pişmiş olarak satılmaktadır.

Kirazlar teraziyle, libresi şu kadara satılmaktadır". Paris'in bağırtıları, Londra'nın bağırtıları, Roma'nın bağırtıları zamanın gravür ve edebiyatında bulunmaktadır. Car- rache veya Giuseppe Barberi tarafından çizilen, incir veya kavun, çeşitli otlar, portakal, çörek, bisküi, soğan ekmek, eski elbise, rulo halinde bez, çuvalla kömür, av hayvanı, kurbağa... satan şu Roma sokak satıcıları bilinmektedir. XVIII. yüzyılın zarif Venediğini, mısır gevreği satıcıları tarafından istila edilmiş olarak düşünmek mümkün müdür? Ve 1767 Temmuzunda bunlar bu kentte bal gibi büyük miktarda satılmaktadır: "sefil bir fiyat olan bir sol'e". Bir gözlemci, bunun nedeninin, kentin açlık içindeki "halk kesiminin sürekli fakirleşmesi" olduğunu söylemektedir. Öyleyse bu kaçak satıcılar bulutundan nasıl kurtulmalı? Hiçbir kent bunu başarama- maktadır: Gui Patin 19 Ekim 1666'da Paris hakkında şöyle yazmaktadır: "Burada, halkın geçişini engelleyen perakendeci kadınlar, onlara yataklık edenler ve eski ayakkabı tamircileri üzerinde, önceden düşünülen polisiye tedbirler alınmaya başladı; Paris sokaklarının çok temiz olması isteniyor, Augustus Roma'yı ne hale getirdiyse, aynısının yapılmak istendiği söylendi...". Tabii ki boşuna: tıpkı bir sinek sürüsünü kovmak gibi bir şey, tüm kır yolları, yorulmaz bacaklar tarafından arşınlanmaktadır. Hollanda 1778 gibi geç bir tarihte bile "sırt hamalları, ulaklar, yolun büyük bir kısmını kendi mülkiyetlerine geçiren zengin ve tuzu kuru kişilere bir sürü garip mal satan eskiciler" selinin baskınına uğramış durumdadır. Gecikmiş kırsal konut çılgınlığı, o sıralar Birleşik Eyaletler'de en üst noktasındadır ve bu moda, belki de böylesine bir üşüşmeye yabancı değildir.

Gezgin satıcılık, çoğu zaman mevsimlik göçlere katılmaktadır. Savualılar, Fransa'ya ve Almanya'ya giden Dauphineliler ve yükseklerden, özellikle Saint Flour tepelerinden inerek İspanya yollarında dolaşan Auvergneliler böyledir. İtalyanlar Fransa'ya " mevsimlerini yapmaya gitmekte, bazıları Napoli krallığında dönüp durmakla yetinmekte; Fransızlar Almanya'ya gitmektedirler. Magland (bugün Yukarı Savua) gezgin satıcıları arasındaki bir mektuplaşma, 1788-1834 arasında seyyar "mücevhercilerin, aslında

mallarını İsviçre fuarlarına (Lucerne ve Zurzach) ve Güney Almanya dükkânlarına götüren saat satıcılarının, hep aynı yollarda yaptıkları gidiş geliş yolculuklarını izlemeye izin vermektedir; bu yolculuklar babadan oğula ve toruna aktarılmaktadır. Az çok talihin yardımıyla, 15 Mayıs 1819'da Lucerne fuarında "akşama ancak bir bardak şarap içebilecek kadar" kazanmaktadırlar.

Herhalde bunalım dönemlerinin serseriliğine bağlı olarak, bazen ani istilalar meydana gelmektedir. 1783'te İspanya'da, sırt hamalları, gezginciler ve seyyar tuhafiyecilere, "terbiye edilmiş hayvan gösterenlere, *salutadores* denilen, boyunlarında büyük bir haç taşıyan, insan ve hayvan hastalıklarını dualarla iyileştirdiklerini iddia eden" acaip tedavicilere karşı, blok halinde genel tedbirler alınmak zorunda kalınmıştır. Sırt hamalı genel adı altında Maltalılar, Cenevizliler, ülke yurttaşı olanlar hedeflenmiştir. Fransız yoktur, ama bu tamamen unutmadan kaynaklanmış olmalıdır. Bu iş sahibi serserilerin yollarda karşılaştıkları ve gerektiğinde önce onların umutsuz dünyasının dilenciliğine katıldıkları işsiz serserilerle bağlarının olması doğaldır. Kaçakçılığa katılmaları da doğaldır. İngiltere 1641'e doğru Fransız seyyar satıcılarla doludur, kralın *Privy* Council'ından sir Thomas Roe'ya göre bunlar krallığın para açığına katkıda bulunmaktadırlar. İngiliz kıyılarını yün ve tokaçlama toprağıyla dolduran ve hayat suyu getirenler, şu denizcilerin hempaları değil midir?

Seyyar Satıcılık Köhne Midir?

Bu serpilmekte olan seyyar satıcılık hayatının, bir ülkenin belli bir gelişmişlik düzeyine erişmesiyle, kendiliğinden söndüğü konusunda güvence verilmektedir. İngiltere'de XVIII., Fransa'da XIX. yüzyılda kaybolmuş olmalıdır. Ancak İngiliz seyyar satıcılığı, en azından, dağıtım devrelerinin iyi besleyemediği endüstri kentlerinin banliyölerinde, bir canlanmaya tanık olmuştur. Fransa'da yapılan her folklor araştırması, XX. yüzyılda onun izlerini bulmaktadır. Modern ulaşım araçlarının ona ölümcül bir darbe indirdikleri düşünülmekteydi (ama bu, *a priori* bir mantıktır). Oysa bizim Maglandlı seyyar saatçilerimiz, araba, yolcu arabası ve hatta 1834'de Leman gölü üzerinde, memnuniyetle bir buharlı gemi kullanmaktadırlar. Seyyar satıcılığın *uyum* yeteneğinin çok olduğunu düşünmek gerekir. Dağıtımda meydana gelen her arıza onu su üstüne

çıkartabilir veya yeniden çıkartabilir; veya tamamen kaba bir şekilde olmak üzere, gizli faaliyetler, kaçakçılık, hırsızlık, yataklık etme; veya rekabeti, gözetimi, ticaretin alışılmış formalitelerini gevşeten beklenmedik her fırsat da aynı sonucu doğurabilir.

Devrimci Fransa ve İmparatorluk Fransa'sı, böylece seyyar satıcılığın büyük çaplı bir artışının tiyatrosu olmuştur. 6 Şubat 1813'te Paris'teki Genel Ticaret Meclisini oluşturan üye baylara uzun bir rapor sunan, şu Metz ticaret mahkemesinin asık suratlı yargıcına inanalım: "bugünün seyyar satıcılığı, geçmiş günlerinki gibi balya sırtta yapılmamaktadır. Mekânı heryer olan büyük çaplı bir ticarettir -belli bir mekânının olmamasına rağmen-" diye yazmaktadır. Sonuç olarak, saf alıcılar için bir afet olan kulağı kesikler, hırsızlar, caddeye cepheleri olan "mekânı belli" tüccarlar için bir felâkettir. Yalnızca toplumun güvenliği için olsa bile, onlara dur demenin zamanı gelmiştir. Ticaretin çok az itibar gördüğü; Devrim döneminin beratlarından ve *assignatlar* çağından beri, herkesin küçük bir bedel karşılığında bir şeyin satıcılığını yapma belgesini edinebildiği zavallı toplum! Yargıcımıza göre tek çözüm, "loncaları ihya etmek"tir. Ancak "ilk kuruluşlarındaki suistimalleri önleme koşuluyla" diye eklemektedir. Onu daha fazla izlemeyelim. Fakat onun zamanında, hemen her yerde seyyar satıcı dalgalarının, ordularının belirdiği doğrudur. Gene aynı 1813 yılında Paris'te polis müdürü, sergicilerin "Madeleine bulvarından Temple bulvarına kadar" heryerde, tezgâhlarını cadde ortasına kurdukları konusunda uyarılmıştır. Bunlar hiç utanmadan, dükkânların önüne yerleşmekte, onlarla aynı malları satarak, başta camcılar, fayansçılar, mineciler, hatta mücevherciler olmak üzere, dükkâncıları öfkelendirmektedirler. Düzeni sağlamakla sorumlu olanlar onlarla başa çıkamamaktadırlar. "Sergiciler sürekli olarak bir yerden veya bir başkasından kovulmakta, sürekli olarak oraya geri dönmektedirler... büyük sayıda olmaları onlar için bir kurtuluş aracıdır. Bu kadar çok sayıda kişi nasıl tutuklanabilir ki?''. Üstelik hepsi de yoksul. Ve polis müdürü eklemektedir: "bu düzensiz ticaret, belki de yerleşik tüccarlar için sanıldığı kadar zararlı değildir, çünkü böyle sergilenen tüm mallar seyyarlara onlar tarafından satılmakta ve bu sergiciler çoğu zaman da onların komisyonla çalıştırdıkları adamlardan ibaret olmaktadırlar".

Çok yakınlardaki, 1940-45'lerin aç Fransa'sı, karaborsa ile birlikte kuraldışı seyyar satıcılığın başka bir serpilişine tanık olmuştur. Rusya'da, karışıklık ve yetersiz dolaşım yüzünden çok güç olan 1917-1922 dönemi, seyyar aracıların tam zamanında, tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi, gayrimeşru toplayıcılar, perakendeciler, kaçakçılar, çerçiler olarak -küçümsemeyle söylenildiği gibi "çuvallı adamlar"ın- yeniden ortaya çıktığını görmüştür. Fakat bugün kamyonla Paris'e kadar enginar veya karnıbaharlarını doğrudan satmaya gelen, Hal toptancıları tarafından yüzüstü bırakılmış Brötonlar, bir an için seyyar satıcıdırlar. Sovyet havayollarının iç hat tarifelerinin düşüklüğünden cezbolarak, bugün Moskova'ya kadar giden, sebze ve meyva çuvallarıyla veya canlı kümes hayvanlarıyla dolu fileleriyle, Gürcistan veya Ermenistan'ın resimlere malzeme olacak köylüleri de, modern seyyar satıcılardır. Eğer birgün süpermarketlerin büyük ticari alımlarının tehtid edici tİranlığı çekilmez hale gelirse, yeni bir seyyar satıcılığın, onlara karşı olmak üzere, zincirlerinden -her şeyin eşit olması halinde- boşanmayacağını kimse söyleyemez. Çünkü seyyar satıcılık her zaman kutsal, yerleşik pazar düzeninin atlatmanın, yerleşik yetkilileri küçümsemenin bir yoludur.

AVRUPA: MÜBADELELERİN ÜST SINIRINDAKİ ÇARKLAR

Pazarların, dükkânların, seyyar satıcılığın üzerinde, parlak aktörlerin elinde olan güçlü bir mübadele üstyapısı yer almaktadır. Burası başlıca çarkların, büyük ekonominin, zorunlu olarak onsuz varolamayacak kapitalizmin katıdır.

Bu dünün dünyasında, büyük çaplı ticaretin aletleri fuarlar ve borsalardır. Bunun nedeni, *tüm* büyük işleri kendilerinde toplamaları değildir. Fransa'da ve kıtada yapılan noter incelemeleri -rollerinin yalnızca kimlikleri onaylamak olduğu İngiltere'de değil- çok sayıda ve çok önemli muamelelerin kapalı kapılar ardında bağlandığını göstermektedirler. Bunlar o kadar çok sayıdadırlar ki, Jean-Paul Poisson gibi bir tarihçiye göre, iş hacminin düzeyini ölçmenin bir biçimini sağlamaktadırlar. Paranın yavaşça ihtiyata girdiği ve her zaman temkinli ve etkin bir şekilde çıkamadığı şu hazneler olan bankalar da, artan bir yer almaktadırlar. Ve Fransız konsolosluk hükümleri (bu konsolosluklara daha sonra bir de iflasa ilişkin sorun ve uyuşmazlıkları çözme yetkisi verilmiştir), mal için ayrıcalıklı bir yargı sağlamaktadırlar, "per *legem mercatoriam"* hamarat ve sınıf çıkarlarını kollayan bir adalettir. Öylesine ki, Le Puy (17 Ocak 1757), ve Perigueux (11 Hazİran 1783) ticari hayatlarını kolaylaştıracak olan konsolosluk yargısını talep etmektedirler.

XVIII. yüzyıldaki Fransız ticaret odalarına (ilki 1700'de Dunkerque'de) ve İtalya'da taklid edilenlerine (Venedik 1763, Floransa 1770) gelince, bunlar büyük tüccarları diğerlerinin aleyhine güçlendirmeye yönelmişlerdir. Bir Dunkerqueli tüccarın açık açık söylediği budur (6 Ocak 1710): "Bütün bu ticaret odaları... 5 veya 6 kişiyi, seyrüfeserin ve yerleştikleri yerdeki ticaretin mutlak efendileri haline getirerek, genel ticareti (herkesin ticareti) iflas ettirmekten başka bir işe yaramazlar". Kurum yerine göre az çok başarılı olmuştur. Marsilya'da ticaret odası, ticari hayatın kalbidir; Lyon'da ise bu iş belediyenin elindedir, öylesine ki, çok fazla ihtiyaç duyulmayan ticaret odası, sonunda toplanmayı unutmuştur. Genel denetçi 27 Hazİran 1777'de "Lyon ticaret odasının toplantılarını hiç yapmadığını veya çok az yaptığını, 1702 tarihli meclis kararı hükümlerinin hiç yerine getirilmediğini ve bu kentte ticarete ilişkin her şeyin belediye temsilcileri tarafından -yani belediye memurları- incelendiğini ve karara bağlandığını öğrendim" diye

yazmaktadır. Ama bir kurumu gündelik hayata davet etmek için sesi yükseltmek yeterli midir? Saint-Malo 1728'de kraldan bir ticaret odasını boşuna istemiştir.

Fuarlar, Sürekli Olarak Elden Geçirilen Eski Araçlar

Fuarlar pazarlardan daha az eski olan, ama gene de yaşlı kurumlardır ve birçok bakımlardan geçmişin içine dalmaktadırlar. Tarihsel araştırma, bunların Fransa'daki kökenlerini, haklı veya haksız olarak, Roma'nın gerisine, uzaktaki büyük Kelt hac ziyaretlerine kadar geri götürmektedir. Batı'daki XI. yüzyıl Rönesansı, genellikle söylendiğinin tersine, bir sıfırdan hareket olmayacaktır, çünkü kent, pazar, fuar, hal, kısacası yalnızca yeniden ele alınmaları yeterli olan adetlerin izleri hâlâ sürmektedir. Saint-Denis'deki Lendit fuarlarının en azından IX. yüzyıla kadar geri gittiği (Kel Charles'ın saltanat dönemi); Troyes fuarlarının Roma dönemine ait oldukları; Lyon fuarlarının M. S. 172'ye doğru kuruldukları söylenmektedir. İddialar, söylentiler, hem evet, hem hayır, çünkü tüm belirtilere göre, fuarlar bu iddiaların işaret ettiklerinden de eskidirler.

Yaşları bunların her halükârda canlı ve koşullara uyum sağlayan kurumlar olmalarını engellememektedir. Rolleri, doğmakta olan mübadelelerin çok dar olan çemberini kırmaktır. 1800'de bir Meuse köyü, eksikliğini çektiği madeni kap kaçağın oraya kadar gelmesi için, bir fuar kurulmasını istemektedir. Yalnızca civardaki köy ve kentlerdeki zenaatkâr düğünlerine benzeyen, çok sayıdaki mütevazi kasaba fuarları bile, alışılmış mübadele çemberlerini fiilen kırmaktadırlar. Büyük fuarlara gelince, bunlar geniş bölgelerin ekonomilerini seferber etmektedirler; bazen Batı'nın tümü burada randevulaşmakta, serbestiler ve bağışıklıklardan yararlanarak, bir an için birçok vergi ve geçiş resminden kurtulmaktadırlar. Bundan sonra, her şey fuarın tasnif dışı bir buluşma yeri olması için işbirliği yapmaktadır. Bu belirleyici kavşaklara çok erkenden el koymuş olan hükümdar (Fransa kralı, İngiltere kralı, imparator) lütufları, bağışıklıkları, garantileri, ayrıcalıkları artırmıştır. Bu arada geçerken kaydedelim ki, fuarlar *ipsa facto* serbest değildir ve Beaucaire fuarı bile dahil, hiçbiri tam bir serbest mübadele rejimi altında yaşamamaktadır. Örneğin Saumur'ün her biri üç gün süren, üç "krallık" fuarı hakkındaki bir metin, onların "yararlarının az olduğu (nu), çünkü serbest olmadıkları"nı söylemektedir.

Kuşkusuz, tüm fuarlar geçici kentler olarak ortaya çıkmaktadırlar, ama yalnızca katılanların sayısı itibariyle kentlere benzemektedirler. Fuarlar dekorlarını devresel olarak kurmakta, sonra bayram bitince, bunları sökmektedirler. Bir, iki, üç aylık yolculuktan sonra, dekorları yeniden kurmaktadırlar. Demek ki, her fuarın bir ritmi, kendi takvimi, komşularınınkinden ayrı olan kendi belirtici işareti vardır. Zaten en sık kurulanları da en önemlileri olmayıp, basit hayvan panayırları veya o zaman denildiği gibi, *yağlı fuarlar'dır.* Orleans yakınında Sully-sur-Loire; Brötanya'da Pontigny ve Beaumont de Lamagne'da Saint-Clair'den her birinin yılda sekiz fuarı vardır; Montauban vergi idari bölgesindeki Lectoure 9; Auch 11 fuara sahiptir; "Haute Marche d'Auvergne'deki büyücek Chenerailles kasabasının yağlı fuarları, burada satılan ve çoğu Paris'e götürülen besi hayvanlarının sayısıyla ünlüdürler". Bu fuarlar her ayın ilk salısı kurulmaktadırlar. Demek ki, toplam olarak 12 tane. Aynı şekilde, Puy kentinde "her cins hayvanın, özellikle de çok sayıda katır ile birçok pöstekinin, Languedoc işi kaba pöstekilerin, ak ve al Auvergne bezlerinin, keten, yün iplik, her cins kürkün satıldığı, yılda 12 fuar vardır". Normandiya'daki Mortain 14 fuarıyla bir rekorun sahibi midir? Bu çok iyi ata hemen aceleyle oynamayalım.

Tabii ki fuar vardır, fuarcık vardır. Aslında büyücek bir yün pazarından ibaret olan, Siena'dan çok uzakta olmayan Toscanella'nın minik fuarı gibi, kırsal fuarlar vardır. Kış biraz uzarsa, köylülerin koyunlarını kırpmalarını engellemekte (1652 Mayısında olduğu gibi) ve fuar iptal edilmektedir.

Gerçek fuarlar, bir kentin tümünün onlara kapılarını açtığı fuarlardır. Bu durumda ya fuar her şeyi istila etmekte ve kent haline gelmekte ve hatta fethedilen kentten daha fazla bir şey olmaktadır; ya da kent fuarı belli bir mesafede tutacak kadar güçlü olmaktadır: bu bir karşılıklı ağırlık sorunudur. Lyon, dört anıtsal fuarının yarı yarıya kurbanıdır. Paris kendininkilere egemen olmakta, onları büyük pazarlar ölçeğine indirmektedir; surların dışında, Saint-Denis'de cereyan eden, herzaman canlı eski Lendit fuarı böyledir. Nancy kendininkileri kentin dışında, ama elinin uzanabileceği Saint-Nicolas-du-Pont'da bırakma bilgeliğini göstermiştir. Normandiya'daki Falaise, onları büyük Guibray köyüne sürgün etmiştir. Bu şamatalı ve ünlü buluşmaların fasıla dönemlerinde, Guibray Uyuyan Güzel'in sarayı haline gelmektedir. Beaucaire başka birçok kent gibi, şehrin

ününü ve servetini sağlayan Madeleine fuarını, kendiyle Rhone arasına yerleştirme tedbirini almıştır. Boşuna çaba: olağan olarak 50 bin kadar ziyaretçi kenti istila etmekte ve düzene benzer bir şeyi sağlamak için de, eyalet mareşalliğinin tüm birlikleri gerekli -ve yetersiz- hale gelmektedirler.



1841'DE FUARLARIN HÂLÂ KALBURA ÇEVİRDİKLERİ BİR FRANSA *Kaynak:* Ticaret ve Mal Sözlüğü, *1841,1*, s. *960 vd.*

Üstelik bu kalabalık genelde, fuarın açılısından -22 Temmuz- 15 gün kadar önce gelmektedir, yani güvenlik güçlerinin kente varmasından önce. 1757'de, güvenlik güçlerinin, ziyaretçilerin ve kent halkının "güvenlikte" olmaları için, ayın tam 12'sinde gönderilmeleri önerilmiştir.

Fuarlarının tamamen egemenliği altına giren bir kent, kendi olmaktan çıkmaktadır. XVI. yüzyılda yıldızı parlayacak olan Leipzig, fuarın rahat etmesi için meydan ve binalarını yıkıp, yeniden yapmıştır. Fakat Kastilya'daki Medina del Campo, bu alanda daha da iyi bir örnektir. Kent, yılda üç kere kurulan ve tahta direkli evleriyle ve fuar zamanı pazar ayininin balkonda icra edildiği katedralin karşısındaki muazzam *plaza mayor*'uyla, uzun Rua'yı işgal eden fuarla karışmaktadır; satıcılar ve alıcılar işlerine ara vermeye gerek kalmadan, ayini izlemektedirler. Saint-Jean de la Croix çocukken, meydanın boyalı barakaları karşısında büyülenmiş

olmalıdır. Medina del Campo bugün, eski fuarın dekoru, boş kabuğu olarak kalmıştır. Main-üzeri- Frankfurt'ta, XVI. yüzyılda fuar henüz uzakla kurulmaktadır. Fakat ertesi yüzyıl, fazlasıyla gelişmiş olarak her şeyi istila etmiştir. Yabancı tüccarlar ev tutarak kente yerleşmekte ve burada İtalya, İsviçre kantonları, Hollanda firmalarını temsil etmektedirler. Bunun sonucunda artan bir iskân ortaya çıkmaktadır. Olağan olarak, ailelerinin küçük erkek çocukları olan bu yabancılar, kente basit bir ikâmet hakkıyla *(bei- serserschutz*) yerleşmektedirler; bu ilk adımdır; sonra *burgerrecht* elde edilmekte; sonra da bunlar efendi ağzıyla konuşmaktadırlar. Sürecin aynı olduğu Leipzig'de, 1593'te Calvinistlere karşı zincirlerinden boşanan ayaklanma, aslında Hollandalı tüccarlara karşı, bir cins "ulusal" tepki değil miydi? Öyleyse bu durumda, eğer öyleyse, büyük bir ticari kent olan Nuremberg'in, 1423-1424'le ve 1431'de imparatordan fuar kurma konusunda gerekli ayrıcalıkları sağlamış olmasına rağmen, bunları kurmaktan vazgeçmesinin bilgelik olduğunu mu düşünmek gerekir? Bilgelik veya basiretsizlik? Kendi olarak kalacaktır.

Şenlikli Kentler

Fuar gürültü, şamata, halk çalgıları, halkın neşesi, dünyanın tersine dönmesi, düzensizlik, fırsat çıktığında patırtı demektir. Fuarları XIV. yüzyıla kadar geri giden, Floransa yakınlarındaki Prato'ya, her yılın Eylülünde Toskana'nın bütün kentlerinden sounore'li *trombetti* gelmekte ve bunlar kentin sokak ve meydanlarını doldurmaktadırlar. Saint Mathieu veya Saint Siffrein fuarının arefesinde, Carpentras'da, kentin dört kapısında, sonra da meydanlarda ve nihayet sarayların önünde, trompetlerin kulak delen sesi yükselmektedir. "Her seferinde, belediyeye trompetçi başına 7 sol'e malolmakta" ve çanlar sabahın dördünden itibaren aralıksız çalmaktadır; havai fişekler, kestane fişekleri, trampet sesleri, kent bunları parayla elde etmektedir. Ve işte tüm şaklabanların, mucize ilaç satıcılarının, müstahzar, "söktürücü" veya tiryak satıcılarının, falcıların, hokkabazların, üç kağıtçıların, ip cambazlarının, diş çekenlerin, gezgin "hanende ve sazendelerin istila saldırısı. Hanlar insanla kaynamaktadır. Paris'te Büyük Perhiz'den sonra başlayan Saint-Germain fuarı, aynı zamanda başkentin hafif hayatını da buraya toplamaktadır: bir dalgacının dediğine göre bu, sokak kızları için "bağbozumu zamanıdır". Ve oyun bu işin meraklısı kadar, kolay kadım da buraya çekmektedir. *Blanque* (beyaz) denilen lotarya öfke

yaratmaktadır: çok sayıda boş (beyaz) bilet dağıtmakta (bunlar kaybediyor) ve kazanan siyahlar az sayıda olmaktadır. Çok sayıda oda hizmetçisi birikimlerini ve *blanque* sayesinde evlenebilme umutlarını kaybetmiş değil midir? Fakat bu oyun, yetkililerin homurtulu gözetimlerine rağmen, fuarın bazı dükkânlarına yerleşen gizli kumarhanelere nazaran hiçbir şeydir. Bunlar, Polonyalıların müdavimi oldukları, Leipzig oyun evleri kadar caziptirler.

Fuar nihayet, istisnai olarak, oyuncu gruplarının buluşma yeridir. Saint-Germain fuarı, Paris Halinde kurulduğu günlerden beri, tiyatro oyunlarına fırsat yaratmaktaydı. 151 l'de programda olan şu *Salaklar prensi* ve şu *Salak ana*, Sainte- Beuve'ün "daha o sıralarda bile bizim vodvillerimiz" dediği, Orta Çağ kaba güldürü geleneğini temsil etmektedirler. Buna, büyük modası bir kez kaybolduktan kısa süre sonra, kendine fuarlarda son bir sığınak bulan İtalyan komedisi katılacaktır. 1764'de Carpentras fuarında, "Gaetano Merlani ve Floransalı grubu" "komediler" önermekteydiler; Melchior Mathieu de Piolent ise "bir attıklarınca oyunu" ve Giovanni Greci sahne aralarından kendi müstahzarlarını satmak için yararlandığı "tiyatro oyunları" sunmaktaydılar.

Seyirlik unsurlar sokakta da vardır: "(Carpentras) belediye meclisi üyelerinin, önlerinde, uzun elbiseleriyle altın külçeler taşıyan kürkçüler olduğu halde, açılış resmi geçitleri"; resmi kortejler; La Haye'de *stathouder*, Paille Alessandrio'sundaki fuarlarda Sardinya kral ve kraliçesi, Reggio d'Emilia'da "tayfasıyla birlikte" Modena dükü ve böyle sürüp gitmektedir. Toskanalı bir simsar olan Giovanni Baldi ödenmemiş ticari alacaklarını toplamak için Polonya'ya giderken, Ekim 1685'te Leipzig fuarına gelmiştir. Mektupları, o sıralarda büyük bir gelişme içinde bulunan fuarlar hakkında bize neler göstereceklerdir? Altesleri Saksonya dükünün maiyetinde "çok sayıda hanım, senyör, Alman prensi" olduğu halde buraya varışından başka bir şey değil. Bunlar "fuarın en dikkat çekici şeylerini görmek için uzaklardan gelmişlerdir. Hanımlar da tıpkı senyörler gibi, insanı büyüleyecek kadar muhteşem kıyafetler içinde görülmektedirler". Onlar da gösterinin bir parçasıdırlar.

Zaman geçince, kaçış, dünyevi yaşam, acaba bu büyük ölçekli gösteriler için uygun terimler midir? Bazen evet. Hollanda'nın siyasal kalbi haline

henüz gelmiş olan La Haye'de, fuarlar özellikle *stathouder* için, sofrasına "seçkin baylar ve bayanlar"! davet etmenin bir fırsatıdır. Venedik'te Göğe Yükselme günü başlayan ve onbeş gün süren Sensa fuarı, bir ayin ve tiyatrovari bir gösteridir. San Marco meydanına yabancı tüccarların barakaları yerleşmekte; kadınlar ve erkekler sokağa maskeli çıkmakta ve Doge, eski zamanlarda olduğu gibi, San Nıcolo'nun karşısında denizle evlenmektedir. Fakat Sensa fuarına, vakit geçirmek ve şaşırtıcı kentin manzarasının tadını çıkartmak için her yıl gelen, 100.000'den fazla yabancının yığılmalarını düşünün. Bologna'da da aynı şekilde, Porchetta fuarı, aynı anda hem halka, hem de aristokratlara ait olan muazzam bir bayramın fırsatını yaratmaktadır ve XVII. yüzyılda bu nedenle, Piazza Maggiore'de, her yıl farklı bir geçici tiyatro dekoru kurulmaktadır. Bu dekorun *Insignia* resimlerinden arşivlerde korunmuş olanları, çılgınlıkları gözler önüne sermektedir. Tiyatronun yanında, az sayıda olan "fuar dükkânları", birçok zevke hitap etmek için kurulmuştur. Halkınkilere mi? Hayır, büyük iş dünyası için. Londra'daki Bartholomew Fair de, basit halk keyiflerinin buluşma yeri olup, "ciddi mübadele yoktur". Gerekirse kermes, boşalma, tersine hayat olan tüm canlı ve daha az canlı bu fuarların havasını hatırlatmak için yapılan gerçekten tortusal fuarlardan biri. Atasözü "fuardan, pazardan dönülür gibi dönülmez" derken haklıdır.

Buna karşılık, Paris'teki Saint-Germain fuarı, zevkin damgası altında olmayı sürdürerek canlı kalabilmiş tek fuar olarak -çok aranan bir gösteri olan, binlerce meşalesiyle, ünlü "nocturne"lerini düşünelim- gene de ticari yanını muhafaza etmektedir: bu fuar kitlesel kumaş, yünlü, bez satışına tanık olmakta; arabalarını bir cins tahsisli "parking"de park eden zengin bir müşteri kitlesi tarafından izlenmektedir. Ve bu görüntü, yukarıda söylediklerimizden daha fazla, her şeyden önce *ticari* buluşma yeri olan fuarların sıradan gerçeğine tekâbül etmektedir. Şaşkın iki Hollandalı ziyaretçi (Şubat 1675) şöyle kaydetmektedirler: "burada bulununca ve pahalı malların bu büyük çeşitliliğini gözönüne alınca, Paris'in dünyadaki en nadir şeylerin hepsinin bulunduğu bir merkez olduğunu itiraf etmek gerekir".

Fuarların Evrimi

Fuarların çoğu zaman, yalnızca tüccarlar arasındaki toptan pazarlan olduğu söylenmiştir. Bu onların esas faaliyetini işaret etmekte, ama temeldeki muazzam halk katılımını ihmal etmektedir. Herkes fuara girebilir. Bu konuda iyi yargıçlar olan meyhanecilere göre, Lyon'da "fuarlara atla gelip, harcayacak ve iyi yerde konaklayacak kadar parası olan bir tüccara karşılık, on tane başkası yayan gelmekte ve yerleşecek küçük bir meyhane bulunca rahat etmektedir". Salerno'da veya benzeri başka bir Napoli fuarında, köylü bulutları, kimi bir domuz, kimi bir balya ham ipek veya bir fıçı şarap satmak üzere, fırsattan yararlanmaktadır. Akitanya'da, sığırtmaçlar ve düz işçiler, fuara ortak keyifler için gitmektedirler: "fuar için gün doğmadan yola çıkılmakta ve anayollardaki meyhanelerde durakladıktan sonra, gece yarısı geri dönülmektedir".

Henüz esas olarak tarımsal olan bu dünyada, bütün fuarlar (çok büyükleri bile) fiilen, muazzam köylü kitlesine açıktırlar. Leipzig'de fuarlar, önemli at hayvan panayırlarıyla ikiye katlanmaktadırlar. 1567'ye doğru, Berg-op-Zoom'la birlikte dört büyük fuara sahip olan (her biri üç haftalık olmak üzere, her iki kentte de ikişer tane) Anvers'de, aynı zamanda üçer günlük iki at panayırı kurulmakta, bunlardan biri Pentecöte, diğeri de Notre-Dame de Septembre yortusunda olmaktadır. Burada "göze hoş görünen ve kârlı", özellikle Danimarka'dan gelen kaliteli hayvanlar satılmaktadır -sonuçta otomobil sergileri. Gene Anvers'de tasnif, türlere göre ayırım vardır. Fakat, Venedik *Terra Ferma*'sının başlıca kenti olan Verona'da her şey birbirine karışmaktadır ve uzman lâfına göre, Nisan 1634'te, fuarın başarısı dışarıdan gelen mallardan çok, "buraya getirilen her cins hayvanın sayısına" bağlı olmuştur.

Bu söylendikten sonra, ekonomik anlamda, fuarların esas unsurunun büyük tüccarların faaliyetine bağlı olduğu doğrudur. Aleti mükemmelleştirerek, fuarları büyük işlerin buluşma yeri haline onlar getirmişlerdir. Fuarlar krediyi icat veya yeniden icat etmişler midir? Oliver C. Cox, bunun şu yapay kentler olan fuarlarda değil de, tamamen gerçek ticari piyasalarda gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Kredinin kuşkusuz dünya kadar eski olması gibi, bu konuda kavga biraz boşunadır. Her halükârda bir nokta kesindir: fuarlar krediyi geliştirmişlerdir. Bir "ödeme" seansıyla kapanmayan hiçbir fuar yoktur. Örneğin, Avusturya'nın muazzam Linz fuarında böyledir. Daha ilk başarısından itibaren, Leipzig'de, *rahlwoche*

denilen sonuncu hafta da böyledir. Papalık devletinin küçük bir kenti olan ve aslında mütevazi boyutlarda olmasına rağmen, bir fuarın istilasına uğraşan Lanciano'da bile, avuç avuç eski kambiyo senetleri bulunmaktadır. Aynı şekilde, fuarları Beaucaire'dekilerin menzilleri olan Pezenas veya Montagnac aşağı yukarı aynı nitelikte olup, buralarda da ya Paris, ya da Lyon'a çekilen bir dizi kambiyo senedi dolaşmaktadır. Fuarlar gerçekte, birbirlerini yok ederek, güneş görmüş kar gibi eriyen borçların bir karşılaşmasıdır: bunlar sconfro'nun, telâfinin harikalarıdır. Birkaç yüz bin "altından altın", yani efektif sikke halindeki *ecu*, Lyon'da *clearing* yoluyla, milyonlara varan mübadeleleri ödeyebilmektedir. Üstelik, geriye kalan borçların bir bölümü, ya belli bir piyasada ödeme vaadiyle (kambiyo senedi), ya da gelecek fuara aktarma yoluyla kapatılmaktadır: bu sonuncusu, yılda olağan olarak % 10'dan (üç ayda % 2,5) ödenen *deposito*'dur. Fuar böylece kredi yaratmaktadır.

Eğer bir fuar bir piramide benzetilecek olursa, temelde yer alan ve ham, olağan olarak çabuk bozulan ve düşük fiyatlı mallara yönelik çoklu ve küçük faaliyetlerden itibaren, kat kat yükselerek sonunda, uzaktan gelen ve yüksek fiyatlı olan lüks mallara ulaşılmaktadır; zirve, o olmazsa hiçbir şeyin yerinden kıpırdayamayacağı veya en azından aynı hızla kıpırdayamayacağı, faal para ticareti tarafından oluşturulmaktadır. Öte yandan, büyük fuarların evrimi, kabaca, mala nazaran krediye, piramidin tabanına nazaran zirvesine avantaj sağlamışa benzemektedir.

Her halükârda bu, eski Champagne fuarlarının örnek kaderlerinin, çok erkenden çizdikleri eğridir. 1260'a doğru, bu fuarlar zirvedeyken, mal ve para çok canlı bir ticareti desteklemekteydi. Dalgaların geri çekilmesi kendini hissettirmeye başladığında, ilk önce mallar etkilenmiştir. Sermaye piyasası daha uzun süre ayakta kalmış ve 1320'lere kadar, uluslararası faal bir ödeme sistemini korumuştur. XVI. yüzyılda daha da ikna edici bir örnek, Besançon fuarları denilen Piacenza fuarlarıdır. Bunlar 1525'te Cenevizliler tarafından Besançon'da kurulmuş olan fuarların -adları da burada gelmektedir- devamıdırlar. Cenevizliler o sırada imparatorluk kenti olan Besançon'da, I. François'nm girmelerini yasakladığı Lyon fuarlarıyla rekabet etmek için bu fuarları kurmuşlardır. Bu Ceneviz fuarları, yılların raslantısına göre, Besançon'dan Lons-le-Saunier'ye, Montluel'e, Chambery'ye, sonunda da Piacenza'ya aktarılmışlardır (1579), burada

1622’ye kadar başarılı bir hayat sürmüşlerdir. Onları görünüşlerine bakarak yargılamayalım. Piacenza, zirvede meydana gelen bir fuardır. Yılda dört kere, belirleyici ama gizli bir toplantı yeri olmaktadır, biraz günümüzdeki Bâle uluslararası banka toplantıları gibi. Buluşmada hiçbir mal yoktur, buraya çok az nakit para getirilmekte, aslında Avrupa’nın tümünün zenginliğinin işareti olan çok büyük miktarda kambiyo senedi bulunmaktadır ve İspanya imparatorluğunun ödemeleri bu zenginliğin en güçlü akımını meydana getirmektedir. Bu fuarda altmış kadar işadamı bulunmaktadır, bunların çoğu Cenevizli *banchieri di conto,* birkaçı Milanolu, diğerleri de Floransalıdır. Bunlar oldukça büyük bir giriş aidatı (3.000 ecu) ödenmeden girilemeyen bir klübün üyeleridir. Bu ayrıcalıklılar conto'yu, yani her fuarın sonunda, tasfiye takas kurunu belirlemektedirler. Bu an, ikinci elden olmak üzere sarrafların -*cambiatori*- ve büyük firmaların temsilcilerinin izledikleri, bu toplantıların en büyük anıdır. Gizil tavırlar içindeki toplam 200 kişi, belki de her fuarda 30- 40 milyon ecu’ye varan, hatta eğer Cenevizli Domenico Peri’nin (1628) iyi belgelenmiş kitabına inanılacak olursa, bunun daha da üstüne çıkan muazzam işleri sonuca bağlamaktadırlar.

Fakat her şeyin bir sonu vardır, hatta dahiyane ve kârlı Ceneviz clearing’inin bile. Bu sistem, Amerikan gümüşünün Ceneviz’e yeterli miktarlarda geldiği sürece işlemekteydi. Beyaz maden gelişleri 1610’lara doğru azalınca, yapı sarsılmaya başladı. Tamamen keyfi olmayan bir tarih seçmek üzere, fuarların 1622’de Novi’ye aktarılmasını ele alalım; Milanolular ve Toskanalılar bu aktarımı kabul etmemişlerdir ve bu, işlerin tersine döndüğünün iyi bir kıstasıdır. Fakat bu sorunlara tekrar döneceğiz.

Fuarlar ve Akımlar

Aralarında bağlı olan fuarlar, birbirlerine tekâbül etmektedirler. İster yalnızca ticari, isterse kredi fuarları söz konusu olsun, bunlar akımları kolaylaştırmak için örgütlenmişlerdir. Eğer belli bir bölgenin (örneğin, XV. yüzyılda Lombardiya veya Napoli krallığı veya Tuna üzerinde Linz’de kesişen fuar devreleri: Krems, Viyana, Freistadt, Graz, Viyana, Salzburg, Bolzano fuarları bir harita üzerine yerleştirilecek olursa, bu birbirlerini izleyen toplantıların takvimi, bunların karşılıklı bağımlılıkları kabul ettiklerini göstermektedir, çünkü tüccarlar bir fuardan diğerine arabaları,

yük hayvanları veya sırtlarındaki yükleriyle geçmekte, bu iş, yolculuk çemberi kapanıp, yeniden başlayana kadar sürmektedir. Yani bir cins sürekli hareket. Orta Çağda büyük Champagne ve Brie fuarlarını aralarında paylaşan dört kent, Troyes, Bar-üzeri- Aube, Provins ve Lagny, yıl içinde birbirlerine aralıksız bir şekilde balyalar göndermektedirler. Henri Laurent ilk akımın, Flandre fuarlarınınki olduğunu iddia etmektedir; Champagne fuarları bunu taklid etmiş olmalıdırlar. Bu mümkündür. Ancak belki de, akım halindeki hareket, hemen her yerde ve adeta kendiliğinden olmak üzere, sıradan pazarlarınkine benzeyen mantıki bir gerekirlikten de kaynaklanmış olabilir. Pazar için olduğu gibi, fuar tarafından arz ve talep kapasitesi boşaltılan bölgenin, kendini toparlaması için zamana ihtiyacı vardır. Bu nedenle zorunlu aralar vardır. Çeşitli fuarların takviminin, bunları birbiri ardına ziyaret eden fuarcı tüccarların güzergâhlarını kolaylaştırması da gerekir.

Mallar, para ve kredi bu döngüsel hareketin içine alınmışlardır. Para tabii ki, aynı zamanda en geniş açılımlı akımları canlandırmakta ve olağan olarak, koşularına yeniden başlamak üzere yola çıktığı merkezi bir noktaya ulaşmaktadır. XI. yüzyıldan itibaren net bir toparlanma içinde olan Batı’da, sonunda bir merkez tüm Avrupa ödemelerine egemen olacaktır. XIII. yüzyılda burası Champagne fuarlarıdır; bu fuarlar 1320’den sonra gerilemeye başlayınca, her yerde yansımaları görülmüştür -uzaktaki Napoli krallığına varıncaya kadar-; sonra sistem, XV. yüzyılda Cenevre çevresinde iyi kötü yeniden kurulmuş; daha sonra Lyon’a geçmiş; nihayet XVI. yüzyılın sonunda Piacenza fuarları çevresinde, yani Cenova çevresinde oluşmuştur. Bu birbirlerini izleyen sistemlerin işleyişleri konusunda hiçbir şey, birinden diğerine geçişte meydana gelen kopuşlar kadar açıklayıcı değildir.

Ancak, 1622’den sonra, artık hiçbir fuar, Avrupa’nın ekonomik hayatının zorunlu olarak merkezinde olmayacak ve bütüne egemen olamayacaktır. Gerçek bir fuar kenti olmayan Amsterdam, Anvers’in eski üstünlüğünü kendi hesabına geçirerek, rolünü kanıtlamaya başlamıştır: burası kendini sürekli bir ticaret ve para *piyasası* olarak örgütlemektedir. Bu kentin başarısı, Avrupa’nın ticari fuarlarının gerilemesini vurgulamaktadır. Fuarlar çağı, zirvesinden aşağı inmektedir.

Fuarların Gerilemesi

XVIII. yüzyılda, hükümet tedbirlerinin "birkaç yıldan beri, yabancı ülkelere, mamul malların çoğunu resim ödemeden gönderme ve hammaddeyi de vergiden muaf olarak sokma (özgürlüğünü) tanımalarının, üstünlüğü bu muafiyetleri tanımak olan fuarların ticaretini yıl be yıl azaltacağımı kabul etmek gerekir, "ve yıldan yıla bu malları fuarlardan geçirmeden, onların ticaretinin doğrudan yapılmasına giderek alışılmaktadır".Bu farkına varış, genel maliye denetçisinin, Eylül 1756'da Beaucaire fuarına ilişkin bir mektubunda yer almaktadır.

Turgot, 1757'de *Encyclopidie'de* yayınlanan, fuarlara ilişkin makalesini bu sıralar kaleme almış olmalıdır. Ona göre fuarlar, "alıcılar ve satıcıların karşılıklı olarak aradıkları çıkar kolaylıkları"ndan doğan "doğal" pazarlar değildir, "demek ki (fuar), Avrupa'nın bir kesiminin üretimlerinin büyük masraflarla toplandığı ve ulusların buluşma yerine benzeyen bu parlak fuarlara verilmesi gereken serbesti tarafından canlandırılan bir ticaretin doğal mecrası olma gibi bir durum atfedilmemelidir. Bu çok yüksek maliyetleri telâfi etmesi gereken kâr, eşyanın tabiatından değil de, ticarete bazı yerlerde ve zamanlarda ayrıcalıklar ve muafiyetler tanınırken, diğer her yerde vergi ve resimlerle sıkıntıya sokulmasından kaynaklanmaktadır". Öyleyse, kahrolsun ayrıcalıklar, veya ayrıcalıklar herkes için geçerli ticari kurumlar ve uygulamalar haline gelsin. M. de Gournay "bazı günlerde iyi bir et yemeği yemek için, tüm yıl boyunca oruç tutmak gerekir mi?" diye sormakta ve Turgot bu cümleyi kendi hesabına geçirmektedir.

Ama hergün et yemek için, bu eski kurumlardan kurtulmak yeterli olacak mıydı? Hollanda'da fuarların kaybolduğu (şaşırtıcı La Haye örneğinin önemi düşüktür) doğrudur; İngiltere'de eskiden *"beyond all comparison"* olan büyük Stourbridge fuarının 1750'den sonra ilk gerileyen kesim olan toptan ticaretini kaybettiği de doğrudur. Demek ki Turgot, çoğu zaman olduğu gibi haklıdır; fuar köhne bir mübadele biçimidir; onun döneminde hâlâ yanılsama yaratabilir ve hatta hizmet bile görebilir, ama ancak rakipsiz olduğu yerlerde. Ekonomi ilerlemektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Frankfurt'un biraz hayal kırıklığına uğramış ve hâlâ canlı fuarlarıyla, Leipzig'in yeni fuarları; büyük Polonya fuarları -Lublin, Sandomir, Thorun, Poznan, Gniezno, Gdansk (Danzig), Leopol (Lwow), Galiçya'daki Brzeg

(XVII. yüzyılda burada bir seferinde 20.000 baştan fazla hayvan görülebilmektedir)-, ve kısa bir süre sonra, düşten bile daha fazla bir şey olan Nijni Novgorod fuarının ortaya çıkacağı, Rusya'nın düş gibi fuarları böyle açıklanmaktadırlar. Avrupa'nın Atlantik ötesinde yeniden başladığı Amerika'da da durum, *a fortiori* böyledir. Yalnızca kaba bir örnek seçmek üzere, bu kıtada, Darien kıstağı üzerinde yer alan Nombre de Dios fuarı kadar, aynı anda hem basit, hem de devasa olan başka bir fuar görülebilir mi? Bu fuar 1584'ten itibaren, gene kendinin aynı, gene devasa olmak üzere, eski yeri kadar sağlıksız Porto Belo komşu limanına taşınacaktır. Avrupa malları burada, Peru'dan gelen beyaz madenle mübadele edilmektedir. "Tek bir sözleşmeyle, sekiz-on bin dükalık işler bağlanmaktadır...". Porto Belo'yu 1637'de ziyaret eden İrlandalı rahip Thomas Gage, pazarda tıpkı taş yığınları gibi gümüş tepeleri gördüğünü anlatmaktadır.

Güney Almanya'ya ulaşan Alp geçitleri üzerinde yer alan Bolzano fuarlarının inatçı parlaklığını, bu kaymalar ve bu gecikmelerle açıklayabilirim. İtalyan Mezzogiorno'sunun şu çok canlı fuarlarına gelince, bunlar İtalya'nın ekonomik sağlığı konusunda ne kadar da kötü işaretlerdir. Gerçekten de, ekonomik hayat hızlanırsa, eski bir duvar saati gibi olan fuarlar yeni hızlanmayı izleyememekte; fakat bu hayat yavaşlayınca, fuar varlık nedenine yeniden kavuşmaktadır. Sözüm ona "istisnai" bir fuar olan, çünkü "gelişme döneminde (1724-1765) duraklayan" ve "etrafta her şey gerilediğinde yükselen (1775-1790)" Beacaire'in davranışını böyle açıklıyorum. Languedoc'ta ve herhalde başka yerlerde de, artık "gerçek" XVIII. yüzyıl olmayan bu asık suratlı dönem boyunca, üretim Madeleine fuarına kullanılmayan artık ürünlerini atmakta ve Sismondi'nin dediği gibi, bir "sıkışma" bunalımını başlatmaktadır. Ama bu sıkışma o sırada, buradan başka nerede bir çıkış kapısı bulabilirdi? Beaucaire'in bu ters yöndeki atılımı konusunda, ben kendi hesabıma, yabancı toptan ticaretin rolünü değil de, öncelikle bizzat Languedoc'un ve Provence'ın ekonomisini gündeme getireceğim.

İyi niyetli bir Fransız olan Tremouillet adındaki birinin 1802'deki biraz basit projesini, kuşkusuz bu açıdan anlamak gerekmektedir. İşler kötü gitmektedir. Binlerce Parisli küçük tüccar iflasın eşiğindedir. Ancak gene de bir çözüm vardır (ve çok basit bir çözüm): Paris'te, kentin sınırında, Devrim

meydanında devasa fuarlar kurmak. Yazar, bu geniş boş alanda, dama tahtası biçiminde ve kenarında dükkânlar olan yollar ile hayvanlara ve vazgeçilmez atlara tahsis edilen muazzam çitli alanlar hayal etmektedir. Ne yazık ki, işlemin ekonomik üstünlüklerini sergilemek söz konusu olduğunda, proje kötü savunulmuştur. Belki de yazara göre her şey kendiliğinden o kadar açıktır ki, bunları açıklamaya gerek duymamıştır.

Depolar, Antrepolar, Ambarlar, Tahıl Ambarları

Fuarların yavaş, çoğu zaman farkedilmeyen (ve bazen tartışılabilir) gerilemeleri hâlâ birçok sorunu ortaya çıkartmaktadır. Richard Ehrenberg onların, borsaların rekabeti karşısında yenik düştüklerini düşünmekteydi. Andre E. Sayous bunun savunulamaz bir tez olduğu cevabını vermekteydi. Gene de kabul etmek gerekir ki, Piacenza fuarları XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında ticari hayatın merkezleri oldularsa, dünyanın yeni merkezi, daha sonra çabucak Amsterdam borsası olmuştur: bir biçim, bir çark bir diğerine galip gelmiştir. Borsalar ve fuarların birarada varolmalarının önemi yoktur, bu durum yüzyıllardan beri vardır: böylesine bir yerine geçme bir günde gerçekleşemez. Ve sonra, Amsterdam borsası, tartışılmaz bir şekilde geniş sermaye piyasasını ele geçirdiyse de, aynı zamanda mal hareketlerini de çok yakından örgütlemektedir (Asya karabiber veya baharatı, Baltık tahılı ve ürünleri). Werner Sombart’a göre, doğru açıklamayı, taşınan, stoklanan, yeniden gönderilen mallar katında aramak gerekir. Fuarlar her zaman mal yoğunlaşmaları olmuşlardır ve XVIII. yüzyılda da öyle olmaya devam etmektedirler. Mallar burada ihtiyata alınmaktadır. Fakat nüfusun artması, kentlerin daha o sıralarda bile felâket düzeyinde olan büyümeleri, tüketimin yavaş bir şekilde iyileşmesi karşısında toptan ticaret ancak gelişebilir ve fuar kanalının sınırını aşmaktan, bağımsız bir şekilde örgütlenmekten başka bir şey yapamaz. Bu bağımsız örgütlenme, ambarlar, depolar, tahıl ambarları veya antrepolar aracılığıyla, dükkânı hatırlatan düzenliliğiyle, fuarın devrevi faaliyetlerini ikâme etmeye yönelmektedir.

Açıklama gerçeğe yakındır. Fakat Sombart onu kuşkusuz biraz uzaklara götürmektedir. Ona göre önemli olan, malların müşterinin iki adım ötesinde ve sürekli bir şekilde yığıldığı, toptancı ambarlarının *naturaliler* mi -bu durumda bir depodan ibarettir-, yoksa *mercantaliter* mi -yani ticari bir

tarzda- işleyeceğini bilmektir. Sonuncu durumda ambar, üst mertebeden bir dükkân, sahibinin toptancı olduğu gene de bir dükkândır ve bu tüccara artık soylu bir şekilde *“negotiant”* (toptancı) adı verilecektir. Mallar, ambarın kapısında perakendecilere, “iple bağlı olarak” büyük miktarlarda teslim edilecektir, yani balyalar açılmadan. Bu toptan ticaret ne zaman başlamaktadır? Belki Anvers’de Lodovico Guicciardini (1567) zamanında? Fakat bu konudaki her kesin kronoloji, ancak tartışmalı olabilir.

Ancak, XVIII. yüzyılla birlikte, özellikle Kuzey’in Atlantiğe bağlı faal ülkelerinde, toptan ticaretin, o zamana kadar görülmedik bir gelişme içine girdiğini inkâr olanaksızdır. Londra’da toptancılar kendilerini, mübadelenin her alanında dayatmaktadırlar. Amsterdam’da, XVIII. yüzyılın başında “hergün çok sayıda gemi geldiği için..., bu teknelerin getirdikleri tüm mallan koyacak kadar çok sayıda ambar ve mahzen bulunduğunu anlamak kolaydır: kent bunlardan yana öyle donanımlıdır ki, yalnızca beş kattan sekiz kata kadar olan ambar veya tahıl ambarından meydana gelen mahalleler vardır ve bunun dışında, kanalların üstündeki evlerin çoğu iki veya üç ambar ve bir mahzene sahiptirler”. Bu donanım her zaman yeterli olmamakta ve yüklerin “istenildiğinden daha uzun süre” teknelerde kaldığı olmaktadır. Öylesine ki, eski evlerin arsalarına çok sayıda yeni ambar yapılmakta ve bunlar “çok iyi gelir getirmektedirler.

Antrepo ve ambarların lehine olmak üzere, ticari yoğunlaşma XVIII. yüzyılda Avrupa’da fiilen genel bir olgu haline gelmiştir. Örneğin ham pamuk, “yün pamuk” eğer Orta Amerika’dan geliyorsa Cadiz’de; eğer Brezilya kaynaklıysa Lizbon’da (azalan fiyat sırasıyla Pernambouc, Marancero, Para pamukları); Hindlerden geliyorsa Liverpool’de; ve eğer Doğu Akdeniz’den geliyorsa Marsilya’da yoğunlaşmaktadır. Ren üzerindeki Mainz, Almanya için, Fransa kökenli şarapların büyük istasyonudur. Lille daha 1715’ten önce üç büyük ambara sahiptir. Alçak Ülkeler’e gönderilecek hayat suyu burada toplanmaktadır. Nantes ve Bordeaux Fransa’nın adalar ticaretinin (şeker, kahve) başlıca antrepolarıdır; bu ticaret XV. Louis döneminde, krallığın ticari başarısını körüklemektedir. Flatta Mulhouse, Nancy gibi orta büyüklükteki kentler bile, her boydaki antrepolarının sayısını artırmaktadırlar. Bu örnekleri büyük sayılar halinde artırmak mümkündür. Demek ki, fuarlar Avrupa’sının yerine geçen bir antrepolar Avrupa’sı resmolmaktadır.

Böylece, XVIII. yüzyılda her şey Sombart’ı haklı çıkartmaktadır. Ama, ya bu tarihin öncesinde? *Mercantaliter, naturaliler* gibi iki tarz arasındaki ayırım akla yakın mıdır? Her zaman ambarlar ve antrepolar varolmuştur *(storehouses, warehouses, nie- derlager, magazini di trafico,* Orta Doğunun hanları, Moskof devletinin ambary’si). Ve hatta, daha sonra yeniden biryerlere gönderilecek malların toplanma yeri olma meslek ve ayrıcalığına sahip “antrepo kentler" (Amsterdam bu türün modelidir) bile varolmuştur. Fransa’da XVII. yüzyılda Rouen, Paris, Orleans, Lyon böyledirler; Dunkerque’deki “aşağı nehir antreposu” böyledir. Her kentte özel ve kamuya ait ambarlar bulunmaktadır. Haller XVI. yüzyılda genel olarak (Dijon ve Beaune’da böyledir) “aynı anda hem toptancı ambarları, antrepo ve menzil olmuşa benzemektedirler”. Tuz veya buğdaya tahsis edilmiş kamusal ambarlar, zaman içinde daha gerilere gitmektedirler. Sicilya çok erkenden, herhalde XV. yüzyıl öncesinde, limanlarının yakınında, buğdayın yığıldığı muazzam ambarlar olan *caricator*i’ye sahip olmuştur; buğday sahibi bir makbuz (*cedola*) almakta, ve bu *cedolaların* ticareti yapılmaktadır. Barselona’da XIV. yüzyıldan itibaren, Montjuich’deki güzel kâgir ticari binalarda “ambarlar zemin katta yer almakta, (tüccarın) konutu, envanterlere göre katlarda bulunmaktadır”. Venedik’te 1450’ye doğru, Rialto meydanının çevresinde, kentin ticari hayatının kalbinde, dükkânlar uzmanlaşmış sokaklar üzerinde yer almak üzere birbirlerini izlemektedir; “bu dükkânların her birinin üzerinde, manastır yatakhanesine benzeyen bir salon bulunmaktadır, böylece her Venedikli tüccar mallar, baharat, değerli kumaşlar, ipeklerle dolu kendi ambarına sahip olmaktadır”.

Bu ayrıntılardan hiç biri, tartışmayı tek başına noktalayabilecek nitelikte değildir. Bunlardan hiç biri basit stoklama ile toptan ticareti birbirinden ayırmamaktadır ve kuşkusuz bu ikisi erkenden birbirlerine karışmışlardır. İyileştirilmiş bir araç olan antrepo mütevazi, karma biçimler altında, zorunlu olarak uzun zamandan beri vardır, çünkü ezelden beri, aşikâr ihtiyaçlara, gerçeği söylemek gerekirse, ekonominin zayıflıklarına cevap vermekteydi. Depolamayı zorunlu kılan, üretimin ve ticari hayatın aşırı uzun devresi, yolculuk ve haberlerin yavaşlığı, uzak pazarların rastlantısı, üretimin düzensizliği, mevsimlerin sinsi oyunudur... Zaten bunun sağlaması da yapılmıştır, çünkü XIX. yüzyılda hızın artmaya ve taşımacılığın kapasitesinin büyümeye başlayacağı günden, üretimin güçlü fabrikalarda

yoğunlaşacağı günden itibaren, eski antrepo ticareti büyük ölçüde değişmek, bazen de tamamen silinmek zorunda kalacaktır.

Borsalar

Samuel Ricard'ın 1686'da yayınlanan *Le Nouveau Negotiant*'ı, borsayı "bankacı, tüccar, toptancı, kambiyo ve banka acenteleri, simsar ve diğer kişilerin buluşma yeri" olarak tanımlamaktadır. Kelime, bu toplantıların yapıldığı "eski ve soylu bir aile olan Van der Bourse'lardan olan bir senyörün yaptırdığı ve cephesine, üzerinde üç kese (*bourse*) yer alan aile armasını kaktırdığı Bourses Konağı"nın yanında yapılmasından kaynaklanıyor olmalıdır, "... bu keseler bu binanın üzerinde hâlâ görülmektedirler". Açıklamanın uyandırdığı bazı kuşkuların önemi yoktur. Kelime her halükârda başarıya ulaşmıştır, ama diğer adları yok edememiştir. Lyon'da borsaya Kambiyo Meydanı denilmektedir; Hansa kentlerinde tüccarlar koleji; Marsilya'da Loca; Barselona ve Valencia'da *Lonja* adını almaktadır. Borsanın her zaman kendine tahsis edilmiş bir binası bulunmamaktadır; bu nedenle toplantı yeri ile bizza borsa arasında sıklıkla karıştırmalar yapılmaktadır. Sevilla'da tüccarlar toplantısı, hergün grados'ta, katedralin basamaklarında yapılmaktaydı; Lizbon'da, daha 1294'te zikredilmiş olan, kentin en geniş ve uzun caddesi olan *Rua Nova*'da; Cadiz'de, 1596 yağmasından sonra herhalde bölünmüş olan *Calle Nuevo*'da; Venedik'te Rialto revaklarının altında ve 1459'da meydanda gotik tarzda inşa edilip, 1558'de yeniden inşa edilen *Loggia de* i Mecccmfi'de; Floransa'da bugünkü *Piazza Mentana'da* yer alan *Mercato Nuovo*'da; Cenova'da *Strada* Nuono'dan 400 m. ileride bulunan *Piazza de* i Bcmdıi'de; Lille'de Beauregard'da; Liege'de, XVI. yüzyılda ya Beach rıhtımında, ya da piskoposluk sarayının geniş galerilerinin altında inşa edilmiş olan *Poids Public* evinde, hatta yakındaki bir meyhanede; La Rochelle'de, 1761'de özel bir bina yapılana kadar "Petits-Bacs ile Admyrauld caddelerinin arasında", "le Canton des Flamands" denilen yerde açık havada yapılmaktaydı. Main-üzeri-Frankfurt'ta, toplantılar *fischmarkt'la,* balık pazarında, *unterfreien himmel,* açık havada yapılmaktaydı. Leipzig'in çok güzel borsa binası 1578-1682 arasında "*auj dem naschmarkt"* inşa edilmiştir, tüccarlar bundan önce bir kemerin altında, bir fuar dükkânında veya kantarın yakınında açık havada toplanmaktaydılar. Dunkerque'de "bütün tüccarlar (hergün) öğlen saatinde, bu kentin evinin

(yani belediye binası) önündeki meydana (toplanırlar). Ve burada herkesin gözü önünde ve onların duymalarına rağmen... kaba sözlerin arkasından... koca serpuştular arasında ağız dalaşı çıkmaktadır". Palermo'da, bugünkü Garafello meydanının yerinde bulunan *loggia* tüccarların toplantı yeridir ve 1610'da onlara, buraya *"sonata l'avemaria di Santo* Antonio"dan sonra bir kereden fazla gitmeleri yasaklanmıştır. Paris'te uzun zaman Kambiyo meydanı ve Adalet Sarayı'nda oturan borsa, 24 Eylül 1724 tarihli Meclis kararıyla Vivienne caddesindeki Nevers sarayına yerleşmiştir. Londra'da Thomas Gresham tarafından kurulan borsa, sonradan *Royal Exchange* adını almıştır. Bu kurum kentin merkezindedir, öylesine ki, yabancılararası bir mektuplaşmaya göre, Mayıs 1670'te *Quaker*'lara karşı alınan tedbirler esnasında, askerler *"dove si radumano li mercanti"*, gerekirse gidilmesi gereken yerlere ulaşabilecek bir yerde olmak üzere, burada yığınak yapmışlardır.

Fiili durumda, her piyasanın borsasının olması olağandır. Konunun özetini yapan bir Marsilyalı (1685) "birçok yerde çarşı ve Doğu Akdeniz iskelelerinde pazar" denilerek, terimler değişiyorsa da, gerçeğin her yerde aynı olduğunu kaydetmektedir. Bu durumda, Cebelitarığa Rus konsolosu olan Leeds Booth adlı şu İngilizin şaşkınlığım anlayışla karşılayalım. Ostermann kontuna yazdığı büyük raporunda (14 Şubat 1782), "(Cebelitarık'ta), büyük ticaret kentlerinde olduğu gibi, tüccarların pazarlık etmek için toplandıkları bir kambiyo yerine sahip değiliz; ve samimi konuşmak gerekirse, burada çok az (tüccara) sahibiz, ancak burası çok küçük ve hiçbir şey üretmiyor olmasına rağmen, barış zamanında çok büyük bir ticaret yapılıyor" demektedir. Cebelitarık tıpkı Livorno gibi, karanlık işler ve kaçakçılığın gelişmekte olduğu bir kenttir. Bir borsa onun ne işine yarar?

ilk borsalar ne zaman ortaya çıkmışlardır? Bu noktada kronolojiler yanıltıcı olabilirler: binaların *inşa* tarihi ticari kuruluş ile karıştırılmamalıdır. Amsterdam'da bina 1631 tarihlidir, oysa Yeni Borsa 1608'de kurulmuştur ve eskisi de 1530'a kadar geri gitmektedir. Demek ki çoğu zaman, değerleri her neyse o olan geleneksel tarihlerle yetinmek gerekmektedir. Borsayı kuzey ülkelerinde doğmuş olarak gösteren yanlış kronolojik listeyle değil: Bruges 1409, Anvers 1460 (binası 1518'de inşa edilmiştir), Lyon 1462, Toulouse 1469, Amsterdam 1530, Londra 1554, Rouen 1556, Hamburg

1558, Paris 1563, Bordeaux 1565, Kolonya 1566, Leipzig 1635, Berlin 1716, La Rochelle 1761 (inşaat), Viyana 1771, New York 1772.

Görünüşe rağmen, bu başarı tablosu hiç bir kuzey önceliğini belirlememektedir. Fiilen, borsa gerçekliği içinde, en azından XIV. yüzyıldan itibaren olmak üzere Akdeniz'de, Piza'da, Venedik'te, Floransa'da, Cenova'da, Valencia'da, Pierre le Ceremonieux'ye ısmarlanan *Lonja*'nın 1393'te bitirildiği Barselona'da serpilmiştir. Bu binanın hep ayakta kalan, gotik tarzdaki geniş salonu, yapılışının eskiliğini ortaya koymaktadır. 1400'e doğru "burada koskoca bir simsar güruhu, sütunlar ve küçük gruplar arasında gidip gelmektedir, bunlar *corredors d'orella*, kulak simsarlarıdır", bunların görevi dinlemek, rapor vermek, ilgilileri temasa geçirmektir. Barselona tüccarı hergün katır sırtında *Lonja'ya* gitmekte, işlerini görmekte, sonra bir dostuyla, güzel bir dinlenme için, Loca'nın meyva bahçesine gitmektir. Ve bu borsa faaliyeti veya borsa edası, alışılmış kıstaslarımızın işaret ettiklerinden, herhalde daha eskidir. Örneğin 1111 'de Lucca'da, San-Marino kilisesinin yakınında sarraflar toplanmaktaydılar bile: onların çevresinde tüccarlar, noterler, bu güç halinde bir borsa değil midir? Uzak mesafe ticaretinin müdahale etmesi yeterlidir ve baharat, karabiber ve sonra da Kuzey ringaları için olsa bile, çok erkenden müdahale etmiştir... Akdeniz Avrupa'sının bu ilk borsa faaliyeti, zaten *ex* nihilo bir yaratı da değildir. Kelime değilse bile gerçeklik çok eskidir; Doğu'nun ve Akdeniz'in tüm büyük merkezlerinin çok erkenden tanıdıkları tüccar toplantılarıyla yaşıttır ve bunlar M. S. II. yüzyılın sonuna doğru Roma'da varmışa benzemektedirler. Mozayiklerin tüccarlara ve yabancı tekne sahiplerine tahsis edilmiş yerleri işaretlediği, Ostia'daki şu dikkat çekici meydanda, buna benzer buluşmaları kim hayal edemez ki?

Borsalar birbirlerine benzemektedirler. En azından XVII. yüzyıldan itibaren, faal saatlerdeki manzara, dar bir alana yığılmış gürültülü bir kalabalığınki olmaktadır. Marsilyalı toptancılar 1653'te "kendilerine loca olarak hizmet edecek ve pazarlık alanı olarak çok uzun zamandan beri kullandıkları sokaktan, zararını çektikleri uygunsuzluktan onları kurtaracak bir yer" talep etmektedirler. 1662'de işte, Puget pavyonunun zemin katında, "dört kapıyla rıhtıma açılan büyük bir salonda"dırlar; "kapıların her yanında gemilerin yola çıkış pusulaları asılmıştır". Fakat burası kısa bir süre sonra çok küçük gelecektir. Gueidan şövalyesi dostu Suard'a, "huraya girmek için

yılan soyundan olmak gerekiyor" diye yazıyordu; “ne şamata! Ne kadar gürültü! Plutus tapınağının çok özel bir şey olduğunu itiraf ediniz”. Bunun nedeni, her iyi tüccarın hergün sabahın sonuna doğru borsada bir dolaşmak zorunda olmasıydı. Buraya gitmemek, çok büyük sıklıkla uydurma olan haberlerin peşine düşmemek, iyi bir fırsatı kaçırmak ve belki de işlerinizin durumu hakkında can sıkıcı bir söylentinin çıkmasına neden olmak demektir. Daniel Defoe *warehousekeeper'i* törensel bir şekilde uyarmıştır: “*To be absent from charge, which is his market..., at the time when the merchants generally go about to buy"* tamamen felâket aramak demektir.

Amsterdam’daki büyük Borsa binası 1631’de bitirilmiş olup, Dam meydanında Banka’nın *Oostindische Companie*'nin binasının karşısındadır. Jean-Pierre Ricard’ın (1722) zamanında, oraya hergün öğleden, saat ikiye kadar yığılan insan sayısı 4.500 olarak tahmin edilmektedir. Cumartesi kalabalık daha azdır, çünkü Yahudiler gelmemektedir. Borsanın düzeni katıdır, numaralanmış yerler her ticaret dalına tahsis edilmiştir, yeminli olan veya olmayan bin kadar simsar vardır. Ama burada, kargaşanın, avazı çıktığı kadar bağırılarak ilân edilen rakamların konkunç konserinin, hiç aralıksız konuşmaların gürültüsünün içinde kendini bulmak hiç de kolay değildir.

Bütün oranların korunması halinde, borsa bir fuarın en üst katıdır, fakat fuarın tersine, kesintiye uğramamaktadır. Önemli tüccarların ve bir aracılar bulutunun buluşması sayesinde, her şey burada aynı anda sonuca bağlanmakta, mallar üzerindeki işlemler, değişimler, ortalıklar, riskleri çok sayıda güvence veren kişi arasında dağıtan deniz sigortaları yapılmaktadır; burası aynı zamanda bir para piyasası, bir mali piyasa, bir menkul değerler piyasasıdır. Bu faaliyetlerden her birinin kendi tarzına göre örgütlenme eğilimine girmesi doğaldır. Amsterdam’da, XVII. yüzyılın başından itibaren, aynı zamanda ayrı bir tahıl borsası olmuştur; bu borsa haftada üç kere, saat ondan öğlene kadar, çok büyük bir tahta salonda toplanmaktadır, burada her tüccarın “bir veya iki libre alabilecek çuvallar içinde... satmak istediği tahıl numunelerini oraya götürmekle görevli” adamı bulunmaktadır. Tahıl fiyatları ağırlıklarına göre olduğu kadar, kalitelerine göre de olduğu için, Borsa’nın gerisinde birçok küçük terazi bulunmakta, bunlarla üç veya dört avuç tahıl tartıldıktan sonra... çuvalın içindekinin çekisi anlaşılmaktadır". Bu tahıllar Amsterdam’a ülke ihtiyacı için olduğu kadar,

yeniden satış veya yeniden ihracat için de ithal edilmektedirler. Numune üzerine alımlar, İngiltere'de ve Paris çevresinde, özellikle askeri birlikler için yapılan kitlesel mübayaalarda, erkenden kural haline gelmişlerdir.

Amsterdam, Menkul Değerler Piyasası

XVII. yüzyılın başındaki yenilik, Amsterdam'da bir menkul değerler piyasasının kurulmasıdır. Kamu fonları, Doğu Hindler kumpanyasının prestijli hisse senetleri çok canlı ve kesinlikle modern spekülasyonların nesnesi haline gelmişlerdir. Bunun çoğu zaman denildiği gibi, ilk menkul değerler borsası olduğu tam doğru değildir. Devlet borçlarına ilişkin belgeler, Venedik'te çok erkenden, Floransa'da 1328'den önce ticarete konu olmuşlardır; *luoghi* ve Casa di San Giorgio'nun paghe'sinin faal bir piyasa olduğu Cenova'da, *(Kuxeri'den* söz etmiyoruz), Alman madenlerinin hisse senetleri XV. yüzyıldan itibaren Leipzig fuarlarında kote edilmiştir; İspanyol juros'u, Belediye üzerine Fransız rantları (1522) veya Hansa kentlerinde XV. yüzyıldan itibarenki rant piyasası da böyledirler. 1318 tarihli Verona statüleri, vadeli piyasayı *(mercato cı termine*) resmen onaylamışlardır. Hukukçu Bartolomeo de Bosco 1428'de Cenova'da, vadeli *loca* satışlarına itiraz etmektedir. Akdeniz'in daha eski olduğuna dair birçok örnek.

Fakat Amsterdam'da yeni olan şey, muamelelerin hacmi, akışkanlığı, reklamının yapılması, spekülasyon serbestliğidir. Oyun buraya çılgın bir şekilde karışmaktadır, oyun için oyun: 1634'e doğru Hollanda'da dehşet yaratan lâle çılgınlığı sırasında, "bizatihi bir değeri olmayan" bir soğana karşılık, "yeni bir araba, iki boz at ve koşumları" verme noktasına kadar gelinmiştir! Fakat usta ellerin hisse senetleri üzerindeki oyunları, rahat bir hayat sağlayabilecek bir gelir getirebilirdi. Köken olarak İspanyol Yahudisi olan meraklı bir tüccar, Joseph de la Vega (1650-1692), 1688'de Amsterdam'da *Confusion de Confusiones* gibi ikircikli bir ad taşıyan ve imbikten geçme üslubu yüzünden (o sıralardaki İspanyol edebiyatının *stilo culto* üslubu) kolay anlaşılamayan, ama ayrıntılı, canlı, türünde tek olan garip bir kitap yayınlamıştır. Bu cehennem oyununda arka arkaya beş kere iflas ettiğini ima ettiği yerde, tabii ki ona tamamen inanmamıza neden yoktur. Veya çoktan eskimiş şeylerle keyiflendiğinde: 1688'den çok önceleri "ringa daha yakalanmadan, buğdaylar ve diğer mallar daha

bitmeden veya alınmadan vadeli olarak satılmışlardır”; Isaac le Marie’nin Hindler hisse senetleri üzerinde, tam da XVII. yüzyılın başındaki rezil spekülasyonları, daha o sıralarda bile kurnazlığın, hatta üç kâğıtçılığın binlerce numarasını yansıtmaktadırlar; aynı zamanda simsarların borsa işlerine karışarak, tüccarları fakirleştirdiklerini söylerken, onların zenginleşmeleri de, uzun zamandan beri rastlanan bir şeydir. Tüm piyasalarda, Marsilya veya Londra, Paris veya Lizbon, Nantes veya Amsterdam’da, kurallar tarafından tam zaptedilemeyen simsarlar, tüccarları parmaklarında oynatmaktadırlar.

Fakat, Amsterdam’daki borsa oyunlarının bir incelme ve gerçekdışılık noktasına ulaştıkları da doğrudur; bu durum onu Avrupa’da uzun süre ayrı bir piyasa; iniş ve çıkışlar hakkında konuşularak, yalnızca hisse senedi alıp satmakla yetinilmeyen, ama bilgince oyunların, hiç paramız veya hisse senedimiz olmasa bile spekülasyon yapmamıza izin verdikleri bir yer olarak kalacaktır. Simsarlar burada kendilerini canla başla bu işe vermektedirler. Klikler halinde bölünmüşlerdir -bunlara *rotterie* denilmektedir-, Eğer biri yükselmeye oynarsa, diğeri, yani “karşı mayıncı’’lardan olanı, alçalmaya oynayacaktır. Bu da, spekülatörlerin yumuşak ve kararsız kitlesini şu veya bu yöne sevkedecektir. Bir simsar için taraf değiştirmek -bu olmaktadır- büyük bir hizmet kusurudur.

Ancak hisse senetleri nominaldir ve Hindler kumpanyası senetlerin kendilerini muhafaza etmekte, alıcı ancak bu iş için tutulan bir sicile kaydolarak, hisse senedinin sahibi haline gelmektedir. Kumpanya başlangıçta, bu yolla spekülasyona karşı çıkabileceğine inanmıştır (hisse senedinin sahibine verilmesi ancak sonra kabul edilecektir), ama spekülasyon elde bulundurmayı gerektirmemektedir. Oyuncu, aslında elinde olmayan bir şeyi satmakta, eline geçmeyecek bir şeyi satın almaktadır: bu, o zaman denildiği gibi, “beyaz olarak" satmak veya almaktır. Vade bitiminde, işlem bir kayıp veya kârla kapanmaktadır. Bu küçük fark ödenmekte ve oyun sürmektedir. Başka bir oyun olan *prim,* yalnızca biraz daha karmaşıktır.

Fiili durumda, hisse senetleri uzun vadede yükseldikleri için, spekülasyon zorunlu olarak kısa vadeye yerleşecektir. Bir anlık dalgalanmaların, yani doğru veya yanlış bir haberin harekete geçirdiklerini yakalamak için pusuya

yatacaktır. XV. Louis'nin Birleşik Eyaletler nezdindeki temsilcisi, 1867'de her şeyden önce Java adasındaki Bantam'ın alınmasının etrafında bu kadar gürültü koptuktan sonra, sanki haber yanlışmış gibi, her şeyin yatışması karşısında şaşırmaktadır. 11 Ağustosta "fakat bu girişimden o kadar şaşırmadım" diye yazmaktadır; "Amsterdam'da hisse senetlerinin düşmesine yaradı ve bazıları bundan yararlandı". On yıl sonra, başka bir elçi "La Haye'de çok zengin bir Yahudi olan baron Jouasso''nun ona "günde yüz bin ekü kazanabilmekle" övündüğünü anlatmaktadır. "... Eğer İspanya kralının (ruhunu teslim etmesi her an beklenilen zavallı II. Carlos) öldüğünün Amsterdam'da duyulmasından 5-6 saat önce öğrenebilirse''. "Buna kani oldum" diye eklemektedir elçi, "çünkü o ve diğer iki Yahudi, Texeira ve Pinto, hisse senetleri ticaretindeki en güçlü kişilerdir".

Ancak, bu uygulamalar bu dönemde, izleyen yüzyılda Yedi Yıl Savaşlarından sonra İngiliz Doğu Hind Kumpanyasının, İngiltere Bankasının, Güney denizleri kumpanyasının hisse senetleri ve özellikle de, Isaac de Pinto'nun (1771) "yıllık ödentiler okyanusu" dediği, İngiltere hükümet borçları üzerindeki oyunların artmasıyla ulaşacağı genişliği, henüz yakalayamamışlardır. Hisse senetleri kurları, ancak 1747'den itibaren resmen açıklanacaktır. Oysa Amsterdam borsası mal kurlarını 1585'ten beri duyurmaktadır (bu tarihte 339, 1686'da 550 madde).

Daha başlangıcından itibaren, başka yerlere oranla muazzam olan, Amsterdam'daki spekülasyonun parlaklığını ve hacmini açıklayan şey, bu işe yalnızca büyük kapitalistlerin değil, küçük insanların da karışmış olmalarıdır. Bazı manzaralar, bizim at yarışlarındaki müşterek bahisleri akla getirmektedir! Joseph de la Vega 1688'de "bizim spekülatörler, Hollandalıların *coffy* ve Doğu Akdenizlilerin *caffe* dedikleri bir içecek satılan bazı evlere devam etmektedirler" diye anlatmaktadır. Bu *coffy huisen* "kışın davetkâr sobaları, cazip vakit geçirme biçimleriyle, büyük bir rahatlıktır: bazıları okumak için kitap, diğer bazıları oyun masaları ve hepsi konuşacak insanlar sunmaktadır; biri sıcak kakao, diğeri kahve, bir başkası süt, bir diğeri çay içmekte ve hemen hepsi tütün kullanmaktadır... Böylece ısınmakta, büyük bir zevk almakta ve ucuza vakit geçirmekte, haberleri dinlemektedirler. Borsa saatlerinde, şu veya bu borsa oyuncusu bu evlerden birine girince, ona hisse senetlerinin ne ettiği sorulmakla, o da onların o andaki fiyatlarına yüzde bir veya iki eklemekte, küçük bir not defteri

çıkartarak, yalnızca aklından yaptığı şeyleri, gerçekten yaptığına inandırmak ve ortalığı kızıştırmak üzere, yazmaya girişmektedir... (kızıştırdığı) daha da yükseleceği kaygısıyla, birkaç hisse senedi alma arzusudur".

Bu sahne neyi göstermektedir? Eğer yanılmıyorsam, borsanın küçük tasarrufçuların ve küçük oyuncuların ceplerinden beslenme biçimini göstermektedir. İşlemin başarılı olması mümkündür: 1 çünkü, tekrarlayalım ki, kot değişimlerini kolayca izlemeye olanak verecek resmi kur yoktur; 2 çünkü simsar -zorunlu aracı-, tüccarlara ve simsarlara tahsis edilmiş olan Borsa tapınağına girme hakkına sahip olmayan küçük insanlara, gerektiğinde yönelmektedir, oysa borsa söz konusu insanların devam ettiği kahvelerin iki adım ötesindedir: Fransız kahvesi, Rochelleliler kahvesi, İngiliz kahvesi, Leyden kahvesi. Öyleyse söz konusu olan nedir? Bugün küçük borsa oyunları, fon elde etmek için alıcının ayağına gitmek diyeceğimiz şey.

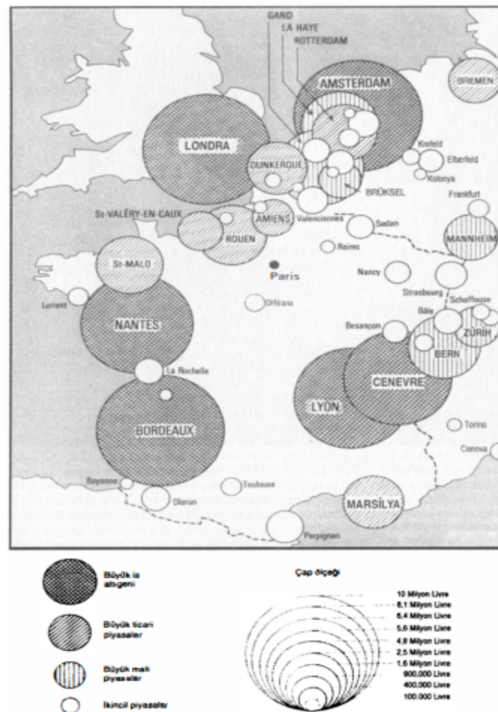
Amsterdam'da spekülasyon bir küçük insanlar kalabalığı demektir, ama büyük spekülatörler de buradadırlar ve en faaller arasında yer almaktadırlar. Michele Tercia adlı, ilke olarak tarafsız bir kalyanın tanıklığına göre (1782), Amsterdam bu geç tarihte bile, hâlâ Avrupa'nın en faal borsasına sahiptir ve Londra'yı geride bırakmaktadır. Ve hisse senetleri üzerindeki oyunun muazzam hacmi (tabii ki o çağın insanlarına göre) bunun böyle olmasına etki etmektedir, üstelik bu durum o sıralar, tedavisi olmayan bir hastalık olan, dışarıdan alman borçlarla çalışmaktadır; bu da Avrupa'da eşi olmayan başka bir spekülasyondur, bu konuya tekrar döneceğiz.

1778'den itibaren önemli bir Amsterdam firmasının başına patron olarak geçmiş olan Louis Greffulhe'ün kâğıtları, bu çifte genişlemeye ilişkin olarak, oldukça canlı bir fikir vermektedirler. Bu hem riske giren, hem de temkinli davranan yeni zenginin olay ve hareketlerine, berrak tanıklıklarına sık sık geri döneceğiz. 1778'de Fransa'nın Amerika'daki İngiliz kolonilerinin yanında savaşa girmesinin arefesinde, Amsterdam'da çılgın spekülasyonlar zincirlerinden boşanmışlardır. Zaman, tarafsızlık şemsiyesi altında, koşullardan yararlanmaya uygun olarak gözükmekledir. Kıtlaşacaklarının öngörüldüğü koloni malları üzerinde riske girmek; İngiliz, sonra da Fransız borçlanmalarının cazibesine kapılmak veya isyancıları mı

finanse etmek gerekirdi? Greffulhe, A. Gaillard’a (Paris) “eski adamımız Bringley, burada boğazına kadar Amerikalıların işine battı" diye yazmaktadır. Ona gelince, Greffulhe elinin yettiği ve ona iyi olarak görünen bütün işlere temas ettiğinden büyük ölçü komisyonlu borsa oyunlarına katılmıştır. Kendisi ve başkaları için oynamaktadır; Rodolphe Emmanuel Haller için (özellikle, eski Thelusson-Necker bankasını eline geçirmiş olan bu kişi için), Paris’te ve Cenevre’de bankacılık yapan Jean-Henri Gaillard, Perregauxlar, evrensel Panchard için, H. Lüthy tarafından incelenen Protestan bankacılığında altın harflerle yer alan Alexandre Pietet, Philibert Cramer, Turettini için. Oyun zor ve risklidir, büyük para miktarlarına yöneliktir. Fakat nihayette, Louis Greffulhe bu oyunu çok büyük bir sükûnetle yürütüyorsa, bunun nedeni, özellikle başkalarının paralarının söz konusu olmasıdır. Kaybettiklerinde, bu durum onun canını sıkmakta, ama ümitsizliğe düşürmemektedir: “Eğer fon işinde olduğu gibi (İngiliz fonlarını anlayınız), diğer birçoğunda da tahmin etmek mümkün olsaydı, iyi dostum, yalnızca iyi işler yapardık" diye yazmaktadır Haller’ye. Başka bir yerde, “madalyon tersine dönebilir, daha birçok üst ve alt olacaktır" diye açıklamaktadır. Ancak düşünmeden hiçbir alım ve uzatma yapmamaktadır. Panchard gibi gözü kara, her şeyi riske atan biri değildir, müşterilerinin talimatlarını yerine getirmektedir. Ona “Hindlerden 100.000 livre” (yani İngiliz Doğu Hind Kumpanyası hisse senetleri), “onları 144-145’ten elde edebilecek olan Marcet ve Pictet’yle birlikte, 3/3 hesabından" alması emrini veren Philibert Cramer’e, Greffulhe 4 Mayıs 1779’da “olanaksız" diye cevap vermiştir, “çünkü bu fon uğradığı düşüşe rağmen Ağustos için 154 ve Mayıs için 152 etmektedir. Bu alımın yapılabilmesi için şimdiye kadar bir olanak görmüyoruz, ama onu iyi bir şekilde dikkate aldık”.

Amsterdam’daki her spekülatör için oyun, Londra piyasasındaki kuru ve olayları bilerek, Hollanda piyasasında oluşacak kuru tahmin etmektir. Bu o kadar önemlidir ki, Greffulhe Londra’dan doğrudan bilgiler edinmek için, fedakârlıklarda bulunmaktadır, çünkü bu haberler ona yalnızca posta balyalarıyla gelmemektedir. İngiliz başkentinde -burada kendi hesabına oynamaktadır, mütevazi ve yalnızca bir emir kulu olan kayınbiraderi Sartoris’yle ve çekinmesine rağmen gene de kullandığı, büyük Yahudi firması J. ve Abraham Garcia’yla temas halindedir.

Greffulhe'ün çok canlı mektupları, Amsterdam'daki yüksek spekülasyon konusunda bize yalnızca dar bir pencere açmaktadır. Ama buradan gene de, Hollanda oyununun dışarıya ne denli açık olduğunu, uluslararası bir kapitalizmin burada ne denli yerleşik olduğunu görüyoruz. Louis Greffulhe'ün muhasebesinden iki *rescontre* defteri daha fazlasını görmemize olanak verebilir: bu karmaşık işlemlerin kâr hesapları. *Rescontre* (Cenevre'de "*rencontre*" denilmektedir) her üç ayda bir telâfi işlemleri yapan ve vadeli piyasa ile prim piyasasındaki kâr ve zararların dökümünü yapan, işbaşındaki simsarların biraraya gelmesidir (zaten *rescontre*, buluşma anlamına gelmektedir). Greflullıc'ün iki defleri, gerekliğinde müşterilerinin hesabına olmak üzere yaptığı işlemlerin dökümlerini içermektedir. Bugünün bir kambiyo acentesi bu defterlere bakarken yabancılık çekmez, ama bir tarihçi burada çok kereler kaybolmaktadır. Çünkü uzatmadan uzatmaya, bir işlemi çoğu zaman birçok *rescontre* boyunca izlemek gerekmekledir ki, ancak o zaman, her zaman yolun sonunda ortaya çıkmayan kârları hesaplama şansına sahip olunabilir. Hesapları sonuna kadar sürdürme sabrım gösteremediğimi itiraf ediyorum.



FRANSIZ BANKALARININ ATILIMI

Harita Cuy Antonietti tarafından düzenlenmiştir, Une maison de Banque â Paris, au XVIIe siCcle, Greffulhe Montzet Compagnie (1789-1793), 1963, metindışı harita. Greffulhe bankasının o sıralar

Paris'in en büyük bankası olması, Paris'in ışıklarını tüm Avrupa’ya saçan bir finans merkezi haline gelmesi kayda değer. Taranmış daireler, Antonietti’nin eğlendirici adlandırmasına göre “büyük iş altıgeni" ne tekâbül etmektedirler: bundan Londra, Amsterdam, Cenevre, Lyon, Bordeaux, Nantes'ın meydana getirdiği altı ana piyasayı anlayınız. Altıgenin altı tepesinde eşitlik olduğu izlenimi alınmakta değil midir?

Londra’da Her Şey Yeniden Başlıyor

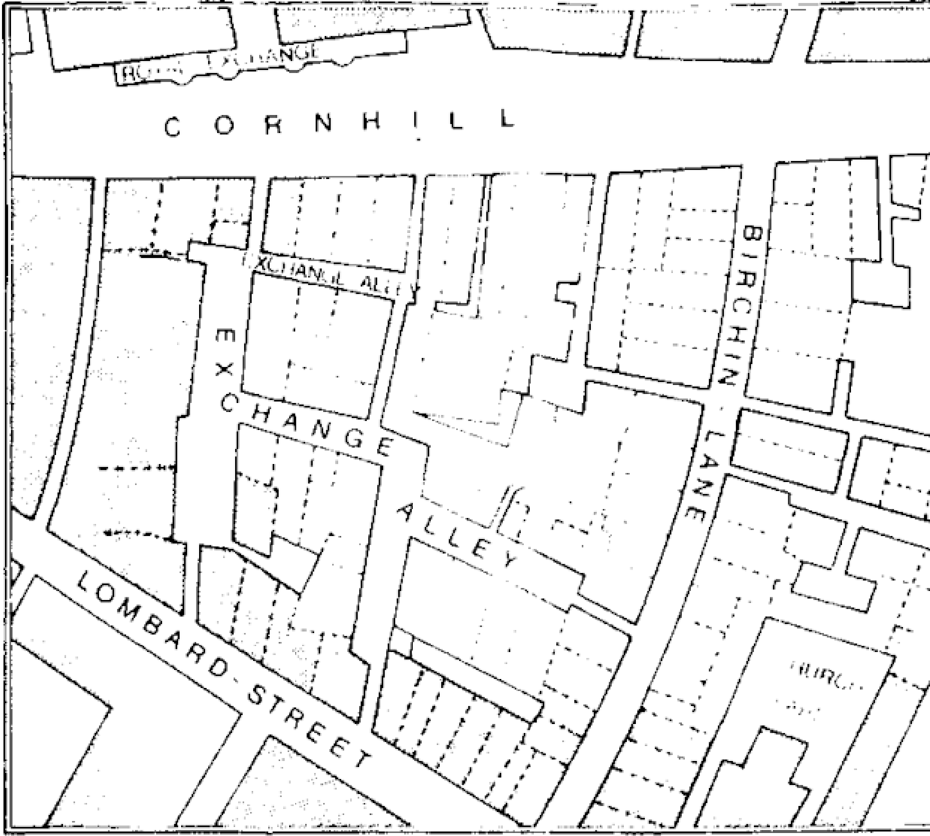
Uzun zaman Amsıerdam’ı kıskanan ve ondan kopya çeken Londra’da, oyunlar oldukça çabuk bir şekilde onunkilerle aynı olmuştur. Royal Exchange 1695’ten itibaren, kamu fonları, Hindler kumpanyası ve İngiltere bankası hisse senetleri üzerindeki ilk muamelelere tanık olmaya başlamıştır. Adeta hemen “zaten parası olup da, daha fazlasına sahip olmak isteyenlerle, daha kalabalık olup da, hiç bir şeyleri olmayıp, ona sahip olanlardan kendilerine para çekme umudu taşıyan insanların buluşma yeri haline gelmiştir”. Royal Exchange’de kendini daralmış hisseden menkul değerler borsası, 1698-1700 arasında, onun karşısına, ünlü Exchange Alley’ye yerleşmiştir.

Stock Exchange’in 1773’te kurulmasına kadar, Exchange Alley kahveleri, “vadeli piyasa veya Kambiyo Yolundaki söyleniş biçimiyle, atyanşlan” üzerindeki spekülasyonların merkezi olmuşlardır. Garaway’s veya Jonathan’s işbaşındaki simsarların ve devlet fonlarının buluşma yeri olurken; deniz sigortası uzmanları Edward Lloyd kahvesine, yangın dalı uzmanlan Tom’s veya Carsey’s’e devam etmektedirler. 1700’lere doğru, bir risale yazarı, Exchange Alley “sonunda 1,5 dakika kat’edilebilir” demektedir. “Jonathan’ın kapısında durun, yüzünüzü güneye dönün, birkaç adım ilerleyin, sonra doğuya dönün, Garaway’in kapısına varacaksınız. Buradan yan kapıya geçin ve Birchin caddesine gelmiş olacaksınız... Pusulanızı kutusuna koyduktan ve borsa dünyasının devrialemini tamamladıktan sonra, kendinizi gene Jonathan’ın kapısında bulacaksınız”. Fakat bu minik evren, faaliyetin zirveye çıktığı saatlerde, müdavimleri, hareketli küçük grupları ve bir entrikalar düğümüyle, patlama noktasına gelen bir güç merkezidir. Utrecht’te (1713), İngiltere kraliçesi ile Fransa kralı arasında varılan barış antlaşmasına sinirlenen Fransız protestanları, tüccarları bu antlaşmaya karşı ayağa kaldırmak ve böylece whiglere yardım etmek üzere, protestoda bulunmak üzere nereye gideceklerdir? Borsaya ve “bağırtılarından çınlayan kahvelere" (29 Mayıs 1713).

Bu hassas küçük dünyalar, diğerlerinde değişmelere yol açmakta, ama dışarı da onları aralıksız değiştirmektedir. Kotaları alt üst eden haberler, Amsterdam’da olduğu gibi burada da, her zaman içeride imal edilmemektedir. İspanya Veraset Savaşı, o an için, her şeyin ona bağımlı olduğu düşüncesini uyandİran dramatik olaylardan yana üretken olmuştur. Zengin bir Yahudi tüccar olan Medina, ünlü ve cimri bir kaptan olan Marlborough’ya, yılda 6.000 sterlin ödeyerek, onun tüm seferlerine bir adamını katmayı düşünmüştür; böylece onun ünlü çarpışmalarından -Ramilles, Oudenarde, Blenheim- herkesten öne haberdar olarak, bu parayı fazlasıyla çıkartmaktadır. Hatta Waterloo savaşının ilânı, söylendiğine göre Portekizlilerin yararına olmuştur! Anekdot olsun diye anekdot, Bonaparte acaba Marengo çarpışması (14 Hazİran 1800) haberini, Paris Bankasında sansasyonel bir voliye olanak vermek için mi duyurmamıştır?

Tıpkı Amsterdam’ınki gibi, Londra borsasının da kendi adetleri ve kendine özgü bir jargonu vardır, vadeli muamelelere ilişkin olan puts ve *refusals;* aslında ne almak ne de satmak konusunda hiç bir arzuları olmayan, yalnızca spekülasyon yapmak isteyen vadeli alıcılar ve satıcılar için *bulls* ve *hears;* hükümet lotaryası biletleri üzerinde bir spekülasyon olan *riding on horse back* vs. Fakat Londra’da işin bütünü itibariyle, biraz gecikmeyle de olsa, Hollanda’daki uygulamaların aynıları ortaya çıkmaktadır; buna *rescounters days* -kelime Amsterdam’ın *Rescontre dagen'ından* aynen alınmıştır- de dahildir. Örneğin, hükümet yasaklamaları 1734’de *puts* ve *refusals*’ı duraklatıp, tıpkı Amsterdam’da olduğu gibi, hava alıp satmayı en azından bir süre engelleyince, aynı uygulamalara başka bir biçim altında olanak veren *rescounters'ın* serpilmelerine tanık olmuştur ve Londra’da tıpkı Amsterdam’da olduğu gibi, simsarlar kendilerini mal simsarları (buğday, boyalar, baharat, keten, ipek) *stockbrokers* ve kambiyo uzmanları olarak ayırmaktadırlar. Thomas Mortimer 1761’de, bu soylar halinde bölünmeye şiddetle itiraz etmekteydi. *Every man his broker,* Herkes kendinin simsarı, kitabının başlığı böyleydi ve 1767’deki bir mahkeme, bu yöndeki serbesti önlemlerinin fırsatı olacaktır. Simsardan geçmenin zorunlu olmadığı resmen belirtilecektir. Ancak bütün bunlar, zaten tarifeleri nisbeten düşük olan -1697’den beri %1/8- bu mesleğin, borsa hayatındaki önemini vurgulamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Bu simsarların üstünde, büyük tüccarların ve kuyumcu-bankacıların eylemi tahmin edilmektedir;

simsarların altında ise, argoda *jobber* mesleğine verilen adla, hınk deyicilerin zınk deyicisi olan, yani lisanslı olmayan bir aracılar zümresinin, hiç de ihmal edilmeyecek eylemleri yer almaktadır. George White 1689'dan beri, "*stockjobbers* adı verilen bu garip böcek türü"nü, başkalarının aleyhine zenginleşmek ve *"Exchange'*imizde, tıpkı çekirgelerin eskiden Mısır otlaklarında yaptıkları gibi, insanları yutmak için", hisse senetlerini istedikleri gibi yükseltip, alçaltmakla itham etmekteydi. Fakat, 1701'de adı *"The vilany of stock-jobbers detected"* olan küçük bir kitap, yazarı belli olmayan kitabı yazmış olan Defoe değil midir?



9. LONDRA: 1748'DE İŞLERİN MERKEZİ

1748 tarihli bir resme göre yapılan bu kroki, ünlü yer ve binaları işaret etmektedir: Lombard street, Comhill üzerinde Royal Exchange ve hepsinden ünlü Exchange Alley. Gri parçalar 1666 yangınında yokolan evlere tekabül etmektedir.

Birkaç yıl sonra (1718), bir tiyatro oyunu, *A bold stroke for a wife*, seyirciyi Jonathan kahvesinde *dealers, sworn brokers* (yeminli simsarlar) ve özellikle de *job*- hrrs'ın arasına götürmektedir. Ve işte bir diyalog numunesi:

BİRİNCİ JOBBER - 7/8'e Güney denizi. Kim alıyor?
İKİNCİ JOBBER - Güney denizi senetleri, vade 1718 Saint Michel yortusu. Lotarya biletleri dizisi.
ÜÇÜNCÜ JOBBER - East India hisse senetleri?
DÖRDÜNCÜ JOBBER - İşe bak, herkes satıcı, hiç alıcı yok! Baylar gelecek salı için 3/4'den bin sterlinlik alayım.
BİR GARSON - Taze kahve. Baylar taze kahve?
BİR SARRAF,
BAY TRADELOVE - Dikkat Gabriel, geçen gün bağladığımız şu sermayeden doğan farkı bana ödeyeceksiniz.
GABRIEL - Tamam bay Tradelove, işte bir Sword Blade Company hisse senedi.
GARSON - Baylar çay?

Spekülasyonun *Exchequer's bills* (hazine nazırı senetleri) ve *Navy bills*, artı altmış kadar kumpanyanın (bunların arasında İngiltere Bankası ve 1709'da birliği tekrar sağlanan Hindler kumpanyası başı çekmektedirler) hisse senetlerini de kapsadığını belki hatırlatmak gerekir. "The *East India Company was the main point"* diye yazmakladır Defoe. Bu tiyatro oyununun oynandığı dönemde, Güney Denizi henüz, South Sea Bubble büyük rezaletine yol açmamıştır. *Sword Blade Company* bir silah imalathanesidir.

25 Mart 1748'de yangın Exchange Alley mahallesini ve ünlü kahvelerini kül edince, yerleşim yerini değiştirmek gerekmiştir. Fakat simsarlar sıkışık durumdadırlar. Birçok projeden sonra, hisse senediyle ortak olarak oluşturulan bir fonla, 1773'te Royal Exchange'in arkasından yeni bir bina yaptırılmıştır. Ona *New Jonathan's* adı verilmek istenilmiş, ama sonunda *Stock* Exchange olarak vaftiz edilmiştir. Dekor değişmekte, resmileşmektedir, ama söylemeye gerek yok, oyun kendinin aynı olarak devam etmektedir.

Paris'e Gitmek Gerekli midir?

Eğer iyice düşündükten sonra, Paris yolculuğunu yapma konusunda ısrar edilecek olursa, Borsa'nın 1742'de Hindler Kumpanyasının eski merkezi olan, bugünkü Ulusal Kütüphanenin bulunduğu yerdeki Nevers konağına yerleştiği Vivienne caddesine gitmek gerekir. Londra veya Amsterdam'la kıyaslanabilecek bir şey yoktur. Evet, Law zamanında, Quincampoix caddesi, bir an için Exchange Alley ile rekabet edebilmiştir ama, sonrası daha çok hüzünlü ve yavaşlatıcı olan bu bayramdan sonra, bu rekabetten eser kalmamıştır. Zaten iyi açıklanamayan bir raslantıyla, Vivienne caddesine ilişkin belgelerin hemen tamamı kaybolmuştur.

Paris borsası kuruluşundan ancak 50 yıl kadar sonra, XVI. Louis Paris'inde çok canlı bir şekilde hareketlenmiştir. "Yüksek sosyete kendini firavuna, dominoya, damaya, satranca veriyor" ve asla bilinçsiz bir şekilde değil. "1776'dan beri at yarışları izleniyor, halk Paris'te açılan 110 resmi lotarya bürosunun önünde izdiham yaratıyor". Ve kumarhaneler her yıl yayılmaktadır. Bu konuda her şeyi bilen polis, hiç müdahale etmemeyi tercih etmektedir, hatta Borsa'nın çevresinde, pusuda bekleyen çok sayıda spekülatörün bulunduğu Palais-Royal'de, her türlü gelirin peşinde koşanlarla, dolandırıcılar, mucizevi spekülasyonların düşünü kurmaktadırlar. Bu iklimde, Amsetrdam ve Londra'daki spekülasyonların örneği dayanılmaz hale gelmektedir. Üstelik Neckcr ve Calonne'un borçlanma siyasetleri, çoğu Parisli olan 500-600.000 kişinin arasında paylaşılan, muazzam bir kamu borcu yaratmaktadır. Öte yandan, borsa kamu borcu için ideal bir pazardır. Vivienne caddesindeki dar binada, simsarlar ve kambiyo acenteleri yeniden örgütlenmişlerdir: bir cins yükseltilmiş döşemenin -*parquet*- üzerinden her yere egemen olmaktadırlar: onlarla müşterilerinin arasında, bir kişinin ancak geçebildiği dar yolun adı *coulisse'tir.* Bu sıralarda, aşikâr bir faaliyetin kanıtı olarak, kendine özgü bir kelime haznesi gelişmektedir. Kote edilenlerin başında özellikle kamu borçları kâğıtları gelmektedir, ama Hindler Kumpanyasının (paylara, *portions'a* ayrılmış) hisse senetleri, artı Fransa Bankası'nm atası olan Iskonto Kasası'nın (Caisse *d'Escompte*) hisse senetleri yer almaktadır. Fakat Marie-Josephe Desire Martin gibi akıllı bir rehberin eşliğinde bile, "hergün *Journal de Paris'*de bir sahife yer tutan ve Af/iche'lerde yer alan" listelerden ilk bakışta hemen pek bir şey anlamadığımızı itiraf edelim.

Böylece Borsa spekülasyonu yerleşmiştir. 1779'da *Caisse d'Escompte* yeniden örgütlenmiş ve hisse senetleri halka satılmıştır. Devlet Şurası o zamandan beri "*Caisse d'Escompte* hisse senetlerinin öylesine düzensiz bir ticareti olmuştur ki, varolandan dört kat fazlası satılmıştır" demektedir. Demek ki satılmış, yeniden satılmıştır. Genç Tilly kontu tarafından başarılan ve onun tarafından tam anlatılmayan ilginç spekülasyonun (bu iş ona, genç bir aktris olan ve aynı zamanda iltifatlarını bir Posta emininden de esirgemeyen metresi tarafından tavsiye edilmiştir), bu sıralarda gerçekleştirildiğini düşünüyorum. Kontun söylediğine göre sonuç "bana 22 tane Caisse *d'Escompte* senedi saydılar", yani 22.000 İivre. Her halükârda, havayla şişen vadeli spekülasyonun o sıralarda, Paris'i fethetmek üzere ilk adımlarını attığına hiç bir kuşku yoktur. II. Ekaterina'mn Paris'teki elçisi Simolin'in, metnini hükümdarına aktardığı, 7 Ağustos 1785 kararı bu bakımdan karakteristiktir. Kararname, bir süreden beri "başkente, alıcılar için olduğu kadar satıcılar için de tehlikeli olan bir cins *pazarlık* veya *kompromi* (kelimelerin altını çiziyoruz) gelmiştir; bu yollarla biri sahip olmadığı değerli kâğıtları uzak vadelerde sağlamayı üstlenmekte ve diğeri de fonu olmadığı halde bunların karşılığını ödemeyi kabul etmektedir, burada bir rezerv koyarak, iskonto ile bu kâğıtları vadesinden önce isteme hakkını getirmektedir... Bu bağlanmalar, kamu kâğıtlarının kurlarını anlık olarak bozmaya, bazılarına abartılı değerler getirirken diğerlerini de düşürmeye yönelik bir dizi kurnazca manevraya yol açmaktadır... Bunların sonucunda düzensiz bir kırma işlemi ortaya çıkmakta ve bu işe girişme tedbirsizliğini gösteren herkesin servetini rüzgâra tabi kılan bu uygulamaları her aklı başında tüccar reddetmektedir; bu işlemler ulusal endüstri için en sağlam ve yararlı sermayeleri yolundan çıkartmakta, ölçüsüz ve kuşkulu kazanç elde etme açgözlülüğünü tahrik etmektedir... ve Paris Piyasasının, Avrupa'nın geri kalanında haklı olarak sahip olduğu krediyi tehlikeye sokabilir". Bu kararnameden sonra, Ocak 1723'ün eski emirnameleri ve (Borsayı kuran) 24 Eylül 1724 kararnamesi yenilenmişlerdir. Duruma göre, 3.000 ilâ 24.000 livre'lik cezalar öngörülmüştür. Tabii ki, bunların hepsi de ölü doğmuş (veya hemen hemen) olarak kalmışlar ve Mirabeau 1787'de *Denonciation de l'agiotage au roi*'sını yazabilmiştir. Aslında suçluluğu çok az olan bu kırma işlemini iptal etmek, krallığı kurtarmak mı olacaktır?

Bunlar söylendikten sonra, Fransızlar mesleğin çırakları olarak kalmaktadırlar. Necker'in 1781'de başlattığı borçlar hakkında, bizim Amsterdam'daki banker- Komisyoncumuz Louis Greffulhe bu borç senetlerine yazıldıktan veya kendini yazdırttıktan sonra, dostu ve bu işlerdeki sessiz oyuncu Isaac Panchaud'ya 11 Şubat 1782'de şöyle yazmaktadır: "Borcun hemen kapatılmaması (yani satışın durdurulmaması) can sıkıcı, çok can sıkıcıdır. Yüzde beş-altı kazanabilirdi". Kırma işleminin ve fon dolaşımının, bir damla yağın, saatin hareketini kolaylaştırmak için yaptığıyla aynı etkiye sahip olan finans alanındaki bu biçim ve yollardan, ülkemizde henüz hiç bir şey anlaşılmıyor. Fonların "dolaşımından, değerli kâğıtların satışını anlayınız. Borçlanma kapandığında, fiili durumda Amsterdam veya Londra'da senet alım listelerine yazılmış olanların, başkalarının adına yazılmış senetleri daha üst bir fiyattan satın almaları sıklıkla ortaya çıkmakta ve kota yükselmektedir; işlemi yürütenler, ellerinde İm niyetle tuttukları kâğıtların büyük bir bölümünü elden çıkartmanın çok kârlı olduğu ortaya kadar, yükselmeyi körüklemektedirler. Evet, Paris'in spekülasyon piyasası olarak, öğrenecek çok şeyi vardır.

Borsalar ve Paralar

Kesin bir yenilik olan, senetler üzerindeki spekülasyon, XVII. yüzyıldan itibaren büyük gürültü çıkartmıştır. Fakat, Amsterdam, Londra ve onların arkasından, mütevazi konumdaki Paris borsalarını, bizzat Hollandalıların *windhandel*, rüzgâr ticareti dedikleri şeye indirgemek, şaçma olacaktır. Ahlâkçılar kredi, banka, kâğıt para ve spekülasyonu karıştırarak, bu eşiği sıklıkla aşmışlardır. Yasama Meclisi'nin 1791'de İçişleri Bakanı tayin edeceği Roland de la Platiere, Fransa'da bu noktaya dümdüz varmaktadır: hayranlık verici bir basitleştirmeyle, "Paris yalnızca, kâğıtlar, devlet hurçları, kamusal sefalet üzerinde spekülasyon yapan satıcılar veya parayla oynaşanlar, bankerlere sahiptir" demektedir. Mirabeau ve Claviere, spekülasyonu da eleştirmişlerdir ve Couedie'ye göre, 1791'de "birkaç karanlık yaratığı düştükleri hoşluktan çıkartmak üzere senet kırma işlemi, binlerce yurttaşın iflasına yol açmaklaydı". Kuşkusuz, Fakat Amsterdam ve Londra'nın büyük borsalarının liyakati, kendini kanıtlamakta yavaş olan kâğıt paranın, her türlü kâğıt paranın zaferini sağlamış olmaktır.

Parasız hiç bir canlı pazar ekonomisinin olmadığı iyi bilinmektedir. Para koşmakta, “çağlayandan düşmekte”, dolaşmaktadır. Tüm ekonomik hayat onu yakalamaya çabalamaktadır. Mübadeleleri artırıcı olan para, her zaman yetersiz miktardadır: maden yatakları yeteri kadar değerli maden sunamamakta, kötü paralar yıllar boyunca iyilerini kovmakta ve iddihar çukurları her zaman açık kalmaktadır, (.özüm: diğer malların yansımalarının meydana geldiği ve kendini tarttıkları bir mal-para aynasından daha iyi bir şey yaratmak; bir işaret-para yaratmak. Bunu ilk kez, IX. yüzyılın başında Çin yapmıştır. Fakat kâğıt-para yaratmak, onların belli bir yere uyum sağlamalarını becermekten daha başka bir şeydir. Kâğıt-para Çin’de kapitalizmin hızlandırılması rolünü oynayamamış, ama Batı’da bu rol ona ait olmuştur.

Gerçekten de, Avrupa çözümü, hatta birçok çözümü çok erkenden bulmuştur. Örneğin XIII. yüzyıldan itibaren Cenova, Floransa, Venedik’teki büyük icat böyledir; bu icat mübadelenin içine küçük adımlarla nüfuz eden, ama nüfuz eden kambiyo senedidir. Beauvais’de kambiyo senetlerini işaret eden ilk devirler, 1685’ten, yani Nantes fermanının kaldırılma tarihinden önceye ait değillerdir. Fakat Beauvais bir taşra piyasasından başka bir şey değildir. Venedik’te erkenden yaratılan başka bir para da, kamu borçları senetleridir. Amsterdam, Londra ve Paris’te kumpanya hisse senetlerinin borsada kote edildiklerini görmüştük. Bunlara, çeşitli kökenlerden, “banka” senetlerini de ekleyiniz. Bütün bu değerli kâğıtlar muazzam bir kitleyi temsil etmektedirler. Bilge kişiler o dönemde, bunun nakit para kitlesinin üç veya dört katını aşmaması gerektiğini söylemekteydiler. Fakat bazı dönemlerde Hollanda veya İngiltere’de l’e 15’lik, hatta daha fazlası oranlar muhtemeldir.

Değerli kâğıtların tam anlamıyla evcilleştirilemediği (hatta Law deneyinden sonra lanetlendiği) Fransa gibi bir ülkede bile, Fransa Bankası’nın daha sonra çıkartacağı senetlerin zorlukla ve yalnızca Paris’te tedavül edeceği Fransa’da, “kredi hacmini ölçen ticari kâğıtlar... 1789’dan önceki maden dolaşımının beş-altı katını temsil etmekteydiler”.

Mübadeleler için gerekli olan bu kâğıtların işe karışmasında, borsalar (Bankalar da) büyük bir rol oynamaktadırlar. Bütün bu kâğıtları piyasaya çıkartarak, kamu borcu senedinden veya bir ödeme senedinden bir anda

nakde geçiş olanağını vermektedirler. Geçmişin ekonomik güncelliğe katıldığı bu konuda, ek açıklamalara gerek olmadığını düşünüyorum. Fakat, bunun zıddında olarak, XVIII. yüzyılın başına ait -tarihsiz bir muhtıra, ama Borsa'nın yenilenmesinden 20 yıl kadar önce, 1706'da yazılmış olabilir- bir Fransızca metin bana göre dikkati haketmektedir. 1522 tarihli belediye rantları, Fransa'da, İngiliz *yıllık ödentileri'ninkiyle* aynı rolü oynamış olabilirlerdi. Oysa bunlar aile babasının bir yatırımı, çoğu zaman mal varlığı içinde hareketsiz hale getirilmiş güvenilir ve zaten ticareti de güç olan bir değer olarak kalmıştır. Onların satışı bir resim ödenmesini ve noterde "koskoca bir işlemler süreci"ni gerektirmektedir. Fransız muhtırası, bunun sonucunda "belediye rantları ticaret için ölü bir fondur ve bunlar iş yapanlara evlerinden veya tarlalarından daha fazla yardımcı olamazlar. Bireysel kârların kötü gözle görülmesi, bu açıdan kamu çıkarma zarar vermiştir" diye açıklamaktadır. Bu durum, eğer İtalya, İngiltere veya Hollanda ile kıyaslama yapılacak olursa, açıkça ortaya çıkmaktadır diye devam etmektedir; "buralarda devlet hisse senetleri, tıpkı tüm menkuller gibi, hiç masrafsız ve sıkıntısız" satılmakta ve taşınmaktadırlar.

Kâğıttan paraya ve tersine çabucak geçiş, kesinlikle değerler borsasının esas avantajlarından biridir. İngiliz *yıllık ödentileri* yalnızca bir *windhandel* fırsatı değildir. Bunlar aynı zamanda, yeteri kadar garantili ikincil paralar olup, aynı zamanda faiz içerme gibi bir üstünlüğe sahiptirler. Bunlara sahip olanın nakde ihtiyacı varsa, bunu hemen anında, borsada bir kâğıt karşılığında elde etmektedir. Kolay nakde dönüşme, dolaşım, acaba bunun böyle olmasının altında Hollanda ve İngiltere iş dünyasının iyi durumda olmasının sırrı -veya sırlarından biri- yatmakta değil midir? Heyecanlı bir kalyana inanmak gerekirse, 1782'de İngilizler "Change Alley"de "*una mina pi doviziona di quella che la Spagna possiede nel Potos*i *e nel Messico"* sahiptirler. Bundan onbeş yıl kadar önce, 1766'da, J. Accarias de Serrione de, *Les Interets de s Nations d'Europe* adlı eserinde şöyle yazmaktaydı: "kamu fonlarının borsada oynanır olması..., İngiltere'de krediyi ayakta tutan... başlıca büyük araçlardan biridir; borsa oyununun onlara Londra piyasasında verdiği değer, onların yabancı piyasalardaki değerini saptamaktadır".

YA AVRUPA DIŞINDAKİ DÜNYA?

Avrupa'nın dünyanın diğer *yoğun* bölgelerindeki -onun gibi ayrıcalıklı insanlıkların mübadelelerle aynı aşamada olup olmadığını sormak, ortaya çetrefil bir sorun koymak demektir. Fakat üretim, mübadele, tüketim, *onları şimdiye kadar tasvir ettiğimiz düzeyde,* bütün insanlar için ilkel zorunluklardır; bunlar onların uygarlıklarının ne eski, ya da yeni tercihlerine, ne çevreleriyle sahip oldukları ilişkilere, ne toplumlarının doğasına, ne siyasal yapılarına, ne de gündelik hayatları üzerinde ağır basmaya hiç ara vermeyen bir geçmişe bağımlıdır. Bu ilk kuralların sınırı yoktur. Demek ki ilke olarak, bu düzeyde benzerlikler, farklılıklardan daha fazla olmak zorundadır.

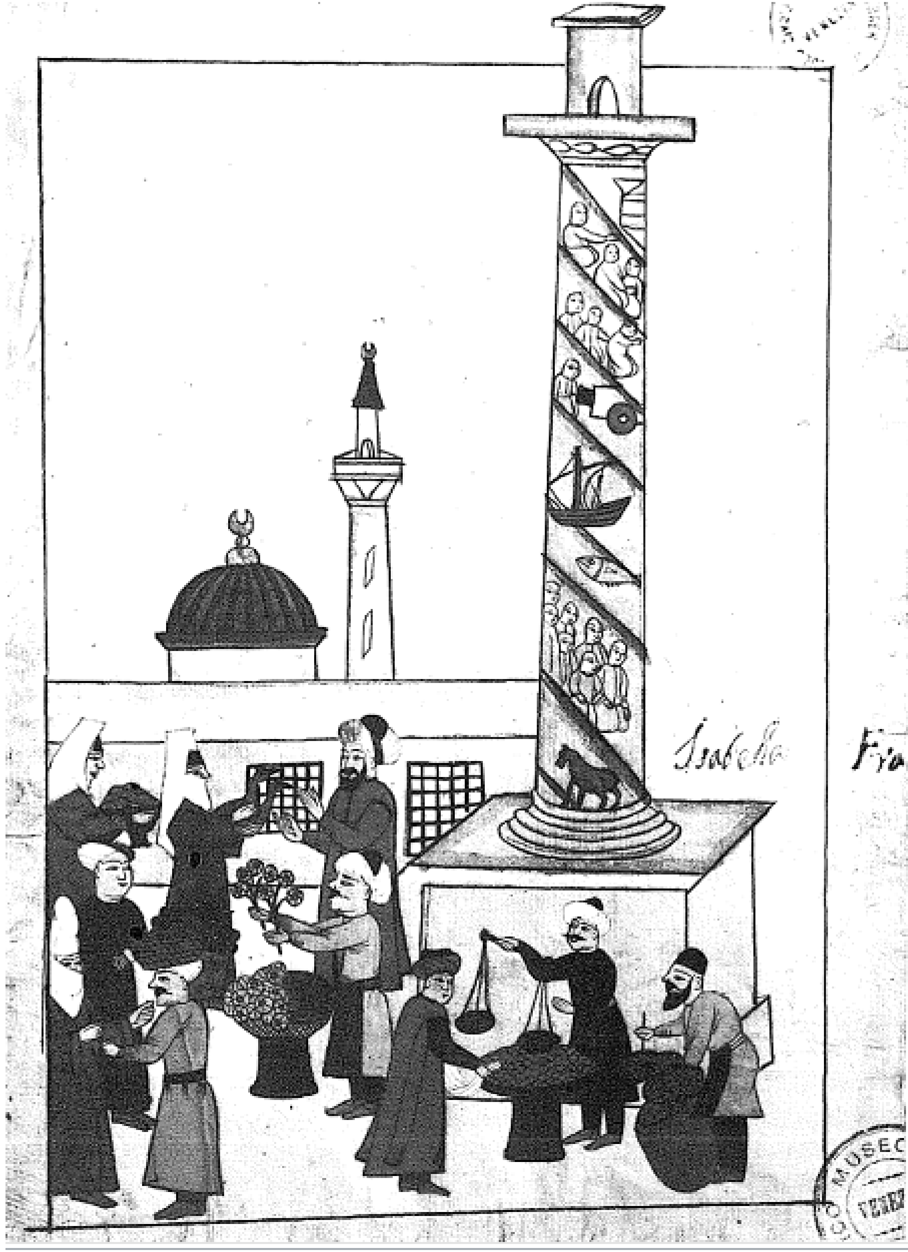
Her Yerde Pazarlar ve Dükkânlar

Uygarlıkların tüm *oikumene*'si pazarlarla delinmiş, üzerine dükkânlar serpilmiştir. Kara Afrika veya Avrupalıların ilk Amerika'sı gibi yarı yarıya iskân edilmiş ülkelerde bile.

İspanyol Amerika'sına ilişkin olarak, sayılamayacak kadar çok görüntü vardır. Brezilya'da Sao Paolo'da dükkânlar, daha o sıralarda bile, XVI. yüzyılın sonunda kentin ilk sokaklarının kavşağında yer almaktadırlar. 1580'den sonra, İspanya ve Portekiz taçlarının birleşmesinden yararlanan Portekizli aracılar, İspanyol Amerika'sını, kelimenin tam anlamıyla istila etmişler, hizmetleriyle onun canını sıkmışlardır. Dükkâncılar, seyyar satıcılar en zengin merkezlere, hızlı büyümüş kentlere, Lima veya Mexico'ya kadar gelmektedirler. Bunların dükkânları, tıpkı Avrupa'nın ilk tuhafiyecilerininki gibi, aynı anda tüm malları birden satmaktadırlar; en harcı alem ve vasat olanların, un, kuru et, fasulye, ithal kumaşların yanı sıra, zenci köleler veya masallara layık değerli taşları da arzetmektedirler. XVIII. yüzyılın vahşi Arjantin'inde bile, *gaucho*'lara hizmet vermek üzere, her şeyin, özellikle de alkolün satıldığı ve kervanlarla arabacıların iaşe ettiği, demir parmaklıklı dükkânlar olan *puiperia* yükselmektedir.

İslam alemi, en mükemmelinden aşırı kalabalık pazarlar ve bugün bile, büyük kentlerin ünlü suklarında görülen, sokak ve uzmanlık dalı olarak gruplanmış dar kent dükkânları ülkesidir. Hayal edilebilecek tüm pazarlara burada rastlanılmaktadır: bazıları surların dışında ve geniş sergilere sahip olup, kentin anıtsal kapılarında, "artık tam anlamıyla kente ait olmayan ve

köylülerin kente yakın olmalarına rağmen fazla korkmadan dolaşmalarına karşılık, kentlinin artık kendini güvenlikte hissetmediği” muazzam tıpalar meydana gelmekte; kentin içinde yer alan diğerleri, İstanbul’daki Bazestan (Bedesten) gibi büyük binaları işgâl etmedikleri zaman, kentin dar sokaklarıyla meydanlarına olabildiğince yayılmaktadırlar. Surların içinde pazarlar ve piyasalar uzmanlaşmıştır. Sevilla’da, Granada’da daha İslam egemenliği zamanından kalma -ve Bağdat’la- çok erkenden oluşmuş emek piyasalarının varlığı işaret edilmektedir. Basit buğday, arpa, yumurta, ham ipek, pamuk, yün, balık, odun, yoğurt pazarları sayılamayacak kadar çoktur. El Makrızi’ye göre Kahire’nin içindeki pazar sayısı 35’ten az değildir. Bunlardan biri, hiç değilse sarraflar için borsa rolü oynamakta mıdır? Yakınlarda yayınlanan bir kitabın ileri sürdüğü budur (1965).



İstanbul'da Küçük Pazar, Venedik civico Correr Müzesinde, minyatür

Kısacası, Avrupa pazarının tüm çizgileri burada yer almaktadır: vergisi için gereken parayı sağlama kaygısıyla kente gelen ve pazardan şöylesine bir geçen köylü; iş bitirici, faal ve yasaklamalara rağmen kırsal satıcının karşısına çıkan perakendeci, ah- çının sürekli olarak sunduğu pişmiş yemeklerin rahatça yenilebildiği pazarın toplumsal cazibesi, “kebaplar, nohut yemekleri veya kızarmış börek”.

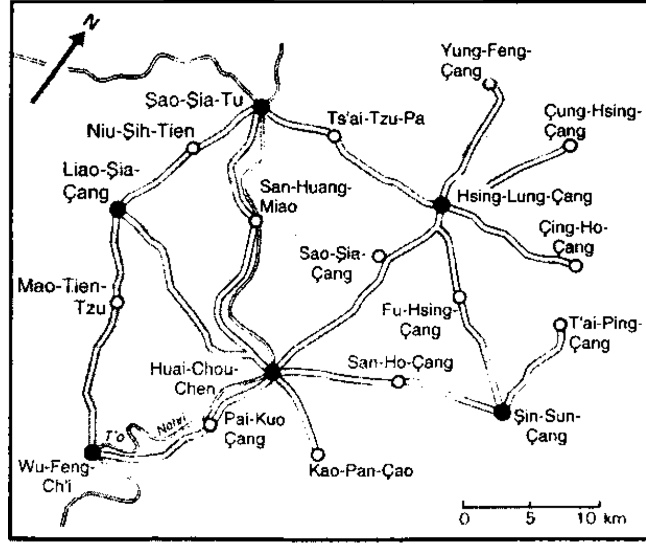
Çok erkenden para ekonomisine av olan Hind’de, merak uyandırıcı olan, ama düşündükten sonra olağan gelen bir olay olarak, pazarı olmayan hiç bir köy yoktur. Bunun sebebi, birbirlerinden daha kan emici olan, topraklarından oturmayan senyörlere ve Büyük Moğol’a karşı ödenmesi gereken cemaat yükümlülüklerinin paraya dönüştürülmesi, sonra da hak sahibi kimse, ona pay ödenmesinin zorunlu olmasıdır. Bu iş için ya buğday, ya pirinç, ya da boya bitkileri satmak gerekmektedir ve her zaman işbaşında olan Banyan tüccar, işleri kolaylaştırmak ve bu arada kâr sağlamak için, oracıkta bulunmaktadır. Kentlerde pazar ve dükkân kaynamaktadır. Ve her yerde, Çin tarzındaki dönemli bir zenaatkârlık, hizmetlerini sunmaktadır. Bugün bile, seyyar demirciler aileleriyle birlikte, arabalarla dolaşmakta ve biraz pirinç veya başka bir yiyecek karşılığında hizmetlerini sunmaktadırlar. Hindli veya yabancı gezgin satıcılar da sayılamayacak kadar çoktur. Yorulmaz çerçiler olan Himalaya Şerpaları, Malaka yarımadasına kadar gitmektedirler.

Ancak, sıradan Hind pazarlarının bütünü hakkındaki bilgilerimiz kötüdür. Bunun tersine, Çin pazar hiyerarşisi tamamen aydınlıktır. Çin, muazzam canlı kitlesi içinde, en azından 1914’e kadar, eski hayatın binlerce çizgisini, birçok başka toplumdan daha iyi muhafaza etmiştir -hatta II. Dünya Savaşının ertesine kadar. Bugün tabii ki, bu eski kalıntıları bulmak için geçtir. Ama G. William Skinner, 1949’da Se- Çuan’da hâlâ canlı bir geçmişi ve hem bol, hem de kesin bulunan işaretlerini gizlemekteydi; bunlar geleneksel Çin hakkında mükemmel bir bilgi kaynağı meydana getirmekteydiler.

Avrupa’da olduğu gibi, Çin’de de köy pazarı nadir, uygulamada ise yoktur. Buna karşılık, tüm kasabaların pazarı vardır ve Cantillon’un sözü -bir kasaba bir pazarla belirlenir- XVIII. yüzyıl Fransa’sı için olduğu kadar, Çin için de geçerlidir. Kasaba pazarı haftada iki veya üç kere kurulmakta, “hafta" Güney Çin’de olduğu gibi on günden meydana geldiğinden, bu sayı hep üç olmaktadır. Bu, ne kasabanın uyduları olan 5-10 köyün halkı, ne de kaynakları sınırlı olan pazar müşterileri tarafından aşılması olanaklı bir sınırdır. Olağan olarak beş köylüden yalnızca biri pazara devam etmektedir, yani ev veya hane başına bir kişi. Birkaç ilkel dükkân, her insanın ihtiyacı olan küçük malları sağlamaktadır: iğne, kibrit, fitilli lamba yağı, mum, kâğıt, buhur, süpürge, sabun, tütün... Tabloyu çayhane, pirinç rakısının

satıldığı meyhane, eğlendiriciler, akrobatlar, meddahlar, arzuhalciler ve eğer bu rolü bir senyör oynamıyorsa, borç ile tefeci dükkânlarını unutmadan tamamlayalım.

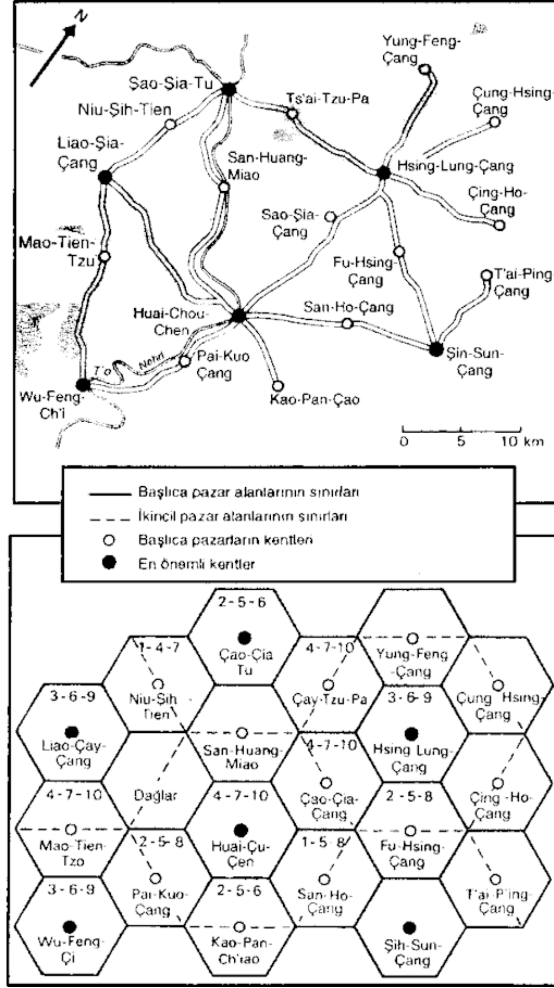
Kasaba pazarlarının hemen birbirlerinin ardından gelmemesi ve bunlardan hiç birinin, bağımlı oldukları kentte pazar kurulduğu günlerde açılmamasını ayarlayan çok kesin bir geleneksel takvimin kanıtladığı üzere, bu ilkel pazarlar birbirlerine bağlıdır. Bu aralıklar, seyyar bir ticaret ve zenaatın unsurlarına, kendi takvimlerini ayarlama olanağı vermektedirler. Çerçiler, taşıyıcılar, perakendeciler, zenaatkârlar, hepsi de sürekli bir yer değiştirme halinde olan bu insanlar, bir pazardan diğerine, kentten bir kasabaya, sonra bir başkasına vs. geçmekte ve sürekli bir hareket halinde, tekrar başlamak üzere, kente dönmektedirler. Sefil kuliler bilinçli olarak başkalarını almak üzere, satacakları malları sırtlarında taşımakta, minik, çoğu zaman önemsiz fiyat farklarından yararlanmaya çalışmaktadırlar. Emek piyasası sürekli olarak dolaşım halindedir; zenaatkâr dükkânı ise, bir bakıma gezgincidir. Demirci, marangoz, çilingir, doğramacı, berber ve birçok diğeri doğrudan pazarda istihdam edilmekte ve sonra pazarın “sıcak” günlerini izleyen “soğuk” günler esnasında kendi işyerlerine geri dönmektedirler. Pazar, bu buluşmalar aracılığıyla, sonuç olarak köylü hayatına ritmini vermekte, oraya kendi duraklama ve faaliyet zamanlarını sokmaktadır. Bazı ekonomi unsurlarının gezginciliği, ilkel bazı zorlamalara cevap vermektedir: zenaatkâr oturduğu kasaba, hatta köyde kendine tam zamanlı çalışma olanağı sağlayacak müşteri kitlesini bulamazsa, “hayatım sürdürmek için” yer değiştirmektedir. Çoğunlukla, aynı zamanda imal ettiklerinin satıcısı da olması nedeniyle, stoğunu tazelemek için aralara ihtiyacı vardır ve devam ettiği pazarların takvimine göre, hangi aralıklarla hazır olması gerektiğini bilmektedir.



ÇİN’İN ÖRNEK PAZARLARI

Seçuan’ın 19 kasabası (6 tanesi kent sayılmaktadır) olan bir bölgesinin haritası. Bu bölge Çeng Tu kentinin 35 ve 90 km. Kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu harita ve izleyen iki harita, G. William Skinner, “Marketing and social structure in Rural China”, Journal of Asian Studies, Kasim 1964, s. 22 - 23’ten alınmıştır.

Birinci şema: kalın çizgilerle oluşturulan çokgenlerin herbir tepesinde, merkezde yer alan kasaba veya kentin müşterisi olan bir köy düşünmek gerekir. Bu ilk geometrinin üstünde, altı kentsel pazar, kenarları kesikli çizgilerle belirtilen ve her tepesini bir kasabanın oluşturduğu daha geniş çokgenlerin merkezinde yer almaktadır.



İkinci şema: aynı şemanın basitleştirilmiş hali olup, Walter Christaller ve August Lösch'e göre, matematik coğrafyanın teorik modelinin iyi bir resmini oluşturmaktadır, (metin içindeki açıklamalara bkz.

Kentte, merkezi pazarda mübadeleler başka bir boyuta sahiptirler. Mallar ve yiyecekler buraya kasabalardan gelmektedir. Ama kent kendi hesabına, onu çevreleyen veya üzerine doğru sarkan başka kentlere bağlıdır. Kent, yerel ekonomiyi açıkça yabancı hale gelmeye başlayan, onu dar çevresinden çıkartarak, ona nadir, değerli, orada bilinmeyen malların geldiği, dünyanın geniş hareketine bağlayan unsurdur; kent bu malları daha alt pazar ve dükkânlara doğru yaymaktadır. Kasabalar toplumun içinde köylü kültür ve ekonomisine dahildirler, kentler bu çerçeveden kopmaktadırlar. Böylece, G. W. Skinner Çin uygarlığının köylerde değil de, köy gruplaşmalarında doğduğunu ileri sürebilir; bu gruplaşmaların zirve noktası ve bir ölçüye

kadar da düzenleyicisi, kasabadır. Bu matris geometrisini fazla uzağa götürmemek gerekir, ama gene de söyleyecek sözü olmuştur.

İlkel Pazar Alanlarının Değişken Yüzeyi

Fakat G. W. Skinner'ın en önemli işareti, taban unsurunun, yani kasaba pazarının etki alanının ortalama yüzölçümüne ilişkindir. Bu bakış açısının genel gösterimini, 1930'lar civarındaki Çin'de yapmıştır. Gerçekten de, eğer taban model, Çin topraklarının tümüne aktarılacak olursa, “altıgenlerin" veya altıgen benzerlerinin yüzölçümlerinin nüfus yoğunluğunun işlevinde değiştikleri görülmektedir. Eğer km^2'ye nüfus yoğunluğu 10'un üzerindeyse, bu altıgenlerin alanı, en azından Çin'de 185 km^2 civarında olmaktadır; 20 gibi bir nüfus yoğunluğuna yaklaşık 100 km^2'lik bir yüzölçümü tekâbül etmekte ve böyle sürüp gitmektedir. Bu korelasyon birçok şeyi aydınlatmaktadır: çeşitli gelişim aşamalarını işaret etmektedir. Hayati pazar merkezleri iskân yoğunluğunu, ekonominin canlılığını (özellikle taşımacılığı düşünüyorum) izleyerek, birbirlerine az çok yaklaşmış olmalıdırlar. Ve belki de Vidal de la Blache ve Lucien Gallois zamanındaki Fransız coğrafyacılarının kafasını karıştırmış olan bu sorunu böyle koymak daha iyi olacaktır. Fransa, ilk birimler olan belli sayıda “ülke” halinde bölünmektedir, bunlar aslında birçok altıgenin oluşturduğu gruplardır. Öte yandan, bu ülkeler sınırlarının hareketliliği ve belirsizliğinden çok, sürekli kök salmalarıyla dikkat çekicidirler. Fakat bunların yüzeylerinin, zaman içinde nüfus yoğunluklarının değişmesiyle birlikte farklılık göstermiş olması mantıklı değil midir?

Bir Çerçiler Dünyası mı, Yoksa Bir Toptancılar Dünyası mı?

Savaşın bizden henüz çok gençken aldığı büyük tarihçi J. C. Leur'ün *pedlars*, Hind Okyanusunun ve Endonezya ile Filipinlerin sıradan çerçileri olarak tasvir ettiği bu satıcılar, bizi çok farklı bir evrene götürmektedir; ben kendi hesabıma bu satıcılarda, bazen toptancıları bile aşan, üst bir mertebeden unsurları görmekteyim. İtibar farkı o kadar muazzamdır ki, insanı şaşkınlığa düşürebilir: bu biraz Batı'da kırsal bir kasaba ile bir açık hava borsasını birbirinden ayırmakta güçlük çekilmesi gibi bir şeydir. Fakat çerçi vardır, çerçicik vardır. Yelkenlilerin musonun yardımıyla, muazzam Hind Okyanusunu ve Pasifiği çevreleyen denizlerin bir kıyısından ötekine taşıdıkları, sonra da ilke olarak zenginleşip veya iflas ettikten sonra hareket

noktalarına geri getirdikleri, acaba J. C. van Leur'ün hemen Endonezya, Filipinler ve Asya'nın bütününün ticaretinin düşük hacmine ve hareketsizliğine hükmederek sonuca varmak üzere, öne sürdüğü gibi, gerçekten sıradan *pedlarlar* mıdır? İnsan bazen buna evet deme eğilimine kapılmaktadır. Batı için hiç alışılmamış olan bu tüccarların gürültüsü, kuşkusuz çerçiliğin küçük hacimleriyle kıyaslama yapmayı kolayca tahrik etmektedir. Örneğin 22 Hazİran 1596'da, Hollandalı Houtman'ın Ümit Burnunu dönen dört teknesi, uzun bir seyirden sonra, Java'da Bantam limanına gelirler. Bir satıcı bulutu teknelere çıkar ve "sanki bir pazardaymışçasına", mallarının yanına çömelirler. Javalılar ülkelerinin taze ürünlerini, kümes hayvanları, yumurta, meyva; Çinliler muhteşem ipekliler ve porselenler; Türk, Bengalli, Arap, Guceratlı tüccarlar Doğu'nun tüm ürünlerini getirmişlerdir. Bunlardan biri, bir Türk, ülkesine, İstanbul'a dönmek üzere gemilerden birine binecektir. Van Leur için Asya ticaretinin, tıpkı Roma imparatorluğu döneminde olduğu gibi, küçük mal hurcunu evinden uzaklara taşıyan gezgin satıcıların ticaretinin görüntülerinden biri buradadır. Roma'dan bu yana hiç bir şey yerinden kıpırdamamıştır. Hiç bir şey, daha uzunca bir süre kıpırdamayacaktır.

Bu görüntü muhtemelen yanıltıcıdır. Her şeyden önce "Hind'den Hind'e" ticaret trafiğinin tümünü özetlememektedir. Daha XVI. yüzyıldan itibaren, bu hareketsiz olduğu söylenilen mübadelelerde göz kamaştırıcı bir yükselme meydana gelmiştir. Hind Okyanusu gemileri giderek yükte daha fazla ağır, pahada hafif mallar olan buğday, pirinç, odun, tek ürün bölgesi köylülerine yönelik sıradan pamuklu dokuma getirmeye başlamışlardır. Demek ki, sadece tek bir kişiye emanet edilen birkaç değerli mal söz konusu değildir. Zaten Portekizliler, sonra Hollandalılar, daha sonra da İngilizler ve Fransızlar, orada yaşayarak, "Hind'den Hind'e'" ticaretten zenginleşme olanaklarını lezzetli bir şekilde öğrenmişlerdir ve örneğin Hollanda kumpanyasında 35 yıl hizmet ettikten sonra, 1687'de Hindlerden dönen D. Braems'in raporundan, Hollandalıların içine dahil olmayı becerdikleri, ama *icat etmedikleri*, kesişen ve birbirlerine bağımlı olan bütün bu ticari katların ayrıntılarını izlemek çok öğretici olmaktadır.

Uzak Doğu tüccarlarının serseri serseri dolaşmalarının kesin ve basit bir nedeninin olduğunu da unutmayalım: yelkenlilerin yolculuklarını kendiliklerinden örgütleyen musonlar tarafından sağlanan muazzam bedava

enerji ve dönemin başka hiç bir deniz taşımacılığının bilmediği bir kesinlikle, tüccarların *randevulaşmaları*.

Nihayet, bu ticaretin daha o sıralarda bile kapitalist olan biçimlerine karşı, ister istemez dikkatli olalım. Cornelius Houtman'ın Bantam'da, teknelerinin güvertesinde çömeldiklerini gördüğü her ulustan tüccarlar, tek ve aynı ticari kategoriye mensup değillerdir. Bazıları -muhtemelen en az sayıda olanları kendi hesaplarına yolculuk yapmakta ve Van Leur'ün hayal ettiği basit modele, Yukarı Orta Çağ'ın *tozlu ayaklar'ının* modeline dahil olmaktadırlar (ileride döneceğimiz üzere, bunların, bazı kesin örneklerden itibaren yargılanacak olursa, daha çok başka bir tüccar tipini akla getiriyor olmalarına rağmen). Diğerleri ise, bizzat Van Leur'ün işaret ettiği üzere, hemen her zaman bir özelliğe sahip olmaktadırlar: onların arkasında, sözleşmeyle bağlı oldukları büyük tüccarlar vardır, fakat burada da, sözleşme tipleri farklılaşmaktadır.

Van Leur'ün *pedlar'ları*, Hind'de, Endonezya ve Filipinler'de ya Banyan veya müslüman zengin bir tüccar veya bir armatörden, ya da bir senyör veya yüksek devlet memurundan ticaretleri için gereken tutarları borç almışlardır. Bunlar olağan durumda, geminin batması hariç, alacaklılarından aldıklarının iki katını ödemeyi üstlenmektedirler. Kendileri ve aileleri bunun güvencesidir: başarmak, ya da borçlarını ödeyinceye kadar, alacaklının kölesi olmak, sözleşme hükümleri böyledir. İtalya ve başka yerlerde olduğu gibi, bir *commenda* sözleşmesinin karşısında bulunuyoruz, ama buradaki hükümler daha katıdır; yolculuk süresi ve faiz haddi çok büyüktür. Fakat eğer bu çok sert koşullar kabul ediliyorsa, bunun nedeni, tabii ki fiyat farklarının muazzam, kazançların olağan olarak çok yüksek olmasıdır. Uzun mesafe ticaretinin çok büyük akımları üzerinde bulunuyoruz.

Muson teknelerinde yer alanlar arasında bulanan ve İran ile Hind arasında çok sayıda olan Ermeni tüccarlar, çoğu zaman hem Türkiye, Rusya ve Avrupa'da, hem de Hind Okyanusunda iş yapan İsfahanlı büyük tüccarların adamlarıdır. Bu durumda sözleşmeler farklıdır: bu cins tüccarlar, başlangıçta kendilerine teslim edilmiş olan sermayeyle (para ve mal) yapacakları tüm muamelelerden elde edecekleri kârın çeyreğini alacaklar, geri kalanı, hoca denilen patrona gidecektir. Fakat bu basit görüntü,

karmaşık bir gerçeği örtmektedir; bu gerçek, bu Ermeni tüccarlardan birinin, Lizbon Ulusal Kütüphanesinde bulunan ve kısaltılmış çevirisi 1967'de yayınlanan hesap defteri ve yolculuk not defteri tarafından dikkat çekici bir şekilde aydınlatılmaktadır. Metin ne yazık ki tam değildir. İşlerin nihai bilançosu yoktur, bu bize kârlar hakkında kesin bir fikir verebilirdi. Fakat belge bu haliyle de olağanüstüdür.

Gerçeği söylemek gerekirse, David oğlu Ohannes'in yolculuğunda, her şey bize olağandışı gözükmektedir.

-Uzunluğu: onu İsfahan'ın Ermeni mahallesi Culfa'dan, Surat'a, sonra Tibet'teki Lhassa'ya kadar, binlerce kilometre boyunca izliyor ve Surat'a geri dönmeden önce tüm molalarına ve karmaşık yollarına katılıyoruz;

Süresi, 1682'den 1693'e kadar 11 yıldan fazla süren bu yolculuğun 5 yılı kesintisiz olarak Lhassa'da geçmiştir;

-Yolculuğunun sonuçta normal, sıradan karakteri: onu hocalarına bağlayan sözleşme, 1765'te, hemen hemen bir yüzyıl sonra bile, Astrakan Ermenileri kanunnamesinde yer alan örnek bir sözleşmedir;

-Yolcunun Şiraz, Surat, tabii ki Agra'da, ama aynı zamanda Patra'da, ama aynı zamanda Nepal'in göbeğinde, Katmandu'da, nihayet Lhassa'da, durakladığı her yerde, başka Ermeni tüccarlar tarafından ağırlanması, onların yardımını görmesi, onlarla ticaret yapması, onların işlerine ortak olması olgusu;

-Ticaretini yaptığı malların dökümü de olağanüstüdür: gümüş, altın, değerli taşlar, misk, indigo ve diğer boya ürünleri, yünlü ve pamuklu kumaşlar, kandil, çay vs. -ve ticaretin hacmi de olağanüstüdür: bir keresinde iki ton indigo, Surat'ın kuzeyine kadar taşınmış ve Şiraz'a gönderilmiştir, bir keresinde 100 kilo kadar gümüş, bir başka seferinde Çin'in uzak sınırındaki Sining'e kadar uzanarak, orada altın karşılığında gümüş değiştiren Ermeni tüccarlardan elde edilen 5 kg. altın -bu çok kârlı bir işlemdir, çünkü Çin'de gümüşe, Avrupa'ya nazaran daha yüksek bir bedel ödenmekledir: Ohannes'in def terinin işaret ettiği l'e 7 güzel bir kâr anlamına gelmektedir.

Daha da ilginç olanı, bu işleri, yalnızca hocasının kendine emanet ettiği sermayeyle gerçekleştirmemesidir, ama gene de ona bağlı kalmakta ve ona

ait işlemleri, her ne olurlarsa olsunlar, defterine işlemektedir. Diğer Ermenilerle, *kişisel sözleşmelerle* bağlantılar kurmakta, kendi sermayesini kullanmakta (belki de bu onun kâr payıdır), bundan fazlası, borç almakta, gerektiğinde borç vermektedir. Sürekli olarak, nakit paradan mala ve kambiyo senetlerine geçmektedir; bu senetler onun varlığını sanki bir hava yoluymuş gibi, bazen kısa bir mesafede aylık % 0.75 gibi düşük bir tarifeden -kendi işlerine az çok bağlı mallar söz konusu olduğunda-; bazen de, uzun mesafeler ve ülkelerarası fon aktarımları söz konusu olduğunda, çok yüksek tarifelerden, örneğin Surat'tan İsfahan'a bir dönüşte olduğu gibi, % 20-25'ten taşınmaktadırlar.

Örneğin netliği, ayrıntıların kesinliğiyle vurgulanan numune değeri, Hind'deki ticaret ve kredi kolaylıkları hakkında beklenmedik bir fikir vermektedir. Bu ülkede mübadele ağları çok çeşitlenmiştir ve hocanın sadık adamı, sadık hizmetkâr ve becerikli tüccar Ohannes bunlara kolaylıkla katılmakta, değerli veya sıradan, hafif veya ağır malların ticaretini yapmaktadır. Kuşkusuz yolculuk yapmaktadır, ama neresi bir çerçiye benzemektedir? Eğer ne pahasına olursa olsun bir kıyaslama istenirse, benim aklıma daha çok, sürekli hareket halinde olan, handan hana giderek, şurada bir işi, başka yerde bir diğerini bağlayan, fiyatlara ve fırsatlara göre şu veya bu meslekdaşıyla ortaklık kuran ve kendi yolunda hiç sapmadan ilerleyen, *private market*'ın şu yeni İngiliz tüccar tipi gelmektedir. Hep Orta Çağ İngiliz pazarının eski kurallarını sarsala- yan bir yenileştirici olarak sunulan bu tüccar, benim için, Ohannes'in yolculuk defteri boyunca rastlanılan şu işadamlarına daha yakın bir görüntü sunmaktadır. Şu farkla ki, İngiltere; İran, Kuzey Hindistan, Nepal ve Tibet'in birbirlerine eklenen boyutlarına sahip değildir.

Bu örnek boyunca, aynı zamanda, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar İran'da, İstanbul'da, Astrakan'da veya Moskova'da yerleşik olarak görülen şu Hindli tüccarların -bunlar kesinlikle *pedlar* değillerdir- rolleri de daha iyi anlaşılmaktadır. Veyahut, XVI. yüzyılın sonundan itibaren Doğulu taccarları Venediğe, Ancona'ya, hatta Pesaro'ya, ve izleyen yüzyılda Leipzig ve Amsterdam'a sürükleyen şu itme gücü de daha iyi anlaşılmaktadır. Söz konusu olanlar yalnızca Ermeniler değildir. Nisan 1589'da, önlimanı Malamocco'dan ayrılan *Ferrara* adındaki *nave*de, İtalyan (Venedikli, Lombard ve Floransak) tüccarların yanı sıra "Ermeniler,

Doğu Akdenizliler, *Ciprienler* (Kıbrıslılar), *Candiotelar* (Giritliler), Maruniler, Suriyeliler, Gürcüler, Rumlar, Kuzey Afrikalılar, İranlılar ve Türkler" bulunmaktadır. Bütün bu tüccarlar, kesinlikle Batılılarınkiyle aynı model içinde ticaret yapmaktadırlar. Bu aynı tüccarlara, tıpkı Venedik ve Ancona noter incelemelerinde olduğu kadar, Amsterdam Bankasının kemer altlarında da rastlanmaktadır. Hiç de sıla hasreti çekiyor gibi değillerdir.

Hindu Bankerler

Hindistan'da, tüm yerleşim yerlerinde banker-sarraflar bulunmaktadır, bunlar özellikle Banyanların güçlü ticari kastına mensup saranlardır. Nitelikli bir tarihçi olan İrfan Habib (1960) Hindu sarrafların sistemlerini Batı'nınkiyle karşılaştırmıştır. Biçimler belki farklıdır: bir yerden diğerine veya daha doğrusu, bir sarraftan diğerine, tamamen özel bir ağ varmış izlenimi alınmaktadır; bunlar bildiğimiz kadarıyla, fuarlar veya borsalar gibi kamusal organizmalara başvurmamaktadırlar. Fakat aynı sorunlar benzer araçlarla çözülmektedir: kambiyo senedi *(hundi*), para değiştirme, nakit para ile ödeme, kredi, deniz sigortası *(birma).*

Hindisan XIV. yüzyıldan itibaren oldukça canlı ve belli bir kapitalizm üzerinde yol almaya hiç ara vermeyecek parasal bir ekonomiye sahiptir -ama bu kapitalizm toplumun tüm hacmini kapsamayacaktır-.

Sarrafların bu zincirleri o kadar etkindir ki, İngiliz kumpanyasının aracıları -bunlar kumpanya hesabına olduğu kadar, kendi hesaplarına da, "Hind'den Hind'e" ticaret yapma hakkına sahiptirler-, tıpkı Hollandalıların (ve onlardan önce Portekizlilerin) Kyoto'da Japonlardan veya nakit sıkıntısına düşen hıristiyan tüccarların Halep veya Kahire'deki müslüman ve yahudi ödünç vericilerden borç almaları gibi, sürekli olarak *saraf* kredisine başvurmaktadırlar. Hindli sarraf, tıpkı Avrupalı "banker" gibi, çoğu zaman büyük maceralara da borç veren veya taşımacılıkla uğraşan bir tüccardır. İçlerinde, masallardaki gibi zengin olanları vardır: örneğin Surat'da, 1663'e doğru Virji Vora 8 milyon rupiye sahipti, müslüman tüccar Abdülgafur, bir yüzyıl sonra, aynı miktarda sermaye ile, her biri 300-800 ton olan ve sadece ona ait olan 20 tekneye sahipti ve bunlarla, tek başına *India Company* kadar iş yapabileceği iddia edilmekteydi. Ve simsar olarak hizmet verenler ve kendilerini Avrupalıların Hindlerde yaptıkları işlerde zorunlu aracılar olarak dayatanlar, Hindistan'ın XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük miktarlarda

ihraç ettiği dokumaları taşıyan ve bazen kendileri de dokutturanlar (örneğin Ahmedabad'da), Banyanlardır.

Hindistan'ı ve Filipinler ile Endonezya'yı uzun uzadıya kat'etmiş olan Fransız değerli taş tüccarı Tavernier'nin Hind örgütlenmesi ve başarısı konusundaki tanıklığı, Ohannes'inki kadar konuşkandır, çünkü o da *saraf* sisteminden yararlanmıştır. Fransız, Hindistan'da, hatta Hindistan dışında, terim yerindeyse yanında nakit olmaksızın ne kadar kolaylıkla yolculuk yapılabileceğini açıklamaktadır, borç almak yeterlidir. Yolculuk yapan herhangi bir tüccar için, örneğin Golconda'da, Surat'ta ödemek üzere borç almakta, sonra da, orada yeniden ödünç alarak borcunu başka bir yere aktarmaktan ve bunu bu minval üzere sürdürmekten daha basit bir şey yoktur. Ödeme, bizzat ödünç alanla birlikte yer değiştirmektedir ve alacaklı (daha doğrusu birbirlerine kefil olan alacaklılar zinciri) ancak son aşamada parasını alacaktır. Bu, Tavemier'nin "eskiyi yeniyle ödemek" dediği şeydir. Tabii ki, bu geçici kurtuluşun bedeli her seferinde ödenmektedir. Bu cins avanslar, sonunda Avrupa'da ödenen "kambiyolar üzerinde" toplanmaktadır: bunlar birbirlerine eklenmekte ve fiyatları, borç alan alışılmış dolaşım yollarından uzaklaştıkça yükselmektedir. Banyan ağı fiili durumda, Hind Okyanusunun bütün piyasalarına ve ötelerine yayılmaktadır, fakat Tavernier yolculuklarda "Golconda'dan Livorno veya Venediğe kadar kambiyo için kambiyo para alınınca, paranın en ucuz durumda % 95'e geldiğinin, ama % 100'e çıktığının hesabım hep yaptım" diye bir kesinleme getirmektedir. % 100, gezgin tüccar tarafından Java'da, Hind'de veya Güney Çin'de, işine sermaye yatıranlara ödenen cari faiz haddidir. Göz kamaştırıcı bir had, ama bunun ancak ekonomik hayatın en yüksek gerilim katları için, uzun mesafeli kambiyo sistemi için önemi vardır. Kanton'da XVIII. yüzyılın sonunda, tüccarlararası cari faiz haddi %18 veya 20'dir. Bengal'deki İngilizler, hemen hemen Ohannes'inkiler kadar yüksek hadden, yerel olarak borç almaktadırlar.

Hind Okyanusunun gezgin tüccarını ikincil bir oyuncu olarak görmemek için bir neden daha: tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, uzak mesafe ticareti, Uzak Doğu'nun en yüksek kapitalizminin kalbinde yer almaktadır.

Az Sayıda Borsa, Ama Fuarlar

Doğu'da ve Uzak Doğu'da, Amsterdam ve Londra'dakiler gibi kurumsallaşmış borsalara veya Batı'nın faal piyasaları gibi bir şeye rastlanmamaktadır. Buna karşılık, büyük tüccarların oldukça düzenli toplantıları mevcuttur. Bunlar her zaman farkedilmemektedir, ama Venedikli büyük tüccarların Rialto köprüsünün kemerleri altında, yakındaki pazarın şamatası içinde sakin bir şekilde dolaşan insanlar halinde yaptıkları toplantılar da aynı derecede gizli değiller midir?

Buna karşılık, fuarlar hiç yanılmaksızın tanınmaktadırlar. Hindistan'da fuar kaynamaktadır, İslam aleminde ve Filipinler ile Endonezya'da bunlar önemli bir rol oynamaktadırlar; Çin'de ise mevcut olmalarına rağmen, ilginç bir şekilde nadirdirler.

Yakın tarihli bir kitabın (1968), "İslam ülkelerinde fuarların bulunmadığı"nı ileri sürdüğü doğrudur. Fakat kelime buradadır: İslam aleminin tümünde, *mausim* (mevsim), aynı anda hem fuarı, hem mevsim bayramını ifade etmekte, hem de bilindiği üzere, Hind Okyanusunun devreyi rüzgârlarını işaret etmektedir. Muson, sıcak denizlerin Uzak Doğu'sunda, deniz yolculuklarının şu yönde veya tersindeki tarihlerini sarsılmaz bir şekilde ayarlayarak, tüccarların uluslararası buluşmalarını sağlamakta veya kesintiye uğratmakta değil midir?

1621 tarihli ayrıntılı bir rapor, dar ama çok zengin bir ticaretin buluşma yeri olan Moka'daki bu buluşmalardan birini tasvir etmektedir. Muson her yıl, Kızıldeniz'in bu limanına kadar (burası ileride büyük kahve pazarı haline gelecektir) Hindli, Endonezyalı, Filipinli ve Afrika'nın komşu kıyısına ait belli sayıda tekneyi, insanlar ve mal balyalarıyla aşırı yüklü olarak getirmektedir (bu gemiler bugün de aynı yolculukları yapmaktadırlar). Raporun yazıldığı yıl iki Dabul (Hindler) teknesi gelir, birinde 200, diğerinde 150 yolcu vardır; bunların hepsi, değerli mallarından küçük miktarları iskelede satacak olan tüccarlardır: karabiber, sakız, lak, abelbent, altın katılmış veya elde boyanmış kumaşlar, tütün, ceviz, müskat, karanfil, kamfre, santal tahtası, porselen, misk, indigo, müstahzarat, kokular, elmaslar, Arap sakızı... Bunların karşılığı, Süveyş'ten gelen ve buluşma yerine varan tek bir teknedir; bu tekne uzun süre, yalnızca İspanyol sekizlik sikkeleriyle dolu olmuştur; daha sonra buna mallar, yünlü kumaş, mercan, keçi tüyü kumaşlar eklenmiştir. Süveyş teknesi herhangi bir nedenle

zamanında gelemezse, olağan olarak buluşmayı vurgulayan fuar tehlikeye girmektedir. Müşterilerinden yoksun kalan Hindli, Endonezyalı ve Filipinli tüccarlar, hangi fiyata olursa satmak zorundadırlar, çünkü acımasız muson, gerçekten meydana gelmemiş olsa bile, fuara son vermektedir. Surat veya Mazulipatam'dam gelen tüccarlarla, Basra veya Hürmüz'de buna benzer buluşmalar örgütlenmektedir, tekneler buralarda dönüş için Şiraz şarabı veya gümüşten başka hiç bir yük almamaktadırlar.

Tüm Magrib’te olduğu gibi Fas’ta da, yerel evliyalar ve hac ziyaretleri aşırı boldur. Fuarlar bunların koruması altında kurulmaktadır. Kuzey Afrika’nın en fazla ziyaret edilen fuarlarından biri, Anti-Atlas dağlarının güneyinde, boşluğun ve çöl altınının karşısında Guzzulaların ülkesinde yer almaktadır. Burayı bizzat ziyaret etmiş olan Afrikalı Leon, onun XVI. yüzyılın başındaki önemini işaret etmekteydi; bu fuar uygulamada günümüze kadar sürmüştür.

Fakat İslam topraklarında en faal fuarlar Mısır’da, Arabistan’da, *a priori olarak* beklediğimiz şu kavşak olan Suriye’de kurulmaktadırlar. İslam aleminin ticari bütünü, XII. yüzyıldan itibaren, tırnaklarım çok uzun süredir İran Körfezi ve Bağdat’a geçirmiş olan egemen eksenden koparak, ağırlık merkezini Kızıldeniz’e doğru kaydırmış, burada ticaretinin ve başarılarının ana hattını bulmuştur. Buna, büyük bir kervan buluşma yeri olan Suriye’deki Mzbeib fuarına parlaklığını veren, kervan trafiğinin gelişimi de eklenmektedir. Bir İtalyan tüccarı olan Ludovico de Varthema, 1503’te Mekke’ye gitmek üzere, 35.000 devesi olan bir kervanla “Mezaribe”den ayrılır. Zaten Mekke’deki hac, İslam dünyasının en büyük fuarıdır. Aynı tanığın söylediği gibi, buraya *"parte... per mercanzie et parte per peregrinazione"* gelinmektedir. Bir tanık 1184’te buranın istisnai zenginliğini tasvir etmekteydi: “dünyanın hiç bir malı yoktur ki, bu buluşmada bulunmasın”. Zaten haccın fuarları, çok erkenden ticari ödemelerin takvimini saptamışlar ve bunların telâfilerini örgütlemişlerdir.

Mısır’da deltanın şu veya bu kentinde, canlı, küçük yerel fuarlar, Kıpti geleneklerine bağlanmaktadırlar. Hatta bunlar hıristiyan Mısır’ın da öncesine, putatapar Mısır’a kadar geri gitmektedirler. Koruyucu azizler, bir dinden öbürüne geçildikçe, yalnızca adlarım değiştirmişlerdir: bunlarla ilgili bayramlar *(mülid),* çoğu zaman olağandışı bir pazarın kurulmasını

vurgulamaya devam etmektedirler. Örneğin, deltada yer alan Tantak'da, "veli" Ahmed el-Bedevi'ye tekâbül eden *mülid*, bugün bile kalabalıkları biraraya getirmektedir. Fakat büyük ticari yığılmalar, fuarların Akdeniz ve Kızıldeniz'deki seyrüsefere bağımlı olduğu, Kahire ve İskenderiye'de meydana gelmektedir. Ve bunların yanı sıra, her şey hac ziyaretlerinin ve kervanların arap saçı gibi olan takvimine cevap vermek zorundadır. İskenderiye'de rüzgârlar, "denizin açık olması" için ancak Eylül ve Ekimde uygundurlar. Venedikliler, Cenevizliler, Floran- salılar, Katalanlar, Raguzalılar, Marsilyalılar, karabiber ve baharat alımlarını bu iki ay boyunca yapmaktadırlar. Mısır Sudan'ı ile Venedik veya Floransa arasında varılan antlaşmalar, S. Y. Labib'in dikkat çektiği üzere, *mutatis mutandis* Batı fuarlarını hatırlatan, bir cins fuarcı tüccar hukukunu tanımlamaktadırlar.

Bütün bunlar, fuarın İslam aleminde *relativementi* Batı'daki gümbürtülü önemine sahip olmamasını engellememektedirler. Bu durumu ekonomik bir geriliğe bağlamak, muhtemelen hata olacaktır, çünkü bizim Champagne fuarlarımızın döneminde, Mısır ve İslam alemi kuşkusuz Batı'dan geri değildi. Belki de bizzat İslam kentinin azameti ve yapısı burada gündeme getirilmek zorundadır? Bu kent, herhangi bir Batı kentinden daha fazla pazara ve eğer bu kelime kullanılabilirse, süpermarket'e sahip değil midir? Ve üstelik, yabancılara ayrılmış olan mahalleler, uluslararası birer sürekli buluşma yeridirler. İskenderiye'deki "Frenk" fonduğu, Kahire'de Suriyelilerinki, Venedik'teki *Fondaco dei Tedeschi* ye model olmuşlardır: Venedikliler tıpkı kendilerinin Mısır'daki mahallelerinde olduğu gibi, Alman tüccarlarını buraya hapsetmektedirler. İster hapishane olsunlar, ister olmasınlar, bu fonduklar müslüman kentlerinde, büyük serbest ticaret ülkesi olan ve yararsız hale gelmiş olan fuarları kendi ülkesinde erkenden öldürecek olan Hollanda'nın tanıyacağı şu "sürekli fuarlar'ı örgütlenmektedirler. Acaba Champagne fuarlarının, henüz kaba ve ilkel bir Batı'nın göbeğinde, henüz azgelişmiş ülkelerdeki mübadeleleri zorlayan bir kocakarı ilacı olduğu sonucuna mı varmak gerekir?

Yarı yarıya müslüman olan Hind'de manzara farklıdır. Fuarlar burada o kadar güçlü bir kattırlar ve her yerde o kadar hazır ve nazırdırlar ki, gündelik hayata eklemlenmekte ve manzara çok doğal hale gelmiş olduğundan, seyyahları bile şaşırtmamaktadır. Aslında bu Hind fuarları, saflaştırıcı suların kıyılarına doğru, yalpalayan bir öküz arabası kalabalığı

içinde, ardı arkası kesilmeyen gezginci ve mümin nehirlerini getiren hac ziyaretleriyle karışma gibi bir sakıncaya -eğer böyle denilebilirse- sahiptirler. Birbirlerine yabancı ırk, dil ve dinlerin ülkesi olan Hindistan, birbirlerine hasım bölgelerin sınırında koruyucu tanrılara bağlanmış ve dinsel hac ziyaretleriyle bağlantıları kurulmuş bu ilkel fuarları herhalde uzun süre muhafaza etmek zorunda kalmıştır; böylece bu gibi yerleri kesintisiz komşu kavgalarının dışına çıkartmış olmaktadır. Her halükârda, bazen köylerarası olarak kurulan birçok fuarın, paradan çok, antik takasa bağlı olarak kaldığı da bir olgudur.

Tabii ki, Ganj üzerindeki büyük fuarlar olan Hardwar, Allahabad, Senpar; veya Cemma üzerindeki Mthura ve Batesar'da durum böyle değildir. Her din kendi fuarına sahiptir: Hindular Hardwar ve Benares'te; Sihler Amristar'da; Müslümanlar Pencap'taki Pahpatan'da. Bir İngiliz (general Sleeman), tabii ki abartarak, soğuk ve kuru mevsimin başından itibaren, ayinsel yıkanmalar dönemi başladığında, Himalaya eteklerinden, Camerin burnuna kadar olan bölgedeki Hindistan halkının büyük bölümünün, her şeyin satıldığı (atlar ve filler de dahil) fuarlarda toplandığını söylemekleydi. Dansların, müziğin, mümince ayinlere katıldığı bu ibadet ve bol yiyecek, içecek günlerinde, gündelik hayattan kopuk olarak yaşamak kural haline gelmekteydi. Her oniki yılda bir, Jüpiter gezegeni Aquarius'un işareti altına girdiğinde, bu göksel işaret çılgınca bir hac ve ona bağlı fuar tufanına yol açmaktadır. Ve korkunç salgın hastalıklar meydana gelmektedir.

Filipinler ve Endonezya adalarında, şurada veya burada, deniz kentlerinde veya hemen onların sınırlarında, uluslararası denizciliğin yığdığı tüccarların uzun birliktelikleri, uzatılmış fuar kisvesine bürünmektedir.

Hollandalıların Batavya'nın kurulması sırasında (1619) ve hatta daha sonraları buraya gerçekten yerleşmelerinden önce, "Büyük" Java'nın başlıca kenti, adanın batı ucunda, kuzey kıyılarında, bataklıkların ortasında yer alan Bantam'dır; kent kırmızı tuğladan surların içine sıkışmıştır, aslında kimsenin kullanmayı bilmediği tehditkâr toplar kentin burçlarının üzerinde yer almaktadırlar. Surların içinde, alçak, çirkin, "Amsterdam kadar büyük" bir kent yer almaktadır. Krallık sarayından çıkan üç yol birbirlerinden uzaklaşmakta ve ulaştıkları meydanlar satıcı kaynamaktadır, bunlar kümes hayvanları, papağan, balık, büyük et parçaları, sıcak çörekler, arak (rakı),

ipekliler, kadife, pirinç, değerli taşlar, altın tel... satmaktadırlar. Birkaç adım daha atılırsa, dükkânları, tuğladan evleri ve kendine özgü pazarıyla Çin mahallesine varılmaktadır. Kentin doğusunda, daha sabahın köründe küçük satıcıların doldurduğu Büyük Meydan yer almakta; tekneleri sigorta eden, karabiber stoklayan, büyük ticari maceralara kredi açan, çok çeşitli dil ve paralara aşina büyük tüccarlar daha sonra toplanmaktadırlar; meydan onlar için borsa görevini görmektedir, diye yazmaktadır bir seyyah. Ancak, kentte her yıl musonu bekleyerek, kilitlenmiş olarak kalan yabancı tüccarlar, burada aylarca süren, bitimsiz bir fuara katılmaktadırlar. Java'da uzun süreden beri mevcut olan ve daha uzun bir süre de kalacak olan Çinliler, bu toplantıda önemli bir rol oynamaktadırlar. Bir seyyah (1595) "bunlar tefeci yollarla borç veren ve Avrupa'daki Yahudilerinkiyle aynı üne sahip olan ilgili kişilerdir. Ellerinde terazi tüm ülkeyi dolaşmakta, buldukları tüm karabiberi satın almakta ve bir kısmını tarttıktan sonra (numune üzerine satışa ilişkin bu ayrıntıya dikkat ediniz), *miktar* hakkında yaklaşık bir fikir elde etmektedirler (herhalde ağırlık demek gerekir), bunun karşılığını, satanların ihtiyacına göre, blok halinde para vererek karşılamaktadırlar; bu yolla o kadar büyük bir miktar toplamaktadırlar ki, bununla Çin teknelerini yükleyebilirler; bu tekneler geldiğinde, kendilerine oniki bine bile malolmamış olanı, elli bin *ca'ixas*'a (sapek) satmaktadırlar. Bu tekneler Bantam'a Ocak ayında gelmekte, sekiz veya on tane olmakta ve 45 veya 50 tonilato çekmektedirler" diye kaydetmektedir. Böylece, Çinlilerin de bir "Doğu ticaretleri" vardır ve Çin'in uzak mesafe ticaretinin uzun süre, Avrupa'nın uzak mesafe ticaretinden kıskanacağı bir şey olmamıştır. Marco Polo'nun zamanında, onun söylediğine göre, Çin uzaktaki Avrupa'dan yüz kat daha fazla baharat tüketmektedir.

Çinlilerin, daha doğrusu yerleşik komisyoncuların kırsal alandan olan alımlarını *musondan önce,* gemilerin gelmesinden önce yaptıkları kaydedilmiştir. Gemilerin gelmesi, fuarın başlangıcıdır. Fiili durumda, Filipinler ve Endonezya adaları alanının tümünü karakterize eden budur: musonun ritmine tabi, uzun süreli fuarlar. Sumatra adasındaki Atjeh'de (Achem), Davis (1598) "her türden malın fuarının yapıldığı üç büyük meydan" görmektedir. Bu sadece bir lâftan ibarettir diyebilirsiniz. Fakat François Martin de Saint Malo (1603) bu aynı manzaraların karşısında, büyük bir pazarı sıradan pazarlardan ayırmaktadır; burası garip meyvalarla

doludur ve tanığımız dükkânlardaki, Hind Okyanusunun her bir yanından gelmiş satıcıları tasvir etmektedir; bunların “hepsi Türk tarzına göre giyinmişlerdir” ve “mallarını satmak üzere, adı geçen yerde altı ay kadar kalmaktadırlar”. Bu altı ayın “sonunda yeni satıcılar gelmektedir”. Yani sürekli ve yenilenen bir fuar, bu fuar Batı fuarlarının içine düştükleri hızlı bunalım görüntüsüne hiç de sahip olmadan, zaman içinde tembelce yayılmaktadır. Atjeh’e 1688’de gelen Dampier daha da kesindir: “Çinliler burada ticaret yapan satıcıların en önemlileridir; içlerinden bazıları bütün yıl burada oturmakta, ama diğerleri yılda ancak bir kere gelmektedirler. Bu sonuncular buraya bazen Hazİran ayında, çok miktarda pirinç ve diğer ürünler taşıyan 10-12 yelkenliyle gelmektedirler... Hepsi de kentin bir kıyısında, deniz kenarında olmak üzere, birbirlerine yakın evlerde oturmaktadır... ve bu mahalleye Çin tarlası adı verilmektedir... Bu filoyla birlikte birçok zenaatkâr da gelmekte, bunların arasında doğramacılar, marangozlar, ressamlar bulunmakta ve bunlar gelir gelmez çalışmaya başlayarak, sandıklar, mücevher kutuları, yazı masaları ve Çin’in her türlü küçük işlerini yapmaktadırlar”. Böylece iki ay boyunca “Çinli fuarı” kurulmuş olmakta, herkes buraya alış veriş yapmaya veya talih oyunları oynamaya gitmektedir. “Çinlilerin malları satıldıkça, bunlar daha az yer işgal etmekte ve daha az ev kiralamaktadırlar... satışları azaldıkça, oyunları artmaktadır”.

Çin’in kendinde, ortaya başka bir şey çıkmaktadır. Burada her şey bürokratik, her yerde hazır ve nazır, etkin, ilke olarak ekonomik ayrıcalıklara düşman bir hükümet tarafından sıkı bir şekilde elde tutulduğu için, fuarlar serbest pazarlara nisbeten, çok yakın bir gözetim altında tutulmaktadırlar. Fakat fuarlar gene de, trafiğin ve mübadelelerin, Tang sülalesinin sonlarına doğru (IX. yüzyıl) güçlü bir atılım yaptığı dönemde, erkenden ortaya çıkmışlardır. Burada da, genel olarak Budist veya Taoist bir tapınağa bağlanmışlardır ve tanrının yıldönümü bayramına rastgelen günde kurulmaktadırlar. Bu nedenle tapınak toplantılarının genel adı olan *miao-hui,* onların da adı olmuştur. Bu fuarlar halk sevincinin vurgulu bir dışavurumudurlar. Fakat başka yaygın adları da vardır. Çingler döneminde (1644-1911) Çö-Kian ve Kiang-Su eyaletlerinin sınırındaki Nan-hsün-çen’de kurulan yeni ipek ürünü fuarı *hui-çang* veya *lang-hui adını almaktadır. Aynı şekilde nien-sih* deyimi, kelimesi kelimesine Alman

Jahrmarkte'lerine tekâbül etmektedir; bu Alman pazarları yıllıktır ve belki de fiili olarak büyük, kelimenin tam anlamı içindeki fuarlar yerine, büyük mevsimlik pazarları (tuz veya çay veya at pazarları, panayır) ifade etmektedir.

Etienne Balasz, bu büyük pazarların veya istisnai fuarların, özellikle Çin'in birbirlerine yabancı hanedanlar halinde bölünme anlarında ortaya çıktıklarını düşünmektedir; bu durumda parçalar birbirlerine açılmak zorunda kaldıkları için, fuarlar ve büyük pazarlar Orta Çağ Avrupa'sındaki gibi ve belki de benzeri nedenlerle ortaya çıkmaktadırlar. Fakat, Çin siyasal birliğini yeniden sağladığında, bürokratik yapısını, etkin pazar hiyerarşilerini yeniden bulmakta ve fuarlar ülkenin *içinde* yok olmaktadırlar. Yalnızca dış sınırlarda tutunmaktadırlar. Örneğin, yalnızca Güney Çin'e egemen olan Songlar zamanında (960-1279) "karşılıklı pazarlar", barbarlar tarafından lethedilmiş olan Kuzey Çin'e doğru açılmaktaydılar. Mingler döneminde (1368- 1644) yeniden sağlanan ve Çingler tarafından (1644-1911) sürdürülen birlik döneminde, pencereler veya çatı delikleri yalnızca çevrede, dış dünyaya dönük olarak yer almışlardır. Böylece, örneğin 1405'ten itibaren, Mançurya sınırında at fuarları kurulacak ve bunlar sınır'ın "barbarlarca yürüttüğü ilişkilere göre açılacak veya kapanacaklardır. Bazen bizzat Pekin kapılarında, Moskof devletinden yola çıkan bir kervan buraya ulaştığında, bir fuar örgütlenmektedir. Bu tabii ki istisnaidir, çünkü batıdan gelen kervanlar, tercihan Han-çeu ve Çeng-tun fuarlarında durdurulmaktadırlar. Aynı şekilde, 1728'de, lrkutsk'un güneyinde, Çinli tüccarın değerli Sibirya kürklerini edindiği, ilginç ve önemli Kiatka fuarı kurulacaktır. Nihayet, XVIII. yüzyılda Kanton, Avrupalıların ticareti karşısında, iki fuarla donatılmıştır. Uluslararası ticarete az çok açık diğer büyük deniz limanları gibi (Ningpo, Amoy), Kanton da bu tarihte, her yıl bir veya birkaç ticari "mevsim"e sahne olmaktadır. Fakat burada hiç de, İslam alemi veya Hind'in büyük serbest buluşmalarına benzer bir şey söz konusu değildir. Fuar Çin'de kısıtlı bir olgu olarak kalmakta, özellikle yabancılara ait bazı özel ticaretlerle sınırlanmaktadır. Bunun nedeni, ya Çin'in fuarlardan kaygı duyması ve onlardan kaçınması, ya da daha muhtemel olarak, onlara ihtiyacının olmamasıdır: yönetim ve hükümet bütünlüğü, faal pazar zincirleri hesaba katıldığında, fuarlardan gönül rızasıyla vazgeçmektedir.

Pazarların ve dükkânların XIII. yüzyıldan itibaren düzenli bir şekilde örgütlenmeye başlayıp, sonra da büyüyüp, çoğaldıkları Japonya'da ise, fuar sistemi yerleşmişe benzememektedir. Ancak 1638'den sonra, birkaç Hollanda ve Çin teknesini bir yana bırakırsak, Japonya tüm dış ticarete kapanırken, Nagazaki'yi "izinli" Hollanda Doğu Hind Kumpanyası gemilerinin veya onlar da "izinli" olan Çin "*jonque*"larının geldiği her seferinde, bal gibi fuarlar kurulmaktadır. Bu "fuarlar" nadirdir. Fakat bu fuarlar, Moskof devletindeki Arhangelsk'te, İngiliz ve Hollanda teknelerinin gelişiyle kurulanları gibi, Japonlar için hayati önemde dengeleme işlevi görmektedirler: kendi isteğiyle "kapanmasından" sonra, bu fuarlar onun için, dünya havasını teneffüs etmenin tek yoludur. Ve aynı zamanda kendi rolünü oynamanın, çünkü dışa olan katkısı, özellikle gümüş ve bakır ihracatı, yalnızca bu tekneler aracılığıyla gerçekleşmekte ve dünya ekonomisinin devreleri üzerinde yansımalar meydana getirmektedir: 1665'e kadar gümüş devresi, 1665-1668 veya 1672'de kısa altın devresi, nihayet bakır devresi.

Avrupa Dünyaya Eşit Midir?

Görüntüler, görüntülerdir. Fakat bunlar çok sayıda, tekrarlanan ve benzer olarak, hepsi birden yalan söyleyemezler. Farklılaşmış bir evrende, birbirlerine benzeyen biçim ve performansları açığa çıkartmaktadırlar: her şeye rağmen birbirlerine benzeyen kentler, yollar, devletler, mübadeleler. Bize "ne kadar üretim aracı varsa, o kadar mübadele aracının olduğu" söylenmektedir. Fakat bu araçlar her halükârda sınırlı sayıdadırlar, çünkü her yerde aynı olan, ilkel sorunları çözmektedirler.

Demek ki, bir ilk izlenim burada elimizin altındadır: XVI. yüzyılda bile, sayının taleplerine av olan, dünyanın meskûn bölgeleri, sanki eşitlermiş veya buna çok yakınlarmış gibi, bize birbirlerine yakın olarak gözükmektedirler. Kuşkusuz üstünlüklerin ortaya çıkarak kendilerini kanıtlamaları ve sonra da bunların üstünlük haline dönüşmeleri için, yani öteki yanda da altta kalmaların, sonra da boyunduruk altına girmelerin ortaya çıkması için, küçük bir açıklık yeterli olabilir. Acaba dünyanın geri kalanı ile Avrupa arasında cereyan edeni bu mudur? Açıkça evet veya hayır demek ve birkaç kelimeyle açıklama yapabilmek güçtür. Fiili durumda, Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında "tarihyazınsal" bir eşitsizlik vardır.

Avrupa tarihçilik mesleğini icat etmiş olduğu için, bundan kendi çıkarına yararlanmıştır. İşte her şeyi aydınlatmış olarak, tanıklık yapmaya talep etmeye hazırdır. Avrupa-dışının tarihi daha yapılma aşamasındadır. Ve bilgiler ile yorumların dengesi kurulmadıkça, tarihçi, dünya tarihinin Gordium düğümünü, yani Avrupa'nın üstünlüğünün ortaya çıkışı sorununu çözmekte tereddüt edecektir. Bu tam da Joseph Needham'ın başını ağrıtan şeydir. Çin tarihi uzmanı olan Needham, nisbeten açık olan teknik ve bilim düzleminde muazzam kişisini (Çin) dünya sahnesindeki yerine oturtmakta zorlanmaktadır. Bir şey bana kesin olarak gözüküyor, Balı ile diğer kıtalar arasındaki açıklık *geç olarak* açılmıştır ve onu, çağdaşlarımızın fazlasıyla çoğunun hâlâ yapma eğiliminde oldukları gibi, yalnızca pazar ekonomisinin "akılcılığı"na bağlamak, açıkçası basitleştiricidir.

Yıllar geçtikçe kendini kanıtlayacak olan bu açıklığı açıklamak, her halükârda, çağdaş dünyanın esas sorununa yanaşmak olacaktır. Bu eserin tüm uzantısı boyunca, kesin bir şekilde çözme iddiası taşımadan, zorunlu olarak yanaşılacak sorun. Bu eserde en azından onu tüm veçheleriyle ortaya koymayı, dün güç kullanarak girilmek istenilen bir kente topların yaklaştırılması gibi, açıklamalarımızı ona yaklaştırmayı denedik.

SONUCA VARMAK ÜZERE VARSAYIMLAR

Mübadelenin, sunduğumuz çeşitli çarkları, ilkel pazardan borsaya varana kadar, tanınması ve tasvir edilmesi kolay unsurlardır. Ama onların ekonomik hayat içindeki nisbi yerlerini belirlemek, tanıklıkların bütünlükleri içinde ele almak daha az basittir. Aynı yaşta mıdırlar? Aralarında bağlı mıdırlar, değil midirler ve nasıl? Büyümenin araçları olmuşlar mıdır, olmamışlar mıdır? Kuşkusuz bunların kategorik cevapları yoktur, çünkü onları harekete geçiren ekonomik nedenlere göre, bazıları daha hızlı, diğerleri daha yavaş dönmektedirler. Bunlardan bazen yavaş dönenler, bazen de hızlı dönenleri sırasıyla hükmetmişe benzemekte ve böylece her yüzyıl kendine özgü fizyonomisine sahip olmaktadır. Eğer basitleştirici bir yanılsamanın kurbanı olmazsak, bu farklı tarih, Avrupa ekonomik evriminin yönünü aydınlatmakta ve belki de kendini, dünyanın geri kalanının karşılaştırmalı yorumu için bir araç olarak sunmaktadır.

XV. yüzyıl, XIV. yüzyılın ikinci yarısının felâketlerini ve yoksunluklarını uzatmıştır. Sonra, 1450'lerden itibaren bir toparlanma harekete geçmiştir. Fakat batı, eski başarı düzeyine ulaşmak için yıllar ve yıllar harcayacaktır. Aziz Louis'nin Fransa'sı, eğer yanılmıyorsam, XI. Louis'nin henüz acılı olmasına rağmen, canlı Fransa'sından başka bir şeydir. Ayrıcalıklı kesimlerin dışında (İtalya'nın bazı bölümleri, Alçak Ülkeler'in sürükleyici bütünü), tüm ekonomik bağlar gevşemiştir; ekonomik ajanlar -bireyler veya gruplar- biraz kendi hallerine terkedilmişler ve onlar da bu durumdan, az veya çok bilinçli bir şekilde yararlanmışlardır. Bu koşullarda fuarlar ve pazarlar -fuardan çok pazarlar- mübadeleleri yeniden canlandırmaya ve döndürmeye yetmektedirler. Kentlerin Batı'da, kendilerini kırlara dayatma biçimi, köylük alanların boyunduruk altına girmelerini tek başlarına sağlayan araçlar olarak, kentsel pazarların harekete geçirilişini tahmine olanak vermektedir. "Endüstriyel" fiyatlar artmakta, tarımsal fiyatlar düşmektedir. Kentler böylece üste çıkmaktadırlar.

XVI. yüzyıla gelince, aslında kolay açıklamalardan her zaman kaçınmış olan Raymond de Roover, bu yüzyılın fuarların zirveye ulaşmasına tanık olduğunu düşünmektedir. Bunlar her şeyi açıklamaktadırlar. Sayıları artmakta, sağlıktan parıldamaktadırlar; fuarlar her yerdedir; yüzlerle, hatta binlerle sayılmaktadırlar. Eğer gerçekten böyle olduysa, benim kendi

hesabıma inandığım, XVI. yüzyıldaki ileri doğru hareketin, fuardan fuara nakit para ile kredilerin ayrıcalıklı bir dolaşımının etkisiyle, *yukarıdan* örgütlenmiş olduğudur. Her şey, bu oldukça yüksek düzeydeki -bir bakıma “havasal”- uluslararası dolaşımlara bağımlı olmuştur. Bunlar daha sonra yavaşlayacak veya karmaşıklaşacaklardır ve makine öksürmeye başlayacaktır. Anvers-Lyon- Medina del Campo devresi, 1575’den itibaren arızalı hale gelmiştir. Cenevizliler, Besançon fuarları denilen fuarlar aracılığıyla parçaları birbirlerine yeniden yapıştırmışlardır, ama yalnızca bir süre için.

XVII. yüzyılda her şey *mal ile* yeniden harekete geçmiştir. Bu kalkışı yalnızca, aslında rollerini oynayan, Amsterdam’ın ve borsasının aktifine yazıyorum; onu tercihan tabandaki, kısa veya çok kısa çaplı ekonomilerin mütevazi çemberi içindeki mübadelelerin artışına bağlıyorum: bu işin güçlü hattı, belirleyici motoru dükkân olamaz mı? Bu koşullarda, fiyat yükselmesi (XVI. yüzyıl) üstyapıların egemenliğine tekâbül etmiş olmalıdır; XVII. yüzyılın iniş ve duraklamaları altyapıların önceliğine tanık olacaklardır. Garantisi olmayan ama akla yatkın bir açıklama.

Fakat öyleyse, Işıklar Yüzyılı nasıl harekete geçecek ve hatta, dörtnala harekete geçecektir? 1720’den sonraki hareket, kuşkusuz tüm hatlardadır. Fakat esas olan yerleşik sistem’de giderek artan bir kopuştur. Pazarın karşısında, o zamana kadar hiç olmadığı kadar, pazar-karşıtı iş görmektedir (bu terimi, buraya kadar kullandığım *private market*'a nazaran çok daha fazla tercih ediyorum); fuarın karşısında ambarlar ve antrepo ticareti şişmektedir: fuar ilkel mübadeleler düzlemine doğru yer değiştirmek eğilimindedir; aynı şekilde, borsaların karşısında, işte yeni değillerse bile, en azından giderek daha kalabalık ve özerk hale gelen bitkilerin çiçeklenmesi gibi her yeri delen bankalar yer almaktadır. Bu kopuşların, bu yeniliklerin, bu şişkinliklerin bütününü ifade etmek için, bize net bir kelime gerekirdi. Fakat, eski bir çekirdeği çevreleyen, çatlatan tüm bu dış güçleri, bu paralel faaliyet demetlerini, Avrupa’yı kat’eden ve onu etkin bir şekilde köleleştiren zirvedeki banka ve borsa hayatının büyük eksenlerinde görülebilen, ama aynı zamanda, tabanda da çerçi dememek için seyyar satıcı olarak ifade ettiğimiz kişinin devrimci bir şekilde yayılmasıyla görünür hale gelen, bu hızlanmaları ifade edecek kelimeden yoksunuz.

Eğer bu açıklamalar, benim düşündüğüm gibi belli bir gerçekliğe sahiplerse, ekonomik hayatın üst yapılarla alt yapılar arasındaki karanlık, ama kesintisiz oyunu içinde bizi bir yere yerleştirmektedirler. Yukarıda oynanan oyunun alt düzeyde yansımaları var mıdır? Ve bunlar hangileridir? Ve bunun tersine, pazarlar ve ilkel mübadeleler düzeyinde cereyan edenler, yukarıya doğru yansımakta mıdır? Ve nasıl? Kısa konuşmak üzere, bir örnek verelim. XVIII. yüzyıl yirminci yılına ulaştığında, Sea Bubble, İngiliz Güney Denizi rezaleti ve Fransa'da 18 ay sürmüş olan Law olayı, eşanlı olarak patlak vermişlerdir. Quincampoix deneyinin Exchange Alley'ninkine benzediğini kabul edelim; ekonominin bütünlüğü içinde, irtifa fırtınaları tarafından sarsalanabilir olmakla birlikte, yıllar boyunca çok yukarıdan ve ebediyete kadar geçerli olmak üzere elde tutulmadığının sağlaması iki yanda da yapılmıştır. Kapitalizm henüz kendi yasasını dayatmamıştır. Eğer her halükârda Jacob van Klaveren'le birlikte, Law başarısızlığının, yüksek soyluluğun bir bölümünün düşmanlığıyla apaçık bir şekilde açıklandığına inansam bile, aynı başarısızlık, böylesine bir hıza ayak uydurma yeteneğine sahip olmayan Fransız ekonomisi tarafından da açıklanmaktadır. Ekonomik açıdan bakıldığında, İngiltere kendi rezaletinden, Fransa'dan daha iyi sıyrılmıştır. İngiltere kendi ülkesinde, Fransa'da olduğu gibi, kâğıt para ve banka karşısında onyıllarca sürecek bir çekingenliğe yer bırakmayacaktır. Bu durum, daha o sıralarda finans ve kredi alanında geri dönüşü olmayacak bir şekilde, modern biçimleri benimsemiş olan İngiltere'nin belli bir siyasal-toplumsal-ekonomik olgunluğa ulaştığının kanıtı değil midir?

Yukarıda taslağını çizdiğimiz model, yalnızca Batı için geçerlidir. Fakat bir kez resmedildikten sonra, belki de dünya ölçeğinde daha iyi bir okumaya olanak vermekledir? Batı gelişmesinin iki esas çizgisi, üst çarkların yerine yerleştirilmesi, sonra XVII. yüzyılda yol ve araçların çoğaltılmasıdır. Bu açıdan, Avrupa dışında ne olmakladır? En aşikâr örnek, imparatorluk yönetiminin ekonominin tüm hiyerarşileşmelerini kilitlediği Çin'dir. Yalnızca zemin katta dükkânlar ve kasaba ile kent pazarları etkin bir şekilde işlemektedir. Tabii ki sorunlarımızı yalnızca onun çözebileceği veya en azından, doğru bir şekilde ortaya koyabileceği, dünyanın karşılaştırmalı tarihine geri dönmemiz gerekmektedir.

BÖLÜM 2 - PAZARLARIN KARŞISINDA EKONOMİ

Bu ikinci bölüm, gene mübadele çerçevesi içinde kalmak üzere, bazı eğilim halindeki model ve kuralları sunmayı denemektedir. Kasaba pazarının, dükkânın, fuarın, bor- sanın bir noktalar dizisi olarak sunuldukları birinci bölümün noktalı görüntülerini de böylece ihmal ediyoruz. Sorun, bu noktaların birbirlerine nasıl bağlandıklarını, nasıl mübadele hatları oluşturduklarını, tüccarın bu bağlantıları nasıl örgütlediğini ve trafiğin dışında çok sayıda boşluk bırakmalarına rağmen, bu bağlantıların tutarlı ticari yüzeyleri nasıl yarattıklarını göstermektedir. Yetersiz kelime haznemiz, bu yüzeyleri, doğası gereği zorunlu olarak ikircikli olan *pazar* kelimesiyle ifade etmektedir. Ama, belirleyici olan kullanılan kelimedir.

Sırasıyla iki farklı bakış açısı içinde yer tutacağız: önce, tüccarların yanında, onların eylemlerinin, sıradan taktiklerinin ne olduğunu hayal edeceğiz; sonra onların dışında, bireysel iradelerden geniş ölçüde bağımsız olarak, bizatihi ticari mekânları, geniş anlamda pazarları ele alacağız. İster kentsel, bölgesel veya ulusal, hatta uluslararası olsunlar, pazarın gerçeği kendini tüccara dayatmakta, onun eylemini kuşatmakta, onu teşvik etmekte veya zorlamaktadır. Üstüne üstlük, bu pazarlar yüzyıllar geçtikçe dönüşmektedirler. Ve pazarların bu değişken coğrafyası ve ekonomisi (bunları üçüncü ciltte daha yakından göreceğiz) tabii ki, tüccarın tekil eylemini yeniden biçimlendirmekte ve yönlendirmektedir.

TÜCCARLAR VE TİCARİ AKIMLAR

Tüccarın bakış açısı ve eylemi bizim için bildik şeylerdir: kâğıtları emrimize amadedir. Kendimizi onun yerine koymak, yazdığı veya aldığı mektupları okumak, hesaplarını incelemek, işlerinin akışını izlemekten daha basit bir şey yoktur. Fakat biz burada daha çok, deney yoluyla bildiği, ama onları bildiği için hiç de günü gününe uğraşmadığı, mesleğinin onu içine kapattığı kuralları anlamaya uğraşıyoruz. Bunları sistematik hale getirmemiz gerekiyor.

Gidişler ve Gelişler

Mübadele karşılıklılık demek olduğuna göre, her A-B yoluna belli bir dönüş tekabül etmekte ve bu B-A dönüşü en az AB kadar karmaşık ve istendiği kadar dolambaçlı olmaktadır. Böylece mübadele kendi üstüne kapanmaktadır. Bir akım vardır. Elektrik akımları gibi, ticari akımlar da vardır: bunlar ancak kendi üstlerine kapalı olarak işlemektedirler. XIV. Louis'nin çağdaşı olan Reimsli bir tüccar, oldukça iyi bir formül kaydetmekteydi: "satış, alışı düzenler" Tabii ki, onu kârla birlikte düzenlediğini, düzenlemesi gerektiğini düşünmekteydi.

Eğer A Venedik, B İskenderiye ise (madem öyle, parlak örnekler seçelim), Aklan B'ye bir trafiğin arkasından, B'den A'ya bir dönüş gelecektir. Eğer *hayali* örneğimiz, 1500'lere doğru Venedik'te oturan bir tüccarı devreye sokuyorsa, yola çıkarken elinde, *grappi*, gümüş paralar, aynalar, cam boncuklar, yünlü kumaşlar olduğunu düşüneceğiz... Venedik'ten satın alınan bu mallar, İskenderiye'ye gönderilecek ve satılacaktır; bunların karşılığında muhtemelen, Mısır'dan karabiber, baharat veya *ecza colli*'leri alınacak, bunlar Venediğe götürülecek ve orada, çoğu zaman *Fontego dei Todeschi*'de (İtalyanca *Fondaco det Tedeschi* terimini değil de, Venedikçesini kullanmak üzere) olmak üzere satılacaklardır.

Her şey tüccarımızın isteğine göre gerçekleşirse, *dört* alış ve satış işlemi, fazla gecikme olmadan, birbirlerini izlemektedir. Fazla gecikme olmadan: bu düşüncenin İngiltere'de atasözü olmasından çok önceleri, herkes vaktin nakit olduğunu bilmektedir. *"Li danari mortt*i", parayı ölü bırakmamak, daha ucuza olsa bile, "*venier presto sul danario per un altro viaggio"* çabuk satmak gerekmektedir; Venedikli büyük bir tüccar olan Michiel da Lezze'nin, XVI. yüzyılın ilk yıllarında acentelerine verdiği emirler böyledir.

Demek ki, cansıkıcı bir ara olmaksızın, Venedik’ten mümkün olduğunca çabuk satın alman mallar, tekneye yüklenmektedir; tekne öngörülen günde yola çıkmıştır ki, uygulamada bu durum nadirdir; mallar İskenderiye’de hemen alıcı bulmuşlardır, dönüş için istenen maddeler burada el altındadır; bunlar Venedik’te boşaltıldıktan sonra, kolaylıkla elden çıkartılmaktadır. Tabii ki, devrenin kapanmasına ilişkin bu optimal koşullar kural değillerdir. Bazen yünlü kumaşlar İskenderiye’de aylar boyunca bir akrabanın veya bir komisyoncunun ambarında kalmaktadır: renkleri hoşa gitmemiş veya kaliteleri beğenilmemiştir. Bazen de baharat kervanları zamanında varamamıştır. Veya dönüşte, Venedik piyasası Doğu Akdeniz ürünlerine doymuş durumdadır ve bu nedenle fiyatlar, olağandan düşüktür.

Bunlar söylendikten sonra, bizi şu anda ilgilendirenler şunlardır:

1 bu devre kapanmasının içinde, bir gidiş-dönüş esnasında zaten her ticari sürecin bölündüğü dört an birbirini izlemektedir;
2 A’da veya B’de olunmasına göre, sürecin farklı safhaları vardır; toplam olarak, A’da veya B’de iki arz ve iki talep bulunmaktadır: Venedik’te başlangıçta bir mal talebi; İskenderiye’de bir satış arzı; artı onu izleyen bir alım talebi ve işlemi tamamlamak üzere, Venedik’te bir arz;
3 işlem, devresinin kapanmasıyla sona ermekte ve tartılmaktadır. Tüccarın kaderi bu sonuca bağlı olmaktadır. Bu onun hergünkü meşguliyetidir: gerçek işlem, yolculuğun sonundadır. Başlangıçta ve işlem boyunca, şu veya bu para cinsinden günü gününe kaydedilmiş olan kârlar, maliyetler, avanslar, kayıplar, tek bir para birimine dönüştürülmektedirler; örneğin Venedik para birimlerine. Bu yapılınca, tüccar alacağını, vereceğini tartabilir ve sona ermiş olan gidiş-dönüşün ona ne getirdiğini anlayabilir. Ve çoğu zaman olduğu gibi, yalnızca dönüş kesiminde kâr sağlamış olması mümkündür. Bu, XVIII. yüzyılda Çin’le yapılan ticaretin meydana getirdiği klasik örnektir.

Bütün bunlar basit, fazlasıyla basittir. Fakat hiçbir şey, şemayı karmaşık hale getirmemizi engellememektedir. Ticari bir süreç zorunlu olarak, gidiş ve dönüş gibi iki daldan oluşmaktadır. *Üçgen* adı verilen ticaret, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Atlantik boyunca klasik hale gelmiştir: örneğin Liverpool, Gine kıyısı, Jamaika ve Liverpool’a dönüş; örneğin Bordeaux, Senegal kıyısı, Martinique, Bordeaux; örneğin *Saint-Louis* gemisinin sahiplerinin 1743’te, kaptan La Roche Couvert’e yapılma talimatını

verdikleri şaşırtıcı yolculuk: Akadya'ya gitmek, oradan Morina yüklemek, bunları Guadeloupe'ta satarak, oradan şeker yüklemek, Le Havre'a dönmek. Venedikliler de bunun aynını, Signoria'nın düzenli olarak donattığı *galere de* mercato'larla, daha XV. yüzyıl öncesinden beri yapmaktaydılar. Örneğin 1505'te Venedik yurttaşı Michiel de Lezze, Sebastien Dolfin'e ("Berberistan yolculuğu" kadırgalarına yükleme yapacaktır) ayrıntılı talimatlar vermekteydi: ilk aşama olarak, Venedik-Tunus, nakit para, gümüş *mocenighi* getirecektir; Tunus'ta beyaz maden altın tozuyla değiştirilecektir; Valencia'da bunlar eritilecek ve kentin darphanesinde basılacak veya konjonktüre göre, yünle değiştirilecek veyahut da Venediğe getirilecektir. Aynı tüccarın başka bir düzenlemesi: İskenderiye'den alınan karanfilleri Londra'da satmak; Londra'dan getirilen yünlü kumaşları Doğu Akdeniz'de satmak. XVII. yüzyılda Thames'tan kurşun, bakır, tuzlu balık yüküyle çıkarak Livorno'ya giden herhangi bir İngiliz gemisi de üç kollu bir ticaret yapmaktadır; Doğu Akdeniz'de elindeki nakdin ona kuru üzüm, "yünden" pamuk, baharat (bunlardan hâlâ bulunmaktadır) veya ipek, hatta Malvoisie şarabı yüklemesine izin verdiği iskeleye, Zante'ye, Kıbrıs'a veya Trablusşam'a yanaşacaktır. Hatta dört veya daha fazla aşamalı yolculuklar düşünmek de mümkündür. Doğu Akdeniz'den dönen Marsilya kayıkları, bazen İtalya iskelelerine teker teker uğruyorlardı.

XVII. yüzyılda Hollandalıların uyguladıkları "antrepo ticareti" ilke olarak çok kolludur ve onların Hind'den Hind'e ticaretleri, bütün belirtilere göre, aynı model üzerine kurulmuştur. Örneğin, Hollanda Kumpanyası Endonezya'daki Timor adasını korumanın maliyetine, yalnızca santal tahtası uğruna katlanmaktadır; bu tahtayı Çin'de bir mübadele parası olarak kullanmak üzere üretmektedir, çünkü santal Çin'de çok değerlidir; Kumpanya Hindistan'da Surat'a çok miktarda mal getirmekte, bunları ipekliler, pamuklular ve özellikle de, Bengal'deki ticareti için vazgeçilmez nitelikte olan gümüş sikkelerle değiştirmektedir, çok miktarda dokuma satın aldığı Coromandel'deki mübadele parası, Molukka baharatı ve tekeline sahip olduğu Japon bakırıdır; çok kalabalık olan Siam'da, çok miktarda Coromandel bezini hemen hemen kârsız satmaktadır, ama bunun nedeni, buradan Japonya tarafından talep edilen geyik derileri ile, ayrıcalık antlaşmasıyla tek alıcısı olduğu ve "oldukça iyi bir karla" Hind'de ve

Avrupa’da sattığı, Liger kalayı elde etmesidir. Ve işler böyle sürüp gitmektedir. Hollandalılar, “Doğu Akdeniz ticaretleri için (zorunlu olan) guruş ve sekineleri” İtalya’dan elde edebilmek için, Cenova veya Livorno’ya Hind, Çin, Rusya, Silezya mallarını, aralarında ayırım gözetmeden veya Martinique kahvesi ve Marsilya’dan yükledikleri Languedoc yünlülerini taşımaktadırlar. Bu örnekler, basitleştirici “gidiş ve dönüş” şemasının neler kapsayabileceği hakkında bir fikir vermek içindir.

Kambiyo Senetlerinin Akımı

Nadiren basit olan devre kapaması, her zaman mala karşı malla, hatta mala karşı değerli madenle yapılamaz. Bu nedenden ötürü, kambiyo senetlerinin zorunlu ve düzenli kullanımı vardır. Telâfi aracı olan kambiyo senetleri, para faizinin Kilise tarafından yasaklandığı hıristiyan aleminde, bir de kredinin en sık rastlanılan biçimi haline gelmiştir. Böylece kredi ile telâfi birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Bunu iyi anlayabilmek için, küçük ve çoğu zaman şaşırtıcı olan örnekler yeterlidir; bunlar şaşırtıcıdır, çünkü belgelerimiz çoğunlukla anormal olanı sıradan olandan, amaca ulaşanından çok başarısız olunanı daha sık zikretmektedirler.

Bu eserin birinci cildinde, krediye ilişkin olarak, bazı ayrıntılarla birlikte, Medina del Campolu tüccar Simon Ruiz’in, hayatının sonlarında, 1590’dan sonra, risksiz ve fazla zahmete girmeden para kazanmak üzere, zaten tamamen meşru olan "ticari tefeciliği" nasıl uyguladığını anlatmıştım. Yaşlı tilki kendi şehrinin piyasasından, pöstekilerini İtalya’ya gönderen ve paranın ellerine geçmesi için taşıma süresini ve normal ödemeleri beklemek istemeyen İspanyol yün üreticileri tarafından çekilmiş kambiyo senetlerini satın almaktadır. Üreticiler alacaklarını elde etmekte acelecidirler, Simon Ruiz onlara, genelde yün alıcısına çekilmiş, üç ay vadeli bir kambiyo senedi karşılığında avans vermektedir. Mümkün olduğunda, kâğıdı normal değerinin altında satın almıştır ve bunu Floransa’ya yerleşmiş dostu, komisyoncusu ve vatandaşı Baltasar Suarez’e yollamaktadır. Suarez parayı tahsil etmekte, bu nakille, Medina del Campo’ya çekilmiş yeni bir kambiyo senedi almaktadır ki, Simon Ruiz bunun bedelini üç ay sonra alabilecektir. 6 ay geciken bu işlem, yün üreticileri ile onların Floransak müşterilerinin arasındaki muamelelerin, Simon Ruiz’in elinde nihai kapanışını temsil etmektedir. Bu böyle olmaktadır, çünkü ilgililer ticari gidiş- gelişlere

başvurmamakta, Simon Ruiz de, 6 aylık bir kredi için, net % 5 kârla bu işi üstlenmektedir.

Ancak başarısızlıklar her zaman mümkündür. Bir piyasada kâğıt ve nakit, kambiyo senedinin likit para cinsinden az veya çok yüksek bir fiyattan oluşacak kurunu saptamak üzere, birbirlerine karşı oynamaktadırlar. Nakit bolsa kâğıt değerlenmekte veya tersi olmaktadır. İkinci kambiyo senedinin düzenli kârla doğrudan geri dönüşü işlemi bazen zor, hatta olanaksızdır, çünkü Floransa'da kambiyo senedi çok pahalıdır. Bu durumda Baltasar Suarez, kendi üzerine senet çekmek zorunda kalmakta (yani Simon Ruiz'in onun adına açık tuttuğu hesaba) veya Amiens veyahut Besançon'a ciro etmek durumunda kalmaktadır: böylece senet üç aydan daha uzun süren üçgen bir yolculuk yapacaktır. Bu gene iyidir! Fakat Simon Ruiz, işlem bittiğinde hesapladığı faizleri elde edemediğini farkedince sövüp saymaktadır. İyi oynamak istemektedir, ama güvenli bir şekilde. 1584'te yazdığı gibi, "*guardar el dinero en caxa que arisgar en cambios y perder del principal, o no ganar uada*" tercih etmektedir, kambiyolarda sermayesinden kaybetmek veya hiç bir şey kazanamama riskine girme yerine, kesesinin iplerini çekmeyi tercih etmektedir. Fakat Simon Ruiz kendini mağdur hissetse de, akım diğer taraf için normal olarak kapanmıştır.

Kapanma Olanaksızsa İş Olanaksızdır

Eğer şu veya bu koşullarda bir ticari akım, herhangi bir biçimde kapanamazsa, açıkçası yok olmaya mahkûmdur. Sık sık ortaya çıkan savaşlar, bazen bunu başarsalar da, genellikle yeterli olamamaktadırlar. Bir örnek verelim.

Kobalta dayalı mineral bir kökeni olan toz cam (özellikle kötü kalitedeyse, her zaman parlak uçlu bir kumla karışık olarak) ürünü, mavi süslemeler elde etmek üzere, porselen ve fayans imalathanelerinde kullanılmakta, aynı zamanda bezlerin beyazlatılmasında kullanılmaktadır. Caenlı bir tüccar (12 Mayıs 1784) toptancıya, yolladığı son partiden ötürü yakınmaktadır: "olağandan daha koyu ve daha fazla parlak kum içeren şu mavi cam tozundan hiç bulamıyorum". Mavi cam tozu sağlayan bir firma olan, Main-üzeri-Frankfurt'taki Bensa Kardeşlerin, Rouen'da komisyonla çalışan bir perakendeciyle, Dugard ve oğulları firmasıyla olan mektuplaşması, otuz yıl boyunca öylesine monoton muameleleri gözler önüne sermektedir ki,

mektuplar yıldan yıla, kelimesi kelimesine tekrarlanmaktadırlar. Tarihlerle birlikte, yalnızca Bensa firmasının bizzat üretip, Dugard ve oğullarına gönderdiği ve olağan olarak Amsterdam'dan, bazen Rotterdam'dan, istisnai olarak da Bremen'den mavi cam tozlarını yükleyen teknelerin kaptanlarının adı değişmektedir. Pürüzler nadirdir: geciken bir gemi, Rouen yakınlarında "sahilde" batan bir başkası (ama bu bir istisnadır), onaya bir rakibin çıkması. Variller Dugard ve oğullarının ambarlarında düzenli bir şekilde yığılmakta, bu firma da onları Dieppe, Elbeuf, Bernay, Louviers, Bolbre, Fonluinebleau, Caen'da satmaktadır. Satış her seferinde kredili olmakta, firma bunun karşılığında senet almakta, faturalarının bedelini ciro senet veya nakit göndererek ödemektedir.

Bensa kardeşler ile toptancımız arasındaki geri dönüş, mal olarak yapılabilir, çünkü Dugard her şeyin toptancılığını yapmaktadır -kumaşlar, Senegal, sakızı, kök- boya, Burgonya şarabı (fıçıda veya şişede), oraklar, balina dişi, indigo, İzmir pamuğu...-. Oysa, dönüş Alman mal sağlayıcısı taralından dayatılan bir usule göre para, poliçe veya senet cirosu yoluyla olmaktadır. Bir örnek, diğer yüz tanesinin yerine geçecektir. 31 Ekim 1775'te, Remy Bensa Frankfurt'tan Rouen'a yolladığı malların hesabını çıkartır: "olağan % 15 firenin çıkartılmasından sonra, onları 4470 L(ira), 10 s*(ol)* olarak hesaplıyor ve 2/3'ünü size 3 yıpranmak olarak bugünün tarihiyle 2980 L olarak, Paris'te benim hesabıma ödenebilir olarak çekiyorum". Yıpranmalar, ödeme vadelidir ve her biri muhtemelen iki haftadır. Demek ki Dugard firması, vade tarihinde bir Paris bankerine (hep aynı) 2980 lira ödeyecek, o da parayı Frankfurt'a aktaracaktır. Bu pey ile harekete geçen kapanma işlemi, yıl sonunda tamamlanacaktır; o tarihte hesaplar kesilecek ve fark, namuslu tüccarlar arasında ödenecektir. Bu taraflardan biri kibar, iyi niyetli, hatırbilir olduğu tahmin edilen Dugard; diğeri de daha çok asık suratlı ve öğüt verici olan Frankfurt'takilerdir. Bu nihai hesap görme, sonuçta Paris ile Main-üzeri-Frankfurt arasında, kambiyo senetleri yoluyla bağlantıya tabidir. Bu bağlantı koparsa, işlemlerin sükûnetine elveda! Oysa, Fransız Devrimi'nin başlangıcıyla birlikte ortaya çıkan, tam da budur.

1793 Martında, Bensa'nın yanılsama içine düşmesine artık olanak yoktur: Hollanda'dan Fransa'ya her tür ticaret yasaklanmıştır ve Frankfurt'taki kişiler, Avrupa'yı yavaş yavaş saran bu savaş havası içinde, kendi doğru

yerlerinin neresi olduğunu artık bilememektedirler: Bensa, Dugard firmasına “hiç de öyle olmadığımız halde, ülkeniz halkının düşmanı sayılıp sayamadığımızı bilemiyorum bayım, eğer öyleyse buna çok kızacağım, çünkü işlerimiz birden sona ermiş olacak” diye yazmaktadır. Fiili durumda işi bitireceklerdir, hem de çok çabuk, çünkü “Paris’e çekilmiş kâğıtlar bizde sürekli düşüyor, bundan, önemli ölçüde olmak üzere, daha da düşeceği sonucu çıkartılabilir” demektedir, sonuncu mektuplarından biri. Bunun anlamı, dönüş yollarının çaresiz bir şekilde tehlikeye girdiğidir.

Dönüşlerin Güçlüğü Hakkında

Dönüşlerin gündelik bir çözümü olan senetler için, mali akımın sağlamlığı tabii ki başat olmaktadır. Bu sağlamlık, tarafların kişisel kredileri kadar, etkin bağlantı olanaklarına tabi olmaktadır. Hiç bir tüccar sürprizlere karşı korunmuş değildir, fakat bu arada, Amsterdam’da yaşamak, örneğin Saint-Malo’da yaşamaktan iyidir.

Saint-Malolu büyük bir tüccar olan Picot de Saint-Bucq, Peru’ya gönderilen *Le Lis* gemisinin yüküne para bağlamış olduğu için, 1747’de İspanya’ya geri dönmüş olan teknenin getirdiklerinden kendine düşeni elde etmek istemektedir. Bu durumda Saint-Malo’dan 3 Temmuzda, Cadiz’deki Jolif ve ortaklarına mektup yazar:... bana kabule şayan herhangi bir senet ciro edebilecek duruma geldiğinizde, bunların arasında Fransa Hindler Kumpanyasının, ne de acentelerinkinin bulunmamasını özellikle rica ediyorum...”. Cadiz’de Fransız Hindler Kumpanyası acentelerinin bulunması şaşırtıcı değildir; o da buraya, diğer kumpanyalar gibi. Uzak Doğu’daki ticareti için vazgeçilmez olan gümüş guruşlar (eski sekizlik sikkeler) yüklemeye gelmiştir. Eğer bir Fransız tüccar ona guruş emanet ederse, hemen karşılığında Paris’te ödenecek bir kambiyo senedi vermeye hazırdır. Acaba Picot de Saint-Bucq bunu neden reddetmektedir? Belki kumpanyayla bir hesabı vardır ve birçok işi birbirine karıştırmak istemiyordur. Belki de, Saint-Malolular ile Hindler Kumpanyası kedi ile köpek gibi geçinemiyorlardır. Veyahut da, muazzam kumpanyaların borçlarını ödeme konusunda kötü alışkanlıkları vardır. Bunların hiçbirinin önemi yoktur. Kesin olan şey, Saint- Bucq’ün muhatabının tercihine bağımlı olmasıdır. Bunun ilk nedeni, mektubunda da belirttiği geçerli bir olgudur: “Saint-Malo, bildiğiniz üzere, bir kambiyo piyasası değildir”. Saint-

Maloluların ticari işlemlerindeki nakde düşkünlükleri bilindiğinde, değerli bir işaret.

Bir firma için, onu büyük kambiyo piyasalarıyla doğrudan temasa sokan kendi bağlantılarına sahip olmak, her zaman istenen bir şeydir. Pierre Pellet'nin 1728'de, kardeşi Guillaume'un kısa bir süre sonra Amsterdam'daki muhatapları olacak Jeanne Nanac'la evlenmesinden sonra, Bordeauxlu Pellet kardeşler bunu başarmışlardır; Amsterdam o sıralar en mükemmel ticari piyasadır. Burada mallara satış kanalı bulmak ve her yerden daha iyi yatırım olanaklarına sahip nakit parayı burada ciro etmek kolaydır; burada Avrupa'nın en düşük faiz haddinden borç alınmaktadır. Diğer hepsiyle bağlantılı olan etkin bir piyasadan hareketle, kolaylıkla mal gönderilebilmekte, kendine ve diğerlerine hizmet sağlanabilmekte, hatta zengin Hollandalı tüccarlarla bile iş yapılabilmektedir.

Aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurmasından ötürü, Sete'teki Marc Fraissinet şirketi, 1778'de Amsterdam'da Fraissinet ve oğulları adında bir şubeye sahiptir. Amsterdamlı Cornelis van Castricum tarafından donatılmış olan *Jacobuz Calhar'ma* adlı Hollanda teknesi, 1778 Kasımında Sete'e vardığında, kaptan S. Gerkel, böylece oradaki Fraissinet firmasına tavsiye edilmiştir. Gemi Genel İltizam hesabına 644 tütün “sepeti” taşımaktadır, Genel İltizam Yönetimi 16.353 *livre* tutan bedeli hemen ödemiştir. Hollandalı armatör tarafından talep edilen hizmet basittir: işlemin parasının ona “çabuk ciro” ile gelmesinin sağlanması. Bunun üzerine kötü talih şunların olmasını istemiştir: 1) Kaptan Gerkel'in iltizamın “ödeme emri”ni Fraissinet firmasına teslim etmesi, onun da gecikmeden tahsilat yapması; 2) Amsterdam'daki Fraissinet ve oğullarının 1778 yılının sonunda iflas ederek, Sete'teki Marc Fraissinet firmasını arkasından sürüklemesi. Zavallı kaptan Gerkel hemen mahkemeye çıkartılır, davayı kazanır, sonra yarı yarıya kaybeder. Marc Fraissinet'nin aşikâr kötü niyetine ve müflise borç verenlerin taleplerine çarpar. Herkes, arı kovanına giren yabancı kredi- töre karşı cephe oluşturmuştur. Sonunda geri dönüş gerçekleşecektir, ama geç ve felâketli koşullarda.

Adalara veya Hind Okyanusuna -zamanın en verimli ticareti- yönelik uzun mesafe ticareti söz konusu olduğunda, dönüşler çoğu zaman sorun

çıkartmaktadırlar. Bazen ileriye yönelik tahminlerde bulunup, tehlikeye atılmak gerekmektedir.

Açıkça spekülatif niyetler taşıyan Louis Greffulhe, kardeşini, Hollanda egemenliğindeki Küçük Antiller'den biri olan Saint-Eustache adasına yerleştirmiştir. İşlem birçok alanda verimli olmuştur, ancak rastlantılara bağlı olduğu için felâketle sonuçlanmıştır. Gerçekten de, Nisan 1776'dan itibaren, İngiltere'nin kendi kolonilerine karşı giriştiği savaşla birlikte, uluslararası hayat kararmış, Amerika ile bağlantılar güç ve kuşkulu hale gelmişlerdir. Bu durumda fonlar ülkeye nasıl getirilebilir? Adalardaki Greffulhe, umutsuzluk içinde, ortağı du Moulin'i (Louis'nin kayınbiraderi), tabii ki İngiltere'yle henüz barış halinde olan Fransa ve buradan da Amsterdam üzerine "cirolar elde etmek" üzere Martinique'e yollar. Amsterdam'daki ağabey, saçmalık! diye sövüp saymaktadır. "Oradan ne gelecek? Veya orada iyilerini bulamayacak ve işte yeni bir vade; veya orada Martinique'in en sağlam kişisinden Bordeaux veya Paris'e çekilen kâğıt alsa bile, bunlar Avrupa'da hemen daima protesto edilmektedirler ve parayı nerede geri alacağımızı Allah bilir. Oradan bize birkaç ciro çıkartırsa, Allah vere de, böyle bir durumla karşılaşmasak". Cari formüllerin dediği gibi, kambiyo senedi "hesabın kapatılması" için, kuşkusuz hayranlık verici bir araçtır. Ancak aracın elin ulaşabileceği yerde, iyi kalitede ve etkin olması gerekir.

Ekim 1729'da (o sıralar Hindler Kumpanya'sındaki denizcilik mesleğinden ayrılarak, maceracı tüccar olmuştur) Mahe de la Bourdonnay Pondichery'dedir. Onunla daha önce de ortaklık kurmuş olan Saint-Malolu dostlarıyla burada yeni bir şirket kurmayı düşünmektedir. Bunlar ona fon ve Hind'den Hind'e ticaretinde kullanılan malları sağlayacaklar, o da bunları ya Moka'da, ya Batavia'da, ya Manilla'da, hatta ya da Çin'de kullanacaktır. Kârların ve yatırılan sermayelerin ülkeye geri dönmesi konuşunda, Mahe hayal gücünden yoksun değildir. Hindler Kumpanyası üzerine çekilmiş senetlerin meydana getirdiği sakin çözüm vardır, veya mal halinde dönüş olabilir (hemen ödeme yapılmasını isteyen bir ortağa, Hind bezinden 700 gömlek göndermiş bulunmaktadır: "Bu hiç bir müsadere tehlikesi taşımıyor" diye belirtmektedir. Bu dönemde Fransa'da yasaklanmış olan "boyalı bezler" için durumun böyle olmadığı bilinmektedir), veyahut da altın, Fransa'ya dönmekte olan bir teknenin yardımsever kaptanına emanet

edilebilir (navlun ödememenin bir yolu, yaklaşık % 2,5 gibi bir tasarruf ve % 20 gibi ek bir kâr olanağı). Buna karşılık Mahe, Hind'de bulunan çok sayıda İngiliz ve Avrupalının itibar etliği, elmas halinde geri dönüşe sıcak bakmamaktadır. "Çünkü size açıkça itiraf etmeliyim ki, bu konuda kendime güvenecek kadar bilgili değilim, ama bu işi meslek olarak yapanlara güvenerek kendimi kazıklatacak kadar da (aptal) değilim" diye yazmaktadır. Eğer yeni şirket bu işi yapmazsa, Mahe elindeki fon ve mallarla, bizzat Fransa'ya dönecektir. Fakat, tercihan bir Portekiz teknesiyle, çünkü bu gemi, bazı Hind mallarının kârlı olarak satıldığı Brezilya'ya uğramaktadır. Bu durum bize geçerken, Mahe'nin, ikâmet etliği bu Brezilya kıyılarında tanıdığı ve gizli anlaşmalar yaptığı kişilerin olduğunu işaret etmektedir. Onun gibi büyük seyyahlar için dünya, herkesin birbirini tanıdığı bir köy haline dönüşmektedir.

Kaptan Pierre Blancard'ın 1806'da Paris'te yayınlanan gecikmiş, *Doğu Hindler ve Çin ticareti elkitabı*, Fransa adasına (bugün Maurice adası) yerleşmiş olan Fransız tüccarların, *eskiden* yaptıkları verimli oyunu işaret etmektedir. Onları çoğu zaman zenginleştiren, Hindlere yerleşmiş olan ve az veya çok meşru yollardan elde ettikleri senetleri ülkelerine göndermek isteyen İngilizlere, hiç de karşılıksız olmayan hizmetleridir. Fransız tüccarlar İngilizlere "altı ay vadeli ve Paris'e çekilmiş kendi poliçelerini, *pagoda*'dan yıldıza 9 frank kambiyodan vermekteydiler, bu onlar için rupiyi 2 frank 50 santime getirmekteydi" (Franklar ve santimler, Napoleon çağında yaşayan Blancard'ın bir yüzyıl önceki bu işlemleri kendi çağının parasına dönüştürdüğünü işaret etmektedirler). Bu poliçeler tabii ki boşluğa değil, Fransızların Hindlerde sağladıkları ve Parisli bankacılar tarafından, düzenli olarak ülkeye aktarılan ticari kârların üzerine çekilmekteydi, sonra bunlar İngilizler üzerine çekilmiş olan poliçeleri aklamaktaydılar. Bu mali akımın Fransa adası tüccarlarının kârına kapanması için, demek ki İngilizlerin kendi fon aktarım sistemlerinden yararlanamamaları, Hind Bksma bezlerinin Fransız tüccarlar tarafından yürütülen ticaretinin iyice yerleşik olması ve hem ticaret hem de kambiyo düzleminde, rupilerin livre'e dönüştürülmesinin, her seferinde lehte olması gerekmekteydi. Buna dikkat ettiklerinden emin olalım.

Ticari İşbirliği

Mübadeleler böylece, dünyayı bölgelere ayırmakladırlar. Her kavşakta, her menzilde, ya yerleşik, ya da geçmekte olan bir tüccar hayal edilmelidir. Ve onun rolü, konumu tarafından belirlenmiştir: “Nerede olduğunu söyle, kim olduğunu söyleyeyim”. Doğumun, mirasın rastlantıları veya diğer beklenmedik durumlar, onları Yukan Styria’daki Judenburg’da sabitleştirmişse (1526-1548 arasında faal bir tüccar olan Clemens Körbler’in durumu gibi), bu durumda Styria demiri veya Leoben çeliği üzerine ticaret yapmak ve Linz fuarlarına devam etmek durumunda olacaktır. Toptancı ve üstelik Marsilya’daysa, piyasanın cari üç veya dört olanağı arasında seçim yapmak zorunda kalacaktır -bu tercihi ona, çoğunlukla konjonktür dikte edecektir-. Eğer XIX. yüzyıl öncesinde, toptancı tüccar aynı anda birçok faaliyette birden bulunuyorsa (dün söylendiği gibi “bütün yumurtaları aynı sepete koymamak”), acaba bu yalnızca bilgelikten miydi? Yoksa, çeşitli akımları sonuna kadar kullanması mı gerekiyordu (icat etmediği akımları), yani tam da onlar elinin altından geçerken? Bu faaliyetlerden tek bir tanesi, onu istenen yükseklikte yaşatamazdı. Bu “çokdeğerlilik” böylece ona dışarıdan, mübadelenin yetersiz hacimlerinden gelecektir. Devam ettiği bir kavşakta, toptancı her halükârda, büyük ticari dolaşıma giriş olanağına sahiptir ve perakendeciden, sürekli olarak daha az uzmanlaşmıştır.

Bu ticari ağ, belli sayıda kişiyi, aynı firmaya bağlı olan veya olmayan, bir akımın veya bir akım demetinin birçok noktasında yer alan *acenteleri* birbirine bağlamaktadır. Ticaret bu menziller, bu işbirliği ve bağlantılar sayesinde yaşamakta ve bunlar, ilgilinin artan başarısıyla, adeta kendiliğindenmiş gibi çoğalmaktadırlar.

İyi, çok iyi bir örneği bize, Rouergue’de doğan, Martinique’de sıradan perakendeci olarak geçirilen bir başlangıçtan sonra -onu buraya kardeşi çağırmıştır, talihlerinin parladığı anda “küflenmiş manyok unu, acımış şarap ve soğuk öküz etiyle” beslenmiştir-,Bordeaux’da toptancılık yapan Jean Pellet’nin (1694-1764) kariyeri tarafından sunulmaktadır. 1718’de Bordeaux’ya dönmüş, Mantinique’de oturan iki yaş büyük ağabeyi Pierre’le ortak olmuştur. Burada çok mütevazi sermayesi olan ve yalnızca adayla Bordeaux arasında ticaret yapan bir şirket söz konusudur. Her iki kardeş de ipin birer ucundan tutmaktadır ve Law sisteminin devasa bunalımının patladığı sırada, bu hiç de fena değildir. Adalardaki sürgün “bu yıl kayıpsız

olarak tutunmuş olmaktan ötürü çok mutluyuz, çünkü tüm tüccarlar yalnızca kredilerine dayanarak çalışıyorlar” (8 Temmuz 1721) diye yazmaktadır. Bir ay sonra, 9 Ağustosta “Fransa’nın içinde bulunduğu durum ve varlığını çabucak kaybetme riskini sizinkiyle aynı derecede şaşkınlıkla görüyorum (kalem hâlâ Pierre’nin elinde): ne mutlu ki biz işlerin içinden, diğerlerinden daha iyi sıyrılacak durumdayız ve bu, bu ülkedeki (Martinique) bağlantımız sayesinde olmaktadır. Ne para, ne senet tutmamız gerekiyor” -sonuçta sadece mala oynamak. Kardeşler 1730’a kadar ortak olarak kalacaklar, sonra iş ilişkilerini sürdüreceklerdir. Her ikisi de, elde ettikleri ve az çok beceriyle sakladıkları muazzam kârlar sayesinde atılıma geçmişlerdir. 1730’dan sonra, yalnızca, bu ikisinden en riskli işlere gireni olan Jean’ın işlerini izleyebiliyoruz. Jean 1733’ten sonra oldukça zengindir, birçok komisyoncu ve sahip olduğu gemilerin “müteşebbis kaptan”larına dayanmakta ve bu yüzden de resmi bir ortağa ihtiyaç duymamaktadır. İş ilişkilerinin ve işlerinin sayısı sadece şaşırtıcıdır. İşte armatör, toptancı, gerektiğinde finansör, toprak sahibi, şarap üreticisi ve satıcısı, rantiyedir; işte Martinique, Santo-Domingo, Caracas, Cadiz, Biscaye, Bayonne, Toulouse, Marsilya, Nantes, Rouen, Dieppe, Londra, (tuzlu sığır eti alımları için), Brötanya (bez alınılan için) ile bağlantıları vardır ve diğerlerini saymıyorum. Tabii ki Paris, Cenevre, Rouen bankerleriyle de bağlantılıdır.

Bu çifte zenginliğin (çünkü küçük kardeşinden daha çekingen ve temkinli olmasına rağmen, Pierre Pellet de milyoner olacak kadar zenginleşmiştir) bir aile ortaklığının üzerinde kurulduğunu kaydedelim. Ve, Pierre’in 1728’de evlendiği genç kadının erkek kardeşi olan Guillaume Nayrac, iki kardeşin Amsterdam piyasasındaki muhatapları olmuştur. Ticaret mesleği bir güvenilir işbirlikçiler ile ortaklar ağından vazgeçemeyeceği için, fiili durumda aile çoğu zaman en aranılan ve en güvenilir çözümü sunmaktadır. İşte, siyaset çalkantıları içindeki hükümdar soy zincirlerinin tarihi gibi, tüccar ailelerinin belirleyici tarihini değerli kılan budur. Louis Damigny, Herbert Luthy, Hermann Kellenbenz’in çalışmaları bunun iyi birer gösterimleridir. Veya, Konsüllük ve İmparatorluk döneminde, Fransa Bankası naiplerinin listesini inceleyen Nonnald Szramkiewicz’in kitabı. Adı geçen bankanın, onu kuran ve hepsinin de veya hemen hemen hepsinin de beyaz madene ve İspanyol Amerika’sına bağlıya benzedikleri ailelerin tarihöncesi daha da tutku verici olacaktır.

Ailesel çözüm tabii ki tek çözüm değildir. XVI. yüzyılda, Fuggerler, kendi hizmetlerindeki, Cremona kökenli işgüderlere başvurmuşlardır. Bu otoriter çözümdü. Cremona kökenli Affaitadiler, gerektiğinde yerel firmalarla ortak olan şubeleri tercih etmişlerdir. Onlardan önce, Mediciler, konjonktürün emrettiği durumlarda, basit bir yazı oyunuyla bağımsız kalabildikleri bir şube sistemi kurmuşlardır; bu yolla, örneğin yerel bir iflasın, firmanın tümü tarafından üstlenilmesini önlemektedirler. XVI. yüzyılın sonundan itibaren, esnek, daha az masraflı ve daha hızlı olan *komisyon* sistemi yaygınlaşmaya başlamıştır. Tüm tüccarlar -örneğin İtalya veya Amsterdam'da olduğu gibi kendilerine aynı hizmeti veren diğer tüccarlar için komisyon yapmaktadırlar. Başkaları tarafından üstlenilen işlerden küçük bir yüzde almakla ve tersi durumda, kendi hesaplarındaki aynı kalemden düşmektedirler. Burada tabii ki ortaklıklar değil de, karşılıklı hizmetler söz konusudur. Genelleşen başka bir uygulama, şirketin piç bir şekli olan katılım'dır. Bu kurum, ilgilileri yalnızca tek bir işlem için ortak kılmakta ve gelecek iş için yenilenmesi gerekmektedir. İzleyen sahifelerde buna geri döneceğiz.

Ticari anlaşma ve işbirliğinin biçimi her ne olursa olsun, sadakat, kişisel güven, kesinlik, verilen emirlere uymayı gerektirmektedir. Bunun sonucunda, ortaya oldukça katı bir ticari ahlâk çıkmaktadır. Tüccarlar Hebenstreit ve oğulları, Rouenlı Dugard ve oğulları firmasıyla yarı yarıya hesap katılımı sözleşmesi imzalamışlardır. 6 Ocak 1766'da Hebenstreit firması Dugard firmasına "hiç bir gerek yokken ve hatta açık talimatımıza rağmen" onlara gönderdikleri Senegal sakızını "çok düşük bir fiyattan" sattıkları için, olabilecek en katı mektubu göndermişlerdir. Sonuç açıktır: "çok kötü bir fiyattan satış yapmanıza rağmen, sizden bizim yarımızı telâfi etmenizi istiyoruz". "Dostane" bir çözüm önermektedirler; en azından "bu konuda bir üçüncü kişiye yazmamanız için". Bu durum, böylesine bir işte, ticari dayanışmanın, Rouen'da bile, Amsterdam'daki tüccarın lehine etki ettiğinin kanıtıdır.

Güvenmek, itaat görmek. Simon Ruiz 1564'te Sevilla'da, mutlaka ondan daha genç ve herhalde onun gibi Kastilyalı olan, Valladolidli Geronimo adında bir acenteye sahiptir. Simon Ruiz haklı veya haksız, aniden kızar, genç adamı bilinen herhangi bir hatadan veya aşınnadan ölürü suçlar. Patrona bilgi veren ikinci bir acente, durumdan mutludur, ama işleri

düzeltemez, tersine bozar. Geronimo beklemeden ortadan kaybolur, çünkü Sevilla polisi peşindedir. Fakat bu kaybolma, bir süre sonra Medina del Campo’da ortaya çıkmak ve efendisinin ayaklarına kapanarak özür dilemek içindir. Bir okuma rastlantısı, 1570 belgeleri arasında, Valladolidli Geronimo’nun adına rastlamama yol açtı. Aktarılan olaydan altı yıl sonra, Sevilla’da bez ve yünlü kumaş alanında uzmanlaşmış tüccarlardan biri haline gelmişti. Herhalde başarıya ulaşmıştır. Ayrıntılarının tam olarak belirgin olmamasına rağmen, bu küçük olay, bir tüccarın acentesinden, ortağından veya adamından talep ettiği, talep etme hakkına sahip olduğu öncelikli güven konusu üzerine güçlü bir ışık saçmaktadır. Ve aynı zamanda, efendi ile hizmetkâr, üst ile ast arasında, “feodal” bir şeylere sahip olan ilişkileri de aydınlatmaktadır. Bir Fransız tüccar memuru, XVIII. yüzyılın başında bile, hâlâ yakınlarda elinden kurtulduğuna memnun olduğu efendilerinin “boyunduruk"undan, “egemenlik” inden söz etmektedir.

Zaten, yabancı için Sevilla’mn yoldan çıkartıcı dünyasına girebilmenin tek yolu, burada sözü geçen kimselere, ne pahasına olursa olsun güvenmektir, daha sonra, aynı şekilde ve aynı nedenlerle yoldan çıkartıcı diğer bir kent olan Cadiz’de, Amerika’ya yönelik ve ilke olarak İspanyollara ayrılmış olan belirleyici ticarete girebilmenin de tek yolu buydu. Amerika için köprü başlan olan Sevilla ve Cadiz farklı kentlerdir, buraları sahtekârlığın, dalaverenin, yerel kural ve yetkililerle sürekli olarak alay etmenin geçer akçe olduğu kentlerdir, üstelik bu yetkililer, bir de bu işlerde suç ortaklığı yapmaktadırlar. Fakat bu yozlaşmanın ortasında, tıpkı İspanyol hırsızlarının buluşma yeri olan Triana mahallesi veya San Lucar de Barrameda meydanındaki kulağı kesikler ve *alguazil’ler* arasında da olduğu gibi, tüccarlar arasında bir “semt yasası” bulunmaktadır. Çünkü eğer güvenilir adam size ihanet ederse, yabancı tüccar olan siz hatalısınızdır, yasaların katılığı sizin tepenize acımasız bir şekilde inecektir. Oysa böyle durumlar çok nadirdir. Hollandalılar (XVI. yüzyılın sonundan itibaren) İspanyol filolarına mal yükleyebilmek için, düzenli bir şekilde ve cezaya uğramaksızın, bedel karşılığı satın aldıkları İspanyol adları kullanmakta ve böylece mallarını Amerika’ya götürmektedirler. Cadiz’de herkes, çoğu zaman yaldızları artık parlamayan soylular olan ve değerli maden külçeleriyle, denizötesinden gelen değerli mallar, hatta basit tütün kaçakçılığı alanında uzman olan ve mesleklerini bir sır olarak saklamayan

metedores'i (kaçakçılar) tanımaktadır. Tehlikeye atılmaktan kaçınmayan, fırsat çıktığında gününü gün eden, toplumun iyi tabakaları tarafından parmakla gösterilen bu insanlar, büyük ticari kentin bizatihi ana dayanağı olan bir dayanışma sisteminin içine asli üyeler olarak katılmaktadırlar. *Cargadores* daha da önemlidir. Bunlar, kendilerine emanet edilen yüklerle birlikte, Hindler filosuna binen İspanyollar veya İspanyol vatandaşı olmuş kişilerdir. Yabancılar bunların kurallara uyup uymamasına bağımlıdırlar.

Ağlar, Bölgelere Ayırma ve Fetihler

Bu ticari dayanışma biraz da, iş rekabetlerini, bireyle bireyin ve bundan da fazlası, kentle kentin veya "ulusla" "ulusun" rekabetini tabii ki dışlamayan bir sınıf dayanışmasıdır da. Çoğu zaman fazlasıyla basit bir şekilde söylendiğinin tersine, Lyon'a XVI. yüzyılda egemen olanlar "İtalyan" tüccarlar değil de, Luccalı, Floransalı, Cenevizli (onları uzaklaştıracak olan 1528 güçlüklerinden önce) kolonileridir; bunlar örgütlü ve rakip gruplar halinde olup, her biri "millet" halinde yaşamaktadır, İtalyan kentleri birbirlerinden nefret etme, aralarında kavga etme ve gerektiğinde birbirlerini diğerlerine karşı kullanma maharetini göstermektedirler. Bu tüccar grupları akrabaları, dostları, hizmetkârları, ticari muhatapları, muhasebecileri, kâtipleriyle birlikte düşünülmelidirler. Daha XIII. yüzyılda, Gianfigliazzi ailesi Güney Fransa'ya yerleştiğinde, Armando Sapori onların *"con una vera Jolla eli altri italiani, altri mercatores nostr*i" geldiklerini söylemektedir.

Burada fetihler, bölgelere ayırmalar veya çekirdeklemneler söz konusudur. Akımlar ve ağlar, bunları sahiplenen ve gerektiğinde bunları başkalarına yasaklayan inatçı grupların düzenli egemenliği altındadırlar. Avrupa'da, hatta Avrupa dışında, bu gruplar biraz dikkat edilince kolaylıkla farkedilmektedirler. Şan-sili banker tüccarlar, Sarı nehirden Kanton sahillerine kadar olan Çin kesimini kat'etmektedirler. Güney kıyılarından başlayan başka bir Çin zinciri (özellikle Fu Kien kıyılarından itibaren), Japonya ve Endonezya ile Filipin adalarına doğru, uzun zaman sömürgeci bir yayılma edası taşıyacak olan, bir dış ekonomik Çin resmetmiştir. 1638'den sonra, Japon ticaretinin atılımına kapalı kapılar ardından hükmeden Osakalı tüccarlar, takımadaların tümünün hareket halindeki ekonomisini meydana getirmektedirler. Banyan tüccarların Hindistan içinde

ve dışındaki muazzam yayılmalarından daha önce söz etmiştik: Tavernier'nin dediğine göre, bunların İsfahan'da çok sayıda bankeri bulunmaktadır; İstanbul, Astrakan, hatta Moskova'da da bunlardan vardır. 1723'te, Moskova'daki bir Hindli tüccarın karısı, kocasının ölümünde, onunla birlikte cenaze ateşinde yanmak istemiştir -bu isteği reddedilmiştir-. Hemen "isyan eden Hindli tüccar kadın, zenginliklerini de götürerek, Rusya'dan ayrılmaya karar verir". Bu tehtid karşısında Rus yetkililer geri dönüş yaparlar. Aynı olay 1767'de tekrarlanacaktır. Bundan daha iyi bilinen ve seyirlik olanı, "kibar" veya müslüman Hindli tüccarların Filipinler ve Endonezya kıyılarına varana kadar, Hind Okyanusundaki yayılmalarıdır. Bunların ağları Portekizlilerin sürprizlerine ve Hollandalıların kabalıklarına direneceklerdir.

Avrupa'da ve Akdeniz'de, Batı'da ve Doğu'da, her yerde İtalyanlar ve gene İtalyanlar vardır. İstanbul'un 1204'teki zaptının öncesinde ve bundan da fazlası, sonrasında, Bizans imparatorluğundan daha güzel bir yağma alanı var mıdır? İtalyan ticari fethi, kısa bir süre sonra Karadeniz kıyılarına kadar varacaktır; İtalyan tüccar, denizci, noterleri burada evlerinde gibi olacaklardır. Batı'yı yüzyıllar süren yavaş bir şekilde fethetmeleri ise daha da olağanüstüdür. 1127'den itibaren Ypres fuarlarındadırlar. "XIII. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'yı, aslında Floransa, Piacenza, Milano, Roma ve Venedik'teki büyük kumpanyaların şubelerinden ibaret olan, güçlü firmalarıyla doldurmuşlardır bile. Brötanya (1272-73'ten itibaren), Guingamp, Dinan, Quimper, Quimperle, Rennes ve Nantes'da..., Bordeaux, Agen, Cahors'da yerleşik olarak bulunmaktadırlar". Champagne fuarlarını, Bruges trafiklerini, daha sonra Cenevre fuarlarını, daha da sonra Lyon'un muzaffer fuarlarını, birbiri ardı sıra yeni bir hayata götürmüşlerdir; Sevilla ve Lizbon'un ilk ihtişamını yaratmışlardır; Anvers'in kuruluşunda, daha sonra da Franklurt'un ilk atılımında pay sahihi olacaklardır; nihayet, Besançon fuarları denilen Ceneviz fuarlarının efendileri olacaklardır. Akıllı, canlı, başkaları için çekilmez, haset edildiği kadar nefret edilen İtalyanlar her yerdedirler. Kuzey denizlerinde, Bruges'de, Southampton'da, Londra'da. Akdeniz'in azman teknelerinin gemicileri rıhtımları, liman meyhanelerini işgal etmektedirler; tıpkı İtalyan tüccarların kentleri istila etmeleri gibi. Protestanlar ile kalolikler arasındaki en büyük mücadele alanının Atlantik

Okyanusu olması bir raslantı mıdır? Güney denizcilerine düşman olan Kuzey denizcileri, bu geçmiş, birçok inatçı öfkeyi açıklayacaktır.

Diğer ele gelir ağlar, Mansa tüccarlarının çok inatçı ağlarıdır. Ayrıca, “Fuggerler yüzyılı" sırasında kendi üstüne de çıkan. Yukarı Almanya tüccarlarının, gerçekte birkaç onyıl süren ağı, ama ne kadar parlak! Hollandalıların, İngilizlerin, Ermenilerin, Yahudilerin, İspanyol Amerika’sındaki Portekizlilerin ağları. Büyük bir dış Fransız ağı yoktur, bunun istisnası, Batı ve Doğu Akdeniz’deki Marsilyalılar ve XVIII. yüzyılda Basklar ve Kakılanlarla paylaşılan, İber yarımadası pazarının fethidir. Bu gevşek Fransız başarısı anlamlıdır: başkalarına egemen olmamak, onların egemenliğine girmektir.

Ermeniler ve Yahudiler

Ermeni ve Yahudi tüccarlar hakkında çok sayıda bilgiye sahibiz. Ancak bunlar, bu ayrıntı ve monografi kitlesini bütünsel çizgilerine ulaştırmaya yetmemektedirler.

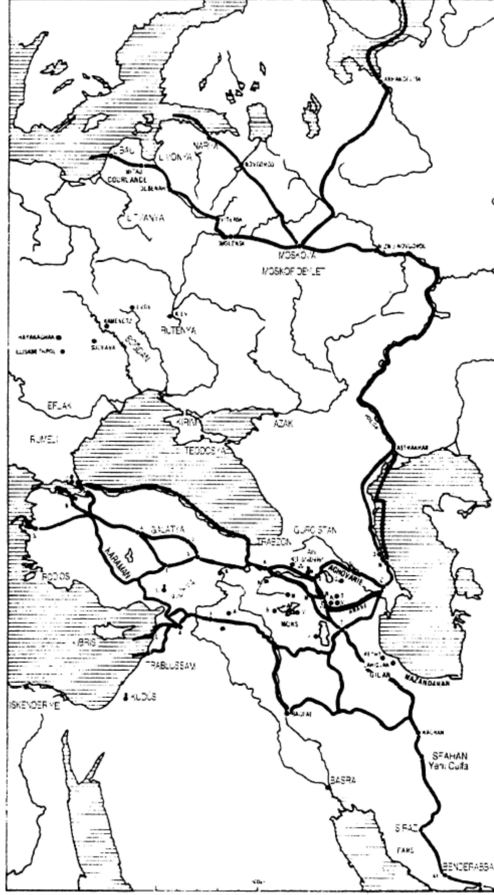
Ermeni tüccarlar, İran mekânının tümünü sömürgeleştirmişlerdir. Zaten şah Büyük Abbas’ın onları yerleştirdiği, İsfahan'ın büyük ve canlı dış mahallesi Culfa’dan hareketle, tüm dünyaya yayılmışlardır. Hind’in bütününü çok erkenden kat’etmişler ve eğer bazı bilgileri abartmıyorsak, bunu özellikle İndüs ve Ganj ile Bengal körfezi arasındaki bölgede başarmışlardır. Fakat güneyde, Portekiz Goa’sında da görülmektedirler; burada 1750’lere doğru, Fransız veya İspanyol tüccarlar gibi “Sainte-Rose manastırından borç almaktadırlar”. Ermeni Himalaya’yı de geçerek Lhassa’ya ulaşmıştır ve buradan, 1500 km.’den fazla uzaklıktaki Çin sınırlarına kadar ticaret yapmaktadır. Bu sınırdan içeri hiç nüfuz edememiştir. Çin ve Japonya, merak uyandırıcı bir şekilde ona kapalı kalmışlardır. Fakat İspanyol Filipinlerinde çok erkenden Ermeni kaynamakladır; muazzam Osmanlı imparatorluğunun her yerinde vardırlar ve burada ortaya, Yahudilerin ve diğer tüccarların mücadeleci rakipleri olarak çıkmaktadırlar. Avrupa cephesinde, Ermeni Moskof devletindedir; buradaki durum, kumpanyalar kurmasına ve İran ham ipeğinin mübadelesini yapmasına izin verecek kadar iyidir; bu ipek el değiştire değiştire, Rus topraklarını geçerek Arhangelsk’e (1676) ve Rusya'ya komşu ülkelere kadar ulaşmaktadır. Bazı Ermeniler Moskof devletine yerleşmekte, onun bitmez tükenmez yollarından, İsveç’e

kadar transit ticaret yapmaktadırlar, buraya ayrıca Amsterdam üzerinden, mallarıyla birlikte de gelmektedirler. Polonya'nın tümü, ondan daha fazla olmak üzere Almanya ve özellikle de Leipzig fuarları onlar tarafından taranmaktadır. Alçak Ülkeler'dedirler, yakında İngiltere'de ve Fransa'da olacaklardır. XVII. yüzyılla birlikte, Venedik'ten itibaren olmak üzere, XVI. yüzyılın sonunda çok karakteristik olmak üzere, Doğulu tüccarların şu ısrarlı istilasına katılarak, İtalya'da rahatça yerleşeceklerdir. Bundan da erken Malta'dadırlar, belgeler onlardan *"poveri ehristiani armeni"* olarak söz etmektedirler, kuşkusuz *poveri,* ama burada "per *alcuni* suoi *negot*ii" bulunmaktadırlar (1552, 1553). Her zaman memnuniyetle kabul edilmemektedirler, bunu söylemeye gerek var mı? 1623 Temmuzunda, Marsilya konsülleri, bir Ermeni ve ipek balyaları işgalinden yakınmak üzere krala yazmışlardır. Bu, kent ticareti için tehlikelidir, konsüller "bu ipeklileri şu büyük Halep piyasasında, İzmir'de ve başka yerlerde satma ve namuslu bir kâr sağlama kolaylığına sahipken, biraz daha fazla kazanmak için dünyanın öbür ucuna kadar koşturan (tabii ki Marsilya'ya kadar) daha açgözlü bir millet yoktur ve öylesine domuz gibi yaşamaktadırlar ki, çoğu zaman ot yemektedirler'' -yani sebze-. Ama Ermeniler bu nedenden ötürü dışarı atılmamışlardır, çünkü aşağı yukarı çeyrek yüzyıl sonra, şövalye Pol tarafından Malta yakınlarında, Ocak 1649'da ele geçirilen İngiliz teknesi, İzmir'den Livorno ve Toulon'a, "çoğu gemide bulunan 64 Ermeniye ait olan 400 ipek balyası" götürmekteydi. Ermeniler ayrıca Portekiz, Sevilla, Cadiz'de, Amerika kapılarında da bulunmaktadırlar. 1601'de Cadiz'e, doğrudan Goa'dan geldiğini iddia eden, Jorge de Cruz adlı bir Ermeni gelmiştir.

Kısacası, işte ticari dünyanın hemen tamamında mevcutturlar. Bu zafer, onların dilinde ve onlardan biri olan Loucas Vananlesti tarafından yazılan, 1699'da Ams- terdam'da basılan bir ticaret kitabında apaçık ortaya çıkmaktadır: "bizim milletten olan siz tüccar kardeşlerimiz için" kaleme alınan bu kitap, ayrıntının hiç de şaşırtmayacağı üzere, Culfalı olan bir koruyucunun, bay Bedros'un adına ithaf edilerek kaleme alınmıştır. Kitap İncil'in sözleriyle başlamaktadır: "Başkalarına... yapma". İlk kaygısı: tüccarı ticari piyasaların ağırlıkları, ölçüleri ve paraları konusunda bilgilendirmektir. Hangi piyasalar? Tabii ki tüm Batı'dakiler, ama aynı zamanda Macaristan, İstanbul, Krakow, Viyana, Moskova, Astrakan,

Novgorod, Hayderabad, Manilla, Bağdat, Basra, Halep, İzmir... Pazarların ve malların incelenmesi, Hind, Seylan, Java, Amboine, Makasar, Manilla piyasalarını ayrıntılı hale getirmektedir. Kalburdan geçirerek yakından incelenmeyi hakeden bu bilgi kitlesi içinde en ilginci, gene, Avrupa'nın çeşitli kentlerindeki karşılaştırmalı konaklama bedelleri veya Mısır'dan Angola'ya, Monotopa'ya ve Zanzibar'a kadar, Afrika'nın delikler ve esrarlarla dolu bir tasviridir. Ermenilerin ticari evreninin görüntüsü olan bu küçük kitap, bize gene de onların masalsı başarılarının anahtarını vermemektedir. Gerçekten de, bu kitabın ticari tekniği, *denklem kurma*'nın yararlarını övmekle yetinmektedir (bu her şeye yetecek midir?). Kitap muhasebe sorununa yaklaşmamakta ve bize bu evrenin ticari, kapitalist mantığının ne olabileceğini açık etmemektedir. Bu nihayetsiz trafikler nasıl kapanmakta ve birbirlerine bağlanmaktadır? hepsi de muazzam Culfa menzili, ve yalnızca onun tarafından mı birbirlerine bağlanmıştır? Yoksa, benim düşündüğüm gibi, başka aracı menziller var mıdır? Doğu ile Batı arasında bir bağlantı hattı olan Polonya'nın Lwow kentinde, kendi adaleti, matbaaları, bir sürü iş bağlantısı olan küçük bir Ermeni kolonisi -onlarla verilen adla "İranlılar"- Osmanlı imparatorluğu yönündeki muazzam araba sevkiyatına egemendir. Bu araba kervanlarının efendisi, kervanbaşı her zaman bir Ermenidir. Acaba, Culfa tüccarlarının ellerinde tuttukları iki muazzam tablo -Batı ve Doğu'dan başka bir şey değil- bu araba sevkiyatıyla mı birbirlerine kaynak yapmaktadırlar? Acaba Ermeni, sonuca varmak için yeterli bir işaret olarak mı, Lwow'da "gürültülü ve saygısız bir lüks" sergilemektedir?

Yahudi tüccarların ağları da dünyanın tümüne yayılmaktadır. Onların başarıları, Ermeni performanslarından çok daha eskidir: daha Roma antikitesinden itibaren Yahudi veya Yahudi olmayan *Syri* her yerde mevcuttur; M. S. IX. yüzyılda, İslam fethi tarafından açılan ilişkileri kullanan Narbonne Yahudileri, "Kızıldeniz veya İran körfezinden geçerek, Kanton'a ulaşmışlardı"; Geniza belgeleri, yüz keresine karşılık bir örnek olmak üzere, lfrikiya'dan, Keyruan'dan, Mısır'a, Habeşistan'a ve yarımada Hindistan'ına yönelik, Yahudi tüccarların ticari bağlantılarını bize açık etmektedirler. X.-XIII. yüzyıllarda Mısır'da (İrak ve İran'da da olduğu gibi) çok zengin Yahudi aileleri, uzak mesafe ticareti, banka, bazen bir eyaletin tümünü kapsayan vergi toplama işlerine girmişlerdi.



ERMENİ TÜCCARLARIN İRAN, TÜRKİYE VE MOSKOF DEVLETİNDE, XVII. YÜZYILDAKİ BAZI GÜZERGÂHLARI

Bu harita Ermeni tüccarların karayolu ağının yalnızca bir parçasını göstermektedir. Türk İmparatorluğu -Halep, İzmir, İstanbul- ve Hazar ve Volga yılları aracılığıyla Rus ülkeleriyle olan bağlantı. Moskova'dan hareketle Libau, Narva ve Arkangelsk'e üç güzergâh. Büyük Abbas'ın Ermenileri 1603-1605'te sürdüğü yeni Culfa, Ermenilerin dünya üzerindeki faaliyetlerinin merkezidir. Araş üzerindeki eski Culfa, yeni kentin tüccar nüfusunun esasını sağlamıştır. Yeni Culfa'nın tüccarlarının büyük tüccar ve toptancı olduklarına dikkat edilmelidir.

Yahudi tüccarlar böylece, yüzyıllarca süren bir zaman içinde sürüp giderek, bir süre önce gözlerimizi kamaştırmış olan İtalyan uzun ömürlülüğünü aşmaktadırlar. Fakat süre rekorunu kıran tarihleri, aynı zamanda zirvelere çıktıktan sonra, korkunç düşüşlere uğrama rekorunu da kırmaktadır. Paranın ve kalbin gizli vatanı Culfa'da gruplanmış olan Ermenilerin tersine, İsrail köklerinden kopuk, başka yerlere taşınmış olarak yaşamaktadır ve bu onun dramıdır; aynı zamanda, başkalarına karışmama konusundaki ısrarlı iradesinin ürünüdür de. Öte yandan, oldukça eskimiş olan uyumları ve sağlıklarının zirvesindeki ticari ağları tek bir darbede parçalarken, dramatik

bir kaderi vahşi bir şekilde kopartan felâketleri aşırı değerlendirmemek ve birbirlerine yaklaştırmamak gerekir. XIII. yüzyıl Fransa'sındaki gibi ciddi başarılar veya XV. yüzyıl Polonya'sındaki gibi zafer halindeki başarılar da olmuş; İtalya'nın çeşitli bölgelerinde, Orta Çağ İspanya'sında ve başka yerlerde bunların benzerleri yaşanmıştır.

1492'de İspanya ve Sicilya'dan, 1541'de Napoli'den kovulan sürgünler iki yöne doğru bölünmüşlerdir: Akdeniz İslam dünyası, Atlantik ülkeleri. Yahudi tüccarlar, Osmanlı ülkesinde Selanik, Bursa, İstanbul, Edirne'de, XVI. yüzyıldan itibaren toptancı ve vergi mültezimi olarak, muazzam servetler edineceklerdir. 1492'den sonra onlara ülkesinde tahammül edecek olan Portekiz, başka bir geniş kümelenmenin hareket noktasıdır. Amsterdam, Hamburg, çoktan zenginleşmiş veya çabucak yeniden zenginleşecek olan tüccarların ayrıcalıklı varış noktalarıdır. Bunların, Hollanda'nın İber yarımadası yönündeki -Lizbon yönünde olduğu kadar, Sevilla, Cadiz ve Madrid yönlerinde de- ticari genişlemesine yardım ettiklerinde hiçbir kuşku yoktur. Aynı zamanda, Piemonte, Venedik, Mantova, Ferrara'da uzun süreden beri faal kolonilerin bulunduğu ve XVII. yüzyılda Livorno'nun yeni talihinin onların sayesinde parlayacağı İtalya yönünde de. Amerika'nın ilk koloni ihtişamının, özellikle de Brezilya ve Antiller'de şekerkamışı ve şeker ticaretinin genişlemesinin yaratıcıları arasında yer aldıklarında da hiçbir kuşku yoktur. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Bordeaux'da, Marsilya'da, 1290'da kovulup ve Cromwell (1654-1656) ile birlikte geri döndükleri İngiltere'dedirler. Sefarad Yahudilerinin, Atlantiğe dağılan Akdeniz Yahudilerinin bu *boom'u*, Hermann Kellebenz'in kişiliğinde tarihçisini bulmuştur. Başarılarının, Amerikan beyaz maden üretiminin az çok erkenden hissedilen tersine dönüşüyle kırılması, ortaya ciddi sorunlar çıkartmıştır. Eğer bir konjonktür onların hakkından gelebildiyse (fakat acaba bu doğru mudur?), bunun nedeni, sanıldığı kadar güçlü olmamalarıdır.

Sefaradların silinmesi, İsrail için bir sessizlik dönemi değilse bile, en azından nisbi bir geri çekilme dönemini başlatmıştır. Diğer Yahudi başarısı, Orta Avrupa'nın seyyar satıcılarından hareketle, yavaş bir şekilde oluşacaktır. Bu Aşkenaz yüzyılı olacaktır; yani ilk ışıltıları, XVIII. yüzyılın prensler Almanya'sındaki "Saray Yahudileri"nin zaferleriyle parlayacak olan, Orta Avrupa kökenli Yahudilerin yüzyılı. Bu konuda yazılmış kutsal

hayat öykülerine yönelik bir kitaba rağmen, burada olağanüstü "girişimci''lerin *kendiliğinden* bir atılımı söz konusu değildir. Otuz Yıl Savaşının bunalımıyla kapitalist kadrolarını büyük çapta kaybetmiş olan bir Almanya'da, bir boşluk meydana gelmiş ve Yahudi ticareti bunu XVII. yüzyıldan itibaren doldurmuştur; bu ticaretin yükselişi, örneğin Leipzig fuarlarında olmak üzere, oldukça erkenden gözle görülür hale gelmiştir. Fakat Aşkenazların büyük yüzyılı, Rothschild'lerin gözkamaştırıcı uluslararası başarılarıyla, XIX. yüzyıl olacaktır.

Bunları söyledikten sonra, Sombart'a karşı, kapitalizmi kesinlikle Yahudilerin icat etmediklerini ekleyelim ve kapitalizmin şu günde, şurada, ve şu veya bu gibi kişiler tarafından icat edildiği düşüncesine katılmadığımızı bildirelim. Yahudiler kapitalizmi icat etmiş veya yeniden icat etmiş olsalardı bile, bu birçok başka kimsenin refakatiyle olmuş olurdu. Yahudiler kapitalizmin sıcak noktalarında olduklarından ötürü mü onu icat etmiş sayılmaktadırlar? Yahudi zekâsı bugün dünya ölçeğinde bilinmektedir. Bu nedenden ötürü, nükleer fiziği Yahudilerin icat ettiğini mi söyleyeceğiz? Amsterdam'da, hisse senetlerinin erteleme ve *primleri* üzerindeki oyunları yöneten kişiler *haline geldikleri* kesindir, ama bu işlemlerin başlangıcında, Isaac Lemaire gibi, Yahudi olmayan kişiler görülmekte değil midir?

Sombart'ın yaptığı gibi, İsrail dininin yönlendirici hatlarıyla çakışan bir kapitalist zihniyetten söz etmeye gelince, bu Max Weber'in protestan açıklamasına, onunkilerle aynı derecede iyi ve kötü delillerle katılmak demektir. Bu dosya, İslamiyet için de aynı derecede savunma yapabilir, çünkü islamiyetin toplumsal ülküsü ve hukuki çerçeveleri "ta başlangıçtan itibaren, yükselen bir tüccar sınıfının fikir ve hedefleriyle uyum içinde biçimlenmişlerdir", fakat "bu nedenden ötürü, bizzat İslam diniyle bir bağlantısı olduğu söylenemez".

Portekizliler ve İspanyol Amerika'sı: 1580-1640

Portekizli tüccarların, muazzam İspanyol Amerika'sı karşısındaki rolleri, yeni incelemeler tarafından aydınlatılmış bulunmaktadır.

Portekiz ve Kastilya taçları 1580-1640 arasında, aynı kralın başı üzerinde birleşmişlerdir. İki ülkenin, bu gerçekten çok teorik olan birliği (Portekiz, bir cins "dominyon" olarak, geniş bir özerkliği korumaktadır), Portekizliler

tarafından Atlantik kıyısındaki bazı esas noktalarda tutulan Brezilya ile, Andların kalbindeki Potosi İspanyol ülkesi arasında, gene teorik olarak, sınırların silinmesine katkıda bulunmuştur. Zaten, adeta mutlak bir ticari boşluk nedeniyle, İspanyol Amerika'sı, yabancı tüccarların maceralarına kendiliğinden açılmaktadır ve Portekizli tüccar ve denizciler uzun zamandan beri, İspanyol topraklarına kaçak olarak girmektedirler. Farkettiğimiz bir olaya karşılık, yüz tanesi elimizden kaçmaktadır. Bu konuda kanıt olarak, Antiller denizinde, birçok çekişmeye konu olan inci adası, Santa Margarita'ya ilişkin, 1558 tarihli tekil bir tanıklığı vermek istiyorum. O yıl bu adaya "Portekizli mürettebat ve yolcuları taşıyan, Portekiz krallığına ait bazı karavelalar ve gemiler" gelmiştir. Sözümona Brezilya'ya gitmektedirler, ama bir fırtına ile bir rastlantı onları adaya sürüklemiştir. Bize bilgi veren kişi "bu şekilde gelenler bize çok kalabalık olarak gözüktüler" diye eklemektedir, "ve bunun kötü niyetle olduğu kaygısını taşıyoruz", *maliciosamenete*. Portekiz varlığı, ileride mantıken daha vurgulu hale gelerek, tüm İspanyol Amerika'sına ve özellikle başkentlerine -Mexico, Lima- ve başlıca limanlarına -Santo Domingo, Hindler Carthagena'sı, Panama, Buenos Aires- nüfuz edecektir.

İlke olarak 1540'ıa kurulan ve bir dizi felâketle yok olan bu sonuncu kent, 1580'de Portekizli tüccarların belirleyici bir kalkılan sayesinde yeniden kurulmuştur. 40 tonluk kadar olan küçük teknelerin Brezilya ile Rio de la Plata arasındaki sürekli bir trafiği, kaçak olarak şeker, pirinç, kumaş, zenci köleler, belki de altın getirmekteydi. Bu tekneler "*carregado de reas de prata*", gümüş riyallerle yüklü olarak dönüyorlardı. Buna paralel olarak, tüccarlar Peru'dan Rio de la Plata yoluyla, Pernambouc, Bahia ve Rio de Janeiro'dan mal satın almak üzere, nakitle gelmekteydiler. Bu yasadışı ticaretin kârları, Francisco Soarez (1597) adlı bir tüccara göre % 100-500 arası ve bazen de inanılmaz bir rakam olan % 1000 olmaktaydı. "Eğer tüccarların bu trafik hakkında bilgileri olsaydı, Hindler Carthagena'sında bu kadar malı rizikoya sokmazlardı" diye eklemektedir. "Bu nedenle Rio (de la Plata) büyük bir ticaretin yoludur ve Peru'ya ulaşmak için en yakın ve en kolay yoldur". Haberli bir küçük Portekizli tüccar grubu için, Rio de la Plata, 1622'ye kadar, gerçekten Potosi gümüşünün yasa dışı çıkartılmasının bir yolu olmuştur. 1605'te, bu kaçakçılığın yılda 500.000 *cruzado* olduğu

tahmin edilmektedir. Bu işe yalnızca, Cordoba *Aduano* Secisinin, iç gümrüğünün (7 Şubat 1622) kurulması son vermişe benzemektedir.

Ancak, Portekiz nüfuzu, İspanyol sömürgelerinin Atlantik kıyılarıyla sınırlı kalmamıştır. Makaolu bir Portekizli tüccar Joao da Gama, 1590’da Pasifigi aşıyor ve Acapulco’ya yanaşıyordu. Ama bu ona yaramamıştır. Ancak, Mexico’da, Lima’da Portekizliler, “elmastan, adi komisyona kadar; en sefil zenciden, en değerli inciye kadar” her şeyin satıldığı dükkânlar açmaktaydılar, tabii sömürge toprağında lüks olan, uzaktaki vatan mallarını unutmaksızın. şarap, zeytinyağ, buğday unu, ince yünlüler, artı büyük toptan ticaretin kendiyle birlikte, ya Avrupa’dan, ya da Filipinler’den getirdiği baharat ve ipekliler, artı burada da- bütün bu trafiklerin gerçek motoru olan Peru gümüşüne yönelik, muazzam bir kaçakçılık. Henüz vasat olan Santiago de Chili gibi bir kentte (XVII. yüzyılda herhalde 10.000 kişilik bir nüfus) bile, işte Portekizli bir tüccar; daha önce Afrika Gine'sinde ikâmet etmiş olan ve vatandaşı Juan Bautista Perez ile 1626-1633 arasında ortak olarak, Panama ve Hindler Carthagena’sına kadar yolculuk yaparak, buralardan zenci köleler, çeşitli mallar, değerli tahtalar satın alan -13.000 pesoya kadar varan muazzam avanslarla- Sebastian Duarte.

Fakat bu ihtişam ancak bir süre devam etmiştir. Üstelik bir de tefecilik yapan bu Portekizli dükkâncılar, çok çabuk zenginleşmektedirler. Kent halkı onlara karşı kolaylıkla ayaklanmaktadır -1634’den itibaren Potosi’de olduğu gibi-.Kamuoyu onları Yeni Hıristiyanlar olmakla -bu çoğu zaman doğrudur- ve gizlice Yahudiliği sürdürmekle -bu mümkündür- itham etmektedir. Engizisyon sonunda işe karışacak ve bir dava ve yakma salgını bu hızlı refaha son verecektir. Bu sonuncu olaylar iyi bilinmektedir: bunlar 1646, 1647 ve 1648 Mexico yargılamaları veya Portekiz asıllı birçok büyük tüccarın da yer aldığı, 11 Nisan 1649’daki yakmadır. Fakat bu başka bir tarihtir.

Lizbon’u merkez alan, Atlantiğin Afrikalı ve Amerikalı iki kıyısına yayılan, Pasifiğe ve Uzak Doğu’ya bağlı olan Portekiz sistemi, Yeni Dünya’da on veya yirmi yıl içinde serpilen muazzam bir şebekedir. Bu canlı serpilme, zorunlu olarak uluslararası önemde bir olgudur. Bu olmasaydı Portekiz 1640’ta herhalde “restorasyondan geçmezdi”, yani İspanya’ya karşı bağımsızlığını elde edemezdi. Bu restorasyonu, çoğu zaman yapıldığı gibi,

Brezilya şekerinin atılımıyla açıklamak, her halükârda yetersiz olacaktır. Zaten hiçbir şey bize, Brezilya şekeri “devre”sinin bizzat bu ticari bolluğa bağlı olmadığını söylememektedir. Gene hiçbir şey, bize bu bolluğun, Sefaradların Amsterdam’da olduğu kadar Lizbon ve Madrid’deki, biraz kısa süren şanlarında da rol oynamadığını söylememektedir. Potosi’den kaçırılan gümüş, Gezegen kral IV. Felipe’nin kreditörleri olan Portekizli Yeni Hıristiyanların sayesinde, Sevilla rıhtımlarına düzenli olarak boşaltılan resmi gümüşe katılacaktır. Fakat geniş ve narin sistem ancak birkaç on yıl sürebilecektir.

Çatışma Halindeki Ağlar, Kaybolmakta Olan Ağlar

Ağlar birbirlerini tamamlamakta, ortak olmakla, birbirlerine eklenmekte, aynı zamanda çatışmaktadırlar da. Çatışmak, her zaman birbirlerini tahrip etmeleri demek değildir. “Birbirlerini tamamlayan düşmanlar” vardır; husumet içinde birarada oluşlar vardır ve bunlar sürmekledir. Hıristiyan tüccarlar ve Suriye ile Mısır tüccarları, yüzyıllar boyunca çatışmaktadırlar, bu doğrudur, ama bu çatışmalarda terazi birbirleri için vazgeçilmez olan bu hasımlardan birinin tarafına yatmamaktadır. Avrupalı çölün sınırındaki kentlerin ötesine asla geçmemektedir: Halep, Şam, Kahire. Bunların ötesinde, kervanlar dünyası, müslümanlar ve yahudi tüccarlar için özel avlanma sahasıdır. Ancak İslamiyet, Haçlı Seferleriyle birlikte, muazzam dolaşım alanı olan İç Denizi kaybetmiştir.

Aynı şekilde, geniş Osmanlı imparatorluğunda tiftik kumaş alıcısı olan ve belgelerin Bursa veya Ankara’da yerleşik olarak gösterdikleri Venedikliler veya Raguzalılar, burada ancak geçici olarak bulunmaktadırlar. Türk topraklarında en ciddi Batı ilerlemesi, Raguzalıların lehine gerçekleşmektedir, ama bu ilerleme, kabaca Balkanların ötesine geçememiştir. Hatta Karadeniz XVI. yüzyılla birlikte İstanbul’un tahsisli gölü haline gelmekte veya yeniden gelmektedir ve hıristiyan ticaretine, ancak XVIII. yüzyılda, Kırım’ın Ruslar tarafından fethiyle (1783) yeniden açılacaktır. Osmanlı imparatorluğunun içinde, Batı karşıtı tepki Yahudi, Ermeni ve Rum tüccarların lehine etki edecektir.

Benzeri direnmelere başka yerlerde de rastlanmaktadır. Kanton’da 1720’den itibaren, bir cins Hindler kumpanyası karşıtı olan, Çinli tüccarların Co-Hong’u ortaya çıkmıştır. Asıl Hindistan’da ise, Banyanların

ağı, eğer buna inanmak mümkünse, İngiliz işgâlinden sonra da yaşamaya devam edecektir.

Bu direnmelere ve bu rekabetlere, tabii ki husumet ve kin de refakat etmektedir. En güçlü, her zaman hedef tahtasıdır. Mandelslo (1638) Surat'da ikâmet ettiği sırada şöyle yazmıştır: "(kendileri de çoğu zaman tüccar olan müslümanlar) gururlu ve saygısız olmak için Benjanlara (Banyanlar) adeta köleymişler gibi ve tıpkı Avrupa'da acı çektirilen yerlerde Yahudilere yapıldığı gibi, küçümseme ile davranmaktadırlar". Yer ve zaman değiştirerek, aynı tavır XVI. yüzyıl Batı aleminde, Simon Ruiz ve dostlarının demelerine göre, her şeyi yutmaya hazır ve başkalarını atlatmak üzere fitili almış olan Cenevizlilere karşı kaydedilecektir. Veya XVII. yüzyılda Hollandalılara karşı. Daha sonra İngilizlere karşı.

Bütün ağlar, hatta en güçlüleri hile, bir gün veya başka birinde, gerilemelere, dalgalanmalara tanık olmaktadır. Ve bir ağın merkezindeki her zayıflama, sonuçlarını konumlarının bütününde ve herhalde en fazla çevresinde hissettirmektedir. Bulanık ve tartışılabilir bir formülle, İtalya'nın gerilemesi olarak adlandırdığımız şey sırasında, Avrupa'da meydana gelen durum böyledir. "Gerileme" herhalde tam uygun kelime değildir, ama XVI. yüzyılın sonundan itibaren İtalya karmaşık durumlar ve güçlüklerle karşılaşmıştır; o sıralar Almanya, İngiltere ve Doğu Akdeniz'deki konumlarım kaybetmektedir. Benzeri olaylar, XVIII. yüzyılda Battık mekânında da, Hollanda'nın İngiltere'nin yükselen gücü karşısında silinmesiyle ortaya çıkmıştır.

Fakat egemen tüccarların silindikleri yerlerde, telâfi yapıları yavaş yavaş su üstüne çıkmaktadır. "Fransız Toskana'sı", yani Fransa'ya yerleşen İtalyanlar, 1661 civarında herhalde daha önce 1648 mali bunalımından beri bocalamaktadırlar; güçlü bir şekilde koksalmış olan, Fransa'daki Hollanda ağı XVIII. yüzyılın başından beri güçlüklerle karşılaşmaktadır. Ve sanki rastlantıymış gibi, yuvarlak bir tarih olarak, 1720'ye doğru, daha fazla sayıda olan Fransız *toptancılar,* Fransız limanlarının göz kamaştırıcı atılımını örgütlemişler, ilk büyük çaplı Fransız kapitalist yapılarının taslağını oluşturmuşlardır. Fransız tüccarlarının bu atılımı, kısmen "yerli" unsurlar, kısmen de, eskiden Fransa'dan çıkmış olan protestanların merak uyandırıcı yeniden yerleşmeleriyle gerçekleşmiştir. Aynı ikâme olgusu,

Almanya’da Saray Yahudilerinin lehine, İspanya’da Katalan ve Bask tüccarlarının yanı sıra, devlete borç verenler mertebesine yükselmiş olan *Cinco Gremios* Mayores’in Madridli tüccarlarının yükselişiyle tahmin edilir hale gelmektedir.

Tabii ki bu ilerlemeler, ancak ekonomik yükselişlerin sayesinde mümkündür. XVIII. yüzyılda yerel veya daha doğrusu ulusal düzeyde yeni talihlerin yükselişini Fransız refahı, Alman refahı, İspanyol refahı sağlamıştır. Fakat Fransa'da, Almanya’da ve İspanya’da yabancı tüccarların egemenliği kesintiye uğramasaydı, XVIII. yüzyılın atılımı buralarda başka türlü gelişecek, herhalde ek bazı güçlüklerle karşılaşılacaktı.

Ancak, başarısız hale gelen faal bir ağ, her zaman kayıplarını telâfi eğilimindedir. Şu veya bu bölgeden ayağı kaydırılınca, avantajlarını ve sermayelerini başka bir yere taşımaktadır. Bu en azından, güçlü ve çoktan beri biriktirici hale gelmiş bir kapitalizmin oyunda olduğu her seferinde kuraldır. Örneğin, XV. yüzyılda Karadeniz’de ticaret yapan Cenevizli tüccarlar için durum böyledir. İstanbul’un alınmasından (1453) çeyrek yüzyıl kadar sonra, Türklerin onların Kırım’daki karakollarını ve özellikle de önemli Kefe kontuarını ele geçirmelerinden sonra (1479), Cenevizliler Doğu Akdeniz’deki tüm konumlarını hemen terketmemişlerdir: örneğin Sakız’da 1566’ya kadar kalacaklardır. Fakat, faaliyetlerinin en iyi kısmı, onların Batı’da, İspanya’da, Fas’ta zaten sahip oldukları ve kısa bir süre sonra da Anvers ve Lyon’da sahip olacakları ağı güçlendirmekte ve geliştirmektedir. Doğu’da bir imparatorluk ellerinden kaçmıştır, onlar da Batı’da bir yenisini kurmaktadırlar. Aynı şekilde, Hind Okyanusu boyunca ve Filipinler ile Endonezya’da yenilen, eski başarı alanlarında ölümüne yaralanan Portekiz imparatorluğu, XVI. yüzyılın son yılları ve XVII. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte, Brezilya ve İspanyol Amerika’sına çekilmiştir. Aynı şekilde, XVII. yüzyılda büyük Floransa firmalarının sansasyonel geri çekilmelerine rağmen, İtalyan tüccarları, Venedik’ten itibaren Orta Avrupa’ya doğru açılan yollar aracılığıyla, 1600’lerden sonraki konjonktürün onlara getirdiği düş kırıklığına, bu bölgede hafif, ama güvenilir bir telâfi bulmuşlardır. Bir Bergamolu, yani bir Venedik uyruğu olan Bartolomeo Viatis’in, Nuremberg’de, bu kentin en zengin tüccarlarından biri (hatta en zengini) haline gelmesi, böylece tamamen rastlantı değildir; İtalyanların Leipzig, Nuremberg, Frankfurt, Amsterdam,

Flamburg’da faal hale gelmeleri; İtalyan mal ve modalarının Viyana’ya ve bundan da fazlası, faal Krakow ve Lwow menzilleri aracılığıyla Polonya’ya ulaşmaya devam etmeleri de rastlantı değildir. Polonya arşivlerinde muhafaza edilen mektuplar, XVII. yüzyılda İtalyanları Polonya kent ve fuarlarında göstermektedir. Bunlar, herkesin farkedeceği kadar kalabalıktırlar. Şu küçük hikâyeden karar verilsin: 1645’te bir İspanyol askeri. Alçak Ülkeler’de, Varşova’daki Polonya kraliçesine armağan olarak danteller ve isteği üzerine, Fransa modasına göre giydirilmiş bir taş bebek götürmek üzere, ulak olarak görevlendirilmiştir; kraliçe bu bebeği “hizmetindeki terziler ona bu modaya göre elbise diksinler” diye istemiştir, çünkü “Polonya’daki elbiseler onu boynu omuzlarına gömülmüş gibi göstermekledirler ve zevkine uygun değillerdir”. Ulak varır, ona elçi muamelesi yapılır. Sır gibi söylediğine göre “Latince bilmem, bana şöyle böyle yardımcı oldu, çünkü aksi taktirde dillerinden tek bir kelime anlamazdım... ve dilimizden yalnızca İtalya’da kullanılan signoria tarzına *(dar* sigıioıia) dair bir şeyler biliyorlar, çünkü bu ülkede çok sayıda İtalyan tüccarı var”. Dönüş yolunda, “Polonya krallarının taç giydirilme yeri olan” Krakow’da duraklar ve burada da “her şeyden önce ipekli ticareti yapan, çok sayıda İtalyan tüccar”ını işaret eder. Kuşkusuz minik, ama anlamlı bir tanıklık.

Fetihçi Azınlıklar

Yukarıdaki örnekler, akım ve ağların efendisi olan büyük tüccarların, sıklıkla yabancı azınlıklara mensup olduklarını işaret etmektedirler; bunlar ya ulusları (Yakışıklı Philippe veya I. François Fransa'sında veya 11. Felipe İspanya’sında İtalyanlar), ya da farklı inançları nedeniyle -Yahudiler, Ermeniler, Banyanlar, Parsiler, Rusya’da Raskolnikiler veya müslüman Mısır’da Hıristiyan Kiptiler- yabancıdırlar. Neden bu eğilim? Her azınlığın birbirine sarılmaya, iç yardımlaşmaya, kendini savunmaya doğru doğal bir eğilime sahip olduğu açıktır: dışarıda bir Cenevizli, bir Cenevizliyle; bir Ermeni, bir Ermeniyle dayanışma halindedir. Charles Wilson, yakınlarda yayınlanan bir makalesinde, Londra’nın en büyük iş alanların, özellikle şu zenaat tekniklerini yayma rolleri işaret edilmiş olan, sürgün Fransız protestanlarının sızmasını, belli bir eğlenme payıyla birlikte aydınlatmış bulunmaktadır. Öte yandan bunlar, İngiliz başkentinde her zaman bütünsel ve kimliğine kıskançlıkla bağlı bir grup oluşturmuşlardır ve hâlâ da

oluşturmaktadırlar. Öte yandan, bir azınlık kendini kolaylıkla baskı altına alabilen çoğunluk tarafından sevilmediği duygusuna kapılmaktadır, bu da onu, bu çoğunluğa karşı fazla bir ar duygusuna sahip olmaktan alakoymaktadır. Acaba bu, mükemmel bir “kapitalist” olmanın biçimi midir? Gabriel Ardant “Homo *economicus* (o bundan, kapitalist sistem tarafından tamamen kazanılmış insanı anlamaktadır) benzerine karşı şefkat duygularına sahip değildir. Karşısında alıcılar, satıcılar, borç verenler, borç alanlar gibi, ilke olarak tamamen ekonomik ilişkiler içinde olduğu ekonomik ajanlardan başka bir şey istememektedir” diye yazabilir. Aynı çizgi üzerinde, Sombart Yahudilerin üstünlüğünün “kapitalist zihniyet”in oluşumuna, dinsel hükümlerin dindaşlara karşı yasakladıklarına, diğerlerine karşı izin vermesinde görmektedir.

Fakat açıklama kendiliğinden tersine dönmektedir. Kendine özgü yasaklama- lan olan, tefecilik ve hatta para mesleklerini -yalnızca ticari olmayan çok sayıda servetin kaynağı- gayrimeşru olarak gören bir toplumda, “anormal"leri, toplumun tümü için gerekli, ama kötü görevlere hapseden, toplumsal oyunun kendi değil midir? Eger Alexandre Gerschenkron'a inanacak olursak, ortodoks sapkınları olan Raskolnikilerin Rusya’da başına gelenler böyle olmuştur. Bunların rolleri, Yahudiler veya Ermenilerinkilerle karşılaştırılabilir niteliktedir. Orada olmasalardı icat edilmeleri gerekmez miydi? Venedik yurttaşı Marino Sanudo, onlara ters düşecek tedbirlere kızarak, “Yahudiler bir ülkede fırıncılar kadar gereklidirler" diye haykırmaktadır."

Bu tartışmada, “kapitalist zihniyet" yerine, toplumdan söz etmek daha iyi olacaktır. Orta Çağ ve Modern Avrupa’nın siyasal kavgaları ve dinsel tutkuları, yabancı haline getirilen çok sayıda bireyin cemaatlerden atılmasına; bu da onların azınlık olarak sürgüne gitmelerine yol açmıştır. İtalyan kentleri, tıpkı klasik dönemdeki Eski Yunan kentleri gibi, kavgacı eşek arısı kovanlarıdır: surların içinde yurttaşlar ve sürgünler vardır -bu öylesine yaygınlaşmış bir toplumsal kategoridir ki, onlara bir cins adı verilmiştir: *fuorusciti*-, Bunların, onları kovan, sonra da bir gün yeniden kabul eden kentlerin göbeğine varacak şekilde mallarını, iş ilişkilerini korumaları, bir aileye karşılık, on Cenovalı, Floransak, Luccalı ailenin öyküsüdür. Bu *fuorusciti* özellikle tüccar olduklarında, böylece servet yoluna atılmış değiller midir? Büyük ticaret, “uzak mesafe ticareti"dir.

Onlar buna mahkûmdurlar. Sürgünler, uzaklaşmaları olgusundan ötürü başarıya ulaşmaktadırlar. Örneğin 1339'da bir grup soylu, Cenova'da sürekli denilen *dogelerle* birlikte kurulmuş olan halk yönetimini reddeder ve kenti terkeder. Bu sürgüne giden soylular, *nobili vecchi* adı verilenleridir; halk yönetimine tabi olarak kentte kalanlar ise *nobili novi*'dir; bu kırılma, sürgünler kentlerine döndükten sonra da devam edecektir. Ve sanki raslantıymış gibi, dışarıyla olan büyük işlerin efendileri haline gelenler -hem de uzaktan- *nobili vecchi*'dir.

Başka sürgünler: Amsterdam'da Museviliğe geri dönen, İspanyol veya Portekizli marranolar. Gene kayda değer sürgünler: Fransız Protestanları. Nantes fermanının 1685'te yürürlükten kaldırılması kuşkusuz daha sonra Fransız ekonomisinin efendisi olan Protestan Bankasını *ex nihilo* yaratmamış, ama onun gelişimini sağlamıştır. Yeni bir türden olan bu *fuorusciti,* krallık içindeki ilişkilerini, onun kalbi olan Paris'e varana kadar korumuşlardı. Geride bıraktıkları sermayelerinin önemlice bir bölümünü, çok kereler dışarı çıkartmayı başarmışlardı. Ve tıpkı *nobili vecchi* gibi, bir gün güçlü olarak geri dönmüşlerdir.

Sonuçta bir azınlık, sanki önceden ve sağlam bir şekilde inşa edilmiş bir şebeke gibidir. Lyon'a varan balyanın, yerleşmek için bir masa ve bir yaprak kâğıttan başka bir şeye ihtiyacı yoktur, Fransızlar buna çok şaşırmaktadırlar. Fakat bunun nedeni bu piyasada doğal ortaklara, habercilere, Avrupa'nın çeşitli piyasalarında muhataplara sahip olmasıdır. Kısacası, bir tüccarın kredisini meydana getiren ve edinmek için yıllarca uğraşılan her şey. Aynı şekilde, Leipzig ve Viyana'da -yoğun iskân edilmiş Avrupa kesiminin kıyısında kalan bu kentler, XVIII. yüzyılın atılımıyla doğrulmakladırlar- Alçak Ülkeler'den gelenler. Names fermanının kaldırılmasından sonra sürgün gelen Fransızlar (bunların ilkleri, Leipzig'e 1688'de gelmiştir) İtalyanlar, Savualılar, Tirollüler gibi yabancı tüccarların serveti karşısında şaşkına dönmemek mümkün değildir. Hiç veya hemen hemen hiç istisna yoktur: şans yabancıdan yanadır. Kökeni onu uzak kemlere, piyasalara, ülkelere bağlamakta; uzak mesafe ticaretine, büyük ticarete atmakladır. Acaba "felâket her şeye iyi gelir" diye düşünmek gerekir mi? Ama bu fazlasıyla iyi olur.

TİCARİ ARTIK DEĞER, ARZ VE TALEP

Ağlar ve akımlar bir sistem resmetmektedirler. Tıpkı bir demiryolundaki rayların, elektrik hatlarının, vagonların, personelin bütünü gibi. Her şey hareket için ayarlanmıştır. Fakat, hareket bizatihi bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Ticari Artık Değer

Açıktır ki, malın yer değiştirebilmesi için, yolculuğu esnasında fiyatının artması gerekir. Bu benim *ticari artık değer* olarak adlandırdığım şeydir. Acaba bu, istisnası olmayan bir kural mıdır? Evet veya hemen hemen. XVI. yüzyılın sonunda, bir İspanyol sekizlik sikkesi Portekiz'de 320 ve Hindistan'da 480 *reis* etmekteydi. XVII. yüzyılın sonunda, Le Mans imalathanelerinde, etamin kumaşın bir vure'ı üç riyal, İspanya'da 6 ve Amerika'da 12 riyal etmekteydi. Ve örnekler böyle sürüp gitmektedir. Bu durumun sonucunda, uzaktan gelen nadir malların şaşırtıcı fiyatları ortaya çıkmaktadır. 1500'e doğru Almanya'da bir libre safran (İtalyan ve İspanyol kökenli) bir atla aynı değerdeydi; bir libre şeker ise üç süt domuzu kadar etmekteydi; 1519'da Panama'da bir at 24,5 peso, Kızılderili bir köle 30 peso, bir kırba şarap 100 pesoydu. 1248'de Marsilya'da 30 metre Flandre yünlüsü, müslüman bir kölenin iki-dört katı arasında etmekteydi. Fakat Yaşlı Plinus bile Hind ürünlerinin, karabiber veya baharatın Roma'da üretim fiyatlarının yüz katma satıldıklarını işaret etmişti. Böylesine bir yol güzergâhının üzerinde, akımın dönmeye başlaması için, kârın kendi hareketinin maliyetlerini karşılayabilecek bir düzeyde gerçekleşmesinin şart olduğu açıktır. Çünkü bir malın alım fiyatına taşıma maliyeti eklenmektedir ve bu, dün özellikle yüksek olan bir kalemdir. 1318 ve 1319'da Champagne fuarlarından satın alınan ve Floransa'ya götürülen yünlüler için, vergi, ambalaj ve diğer masrafların da dahil olduğu taşıma harcaması (6 sevkiyat söz konusudur), alış fiyatının, "*primo costo'nun* 11,80; 12,53; 15,96; 16,05; 19,21; 20,34'dür. Bu masraflar, aynı güzergâh üzerinde ve aynı mal için, 1 ile 2 kat arasında değişmektedir. Onun için, bu yüzdeler nisbeten düşüktür: kumaşlar pahalı mallar olmanın yanı sıra, düşük ağırlıktadırlar. Yükte ağır, pahada hafif bir mal -buğday, tuz, tahta, şarap- ilke olarak, mutlak bir zorunluluk değilse -bu durumda da, zorunluluk taşımanın bedelini ödemektedir-, *karayolları* üzerinde uzun yolculuklar yapmamaktadırlar. Daha 1398'de bu ad altında ün kazanmış olan Chianti şarabı, ucuz bir şarap,

hektolitresi bir florin olan bir “povero”dur. (Mal- voisie şarabı 10-12 florin etmektedir). Greve’den Floransa’ya taşınınca (27 km.) fiyatı % 25-40 artmaktadır; yolculuk Milano’ya kadar uzarsa, fiyatı üç katma çıkacaktır. 1600’e doğru bir şarap fıçısının La Vera Cruz’dan Mexico’ya taşınması, şarabın Sevilla’daki alış fiyatı kadar tutmaktadır. Daha sonraları bile, Cantillon’un döneminde “Burgonya şarabının Paris’e arabayla getirilmesi, çoğu zaman şarabın yerindeki fiyatından pahalıya malolmaktadır".

Bu eserin birinci cildinde, her zaman pahalı olan ve esnekliği bulunmayan bir taşıma sisteminin engelleri üzerinde durduk. Federigo Melis, XIV. ve XVI. yüzyıllarda, tekne gövdelerinin, buna bağlı olarak ambarlarının büyümesi ve *ad valorem* olarak yerleştirilme eğilimine giren artımlı tarifelerin hizmete sokulmasıyla, *deniz* taşımacılığı için gene de muazzam bir çabanın sarfedildiğini göstermiştir: böylece pahalı mallar, sıradan mallar için de kısmen ödeme yapmış olmaktadırlar. Fakat bu, genelleşmesi yavaş olan bir uygulamadır. XVI. yüzyılda Lyon’da, karayolundan taşımanın bedeli, malın ağırlığına göre hesaplanmaktadır.

Sorun tüccarın gözünde, her halükârda aynı olarak kalmaktadır: ona doğru bir yük gemisi veya bir araba, veyahut da hayvan sırtında gelen malın, bu yol esnasında öylesine bir değer kazanması gerekir ki, işlerin görülmeyen masraflarının dışında, taşıma maliyeti ve tüccarın ümid ettiği kârla artmış olan alış Fiyatını ödemeye olanak versin. Eğer bu olmayacaksa, parasını ve zahmetini riske sokması ne için olacaktır? Mal bu işi, az çok kolaylıkla başarmaktadır. Tabii ki “krali mallar" -bu, karabiber, baharat, kırmızböceğini ifade etmek için, Simon Ruiz tarafından kullanılan bir deyimdir; biz buna bir de sekizlik sikkeleri ekledik- için sorun yoktur: yolculuk uzundur, ama kâr garantilidir. Eğer bu malların rayiçleri umud ettiğim gibi çıkmazsa, beklerim; biraz sabırla her şey yoluna girecektir, çünkü alıcı hiçbir zaman eksik değildir. Her ülke, her dönem kendi “krali mallar”ına sahip olmuş, bunlar diğer mallardan daha yüksek ticari artık değerler vaad etmişlerdir.

Giambattista Gemelli Careri’nin birçok bakımlardan sürükleyici olarak okunan yolculukları, bu kuralı harika bir şekilde resmetmektedirler. Kârdan çok keyfi için 1694’te dünya turuna çıkan bu Napolili, uzun yolculuğunun masraflarım karşılamanın yolunu bulmuştur: varılacak yerde özellikle değer

kazanacağı bilinen malları, bulunulan yerden satın almak. İran körfezindeki Benderabbas'tan "incir, şarap, hayat suyu... Çok kâr sağlayan ve Hind'e kurutulmuş veya sirkede korunmuş olarak götürülen tüm İran meyvaları... yüklenecektir; Yeni İspanya'ya gitmek üzere Manilla kalyonuna binilirken, Çin gümüşü edinilecektir: "Yüzde üç yüz kâr var" diye sır vermektedir. Ve işler böyle yürüyüp gitmektedir. Sahibiyle birlikte yolculuk yapan mal, onun için her adımda ürün getiren, yolcunun masraflarım ödeyen ve hatta ona, Napoli'ye döndüğünde, iyi kârlar sağlayan bir sermaye haline gelmektedir. Bundan aşağı yukarı bir yüzyıl önce, 1591'de, o da dünya turuna çıkmış olan Francesco Careletti, ilk ticari mal olarak, "krali mal" sayılabilecek, zenci köleleri seçmişti; bunları Sao Tome adasından satın alıp, sonra Hindler Carthagena'sında satmıştı.

Sıradan mallar için, işler tabii ki daha az kolaydır; ticari işlem ancak binlerce tedbir pahasına verimli olabilecektir. Teorik olarak, en azından başrahip Condillac gibi bir iktisatçı için, her şey basittir: uzak mesafeli mübadelelerin altın kuralı, bir malın bol olduğu bir pazarla, aynı malın nadir olduğu bir pazarı temasa geçirmektir. Uygulamada, bu koşullara hükmedebilmek için, tedbirli olunduğu kadar, haberli de olunmak gerekmektedir. Ticari mektuplaşmalar bunu aşırı bollukta kanıtlamaktadırlar.

1681 Nisanında, Livorno'da, Giambattista Sardi'nin dükkânındayız. Toskana'nın esas limanı olan Livorno, Akdeniz'e ve en azından Amsterdam'a kadar olmak üzere, Avrupa'nın tümüne geniş ölçüde açıktır. Bu sonuncu kentte Lucca kökenli olan Benjamin Burlamacchi bir kontuar yönetmekte, burada Baltık, Rusya, Hindler veya başka yerlerden gelen mallarla ilgilenmektedir. Doğu Hindler Kumpanyasının bir filosu kente gelmiş bulunmaktadır ve iki tüccarımız arasında bir mektuplaşma bağının kurulduğu sırada, tarçın fiyatları düşmektedir. Livornolu bu "krali mal" üzerinde bir operasyona girişmeyi düşünür. Projelerle dolu olarak Burlamacchi'ye yazar, bu işi "yalnızca kendi hesabına yapmayı" düşündüğünü, yani muhatabıyla paylaşmayacağını açıklar. Sonunda iş gerçekleşemez ve bu kez Burlamacchi ile ortaklığa hazır olan Sardi, Amsterdam'dan Livorno'ya götürülecek tek bir ilginç mal olarak, "*vacchette*''yi, yani kısa bir süre sonra İtalya pazarlarını istila edecek olan şu Rus derilerini görmektedir. Bu 1681 yılında, bu deriler Livorno'da

kurallara uygun bir şekilde kote edilmişlerdir bile; hatta bu kente, yanlarında havyar fıçıları olduğu halde, Arhangelsk'ten doğrudan gelmektedirler. Eğer bu deriler "güzel renkli, içi kadar dışı da iyi, geniş, ince ve 9-10 Floransa libresini geçmeyen ağırlıkta"ysalar, Burlamacchi bunlardan bir miktarını iki tekneye yükleyecektir (rizikoyu bölmek için); bunlar *"de buona dijesa, che venghino can buon*i *convoglio"* teknelerdir ve bu iş, kuzey seyrüseferinin kış mevsiminde kapanmasından önce olmaktadır. Amsterdam'da 12'ye satılan deriler, Livorno piyasasında 26,5 ve 28'e, yani iki katından fazlaya kote edilmişlerdir. Sardi, Livorno'daki maliyetin 24'ü aşmaması gerekir diye yazmaktadır; böylece % 10'luk bir kâr hesaplamaktadır. 6 deri dengi Texel'e yüklenmiştir ve Burlamacchi, Sardi'nin talimatına göre, bir Venedik bankerine bir senet çekerek, alış maliyetinin yarısını ödeyecektir, Demek ki her şey hesaplanmıştır. Ama bu iş sonunda parlak olmayacaktır. Önemli miktarda sevkiyat, Mayıs 1682'dc Livorno fiyatlarını 23'e düşürecek; vasat kaliteden olduğu anlaşılan deriler yavaş satılacaktır. 1681 ve 1682'de birçok işleme girişmiş olan -özellikle Cenova sahillerinin zeytinyağ ve limonunun ihracatı- ve Amsterdam ve İngiltere ile geniş bir ticaret sürdüren, bazen de tek başına, bütün bir gemiyi malla dolduran Sardi firması için, kuşkusuz pek fazla önemli değildir. Fakat bu olayın yararı, uzaktan öngörmenin ve ticari artık değeri örgütlenmenin ne kadar zor olduğunu göstermektir.

Bu ileriye dönük hesapları yapmak, yeniden yapmak, girişmeden önce işlem hakkında defalarca düşünmek, bir tüccarın bitmez tükenmez işidir. Amsterdamlı metodik bir toptancı, Fransa'da bir iş yapmayı düşündüğünde, Rouen'daki komisyoncu Dugard ve oğlu firmasına "cevap olarak bana, sizde en çok satan malların fiyatlarını bildirmenizi ve aynı zamanda tüm maliyetleri kapsayan bir satış hesabı göndermenizi... Bana özellikle balina dişi, kırmızı balina yağı, kökboya, kurutulmamış taze üzüm, İzmir pamuğu, sarı tahta, çelik tel... yeşil çay rayiçlerini bildiriniz" diye yazmaktadır. Bir Fransız tüccar da kendi cephesinden (16 Şubat 1778), bir Amsterdamlı tüccardan bilgi almaktadır. "Hayat suyunun sizde satış biçimini bilmediğim için, bana 30 velte'in Fransız parasıyla ne ettiğini bildirir misiniz? Hesabımı buna göre yapacağım ve bundan sonra bir avantaj görürsem, size bir parti gönderip göndermemeye karar vereceğim...".

Ticari artık değerin, her ticari mübadelenin zorunlu teşvikçisi olduğu, o kadar kendinden bellidir ki, bunun üzerinde ısrar etmek saçma olacaktır. Ancak bu durum, gözüktüğünden daha çok şey açıklamaktadır, özellikle, sözümona hayat pahalılığının kurbanı olduğu söylenilen ülkeleri otomatikman avantajlı kılmakta değil midir? Bunlar en parlak fenerler, öncelikli cazibe merkezleridir. Mal bu yüksek fiyatlar tarafından çekilmektedir. İç Denize egemen olan Venedik, uzun süre hayat pahalılığı içinde yaşamıştır ve XVIII. yüzyılda hâlâ yaşamaktadır. Hollanda pahalı bir ülke haline gelmiştir: insanlar, özellikle de fakirler, hatta daha az fakirler, burada zor belâ yaşayabilmektedirler. İspanya, V. Carlos döneminden beri, korkunç derecede pahalı bir ülkedir: bir Fransız seyyah (1603) “İspanya’da para hariç, her şeyin pahalı olduğuna dair atasözünü burada öğrendim" demektedir. XVIII. yüzyılda durum hâlâ böyledir. Fakat İngiltere kısa bir süre sonra, kınlamaz bir rekorun sahibi olmuştur: burası en mükemmelinden, yüksek gündelik harcamalar ülkesidir: bir ev kiralamak, bir araba kiralamak, sofra donatmak, otelde kalmak, bu ülkedeki yabancılar için iflas ettiricidir. Daha 1688 devriminden önce ele gelen bu hayat pahalılığı ve ücret yükselişi, acaba oluşmakta olan İngiliz önceliğinin bedeli, veya işareti veya koşulu mudur? Yoksa bunlar herhangi bir önceliğin sonuçları mıdır? 1599-1597 arasında İtalya, Fransa, Alçak Ülkeler, Almanya, Polonya’da dolaşmış olan ve bu arada iyi bir gözlemci olan İngiliz seyyahı Fynes Moryson, şu şaşırtıcı düşünceye sahiptir: “Polonya ve İrlanda’da gerekli tüm malların garip bir şekilde ucuz olmasına karşılık, beyaz madenin buralarda kıt olduğunu ve çok daha değerli olduğunu gördükten sonra, bu gözlemler beni ortak inancın tamamen tersi bir kanıya yöneltti, yani bir devletin gelişmekte olduğunu anlamak için, bu maddelerin pahalılığından daha kesin bir işaret yoktur”. Pinto’nun ileri sürdüğü de budur. Bu aynı zamanda, Quesnay’nin *paradoxe’*udur: “Bolluk ve pahalılık zenginliktir’’. 1787’de Bordeaux’dan geçen Arthur Young şöyle kaydetmekteydi: “Ev ve daire kiraları her gün artıyor; yükselme, (1783) barış(ın)dan beri önemli miktarda, üstelik tam da, birçok yeni evin yapıldığı ve yapılmakta olduğu sırada, ama bu inşaatlar genel fiyat yükselişiyle çakışmaktadır: hayat pahalılığının on yılda % 30 arttığından yakınılıyor. Refahın gelişmekte olduğunu, bundan daha açık olarak hiçbir şey kanıtlayamaz”. Bu daha 20 yıl önce, 1751’de genç başrahip Galliani’nin para hakkındaki kitabında söylediği şeydir: “Malların fiyatlarının yüksek

olması, en büyük zenginliklerin nerede olduğunu bilmek için en iyi rehberdir”. Ve Leon Dupriez’in zamanının “evrimleri ayak sürüyen ülkeler”dekilere nazaran daha yüksek bir ücret ve fiyat düzeyine sahip olan, “yükselmekle olan ülkeler” hakkıuulaki fikirleri akla gelmektedir. Fakat, bu cins düzey farklılıklarının nedenlerine gelmemiz gerekmektedir. Yapı, örgüt üstünlüğü, çabuk söylenmiş lâflar olacaktır. Aslımla dünya yapısından söz etmek gerekecektir.

Tabii ki, İngiltere’nin istisnai kaderini, bu temel gerçeğe getirmek cazip olacaktır. Yüksek fiyatlar, yüksek ücretler, ada ekonomisi için yardımdır, ama aynı zamanda da engeldir. Temelde, düşük fiyatlı istisnai bir yün üretiminden teşvik gören yünlü kumaş endüstrisi, bu güçlükleri aşmakladır. Fakat acaba, diğer endüstriyel faaliyetler için aynı durum söz konusu mudur? XVIII. yüzyılın sonundaki makina devri- minin, harika bir çıkış kapısı olduğunu kabul edelim.

Arz ve Talep: İlk Harekete Geçirici

Mübadele için ilk teşvik, tabii ki arzdan ve talepten, iyi bilinen aktörler olan, fakat bayağılıklarının farketmeyi ve tanımlamayı hiç de kolaylaştırmadığı arzlardan ve taleplerden gelmektedir. Bunlar kendilerini yüzlerce ve binlerce olarak sunmaktadırlar. Zincir oluşturmakta, birbirlerinin elinden tutmakta, akımların elektriği olmaktadırlar. Klasik ekonomi, her şeyi onlarla açıklamakta ve bizi, arz ve talebin sürükleyici hasımlar olarak, karşılıklı rolleri hakkında, çıkışı olmayan tartışmalara da sürüklemektedir. Bu tartışmalar günümüze kadar sıçramakta ve ekonomi politikasının güdüleyicileri arasındaki yerlerini hâlâ korumakladırlar.

Bilindiği üzere, talep olmadan arz ve arz olmadan talep yoktur: bunların her ikisi de, ihdas ettikleri ve onları ihdas eden mübadeleden doğmaktadır. Aynı şeyi alış-verişler, ticari gidiş-gelişler, bağış ve karşı bağışlar, hatta emek ve sermaye, tüketim ve üretim -tüketim talep tarafını, üretim de arz tarafını oluşturmaktadır- için de söylemek mümkündür. Turgot’ya göre, eğer sahip olduğumu arzediyorsam, bunun nedeni, elimde olmayan şeyi arzulamam ve aynı anda talep etmemdir. Eğer sahip olmadığım şeyi talep ediyorsam, karşılığını vermeye, şu kadar mal, hizmet veya para sunmaya kararlıyımdır. Turgot, demek ki dört unsur vardır diye özetlemektedir: “sahip olunan iki şey, arzulanan iki şey''. Günümüzün bir iktisatçısı “kendiliğinden

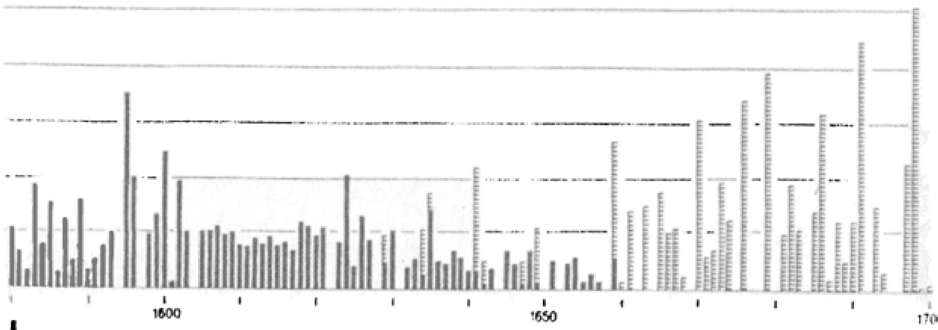
anlaşılacağı üzere, her arz ve her talep bir karşılığı varsaymaktadır" demektedir.

Bu farkına varışları, hemen akıl oyunları veya saflıklar olarak değerlendirmeyelim. Bunlar yapay farkları ve akıl yürütmeleri devre dışı bırakmaya yaramaktadırlar. Bunlar, daha önemli olanın arz mı, yoksa talep mi olduğunu veya sonuçta aynı şey olan, bunlardan hangisinin *primum mobile* rolünü oynadığını kendine sorana, tedbirli olmayı öğütlemektedirler. Bu sorunun gerçek cevabı yoktur, ama bizi mübadele sorunlarının kalbine götürmektedir.

Pierre Chaunu tarafından çok iyi incelenmiş olan, *Carrera de Indias* örneğine, zihinsel olarak sıklıkla başvurdum. 1550'den sonra her şey büyük ölçekte ve mekanik terimlerle resmedilmiş olarak açıktır: Sevilla'dan Kanarya adalarına, Amerika limanlarına, Florida'nın güneyinde Bahamalar boğazına, sonra yeniden Azorlara ve Sevilla'ya olmak üzere, bir kolan saatin akrep ve yelkovanı yönünde dönmektedir. Seyrüsefer bir akımı somutlaştırmaktadır. Pierre Chaunu'ya göre hiçbir kuşku yoktur: XVI. yüzyılda "konjonktürel olarak sürükleyici hareket" İspanya'dan Amerika'ya "gidiş hareketidir". Chaunu kesinleştirmektedir: "Hindlere yönelik Avrupa mallarının beklenmesi, Sevillalıların yola çıkış anındaki başlıca meşguliyetlerinden biridir". Idria cıvası, Macaristan bakırı, Kuzeyin inşaat malzemeleri ve gemilerin tüm yükü olarak yünlü ve bez balyaları. Ve hatta başlangıçta zeytinyağ, un, şarap; bizzat İspanya tarafından sağlanan mallar. Demek ki bu ülke, geniş okyanusaşırı hareketi canlandırmakta tek başına değildir, Avrupa ona yardım etmekte, filolar geri döndüğünde de, nemadan payını istemektedir. Fransızlar, kendi sevkiyatları olmazsa, sistemin İşleyemeyeceğini düşünmektedirler. Başlangıçtan itibaren ve 1568'e kadar, Yeni Dünya ile olan uzun ve yavaş ticari işlemleri kredili olarak finanse eden Cenevizliler de, vazgeçilmezdirler ve diğer birçok başkaları da. Yola çıkış esnasında, Sevilla'daki gerekli hareket, demek ki Batı'nın çok sayıda gücünün seferber edilmesidir. Bu hareket, kaynakları itibariyle, İspanya'ya geniş ölçüde dışsaldır; bu da aynı anda hem Cenovalı işadamlarının parasını, İdria maden galerilerini, Flaman dokuma tezgâhlarını ve Brötanya bezlerinin satıldığı şu 20 kadar yarı-köylü pazarı gerektirmektedir. Karşı-kanıt: Sevilla'da ve daha sonra Cadiz'de, her şey "yabancıların" keyfine uyarak durmuştur. Kural sonsuza kadar sürmektedir: 1730 Şubatında, bir

gazetenin dediğine göre, “kalyonların yola çıkmaları, yabancıların ters rüzgârlar yüzünden henüz Cadiz’e ulaşamayan büyük miktardaki mallarını yüklemelerine fırsat vermek için, gelecek Mart ayına kadar ertelenmiştir”.

Acaba bu nedenden ötürü, motor hareket, *primum mobile* mi demek gerekir? İlke olarak, bir kolan, herhangi bir noktasından itibaren harekete geçirilebilir -harekete geçirilebilir veya tersine, durdurulabilir-. Öte yandan, 1610 veya 1620’lerdeki ilk uzun yavaşlama, görünüşte Amerikan gümüş madenlerinin üretimindeki bir düşüşten kaynaklanmıştır. Belki azalan verimler “yasası” yüzünden, kesinlikle de, gerekli emek gücünü sağlayan Kızılderili nüfustaki azalmadan. Ve 1660’lı yıllar civarında, her şey Polosi’de ve Yeni İspanya gümüş madenlerinde yeniden işlemeye başladığında -Avrupa henüz ısrarlı bir duraklama içindeymişe benzerken-, atılım Amerika’dan, geneksel mangallarını yeniden kullanan yerli madencilerden gelmiş ve hatta bu durum, büyük “modern” maden tesislerinin yeniden harekete geçmelerinden önce meydana gelmiştir. Kısacası, ilk rol (olumsuz, sonra olumlu), en azından iki kere, Atlantiğin öte tarafında, Amerika tarafından oynanmıştır.



Michel Marineau Hollanda gazetelerinin ve Madrid’deki yabancı elçilerin verdikleri yeni rakamların eleştirel bir kullanımıyla, XVII. yy/dahi değerli maden ithalat eğrisini yeniden çizmiştir. 1620’den itibaren maden gelişlerinin sahanlığı, sonra düşüşü ve 1660’dan itibaren hızlı yükselişi açıkça görülmektedir, (ölçek: 10, 20, 30, ... milyon pezo).

Fakat burada bir kural söz konusu değildir. İngilizler 1713’ten sonra, *asiento* ayrıcalığı ve kaçakçılıkla, İspanyol Amerika’sı pazarına açılınca, burayı kısa bir süre sonra kendi mallarına, özellikle de yünlü kumaşlarına boğacaklar, bunları Yeni İspanya ve başka yerlerin perakendecilerine hem

krediyle, hem de büyük miktarlarda vereceklerdir. Para olarak geri dönüş buradan çıkmaktadır. Bu kez İngiliz *forcitıg'i*, güçlü bir etki olarak okyanusun bu tarafının sürükleyicisidir. Defoe Portekiz'deki aynı süreci, safçasına, onun "*force a vend abroad*" olmasıyla açıklamaktadır, arzını dışarıda zorla dayatmak. Ama, yünlülerin Yeni Dünya'da uzun zaman satılmadan kalmamaları da gerekmektedir.

Ama bu arada, Turgot'nun dörtlü şemasına başvurmadan, arz ve talep nasıl ayırdedilebilir? Sevilla'da, yola çıkacak filonun ambarlarına yığılan mal kitlesi ve tüccarlar, ancak bu tüccarların para ve kredi ihtiyaçlarını tüketmeleri pahasına toplanabilmektedirler veya bunlar umutsuzluk içinde, dışarıya senet çekmektedirler (her hareketin arefesinde ve bir filonun dönüşüne kadar, piyasada ödünç alınacak tek bir *maravedis* bile yoktur!); Batı'nın çok ve çeşitli üretiminin atılım yapmasına neden olan bu arz, hiç de gizli olmayan ısrarlı ve emredici bir talebe eşlik etmektedir: sermayelerini bu ihracata yatırmış olan piyasa ve tüccarlar, beyaz maden dönüşleriyle, kendilerine ödeme yapılacağını beklemektedirler. Aynı şekilde Vera Cruz'da, Carthagena'da veya Nombre de Dios'ta (daha sonra Porto Bclo'da) Avrupa mallarına, onun toprak ve endüstri ürünlerine olan talep (genelde çok pahalıya ödenmektedir), aşikâr bir arzın refakatindedir. 1637'de Porto Belo fuarında, tıpkı taş gibi yığılmış, gümüş külçeleri görülmektedir. Bu "arzulanan şey" olmaksızın, tabii ki hiçbir şey yürümeyecektir. Burada da arz ve talep eşanlı olarak işbaşındadırlar.

Acaba iki arzın -yani birbirleri karşısında resmolan iki üretimin- iki talebe, iki arzuya, "sahip olmadığım şey"e üste geldiklerini söyleyebilir miyiz? Acaba bunların ancak *öngörülen* ve *öngörülebilen* taleplere göre varolduklarını söylemek gerekmez mi?

Sorun her halükârda, yalnızca bu ekonomik terimlerle ortaya çıkmamakladır (üstelik arz ve talep "tamamen" ekonomik olmanın uzağındadırlar, ama bu başka bir sorundur). Açıkçası, güç terimleri içinde de ortaya konulması gerekmektedir. Bir komuta ağı, Madrid'den Sevilla'ya ve ötelerde, Yeni Dünya'ya doğru uzanmaktadır. Hindler yasalarıyla, *leges de Indias*'la dalga geçmek kuraldır, sonuçta bunlar, okyanusun öteki tarafındaki Katolik kralların hakiki otoritelerinin bir görüntüsünden ibarettirler. Ama bu uzak topraklarda her şey onların isteğine göre

olmamaktadır. Kralın iradesi gene de bazı amaçlara ulaşmaktadır, zaten o, yalnızca kendi çıkarlarını düşünmeyen krallık memurları tarafından somutlaştırılmış gibidir. *Quint* gene de kral adına toplanmakta ve belgeler geri dönüşlerde, tüccarlarınkinin karşısında, bunun da payını her zaman belirtmektedirler. *İlli* bağlantılar esnasında bu pay nisbeten büyüktü, gemiler deyim yerindeyse safrayla dönmekleydiler, ama bu safra gümüş külçelerden oluşmaktaydı. Ve iskân, henüz fazla miktarda Avrupa malını cezbedecek kadar ilerlememişti. O sıralar mübadeleden çok sömürü vardır, daha sonraları da durmayan ve yok olmayan bir sömürü. Bir Fransız raporu 1703'e doğru "İspanyollar (1701'de patlayan İspanya Veraset Savaşından önce) kırk milyonluk *(livre lournois*) mal götürüp, 150 milyonluk alım, gümüş ve diğer mallar getirmeye alışmışlardı" demekledir -her beş yılda bir-. Bu rakamlar tabii ki, yalnızca mübadelelerin gayri safi değerini temsil etmektedirler. Fakat gerçek kârların kitlesini, gidiş ve dönüş masraflarını da hesaba katarak elde etmek için, hangi düzeltmeler yapılırsa yapılsın, bu eşitsiz mübadelelerin, böylesine bir eşitsizliğin öngerektirdiği tüm ekonomik ve siyasal yansımalarıyla birlikte, açık bir örneğidir.

Tabii ki sömürü, eşitsiz ve zorla mübadelenin olması için, bir kralın veya bir devletin işe karışması gerekmez. Manilla kalyonu, ticari bakış açısından istisnai bir akım kapanmasıdır, lakat burada yanılgıya düşmemek gerekir: egemenlik burada Mexicolu tüccarların lehine oynamaktadır. Kısa süreli Acapulco fuarlarının aceleci ziyaretçileri olan bu tüccarlar, aylar ve yıllarca mesafeden, Manilla tüccarlarını (bunlar da intikamlarını Çinli tüccarlardan almaktadırlar) ayaklarının altında tutmakladırlar -tıpkı Hollanda tüccarlarının Livornolu komisyoncu tüccarları, uzun süre ayaklarının altında tuttukları gibi-. Böylesine güç ilişkileri olduğunda, "talep" ve "arz" terimleri tam olarak ne ifade ederler ki?

Yalnızca Talep

Bunlar söylendikten sonra, talebi içinde yer aldığı bağlamdan, bir an ayırmakta artık sakınca olmadığını düşünüyorum. Şu anda azgelişmiş ülkelerin durumuna eğilen iktisatçıların işaretleri, beni bu konuda cesaretlendirmektedir. Ragnar Nurkse çok kesindir: eğer motor harekete geçirilmek isteniyorsa, talebin ipi çekilmelidir. Yalnızca üretimi artırmayı düşünmek, başarısızlıklara yol açacaktır. Bugünün üçüncü dünyası için

geçerli olanın, Eski Rejim ekonomisi ve toplumları için i*pso jaclo* geçerli olmadığını biliyorum. Fakat karşılaştırma düşünce malzemesi sunmaktadır ve bu her iki yönde de olmaktadır. Acaba Quesnay'nin şu farkına varışı (1766) yalnızca dün için mi geçerlidir? "isledikleri kadar tüketemeyecek tüketiciler"in hiçbir zaman kıtlığı çekilmemektedir: "yalnızca kara buğday ekmeği yiyen ve su içen, ama beyaz ekmek yemek, şarap içmek isteyen; et yiyemeyip, yemek isteyen; yalnızca kötü elbiseleri olup, iyilerine sahip olmak isteyen; ısınmak için odunları olmayıp, satın almak isteyen vb. tüketiciler". Bu arada, bu tüketici kitlesi sürekli olarak büyümektedir. Demek ki, her zaman *mutatis mutandis* bir gizil "tüketim toplumu" bulunmaktadır diyebilirim. Yalnızca, yüzde doksanının düzenli olarak ve kolaylıkla yuttuğu gelirleri, iştahı sınırlamaktadır. Fakat bu insanların çoğu için, kendini aşılamaz bir sınır olarak hissettirmektedir. XVIII. yüzyıl Fransız iktisatçıları, bugünün üçüncü dünya iktisatçıları gibi, bu sınırın bilincindedirler. Ve Boisguilbert'in daha o sıralar "çöküntü, gelirin çökmesidir" dediği gibi, gelirleri ve tüketimi artırmaya yarayan çarelerin peşindedirler. Kısacası, talebi artırmanın çarelerini aramaktadırlar.

Ama tabii ki talep vardır, talepçik vardır. "Süsleme lüksü" için olan talebe karşı olan Quesnay "geçimlik tüketimi" savunmaktadır, yani "üretken sınıf"ın gündelik talebinin genişletilmesinden yanadır, Yanılmamaktadır: bu talep, sürekli, hacimli, zaman içinde baskı ve isteklerini sürdürmeye, yani talebe hatasız rehberlik etmeye ehil olduğu için, esastır. Bu talepteki her şişme, büyüme için önceliklidir.

Bilindiği üzere, temeldeki bu talepler, eski tercihlerden, insanın kaçınamayacağı ihtiyaçlardan -tuz, tahta, dokumalar...- türemektedirler (ya buğday, ya pirinç, ya mısır) ve bunların türev ve sonuçları çok şaşırtıcıdır. Kitlesel ve esas olan talepleri ve onlara cevap veren rekorları, tarihleri çok fazlasıyla nadir olarak yapılmış olan bu ihtiyaçlardan hareketle yargılamak gerekmekledir. Böylece Çin'in İmparatorluk kanalının uzun yolundan, kuzeye, Pekin'e kadar, güney eyaletlerinin pirinç, tuz ve tahtasını taşımış olması; Hind'de Bengal pirincinin deniz yolundan, veya pirinç ve buğdayın karadan binlerce öküzlük kervanlarla taşınması; Batı'nın her yerinde buğday, tuz, tahtanın dolaşması; Languedoc'taki Peccais tuzunun tüm Rhöne nehrini aşıp, yukarı çıkarak Seysscl'e kadar ulaşması; Cadiz, Selubal ve Bourgneuf tuzlarının Atlantik'ten Kuzey Denizi'ne ve Baltığa gitmeleri

birer rekordur. Öylesine ki, XVI. yüzyılın sonunda, Birleşik Eyaletler'in tuz iaşesini kesmek, onu dizlerinin üstüne çökertmek demektir. İspanya bunu yalnızca hayal etmekle yetinecektir.

Kitlesel kullanımını birinci cildimizde işaret ettiğimiz oduna gelince, Avrupa'nın veya Çin'in tüm nehirleri boyunca can verdiği trafiği, hayran olmadan hayal etmek mümkün değildir: sallar, odun dizileri, yüzmeye terkedilen kütükler, varışlarında tahrip edilen tekneler (Loire'ın ve diğer birçok su yolunun aşağısında olduğu gibi), kereste ve kütüklerle yüklü deniz tekneleri, hatta Batıya veya Güneye, Kuzeyin kıyas kabul etmez gemi direklerini taşımak için özel olarak inşa edilmiş olanları. Odunun kömür, akaryakıt, elektrik tarafından yerinden edilmesi, daha bir yüzyıldan uzunca bir süre, sürekli bir uyum dönemini gerektirecektir. Avrupa'nın temeldeki uygarlığının içinde yer alan şarap için, hiçbir süreksizlik söz konusu değildir. Pierre Chaunu, şarap filolarının Eski Rejim ekonomilerinde, XVIII. yüzyılda, daha da iyisi XIX. yüzyıldaki kömür taşımacılığının yerini tuttuğunu söylerken, sadece biraz abartmaktadır. Ağır, nisbeten ucuz olan buğday da, kendi cephesinde olabildiğince az dolaşmakta ve bunu hemen her yerde yetiştiriliyor olması belirlemektedir. Fakat kötü bir hasat kıtlığa yol açarsa, açıklar yerleşik hale gelirse, o zaman çok büyük yolculuklar yapmaktadır.

Bu kitlesel, ağır kişilerin yanında, lüks mal narin, ama parlak bir kişidir ve çok gürültü çıkartmaktadır. Para ona doğru koşmakta, emirlerine uymaktadır. Böylece, ona özgü trafikler ve keyfine göre meydana gelen sıçramalarla, bir *süper-talep* vardır. Kendine karşı asla çok sadık olmayan arzu, ihanet etmeye fazlasıyla hazır moda, sahte ve emredici "ihtiyaçlar" yaratmaktadırlar; bunlar değişkendir, ama yerlerini ancak kendileri kadar gereksiz tutkulara bırakmak üzere kaybolmaktadırlar: şeker, alkol, tütün, çay, kahve. Ve evlerde gündelik kullanım için hâlâ çok miktarda iplik eğrilmesine ve dokuma yapılmasına rağmen, tekstil alanına, yani en ilerlemiş ve en fazla ticarileşmiş sektörlere taleplerini dikte eden de moda ve lüks olmaktadır.

Zenginler XV. yüzyılın sonunda altın ve gümüş işlemeli kumaşları, ipeklilerin lehine olmak üzere, terk etmişlerdir. Yaygınlaşan ve bir ölçüde de avamlaşan ipekli kumaş, her türden toplumsal ilerlemenin işareti olacak

ve ipekli imalathanelerinin Avrupa'nın tümünde gelişmesinden önce, yüzyıldan fazla bir süre için, refahın İtalya boyunca son bir atılımına neden olacaktır. Gene her şey, İngiliz tipi yünlü kumaşlarla birlikte, XVII. yüzyılın ilk on yılları esnasında, tamamen değişecektir. İzleyen yüzyılda ise, "boyalı bezler"in sırası aniden gelmiştir; bu bezler önce Hind'den ithal edilen, sonra Avrupa'da taklid edilen basma pamuklulardır. Fransa'da yetkililer, ulusal imalathaneleri bu ince kumaşların istilasına karşı korumak için umutsuzca mücadele etmişlerdir. Fakat ne gözetimler, ne müsadereler, ne eczalar, ne de öğüt vericilerin sınır tanımayan hayal güçleri buna çare olabilmiştir: örneğin Paris'te Bourdonnais caddesi tüccarlarından olan Brillon de Jouy, "Hind kumaşı giyinmiş kadınları sokak ortasında... soymak için" herbiri 500 livre olan üç *exempt* ödemeyi önermekleydi; veya eğer bu önlem çok köktenci görülürse, "fahişeleri Hind kumaşıyla gülünç bir şekilde giydirdikten sonra, selâmate ulaşmada örnek olsun diye, bunları balkın önünde soymayı önermekteydi. 1710'da Genel denetici Desmaretz'e verilen bir rapor, bu kampanyalardan ciddi kaygılar duymaktadır: hayat çok pahalı, para kıl, hükümet tahvilleri çok uygunsuz ve kullanışsız iken, insanlar gardroplarını yenilemeye mi zorlanacaklardır? Zaten modaya karşı ne yapılabilirdi ki? En fazlasından, Daniel Dcloe gibi onunla alay etmek. Deloe 1708'de Weekly Review'daki bir makalesinde şöyle yazmaktaydı: "Kaliteli insanların, çok kısa bir süre önce oda hizmetçilerinin, kendileri için çok bayağı buldukları Hind halılarıyla süslendikleri görülüyor, Hind kumaşları terfi ettiler, döşemeden sırtlarına yükseliyorlar; kilimken eteklik haline geldiler ve bizzat Kraliçe bile, o sıralar Çin ve Japon ipeklileri giymeyi seviyordu. Ve hepsi bu kadar değil, çünkü evlerimiz, çalışma odamız, yatak odamız da bunlar tarafından istila edildiler: perdeler, yastıklar, iskemleler ve bizzat yataklara varana kadar her şey Hind kumaşından".

İster gülünç olsun, isler olmasın, ısrarlı, çoklu, yoldan çıkartıcı bir talep olan moda her zaman galip gelmektedir. Fransa'da 35 taneden fazla kararname "insanları kaçakçılığın (Hind kumaşları için) bu inadından kurtarmayı başaramamıştır; öte yandan malların müsaderesinin ve bunları alan ve satanlara uygulanan 1000 ekülük cezanın dışında, 15 Aralık 1717 kararnemesiyle müebbed kürek gibi bedeni cezalar getirilmesine rağmen, büyük çapla başarısız olunmuştur". Yasak sonunda, 1759'da kaldırılmış ve

Hind pamukluları endüstrisi krallıkta kurularak, çabucak İngiltere, İsviçre Kantonları veya Hollanda'daki -hatta Hindistan'daki- benzerleriyle rekabete girişmiştir…

Yalnızca Arz

Endüstri öncesi dünyayla ilgilenen iktisatçılar bir konuda anlaşmaktadırlar: arz bu dünyada küçük bir role sahiptir. Esneklikten yoksundur; herhangi bir talebe çabuk uyum sağlama yeteneğine sahip değildir. Ama tarımsal arz ile endüstriyel arz arasında ayırım yapmak gerekmektedir.

Bu dönemde ekonominin esası tarımsal faaliyettir. Kuşkusuz yeryüzünün bazı bölgelerinde, özellikle İngiltere'de, tarlaların verimliliği, eşanlı bazı teknik ve toplumsal faktörlerin sayesinde, “devrimci bir şekilde" artmışlardır. Fakat tarihçiler İngiltere'de bile, adanın ekonomik atılımını 1730-1750 arasındaki iyi hasat dizisinin raslantısıyla, geniş ölçüde mümkün olabildiğini sıklıkla farketmişlerdir. Tarımsal üretim, genel olarak hareketsizlik alanıdır.

Buna karşılık, öncelikle endüstrininki, sonra da ticaretinki olmak üzere iki alan vardır ki, makina çağına kadar, nüfusun çok büyük bir oranının, küçük tarımın yarı-kendine yeterliği içinde yaşayacak olmasına, aynı anda hem içsel, hem de dışsal olan bir tavanın biraz canlı her atılımı sınırlandırmasına rağmen, bu alandaki gelişme erkenden göze görünür hale gelmiştir. Yalnızca bir büyüklük sıralamasını hedefleyen, tartışmalı değerlendirmelere dayanarak, endüstrinin hacminin Avrupa'da 1600 ilâ 1800 arasında, en azından beş kat arttığını ileri süreceğim. Dolaşımın değiştiğine, hizmetlerini genişlettiğine de inanıyorum. Ekonomilerin dar boğazdan çıkmaları, mübadelelerin çoğalması söz konusudur. Bu bakış açısından, çok iyi bir gözlem sahası olan geniş Fransız alanında, bu dar boğazdan çıkış, tarihçilerin gözünde XVII. yüzyılın en vurgulu olayı olmuştur.

Demek ki, esas gelmek istediğim husus olarak, XVIII. yüzyılın sonunda, arz artık obur tüketimin karşısında, önceden sanılabileceği kadar cılız ve çekingen değildir. Ve tabii ki bu arz, endüstri devriminin gelişmeleriyle güçlenecektir. 1820'ye doğru çoktan büyük bir oyuncu haline gelmiştir bile. Ve iktisatçılar oldukça doğal bir şekilde, onun rolüne dikkat etmeye ve ona hayran olmaya başlamışlardır. Jean Baptiste Say'e (1767-1832) ait olan ve “Say" yasası denilen kanunun tedavüle sokulmasıyla da terfi etmiştir.

Bu hayranlık veren basitleştirici, ama Marx'a göre bir "dahi" olmayan bu adam, tıpkı Thomas Gresham'ın kendi adını taşıyan ünlü yasasının yaratıcısı olmadığı gibi, bu yasanın ("mahreçler" yasası olarak da bilinir) yaratıcısı değildir. Fakat yalnızca zenginlere ödünç verilir ve J.-B. Say kendi zamanının iktisatçılarının düşüncelerine egemen olduğu izlenimini vermiştir. Aslında mahreçler yasasının unsurları Adam Smith'in ve ondan da fazlası, James Stewart'in (1712-1780) eserinde yer almıştır bile. Ve Turgot, Josiah Child'dan *"bir insanın çalışması başka bir* insana *iş* yaratmaktadır *özdeyişi* tartışmasızdır" özdeyişini ödünç alarak, formülün taslağını oluşturmuştur bile. Bu aslında, telâffuzu kolay bir yasadır: piyasadaki bir arz, düzenli olarak kendi talebini yaratmaktadır. Ama her zaman olduğu gibi, bu basitlik temel bir karmaşıklığı gizlediğinden, her iktisatçı bu önermeyi keyfine göre geliştirmiştir. John Stuart Mill'e göre (1806-1873), "eğer her üretim artışı, özel faiz tarafından kazanılmış oranlara göre, hata yapmadan bütün ürün tiplerine dağıtılırsa, kendi talebini yaratır veya daha doğrusu oluşturur". İşte çok açık olduğu bahanesiyle, hiç de açık olmayan bir önerme. Uyarılmamış okuyucu Charles Gide'i (1847-1932) hemen anlamayacaktır: "Her ürün, diğer ürünlerin çeşitliliği ve bolluğu oranında mahreç bulur" diye açıklamaktadır. Sonuçta, bir arz kendi talebini, arzların bolluğu oranında, kolaylıkla bulabilmektedir. Henri Guitton (1952) "iki el uzanmıştır, biri vermek, diğeri de almak için... Arz ve talep aynı gerçeğin ifadesidir" diye yazmaktadır. Ve bu doğrudur. Olayları daha mantıklı olarak açıklamanın başka bir biçimi: az veya çok kısa bir aralıktan sonra piyasaya *arzedilecek* herhangi bir malın üretimi, bizatihi bu süreçten ötürü bir para dağılımına yol açmıştır; hammaddelere ödeme yapmak, taşıma giderlerini karşılamak, işçilere ücret vermek gerekmiştir. Dağıtılan bu paranın olağan kaderi, er veya geç talep veya öylesini tercih ederseniz, satınalma biçiminde yeniden ortaya çıkmaktır. Arz kendi kendine randevu vermektedir.

Bu Say yasası, ondan asla kuşku duymayan -birkaç küçük istisna dışında- birçok iktisatçı kuşağının, 1930'lara kadar süren yasası, açıklama biçimi olmuştur. Fakat yasalar veya sözümona ekonomik yasalar, aslında az çok sadık aynasını ve yorumunu oluşturdukları bir ekonomik dönemin gerçekleri ve arzularının sürdüğü kadar yürürlükte kalmaktadırlar. Başka bir dönem, yeni "yasalar" getirmektedir. Keynes 1930'lara doğru, Say'in

yüzyıllık yasasını zahmetsizce devirmiştir. Diğer delilier arasında, oluşmakta olan arzdan yarar sağlayanların, piyasaya zorunlu olarak talepçi olarak çıkmaya hazır olmadıklarını düşünmektedir. Para, bir tercih olanağıdır: ya cepte tutulur, ya harcanır, ya yatırılır. Ama bizim amacımız, kuşkusuz kendi dönemi için verimli ve gerçekçi olan Keynes'i daha geniş ölçekte eleştirmek değildir. Keynes ister haklı olsun, ister olmasın, işimiz gerçekte bu değildir. J.-B. Say'in 1820'lerde haklı olup olmadığı da bizim işimiz değildir. Acaba endüstri devrimi öncesi dönem için haklı mıdır (yani yasası gerçeğe uygulanabilmekte midir?)? Bu soru ve yalnızca bu soru bizi ilgilendirmektedir. Ama, buna kendimizi tatmin edecek bir cevap verebileceğimize emin değiliz.

Endüstri devriminin arefesinde, sıklıkla ortaya çıkan arızalara tabi bir ekonomiyle karşı karşıyayız; bu ekonomide çeşitli sektörler birbirlerine tam denk düşmemekte, konjonktür ne olursa olsun, adımları birbirini tutmamaktadır, birisi kalkışa geçince, diğerlerini zorunlu olarak peşine takamamaktadır. Ve hatta, bunların herbiri, asla düzenli olmayan bir gelişme süreci içinde, sırasıyla dar boğaz rolünü oynayabilirler. O çağın tüccarlarının ilke olarak yakındıklarını ve abarttıklarını biliyoruz. Fakat nihayette, bunlar sistematik olarak yalan söylememekte, karşı karşıya kaldıkları güçlükleri icat etmemekte, ne de paranın doruklarındaki randevularında bile ortaya çıkan, konjonktürün geri dönüşlerini, şu kırılmaları, şu arızalan, şu çöküşleri uydurmamaktadırlar. “Endüstriyel" üretim sektörü -Say bunu düşünmemektedir-, bu koşullarda arzının otomatik olarak ve iki kere sıcak bir kabulle karşılaşmasını bekleyemez. Bu üretimin dağıttığı para, araç, hammadde sağlayıcıları, taşımacılar ve işçiler arasında eşitsiz olarak paylaşılmaktadır. İşçiler en büyük harcama kesimini meydana getirmekledirler. Oysa bunlar tekil ekonomik “ajanlar"dır. Para onlarda, o zamanlar denildiği gibi, hemen “elden ağıza” gitmektedir. Bu nedenle “nakit dolaşımı, alı sınıflardan geçtiği ölçüde hızlanmaktadır". En hızlı dolaşım, Isaac de Pinto'nun açıklamasına göre, bozuk paranınkidir. F. W. von Schrötter adlı bir Alman kameralisti, imalat faaliyetinin gelişmesinin, para dolaşımını geliştirmenin yolu olduğunu savunmaktadır (1632). Zanaatkârlara para dağıtmak, onu yalnızca bir an için kaybetmek demektir; bu para genel dolaşıma, dört nala geri dönmektedir. Onun sözüne inanılacaktır, çünkü Ricardo 1817'de bile, “cari ücretin etrafında

dalgalandığı, işçinin “doğal ücreti”nin, ona ancak geçimlik ve neslini sürdürmesine yetecek olanakları sağladığını düşünmektedir. Ancak zorunlu geçimliğini kazanabilen işçi, öncelikle gıda talebine yönelmektedir: özellikle tarımsal arza cevap vermekte ve zaten ücretini de gıda maddelerinin fiyatı belirlemektedir. Demek ki, çoğu zaman lüks eşyalar olan, kendi ürettiklerini talep etmesi söz konusu değildir. Ve eğer böyle bir durum ortaya çıkarsa, ele alınan arz onların lehine, en fazlasından dolaylı bir talep yaratmaktadır. Tarımsal üretime gelince, onun düzensiz artıkları, yarıcının, kiracının, küçük üreticinin, mamul mallara yönelik dolaylı talebini önemli ölçüde artıracak bir ölçüde satış yaratmamaktadır.

Kısacası, bizim için yanıltıcı olduğu çok kolaylıkla anlaşılan, fizyokratların düşüncesini, bu ağır basan bağların içinde anlamak gerekir. Tarımsal maddelerin arzının talebe cevap vermekte, tüm nüfus artışlarını izlemekte her zaman zorlandığı bir dönemde, tarımsal üretimi ve zenginliği en öne çıkartmak, acaba o kadar da yanlış mıydı? Bunun tersine, endüstrinin çok sık meydana gelen arızalan, hem kırsal nüfusun, hem de kentlerdeki zenaat kârlar ve işçilerin çok düşük talebinden kaynaklanmakta değiller midir? F. J. Fisher'ın arz tarafından frenlenen tarımcılarla, talep tarafından frenlenen bir endüstri arasında yaptığı ayırım. Eski Rejim ekonomilerini oldukça güçlü bir şekilde belirleyen bir kestirmedir.

Bu koşullarda. Say yasasının, Devrim öncesi yüzyıllar için, bizim XX. yüzyılımıza olduğuna nazaran, daha da az geçerli olduğundan korkarım. Zaten XVIII. yüzyıl imalatçıları büyük işletmeleri ancak sübvansiyonlarla, faizsiz borçlarla, onlara *önceden* tanınan tekellerle devreye sokabilmektedirler. Haksız rekabet yapan girişimciler diye düşüneceksiniz. Oysa bunların hepsi başarılı olamamakta, bu harika koşullarda bile, bunun çok uzağında kalmaktadırlar. Yeni ihtiyaçları tam anlamıyla oluşturmaya ehil, artan arz gelecektir, bu, makina kullanımını mümkün kılan kopuştur. Endüstri devriminin sonuçta ne denli bir talep devrimi olduğunu, Turgot’nun bugünün hiçbir düşünürüne ters gelmeyecek deyimini kullanmak üzere, “arzular”daki ne denli bir dönüşüm olduğunu hiçkimse Michelet’den daha iyi söyleyememiştir. 1842’de şöyle yazmaktadır: “eğirme açmazdaydı. Boğulmaktaydı; depolar mahvoluyordu, hiçbir akım yoktu. Dehşete kapılan imalatçı ne çalışmaya, ne de her şeyi yutan makinalarıyla işsiz kalmaya cüret edebiliyordu... Fiyatlar boşuna

düşüyordu; pamuk altı sol'e düşene kadar yeni inişler... Bu noktada beklenmedik bir şey oldu. Bu *altı sol* kelimesi bir uyanış oldu. Milyonlarca alıcı, hiçbir zaman satın almayan fakir insanlar harekete geçtiler. Bu durumda halkın işe karıştığında ne denli muazzam ve güçlü bir tüketici olduğu görüldü. Depolar bir anda boşaldı. Makineler yeniden çalışmaya, çılgınca koyuldular... Bu, Fransa'da pek farkedilmeyen, ama büyük bir devrim oldu; temizlik ve güzelleştirme fakir evine girdi: çamaşır, yatak, masa takımları, perdeler. Tüm sınıflar, dünyanın başından beri sahip olmadıkları bu nesneleri edindiler".

PAZARLARIN KENDİ COĞRAFYALARI VARDIR

Bir önceki paragrafta, yalnızca ekonomik zorlama ve kuralların rolünü görmek üzere, tüccarı unuttuk. Onu izleyen paragrafta, pazarları kendi hallerinde incelemek üzere -kapladıkları alan, hacimleri, ağırlıkları, kısacası geriye dönük coğrafyaları- gene unutacağız. Çünkü her mübadele bir mekânı kapsamaktadır ve hiçbir mekân tarafsız değildir, yani insan tarafından değiştirilmiş ve örgütlenmiştir.

Tarihsel açıdan konuşurken, demek ki bir firmanın, ticari bir piyasanın, bir ulusun egemen olduğu veya buğday, tuz, şeker, karabiber, hatta değerli madenler gibi belli bir trafikle meşgul olan değişken mekân resmetmek yararlıdır. Bu, pazar ekonomisinin belli bir mekân boyunca, boşluklarının, sıklıkla ortaya çıkan yetersizliklerinin ve bundan hiç de az olmayan, sürekli dinamizmlerinin yansımasını ortaya çıkartmanın bir biçimidir.

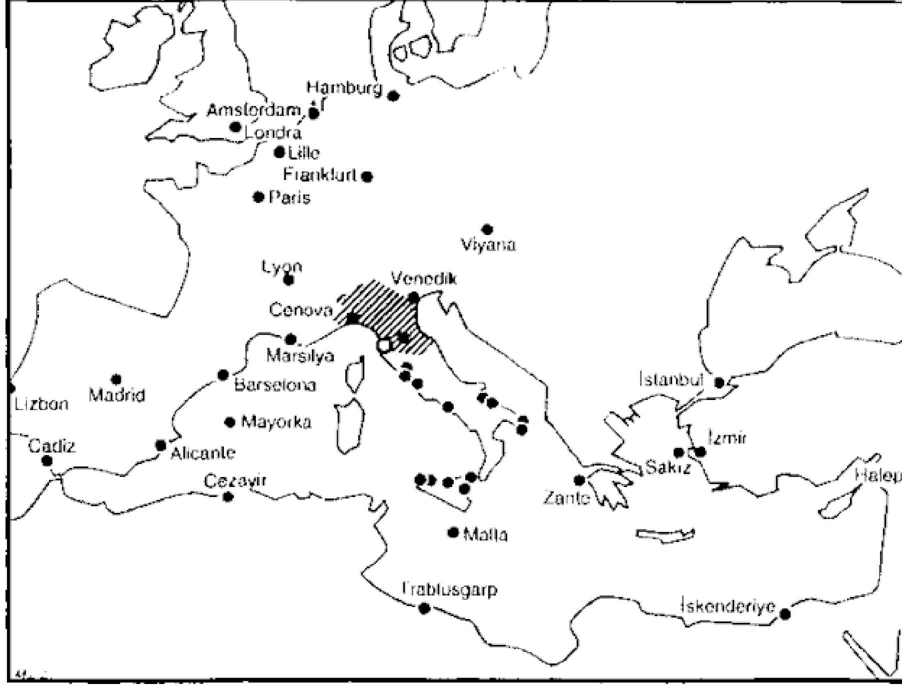
Kendi Mekânları İçinde Firmalar

Bir tüccar her zaman alıcılar, mal sağlayıcıları, borçlular, alacaklılarla ilişki halindedir. Bu ajanların ikâmet yerlerini bir haritaya aktarırsanız, bütünü bizzat tüccarı hayatına hükmeden bir mekân resmolacaktır. Bu mekân ne kadar genişse, söz konusu tüccar, ilke olarak ve fiili durumda da, hemen hemen her zaman o kadar önemli olmaktadır.

Fransa’ya yerleşmiş olan Floransak tüccar Gianfigliazzi tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısında girişilen işlerin alanı, Alpleri, her şeyden önce Dauphine’yi, Rhone vadisini kapsamakta, batıda Montpellier ve Carcassonne’a kadar etki etmektedir. Üç yüzyıl sonra, 1559’a doğru, Anversli Capponiler -dünyaca ünlü ve önemli büyük Toskanalı aileden-, mektuplarına ve sicillerine göre, Kuzey denizinden, Piza ve Floransa’da Akdeniz’e kadar uzanan ve güneye doğru dallanıp budaklanan uzun ve dar bir alan içinde iş görmekteydiler. Gene buna benzeyen bir alan. Alçak Ülkeler’den İtalya’ya kadar uzanarak, XVI. yüzyılda Pizalı Salviatilerin faaliyetlerini kapsamış ve onlar hükmetmiştir; bu ailenin anıtsal arşivleri hâlâ araştırılmamış olarak durmaktadırlar. XVII. yüzyılda İtalyan ticaret ağları, Akdeniz’in tümüne yayılma eğilimindedirler, ama aynı zamanda Kuzey’deki egemenliklerini kaybetmektedirler. İşlerinin eksenini Livorno’da kurmuş olan Toskanalı Saminiati firmasının bir “*commessioni e ordini*" (1652-1658) sicili, esas olarak Akdenizli bir ağı gözler önüne

sermektedir: Venedik, İzmir, Trablusşam, Messina, Cenova ve Marsilya burada önde gelmektedirler; İstanbul, İskenderun, Palermo, Cezayir sıklıkla gündeme gelmektedir. Kuzeye doğru bağlantı noktaları, Lyon ve özellikle de Amsterdam'dır. Kullanılan gemiler, çoğu zaman Hollanda veya İngiliz bandıralıdır. Fakat Livorno Livorno'dur ve firmamızın sicil dökümleri arasında, Arhangelsk'ten Rus kızıl derilerini yükleyen iki gemi bulunmaktadır. Kuralı teyid eden istisna!

Eğer bu türden yüzlerce ve binlerce sicile sahip olunsaydı, ticari mekâna ve firmaların alanına ilişkin yararlı bir tipoloji, kendiliğinden açığa çıkardı. Atımların mekânı ile satışların mekânını birbirlerinin karşısına koymak, bunları birbirleriyle açıklamak, benzeyenleri ve farklılaşanları ayırmak öğrenilebilirdi. Uygulamada doğrusal olan ve esas bir eksen üzerinde yoğunlaşmanın görüntüsüne benzeyen dar ve uzun biçimli mekânı ve atılım ile kolay mübadele dönemlerine denk düşen, geniş ölçekli çemberi farketmek de mümkün olabilirdi. Tüccarın büyük bir ticari piyasanın alanına sağlam bir şekilde katılmasından itibaren, ikinci veya üçüncü örnekte başarıya ulaştığından -bu kendiliğinden olmaktadır- artık kuşku duyulmayacaktır. XV. yüzyılda yaşamış olan Raguzalı Cotrugli, bunu daha o sıralar söylemiştir: "Büyük balıklar büyük göllerde yakalanır". Eric Maschke'nin, işe başladığı zaman çok sıkıntı çeken ve hayatını ancak Venediğe ulaştığı günden itibaren dengelemeye başlayabilen, Augsburglu şu tüccar ve kronikçiye ilişkin olarak anlattığı öyküyü de severim. Aynı şekilde, Fuggerlerin talihinin iki karakterisitk tarihi, Eylül 1367 -Hans Fugger doğduğu köy olan Graben'dan ayrılarak, fistan *(barchent)* dokumacısı olarak ailesiyle birlikte yerleşeceği Augsburg'a gitmiştir-, ve 1442'dir: mirasçıları uzak mesafe tüccarı olmuşlar ve komşu kentler ve Venedik'le ilişki halindedirler. Bunlar yüzlerce kere tekrarlanan, sıradan olaylardır. Fedcrigo Melis, Piza *cantado'su* kökenli olan Bonomeilerin örneğini zikretmektedir "die *alla f ine del secolo XV si Milanesizza*- rono", "Milanolu olmuşlar" ve bu sayede başarıya ulaşmışlardır.



SAMINIATI FİRMASININ XVII. YÜZYILDAKİ TİCARİ İLİŞKİLERİ

Onlara ilişkin birçok belgenin in extremis *Armando Sapori tarafından kurtarıldığı ve BocconVde (Milano) saklandığı, Florama ve Livomo'da yerleşik Saminiti firması. Taralı alan (kuzey ve orta İtalya) firmanın sıkı ilişkilerine tekâbül etmektedir. Firma Akdeniz'in tümünde mevcuttur, Ca- diz'de, Lizbon'da ve Kuzey'de de (Paris, Lyon, Main-üzeri-Frankfurt, Lille, Londra, Amsterdam, Hamburg ve Viyana) vardır. Harita* M. C. *Lapeyre tarafından çizilmiştir.*

Bir tüccarın alanı, belli bir dönemdeki ulusal veya uluslararası alanın bir parçasıdır. Eğer dönem atlımın damgasını yemişse, tüccarın iş gördüğü ticari mekân hızla yuvarlaklaşma eğilimindedir, özellikle de büyük iş dünyasına, kambiyo senedine, paralara, değerli madenlere, "krali mallar"a (karabiber, baharat, ipek) veya, örneğin fistan üreticileri için gerekli olan Suriye pamuğu aracılığıyla modaya bulaşmışsa. Floransa arşivleri Datini de Prato'nun çok yetersiz bir gözden geçirilmesinden sonra, 1400'lere doğru en büyük işin, Floransa'dan Cenova'ya, Montpellier'ye, Barselona'ya, Bruges'e, Venediğe yönelik kambiyo senedi akımı olduğu izlenimini edindim. XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın ilk yıllarında, mali alan acaba, bir başkasından daha erkenci ve daha geniş mi olmaktadır?

Eğer, ileri sürdüğüm gibi, XVI. yüzyıl ilerlemesi, çok faal fuar ve piyasa üst yapısına ulaşıyorsa, Augsburglu Fuggerlerin ve Welserlerin çoklu işlerinin yerleştiği alanın ani genişlemesi daha iyi anlaşılacaktır. Bunlar, yüzyılın ölçeğinde muazzam girişimlerdir ve diğer tüccarlarla, kamuoyu nezdinde,

bizatihi bu genişliklerinden ötürü korku yaratmaktadırlar. Augsburglu Welserler Avrupa'nın tümünde, Akdeniz'de, Yeni Dünya'da, İspanyol kurnazlığının ve korkunç yerel vahşetlerin 1528'de onları bilinen başarısızlığa götürdüğü Venezuala'dadırlar. Fakat bu Welserler, risk alınması gereken, kazanılacak veya kaybedilecek servetlerin bulunduğu heryerde, keyifli bir şekilde bulunmakta değiller midir? Onlardan yüz kere daha makul olan Fuggerler, daha geniş ve aynı zamanda daha sağlam bir başarıyı temsil etmektedirler. Macaristan, Bohemya ve Alplerde yer alan, Orta Avrupa'nın en büyük maden girişimlerinin efendileridir. Temsilcileri aracılığıyla, Venediğe sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. XVI. yüzyılın başında dünyanın hayat dolu merkezi olan Anvers'e egemendirler. Cok erkenden, Lizbon'da ve V. Carlos'a yanaştıkları İspanya'dadırlar; 153l'de Şili'dedirler, ama buradan 1535'te oldukça çabuk ayrılmışlardır. 1559'da Fiume'de (Rijeka) ve Dubrovnik'te Akdeniz'e kişisel bir pencere açmışlardır. XVI. yüzyılın sonunda, muazzam güçlüklerle karşı karşıyayken, Lizbon'daki uluslararası karabiber ortaklığına, bir an için katılmışlardır. Nihayet, vatandaşları olan Ferdinand Cron'un aracılığıyla Hindistan'dadırlar. Cron bu ülkeye 1587'de, 28 yaşındayken gelmiştir ve Cochin, sonra da Goa'da Fuggerleri ve Welserleri temsil edecektir. Bu ülkede 1619'a kadar kalacak, çok büyük bir servet edinmeye yetecek, uzak İspanya'daki efendilerine ve hemen oradaki Portekizli efendilerine birçok hizmette bulunacak kadar zamanı olacaktır. 1619'dan sonra Portekizlilerin nankörlüğünü, hapishaneleri ve eşitsizliği tanıyacaktır. Kısacası, muazzam firmanın imparatorluğu, bilindiği üzere, üzerinde güneş batmayan V. Carlos ve II. Felipe'nin imparatorluğundan daha geniş idi.

Fakat en anlamlı olanlar bu devler, tarihin tıkanıklık yaratan bu kişileri değildir. Bizi asıl ilgilendiren ortalamalar, yani farklı büyüklükteki firmalar ve onların bütünsel değişimleridir. XVII. yüzyılda bunların ortalama büyüklükleri azalıyora benzemekledir. XVIII. yüzyılda yeniden büyümektedir: finans Avrupa'nın, hatta dünyanın sınırlarına ulaşmaktadır. Çok zenginlerin enternasyonali, hiçbir zaman olmadığı kadar yerleşik hale gelmiştir. Fakat bu şemanın doğrulamasını sağlamak üzere, örnekleri ve karşılaştırmaları artırmak gerekir. Koskoca bir özenli çalışma, yapılmayı beklemektedir.

Kentsel Mekânlara Dair

Bir kent, birbirlerine bağlanmış mekânların merkezindedir: iaşesini sağladığı çember; parasını kullananların çemberi; ağırlık birimleri ve ölçülerini kullananların çemberi; ona zenaatkârların ve yeni burjuvaların geldiği çember; kredi işlerinin çemberi (bu en geniş çemberdir); alım ve satışlarının çemberi; ona doğru gelen veya ondan çıkan haberlerin, birbirlerinin içine girmiş çemberleri vardır. Kent tıpkı tüccarın dükkânı veya deposu gibi, konumunun, talihinin, aşmakta olduğu uzun konjonktürün ona sağladığı ekonomik mekânı işgâl etmektedir. Her anda, kendini, onu çevreleyen çemberlerle tanımlamaktadır. Fakat bunların mesajını yorumlamak gerekmektedir.

Aynı kentten Lorenz Meder'in *Handelbusch'unu* yayınladığı yıl olan 1558'de, Nuremberg kenti, işte böyle bir tanıklık yapmaktadır. Hermann Kellenbenz'in yakınlarda yeniden yayınlayıp, şerhettiği bu ticaret kitabında, Lorenz Meder yurttaşlarına pratik tavsiyelerde bulunmak için ortaya çıkmaktadır. Bu kitap bizi geriye doğru ilgilendiren sorunu çözmemekte, yani Nuremberg'in ticari mekânlarının dökümünü ve doğru yorumunu getirmemektedir. Ama kitabın Hermann Kellenbenz tarafından tamamlanan işaretleri, veri bakımından oldukça zengin olan, izleyen haritanın çizilmesine olanak vermiştir. Bu harita kendiliğinden konuşmaktadır. İlk atılımını yaşamakta olan, endüstriyel, ticari, mali kent Nuremberg, XVI. yüzyılın bu ikinci üçte birlik kesiminde, birkaç onyıl önce Almanya'yı Avrupa faaliyetinin sürükleyicilerinden biri haline getirmiş olan atılım tarafından taşınmaktadır. Demek ki Nuremberg, geniş çaplı bir ekonomiye bağlanmakta ve uzağa taşınan ürünleri, Yakın Doğu, Hindler, Afrika ve Yeni Dünya'ya kadar gitmektedirler. Fakat faaliyetleri Avrupa mekânının içinde kalmaktadır. Trafiklerinin merkezi kesimi, kabaca Almanya ölçeğinde yayılmıştır ve bunu kısa veya orta çaplı bağlantılarla sağlamaktadır. Venedik, Lyon, Medino del Campo, Lizbon, Anvers, Krakow, Breslau, Pozen, Varşova onun menzilleri ve uzak mesafeli faaliyetinin sınırlarıdır; yani şu veya bu şekilde elinin ulaşabildiği piyasalar.

Johannes Müller, Nuremberg'in, XVI. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın faal hayatının geometrik merkezi gibi olduğunu göstermiştir. Burada, yerel yurtseverliğin aşırıya kaçması söz konusu değildir. Ama neden böyle

olmuştur? Herhalde kara taşımacılığı faaliyetlerinin artmasından. Aynı zamanda, Nuremberg'in Venedik ile Anvers'in ortasında, eski mekân Akdeniz ile, Avrupa talihinin yeni mekânı olan Atlantigin (ve ona bağımlı olan denizlerin) yarı yolunda yer almasından da. Venedik-Anvers ekseni, XVI. yüzyıl boyunca, kuşkusuz Avrupa'nın en faal "kıstağı" olarak kalmaya devam etmiştir. Alplerin bu kıstağın ortasında dikildikleri doğrudur, ama buraları taşımacılığa ilişkin olarak, sürekli bir mucizeye sahne olmaktadırlar; sanki güçlükler diğerlerinden daha üstün bir iletişim sistemi yaratmışçasına. Demek ki, karabiberin XVI. yüzyılın sonunda Nuremberg'e, Anvers'den olduğu kadar, Venedik'ten de geliyor olması karşısında, ölçüsüz bir şaşkınlığa düşmeyelim. Güney ve Kuzey karabiberi o kadar eşit bir noktadadırlar ki, bu mal Anvers'den Venediğe veya Venedik'ten Anvers'e hiç duraklamadan gidebilir; denizden ve karadan.

Tabii ki burada söz konusu olan, belli bir dönemdeki Alman ekonomisinin konumudur. Uzun dönemde, bir terazi hareketi, ülkenin en karasal kesimi olan Doğu Almanya lehine etki etmektedir. Doğu'nun bu yükselişi, XVI. yüzyıldan itibaren, özellikle de 1570'den sonra Nuremberg ve Augsburg'daki iflaslar tarafından, Leipzig ve fuarlarının yükselişi tarafından somutlaştırılmaktadır. Leipzig kendini Alman madenlerine dayatmayı, en önemli pazar olan Kuxen'i kendi evinde toplamayı, Magdeburg menzilinden kurtularak, Hamburg ve Baltık'la doğrudan bağlantı kurmayı başarmıştır. Fakat Venediğe aynı şekilde, güçlü bir tarzda bağlı kalmayı sürdürmektedir; "Venedik malları" bu kentin faaliyetlerinin tüm bir kesimini denetlemektedirler. Ayrıca bu kent, Doğu ile Batı arasındaki mal transitinin en mükemmelinden merkezi olmaktadır. Bu atılım, yılların geçmesiyle kendini kanıtlamaktadır. 1710'da Leipzig fuarlarının en azından mal alanında, Main-üzeri-Frankfurt fuarlarından "*weit importanter und considerable*r" oldukları iddia edilebilir, çünkü Main üzerindeki kent bu dönemde, Leipzig'den daha üstün mali bir merkez olarak kalmaya devam etmektedir. Para ayrıcalıkları uzun ömürlüdürler.

Görüldüğü üzere, kentsel mekânları yorumlamak zordur, üstelik belgeler taleplerimize hiç de cevap vermemektedirler. Jean-Claude Perrot'nun yeni yayınlanan çok zengin kitabı, *Modern bir kentin oluşumu, XVIII. yüzyılda Caen* (1975) bile, örnek bir özen ve akılla incelediği tüm sorunları çözememiştir. Von Thünen'in şemasının Caen için geçerli olmasına

şaşırmamak gerekir: kentin çevresinde, ona eklenmiş olan, hatta onun üzerine taşan “bir bostan ve mandıra” alanını, sonra da bir tahıl bölgesini ve bir de hayvancılık kesimini saptamak kolaydır. Fakat daha o sıralarda bile, kent tarafından imal edilen endüstriyel ürünlerin yayılma alanlarını ve bunların dağıtıldıkları pazar ve fuarları farketmek çok daha zor olacaktır. En anlamlısı, kentin uygulamak zorunda olduğu, bölgesel mekân ile uluslararası mekânın çifte oyunu değil midir; yani farklı iki dolaşım? Bunlardan birincisi kılcal, kısa mesafeli, süreklidir;

İkincisi ise kesintilidir ve gıda bunalımı durumlarında Seine üzerinden nehir taşımacılığını veya Londra ile Amsterdam’dan itibaren deniz trafiğini hizmete sokmak durumundadır. Bu iki sistem birbirlerine uymakta, zıtlaşmakta veya birbirlerine eklenmekte, veyahut da birbirlerini izlemektedirler. Uluslararası hayatın bir kente nasıl temas ettiği, ve bazen de, bundan fazla olmak üzere, yakınlarıyla olan bağlantı sıklığı onu nitelemektedir. Genel tarih yerel tarihin üstünden aşmaktadır.

Hammadde Pazarları

Fernand Maurette’in 1920’li yılların dünyası için kaleme aldığı klasik elkitabım örnek alarak, XV.-XVIII. yüzyıllar arasındaki büyük hammadde pazarlarının tarihini, fazla bir zorluk olmadan yazabiliriz. Eğer bilgece davranarak, yalnızca anlamlı örneklere dayanmak istersek, sadece seçme sıkıntısıyla karşılaşırız: geniş sürümü olan bütün mallar, kendilerini tanık olarak sunmaktadırlar ve bunların tanıklıkları çok farklı olmakla birlikte, en azından bir noktada birleşmektedirler: tıpkı en faal kentler ve tıpkı en fazla itibar gören mallar gibi, bu trafiklerin en parlakları olanları muazzam mekânları kapsamaktadırlar. Genişlik, zenginliğin ve başarının inatçı işaretidir. Baharat örneği -“yemeklerin lezzetini artırmaya” yarayanlarından, “tıbbi ürünlere (ve kumaşların boyanması için gereken malzemeye kadar)" “şaşırtıcı bir ürün çeşitliliğini kapsayan" kelime- o kadar bilinmektedir ve klasik olmuştur ki, onu bir model olarak önermekte tereddüt edilmektedir. Avantajı, bir uzun süre atılımını, ona bağlanan dönemlerle birlikte ve XVII. yüzyılda aşikâr bir geri çekilmeyi göstermek olabilirdi. Ama bunu daha önce açıkladık. Bunun tersine şeker, nisbeten yeni bir üründür ve XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar, tüketim ve dağıtım alanının hızlı bir ritmle genişletmeye ara vermemiştir. Birkaç minik istisna

bir yana bırakılacak olursa (akağaç şurubu, mısır şekeri), değerli ürün kıta ablukası dönemine ve şeker pancarının kullanımına kadar, şeker kamışından üretilmiştir. Daha önce gösterdiğimiz üzere, bu bitki Hind'den Akdeniz'e ve Atlantiğe doğru gitmiştir (Madera, Kanarya adaları, Azor adaları, Sao Tome, Prens adası, sonra Amerikan kıyısının tropikal kıyıları, Brezilya, Amiller...). Bu ilerleme çağın koşullarına göre, maliyetli yatırımlar gerektirmesi nedeniyle, daha da dikkat çekici hale gelmektedir.

Öte yandan, eskiden olduğu gibi, eczacının malzemeleri arasındaki yerini koruyan şeker, giderek mutfaklara ve sofralara daha fazla ulaşmaktadır. XV. ve XVI. yüzyılda, henüz çok büyük lüks olup, hükümdarlara hediye edilmektedir. 18 Ekim 1513'te Portekiz kralı, papaya, bir şekerci tarafından yapılmış olan doğal büyüklükteki ve 12 kardinal ile her biri 1,5 metre boyunda olan 300 mumla çevrelenmiş heykelini sunmuştur. Fakat daha o sıralarda bile talihinin parlaklığı belli olan şeker tüketimi, ilerleme kaydetmektedir. 1544'de Almanya'da sıklıkla *"zucher verderbt keine speis"* denilmektedir, şeker hiçbir yemeği bozmaz. Brezilya teslimatlarına başlamıştır: XVI. yüzyılda yılda ortalama 1600 ton. 1676'da, ortalama 180 ton şeker yükleyen 400 gemi (72.000 ton) Jamaika'dan ayrılmaktadır. XVIII. yüzyılda Santo Domingo, eğer daha fazla değilse, en azından bir o kadar üretecektir.

Ama Atlantik şekeriyle boğazına kadar dolu bir Avrupa piyasası hayal etmeyelim. Ne de Avrupa'nın artan modernitesine asılarak, bir ilk Okyanus atılımın nedeni olarak, bir şeker atılımını hayal edelim. Zaten bu ilkel determinizm, kolaylıkla tersine çevrilebilir: tutkusunun da yardımıyla, şekerin tıpkı kahve gibi atılım yapmasına yol açan, Avrupa'nın gelişmesi değil midir?

Geniş şeker tarihinin unsurlarının, bir parçanın arkasından diğeri gelmek üzere, nasıl oluştuğunu burada incelemek olanaksızdır: zenci köleler, plantasyon sahipleri, üretim teknikleri, ham şekerin tasfiyesi, kendilerini besleyemeyen plantasyonların ucuz yiyecekle iaşe edilmesi; nihayet deniz bağlantıları, Avrupa'daki depolar ve satışlar. 1760'lara doğru her şey düzene girdiğinde, Paris piyasasında *şekerler* arzedilmektedir: "*moscouade*lar, *cassonade*lar, yedi librelik şeker, kral şekeri, yarı-kral şekeri, nöbet şekeri, Kıbrıs şekeri de denilen kırmızı şeker. İyi *moscouade*

beyaz, olabildiğince az yağlı olmalı ve hiç yanık kokmamalıdır. Adalar şekeri de denilen *cassonade*'ın beyaz, kuru, pütürlü, menekşe rengi ve tadında olanı seçilmelidir. En güzeli Brezilya'dan gelmektedir, ama bunun ticareti hemen hemen bitmiştir; Cayenne'den geleni ikinci sıradadır, adalarınki ise reçel halindedir; bu reçeller en güzelleri olduğu için, saf şekeri daha az yapmaktadırlar... ve bunlar billurlaşmaya daha az konu olmaktadır". Bu dönemde şekerin nadir olma prestijini kaybettiği kesindir. Bakkal ve şekerci malzemesi olmuştur.

Fakat bizi burada ilgilendiren, biraz daha yukarıdan tanıdığımız şeker deneylerinin, iş adamları için ne ifade ettiğidir. Ve her şeyden önce, şeker Akdeniz'deki kariyerinin başından itibaren, mükemmel bir iş alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Venedik ile Kıbrıs şekerinin örneği açıktır, çünkü bu şeker Corner ailesinin -"şeker kralı"- boşuna tartışılan bir tekeli olarak ortaya çıkmaktadır. Venedik 1479'da Kıbrıs'ı zaptettiğinde, bir şeker savaşını kazanmıştır.

Cornerlerin şeker girişimi konusundaki bilgilerimiz yetersizdir. Fakat bilinen başka örnekler, *a priori* şaşırtmayacak olan bir izlenim bırakmaktadırlar: şeker üretim sürecindeki birbirini izleyen aşamalar, hiçbir zaman büyük kâr alanları olmamışlardır. Sicilya'da XV. ve XVI. yüzyıllarda, Ceneviz sermayesi tarafından desteklenen şeker değirmenleri vasat, hatta kötü iş alanları olarak belirlemektedirler. Aynı şekilde, Atlantik adalarında, XVI. yüzyıldaki şeker boom'u, büyük kârlar yaratabilmiştir, fakat, büyük kapitalistler olan Welserler 1509'da Kanarya adalarında toprak satın alıp, orada şeker plantasyonları oluşturduklannda, girişimi yeteri kadar verimli bulmayarak, 1520'de işi bırakmışlardır. Brezilya plantasyonları için XVI. yüzyıldaki durum aynıdır; bunlar plantasyon sahibini, s*enhor de engenho*'yu yaşatmaktadırlar, ama çok zengin bir şekilde değil. Rekor üretimine rağmen, Santo Domingo'da da izlenim farklı değildir. Acaba, bu tartışmaya yer bırakmayan nedenden ötürü mü, üretim köle emeğinin düşük düzlemine doğru sürüklenmiştir? Ancak burada dengesini bulmakta, bulabilmektedir.

Fakat farkına varış daha uzağa gitmektedir. Her kapitalist pazarın birbirini izleyen halkaları vardır, ve merkezine doğru, diğerlerinden daha yüksek ve daha fazla gelir getiren bir noktası bulunmaktadır. Örneğin karabiber

ticaretinde, bu yüksek nokta uzun süre *Fondaco dei Tedeschi* olacaktır: Venedik karabiberi burada yığılmakta, sonra büyük Alman alıcılarına doğru yola çıkmaktadır. XVII. yüzyılda karabiberin merkezi, *Oost Indische Companie*'nin geniş ambarlarıdır. Avrupa mübadelesinin zincir halkaları içine *tamamen* alınmış olan şeker için bağlantılar daha karmaşıktır, çünkü ticaretin yüksek noktasını tutabilmek için, üretimi de elde tutmak gerekmektedir. Atlantik şekeri büyük önemini ancak, XVII. yüzyılın ikinci yansında elde edecek ve Amillerin çeşitli adalarında farklı atılım tarihleri olacaktır. 1654'te Brezilya'nın kuzeydoğusunu kaybeden Hollandalılar, İngiliz ve Fransız üretiminin belirleyici ilerlemelerinin daha da ağırlaştıracağı bir başarısızlıkla karşılaşmışlardır. Kısacası, üretimin *paylaşılması*, sonra da *tasfiyenin paylaşılması* (esas işlem) ve nihayet *pazarın paylaşılması* söz konusudur.

Egemen bir şeker piyasasının ancak taslakları olacaktır: 1550'lere doğru 19 şeker tasfiyehanesine sahip olan Anvers'de; 1585'te Anvers piyasasının başaşağı gitmesinden sonra Amsterdam'da. Amsterdam 1614'te, tasfiyehanelerde, havayı ağırlaştıran odun kömürünün kullanılmasını yasaklamak zorunda kalacaktır; ancak bu tasfiyehanelerin artışı durmamaktadır: 1650'de 40, 1661'de 61. Fakat en mükemmelinden merkantilizm dönemi olan bu yüzyılda, ulusal ekonomiler kendilerini savunmakta, kendi pazarlarını yalnızca kendilerine tahsis etmeyi başarmaktadırlar. Örneğin, Colbert'in ulusal pazarı 1665 tarifeleriyle koruduğu Fransa'da, Dunkerque, Nantes, Bordeaux, La Rochelle, Marsilya, Orleans'da tasfiyehaneler gelişmeye başlamıştır. Bu durumun sonucu olarak, 1670'ten itibaren, dışarıda tasfiye edilmiş şeker Fransa'ya girememektedir; tersine, tasfiye edilmiş olarak yeniden ihraç edilmek üzere ithal edilen ham şekerlere, ülkeye girişte uygulanmaya başlayan vergi indirimi sayesinde, bir cins ihracat priminden yararlanan Fransız şekeri ihraç edilmektedir. Fransız ihracatını teşvik eden bir unsur da, ulusal tüketimin düşük olmasıdır (İngiltere'deki 9/10 oranına karşılık, koloni üretiminin 1/10'u); ayrıca plantasyonlara anavatandan gönderilen iaşe, Kuzey Amerika'nın katkısına rağmen, özellikle İngiltere tarafından iaşe edilen Jamaika'dakine nazaran daha ucuzdur (Fransız fiyatlarının düşük düzeyinden ötürü). "Savaştan önce (sonradan Yedi Yıl Savaşı denilecek olanı), İngiliz sömürgeleri şekeri Londra'da, Fransız sömürgelerinden gelen

şekerin Fransız limanlarında sahip olduğu fiyattan (aynı kalitede olanlar için) % 70 daha fazla idi". *Journal de Commerce* böyle yazmaktadır. Bu aşırı fiyat farkının tek nedeni, İngiltere'nin sömürgelerine sağladığı erzakın yüksek fiyatından başka bir şey olamazdı ve İngiltere bu fiyattan olan şeker fazlasını ne yapabilirdi? Tabii ki onları ancak kendi tüketebilirdi. Çünkü eklemek gerekir ki, İngiliz piyasası çoktan bunu yapabilecek düzeye gelmiştir.

Büyük üretici ülkeleri ithalat ve yeniden satışlarına rağmen, ham şeker alımı ve tasfiyehane kurma yoluyla, şeker pazarlarının ulusallaştırılması, Avrupa ölçeğinde her halükârda yayılmıştır. Hamburg, Hollanda'nın içine düştüğü zorluklardan yararlanarak, 1672'den itibaren tasfiyehanelerini geliştirmekte ve sırrını saklamaya özen gösterdiği yeni usuller geliştirmektedir. Ve Prusya, Avusturya ile Rusya'ya varana kadar şeker tasfiyehaneleri kurulacak, sonuncu ülkede bunlar devlet tekeli olacaklardır. Şeker piyasalarının hareketlerini ve geçerli kâr noktalarını tam olarak bilebilmek için, demek ki üretici bölgeler, üretime egemen olan para piyasaları, toptan dağıtımı kısmen denetleme aracı olan tasfiyehaneler arasındaki karmaşık ağı yeniden oluşturmak gerekmektedir. Bu "manüfaktür"lerin altında, sayılamayacak kadar çok perakendeci dükkânı bizi pazarın *sıradan* düzlemine ve kesin bir rekabete maruz kalan mütevazi kârlarına doğru götürmektedir.

Ağın bütünü içinde, yüksek noktayı veya noktalan, kârlı halkaları nereye yerleştirmek gerekir? Londra örneğinden hareketle, tasfiyeci, şekerci veya sıradan tüketici olmalarına göre beyaz veya esmer (melas) şeker alıcılarının karşısında yer alan şeker varil ve sandıklarının yığıldığı ambarların yakınındaki toptancı piyasa aşamasında olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. Sömürge sahibi ülkelerin anavatanlarındaki tasfiyehanelere ayrılmış olan beyaz şeker imalatı, ilk önlemlere rağmen, sonunda adalara da yerleşmiştir. Fakat bu endüstriyel çaba, üretici adaların yaşamakta oldukları güçlüklerin bir işareti değil midir? Toptancı piyasasındaki anahtar konumu, bize göre, büyük tüccarları cezbetmemişe *benzeyen*, tasfiyehanelerden sonra yer almaktadır. Fakat bundan emin olabilmek için, toptancı ile tasfiyeci arasındaki ilişkileri bilmek gerekir.

Değerli Madenler

Zaten tekrar döneceğimiz bir konu olan şekeri bir yana bırakalım. Elimizin altında daha iyisi var: gezegenin tümünü gündeme getiren, bizi mübadelelerin en yüksek noktasına taşıyan, ekonomik hayatın bu sonsuz olarak yeniden ele alınan hiyerarşik durumunu gerektiğinde işaret edecek olan kendi üstündeki macera ve rekorları yaratmaya çalışan değerli madenler. Heryerde hazır ve nazır olan, her zaman istenen, dünyayı dolaşan bu mal konusunda, bir arz ile bir talep her zaman karşılaşmaktadır.

Fakat kaleme kolayca geliveren "değerli madenler" deyimi, gözüktüğünden daha az basittir. Farklı nesneleri işaret etmektedir:

1) Madenlerden veya altın içeren kumlardan çıktığı haliyle, işlenmemiş madenleri;
2) Külçe, çubuk, çam kozalağı biçiminde yan işlenmiş ürünler (çam kozalağı denilen ürünler gözenekli ve hafif maden kitleleridir ve alaşım için kullanılan civanın buharlaşmasıyla elde edilir; bunlar sonradan genelde, pazara çıkmadan önce çubuk veya külçe olmak üzere eritilirler);
3) İşlenmiş ürünler, para sikkeleri, zaten bunlar da yeni sikke basmak için eritilmektedirler: örneğin aynı ağırlık ve nominal değere sahip sikkelerin (rupi) baskı tarihine göre farklı değerlere sahip olduğu Hindistan'da durum böyledir; geçmiş yıllarda basılmış paralar bu yılın paralarına nazaran daha az itibar görmektedir.

Değerli maden bu çeşitli biçimler altında hareket etmeye hiç ara vermemekte ve bunu hızlı yapmaktadır. Daha o sıralarda, Boisguilbert paranın ancak "sürekli bir hareket halinde olması" durumunda yararlı olabileceğini söylemekteydi. Gerçekten de, para dur durak tanımadan dolaşmaktadır. Cantillon "hiçbir şey ondan daha kolay ve daha az fireyle taşınamaz" diye işaret etmekteydi. J. Schumpeter'e göre, Cantillon paranın dolaşım hızından sözeden ilk kişidir, ama bu tartışmalıdır. Bu hız öylesinedir ki, bazen külçe ile sikke arasındaki, birbirini izleyen işlemlerin düzenini alt üst edebilmektedir. Bu durum XVI. yüzyılın ortasından itibaren ve daha sonraları artan bir şekilde söz konusudur: XVII. yüzyılın başında Saint-Malo tekneleri, Peru kıyılarından gizlice sekizlik sikkeler yüklemekteydiler, ama bir o kadar da "*non quinties*" (yani kralın aldığı beşte birlik *(quint)* vergiyi ödemeden alınan kaçak gümüş) gümüş "kozalaklar" almaktaydılar. Zaten "kozalaklar" her zaman kaçakçılık

konusudur. Sikke haline getirilmemiş yasal gümüş, Avrupa'da dolaşımda sıklıkla görülen külçe ve çabuk halindedir.

Fakat para daha da çeviktir. Mübadeleler onu "çağlayandan düşürmekte", da- lavera ise tüm engelleri aşmasını sağlamaktadır. Louis Dermigny'nin dediği gibi, onun için "Pireneler yoktur". 1614'te Alçak Ülkeler'de 400 farklı cinsten para dolaşımdadır; aynı dönemde Fransa'daki sayı 82'dir. Örneğin Alplerdeki Embrunois'nın XIV. yüzyıldaki durumu veya XIV. ve XV. yüzyıllarda kendi üzerine kapanmış olan Gevâudan'ın durumu gibi, en fakirleri de dahil, Avrupa'nın bilinen hiçbir bölgesi yoktur ki, en beklenmedik paralar, fırsat çıktığında tuzak kurmasın. Kâğıt erkenden, hizmetlerini istediği kadar artırsın, nakit, "eldeki para" ayrıcalıklarını korumaktadır. Balı Avrupalıların aralarındaki uyuşmazlıkları çözme veya çözmeyi deneme gibi, kendileri için uygun bir adeti benimsedikleri Orta Avrupa'da, hasımların -Fransa veya İngiltere- gücü, dağıttıkları nakit parayla ölçülmektedir. 1742'de Venedik istihbaratı İngiliz filosunun "Macaristan kraliçesine", Maria-Theresa'ya yönelik olmak üzere büyük miktarda para getirdiğini haber vermektedir. II. Friedrich'in 1756 ittifak antlaşmasına yanaşmasının bedeli, Berlin'e doğru yola çıkan para dolu 34 İngiliz arabası olmuştur. Ve Eylül 1762'de barışın ucu gözükünce, itibar Rusya'ya yönelmiştir. Bir diplomat, "Londra'dan 9 (martta) yola çıkan posta, Ambterdam ve Rotterdam'a çekilmiş kambiyo senetleri getirdi, bunlar en azından 150 bin liralık olup, tutarı Rus sarayına aktarılacaktı" demektedir. Şubat 1799'da Leipzig'den külçe ve sikke halinde "beş milyon" İngiliz gümüşü transit geçmiştir; bunlar Hamburg'dan gelip, Avusturya'ya gitmektedirler.

Bu söylendikten sonra, tek ve gerçek sorun, egemen ekonomilerin gövdesinin içinden, dünyanın bir ucundan ötekine kadar geçen bu dolaşımın, eğer mümkünse nedenlerini, hiç değilse özel koşullarını açığa çıkartabilmektir. Bana öyle geliyor ki, eğer apaçık olan üç aşama farkedilirse, bu nedenler ve özel koşullar daha iyi anlaşılacaktır: üretim, aktarım, birikim. Çünkü hem maden üreticisi ülkeler, düzenli olarak para ihraç eden ülkeler, para veya madenin artık bir daha çıkmadığı hazne ülkeler olmuştur. Fakat aynı zamanda karma durumlar da söz konusudur; bunlar daha açıklayıcı olup, aynı anda hem ithalatçı, hem de ihracatçı olan Çin ve Avrupa bunlara örnek oluşturmaktadırlar.

Altın veya gümüş üreticisi ülkeler, adeta her seferinde henüz ilkel, hatta Borneo, Sumatra, Haynan, Sudan, Tibet, Selebes altını veya XI.-XIII. yüzyıllardaki Orta Avrupa maden alanları (bunlar 1470-1540 dönemindeki ikinci baharlarında da hâlâ böyledirler) söz konusu olduğunda, vahşi ülkelerdir. Nehirlerden altın çıkartanlar, Avrupa su yataklarının kıyısında iyi tutunmuşlardır -XVIII. yüzyıla ve sonralarına kadar- fakat burada, hiçbir önemi olmayan, sefil bir üretim söz konusudur. Alplerde, Karpatlarda veya Erz Gebirge'de, XV. ve XVI. yüzyıllarda, mutlak yalnızlıkların ortasındaki madenci kamplarını düşünmek gerekir. Buralarda çalışan insanlar çok zor bir hayat yaşamaktadırlar, ama en azından özgürdürler.

Buna karşılık, Afrika'da Sudan altının kalbi olan Bambuk'ta, "madenler" köy şeflerinin denetimi altındadırlar. Burada en azından bir yarı-kölelik vardır. Durum Yeni Dünya'da daha da açıktır; buradaki değerli madenlerin işletilmesi için, Avrupa antik köleliği büyük çapta yeniden yaratmıştır. Mita Kızılderilileri (maden bölgesindedirler), daha sonra Orta Brezilya altın yataklarındaki zencilerin de olacakları gibi, eğer köle değillerse, nedirler? Garip kentler mantar gibi çıkmaktadır, bunların en garibi, Yukarı Andlarda, 4.000 metre yükseklikteki Potosi'dir. Burası devasa bir madenci kampı, 100.000'den fazla insanın yığıldığı kentsel bir çıbandır. Hayat burada abestir, hatta zenginler için bile: bir tavuk 8 riyale kadar, bir yumurta 2 riyale kadar, bir libre Kastilya balmumu 10 pezoya kadar fiyat bulabilmekte, diğerleri tutturabildiğine satılmaktadır. Bunun anlamı, paranın burada hiçbir öneminin olmadığı değilse, nedir? Ve burada hayatını kazanan madenci, hatta madenlerin sahibi olmayıp, sikke halindeki parayı, yiyecekleri, madenlerin ihtiyacı olan civayı veresiye veren ve sükûnet içinde kendine maden cinsinden ödeme yapılmasını bekleyen tüccardır. XVIII. yüzyılın altın üretici Brezilya'sında da aynı şarkı söylenmektedir. Sao Paolo'dan yola çıkan, *mançoes* denilen filolar, su yolları ve iskeleler aracılığıyla, Minas Gerais ve Goyaz altın madenlerinin efendi ve kölelerini iaşe edeceklerdir. Madencilere kalan da, kente gittiklerinde çoğu zaman kumar yoluyla ellerinden çıkmaktadır. Mexico en mükemmelinden bir kumar başkenti olacaktır. Sonunda gümüş ve altın, kâr terazisinde manyok, mısır unundan, güneşte kurutulmuş etten, Brezilya *carnedo sol*'ünden daha hafif çekmektedir.

Nasıl başka türlü olabilirdi? *Dünya ölçeğindeki* işbölümünde, tekrarlayalım ki madencilik mesleği en sefillere, insanların en yoksullarına düşmektedir. Ödül, bu dünyanın güçlülerinin nerede olurlarsa ve kim olurlarsa olsunlar, bu işe çok ağır bir şekilde müdahale etmekten vazgeçmeyecekleri kadar önemlidir. Bunlar aynı nedenden ötürü, elmas veya değerli taş yataklarını da kendi elkoymalarının dışında bırakmamaktadırlar. Tavernier 1652'de "Golkonde'den beş gün uzaklıkta... Raolkonda adı verilen" ünlü elmas madenini, alıcı olarak ziyaret etmiştir. Burada her şey, hükümdarın ve tüccarların çıkarına ve hatta alıcıların rahatlığına yönelik olarak, harika bir şekilde örgütlenmiştir. Fakat madenciler sefil, çıplak, kötü muameleye tabi ve sahtekârlık kuşkusu altındadırlar -haklı olarak-. Brezilya *garimpeiros*, elmas arayıcıları XVIII. yüzyılda, inanılmaz yolculuklarında, izlerini bile takip etmenin olanaksız olduğu maceracılardır, ama bunların macera kârları, sonunda Lizbon'daki hükümdarın ve elmas satışı mültezimlerinin ellerine geçmektedir. Bir maden işletmesi birazıcık bağımsızlık belirtisi göstermeye başladığında (Orta Çağ Avrupa'sında olduğu gibi), er geç ticari zincirler tarafından yeniden ele geçirileceği kesindir. Madenler evreni, endüstriyel evrenin ve proletaryasının habercisidir.

Hepsinden önce Asya olmak üzere, parasal ekonominin az çok yerleşik olduğu ve değerli maden akımlarının Avrupa'dakilerden daha az çevik olduğu hazne ülkelerin durumu başka bir kategoridir. Demek ki, buralardaki eğilim, değerli madenleri tutmak, iddihar etmek, onları eksik istihdam etmektir. Bunlar değerli madenler için sünger veya o zamanlar denildiği gibi "mezarlık" ülkelerdir.

İki büyük hazne Hind ve Çin olup, bunlar birbirlerinden oldukça farklıdırlar. Hind adeta aynı derecede memnun olarak, sarı maden, beyaz maden. Contra Costa (veya eğer tercih edilirse Monomotapa) altın tozunu olduğu kadar, Avrupa, sonra da Japon gümüşünü kabul etmektedir. Amerikan gümüşünün istilası, Hindli tarihçilere göre bu ülkede bir fiyat yükselmesine bile yol açmıştır, ama Avrupa'daki XVI. yüzyıl fiyat "devrimi"nden 20 yıl kadar gecikmeli olarak. Bu, ithal edilen gümüşün orada kaldığına bir kanıt daha demektir. Büyük Moğol hanının masalsı hâzinesinin sürekli gümüş girişini kısırlaştırmaması da bir kanıttır, gümüş girmektedir çünkü fiyatı artmıştır. Amerikan gümüşü Hind'deki bitimsiz para eritme ve yeniden basma faaliyetlerini beslemekte değil midir?

Çin'de olup bitenler konusunda, kuşkusuz daha az bilgiye sahibiz. Özgün bir olgu olarak, Çin'in altına parasal bir yol yüklemediği ve onu gümüşle değiştiren herkesin çıkarına göre ihraç ettiği bilinmektedir, kâr vardır, çünkü olağanüstü düşük bir hadden muamele görmektedir. Çinlilerin beyaz madene olan bu şaşırtıcı tercihlerini XVI. yüzyılda farkeden ve bundan yararlanan ilk Avrupalılar Portekizliler olmuştur.

1633'te bunlardan biri, hâlâ güvenli bir şekilde şöyle yazmaktadır: *"Como os chinos sentirao prata, em montoes trouxerao fazende"*, Çinliler gümüşün kokusunu alır almaz, dağ gibi mal yığarlar. Fakat 1787'de "Çinliler sürekli olarak, ülkelerinde olmayan gümüşü elde etmek için çalışırlar" oysa, "bunlar ihtiyaçları en az olan uluslardan biridir" diyen İspanyol Antonio de Ulloa'ya inanmayalım. Gümüş, bunun tersine, Çin mübadelelerinin üstün ve çok yaygın parasıdır (gümüş, alımları karşılamak üzere, makasla ince yapraklar halinde kesilmektedir) ve onun yanında, düşük paralar olan bakır kurşun karışımı *caixa* veya sapekler bulunmaktadır.

Çin üzerinde yakın tarihlerde çalışan bir tarihçi, Amerika'da 1571-1821 arasında üretilen gümüşün en azından yarısı, bir daha geri dönmemek üzere, Çin yolunu tutmuş olmalıdır diye düşünmektedir. Pierre Chaunu, içine Yeni İspanya'nın Filipinlere, Pasifik yolundan yaptığı doğrudan ihracatı da katarak, üçte bir oranından söz etmiştir ki, bu bile tek başına muazzamdır. Bu hesapların ikisi de güvenilir değildir, ama birçok neden onları gerçeğe benzer kılmaktadır. Öncelikle kâr (azalması yavaştır ve XVIII. yüzyıldan önce değildir), Çin'de altın karşılığında gümüş değiştirme işlerine dayanmaktadır. Bu, Hind ve Endonezya ile Filipinler'den itibaren bile sürdürülen bir ticarettir. Öte yandan, 1572'de Amerikan gümüşünün Pasifik üzerinden ve Manilla kalyonu aracılığıyla yeni bir yan yolu söz konusudur. Bu kalyon Meksika'nın Acapulco limanıyla Filipinlerin başkentini birbirine bağlamakta, bu sonuncu kente beyaz maden getirip, karşılığında ipekliler, Çin porselenleri, lüks Hind pamukluları, değerli taşlar, inciler almaktadır. Alçak ve yüksek noktalara tanık olacak olan bu bağlantı, tüm XVIII. yüzyıl boyunca ve ötesinde tutunacaktır. Sonuncu kalyon Acapulco'ya 1811'de geri dönecektir. Fakat aslında tüm güneydoğu Asya'yı suçlamak gerekir. Bir olay her şeyi açıklamamakta, ama daha iyi anlamaya yardım etmektedir. Elçi Macartney'yi Çin'e götüren büyük İngiliz yelkenlisi *Industan*, 1793'te yaşlı bir Koşenşinliyi bordasına almayı başarmıştır. Adam rahatsız

olmuştur. “Fakat avucuna İspanya guruşları konulunca, onların değerini anlamış gibi gözükmüş ve bu (sikkeleri) yırtık elbiselerinin bir köşesine özenle sarmalamıştır”.

İslam alemi ve Avrupa, üretim ülkeleriyle, birikim ülkeleri arasında özel bir konuma sahiptirler: bunlar menzildirler, aracıdırlar.

Bu açıdan, Avrupa ile aynı konumda olan İslam alemi için sözü uzatmanın gereği yoktur. Yalnızca geniş Osmanlı imparatorluğuna ilişkin konu üzerinde duralım. Bu imparatorluk, ekonomik olarak nötr bir bölge olarak, Avrupa ticaretinin hiçbir cezaya uğramadan, canının istediği gibi geçtiği bir alan olarak değerlendirilmiştir: XVI. yüzyılda Mısır ve Kızıldeniz’den veya Suriye’den ve İran’la İran körfezine ulaşan kervanlar aracılığıyla; XVII. yüzyılda İzmir ve Küçük Asya’dan itibaren. Doğu Akdeniz ticaretinin bütün bu yollarının nötr olduğu kabul edilmektedir; yani buralardan geçen beyaz maden akımları, buralarda herhangi bir rol oynamamakta, buralarda hemen hiç durmamakta, İran ipeklilerine veya Hind boyalı bezlerine ulaşmak için acele etmektedir. Üstelik, Osmanlı imparatorluğu her şeyden önce bir altın bölgesi olmuştur ve bunu sürdürecektir. Afrika, Sudan, Habeşistan kökenli olan bu altın, Mısır ve Kuzey Afrika menzilleri aracılığıyla getirilmektedir. Gerçekten de, Ömer Lütfü Barkan ve öğrencilerinin saptadıkları fiyat artışları (XVI. yüzyılda, geniş ölçek olarak), imparatorluğun ülkesinde akçe bunalımlarına yol açan gümüş enflasyonuna katıldığını kanıtlamaktadırlar. Bu küçük beyaz para esas nakittir, çünkü gündelik hayata ve yeniçeri ücretlerine temas etmektedir. Demek ki, hiç de nötr olmayan bir aracı.

Ancak, Avrupa’nın dünya ölçeğinde sırtladığı işlevlere bakarak, Osmanlımn rolü mütevazidir. Daha Amerika’nın keşfinden önce, Avrupa Doğu Akdeniz’deki ticari açığını kapatmak için gereken altın veya gümüşü, kendi evinde iyi kötü bulabilmekteydi. Yeni Dünya madenleriyle birlikte, onun değerli madenleri yeniden dağıtma rolü teyid edilmiş, Avrupa bu rolünde kök salmıştır.

İktisat tarihçileri için, bu tek yönlü parasal akım, Avrupa için bir dezavantaj, bir kaynak kaybı olarak gözükmektedir. Acaba bu, merkantilist önyargılara göre hüküm vermek değil midir? İmgeye karşılık imge, ben Avrupa’nın altın ve özellikle gümüş paralarıyla, eğer bunlar olmasaydı ona kapanacak

veya tam açılmayacak olan kapıları sürekli olarak bombardman ettiğini söylemeyi tercih ederim. Ve her muzaffer parasal ekonomi, kendi parasını ötekilerine ikâme etmeye yönelmekte değil midir? -kuşkusuz, onun tarafından önceden hesaplanmış bir manzara olmaksızın, bir cins doğal bir eğim sayesinde-? Venedik dükası (o sıralarda gerçek paradır) böylece, XV. yüzyıldan son yıllarındaki İspanyol sekizlik sikkelerinin istilasına kadar sürecektir. Bu İspanyol sikkeleri daha sonra guruş adını alacak ve Avrupa ekonomisinin Uzak Doğu karşısındaki uzak mesafeli silahları haline geleceklerdir. Mahe de la Bourdonnais (Ekim 1729) Saint-Malo'daki dostu ve ortağı Clariviere'den, fonları toplamasını ve bunları ona Pondichery'de guruş olarak teslim etmesini istemiştir; bu parayı Hind'den Hind'e ticaretin çeşitli olanaklarına bağlayacaktır. La Bourdonnais, eğer iş ortakları ona büyük miktarlar gönderirlerse, çok fazla gümüş talep eden ve olağan olarak Madras'taki İngiliz valilerinin emin bir servet kaynağı olarak tekellerine aldıkları Çin yolculuğuna girişebileceğini açıklamaktadır. Açıktır ki, gümüş paradan yüklüce bir miktar, bir akımı başlatmanın, onun içine güç kullanarak girmenin yolu olmaktadır. Zaten La Bourdonnais şunu eklemektedir, "büyük miktarlarla iş görmek her zaman avantajlıdır, çünkü bu sizi ticaretin efendisi haline getirmektedir, çünkü dereler her zaman nehir yataklarında hizaya girmektedirler".

Bu kopma etkilerinin paralelini Tunus beyliğinde görmemek mümkün müdür? XVIII. yüzyılda İspanyol sekizlik sikkesi bu ülkenin standart parası haline gelmiştir. Veya gene aynı bağlamda, ödemeler dengesinin Hollanda, sonra da İngiliz paralarının geniş ölçekte girişine yol açtığı Rusya'da? Gerçekte bu parasal katkı olmasaydı, muazzam Rus pazarı Batı'nın talebine cevap veremez veya vermek istemezdi. XVIII. yüzyılda İngiliz tüccarlarının başarısı, İngiltere'nin talep ettiği ürünlerin toplayıcısı veya simsarı olan Moskof tüccarlarına yapılan avanslar sayesinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, İngiliz kumpanyasının Hindlerdeki ilk adımları güç olmuştur, çünkü bu kumpanya yünlü kumaş göndermeye ve ülkeden borç almak zorunda kalan işgüderlerine gümüş para vermekte nekeslik etmekte inad etmiştir.

Demek ki Avrupa gümüş stoğunun önemli bir bölümünü, gerektiğinde ihraç etmeye yönelmiştir, ama bu işi altın için olan cömertliğinden uzak bir şekilde yapmaktadır. Bunun nedeni, bir bakıma yapısal konumudur; XII.

yüzyıldan beri bu noktadadır, burada yüzyıllardır tutunmaktadır. Bu durumda, ilk ulusal devletlerin değerli maden çıkışını önlemek için sarfettikleri çabaları görmek gülünç olmaktadır. “Altın ve gümüşü (bir devlette) tutma çarelerini bulmak, dışa kaçmasını önlemek” 1646’da Eon açısından, her “büyük siyaset”in düstrurudur. Eklediğine göre “(Fransa’ya) getirilen tüm gümüş ve altın, delik bir çuvala atılmışa benzemektedir ve Fransa suyun hiç durmadan aktığı bir kanal gibidir”, bu bir felâkettir. Tabii ki bu gerekli ekonomik rolü, burada kaçakçılık ve yasadışı ticaret üstlenmektedir. Kaçışlar heryerde iş başındadır. Fakat bunlar kısa vadeli hizmetlerdir. Ticaretin, faaliyetlerin en önünde bulunduğu yerde, er veya geç kapıların ardına kadar açılması ve madenin tıpkı bir mal gibi, canlı ve serbest bir şekilde dolaşması gerekmektedir.

XV. yüzyıl İtalya’sı bu zorunluğu hissetmiştir. Venedik’te, en azından 1396’dan itibaren paraların çıkışı konusunda liberal bir karar alınmış, bu 1397’de ve sonra da 10 Mayıs 1407’de tekrarlanmıştır. Bu sonuncu yenilenme *Pregadi* önlemleriyle tek bir kısıtlama getirmektedir: para çıkartacak olan tüccar (kuşkusuz Doğu Akdeniz’e götürmek için gümüş), bunu önceden ithal etmiş ve dörtte birini de, Signoria’nın darphanesi Zecca’ya yatırmış olmalıdır. Bunları yaptıktan sonra, geri kalanını “*per qualunque luogo*” götürmekte serbesttir. Venediğin Doğu Akdeniz veya Kuzey Afrika yönünde beyaz maden ihracındaki bu serbestliği, Signoria’da altını her zaman aşırı değerli hale getirerek, eğer deyim yerindeyse, onu piyasada bol bulunan ve tabii ki iyi parayı -gümüş- kovan, “kötü” bir para durumuna sokmuştur. Ama hedeflenen amaç bu değil midir? Raguza veya Marsilya’nın da bu zorunlu ve verimli çıkışları nasıl düzenledikleri, aynı biçimde gösterilebilir. Krallık yetkililerinin gözetim altında tuttukları Marsilya, onların nezdinde itilip kakılma ve anlayışsızlıktan başka bir şey bulamamaktadır. Guruşların kentte serbest tedavülü ve bunların Doğu Akdeniz’e gönderilmeleri yasaklanmıyorsa, 1699’a doğru onların kent darphanesinde eritilmesi isteniyorsa, bu paraların Cenova veya Livorno’ya gitmelerini açıklamaya uğraşmak boşunadır. Bilgelik, bunların yalnızca Marsilya’da değil, aynı zamanda “deniz ticareti ödemelerinin yapıldığı Toulon, Antibes veya diğer liman kentlerinde” de serbestçe ihraçlarına izin vermeyi gerektirir.

Ticaretin her şeye hükmettiği Hollanda’da böyle zorluklar yoktur: gümüş sikkeler buraya, canlarının istediği gibi girip çıkmaktadırlar. Aynı serbestlik, gelişmekte olan İngiltere’de de sonunda kendini dayatacaktır. XVII. yüzyılın sonuna kadar süren çok canlı tartışmalara rağmen, kapıları sikkelere, giderek daha geniş ölçekte açacaklardır. Hind Kumpanyasının hayatı buna bağlı bulunmaktadır. 1663’te parlamentoda kumpanyanın baskısıyla onaylanan İngiliz yasası, Giriş bölümünde oldukça açıklayıcıdır: “Deney göstermiştir ki gümüş (bundan para anlayınız), ona ihraç serbestisi tanınan yerlere hücum etmektedir”. Etkili Sir George Downing şöyle diyebilmektedir: “Para eskiden malların değer ölçüşüydü, şimdi kendi de mal haline geldi”. Değerli madenler bundan sonra artık serbestçe dolaşacaklardır, XVIII. yüzyılda tüm direnmeler kırılmıştır. Örneğin gazeteler 16 Ocak 172l’de, Londra gümrüğünden Hollanda’ya 2.315 ons altın, 6 Martta gene aynı hedefe 288 ons altın ve Doğu Hind adalarına 2.656 ons gümüş; 20 Martta Fransa’ya 1.607 ons altın ve Hollanda’ya 138 ons altın vs. gönderildiğini duyurmaktadırlar. 1763’te Paris antlaşmasının imzalanmasından sonra hüküm süren çok sivri mali bunalım esnasında bile, artık geriye dönmek mümkün değildir. Londra’da “kısa bir süre içinde gerçekleştirilen, Hollanda ve Fransa’ya yönelik aşırı altın ve gümüş çıkışını” biraz frenlemek hoşa gidecektir, fakat "bu çıkışa engel olmak, aynı anda ithal ettiği kamu kredisine ölümcül bir darbe indirmek olacaktır”.

Fakat bilindiği üzere, tüm Avrupa hükümetlerinin tavrı bu noktaya ulaşmış değildir. Açık kapı oyunu bugünden yarına genelleşemeyecek ve fikirlerin uygulamaya konulması gecikecektir. Fransa, kuşkusuz bu alanda öncü olmamıştır. Bir Fransız göçmeni olan Espinchal kontu, 1789 Aralığında Cenova’ya vardığında, “altın ve gümüş Cenova devletinde maldır” diye kaydetme ihtiyacını duymuştur, sanki bu, işaret edilmesi gereken bir gariplikmiş gibi. Uzun süre yaşamaya mahkûm olan merkantilizm, zor bir ömür sürmektedir.

Ancak, akılda tutulması gereken görüntü, değerli madenlerini körce dışarı akıtan bir Avrupa’nınki değildir. İşler daha karmaşıktır. Beyaz ile sarı maden arasındaki bu sürekli düelloyu hesaba katmak gerekir (F. C. Spooner uzun zamandan beri bu konuya dikkat çekmektedir). Avrupa dünyayı dolaşan beyaz madenin çıkışma izin vermektedir. Ama altın aşırı değerlenmektedir, bu onu tutmanın, evde muhafaza etmenin, “ekonomi-

dünya”nın iç hizmetinde alıkoymanın bir yoludur. Bu “ekonomi- dünya” Avrupa’dır ve altın ona Avrupa ölçeğindeki tüccarlararası ve uluslararası tüm büyük ödemeler için gereklidir. Aynı zamanda, gümüşün çıkışına izin vermek, altını Çin, Sudan, Peru’dan ithal edebilmenin emin bir yoludur. Türk imparatorluğu da -şu Avrupalı- aynı yöntemi kendi tarzına göre uygulamaktadır: altın tutmak, hızlı gümüş nehirlerinin geçişine izin vermek. Süreci açıkça izah edebilmek için, nihayette Gresham kanunu denilen yasayı -kötü para iyi parayı kovar- yeniden formüle etmek gerekir. Fiili durumda bir paranın değeri, şu veya bu ekonominin nisbi düzeyine göre aşırı yükseldiğinde, piyasadaki diğer paraları kovar. XVIII. yüzyılda Fransa, “altın- gümüş paritesini 1/14,4’ten 1/15,5’e düşüren” 30 Ekim 1785 ıslahatına kadar, gümüşü değerlendirmiştir. Sonuç: Fransa XVIII. yüzyılda minyatür bir Çin haline gelmiş, gümüş bu ülkeye akmıştır. Venedik, İtalya, Portekiz, İngiltere, Hollanda, hatta İspanya altını değerlendirmektedirler. Zaten altının bu yüksek değerlere çıkması için çok küçük farklar yeterli olmaktadır; bu durumda “kötü bir para” haline gelmekledir, çünkü beyaz madeni kovmakta, onu dünyayı dolaşmak zorunda bırakmakladır.

Ancak, kitlesel beyaz maden çıkışı, Avrupa ekonomisinin içinde sık arızalara yol açmaktan da uzak kalmamıştır. Fakat bu yolla bile, şu geçici bir çare olarak ortaya çıkan değerli kâğıdın talihinin parlamasına yardım etmiş; maden zenginliklerinin araştırılmasını uzaktan teşvik etmiş; ticareti değerli madenlerin ikâmesini aramaya, Doğu Akdeniz’e yünlüler, Çin’e Hind pamukluları veya afyonu göndermeye yöneltmiştir. Bu sıralarda Asya, beyaz madenin karşılığını dokuma ürünleri, ama özellikle bitkisel ürünler, baharat, eczalar, çay cinsinden ödemek için yırtınırken, Avrupa dengesini sağlamak için, madencilik ve endüstri alanlarındaki çabalarını katlamıştır. Uzun dönemde, bu onun lehine dönen bir meydan okuma değil midir? Kesin olan şey, çoğu zaman yapıldığı gibi, Avrupa’nın sürekli bir değerli maden kanamasından söz etmenin, her halükârda yanlış olduğudur. Sanki Avrupa baharat ve Çin malları lüksünü kendi kanıyla ödemiş gibi!

ULUSAL EKONOMİLER VE TİCARET DENGESİ

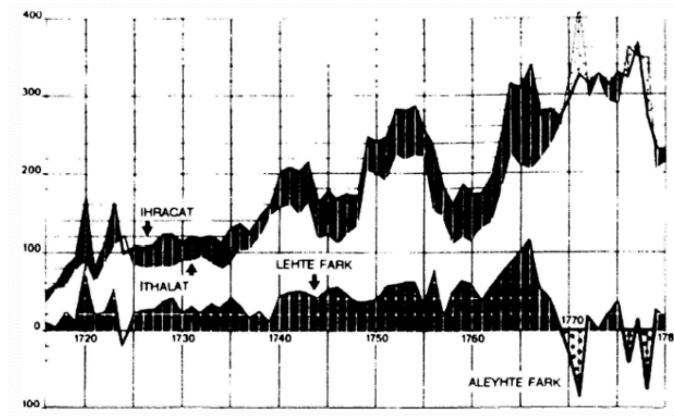
Burada söz konusu olan, kelimenin klasik anlamındaki ulusal pazarı incelemek değildir. Bu pazar, ülkesine göre oldukça yavaş ve eşitsiz bir şekilde gelişmiştir. İzleyen ciltte bu ilerlemeli, ama XVIII. yüzyılda henüz tamamlanmamış olan ve modern devleti kuran bu oluşumun üzerinde uzun uzadıya duracağız.

Şu an için, dolaşımın, geri kalmış veya ilerleyen çeşitli ulusal ekonomileri (ulusal pazarlardan söz etmemek için bu terimi kullanıyoruz) nasıl karşı karşıya koyduğunu, onları nasıl zıtlaştırdığını ve tasnif ettiğini göstermekten başka bir şey istemiyoruz. Eşit ve eşitsiz mübadele, trafiklerin denge ve dengesizliği, egemenlik veya kulluk, genel bir dünya haritası oluşturmaktadırlar. Bu haritadan hareketle, *ticaret dengesi,* bir ilk bütünsel taslak çizmeye olanak vermektedir. Bu, soruna yaklaşmanın en iyi veya tek yolu değildir, ama uygulamada tek sahip olduğumuz rakamlar bunlardır. Üstelik bunlar ilkel ve eksiktir.

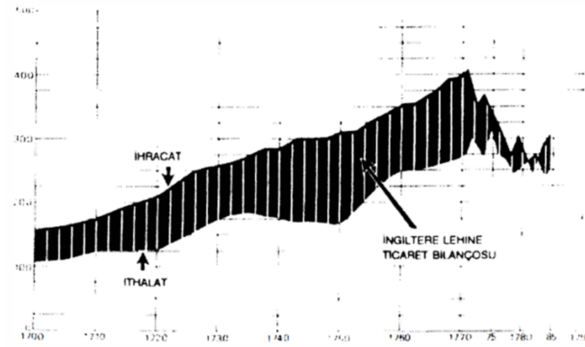
“Ticaret Dengesi”

Belli bir ekonominin ticaret dengesi, bir bakıma bir tüccarın yıl sonu bilançosu gibi bir şeydir: kazanmış veya kaybetmiştir. Sir Thomas Smith’e atfedilen *Discours of the common Weal of this Realm of England'da* (1549) şunlar okunmaktadır: “yabancılara sattığımızdan daha fazlasını onlardan satın almamaya her zaman özen göstermeliyiz”. Bu cümle, denge konusunda bilinmesi gereken, belki de hep bilinen esas şeyi söylemektedir. Çünkü, bu bilgelik yeni değildir. Örneğin, 1549’dan çok önceleri, İngiliz tüccarlar, dışarıda yaptıkları fazla veren satışlarının bir bölümünü İngiltere’ye sikke olarak getirmeye, hükümet tarafından zorlanmakta değiller midir? Yabancı tüccarlar da kendi cephelerinden, satışlarının ürününü, adayı terketmeden önce, İngiliz malına dönüştürmek zorundadırlar. Thomas Mun’un 1621’de yazdığı, *Discourse of Trade...'i* aslında doğru olan ve bilinçlenme belirleyen bir denge tanımı vermektedir. Onun çağdaşı olan Edward Misselden, 1623’te “*Wee feel it before in sense; but now wee know it by science"* (eskiden onu hissediyorduk, ama şimdi bilimsel olarak biliyoruz) diyebilmiştir. Tabii ki burada, eşanlı bir dizi dengeyi (ticaret, hesap, emek-gücü, sermaye, ödemeler) hesaba katan modern kavrayışların çok uzağında, bir başlangıç teorisi söz konusudur. Bu

dönemde ticaret dengesi, yalnızca iki ulus arasında mübadele edilen malların değerlerinin tartılması, karşılıklı ithalat ve ihracatın bilançosu veya daha iyisi, karşılıklı borçlardır. Örneğin, “eğer Fransa İspanya’ya 100.000 pistol borçluysa ve İspanya da Fransa’ya 1.500.000 *livre* ödemek zorundaysa”, bir pistol 15 *livre* ettiğinden, her şey eşit durumdadır. “Böylesine bir eşitlik çok nadir olduğu için, daha fazla borçlu olan ulusun, karşılayamadığı borçları için değerli maden çıkartması gerekmektedir”. Açık, bir an için kambiyo senetleriyle kapatılabilir, yani ertelenebilir. Eğer borç sürerse, zorunlu olarak değerli maden aktarımı meydana gelecektir. Biz tarihçiler gözleme olanak bulabildiğimizde, işte bu aktarım bizim aradığımız *gösterge* olmakta ve biri diğeri tarafından, istese de istemese de, maden veya para rezervlerinin bir kısmını elden çıkartmaya zorlanan iki ekonomik birim arasındaki ilişkiler sorununu açıkça ortaya koymaktadır.



Fransa’nın ihracatı ve ithalatı, 1715-1780



İngiltere’nin ihracat ve ithalatı, 1700-1785

Ticaret bilançolarının gösterdiği üzere, İngiltere ve Fransa 1770’ler civarına kadar, dünyanın sırtından olmak üzere rahat bir hayat sürmektedirler. Bu tarihten sonra düşük veya aleyhte farklar

ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni konjonktür, ticari katipalizmin bir bozulması veya akla daha yakın olarak, “Amerikan” bağımsızlık savaşanın yol açtığı bozulmalar mıdır?

Her merkantilist siyaset, en azından dengeli bir bilançonun peşindedir. Söz konusu olan, her aracı kullanarak, değerli maden çıkışını önlemektir. Örneğin 1703 Ocak-Şubatında, Hollanda’da çarpışan İngiliz birliklerinin iaşesini oradan almak yerine, İngiltere’den “tahıl, mamul ürünler ve başka ürünler gönderilmişse”, bunları karşılayan paralar da “Adada kalmıştır”. Bu fikir, değerli maden ihtiyatlarını kaybetme kaygısına tutulmuş her hükümetin aklına gelebilir. Aynı yılın Ağustosunda, Lord Methuen’in yaptığı antlaşmaya göre, Portekiz’e söz verilmiş nakit katkıyı ödeme durumunda olan İngiltere, bunu tahıl ve buğday göndererek kapatmayı önermiştir; böy- lece “hem yükümlülüklerini yerine getirecek, hem de krallık dışına nakit para çıkartmamış olacaktır”.

“Dengeye gelmek”, ihracat ve ithalatı dengelemek de zaten bir minimumdur. Daha iyisi, lehte bir bilançoya sahip olmaktır. Bu, ulusal zenginlik ile para rezervini özdeşleştiren tüm merkantilist hükümetlerin rüyasıdır. Bütün bu fikirler, oldukça mantıklı bir şekilde, ulusal devletle birlikte ortaya çıkmışlardır. XI. Louis Ekim 1462’de, Roma yönüne olan “külçe ve diğer biçimlerdeki altın ve gümüş çıkışını” sınırlamak ve denetlemek üzere tedbirler almaktaydı.

Yorumlanması Gereken Rakamlar

Ticaret bilançosunun hareketleri -bilindiklerinde- yorumlanmaları her zaman kolay olmayan şeylerdir. Ve her örneğe uygulanabilecek kurallar yoktur. Yani örneğin, İspanyol Amerika’sının bilançosunun, mahkûm olduğu muazzam değerli maden ihracatından ötürü açık verdiğini söyleyemezsiniz. Peder Mercado (1564), bu konuda yanılmamaktadır: “Amerika’nın bütün bu bölgelerindeki altın ve gümüş külçeleri, değeri sıradan malın tabi olduğu aynı nedenlerden ötürü inen ve çıkan bir cins mal olarak kabul edilmektedir”. Ve Turgot İspanya hakkında şöyle bir açıklama getirmektedir: “gümüş onun gıda maddesidir; onu gümüşle değiştiremeyeceği için, gıda maddesiyle değiştirmektedir”. Lehte ve aleyhte olan noktaları tartmadan, Rusya ile İngiltere arasındaki 1786 ticaret

bilançosunun Rusya için lehte ve İngiltere için aleyhte olduğunu, çünkü Rusya'nın muhatabından aldığından fazlasını ona sattığını da söylemek mümkün değildir. Fakat John Newman'ın 1786 Ekiminde ileri sürdüğü, bunun tersini de desteklemek olanaksızdır. O sıralarda, Danimarka boğazlarından geçerek, doğrudan Rusya'dan gelen, çok yüklü İngiliz teknelerinin varış limanı olan Hull'de Rus konsolosu olan bu kişi, sorunu kendi gözleriyle görmekte, gördüğünü sanmaktadır. Bilinen ve tartışmaya yer bırakmayan rakamları tekrarlamaktadır: 1785'te Rus gümrüklerinden, İngiltere'ye yönelik olarak 1.300.000 sterlinglik mal çıkmıştır, tersi yöndeki hareketin tutarı 500.000 sterlingtir; II. Ekaterina'nın imparatorluğunun kârı 800.000 sterlingtir. "Fakat buna rağmen, Rusya için bu kârın zahiri ve parasal olduğunu, bu ticaretten kazançlı çıkanın Rusya değil de, *sadece* (işte aşırıya kaçılan nokta) Büyük Britanya olduğunu hep savundum ve savunuyorum" diye yazmaktadır. Nitekim, mübadelenin devamı düşünülsün, diye açıklamaktadır; "herbiri 300 tonilatoluk" 400 İngiliz teknesi ve "7.000-8.000 denizci" taşımacılığı yürütmekte, bütün bu teknelerin endüstri için gerektirdiği ve sonradan yeniden ihraç edilecek Rus malları İngiliz toprağına ulaşır ulaşmaz fiyat artırmaktadır (%15). Görüldüğü üzere, John Newman, iki ülke arasındaki ticaret bilançosunun bir dizi unsurdan hareketle değerlendirilmesi gerektiğini hissetmektedir. Burada yalnızca modern ticaret bilançosu teorilerinin ilhamını bulmaktayız. Thomas Mun (1621) daha kısa olarak "Hindlere ihraç edilen para, sonunda değerinin beş katını vermektedir" derken, biraz aynı şeyi söylemekte, ama başka bir şeyi de söylemektedir.

Öte yandan, özel bir bilanço ancak ticari bir bütünselliğin içine, aynı ekonominin tüm bilançolarının tam bir toplamının içine yerleştirildiğinde anlamlı olabilir. İngiltere-Hindler veya Rusya-İngiltere gibi tekil bir bilanço gerçek sorunu aydınlatamamaktadır. Bize ya Rusya'nın, ya Hindlerin, ya da İngiltere'nin tüm bilançoları gerekmektedir. Bugün her ulusal ekonomi her yıl dış ticaret bilançosunun, bu yolla oluşturmaktadır.

Bizim açımızdan kötü olan durum, geçmişe ilişkin olarak, yalnızca ülkeden ülkeye, tekil bilançoları bilmemizdir. Bunlardan bazıları klasiktir, diğer bazıları da öyle olmayı haketmektedirler: XV. yüzyılda yün ihracatçısı İngiltere'nin bilançosu İtalya karşısında lehtedir; fakat Flandre karşısında bilançosu lehte olan, bu kez İtalya'dır; Fransa'nın Almanya ile olan

bilançosu uzun süre lehte seyrettikten sonra, 1676’da Reichstag tarafından kabul edilen ilk ablukadan itibaren değilse bile, en azından Nantes fermanının iptaliyle (1685) Fransız protestanlarının Almanya’ya gitmeleriyle, Almanya’nın lehine olmuştur. Buna karşılık, Fransa’nın Alçak Ülkelerle olan bilançosu uzun süre lehte kalmıştır ve İspanya ile olanı ise hep lehte kalacaktır. 1700 tarihli resmi bir Fransız belgesi “Limanlarımızda İspanyollara güçlük çıkartmayalım, bu hem özel, hem de genel çıkar için iyidir” demektedir, çünkü “Fransa ile İspanya arasındaki ticaretin avantajı tamamen Fransa tarafındadır”. Daha bir yüzyıl önce, kaba ama gerçekçi bir şekilde, Fransızların “İspanya’yı kemiren bitler" olduğu söylenmekte değil miydi?

Bilanço şurada veya burada oynamakta, hatta yön değiştirmektedir. Bu işaretlere genel bir anlam yüklemeksizin, bilançosunun Fransa’yı 1693’te Piemonte’ye karşı avantajlı kıldığını; 1724’te Sicilya ile Cenova arasındaki bilançonun sonuncunun aleyhine olduğunu; 1808’de bizden bir seyyahın hızlı tanıklığına göre, İran’ın “Hindlerle olan ticaretinin (o sıralar) lehte” olduğunu kaydetmekle yetinelim.

Yalnızca tek bir bilanço, ebediyete kadar, aynı konuda sıkışmışa benzemektedir. Bu, bilindiği üzere Roma imparatorluğu döneminden XIX. yüzyıla kadar, hep Avrupa’nın aleyhine açık veren Doğu Akdeniz ticaretidir.

1700 Yılının Her İki Tarafında, Fransa ve İngiltere

Fransa-İngiltere bilançosunun oluşturduğu klasik örneğin üzerinde bir an duralım (acaba bu, iddia edildiği kadar iyi bilinmekte midir?). XVII. yüzyılın son çeyreği ve XVIII. yüzyılın ilk yılları boyunca defalarca kanıtlandığı üzere, bu bilanço Fransa tarafına yatmaktadır. Fransa, İngiltere ile olan ilişkilerinden, yılda ortalama 1,5 milyon sterlinglik bir kâr sağlamaktadır.

Avam kamarasında, 1675 Ekiminde söylenilen ve Londra’daki Ceneviz ajanı Carlo Ottone’nin Eylül 1676 ve Ocak 1678’de tekrar ettiği durum, her halükârda budur. Hatta Cenovalı, bu rakamları Birleşik Eyaletler elçisiyle yaptığı bir konuşmaya dayanarak zikrettiğini söylemektedir; bu elçi Fransızların olay ve hareketlerini iyi niyetli olmayan bir gözle izlemektedir. Fransa lehine gerçekleşen bu fazlalığın nedenlerinden biri “adada satılan”

Fransız mamul ürünlerinin “burada yapılanlarından daha hesaplı” olmasıdır, “çünkü Fransız zenaatkârı mütevazi bir kazançla yetinmektedir...”. Garip bir durum, çünkü İngiliz hükümeti tarafından fiilen yasaklanmış olan bu Fransız ürünleri, kaçak olarak girmekledirler. Bu durumda İngilizler, Cenovalımızın çok iyi bir formülle açıkladığına göre, *"di bilmciare questo commercio"* daha fazla arzu duymaktadırlar. Ve bu nedenle de, Fransa’yı daha fazla İngiliz yünlüsü kullanmaya zorlamaya çalışmaktadırlar.

Bu koşullarda savaş çıkınca, Fransa ticaretinin bu istenilmeyen ve nefret edilen istilasına dur demenin iyi bir fırsatı çıkmış olmaktadır. Londra nezdindeki olağanüstü elçi de Tallard, 18 Mart 1699’da Pontchartrain’e şöyle yazmaktadır: sonuncu savaşın ilânından önce (Augsburg Ligası denilen savaş, 1689-1697) İngilizlerin Fransa’dan çektikleri mal, onların kanısına göre, İngilizlerin bize aktardıklarından çok daha yüksek bir miktara ulaşmaktaydı. Buna o kadar inanmışlar ve zenginliğimizin onlardan kaynaklandığına o kadar ikna olmuşlardır ki, savaş başlar başlamaz, hiçbir Fransız şarap ve malının ülkelerine doğrudan veya dolaylı giremeyeceğini, başlıca konuları haline getirdiler”. Bu metnin bir anlamının olması için, eski savaşların, hasımlar arasındaki tüm ticari bağlantıları kesintiye uğratmadığını hatırlatmak gerekir. Bu mutlak yasaklama, demek ki bir bakıma, bizatihi uluslararası adetlere aykırıydı.

Yıllar geçmektedir. İspanya kralı II. Carlos’un yerine tahta kimin geçeceği sorunundan ötürü, savaş yeniden başlamıştır (1701). Sonra çatışmalar sona erince, iki krallık arasında, ağır bir bozulmaya uğramış olan ticari ilişkileri düzeltmek söz konusu olmuştur. Bu amaçla, 1713 yazında iki “uzman”, ticaret meclisindeki Lyon temsilcisi Anisson ile Paris temsilcisi Fenellon Londra yolunu tutmuşlardır. Anisson Avam kamarası tutanaklarını ve İngiliz gümrük dökümlerini karıştırmaya vakit bulmuştur. Ve iki ülkenin bilançosu hakkında söylenilen her şeyin bal gibi yanlış olduğunu farkedince, apışıp kalmıştır. “50 yıldan fazla bir süreden beri İngiliz ticareti, Fransa’nınkinden birçok milyon fazla olmuştur”. Tabii ki *livre lournois* milyonları söz konusudur. Beklenmeyen, sert olgu buradadır. İnanmak gerekir mi? Ada lehine olan bilançoya ilişkin rakamların, resmi bir ikiyüzlülük ile saklandığına inanılır mı? Londra ve Paris arşivlerinde yürütülecek özenli bir araştırma yararlı olacaktır. Fakat bunun da, bu konudaki son sözü söyleyeceği kesin değildir. Resmi rakamları

yorumlamak, kaçınılmaz hatalar içermektedir. Tüccarlar, icracılar zamanlarını hükümete yalan söylemekle, hükümetler de kendi kendilerine yalan söylemekle geçirmektedirler. 1713'e ait bir gerçeğin, 1786'nın bir gerçeği olmadığını (ve tersi) biliyorum. Eden antlaşmasının ertesinde (1786'da Fransa ile İngiltere arasında imzalanmıştır) ertesinde, Londra'dan gönderilen bir Rus mektubu (10 Nisan 1787) gene de cari haberleri tekrarlamakta, rakamların "bu ticaretin (İngiliz-Fransız) değer ve kapsamı hakkında çok yetersiz bir fikir verdikleri"ni işaret etmektedir, "çünkü güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre, iki krallık arasındaki resmi ticaret, toplam ticaretin en fazlasından üçte birini meydana getirmekte ve geriye kalan üçte iki kaçak olarak yapılmaktadır. Bu ticaret antlaşması buna, her iki hükümetin de lehine olan bir deva getirecektir". Bu koşullarda, resmi rakamları tartışmanın ne gereği vardır? Bize bir de kaçakçılık bilançosu gerekmektedir.

1713 yılının uzun Fransız-İngiliz ticari pazarlığının beklenmedik olayları, bu noktaya aydınlık getirmemektedirler. Bunların İngiliz kamu oyundaki yansımaları da, merkantilizmin örtülü bir şekilde uyardığı ulusalcı tutkuları açık etmekten başka bir işe yanmamaktadırlar. Ve Proje 18 Hazİran 1713'te Avam kamarasında 185'e karşı 194 oyla reddedildiğinde, halkın sevinci, barış ilânı esnasındakinden daha büyük olmuştur. Londra'da havai fişekler atılmış, aydınlatmalar yapılmış, birçok eğlence düzenlenmiştir. Dokumacılar Coventry'de uzun bir kortej halinde geçit yaparlarken, bir sopanın ucunda bir koyun póstekisi, bir başkasında da bir şişe ve üzerinde "*no English wool for French wine"* yazısını dolaştırmışlardır. Bütün bunlar canlıdır, ama ekonomik mantığa hiç de uygun değildir, çünkü ulusal tutku ve hatanın damgasını yemişlerdir. Aslında tabii ki, her iki ulusun da kapılarını birbirlerine açmaları onların çıkarına olacaktır. Kırk yıl sonra, David Hume, alaylı bir şekilde "İngilizlerin çoğu, eğer Fransız şarapları İngiltere'ye oldukça bol getirilirse devletin batacağına inanacaktır... ve biz İspanya ve Portekiz'den, Fransa'nın bize sağlayacağından daha pahalı ve daha kötü bir şarap almaya gideriz" diye kaydetmektedir.

İngiltere ve Portekiz

XVIII. yüzyıl Portekiz'inden söz edildiğinde, tarihçinin gönlünden, haklı olarak Lord Methuen'in adını haykırmak geçmektedir; ileride İspanya

Veraset Savaşı olacak olayın arefesinde, Anjou düküne, V. Felipe'ye ve Fransızlara sadık İspanya'nın hakkından gelmek isteyen, bu amaçla küçük Portekiz'le ittifak kurmak üzere, 1702'de bu ülkeye giden adamın adını. Antlaşmaya varılması büyük gürültü kopartmıştır, fakat o sıralar hiç kimse buna refakat eden ve sıradan bir hüküm içeren ticaret antlaşmasının meydana getirdiği mucizeye dikkat etmemiştir. Londra ile Lizbon arasında benzeri antlaşmalar 1642, 1654, 1661'de imzalanmış değil midir? Üstelik Fransızlar, Hollandalılar, İsveçliler farklı tarihlerde ve çeşitli koşullarda olmak üzere, aynı avantajları sağlamış bulunmaktadırlar. İngiltere-Portekiz ilişkilerinin kaderi, demek ki fazlasıyla ünlü antlaşmanın aktifine yazılacak tek şey değildir. Bu antlaşma, Portekiz'in üzerine bir tuzak gibi kapanan, ekonomik bir sürecin son noktasıdır.

XVIII. yüzyılın eşiğinde, Portekiz uygulamada Hind Okyanusunu bırakmıştır. Oraya arada bir, suçlularla dolu bir tekne göndermektedir. Goa Portekizliler için, Cayenne'in ileride Fransızlar için veya Avustralya'nın İngilizler için olacağı şey gibi bir- yerdir. Bu eski bağlantı, Portekiz için ticari bir öneme ancak, büyük güçler savaşa girdiğinde yeniden kavuşmaktadır. Bu durumda birkaç tekne, Portekiz bayrağıyla, ama başkaları tarafından donatılmış olarak, Ümit Burnundan öteye yol almaktadır. Bu tehlikeli oyuna katılan yabancılar, dönüşte çoğu zaman iflas etmektedirler; Portekiz temkini elden bırakmayacak kadar tecrübelidir.

Buna karşılık, onun gündelik kaygısı, gözetim altında tuttuğu, gelişimini sömürdüğü muazzam Brezilya'dır. Brezilya'nın efendileri, Portekiz krallığı tüccarlarıdır; önce kral, sonra Lizbonlu ve Portolu kaptanlar ile Recife, Parahyba, Brezilya'nın başkenti Bahia, sonra da 1763'ten itibaren yeni başkent Rio de Janeiro'ya yerleşen Portekizli tüccar topluluklarıdır. Parmaklarındaki koca yüzükler, gümüş sofra takımları... ile birlikte nefret edilen bu Portekizlilerle alay etmek, bir Brezilyalı için ne kadar da büyük bir keyiftir! Ama bunu başarabilmek gerekir. Brezilya'nın ayağına yeni bir çizme geçirdiği her seferinde (şeker, sonra altın, elmas, daha sonra kahve), bundan yararlanan ve daha da yerleşik hale gelen, ticaret aristokrasisi olmaktadır. Bir zenginlik seli, Tajo nehrinin ağzından ülkeye gelmektedir: deri, şeker, ham şeker, balina yağı, boya tahtası, pamuk, tütün, altın tozu, elmas dolu sandıklar... söylendiğine göre, Portekiz kralı Avrupa'nın en zengin hükümdarıdır; şatolarının, saraylarının Versailles'da, basitliğinden

başka haset edecek bir şeyleri yoktur. Muazzam Lizbon kenti asalak bir bitki gibi büyümektedir; *gecekondular* kentin kıyısındaki eski tarlaları istila etmişlerdir. Zenginler daha zengin; fakirler sefil hale gelmişlerdir. Fakat buna rağmen, yüksek ücretler Portekiz'e "muazzam sayıda Galiçyalının (İspanya'daki) gelmesine yol açmaktadır, galegos dediğimiz bu insanlar başkentte ve Portekiz'in başlıca kentlerinde hamallık, işçilik ve Paris ile Fransa'nın büyük kentlerindeki Savualılar gibi, hizmetçilik işlerini yapmaktadırlar". Yüzyıl hafifçe asık suratlı bir şekilde bittiğinde, hava ağırlaşmıştır: evlere ve kişilere yönelik gece saldırıları, cinayetler, kentin saygın burjuvalarının da katıldığı hırsızlıklar, gündelik işler haline gelmiştir. Lizbon ve Portekiz, Atlantiğin konjonktürünü uyuşuk bir şekilde kabul etmektedirler: bu konjonktür lehteyse herkes gevşemekte, aleyhteyse işler yavaşça ayrışmakladır.

İşte İngilizler avantajlarını, bu küçük ülkenin tembel refahı içinde artırmışlardır. İngiltere bu ülkeyi keyfine göre biçimlendirmektedir; böylece kuzeyde bağları geliştirerek. Porto şaraplarının talihinin parlamasına yol açmaktadır; Lizbon'un buğday ve morina iaşesini yüklenmektedir; kendi yünlülerini tüm Portekiz köylülerini giydirecek ve uzaktaki Brezilya'yı istila edecek miktarlarda satmaktadır. Altın ve elmas bunların hepsinin bedelini ödemektedir. Brezilya altını Lizbon'a şöyle bir temas ettikten sonra, kuzeye doğru yoluna devam etmektedir. Bu başka türlü de olabilirdi; Portekiz pazarını koruyabilir, bir endüstri kurabilirdi: Pombal'in aklından geçecek olan budur. Fakat İngiliz çözümü, kolay çözümdür. Hatta *terms of trade* Portekiz'in lehine bile olmaktadır: İngiliz yünlülerinin fiyatı düşerken, Portekiz ihraç ürünlerinin fiyatı yükselmektedir. Bu oyun esnasında, İngilizler piyasayı yavaş yavaş ellerine geçirmektedirler. Portekiz zenginliğinin anahtarı olan Brezilya ticareti, uzun bir akım içinde hareketsiz hale gelmiş olan sermayeler gerektirmektedir, İngilizler Lizbon'da, Hollandalıların eskiden Sevilla'da oynadıkları rolü oynamaktadırlar: Brezilya'ya doğru yola çıkan malları, hem de kredi'yle sağlamaktadırlar. Fransa'da uzun vadeli kaynağı olarak veya Amsterdam çapında, ticari bir merkezin yokluğu, "muhtemelen Fransız tüccarları handikaplı duruma sokan en ciddi etken olmuştur". Ancak, bunlar gene de Lizbon'da önemli bir topluluk oluşturmaktadırlar. Asıl sorun, bu piyasada Hollandalıların gölgede kalmasıdır.

Her halükârda, XVIII. yüzyılın gerçek atılımının ortaya çıkmasından önce, zarlar atılmıştır bile. Daha 1730'da bir Fransız şöyle yazabilmektedir: "İngilizlerin Lizbon'daki ticareti, hepsinin en önemlisidir; hatta birçok kişiye göre, bu ticaret diğer uluslarınkilerin toplamından fazladır". Portekiz uyuşukluğunun zimmetine yazılması gereken güzel bir başarı, ama İngilizlerin inadını da ihmal etmeksizin. İleride Kurucu Meclis üyesi olacak olan Malouet, 1759'da Portekiz'i boydan boya geçerken, buranın bir İngiliz sömürgesi olduğunu düşünmektedir. "Brezilya'nın tüm altını, Portekiz'i boyunduruğu altında tutan İngiltere'ye geçmektedir" diye açıklamaktadır. "marki de Pombal'in yönetimini kötülemek üzere, tek bir örnek vereceğim: bu ülkenin yegâne dişe dokunur ihraç kalemi olan Porto şarapları, bir İngiliz kumpanyası tarafından büyük miktarlarda satın alınmaktadır; her mülk sahibi, İngiliz komiserler tarafından belirlenen fiyatlardan, bu kumpanyaya satış yapmaya zorlanmaktadır". Malouet'nin haklı olduğunu düşünüyorum. Yabancı ilk piyasaya, yani üretim alanına girdiğinde, bal gibi sömürgeleştirme vardır.

Fakat, Brezilya altınının büyük döneminin geçmişe benzediği bir sırada, 1770-1772'de -fakat hâlâ altın ve elmas yüklü tekneler gelmektedir- konjonktürünün bütünü itibariyle Avrupa'da ters bir viraja girdiği esnada, İngiliz-Portekiz bilançosu kıpırdamaya başlamıştır. Tersine mi dönecektir? Bunun için daha zaman gerekmektedir. 1772'ye doğru, Fas'la ticarete girişme denemeleri için olsa bile, Lizbon İngiliz boyunduruğundan kurtulmaya çalışmakta, Londra'ya doğru "altın çıkışını olabildiğince önlemeye" uğraşmaktadır. Büyük bir başarı sağlayamamıştır. Fakat on yıl sonra, bir çözüm taslağı ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Portekiz hükümeti "bol miktarda gümüş ve çok az altın sikke basmaya" karar vermiştir. Ülkelerine "gümüş götürmekte avantaj görmeyen,- ama altın isteyen" İngilizler, bu işten büyük bir memnuniyetsizlik duymuşlardır. Lizbon'daki Rus konsolosunun vardığı sonuca göre, bu 'Portekizlilerin İngilizlere karşı gizlice yürüttükleri küçük bir savaştır'. Fakat, II. Ekaterina'nın hizmetindeki bir Alman olan, aynı konsolos Borchers'in dediğine göre, Lizbon'dan altın yüklemeden ayrılan bir İngiliz teknesinin şaşırtıcı manzarasını görebilmek için, bir on yıl daha beklemek gerekecektir.

Konsolos Aralık 1791'de "*Pegasus* firkateyni, iki ülke arasında ticari ilişkiler varolduğundan beri, belki de ülkesine altın yüklemeden dönen ilk gemidir" diye yazmaktadır. Gerçekten de, bir tersine dönüş meydana gelmektedir: "İngiltere'den gelen her gemi veya tekne" Lizbon'a "bir yüzyıldan beri (İngiltere'ye) ithal edilmiş olan... Portekiz sikkelerinin bir bölümünü" geri getirmektedir (bir tarihçinin dediğine göre, bu ithalat 1700-1760 arasında 25 milyon sterlingten daha az değildir). Gene aynı 1791 Aralığında, tekbir gemi, Lizbon'a 18.000 sterlinglik altın boşaltmıştır. Geriye, bu sorunun bizatihi kendini tartışmak veya bu sorunu, kısa bir süre sonra, İngiltere'nin devrimci Fransa'ya karşı girişeceği savaşla trajik hale gelecek olan genel bir tarihin içine yerleştirmek kalmaktadır. Şu anda bizim konumuz bu değildir.

Doğu Avrupa, Batı Avrupa

Tüm bu örnekler oldukça açıktır. Bundan daha güç olanları da vardır. Örneğin Batı Avrupa, kaba olarak Baltığa, hasım halklarla, benzer ekonomileri birbirine bağlayan -İsveç, Moskof devleti, Polonya, Elbe ötesi Almanya, Danimarka- bu Kuzey Akdeniz'ine karşı aleyhte bir bilançoya sahiptir. Ve bu bilanço bir çok can sıkıcı sorun çıkartmaktadır.

Gerçekten de, S. A. Nilsson'un (1944) olay yaratan makalesinden -bu makale Batılı tarihçiler tarafından, ancak şimdi tamamen bilinir hale gelmiştir- ve başka incelemelerden, özellikle de, İngilizceye 1973'te çevrilen Arthur Altmann'ın kitabından sonra, Batı Avrupa bilançosunun pasifi, doğrudan değerli maden sevkiyatıyla, ancak çok yetersiz bir şekilde kapatılıyorsa benzemektedir. Başka bir ifadeyle, Baltık kentlerinde bulunan beyaz maden miktarı (örneğin Narva'da olduğu gibi), tarihçiler tarafından Batı'nın açıklarının dengeleyebilecek miktarın altında olarak değerlendirilmektedir. Buluşmada beyaz maden yeterince yoktur ve bilançonun hangi başka araçla dengelendiği, şu anda çok iyi anlaşılmamakladır. Tarihçiler, karanlıkta kalan bir açıklamayı bulmanın peşindedirler.

Bu konuda S. A. Nilsson'un girdiği yoldan başkası yoktur. Nilsson Kuzey ticareti bilançosunu, Doğu Avrupa denilen kesimin mübadele ve trafik bütününün içine dahil etmiştir. Baltık ticaretinin fazlasının bir bölümünün; Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Batı Avrupa arasındaki zincirleme mübadele

yoluyla Avrupa'ya geri döndüğünü düşünmektedir, ama bu kez, bu geri dönüş Polonya ve Almanya'nın kara yol ve ticareti aracılığıyla olmaktadır. Batı'nın Kuzeyde açık veren bilançosu, bu kara ticaretlerindeki avantajlı bilançolarıyla, kısmen telâfi edilmektedir -İsveçli tarihçinin cazip varsayımına göre, geri dönüş Leipzig fuarları aracılığıyla olmaktadır-. Miroslaw Hrosch bu fuarların Doğu Avrupalı tüccarlar tarafından ancak XVIII. yüzyılın başından itibaren sürekli bir şekilde izlendiklerini kanıt olarak ileri sürerek, bu varsayıma karşı çıkmaktadır (özellikle, sayıları giderek artan Polonyalı Yahudi tüccarlarla birlikte). Leipzig'i bilançonun yeniden dengeye gelmesinin merkezine koymak, dönemi şaşırmak demektir. M. Hrosch'a göre, en fazlasından, Doğu Avrupa ülkeleri için açık veriyora benzeyen, Poznan ve Wroclaw üzerinden gerçekleştirilen bazı trafikleri hesaba katmak mümkündür. Ama bunlar nehirlerin karşısında, en fazla dere olmaktan öteye gidememektedirler.

Fakat Nilsson'un varsayımı da yanlış olamaz. Belki onu yalnızca genişletmek gerekmektedir. Örneğin, beyaz maden üreticisi Macaristan'ın, has ağır paralarının, sürekli olarak dışarıya kaçmasına tanık olduğu bilinmektedir. Bunun bir bölümü de Batı'ya gitmektedir. Ve meydana gelen boşluk, aslında Macaristan'daki para dolaşımının hemen tümünü sağlayan, gümüş karışık küçük Polonya paralarıyla doldurulmaktadır.

Üstelik, malların yanı sıra, kambiyo senetleri de vardır. Bunların XVI. yüzyıldan itibaren Doğu mekânlarındaki mevcudiyetleri; izleyen yüzyılda da çoğalmaları bir olgudur. Bu durumda, Doğu Avrupalı tüccarların Leipzig fuarında var veya yok olmaları, ya da az sayıda olmaları, tartışılmaz bir delil midir? Geçerken işaret edelim ki, M. Hrosch'un söylediğinin tersine, Polonyalı Yahudiler, XVII. yüzyılda Leipzig fuarlarında çoktan kalabalıklaşmalardır. Fakat, Marc'Aurelio Federico adındaki, Krakow'a yerleşmiş bir İtalyan tuhafiyecisi, bu fuarlara bizzat gitmeden, 1683-1685'te Leipzig'deki dostlarına kambiyo senedi çekmektedir. Nihayet, kambiyo senedi Baltık'tan Amsterdam'a (veya tersi) doğrudan gittiğinde, bu durum çoğunlukla bir borç vermenin veya mal üzerinden avansın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu faizli avans ödemeleri, acaba Doğu'nun ele geçirdiği veya geçireceği maden fazlasından bir miktarını geri almak değil midir? Okuyucu ileride, Hollanda ve onun *kabul* ekonomisi denilen ekonomisi hakkında söyleyeceklerime baksın. Baltığın Batı Avrupa'nın egemen

olduğu ve onun tarafından sömürülen bir bölge olduğunu da unutmasın. Amsterdam ile Gdansk'taki fiyatlar arasında sıkı bir korelasyon vardır, fakat bu fiyatları saptayan, oyuna hükmeden ve avantajını seçen Amsterdam'dır.

Sonuca varalım: klasik Baltık ticaretini artık kendi üzerine kapalı bir akım olarak kabul etmek mümkün değildir. Birçok taraf arasındaki ticaret olarak, malları, nakit parayı ve krediyi harekete geçirmektedir. Kredi yolları sürekli olarak çoğalmaktadır. Bunları anlayabilmek için Leipzig, Wroclaw, Poznan, ama aynı zamanda Nuremberg, Frankfurt, hatta eğer tamamen yanılmıyorsam, İstanbul veya Venediğe yolculuk yapmak gerekmektedir. Ekonomik bir bütün olarak Baltık, acaba Karadeniz ve Adriyatiğe kadar uzanmakta mıdır? Her halükârda, Baltık trafikleriyle, Doğu Avrupa ekonomisi arasında korelasyon vardır. Bu iki, üç, dört sesli bir müziktir. Rusların 1581'de Narva'dan yoksun kalmalarından itibaren, Baltık suyu, karayollarının lehine olmak üzere, faaliyetlerini kaybetmekte, artık Moskof malları bu karayollarından ihraç edilmektedir. Otuz Yıl Savaşları çıkınca, Orta Avrupa'nın derin yolları kesilmiştir. Bunun sonucunda, Baltık trafiğinde bir şişme meydana gelmiştir.

Toptan Bilançolar İçin

Şu çifte adları bir kenara bırakalım: Fransa-İngiltere, İngiltere-Portekiz, Rusya-İngiltere, Doğu Avrupa-Batı Avrupa. Önemli olan, dışarıyla olan ilişkilerinin *bütünü* içinde kavranan ekonomik birimleri gözlemektir. Bu daha 1701'de, Ticaret meclisinde "Batı temsilcilerinin (yani Atlantik limanlarına mensup olanlar)" Lyon temsilcilerine karşı savundukları şeydi: "onların bilanço karşısındaki ilkeleri" hiç de "ulustan ulusa özel bir (bilanço) yapmak değil de, Fransa'nın diğer tüm devletlerle olan genel ticaretini (bilançosunun) çıkartmaktır". Bu onlara göre, ticaret politikası üzerinde yansımaları olacak bir şeydir.

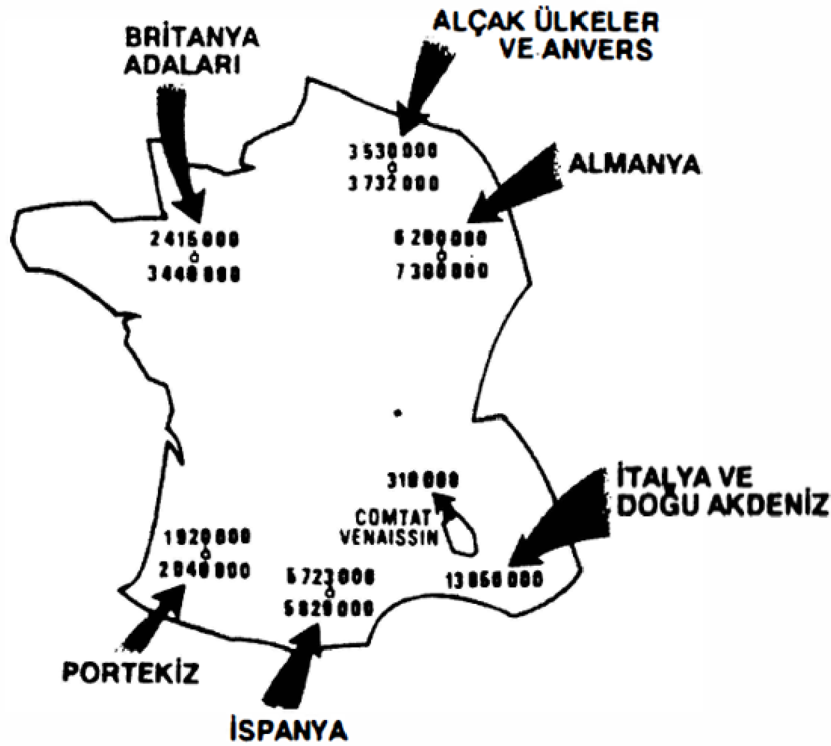
Bu bütünsellikler şöyle bir kavrandıklarında, gerçeği söylemek gerekirse, size önceden görülmesi kolay sırları açık etmektedirler. Bunlar dış ticaret hacimlerinin, ulusal gelir içindeki mütevazi oranını işaret etmektedirler - hatta her türlü makûl kuralın karşısında, dış ticaretten, aslında iki toplumun birbirlerinden çıkartılmasının gerekmesine rağmen, ihracat ile ithalatın toplamını anlıyor olsanız bile-. Fakat eğer yalnızca artı veya eksi bilanço

gündeme getirilecek olursa, bu durumda ulusal geliri, ona eklenmesi veya ondan çıkartılması halinde, hiç de etkilemeyecek minik bir kıymık söz konusu olmaktadır. İktisat biliminin İngiltere'de, sayelerinde su yüzüne çıktığı, şu çok sayıdaki risale yazarlarından biri olan Nicolas Barbon'un (1690) bir sözünü bu yönde anlıyorum. Şöyle yazmıştır: *“the stock of a nation is infinite and can never be consumed"*, bir ulusun stoğu (sermayeden daha çok, mal varlığı ile çeviririm) sonsuzdur ve asla tüketilemez ve yok edilemez.

Ancak sorun göründüğünden daha karmaşık ve ilginçtir. XVIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa'nın genel bilançolarının çok açık örnekleri üzerinde yoğunlaşmayacağım (bu konuda, biraz yukarıdaki grafik ve yorumlara bakınız). XVI. yüzyılın ortasındaki Fransız örneğiyle ilgilenmeyi, bu konuda sahip olduğumuz verilerden veya bu rakamların bizim gözümüzle ulusal bir pazarın yetersiz bir şekilde ortaya çıkışını resmetmelerinden ötürü değil de, XVIII. yüzyıl İngiltere'si ve Fransa'sı için fark ettiğimiz genel bir gerçeğin, Işıklar yüzyılının istatistiklerinden iki yüz yıl önce bile ele gelir olmasından ötürü tercih ettim.

II. Henri'nin Fransa'sı, etrafını çevreleyen ülkelerden biri hariç, diğer tümüne karşı lehte bilançolara sahiptir. Portekiz, İspanya, İngiltere, Alçak Ülkeler, Almanya Fransa yönünde kaybetmektedirler. Onu avantajlı hale getiren bu eğimlilikler sayesinde, Fransa buğdayları, şarapları, bezleri, yünlüleri karşılığında altın ve gümüş sikke toplamaktadır; İspanya yönündeki düzenli bir göç hareketinin yolladıklarını ise hesaba katmıyoruz. Fakat bu avantajların karşısında, İtalya yönündeki inatçı bir açık dikilmektedir. İtalyanların bu delme işlemi, özellikle Lyon piyasası ve fuarları aracılığıyla gerçekleşmektedir: aristokratik Fransa ipeklileri, değerli kadifeleri, karabiber ve diğer baharatı, mermerleri fazlasıyla sevmektedir; çoğu zaman, İtalyan sanatçılarının ve toptan ticaret ile kambiyo senetlerine egemen olan Alp-ötesi tüccarların, asla karşılıksız olamayan hizmetlerine başvurmaktadır. Lyon fuarları, İtalyan kapitalizminin hizmetinde etkin bir emme tulumba gibidir; tıpkı bir yüzyıl öncesinin Cenevre fuarları ve herhalde eski Champagne fuarları gibi. Böylece avantajlı bilançoların tüm kârı (veya hemen hemen), İtalyanların verimli spekülasyonlarına teslim edilmektedir. 1494'te VIII. Charles Alpleri geçmeye hazırlandığında, krallığa yerleşmiş ve yarımadanın ticari aristokrasileriyle bağlantılı olan

İtalyan işadamlarının suç ortaklığını ve onayını sağlaması gerekmiştir. Zamanında haberdar edilen bu tüccarlar saraya koşmuşlar, fazla zorluk çıkartmadan onay vermişler, ama “karşılığında Lyon’daki yıllık dört fuarın tekrar açılmasını sağlamışlardır". Tek başına bu bile, bu fuarların onların hizmetinde olduğunu kanıtlamaya yeterlidir. Yabancı bir üstyapının içine girmiş olan Lyon’un, daha o sıralarda bile, Fransa’nın zenginliğinin, çok ayrı, ikircikli başkenti olduğunu da kanıtlamaktadır.



17. XVI. YÜZYILIN ORTASINDA FRANSIZ İTHALAT TABLOSU

Olağandışı bir belge bize kadar ulaşmıştır, ama ne yazık ki eksik olarak: bu belge 1556’ya doğru, Fransız ithalatının ayrıntılarını vermektedir, fakat ihracatın yer aldığı ikinci “defter” kaybolmuştur. Bir önceki grafik bu rakamların ayrıntılarını özetlemektedir. Toplamları 35-36 milyon livre kadardır; ve faal bir Fransa’nın bilançosu, o sıralar herhalde lehte olduğu için, ihracat rakamı bu 36 milyonu çok aşmaktadır. Demek ithalat ve ihracat toplamı en azından 75 milyon îivre’dir ki, bu muazzam bir tutardır. Hesabın bitiminde bilançoda, bu birbirine eşlik eden iki akım birbirlerini giderseler bile, sürekli olarak yenilenen dönüşlere ve döngüsel hareketlere yol

açmaktadırlar. Bunlar binlerce eylem ve mübadeleden meydana gelmektedir. Fakat bu uyanık ekonominin, Fransa'nın toplam faaliyeti olmadığını tekrarlayalım. Milli *gelir* adını verdiğimiz bu toplam faaliyeti, tabii ki bilmiyoruz, ama hayal edebiliriz.

Açıklamalarımız esnasında bir iki kere daha karşımıza çıkacak olan hesaplamalardan hareketle, Venediklilerin 1600'e doğru *pro capite* gelirini 37 düka olarak; Signoria'nın *Terraferma*'daki (yani Venediğe bağlı olan İtalya kesimi) uyruklarınınkini ise yaklaşık 10 düka olarak tahmin ettim. Tabii ki garanti etmediğim bu rakamlar, kuşkusuz bizzat Venedik kentine ilişkin olarak çok düşüktürler. Fakat, egemen bir kentin gelirleriyle, egemen olduğu bölgeninkiler arasındaki dehşetli farkı, her halükârda vurgulamaktadırlar. Bu söylendikten sonra, 1556'daki *pro capite* Fransız geliri için, Venedik *Terraferma*'sınınkine yakın bir rakamı kabul ettim (10 düka, yani 23 veya 24 livre *toumois;* bu durumda 20 milyon Fransızın geliri 400 milyon livre olarak kabul edilebilir -muazzam bir toplam, ama harekete geçirilebilir nitelikte değil, çünkü *büyük kısmı itibariyle ticarileşmemiş* bir üretim hacmini, para cinsinden hesaplamaktadır-. Milli geliri hesaplamak için, krallık bütçesinin gelir bölümünden de hareket edebilirim. Bu kesim 15-16 milyon civarındadır. Eğer bunun milli gelirin yaklaşık yirmide biri olduğu kabul edilecek olursa, milli geliri 300-320 milyon *livre* civarında olacaktır. Birinci rakamın altında, ama dış ticaret hacminin çok üstündeyiz. Burada, büyük bir üretim hacmi (her şeyden önce tarımsal) ile, *nisbeten* düşük bir dış ticaretin karşılıklı ağırlıklarına ilişkin, sıklıkla tartışılan sorunla bir kez daha karşılaşmış oluyoruz. Ama bana göre dış ticaretin düşüklüğü, ekonomik olarak daha az önemli olduğu anlamına gelmemektedir.

Her halükârda, nisbeten ileri bir ekonominin söz konusu olduğu durumda, bu ekonominin bilançosu genel kural olarak lehtedir. Bu herhalde eskinin egemen kentleri Cenova, Venediğin ve XV. yüzyılda Gdansk'ın (Danzig) durumu olmuştur. XVIII. yüzyıldaki İngiliz ve Fransız ticaret bilançolarına bakınız: adeta yüzyılın tamamı süresince lehte durumdadırlar. İsveçli iktisatçı Anders Chydenius'un araştırdığı, 1764'teki İsveç'in dış ticareti de lehteyse, buna şaşırmayalım, çünkü o sıralar denizciliğin büyük gelişimine tanık olan İsveç'in ihracat kefesinde 72 milyon *daler* (bakır para), ithalat

kefesinde ise 66 milyon *daler* bulunmaktadır. Demek ki “ulus” 5 milyondan fazla kazanmıştır.

Tabii ki bu oyunda herkes kazanamaz. "Herkes bir başkasının kaybettiğini kazanır’’. Montchrestien’in bu düşüncesi anlamlıdır. Gerçekten de başkaları kaybetmektedir: kanı iliği kuruyan sömürgeler, bağımlılık altında tutulan ülkeler.

Ve bu durum “gelişmiş” ve korunaklıya benzeyen devletler için bile ortaya çıkabilir. Hükümetleri ve koşulların gücü tarafından, istilacı bakır enflasyonuna teslim edilmiş olan XVIII. yüzyıl İspanya’sı bu duruma düşmüştür. İtalya’daki bir Rus acentesinin “savaşı sermayesiyle yürütüyor, oysa düşmanları bu işi gelirleriyle yapıyor” dediği Devrimci Fransa da kabaca bu durumdadır. Bu örnekler uzun birer incelemeyi haketmektedirler, çünkü bakır enflasyonu ve dışarıdaki gümüş cinsinden ödemeler pahasına, siyasal azametini sürdüren İspanya, içle çözülmüştür. Ve devrimci Fransa’nın daha 1792-1793 deneylerinden önceki, dış çöküntüsü, kaderinin üzerinde çok büyük bir ağırlık meydana getirmiştir. Fransız kambiyosu 1789’dan 1791 ilkbaharına kadar, Londra’da çok hızla tepetaklak olmuş ve bu hareket, büyük bir sermaye kaçışıyla hızlanmıştır. Her iki durumda da, ticaret ve ödemeler bilançosundaki felâket düzeyindeki bir açık, iç ekonominin bir tahribine, hiç değilse yoldan çıkmasına yol açmışa benzemektedir.

Hindistan ve Çin

Durum bu kadar dramatik olmadığında bile, açık eğer yerleşik hale gelirse, bir ekonominin az çok uzun dönemli yapısal bozulmaya uğrayacağı kesindir. Böylesine bir durum, 1760 sonrası Hindistan’ı ve 1820 veya 1840’lı yıllar sonrası Çin’i için somut bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Avrupalıların Uzak Doğu’ya, birbirlerinin ardı sıra gelmeleri, hemen bir kopuşa yol açmamıştır. Asya ticaretinin yapılarını hemen gündeme getirmemiştir. Hind Okyanusu ve Pasifiği çevreleyen denizler boyunca olan geniş dolaşım, eskiden beri -Ümit Burnunun dolaşılmasının yüzyıllarca öncesinden beri- vardır. Ne Malaka’nın 1511’de güç kullanılarak işgali, ne Portekizlilerin Goa’ya yerleşmeleri, ne Makao’da kurdukları ticarethaneler eski dengeleri bozabilmiştir. Yeni gelenlerin başlangıçtaki çapulculukları, onlara bedelini ödemeden gemi yüklerini ele geçirme fırsatı vermiştir, ama

alacak-verecek kuralları, tıpkı fırtınadan sonra güzel havanın gelmesi gibi, çabucak kurulmuşlardır.

Öte yandan, her zaman geçerli kural, Asya baharatı ve diğer malların ancak beyaz maden karşılığında elde edilebilmesiydi; bazen de, ama daha seyrek olarak, Hind ve Çin'de önemli bir parasal kullanımı olan bakır bu işi görebilmekteydi. Avrupalıların varlığı bu durumda hiçbir değişiklik meydana getirmeyecektir. Portekizlilerin, Hollandalıların, İngilizlerin, Fransızların, Nagazaki'den Surat'a kadar olan bölgede Müslümanlardan, Banyanlardan, Kyotolu sarraflardan, o olmazsa hiçbir işin yürü-yemeyeceği gümüşü borç aldıkları görülmektedir. Portekizliler, sonra da büyük Avrupalı Hind kumpanyaları, bu çözümsüz soruna çare bulmak üzere, gümüş sikke göndermişlerdir, ama baharatın üretici fiyatları artmıştır. İster Makao'daki Portekizliler, isterse Hollandalılar söz konusu olan, Avrupalılar Çin pazarına sokulmaya uğraşırlarken, ulaşamadıkları mal yığınlarını, hiçbir şey yapamadan seyretmektedirler. Bir Hollandalı 1632'de "şimdiye kadar hep mal bulabildik... daha çok, onları alacak gümüşün kıtlığını çektik" diye yazmıştır. Avrupalı için çözüm, sonunda yerel trafiklere dahil olmak, "Hind'den Hind'e" denilen bu kıyı deniz ticaretine tamamen katılmak olacaktır. Portekizliler Çin veya Japonya'ya ulaştıklarında, bu işten iyi kâr etmektedirler. Onlardan sonra Hollandalılar, sisteme herkesten daha iyi uyum sağlamışlardır.

Bütün bunlar ancak büyük bir yerleşim çabası pahasına olabilmiştir. Daha o sıralarda bile sayıları çok az olan Portekizliler, kalelerini elde tutmakta güçlük çekmektedirler. Hind'den Hind'e ticaret için, orada gemi inşa etmeleri, orada mürettebat -"kanlarını beraberlerinde getirme adetinde olan" Goa çevresinin şu *lascares'i*- bulmak zorundadırlar. Hollandalılar da, 1619'da Batavya kentini kurdukları Java'ya, hatta tutunamayacakları Formoza'ya yerleşmişlerdir. Egemen olmak için uyum sağlamak. Ama egemenlik sözü fazla kaçmaktadır. Hatta çoğu zaman, eşitlerarası bir ticaret bile söz konusu değildir, İngilizlerin Bombay'daki adalarında nasıl bir tevazu içinde yaşadıklarına bakınız. Burası, II. Charles'ın (1662) karısı olan Portekiz kraliçesi Catherine'in armağanıdır. Veya, onlara Madras civarında bırakılmış birkaç köydeki (1640) veya Bengal'deki, vasat olan ilk firmalarındaki, gene mütevazi olan yaşayışlarına bakınız (1686). East India Company'nin müdürlerinden biri, kendini Büyük Moğol'a nasıl takdim

etmektedir? “Çok sefil toz zerresi John Russel, adı geçen kumpanyanın müdürü”, “yerlerde sürünerek saygı göstermekten" kaçınmamaktadır. 1722’de Portekizlilerin ve İngilizlerin Kanoji Angria karşısındaki birlikte bozgunları akla getirilsin, Hollandalıların 1739’da Travankor krallığına çıkartma yapmayı denerken, acınacak bir şekilde geri çekilmeleri hatırlansın. Hindli tarihçi K. M. Panikkar haklı olarak “1750’de, bundan 50 yıl sonra bir Avrupa devletinin, İngiltere’nin Hindistan’ın üçte birini fethedeceğini ve geri kalanının egemenliğini de Marttelaların elinden kopartmaya hazırlanacağını öngörebilmek olanaksızdı” demektedir.

Fakat 1730’dan (yaklaşık tarih) itibaren, Hindistan’ın ticaret bilançosu yükselmeye başlamıştır. Avrupa gemiciliği, seferlerini, katkılarını, mallarını ve gümüşünü artırmıştır. Bu çevik ticaret, mal zincirlerini güçlendirmiş ve geliştirmiş, Büyük Moğol’un Evrengzeb’in ölümünden (1707) sonra artık yalnızca bir bölge halinde olan, geniş siyasal imparatorluk yapısını bozma işini tamamlamıştır. Hind hükümdarlarının yanına faal ajanlar yerleştirilmiştir. Bu yavaş terazi hareketi yüzyılın yarısından öncedir, ama sahnenin İngiliz ve Fransız kumpanyalarının gürültülü kavgaları tarafından işgâl edildiği bu yıllarda, Dupleix, Bussy, Godeheu, Lally-Tollendal, Robert Clivelerin döneminde hiç de farkedilmemektedir.

Fiili durumda, Hind ekonomisi bu sıralar yavaşça çürümektedir. Plessey çarpışması (23 Hazİran 1757) bu sürecin tamamlanmasını hızlandırmıştır. R. Clive’in kurbanı ve hasmı olan, şu maceracı Bolts “İngiliz kumpanyasının Bengal’i ele geçirmek için fazla zahmet etmesine gerek olmamıştır; birkaç fırsattan yararlanmış, topçusu da geri kalanı halletmiştir" diyecektir. Oldukça az ikna edici, baştan savma bir yargı, çünkü Kumpanya Bengal’i yalnızca fethetmemiş, orada kalmıştır da. Ve bunun sonuçları olmuştur. Bengal’in yağmasının oluşturduğu bu bedava “ilkel sermaye birikimi"nin ağırlığının İngiltere için ne anlama geldiğini kim söyleyebilir? (1757-1780 arasında İngiltere’ye 38 milyon sterling aktarıldığı ileri sürülmektedir). İlk yeni zenginler olan *nahak*lar (henüz bu adı taşımamaktadırlar), servetlerini ülkelerine gümüş, altın, değerli taşlar veya elmas olarak göndermektedirler. 13 Mart 1763 tarihli bir gazete “Doğu Hindlerden İngiltere’ye, 1759’dan beri, mallar hariç olarak, getirilen altın, gümüş ve değerli taşların değerinin 600.000 sterlinge ulaştığı konusunda teminat veriliyor” demektedir.

Havaya atılmış bir rakam, ama geniş ölçekte İngiltere’nin lehine dönüşen bir bilançoya tanıklık etmektedir. Önce İngiltere, ama herhalde Avrupa için de öyle olmuştur: Fransız Hindler Kumpanyasının 1722-1754 kârları bile, bu kolay hale gelmiş zamanlara tanıklık etmektedirler. Ama İngiltere bu işte hepsinden önce, suyun başını tutmuştur. Hiçbir gözlemci “çeşitli özel kişilerin ve kumpanyanın tüm unsurlarının bu ülkede sağladıkları muazzam servetler" konusunda yanılmamaktadır. Isaac de Pinto *“bu per jas et nejas* Asya süngerleri, belli devrelerde Hind hâzinelerinin bir kısmını vatanlarına götürmektedirler" diye açıklamaktadır. Mart 1764’te, Bengal’de karışıklık çıktığına dair haberler Amsterdam’a ulaşmıştır. Bu haberler burada hoşgörüsüz bir şekilde yorumlanarak, söylendiğine göre, masalsı zenginlikler yaratan bir dizi kötü davranışa karşı bir ulusal cevap olarak kabul edilmişlerdir. Bengal valisinin serveti sadece “devasa’’dır. “Bunu herhalde onun şerefine katkıda bulunmak üzere abartmayan dostları, bu servetin 1.200 bin sterling olduğunu düşünmektedirler”. Ve Kumpanya tarafından Hindistan’a gönderilen, meslekdaşları ve bundan da fazlası, hizmetlerindeki Banyanlar tarafından, daha ayak basar basmaz ellerinden tutularak, istemeden veya farkına varmadan yoldan çıkan, İngiliz ailelerinin küçük erkek çocukları neler yapmamışlardır ki? Hollanda Kumpanyasından farklı olarak, İngiliz olanı memurlarına kendi hesaplarına ticaret yapmalarına izin vermektedir; ama bunun Hind’den Hind’e mübadelelerle sınırlı olması koşuluyla. Bu, her türden kötü davranışa kapı açmak demektir, yeter ki bedelini yalnızca yerliler ödesin. Şövalye George Saville’in Nisan 1777’de Hindler Kumpanyasına, Asya’da sahip olduğu şeylere, çay ticaretine ve “ne olursa olsun suç ortağı olarak gözükmediği kamusal hırsızlıklarına” karşı yüksek sesle ateş püskürmesi, ona sempati duymamız için bir neden daha oluşturmaktadır. Ama dürüstler hiç kazanabilirler mi? Daha önceleri Las Casas Amerika Kızılderililerini kendince kurtarırken, zencilerin köleliğine yol açmıştı.

Hindistan artık onu, büyük üretici ve tüccar ülke olmanın prestijli mertebesinden, İngiliz ürünleri satın alan (hatta dokuma bile) ve hammadde sağlayıcısı bir ülke basamağına düşürecek olan bir kaderin içine, geri dönüşü olmayan bir şekilde yuvarlanmıştır. Ve bu, yaklaşık iki yüzyıl sürecektir!

Bu kader, daha geç ortaya çıkacak olan Çin'inkini haber vermekteydi, çünkü Çin Avrupa'ya daha uzaktı, daha tutarlıydı ve daha iyi savunuluyordu. Ancak, "Çin ticareti" XVIII. yüzyılda bu ülkeye derinlemesine temas etmeye başlamıştır. Avrupa'nın artan talebi, çay ekimine ayrılmış alanların sürekli artışına yol açmakta ve bu da çoğu zaman pamuğun sırtından olmaktadır. XIX. yüzyılda pamuk kıtlığı çekilecektir, bu durumda Hind'in pamuk yetiştirmesi istenecek ve bu da onun için, yani İngilizler için Çin ile olan bilançoyu yeniden dengelemenin bir fırsatı olacaktır. Talih kuşu 1780'lerden sonra, Hind esrarının gelişiyle ortaya çıkmıştır. İşte Çin'e dumanla ödeme yapılmaktadır, hem de ne duman! Yaklaşık bir tarih olarak, 1820'lere doğru, bir de üstelik dünya konjonktürünün tersine döndüğü bir sırada (1812-1817) bilanço ters yüz olmuştur ve XIX. yüzyılın ortasına kadar kötü havayı işaret edecektir. Afyon savaşı (1839-1842) bu evrimi mühürlemiştir. Bir yüzyıl kadar sürecek olan "eşitsiz antlaşmalar" dönemini açmaktadır.

Demek ki Çin'in XIX. yüzyıldaki kaderi, Hindistan'ın XVIII. yüzyıldaki kaderinin tekrarıdır. Ve burada da, gene iç zayıflıklar rollerini oynamışlardır. Mançu hanedanı, kendi ağırlıkları, kendi sorumlulukları olan çok sayıda çatışmanın kendilerine karşı dikildiğini görmektedir; tıpkı Moğol imparatorluğunun yavaş çözülmesinde olduğu gibi, bunlar da Çin'in çözülmesine katkıda bulunmaktadırlar. Her iki örnekte de, dış şok, içerideki yetersizlikler ve düzensizliklerden ötürü büyümüştür. Fakat tersi de aynı derece doğru değil midir? Eğer bu karışıklıklar, Avrupa'nın dış baskısı olmadan gelişselerdi, herhalde başka türlü bir evrime sahne olurlardı. Ekonomik sonuçlar farklı olurdu. Sorumlulukların ahlâki düzlemine fazla güvenmeksizin, Avrupa'nın kendi çıkarına olmak üzere, Uzak Doğu'nun eski mübadele sistem ve dengelerini bozduğu söylenebilir.

PAZARIN YERİNİ BELİRLEMEK

Yukarıdaki iki bölüme bir sonuç yerine geçmek üzere, acaba pazarı gerçek yeri itibariyle "belirlemek" mümkün müdür? Bu göründüğü kadar basit değildir, çünkü kelime bizatihi çok ikirciklidir. Bir yandan, çok geniş bir anlam içinde, kendine yeterliğin biraz üzerine çıkılmasından itibaren her tür mübadele biçimine uygulanmakta; tasvir ettiğimiz tüm ilkel veya üst çarkları, ticari yüzeylere (kentsel pazar, ulusal pazar) veya şu veya bu ürüne ilişkin (şeker, değerli maden, baharat piyasası) tüm kategorileri kapsamına almaktadır. Kelime bu durumda mübadelenin, dolaşımın, dağıtımın eşanlamlısı olmaktadır. Öte yandan aynı kelime, çoğu zaman *pazar ekonomisi* de denilen, oldukça geniş bir mübadele biçimini, yeni bir sistemi işaret etmektedir.

Zorluk şudur:

- Pazar karmaşası ancak, yıllarla birlikte değişen ekonomik ve ondan hiç de az olmamak üzere, toplumsal bir hayatın içine yerleştirilirse anlaşılabilmededir,
- bu karmaşa kendiliğinden gelişmeye ve dönüşmeye devam etmektedir; demek ki bu andan diğerine ne aynı anlama, ne de aynı kapsama sahip olacaktır.

Onu somut gerçekliği içinde tanımlayabilmek için, ona üç yoldan yaklaşacağız: iktisatçıların basitleştirici kuramları; *lato sensu* tarihin, yani en uzun süresi içinde ele alınan tarihin tanıklığı; bugünkü dünyanın bulanık ama herhalde yararlı dersleri.

Kendi Kendini Düzenleyen Pazar

İktisatçılar pazarın rolünü ayrıcalıklı kılmışlardır. Adam Smith'e göre, pazar işbölümünün düzenleyicisidir. Pazarın hacmi, üretimin hızlandırıcısı olan sürecin, yani işbölümünün ulaşacağı düzeye hükmetmektedir. Üstelik pazar "görünmez el"in yeridir, arz ve talep burada karşılaşmakta ve fiyatlar aracılığıyla otomatik olarak dengeye gelmektedirler. Oskar Lange'nin formülü daha da güzeldir: pazar insanların hizmetine sunulan ilk düzenleyici, ekonomik faaliyetlerin dengesini kendinden sağlayan, kendi kendine düzen sağlayan otomatik bir makinadır. D'Avenel kendi döneminin, yani iyi huylu liberalizmin diliyle "bir devlette hiçbir şey serbest olmasa bile, en azından fiyatlar özgür kalacak ve hiç kimsenin

kendilerini köleleştirmelerine izin vermeyeceklerdir. Gümüşün, toprağın, emeğin, tüm zahirenin ve malların fiyatları her zaman serbest olmuştur: hiçbir yasal zorlama, hiçbir özel anlaşma onları köleleştirmeyi başaramamıştır” demektedir.

Bu yargılar örtülü bir şekilde, hiç kimse tarafından yönetilmeyen pazarın, tüm ekonominin sürükleyici mekanizması olduğunu kabul etmektedirler. Avrupa’nın, hatta dünyanın gelişmesi, rasyonel düzenin içine daha çok insan, kendi başlarına bir dünya birliği yaratmaya yönelen uzak ve yakın tafikleri daha büyük oranda kendi alanı içine alarak, sürekli büyüyen bir pazar ekonomisinin gelişmesidir. Bundan sonra artık mübadele üretimi yönlendirerek, bundan sonra kendi hayatları için zorunlu hale gelen mübadele esnasındaki dayanışma içinde, geniş ekonomik bölgelerin uzmanlaşmasına yol açarak, hem arzı, hem de talebi uyandırmıştır. Bu konuda örnek vermeye gerek var mıdır? Akitanya’da bağcılık, Çin'de çay, Polonya, Sicilya veya Ukrayna’da buğday, sömürge Brezilya’sının birbirini izleyen ekonomik uyarlamaları (boya tahtası, şeker veya kahve)... Sonuç olarak mübadele, ekonomileri birbirine bağlanmaktadır. Mübadele halkadır, birleşme noktasıdır. Alıcılarla satıcılar arasında, fiyat orkestra şefidir. Londra borsasında fiyat yükselir veya düşerse, bears’ı bulls’a dönüştürecektir veya tersini yapacaktır -Borsa argosunda *bears* düşüşe, *bulls* yükselmeye oynayanlardır-.

Kuşkusuz faal ekonomilerin kıyısındaki, hatta göbeğindeki az veya çok geniş alanlara, pazar ekonomisinin hareketi tarafından ancak şöyle bir temas edilebilmektedir. Yalnızca bazı çizgiler, para, yabancı ürünlerin gelişi, bu küçük evrenlerin tamamen kapalı olmadıklarını göstermektedir. Böylesine ataletler veyahut hareketsizlikler Georgeların İngiltere’sinde veya XVI. Louis’nin Fransa’sında bile bulunmaktadır. Fakat ekonomik gelişme aslında bu soyutlanmış alanların küçülmesi, onların genel üretim ve tüketime katılmaya davet edilmeleridir; endüstri devrimi sonunda pazar mekanizmasını genelleştirmektedir.

Kendi kendini düzenleyen, fetihçi, her ekonomiyi rasyonelleştiren bir pazar; gelişme tarihi esas olarak böyle olacaktır. Cari Brinkmann, iktisat tarihinin para ekonomisinin gelişmesinin ve muhtemel çözülmesinin kökenlerinin incelenmesi olduğunu söylemiştir. Bu basitleştirici bakış açısı, birçok

iktisatçı kuşağının öğrettikleriyle uyum içindedir. Oysa tarihçiler buna katılmamaktadırlar, çünkü onlara göre pazar yalnızca içsel bir olgu değildir. Pazar ekonomik faaliyetlerin bütünü, ne de hatta, bu faaliyetlerin evriminin belli bir aşaması da değildir.

Birçok Yüzyıllık Zaman Boyunca

Madem ki mübadele insanlık tarihi kadar eskidir, o halde pazarın *tarihsel* olarak incelenmesi, yaşanmış ve yakalanabilir olan zamanların tümünü kapsamalıdır ve bu işe kalkışırken, diğer insan bilimlerinin yardımlarını, onlar olmazsa evrimleri, uzun soluklu yapıları, yeni hayatları yaratan konjonktürleri kavramasının olanaksız olacağı, bu bilimlerin muhtemel açıklamalarını kabul etmek zorundadır. Fakat eğer böylesine bir genişletmeyi kabul edecek olursak, aslında ne başı, ne de sonu olan muazzam bir araştırmanın içine yuvarlanmış oluruz. Tüm pazarlar tanıktır: ilk önce, tufan öncesi bir dünyanın her zaman hayatta kalan türlerine benzeyen eski gerçekler olan, şu geri mübadele yerlerine, şurada veya burada hâlâ görülen biçimlere tanıktırlar. Etrafında tünemiş gibi duran köylerin altındaki boş mekânın ortasından düzenli bir şekilde fışkırıyormuşa benzeyen, bugünkü Kabili pazarlarının veya çok renkli olup, köylerin dışında kurulmalarıyla bir öncekilerin benzeri olan, şimdiki Dahomey'in pazarlarının, veyahut dün Pierre Gourou tarafından özenle incelenmiş olan Kızıl nehir deltasındaki şu ilkel pazarların, beni kendilerine aşık ettiklerini itiraf ediyorum. Ve birçok diğeri. Örneğin daha dün, Bahia'nın iç kesimlerinde, ülke içlerinin yarı vahşi çoban ve sürüleriyle ilişkide olanları gibi. Veya Malinoski'nin anlattığı haliyle, İngiliz Yeni Gine'sinin güneybatısındaki Trobriand takımadalarındaki, çok daha eski olan, törensel mübadeleler. Burada güncel olan ile çok eski, tarih ile tarihöncesi, sahra antropolojisi ile geriye yönelik bir sosyoloji, köhne bir ekonomi birbirlerine karışmaktadırlar.

Karl Polanyi ile öğrencileri ve sadık taraftarları bu tanıklık kitlesinin oluşturduğu meydan okumaya göğüs germişlerdir. Bir açıklama, hatta adeta bir kuram getirebilmek için, bu kitleyi iyi kötü kat'etmişlerdir. Bu teoriye göre, toplumsal hayatın yalnızca bir "alt-bütünü"nden ibaret olan ve onun kapsamı içinde kalarak, onun kurduğu ağlara ve zorlamalara tabi olan ekonomi, bu çoklu bağlantılarından ancak çok geç olarak sıyrılmıştır (ve

sıyrılmayı hâlâ sürdürmektedir). Eğer bu konuda Polanyi'ye inanılacak olursa, "büyük dönüşüm"ün ortaya çıkması, "kendi kendini düzenleyen" pazarın gerçek boyutlarına ulaşması o zamana kadar egemen olan toplumsala boyunduruğu altına alabilmesi için, XIX. yüzyılda kapitalizmin tam olarak serpilmesini beklemek bile gerekecektir. Bu dönüşümden önce, terim yerindeyse dizginlerinden tutulan pazarlar, sahte pazarlar veya pazar-olmayan pazarlardan başka bir şey varolmayacaktır.

"Ekonomik" denilen davranış alanına ait olmayan mübadele örneği olarak, Polanyi üretimi müsadere eden devletin mallarının *karşılıklılık* veya *yeniden dağıtım* amacına yönelik, törensel mübadelelerini; veya tüccarın duruma egemen olan kişi durumunda olmadığı tarafsız mübadele yerleri olan *ports of trade'i* vermektedir; bu gibi yerlerin en iyi örneği Fenike kolonilerindeki küçük limanlardır, buralarda, duvarlarla çevrelenmiş bir alan içinde kalmak üzere, tüm Akdeniz ölçeğinde sessiz bir ticaret uygulanmaktadır. Kısacası *trade* (ticaret, mübadele) ile *market* (kendi kendini düzenleyen, fiyatların pazarı) arasında ayırım yapmak gerekmektedir; bu "İkincisinin geçen yüzyılda ortaya çıkışı çok büyük bir toplumsal alt-üst oluş meydana getirmiştir".

Ne yazık ki teori tamamen, bu birkaç heterojen sondaja dayanan bu ayırımın üzerine yaslanmaktadır. XIX. yüzyılın "büyük dönüşümü" hakkındaki bir tartışmaya *potlatch* veya *kula'yı* (XVII. ve XVIII. yüzyılların çok çeşitlenmiş ticari örgütlenmesi yerine) katmayı hiçbir şey, tabii ki engellememektedir. Fakat bu, tıpkı İngiltere'de kraliçe Victoria dönemindeki evlilik kuralları konusunda, Levi-Strauss'un akrabalık bağlarına ilişkin açıklamalarına atıfta bulunmak gibidir. Gerçekten de, tarihin somut ve *çeşitli* gerçeğine yanaşmak, sonra da buradan yola çıkmak üzere, hiçbir gayret sar- fedilmemiştir. Ernest Labrousse'a veya Wilhelm Abel'e veya fiyat tarihi konusunda çok sayıdaki klasik esere hiçbir atıf yoktur. "Merkantilist" denilen dönemdeki pazar sorunu, yirmi satır yazıyla çözülmüş olmaktadır. Dün sosyolog ve iktisatçılar, bugün de antropologlar, bizi ne yazık ki, tarih konusunda neredeyse tam olan cehaletlerine alıştırmışlardır. İşleri de bu yüzden kolaylaşmıştır.

Ayrıca, bize önerilen "kendi kendini düzenleyen" pazar kavramı -bu kavram şudur, budur, belli bir şey değildir, şu veya bu engelin varlığını kabul

etmektedir-, tanımlananın teleolojik yanıyla öne çıkmaktadır. “Yalnızca talebin, arz maliyetinin ve fiyatların müdahale ettiği ve bunların da karşılıklı bir anlaşmanın ürünü olarak ortaya çıktığı” bu pazar, tüm “dış unsur”ların yokluğu halinde, zihinde yaratılan bir şeydir. Şu veya bu toplumsal biçimi ve mübadeleyi değil de, bir başkasını ekonomik olarak adlandırmak fazlasıyla kolaydır. Fiili durumda bütün biçimler ekonomiktir, hepsi toplumsaldır. Yüzyıllar boyunca çok çeşitli sosyo-ekonomik mübadeleler olmuştur ve bunlar çeşitliliklerine rağmen veya *ondan ötürü* bir arada yaşamışlardır. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım da ekonomik biçimlerdir (D. C. North bu noktada tamamen haklıdır) ve çok erkenden ortaya çıkan, karşılıklı olma anlamındaki pazar da hem toplumsal, hem de ekonomik bir gerçek olmuştur. Mübadele her zaman bir diyalogtur ve fiyat bir anda veya bir başkasında ortaya çıkan bir rastlantıdır. Fiyat bazı baskılara maruz kalmaktadır (bir hükümdarınkine veya kapitalistinkine vs.), fakat zorunlu olarak kıt veya bol arzın, ve ondan hiç de az olmamak üzere, talebin emirlerine de itaat etmektedir. XIX. yüzyıldan önce “gerçek" bir kendi kendini düzenleyen pazarın ortaya çıktığını inkâr etmenin esas kanıtı olan fiyat denetimi, her zaman olmuştur ve bugün de sürmektedir. Fakat endüstriöncesi dünyaya ilişkin olarak, pazar narhlarının arz ve talebin rolünü yok ettiklerini düşünmek hata olacaktır. İlke olarak, pazarın sert bir şekilde denetimi, tüketiciyi, yani *rekabeti* korumak içindir. Aslında, limitte hem denetimi, hem de rekabeti yok etmeye yönelen “serbest" pazar, örneğin İngiliz *private market'ı* olacaktır.

Bana göre, tarihsel olarak, belli bir alanın pazarlarındaki fiyatlar arasındaki dalgalanma ve birleşme olduğunda, pazar ekonomisinden söz etmek gerekir. Bu o kadar karakteristik bir olaydır ki, farklı yargı ve iktidar alanları boyunca meydana gelebilmektedir. W. C. Neale’e göre, kendi kendini düzenleyen pazarlara sahip olmakta rakipsiz olan XIX. ve XX. yüzyıllardan önceleri de, bu anlamda pazarlar vardır. Daha Antik Çağdan itibaren fiyatlar dalgalanmaktadır; XIII. yüzyılda ise, tüm Avrupa ölçeğinde dalgalanmaya başlamışlardır bile. Daha sonra bu birlik giderek daha kesin hale gelen sınırların içinde daha da belirginleşecektir. XVIII. yüzyıl Savua’sında, bağlantı kurulmasına pek uygun olmayan bu yüksek dağlar ülkesindeki minik Faucigny kasabaları bile, fiyatlarının bölgenin tüm

pazarlarında hasatlara ve ihtiyaçlara, arz ve talebe göre ve bir haftadan diğerine ölçüye uyarak dalgalandığına tanık olmaktadırlar.

Bunu söyledikten sonra, tersine bir şekilde, rekabete yaklaşan bu pazar ekonomisinin tüm ekonomiyi kapsamına aldığım iddia etmiyorum. Oranların ve nedenlerin çok farklı olmasına rağmen, bugün bile bu noktaya ulaşılamamıştır. Gerçekten de, pazar ekonomisinin kısmi olana önceliği, ya kendine yeterlilik sektörünün önemine, ya üretimin bir bölümünü ticari dolaşımdan çeken devlet otoritesine, ya da en azından bunlar kadar, belki de daha fazla olmak üzere, fiyat oluşumuna binlerce yoldan yapay bir şekilde müdahale edebilen paranın ağırlığına bağlanabilir. Demek ki pazar ekonomisi geri kalmış veya çok ilerlemiş ekonomilerde alttan veya üstten oyulabilir.

Kesin olan şey, Polanyi’nin sevdiği pazar olmayanların yanı sıra, ne kadar mütevazi olursa olsun, tamamen karşılıklılık esasına dayalı mübadelelerin uzun zamandan beri varolmalarıdır. Çok vasat olsalar bile, tek bir köyün veya birçok köyün çerçevesi içindeki pazarlar çok eskiden beri varolmuşlardır; bu durumda, pazarı gezgin bir köy gibi düşünmek mümkündür -gezgin ve hayali bir *kent* olan fuarın imgesinde-, Fakat bu bitmez tükenmez tarihin belirleyici adımı, o zamana kadar vasat olan pazarların, birgün kent tarafından ilhak edilmesidir. Kent onları yutmakta, eğer onların yasalarına maruz kalırsa, onları kendi boyutlarına varana kadar büyütmektedir. Büyük olay, hiç kuşkusuz *ağır birim* olan kentin ekonomik dolaşımı ortaya koymasıdır. *Kentsel* pazarın Fenikeliler tarafından icad edilmiş olması mümkündür. Onlarla aşağı yukarı çağdaş olan Yunanlılar, her halükârda, merkezi meydanlar olan *agora*'ya bir pazar yerleştirmişlerdir. Yunanlılar ayrıca parayı, pazarın sine *qua non* koşulu değilse bile, aşikâr çoğaltanı olan parayı da icad etmişler, veya en azından yaymışlardır.

Yunan *polis'i*, uzak mesafeden iaşe edilen büyük kentsel pazarı bile tanımıştır. Başka türlü yapabilir miydi? Kent belli bir ağırlığa ulaştıktan sonra, taşlı, kuru, çoğu zaman verimsiz yakın kırsal alanı sayesinde yaşamaktan aciz kalır. Başkasına başvurmak, tıpkı daha sonra, XII. yüzyılda, hatta daha erkenden İtalyan kent-devletlerinde de olacağı gibi, zorunlu hale gelmektedir. Ezelden beri en fazlasından kumdan kazanılmış bahçelere sahip olan Venediği kim doyuracaktır? İtalya’nın tüccar kentleri,

daha sonra uzak mesafe ticaretinin uzun akımlarına egemen olmak için, büyük pazar olma aşamasından daha yukarı çıkarak, zengin tüccarların gündelik toplantılarını, etkin bir silah olarak devreye sokacaklardır. Atina ve Roma daha o sıralarda, banka ve “borsa” olarak nitelendirilebilecek toplantıların oluşturduğu yüksek basamakları yaratmış değiller miydi?

Sonuç olarak, pazar ekonomisi adım adım biçimlenecektir. Marcel Mauss’un dediği gibi, “insanı ekonomik bir hayvan haline, bizim Batı toplumlarımız çok yakınlarda getirmişlerdir”. Ama, “çok yakında”nın anlamı üzerinde anlaşmak gerekmektedir.

Şimdiki Zaman Tanıklık Yapabilir mi?

Evrim dün, kendi kendini düzenleyen pazarın güzel günlerinde durmamıştır. Gezegenin muazzam mekânlarında, sosyalist sistemler, fiyatların otoriter denetimi yoluyla muazzam insan kitleleri için pazar ekonomisine son vermişlerdir. Bu sistemlerde, pazar ekonomisi yaşamayı sürdürdüğü durumlarda, kenârdan dolaşmak, minik faaliyetlerle yetinmek zorunda kalmıştır. Bu deneyler, Cari Brinkmann’ın önceden çizdiği eğriye son vermektedirler ve bu sonuncusu değildir. Sonuncusu değildir, çünkü günümüzün bazı iktisatçılarına göre, “özgür" dünya bugün çok özel bir dönüşüme tanık olmaktadır. Üretimin artan gücü, büyük insan topluluklarının -tabii ki hepsi değil- nedret ve kıtlık noktasını aşmış olmaları ve böylece gündelik hayatları açısından büyük kaygılara sahip olmamaları olgusu, çoğu zaman çokuluslu olan büyük girişimlerin devasa kapsamları; bütün bu dönüşümler, pazarın efendi, müşterinin efendi olduğu belirleyici pazar ekonomisini alt-üst etmişlerdir. Pazar yasaları artık yalnızca büyük firmalar için mevcuttur; bu firmalar aşırı derecede etkin reklamlarıyla talep üzerinde ağırlık yapma, fiyatları keyfi olarak saptama yeteneğine sahiptirler. J. K. Galbraith çok açık bir kitapta, *endüstriyel* sistem adını verdiği şeyi tasvir etmiştir. Fransızca yazan iktisatçılar ise, daha çok örgüt’ten söz etmektedirler. François Perroux, *Le Monde*'da yayınladığı yakın tarihli bir makalesinde (29 Mart 1975), “Örgüt, pazardan çok daha önemli bir model..." diyecek kadar ileri gitmiştir. Fakat pazar varlığını sürdürmektedir: herhangi bir piyasadaki bir dükkâna giderek, oldukça mütevazi müşteri ve tüketici krallığını test edebilirim. Küçük imalatçı için de aynı durum söz konusudur -klasik konfeksiyon örneğini

alalım-, bunlar çoklu rekabet oyununun içine emredici bir şekilde dahil edilmişlerdir, pazar kanunu tam anlamıyla mevcuttur. J. K. Galbraith, son kitabında “küçük firmalar -pazar ekonomisi dediği şey- ile büyük firmaların sığınağı olan endüstriyel sistemin çakışmasının çok yakından" incelenmesini önermekte değil midir? Fakat Lenin de, “emperyalizm" adım verdiği şey ile (veya XX. yüzyılın başında yeni doğmuş olan tekelci kapitalizm), rekabet temelinde yararlı olduğuna inandığı basit kapitalizmin birlikte yaşamalarından söz ederken, aşağı yukarı aynı şeyi söylemekteydi.

Galbraith ve Lenin ile tamamen aynı fikirdeyim. Ama şu farkla ki, benim “ekonomi" (veya pazar ekonomisi) ile “kapitalizm” adını verdiklerim arasındaki sektörel ayırım, bana yeni bir olgu olarak değil de, Avrupa’nın Orta Çağdan beri sabit bir özelliği olarak gözükmektedir. Gene başka bir farklılık da, endüstri-öncesi modele bir üçüncü sektörü katma gerekliliğidir -ekonomi-dışının zemin katı, pazarın köklerini saldığı, ama kitlesi itibariyle kavrayamadığı bir cins taban-. Onun üzerinde pazar ekonomisinin alanı, çeşitli pazarlar arasındaki yatay bağları çoğaltmaktadır; belli bir otomatiklik bu alanda, olağan olarak arz, talep ve fiyatı birbirlerine bağlamaktadır. Nihayet bu örtünün yanında, daha doğrusu üstünde pazar-zıddı yer almakta ve burada en güçlü olanın hükmü geçmektedir. Kapitalizmin en mükemmelinden alanı burası olmaktadır; dün olduğu gibi bugün de, endüstri devrimi öncesinde olduğu gibi, sonrasında da.

BÖLÜM 3 - ÜRETİM VEYA KAPİTALİZM BAŞKALARININ EVİNDE

Acaba ihtiyattan mıdır? Acaba ihmalkârlıktan mıdır? Yoksa konu buna yatkın mı değildir? Kapitalizm kelimesi şu ana kadar kalemimin ucuna, yalnızca beş veya altı kere gelmiştir ve onu kullanmaktan vaz da geçebilirdim. İkircikli, az bilimsel, olur olmaz kullanılan bu “kavga kelimesini ebediyen kendi evine gönderme yanlısı olanlar, niçin yapmadınız, diye haykırabilirler! Ve üstelik bu kelime, endüstri çağı öncesinde, özellikle suçlu bir anakronizma olmadan kullanılamaz niteliktedir.

Ben kişisel olarak, uzun süren bir deneyden sonra, bu can sıkıcı kelimeyi kovmaktan vazgeçtim. Kelimeyle birlikte, kendi arkasından sürüklediği ve güncele belli bir canlılıkla katılan tartışmalardan kurtulmakta hiçbir avantaj olmadığını düşündüm. Çünkü bir tarihçi için dünü anlamak ve bugünü anlamak aynı işlemlerdir. Bir adım daha atmanın uygunsuz, hatta tehlikeli olarak görüldüğü, güncelden oldukça uzakta duran bir tarih düşünmek mümkün müdür? Her halükârda, böylesine bir tedbir yanıltıcıdır. Kapitalizmi kapı dışarı edin, pencereden girer. Çünkü istensin veya istenmesin, endüstri öncesi dönemde bile, bu kelimeyi dayanılmaz bir şekilde akla getiren ve diğer hiçbir başkasını kabul etmeyen bir ekonomik faaliyet vardır. Bu faaliyet henüz, endüstriyel “üretim tarzı”na hiçbir çağrıda bulunmuyorsa da (ben kendi hesabıma, bu üretim tarzının her kapitalizmin esas ve vazgeçilmez özelliği olduğunu sanmıyorum), pazarın klasik mübadeleleriyle de, her halükârda karışmamaktadır. Onu tanımlamayı dört bölümde deneyeceğiz.

Madem ki kelime bu kadar uydurmadır, öyleyse üçü de birbirleriyle dayanışma içinde olan *kapital, kapitalist, kapitalizm* kelimelerinin tarihsel gelişimini izleyebilmek üzere, bir ön kelime haznesi incelemesiyle işe başlayacağız. Bu bazı ikircikliklери baştan dışarıda bırakmanın bir yoludur.

Böylece yatırım ve sermayenin yüksek üretim haddi olarak saptanan kapitalizm, tüm hacmini işgâl etmediği ekonomik hayatın içine yerleştirilmek durumundadır. Demek ki onu yerleştireceğimiz, yani elinde tuttuğu ve tercih ettiği ikametgâhı gibi olan alanlar ile, yanından kıyısından

yaklaştığı, her zaman egemen olamadan içine kaydığı alanlar bulunmaktadır. XIX. yüzyıl devrimine, yani büyük kâr mertebesine yükselen endüstriyel üretimi eline geçirdiği ana kadar, kapitalizmin en mükemmel ikametgâhı dolaşım olmuştur; kapitalizm burada kendi evindedir. Hatta fırsat çıktığında, başka yerlere sızma fırsatlarını kaçırmıyor olmasına rağmen, bu böyledir. Hatta yalnızca bazı yollarını denetlediğinden, denetlemek istediğinden ötürü, dolaşım onu bütünü itibariyle ilgilendirmiyor olsa bile, bu böyledir.

Kısacası, bu bölümde kapitalizmin kendini başkalarının evinde bulduğu, üretimin farklı sektörlerini inceleyeceğiz; sonra izleyen bölümde, gerçekten kendi evinde olduğu, tercihli yerleri göreceğiz.

KAPİTAL, KAPİTALİST, KAPİTALİZM

Her şeyden önce sözlüklere başvuralım. Henri Berr ve Lucien Febvre’in öğütlerine göre, tarihsel kelime haznesinin anahtar kelimeleri, ancak sorgulandıktan, hatta birkaç kere sorgulandıktan sonra kullanılmalıdırlar. Bu kelimeler nereden gelmektedirler? Bize kadar hangi yollardan geçmişlerdir? Kaybolmamıza yol açmazlar mı? *Kapital, kapitalist, kapitalizm* -bunlar sıraladığım sıra içinde ortaya çıkmışlardır- kelimelerinin yerleştirme işlemine cevap vermek istedim. Biraz bıktırıcı bir işlem olduğunu kabul ediyorum, ama yapılması zorunluydu.

Okuyucu, burada söz konusu olanın karmaşık bir araştırma olduğu, buradaki özetin bunun yüzde biri bile olmadığı konusunda uyarılmalıdır. Her uygarlık, Babil’inki, Yunanlarınki, Romalılarınki bile, ve tabii mübadele, üretim ve tüketim zorunlulukları ve sıkıntılarıyla karşılaşan diğer hepsi, kelimelerin sonradan sürekli biçim değiştireceği, özel kelime hazneleri yaratmak zorunda kalmışlardır. Bizim üç kelimemiz de bu kuralın dışında kalmamaktadır. Üçünün en eski olanı *kapital* bile, bizim anladığımız anlamını (Richard Jones, Ricardo, Sismondi, Rodbertus ve özellikle Marx’tan sonra) 1770’lerde, XVIII. yüzyılın Fransızca yazan en büyük iktisatçısı Turgot’tan sonra almış veya almaya başlamıştır.

“Kapital" Kelimesi

Kapital (aşağı Latince’nin *caput:* baş kelimesinden) Xll.-Xlll. yüzyıllara doğru, fon, mal stoku, para kitlesi veya faizi olan para anlamında ortaya çıkmıştır. Kelime hemen açık bir tanıma kavuşamamıştır, çünkü o sıralar tartışma her şeyden önce, skolastiklerin, ahlâkçıların ve hukukçuların; alacaklının taşıdığı rizikaya yönelik olan (dediklerine göre “haklı olarak") bilinçli yolu açmalarına neden olan faiz ve tefecilik üzerinde yapılmaktadır. İtalya, daha sonra modernlik olacak şeyin önsözü olarak, bu tartışmaların merkezi durumundadır. Kelime bu ülkede yaratılmış, evcilleşmiş ve bir bakıma olgunlaşmıştır. Kelime 1211 ’de yakalanmakta ve 1283'ten itibaren, ticari bir şirketin sermayesi anlamında kullanılmaktadır. XIV. yüzyılda Vilani’de, Boccacio’da, Donato Velluti’de... hemen heryerde görülmektedir. 20 Şubat 1399’da Francesco di Marco Datini, Prato’dan mektuplaştığı arkadaşlarından birine “eğer kadife veya yünlü kumaş alırsan, tabii ki sermaye (il *chapitale)* ve (gerçekleştirilecek) kâr üzerinden bir sigorta

almanı isterim; sonra bildiğin gibi yap" demektedir. Aslında kelime ve işaret ettiği gerçeklik, Sienalı San Bernardino’nun (13801444) vaazlarında da yer almaktadır: “... *quamdam seminalem rationem lucrosi quam communiter capitale vocamus"*, genel olarak kapital adını verdiğimiz bu kazanç çoğaltma aracı.. .

Kelime yavaş yavaş, bir şirketin veya bir tüccarın *nakdi* sermayesini işaret etme eğilimine girmiştir; buna İtalya’da çoğu zaman *corpo* da denilmektedir ve Lyon’da XVI. yüzyılda bile *corps* kelimesi görülmektedir. Fakat sonunda baş, gövdeye galip gelecek, ama bu iş, Avrupa çapındaki uzun ve karmaşık tartışmalardan sonra olacaktır. Kelime herhalde İtalya’dan yola çıkarak, sonra Almanya ve Alçak Ülkeler’de yayılmıştır. Nihayet Fransa’ya geçecek ve orada *capul*’tan türeyen *chatel, cheptel, cabal* gibi kelimelerle çatışmaya girişecektir. Panurge “bu sıralar... kendi cabal'inden gidiyor. Borç, tefecilik ve faizleri affediyorum" demektedir. *Capital* kelimesi, her halükârda Jean Nicot’nun *Thrt'sor de la langue française* (1606) adlı kitabında yer almaktadır. Bundan hemen, anlamının kesinleştiği sonucunu çıkartmayalım. Bir rakip kelimeler bulutunun içinde boğulmuş durumdadır: kader (eski anlamı olan borç), zenginlik, kolaylık, para, değer, fon, mal, nakit, başlıca, varlık, malvarlığı. .. Bunlar, tam da ona aittir dediğimiz yerlerde bile, kolaylıkla onun yerine geçebilmektedirler.

Fon kelimesi uzun süre başı çekmiştir. La Fontaine mezar taşı yazısında şöyle demektedir: “Jean geldiği gibi gitti/ Geliriyle fonunu yiyerek". Ve bugün de fonunu kaybetmek üzere ödünç vermek diyoruz. Demek ki bir Marsilya teknesinin Cenova’dan “Doğu Akdenize gitmek üzere fonunu guruş olarak" aldığını (1713) okuyunca veya işini tasfiye etmekle meşgul olan bir tüccarın, geriye “yalnızca fonlarını ülkesine getirme" (1726) işinin kaldığını görünce şaşırmıyoruz. Buna karşılık, Veron de Forbonnais 1757’de “bugün yalnızca fonlar, zenginlik adını hakediyara benzeyen gelirler sağlama avantajına sahiptirler" diye yazarken, *zenginlik* kelimesinin *sermaye* yerine kullanılmış olması (metnin devamı bunu belli etmektedir) bize yersiz gibi gelmektedir. Başka terimler daha az şaşırtıcı olmaktadırlar. İngiltere hakkındaki bir belgeyi (1696) “bu ulus, toprak ve her cinsten fon olarak alt yüz milyon *(livre* olarak, yani kabaca Gregory King tarafından ileri sürülen rakam) içsel değere sahiptir" demektedir. Bizim otomatik olarak, değişken veya döner sermaye dediğimiz şeye, Turgot 1757’de “her

türden girişimdeki dolaşan avanslar" demektedir. Avans onun kelime haznesinde, yatırım anlamına gelme eğilimindedir: kelime ortada yoksa da, modern sermaye kavramı buradadır. Savary des Bruslons'un *Dictionnaire'nin* 1761 baskısında, ticari kumpanyalar hakkında, onların "sermayesel fonları"nı görmek de eğlendirici olmaktadır. İşte bizim sermaye kelimemiz sıfat haline gelmiştir. Deyim tabii ki Savary'nin icadı değildir. Kırk yıl kadar sonra "(Hindler) Kumpanyasının sermayesel fonu 143 milyon *livre'e* çıkmıştır"; bunu Yüksek Ticaret Meclisi'nin bir belgesinden öğreniyoruz. Fakat, hemen hemen aynı tarihli olan (1722), Abbevilleli imalatçı Vanrobais l'Aine'nin bir mektubu, *Charles de Lorraine* adlı gemisinin batmasından sonra, zararın "sermayenin yarısından fazla" olduğunu belirtmektedir.

Sermaye (kapital) ancak diğer kelimelerin yavaş aşınmalarından sonra kendini dayatacaktır. Bu durumda, yenilenmiş kavramlara ihtiyaç duyulacaktır; Michel Foucault'nun bir "bilgi kopuşu" diyeceği durum. Condillac (1782) çok daha basit olarak "her bilim özel bir dil ister, çünkü her bilimin kendine özgü fikirleri vardır. Bu dili oluşturmaya başlamak gerekiyormuş gibi gözüküyor, ama işe konuşmak ve yazmakla başlanıyor ve dilin oluşturulması kalıyor" demektedir. Klasik iktisatçıların kendiliğinden oluşan dilleri, gerçekten de onlardan sonra, daha uzun bir süre konuşulacaktır. J. B. Say (1828), *zenginlik* kelimesinin "günümüzde kötü tanımlanmış olduğu"nu itiraf etmektedir, ama gene de kullanılmaktadır. Sismondi hiç çekinmeden "kara (yani toprak) zenginlikleri, ulusal zenginlik, ticari zenginlik"ten söz etmektedir, hatta bu sonuncu terim, ilk denemesinin de başlığı olmuştur.

Bu arada, kapital kelimesi kendini yavaş yavaş kabul ettirmektedir. Daha Forbonnais "üretken sermaye"den bahsederken, Quesnay "her sermaye bir üretim aracıdır" demektedir. Herhalde gündelik dilde de aynı erkencilik söz konusudur, çünkü imge olarak kullanılmaktadır: "Bay Voltaire Paris'te olduğundan beri, güçlerinin sermayesi sayesinde yaşamaktadır", dostları "sadece rantlarıyla yaşamasını" temenni etmeliydiler; bu erken teşhis Şubat 1778'de, ünlü yazarın ölümünden birkaç ay önce, Dr. Tronchin tarafından konulmuştur. Bundan yirmi yıl sonra, Bonaparte'ın İtalya seferi sırasında, bir Rus konsolosu Devrimci Fransa'nın olağanüstü durumu hakkında düşünürken, daha önce de zikrettiğim üzere, Fransa'nın "savaşı

sermayesiyle yaptığını”, buna karşılık hasımlarının bu işi “gelirleriyle” yürüttüklerini söylemektedir. Bu aydınlık yargıda, *kapitalin* (sermaye) bir ulusun malvarlığını, zenginliğini işaret ettiği görülecektir. *Thresor de trois langues* yazarı Crespin’de (1627), Furetiere’in *Dictionnaire* universel’inde (1690), 1751 *Encyclopedie’sinde* veya *Dictionnaire de lAcademie Française'de* (1786) yer alan geleneksel bir para miktarı, bir borç veya alacak tutarı veya bir ticari fon anlamı ile Rus konsolosun yüklediği anlam aynı şey değildir. Fakat bu eski anlam, çok eskiden beri gözü kapalı olarak kabul edilen, para değerine bağlı değil midir? Onun yerine üretken para, emek-değer kavramlarını ikame etmek çok zaman alacaktır. Ancak bu anlam, daha önce zikredilen Forbonnais’de ve Quesnay’de; *tembel kapitaller ve davranan kapitaller* ayırımını yapan Morellet’de (1764) görülmektedir. Turgot ise daha da ileri giderek, sermayenin esas olarak para olmadığını belirtmiştir. Bir adım daha ileri gidildiğinde “Marx’in üretim aracı kelimesine, açık ve kısıtlayıcı bir şekilde yükleyeceği anlama” ulaşınz. Üzerine geri dönmemizin gerektiği, bu henüz belirsiz sınırda duralım.

Kapitalist ve Kapitalistler

Kapitalist kelimesi herhalde XVII. yüzyılın ortasında çıkmıştır. *Hollandische Mercurius* onu bir kere 1633’de, bir kere de 1654’de kullanmıştırk Bir Fransız muhtırası 1699’da, Birleşik Eyaletler Meclisi tarafından konulan yeni bir verginin, 3 florin ödeyecek “kapitalistler” ile 30 *sol* olarak vergilendirilen diğerleri arasında ayırım yapağını bildirmektedir. Demek ki Jean-Jacques Rousseau 1759’da dostlarından birine “ne büyük senyör, ne kapitalistim. Yoksul ve memnunum” diye yazdığı sıralarda, kelime uzun zamandan beri bilinmekteydik Ancak *kapitalist* kelimesi, *Encyclopedie'de* yalnızca sıfat olarak yer almaktadır. Ad halinin birçok rakibi olduğu kesindir. Zenginleri ifade etmenin yüzlerce biçimi vardır: paralı kişi, güçlü, eli güçlü, paralı, milyoner, yeni zengin, servetli (dilde arılık yanlılarının bu kelimeyi mimlemiş olmalarına rağmen). İngiltere’de kraliçe Anne döneminde, hepsi de çok zengin olan whigler “cüzdan adamları” veya “*monneyed men*” olarak ifade edilmekteydiler. Ve tüm bu kelimelerin imalı bir yanları bulunmaktadır. Quesnay 1759’da “parasal servet” sahiplerinden söz ederken, bunların “ne kral, ne de vatan tanıdıkları”nı söylemekteydik Morellet’ye göre, kapitalistler, bir grup, bir kategori, adeta toplum içinde ayrı bir sınıf meydana getirmektedirler.

“Parasal servet” sahipleri ifadesi, *kapitalist* kelimesinin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kazandığı dar anlamdır; bu anlamı içinde menkul değerler, “kamu kâğıtları” veya yatırılacak nakit para sahiplerini ifade etmektedir. Geniş ölçüde Paris tarafından finanse edilen bir armatörler şirketi, 1768’de merkezini başkentte “*coqueron*” caddesinde (Coq Heron) kurmuştur, çünkü, Honfleur’deki ilgililere açıklandığına göre “(Paris’te) ikamet eden kapitalistler kolaylıkla el altında bulunmakta ve bunlar sürekli olarak durumlarını görmek istemektedirler. La Haye’de bulunan Napolili bir acente, hükümetine Fransızca olarak (7 Şubat 1769) “Bu ülkenin kapitalistleri, savaş sonrasının belirsizlikleri içinde, paralarını sergilemekte zahmete düşeceklerdir” diye yazmaktadır. Sözü edilen, Osmanlı-Rus savaşıdır. 1755’te Hollandalıların Güyana’da Surinam kolanisini kurmalarını hatırlayan, geleceğin Kurucu Meclis üyesi Malouet, girişimci ile kapitalisti birbirlerinden ayırmaktadır: birinciler Surinam’da plantasyonlarını ve kurutma kanallar'nı oluşturmuşlardır; “sonra fon sağlamak için Avrupa kapitalistlerine başvurarak, onları girişimlerine ortak etmişlerdir". Kapitalist kelimesi giderek, para ile oynayanları ve fonları borç verenleri ifade eder hale gelmektedir. Fransa’da 1776’da yazılan bir risale *Un mot aux capitalistes sur la dette d’Angleterre* (kapitalistlere İngiltere’nin borcu hakkında bir söz) başlığını taşımaktadır. İngiliz fonları *a priori* kapitalistlerin işi değil midir? 1783 Temmuzunda Fransa’da, tüccarlara toptancılık yapma serbestisi tanınması söz konusudur. O sıralarda polis amiri olan Sartine’in müdahalesiyle, Paris bu işin dışında bırakılmıştır. Yoksa, söylendiğine göre, başkent “çok sayıda kapitalistin açgözlülüğüne" teslim edilmiş olacaktır, bunlar “birçok el koyma işlemini gerçekleştirecek ve Polis müdürünün Paris’in iaşesi konusundaki gözetimini devre dışı bırakacaklardır”. Daha şimdiden kötü bir ünü olan kelimenin, parası olan ve bunu, daha fazlasını elde etmek üzere kullanmaya hazır olan kişileri ifade ettiği görülmektedir. Milano'da 1799'da yayınlanan küçük bir kitap, toprak sahipleri ile *possessori di richezze mobili, ossia i capitalisti* ayırımını bu yönde yapmaktadır. Draguignan yönetim bölgesine ait bazı şikâyet defterleri, 1789'da “cüzdanlarında servetleri olan” kişiler olarak tanımlanan kapitalistlerden yakınmaktadırlar, bunlar vergi ödemekten kurtulmaktadırlar. Sonuç: “bu eyaletin büyük mülk sahipleri mülklerini sermayeye çevirmek üzere satmakta ve mülklerin maruz kaldığı büyük masraflardan kurtularak, fonlarını %5 gelire yatırmaktadırlar". 1790'da

Lorraine'deki durum bunun zıddındadır: bir tanığın yazdığına göre, buradaki “en önemli topraklar Parisli kişilerin mülkiyetindedir; birçok mülk kısa zaman içinde kapitalistler tarafından satın alınmıştır; bunlar spekülasyonlarını bu eyalete yöneltmişlerdir, çünkü burada fonlar gelirlerine nazaran çok ucuzdur”.

Gördüğümüz üzere, ton hiçbir zaman dostane değildir. 1774'ten itibaren şiddet tarzını benimsemiş olan Marat “tüccar uluslarda kapitalistler ve rantiyeler, adeta her zaman tüccarlar, maliyeciler ve borsacılarla işbirliği” yapmaktadırlar diyecek kadar ileri gitmektedir. Devrim'le birlikte ton yükselmektedir. 25 Kasım 1790'da Ulusal Meclis kürsüsünde, Custine kontu üste çıkmaktadır: “Her türden aristokrasiyi yok eden Meclis, yalnızca zenginlik biriktirebildikleri yeri vatan olarak gören şu kapitalistler olan, kapitalist aristokrasi karşısında eğilecek midir?” Cambon, 24 Ağustos 1793'te Konvansiyon kürsüsünde daha da kesindir: “Şu anda tüm paralı tüccarlar ile, Cumhuriyet'in güçlendirilmesi arasında ölümüne bir mücadele var. Demek ki, eğer bir özgürlük rejimi kurmak istiyorsak, kamu kredisini tahrip eden bu ortaklıkları yok etmek gerekir”. Burada kapitalist kelimesinin geçmemesinin nedeni, herhalde Cambon'un daha da küçümseyici bir kelime kullanmayı istemiş olmasıdır. Herkes bilir ki, Devrim başlangıcına katılan, sonra da Devrim tarafından gafil avlanan finans çevresi, sonunda kendini buradan sıyıracaktır. Bu nedenle, sürgünde yazan Rivarol öfkelidir: “altmış bin kapitalist ve borsacının karınca yuvası, Devrim'in hakkından gelmiştir”. Bu, 1789 tarzında şövalyece bir açıklamadır. Görüldüğü üzere *kapitalist* kelimesi henüz girişimciyi, yatırımcıyı ifade etmemektedir. Tıpkı *kapital* gibi bu kelime de paraya, bizatihi zenginliğe takılı olarak kalmaktadır.

Kapitalizm: Çok Yeni Bir Kelime

Üç terimin bize göre en heyecan verici, ama en az hakiki olanı (diğer ikisi olmadan varolabilir mi?) *kapitalizm* kelimesi, tarihçiler ve sözlükçüler tarafından inatla kötü bir muameleye tabi tutulmuştur. Douzat'ya göre, *Encyclopedie'de* (1753), ama çok özel bir anlam içinde yer almıştır: “zengin olanın durumu”. Ne yazık ki bu ifade yanlışa benzemektedir. Söylenilen metin bulunamamıştır. Kelime 1842'de, J.-B. Richard'ın *Enrichissements de la langue Française'inde* yer almaktadır. Fakat ona yeni anlamını veren,

herhalde Bastiat ile olan polemiği sırasında, 1850'de “ ... ‘kapitalizm' adını vereceğim şey (ve tırnak kullanmaktadır), kapitalin, diğerlerini dışarıda bırakan bazılar tarafından sahiplenilmesidir” diyen Louis Blanc'dır. Fakat kelime en' der olarak kullanılmayı sürdürmektedir. Proudhon onu ara sıra ve doğru bir biçimde kullanmaktadır: “toprak hâlâ kapitalizmin kalesidir” diye yazmaktadır..., bu koskoca bir tezdir. Ve kelimeyi harika bir şekilde tanımlamaktadır: “gelir kaynağı olan sermayelerin, onu kendi emekleriyle meydana getirenlere genel olarak ait olmadıkları, ekonomik ve toplumsal rejim”. Ancak, bundan on yıl sonra 1867'de Marx bu kelimeyi hâlâ bilmemektedir.

Kelime fiili olarak, tıpkı doğal karşıtanlamlısı sosyalizm gibi, siyasal tartışmaların içinden, tam gücüne kavuşmuş olarak, ancak yüzyılımızın başında fışkırabilmiştir. Bilimsel çevrelerde, W. Sambart’ın parlak kitabı Der modeme *kapitalismus* (ilk yayınlanışı 1902) tarafından lanse edilmiştir. Marx tarafından kullanılmayan kelime, marxist modele dahil olacaktır, öylesine ki, *Capital* yazarı tarafından yapılan büyük aşamalar ayırımını ifade etmek üzere, sıklıkla kölecilik, feodalizm, kapitalizm denilecektir.

Demek ki siyasal bir kelime. Herhalde talihinin ikircikliği buradan kaynaklanmaktadır. Yüzyılın başındaki iktisatçılar -Charles Gide, Canwas, Marshall, Seligman veya Cassel- tarafından uzun süre dışlandıktan sonra, *Dictionnaire des Sciences politiques'de* ancak 1914 savaşından sonra görülecek ve *Encyclopedia Britannica'da* bir makaleyi ancak 1926'da hakedebilecektir; *Dictionnaire de l’Acadâmie Française'e* ise ancak 1932'de ve şu tuhaf tanımla girebilecektir: “Kapitalizm, kapitalistler bütünü". 1958'deki yeni edisyon ancak biraz daha tutarlıdır: “üretim mallarının (neden araçları değil?) özel kişi ve şirketlere ait olduğu ekonomik rejim".

Fiili durumda, yüzyılımızın başlarından ve 1917 Rus devriminden beri anlam yüklenmeye ara vermeyen kelime, çok sayıda insana açık bir sıkıntı vermektedir. Nitelikli bir tarihçi olan Herbert Heaton, onu tamamen silmek istemektedir. “İzm ile biten kelimeler içinde en şamatıcısı kapitalizm olmuştur. Ne yazık ki öylesine bir anlam ve tanım yamalı bohçası haline gelmiştir ki *(emperyalizm* gibi)..., kendine saygı duyan her bilim adamının kelime haznesinden çıkartılması gerekmektedir" Lucien Febvre de onu

elemek istemiştir, çünkü çok fazla hizmet ettiğini düşünmektedir. Evet ama, onun mantık yüklü tavsiyelerini dinlersek, kelime ortadan kalkar kalkmaz yokluğunu çekeriz. Andrew Shonfield’in (1971) dediği gibi “onu kullanmaya devam etmenin (iyi) bir nedeni, hiç kimsenin, hatta en katı eleştiricilerinin bile, onun yerine geçecek daha iyi bir terim önermemiş olmalarıdır".

Tarihçiler, kelimenin henüz fazla bir koku salmadığı sırada, onun cazibesine herkesten daha fazla kapılmışlardır. Anakronizm endişesine kapılmadan, ona tarihsel oluşumun tüm alanını açmışlardır: Babil, Helenistik Yunan, eski Çin, Roma, Batı Orta Çağı, Hind. Tarihyazınının dünkü bütün adları, Theodore Mommsen'den Henri Pirenne'e kadar bu oyuna katılmışlar, ama sonradan bu durum büyük bir büyücü avına yol açmıştır. Tedbirsizler, başta Mommsen olmak üzere ve bizzat Marx tarafından azarlanmışlardır. Aslında haksız değildir: parayla sermaye birbirine karıştırılabilir mi? Fakat, Antik ekonomiyi en iyi tanıyan kişi olan Michel Rostovtsefin üzerine şimşeklerini yağdırmak üzere, Paul Veyne’e tek bir söz yetmiştir. J. C van Leur güneydoğu Asya ekonomisinde *pedlar*lardan başka bir şey görmek istememektedir. Karl Polanyi, tarihçilerin Asurlu “tüccarlar"dan bahsedebilmeleriyle alay etmektedir -ama binlerce tablet bize bunların mektuplaşmalarını göstermektedir-; ve böyle sürüp gitmektedir. Birçok durumda, her şeyi Marx-sonrası bir ortadoksluğa indirgemek söz konusu olmaktadır: endüstriyel üretim tarzından, XVIII. yüzyıldan önce kapitalizm yoktur.

Öyle olsun, ama burada bir kelime sorunu vardır. Eski Rejim tarihçilerinin, *a forliori* Antikite tarihçilerinin hiçbirinin, *kapitalizm* kelimesini telâffuz ettiklerinde, Alexandre Gerschenkron'un sükûnetle verdiği tanımı hiç de düşünmediğini söylemeye gerek var mıdır: *Capitalism that is the modern industrial system?* Dünün kapitalizminin (bugünkünden farklı olarak) ekonomik hayatın dar bir kesimini işgâl ettiğini daha önce söyledim. Öyleyse bu durumda, onun hakkında toplumsal bütünün tümünü kapsayan bir “sistem" olarak nasıl söz edilebilir? Kendini çevreleyen toplumsal ve ekonomik bütünsellikten farklı, hatta ona yabancı, bizatihi bir dünya olamaz. Ve bu dünya kendini “kapitalizm" olarak, yalnızca daha sonra ortaya çıkacak olan yeni kapitalist biçimlere göre değil de, aynı zamanda bu bütünselliğe göre de tanımlamaktadır. Fiili olarak, muazzam oranlardaki

kapitalizm -olmayan'a nazaran, her ne ise, o olmaktadır. Dünün ekonomisinin bu dikotomisini, "gerçek" kapitalizmin XIX. yüzyılda ortaya çıktığı bahanesiyle reddetmek, hu ekonominin çözülmesinde esas olan, kapitalizmin eski topolojisi denilebilecek şeyi anlamaktan vazgeçmek demektir. Eğer kapitalizm gafletle değil de, tercih ederek bazı yerlere yerleştiyse, bu aslında buraların sermaye *oluşumuna yatkın yegâne yerler* olmalarındandır.

Kapitalin Gerçeği

Eğer yukarıdaki akıl yürütmeler aşılacak olursa, önemli olan Turgot ile Marx’ı ayıran süre içinde *kapital* kelimesine (ve bunun sonucunda diğer ikisine) ilişkin olarak meydana gelen dönüşümü aydınlatmak; kelimenin yeni içeriğinin, eski bir konuma ait olan hiçbir şeyi gerçekten işaret edip etmediğini, kapitalist gerçekliğin gerçekten endüstri devrimiyle birlikte, yepyeni olarak ortaya çıkıp çıkmadığını bilmektir. Günümüz İngiliz tarihçileri kapitalizmin kökenlerini en azından 1750’ye, hana bir yüzyıl öncesine kadar geri götürmektedirler. Marx “kapitalist çağ”ın başlangıcını XVI. yüzyıla yerleştirmektedir. Ama, “kapitalist üretimin ilk taslaklarının” (demek ki yalnızca birikimin değil) Orta Çağ İtalyan kentlerinde, erkenden ortaya çıktığını kabul etmektedir. Oysa, doğmakta olan bir organizma, tüm karakteristiklerini geliştirmenin henüz uzağında olsa bile, bu potansiyel serpilmeyi kendinde taşımaktadır; ve adı daha şimdiden ona aittir. Her şey iyi tartılınca yeni kapital kavramı; bu kitabın kapsadığı yüzyılların anlaşılması için vazgeçilmez bir problematik olarak ortaya çıkmaktadır.

Bundan elli yıl önce, kapitalin *kapital mallar* toplamı olduğu söyleniyordu -ifadenin modası geçmiştir, ama üstünlükleri vardır-. Nitekim bir kapital mal elle tutulur, parmakla temas edilebilir bir şey olarak, ikircikliğe düşmeden tanımlanabilmektedir. llk çizgisi nedir? “Önceki bir çalışmanın sonucu”dur, “birikmiş iş"tir. Örneğin, Allah bilir ne zaman taşları temizlenmiş olan köy sınırındaki tarla; çok uzun zaman önce yapıldığı için kimsenin tarihini hatırlamadığı değirmen tekerleği; Gaston Roup- nel’e göre ilkel Galya dönemine kadar geri giden, çakıltaşı döşeli, kara dikenlerle çevrelenmiş köy yolları gibi. Bu kapital mallar az çok sürekli insan inşaları, miraslardır. Başka bir çizgi: kapital mallar üretim sürecine girmekte ve tam da

insanların sürekli yenilenen işlerine ortak olduğundan, onları harekete geçirdiğinden, en azından kolaylaştırdığından ötürü, neyse o olmaktadır.

Bu ortaklık onların yenilenmelerine, yeniden yapılmalarına ve çoğalmalarına, bir gelir üretmelerine olanak vermektedir. Gerçekten de, üretim kapitali nihayetsiz bir şekilde özümlemekte ve yeniden imal edilmektedir. Ektiğim buğday bir kapital maldır, başaklanacaktır; Newcomen makinesine atılan kömür bir kapital maldır, enerjisinin kullanımının sonuçları olacaktır; fakat ekmek olarak yediğim buğday, ocağımda yanan kömür hemen üretim dışı kalmaktadırlar: bunlar hemen yokolan tüketim mallarıdır. Aynı şekilde, insanın işletmediği orman, cimrice tutuğu para da üretim dışındadırlar ve kapital mallar değillerdir. Fakat elden ele geçerek, mübadeleyi teşvik eden para ile kiralar, rantlar, ücretler, kârlar, gelir payları ödemektedir..., dolaşımlara kalılan bu para, bu dolaşımların kapılarını zorlamakta, hızları artırmaktadır, bu para bir kapital maldır. Ancak çıkış noktasına geri dönmek üzere yola çıkmıştır. David Hume, paranın “emek ve mallar üzerindeki bir komuta gücü” olduğunu söylemekte haklıdır. Villalon daha 1564’te, bazı tüccarların parayla para kazandıklarını söylemekteydi.

Şu nesnenin, şu belli bir malın *kapital* olup olmadığını tartışmak, artık akademik bir oyundur. Bir tekne *a priori* kapitaldir. 1701’de Saint-Petersburg’a ulaşan ilk gemi olan bir Hollanda teknesi, Büyük Petro’dan, varolduğu sürece gümrük resmi ödememe ayrıcalığını almıştır. Ama talih bu ayrıcalığın, o dönemde olağan olandan üç veya dört kat daha uzun bir süre devam ederek, hemen hemen bir yüzyıl sürmesine yol açacaktır. Ne kadar güzel bir kapital!

Aynı şekilde, Sersen, Bad Harzburg, Goslar ve Zellerfeld arasında yer alan; 1635-1788 arasında Hannover ve Wolfenbüttel prens ailelerinin bölünmez mülkü olduğu sırada, *Kommunionharz* adını alan şu Harz ormanları da böyledir. Bölgenin yüksek fırınlarının odun kömürü ihtiyaçları açısından vazgeçilmez olan bu enerji rezervleri, civardaki köylülerin akıllarına estiği gibi ve düzensiz kullanımlarını önlemek üzere, çok erkenden örgütlenmişlerdir. Bilinen ilk işletme protokolü 1576’ya aittir. Orman kitlesi o sıralar, ağaç türlerinin değişken büyüme hızlarına göre kesimlere ayrılmıştır. Ve kesilen kütüklerin nehirde yüzdürülmesi, ormanın gözetim

altında tutulması ve atla denetim yapılabilmesi amacıyla haritalar ve planlar yapılmıştır. Böylece orman alanının korunması ve pazara yönelik olarak işletme örgütlenmesi güvenceye alınmış olmaktadır. Burada bir kapital malın iyileştirilmesine ve korunmasına dair iyi bir örnek söz konusudur.

O dönemde odunun çoklu rolü hesaba katılınca, Harz macerasının tek olmadığı anlaşılacaktır. Buffon, Burgonya'da Monthard'daki korularını düzenleyecektir. Fransa'da ormanların akılcı tarzda işletilmesi, daha XII. yüzyıldan itibaren farkedilmektedir; demek ki, Colbert'le başlamayan -belki hızlanan- eski bir iş söz konusudur. Batılı Norveç'in, Polonya'nın, Yeni Dünya'nın büyük orman rezervlerine ulaştığında, orman hemen kategori değiştirmekte ve en azından denizden veya nehirden ulaşılabilen kesimlerinde, kapital mal haline gelmektedir. İngiltere 1783'te İspanya ile varacağı nihai antlaşmayı, Campeche bölgesindeki tropikal ormanların boya veren ağaçlarına serbest geçiş hakkına bağlamıştır. Sonunda ormanlık sahillerden 300 fersah elde etmiştir: "bu mekân bilgece düzenlenecek olursa, ebediyete kadar ağaç elde edilebilir", bunu bir diplomat söylemektedir.

Fakat örnekleri artırmak ne işe yarar ki? Hepsi de bize tereddütsüz ve esrarsız bir şekilde, iktisatçıların sermayenin doğası hakkındaki, bilinen düşüncelerine ulaştıracaktır.

Sabit Sermayeler ve Dolaşan Sermayeler

Sermayeler veya kapital mallar (bunlar aynı şeylerdir) iki kategoriye ayrılmaktadırlar: insanların çalışmasına destek noktalan olarak hizmet veren, uzun veya oldukça uzun *fizik* ömürleri olan sabit sermayeler: bir yol, bir köprü, bir kanal seti, bir su deposu, bir gemi, bir alet, bir makina... ve hızlı hareket eden, üretim süreci içinde boğulan dolaşan (eskiden döner denilirdi) sermayeler: tohumluk buğday, hammaddeler, yarı mamul ürünler ve çok sayıda alanda ödeme yapan para (gelir, kâr, rant, ücret), özellikle ücret ve iş. Tüm iktisatçılar ayırım yapmaktadır. Adam Smith ve Turgot başlangıç avansları ve yıllık avanslardan söz etmektedirler. Marx ise sabit sermaye ile değişken sermayeyi zıtlaştıracaktır.

İktisatçı Henri Slorch 1820'ye doğru öğrencileri olan büyük dükler Nicolas ve Mihail'in önünde, Saint-Petersburg sarayında şöyle açıklama yapmaktadır: "çok zengin olan ve bunun sonucunda toprağı iyileştirmek,

konut yapmak, fabrikalar ve atelyeler inşa etmek ve alet imal etmek için çok büyük bir sermayeyi *sabitleştiren* (italikler benim) bir ulus varsayalım. Daha sonra, barbarların ülkeye sızmalarının sonucunda, hasattan sonra tüm dolaşan sermayenin, tüm geçimliklerin, tüm malzemelerin ve işlemin bunların eline geçtiğini ve bu barbarların ganimetlerini götürürken, evleri ve atelyeleri tahrip etmediklerini varsayalım: tüm endüstriyel işler (yani insani) hemen duracaktır. Çünkü toprağa faaliyetlerini iade edebilmek için, bu toprağı sürecek atlar ve öküzler, tohum atmak için tahıl ve özellikle de işçileri gelecek hasada kadar doyuracak ekmek gerekmektedir. Hiç de tarlaların genişliği, fabrikaların, tezgâhların ve işçilerin sayısı yüzünden değil de, barbarlardan kurtarılan küçük miktarlardaki dolaşan sermaye yüzünden çalışılacaktır. Böylesine bir felâketten sonra, endişeyle gömülmüş olan hazineleri topraktan çıkartabilen halk mutludur! Değerli madenler ve taşlar da sabit sermaye halindeyken, gerçek dolaşan zenginliğin yerini dolduramazlar (zenginlik burada sık karşılaşılan sermaye anlamındadır), bu işi yapabilmesi için bunların tamamen ihraç edilerek, ihtiyaç duyulan dolaşan sermayenin dışarıdan satın alınması gerekir. Bu ihracata engel olmaya kalkışmak, halkı hareketsizliğe ve bunun sonucu olarak ortaya çıkacak açlığa mahkûm etmek olacaktır".

Bu metin, kelime haznesi ve Rus ekonomik hayatının köhneliğini göstermesi açısından bizatihi ilginçtir (atlar, öküzler, tezgâhlar, açlık, hazinelerin toprağa gömülmesi). "Barbarlar" sabit sermayeyi yerinde bırakıp, dolaşan sermayeyi beraberlerinde götürerek, bu sonuncusunun vazgeçilmez rolünü gösterdiklerinden ötürü, iyi öğrenciler gibi davranmışlardır. Ama acaba fikir veya program değiştirerek, dolaşan sermayeyi götürme yerine, sabit sermayeyi tahrip etselerdi, önce fethedilen, sonra da özgürlüğüne kavuşan uluşun ekonomisi kendini gene toparlayabilir miydi?

Üretim süreci bir cins iki zamanlı motordur, dolaşan sermayeler yeniden üretilmek, hatta çoğaltılmak üzere hemen yok edilmektedirler. Sabit sermayeye gelince, az çok aşınmakta, ama aşınmaktadır: yol bozulmakta, köprü yıkılmakta, gemi veya kadırga birgün artık bir Venedik manastırında yakılacak tahta olmaktan başka bir işe yaramamakta, makinaların tahta çarkları kullanım dışı kalmakta, pulluk demiri kırılmaktadır. Bu

malzemelerin yenilenmesi gerekmektedir; sabit sermayenin aşınması, ekonominin, hiçbir zaman sona ermeyen, inatçı bir hastalığıdır.

Kapitali Bir Hesap Şebekesinin İçine Almak

Kapital bugün ulusal muhasebeler çerçevesinde daha iyi hesaplanmaktadır; burada her şey ölçülmektedir: ulusal hasılanın (gayrisafi veya safi) değişimleri, adam başına milli gelir, tasarruf haddi, sermayenin yeniden üretilme haddi, nüfus hareketleri vs. Amaç büyümeyi bütünlüğü içinde ölçmektir. Açık olduğu üzere, tarihçi eski ekonomiye, bu hesap çerçevesini uygulama olanaklarına sahip değildir. Fakat rakamlar elimizde olmasa bile, geçmişi bugüne ait bir problematik açısından ele almak, görme ve açıklama biçimlerini zorunlu olarak değiştirmektedir.

Bu optik değişikliği, tarihçilerden çok iktisatçıların giriştikleri, geriye yönelik hesaplama ve miktara dökme konusundaki nadir denemelerde göze görünür durumdur. Örneğin Alice Hanson jones yakınlarda yayınlanan bir makale ile bir kitapta, 1774'te Newjersey, Pennsylvania ve Delaware'deki sermaye varlığını veya eğer öylesini tercih ederseniz, sermaye stoğunu, gerçeğe belli bir yakınlıkta olarak hesaplamayı başarmıştır. Araştırması, vasiyetnamelerin toplanması, bunların açığa çıkardıkları mal varlıklarının incelenmesi, sonra da vasiyetnamesiz intikallerin tahmin edilmeleriyle başlamıştır. Sonuç oldukça merak uyandırıcıdır: kapital mallar (C) toplamı, ulusal gelirin (R) üç veya dört katı kadardır, bunun kabaca anlamı, bu ekonominin arkasında, hemen kullanılacak durumda olan, üç veya dört tane birikmiş yıllık gelire sahip olduğudur. Öte yandan, Keynes hesaplamalarında, 1930'lu yıllar için hep $C = 4R$ oranını kabul etmiştir. İşte, dün ile bugün arasındaki belli bir mütekabiliyeti gösteren nokta. Bağımsızlığın başlangıcındaki bu “Amerikan" ekonomisinin, sadece emeğin yüksek üretkenliği ve Avrupa ile hatta İngiltere'dekinden daha yüksek bir hayat düzeyi (adam başı gelir) nedenleriyle olsa bile, daha şimdiden tamamen farklı olduğu da doğrudur.

Bu beklenmedik yakınlaşma, Simon Kuznets'in düşünce ve hesaplamaları doğrultusundadır. Bilindiği üzere, bu Amerikalı iktisatçı, XIX. yüzyılın sonundan bugüne kadar, ulusal ekonomilerin gelişmesini incelemekte uzmanlaşmıştır. Ne mutlu ki, cazibesine kapıldığı şey, XVII. yüzyılın mümkün evrimlerini, Phyllis Deane ve W. A. Cole tarafından yapılan,

İngiliz büyümesine ilişkin sağlam grafiklere dayanarak, XIX. yüzyıldan geriye gitmek, sonra da adım adım 1500’e, hatta daha gerilere inmek olmuştur. Tartışılmaz çözümler dayatmaktan daha çok, sorunları açığa çıkartmak, araştırma programları önermek ve çağdaş azgelişmiş ülkelerle yararlı kıyaslama olanaklarını araştırmak için girişilen, bu zaman içindeki yolculuğun araç ve koşullarının ayrıntısına girmeyelim.

Bu zaman içinde geriye gidişin, ekonomik uzun sürecin açıklayıcı değeri konusunda ikna olmuş, çok nitelikli bir iktisatçı tarafından yapılması beni ancak büyüleyebilir. Bu geriye gidiş, Eski Rejim ekonomisinin mümkün problematiklerinin genel olarak gündeme getirilmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu panoramada dikkatimiz yalnızca sermayeye yönelik olacaktır, fakat o da hem kendini, hem de bizi tartışmanın kalbine yerleştirmektedir.

Simon Kuznets şimdiki zamanın korelasyonlarının (geçen yüzyılın sonundan itibaren, on kadar ülke için oluşturulmuş kesin istatistiklerden hareketle, bu korelasyonları 80 veya 100 yıllık bir süre içinde, hareketleri ve evrimleri içinde incelemektedir) tarihin akıntısından aşağı inişe *mutatis mutandis* izin verdiklerini düşünerek, uzak geçmiş ile şimdiki zaman arasında ona göre bağlar, benzerlikler, süreklilikler olduğunu göstermektedir -aynı zamanda, dönemden döneme kopuşlar, süreksizlikler varsa da-. Özellikle de A. Lewis ve W. W. Rostow’un ileri sürdükleri üzere, çağdaş büyümeyi belirleyen ani bir tasarruf haddi değişimi olduğuna inanmaktadır. Tavanlara, bu esas haddin çok yüksek gelirli bir ülkede bile, hiçbir zaman aşmışa benzemediği yukarı sınırlara karşı sürekli dikkat halinde kalmaktadır. “Neden ne olursa olsun" diye yazmaktadır, “zenginlik ve olanakları XVIII. yüzyılın sonunda veya XIX. yüzyılın başında hayal edilebilecek her şeyi aşan, bugünün en zengin ülkelerinde bile, esas nokta olarak, sermaye oluşumu oranlarında ılımlı bir düzey aşılamamaktadır - aslında, net tasarruf hesaba katılacak olursa, eski toplumların çoğu için ulaşılması olanaksız, hatta çok zor olmayacak düzeyler-". Tasarruf, sermayenin yeniden üretimi, aynı tartışmadır. Eğer tüketim, üretimin % 85’ine ulaşırsa, geriye kalan % 15 tasarruf hanesine ve muhtemelen de, üretilebilir sermaye oluşumu hanesine yazılmalıdır. Bu rakamlar hayalidir. Abartarak, hiçbir toplumun % 20 tasarruf oranını aşmadığı ileri sürülebilir. Veya bir toplum bu haddi, ancak Eski Toplumlarda rastlanmayan etkin zorlama koşullarında, anlık olarak aşabilir.

Bu söylendikten sonra, Marx'ın "hiçbir toplum üretmek ve tüketmekten vazgeçemez" formülüne "ve tasarruf etmekten" diye ekleme yapmak gerekmektedir. Bu derin ve yapısal iş, o toplumun insan sayısına, tekniğine, ulaştığı hayat seviyesine ve bunlardan hiç de geride kalmayan, o toplumdaki gelir bölüşümünü belirleyen toplumsal hiyerarşiye bağımlıdır. 1688 İngiltere'sinden veya XV.-XVI. yüzyıllar Alman kentlerinden hareketle, S. Kuznets tarafından kurgulanan örnek, kabaca nüfusun %5'inin (kuşkusuz maksimum olarak) seçkinlerden oluştuğunu, bunların ulusal gelirin %25'ini sahiplendiğini kabul etmektedir. Nüfusun adeta tamamı (%95), ulusal gelirin ancak %75'ine sahip olabildiği için, dürüst hesaplanmış bir kişi başına gelirin yapabileceğinin altında yaşamak durumundadır. Ayrıcalıkların sömrüsü, onu aşikâr bir yoksunluk rejimine mahküm etmektedir (uzun zaman önce, Alfred Sauvy bunun gösterimini herkesten daha iyi yapmıştır). Kısacası, tasarruf ancak toplumun ayrıcalıklı kesiminde olabilir. Ayrıcalıklıların tüketiminin sıradan insanınkinin 3-5 katı olduğunu varsayalım; birinci şıkta tasarruf, ulusal gelirin %13'ü; ikinci şıkta ise, %5'i olacaktır. Demek ki eski toplumlar, kişi başına düşük gelirlerine rağmen tasarruf edebilir durumdadırlar ve etmektedirler; toplumsal boyunduruk buna engel olmamakta, hatta belli bir biçimde katkıda bulunmaktadır.

Bu hesaplarda, iki esas unsur değişmektedir: insan sayısı ve hayat düzeyleri. 1500-1750 arasında, tüm Avrupa için nüfus artış haddi, yılda % 0,17 olarak tahmin edilebilir -1750 ile günümüz arasındaki % 0,95'e karşılık-. Uzun dönemde, kişi başına ürün artışı 0,2 veya 0,3 olacaktır.

Bütün bu rakamlar ve diğerleri, tabii ki varsayımsaldırlar. Fakat, Avrupa'da 1750'den önce sermayenin yeniden üretim haddinin çok mütevazi düzeylerde kaldığından kuşku yoktur. Ancak bu durumun, bana göre sorunun bizzat kalbine temas eden bir özelliği bulunmaktadır. Toplum her yıl, belli bir sermaye üretmektedir; bu, bir kısmının sabit sermaye mallarının faal ekonomik hayat içindeki aşınmalarını telâfi etmek durumunda olduğu gayri safi sermayedir. Safi sermaye, kaba olarak, gayri safi sermaye, eksi bu faaliyet aşınmasıdır. Simon Kuznets'in gayrisafi sermaye oluşumu ile, safi sermaye oluşumu arasındaki farkın eski bir toplumda, modern bir toplumdakine nazaran çok daha büyük olacağına dair varsayımı bana temelli ve pek tartışılamaz gibi gözükmektedir. Hatta bol

miktardaki belgeler, miktardan çok niteliğe ilişkin olsalar bile. Eski ekonomiler, aşikâr bir şekilde önemli miktarda bir gayrisafi sermaye üretmektedirler, fakat bu gayrisafi sermaye bazı sektörlerde güneş görmüş kar gibi erimektedir. Burada, çalışma çerçevesinin yerleşik hale gelmiş bir narinliği söz konusudur. Buna bağlı olarak, ek emek gücüyle doldurulması gereken eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Toprağın kendi de çok narin bir sermayedir; verimliliği yıldan yıla tükenmektedir; bu nedenle, sonunda kendi üstlerine kapanan nadaslar ortaya çıkmaktadır; bu nedenle, gübre zorunlu olmaktadır (fakat yeterli miktarda nasıl elde edilecektir?); bu nedenle, köylülerin sürümleri beş, altı, hatta Quinqueran de Beaujeu'ye göre, Provence'ta ondört kereye varana kadar artırmadaki inatları ortaya çıkmaktadır; bu nedenle, nüfusun çok büyük bir bölümü tarlalarda çalışmak zorunda kalmaktadır -bilindiği üzere, bu bizatihi bir büyüme-karşıtı faktördür. Evler, gemiler, köprüler, sulama kanalları, aletler ve insanların işlerini kolaylaştırmak ve elinin altındaki enerji kaynaklarını kullanabilmek için ürettikleri tüm makineler; bütün bunlar kısa ömürlüdürler. Örneğin, Bruges kentinin kapısının 1337-1338'de onarılması, sonra 1367-1368'de yeniden yapılması, 1385, 1392 ve 1453'te değiştirilmesi ve 1615'te yeniden yapılması gibi minik bir olay, bana tamamen ihmal edilebilir gibi gelmemektedir: ihmal edilebilir küçük olaylar, gündelik hayatı doldurmakta, onun yapısını oluşturmaktadırlar. Savua'daki Bonneville kentinin emininin mektupları, XVIII. yüzyılda yeniden yapılması gereken setler, yeniden inşa edilmesi gereken köprüler, kullanılmaz hale gelmiş yollara ait atıflarla doludur. Gazeteleri okuyunuz: köyler, kentler sürekli olarak, bir kerede tamamen tutuşmaktadırlar; 1547'de Troyes, 1666'da Londra, 1701'de Nijni Novgorod, 28-29 Eylül 1755'te İstanbul... bu yangın “çarşı veya ticari kesimde iki fersahtan daha büyük bir boşluk açmıştır". Bu örnekler binlercesinden birkaçıdır.

Kısacası, Simon Kuznets'in şöyle yazarken tamamen haklı olduğunu düşünüyorum: “abartma pahasına, 1750'den önce, “anıtlar" bir yana, *herhangi* bir sabit ve sürekli sermaye oluşumunun gerçekten olup olmadığı ve başlangıçtaki toplam değerinin yüksek bir oranını temsil eden sürekli bir bakıma (veya değiştirmeye) gerek duymayan, uzun bir fizik ömrü olan, herhangi önemli bir sermaye malları birikiminin olup olmadığı sorulabilir. Eğer donanımın büyük kısmı 5-6 yıldan fazla yaşamıyorsa, eğer toprak

kullanımı, bunu sürdürebilmek için her yıl toplam değerin beşte biri gibi bir miktarı talep ediyorsa ve gayrimenkullerin çoğu, 25-50 yıl gibi bir süre içinde tam yokoluşlarına varan bir had içinde aşınıyorsa, bu durumda dayanıklı sermaye olarak sayılabilecek fazla bir şey yoktur. .. *Sabit* sermaye kavramının tamamı, belki de çağdaş ekonomik dönemin ve çağdaş ekonominin ürünüdür" Bu, abartma pahasına, endüstri devriminin her şeyden önce *sabit* sermayenin bir mutasyonu olduğunu söylemekle aynı şeydir. Bu sermaye artık daha pahalıdır, ama üretkenlik haddini kökten değiştirecek kadar dayanıklı hale gelmiş ve mükemmelleşmiştir.

Sektörel Bir Çözümlemenin Yararı

Tabii ki tüm bunlar, ekonominin bütünü üzerinde ağırlık meydana getirmektedirler. Fakat, hangi sektörün tüm diğerlerine tercih edilerek, teçhizatın darbesini yediğini görebilmek için Münih'teki *Germanisches Museum*'da biraz dolaşmış olmak, bundan iki yüzyıl öncesinin yegâne güç kaynakları olan, sayılamayacak kadar çok tahta makinanın, birbirlerine komuta eden ve su, rüzgâr hatta hayvan gücünü aktaran olağanüstü karmaşık ve dahiyane çarklarıyla birlikte yeniden yapılan modellerini (bazen hareketli) görmüş olmak yeterlidir. Tercih edilen sektör, uzaktan ve yakından, herhalde “endüstriyel" denilen sektördür. Bu durumda, biraz yukarıda söylediğimiz gibi, yüksek gelirleri ve tasarruf olanağını % 5'lik ayrıcalıklı kesime tahsis eden, yalnızca toplumsal hiyerarşi olmamaktadır; ekonomik ve teknik yapı bazı sektörleri -özellikle “endüstriyel" ve tarımsal üretim- düşük bir sermaye oluşumuna mahkûm etmektedir. Artık, dünün kapitalizminin ticari olmasında, çabalarının ve yatırımlarının en iyilerini “dolaşım küresine" tahsis etmesinde şaşılacak bir şey var mıdır? Bu kitabın başında ilân edilen, ekonomik hayatın sektörel çözümlemesi, kapitalist tercihi ve nedenlerini, ikirciksiz bir şekilde doğrulamaktadır.

Bu çözümleme aynı zamanda, dünün ekonomisinin açık bir çelişkisini de açıklamaktadır; yani göze görünür bir şekilde azgelişmiş olan ülkelerde, ekonominin konusu ve ayrıcalıklı sektörlerinde kolaylıkla biriktirilen safi sermayesi bazen aşırı bol olmakta ve bütünü itibariyle yararlı bir şekilde yatırılma olanağına sahip olamamaktadır. Güçlü bir iddihar her zaman yerli yerindedir. Para duraklamakta, “boş ve kokmuş" olarak kalmaktadır; sermaye eksik istihdam edilmektedir. Zamanı geldiğinde, bu konuda XVIII.

yüzyıl Fransa'sına ilişkin bazı ilginç metinler vereceğim. Ama paradoks merakından ötürü, en az eksikliği çekilenin para olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmeyelim. Her halükârda, aynı anda binlerce nedenden ötürü, en fazla eksik olan şey, parayı gerçekten verimli bir faaliyete yatırma fırsatıdır. Bu, XVI. yüzyılın sonunda parlaklığını hâlâ sürdüren İtalya'nın durumudur. Çok canlı bir faaliyet döneminden çıkarken, bir nakit bolluğuna, kendi tarzında tahripkâr bir beyaz maden "cömertliği''ne av olmuştur; ekonomisinin tüketebileceğinden daha fazla kapital mal ve paraya sahip gibidir. Böylece, az gelir getiren toprakları satın alma zamanı, bu çağdan itibaren inşa edilmeye başlanan harika kır evlerinin zamanı, anıt yapımı ve kültürel parlaklığın zamanı gelmiş olmaktadır. Eğer geçerliyse, bu konudaki açıklama, Roberto Lopez ve Miskimin tarafından işaret edilen, asık suratlı ekonomik konjonktür ile, Muhteşem Larenzo'nun Floransa'sındaki ihtişam arasındaki çelişkiyi kısmen çözmekte değil midir?

Anahtar sorun, dünün toplumunun, kapitalist olarak adlandırmakta tereddüt etmediğim bir sektörünün, hangi nedenle kapalı, hatta kistleşmiş bir sistem halinde yaşadığını; neden kolaylıkla başka alanlara sıçrayamadığını, toplumun tümünü fethe- demediğini bilebilmektedir. Belki de fiili durumda bu, onun hayatta kalmasının koşuluydu, çünkü dünün toplumu, o zamanın pazar ekonomisinin bütününde değil de, ancak bazı sektörlerinde önemli bir sermaye oluşumuna izin vermekteydi. Bu bolluk bölgesinin dışında, maceraya girişen sermayeler fazla verimli olmuyor, hatta tamamen yok bile olabiliyorlardı.

Demek ki, dünün kapitalizminin nereye yerleştiğini tam olarak bilmenin kesin bir yararı vardır, çünkü sermayenin bu topolojisi, eski toplumların narinliğinin ve kâr yokluğunun tersine çevrilmiş topolojisidir. Fakat, kapitalizmi gerçekten kendi evinde olduğu yerlerde teşhis etmeden önce, eğik ve özellikle de sınırlı bir şekilde ulaştığı sektörleri incelemekle başlayacağız: tarım, endüstri, taşımacılık. Kapitalizm bu yabancı topraklarda kendine yer aramakta, ama çoğu zaman da hemen geri çekilmektedir ve bu geri çekilme her seferinde anlamlıdır: örneğin, Kastilya kentleri XVI. yüzyılın ortasından sonra civarlarındaki kırsal alanda, tarıma yatırım yapmaktan vazgeçerlerken, Venedik ticari kapitalizmi, bundan 50 yıl kadar sonra, bunun tersine, kırlara doğru yönelmekte ve Güney Bohemya'nın girişimci senyörleri, aynı dönemde, çavdar yerine sazan

üretmek üzere, tarlalarını sular altında bırakmakta; Fransa'da burjuvalar 1550'lerden sonra köylülere borç vermekten vazgeçerek, yalnızca senyörlere ve krala kredi açmakta daha XVI. yüzyılın sonundan önce, adeta tüm büyük tüccarlar, Orta Avrupa'daki madencilik girişimlerinden çekilmekte ve devlet de buraların sorumluluk ve yönetimini zorunlu olarak üstüne almaktadır. Görünüşte çelişkili olan ve birçok diğerine benzeyen bütün bu örneklerde, terkedilen işletmelerin yeteri kadar verimli veya güvenli olmaktan çıktıkları ve *başka yere* yatırım yapmanın daha avantajlı hale geldiği farkedilmektedir. Bir tüccarın dediği gibi "boşuna çalışmaktansa, işsiz kalmak evlâdır". Kâr aramak, kârı maksimize etmeye uğraşmak, daha o dönemlerde bile kapitalizmin örtülü koşullarıdır.

TOPRAK VE PARA

Kapitalizmin veya daha doğrusu, kentsel paranın (soylulara ve burjuvalara ait para) kırsal hayata sızması çok erkenden başlamıştır. Avrupa'da hiçbir kent yoktur ki, parası yakındaki topraklara doğru taşmasın. Ve kent ne kadar önemliyse, kentsel mülkiyetlerin halkası o kadar uzağa yayılmakta, önündeki her şeyi sarsalamaktadır. Zaten mülk edinimleri, bu kentsel alanların dışında muazzam alanlar üzerinde de gerçekleşmektedir: XVI. yüzyılda uzaktaki Napali krallığından senyör malikâneleri satın alan Cenevizli tüccarlara bakınız. Fransa'da XVIII. yüzyılda gayrimenkul piyasası, ulusal piyasanın bile sınırlarını aşmaktadır. Paris'te Bröton senyörlükleri veya Larraine topraklarının satışı yapılmaktadır.'

Bu alımlar çoğu zaman toplumsal gösteriş için yapılmaktadır. Napali atasözü *“Chi ha danan compra feudi ed e barone"* demektedir: parası olan malikâne alır ve baran olur. Toprak alımı hemen soyluluk getirmemektedir, ama soyluluğa giden yol, toplumsal mertebe yükselmesi sağlamaktadır. Tek başına gündemde olmayan ekonomik unsur, gene de rolünü oynamaktadır. Yalnızca evimin iaşesini sağlamak amacıyla, kentime yakın bir toprak satın alabilirim; bu iyi bir aile babasının politikasıdır. Veya sermayemi yatırmak ve güvenceye almak için aynı işi yapabilirim: toprak hiçbir zaman aldatmaz denilmektedir ve tüccarlar bunu çoktan beri bilmektedirler. Luca de Sera 23 Nisan 1408'de Floransa'dan, Pratolu tüccar Francesco Datini'ye yazmaktadır: “Size mülkler satın almanızı tavsiye etmiştim, bugün bu tavsiyemi, eğer hâlâ olanak varsa, daha büyük hararetle tekrarlıyorum. Topraklar en azından denizin rizikolarına; ticaret kumpanyalarının beklenmedik durumlarına veya iflaslara maruz değillerdir. Bu nedenle size bunu tavsiye ediyor ve istiyorum (*piu ve ne conforto e pregho)"*. Bir tüccar için gene de can sıkıcı olan, bir toprak parçasının, borsadaki bir senet gibi kolayca alınıp satılamamasıdır. Venedik'teki Tiepolo Pisani bankasının 1584'teki iflası sırasında, garanti olarak gösterilen toprak fonları yavaş bir şekilde ve zararla tasfiye edilmektedir. XVIII. yüzyılda sermayelerini bağ veya bağ parselleri alımına yatıran La Rochelleli tüccarlar, böylece ihtiyata alınmış paralarını, gerektiğinde zararsız ve zorluk olmadan geri alabileceklerini düşünmektedirler. Ama burada bağ söz konusudur ve burası şarap ürününü geniş ölçekte ihraç eden bir bölgedir. Bu kadar özel bir toprak banka rolü oynayabilir! Kuşkusuz, Anversli tüccarların XVI.

yüzyılda kentlerinin civarından satın aldıkları topraklar da böyledir. Bunları karşılık göstererek borç almaları, onların sayesinde kredilerini genişletmeleri mümkündür ve sağladıkları gelir de yabana atılacak gibi değildir.

Bu söylendikten sonra, kökeni ne olursa olsun, kentsel mülkiyet (her şeyden önce burjuva mülkiyeti) *ipso Jacto* kapitalist değildir; ve üstelik XVI. yüzyıldan itibaren giderek artan bir sıklıkla olmak üzere, çoğu zaman sahibi tarafından da işletilmemektedir. Bu mülk sahibinin bazı durumlarda gerçek bir kapitalist, inkâr edilemez bir para oyuncusu olması hiçbirşeyi değiştirmemektedir. Augsburglu çok zengin tüccarlar olan Fuggerler, ihtişamlarının sonlarında Savabya ve Frankanya'da senyörlük ve prenslik alımlarını artırmışlardır. Buraları doğal olarak, kendi iyi muhasebe kurallarına göre yönetmektedirler, ama buraların yapılarını değiştirememektedirler. Senyörlükleri, eski hakları ve kira ödeyen köylüleriyle kalmaktadır. Aynı şekilde, Lyon'daki İtalyan tüccarları veya Napali'deki Cenevizli iş adamları bir malikâneyle birlikte soyluluk ünvanları satın aldıklarında, toprak girişimcisi haline gelmemektedirler.

Ancak kapitalizmin bir toprağı ele geçirip, bal gibi onu kendi düzeni içine aldığı, baştan sona yeniden biçimlendirdiği de olmaktadır. Biraz sonra kapitalist tarım örneklerini inceleyeceğiz. Bunlar, bazıları tartışmalı, bazıları tartışmasız olmak üzere çok sayıdadırlar, fakat geleneksel olarak kalan yönetim ve doku örneklerine bakarak azınlıkta kalmaktadırlar, öylesine ki, en azından XVIII. yüzyıla kadar bunların adeta kuralı teyid eden istisnalar oldukları söylenebilir.

Kapitalist Önkoşullar

Batı kırları aynı anda hem senyörlüğe dayalı, hem de köylüdürler. Senyörlük rejimi heryerde dayanıklı çıkmıştır. Oysa kapitalist bir iş idaresi ve ekonomik hesap sisteminin toprak işletmeciliği alanına yerleşebilmesi için, birçok öncel gerekmektedir: senyörlük rejiminin, ortadan kalkmasa bile, en azından devre dışı bırakılmış veya değiştirilmiş olması (bazen içten, bu durumda bu işi bizzat senyör yapacaktır; veya köyün horozu, palazlanmış köylü kapitalistçilik oynayacaktır); köylü özgürlüklerinin yok edilmese bile, en azından döndürülmüş, sınırlandırılmış olması (bu büyük, ortak alanlar sorunudur); işletmenin uzun çaplı, güçlü bir mübadele zinciri

içine alınmış olması -ihraç edilecek buğday, yün, çivitotu, kökboya, şarap, şeker-; rasyonel bir iş idaresinin, üzerindeki düşünülmüş bir verim siyasetiyle yönetilerek yerleşik hale gelmiş olması; kendini kanıtlamış bir tekniğin yatırımları ve sabit sermaye yerleşimlerini yönetiyor olması; nihayet tabanda ücretli bir proletaryanın olması gerekmektedir.

Eğer bu taleplerin tümü karşılanmışsa, işletme belki kapitalizm yönünde olabilir, ama kapitalist değildir. Oysa bu olumlu veya olumsuz, çok sayıdaki koşulun gerçekleştirilmesi zordur. Ve acaba neden on olayın dokuzunda böyle olmaktadır? Çünkü kuşkusuz, kırlara canı istendiği gibi girilememekte, çünkü senyörlüge dayalı üst yapı canlı, dirençli bir gerçeklik olmakta ve özellikle de, çünkü köylü evreni yeniliğe istekle karşı koymaktadır.

Bir Fransız konsolosu 1816’da Sardinya’mn “dehşet verici terk ve sefalet” durumunu gözlemektedir, oysa ada “Avrupa uygarlığının merkezinde” yer almaktadır. “Aydınlanmış” çabalara karşı esas engel, devletin, Kilisenin ve “feodalite”nin üçlü sömürüsüne maruz kalan geri köylülerden, “tarlalarını sürerken veya hayvanlarını otlatırken belde bıçak, omuzda tüfekle” duran “vahşi” köylülerden gelmektedir; bunlar aile ve klan kavgalarının içinde tükenmektedirler. Bu köhne dünyaya hiçbir şey kolayca girememektedir; hatta başarılı bir şekilde denenen, ama bu “açlık kökü”nün faydasına rağmen halkın kullanım alanına hiç de giremeyen patates üretimi bile. Konsolosumuz “patates yetiştirilmesine yönelik deneylere burun bükülmüş ve bunlar gülünç hale getirilmiştir; şeker kamışı deneyleri ise (tarım bilimine tutkun Sardinyalı bir soylunun girişimiyle) kıskançlık yaratmış ve cehalet ile kötülük bu deneyleri, sanki bir suçmuşlar gibi cezalandırmışlardır; büyük masraflarla getirtilen işçiler birbiri ardına katledilmişlerdir”. Oradan geçen bir Marsilyalı, “sağlıklı ve güçlü ağaçları olan, yaprakları düşerken... bu ülkenin halkının en ufak bir yarar bile sağlamadığı kalın bir yatak meydana getiren" Ogliastra portakal ormanları karşısında büyülenmiştir. Birkaç hemşehrisiyle buraya bir tasfiyehane kurmuş ve bir mevsim boyunca çalışmıştır. Heyhat, grup Fransa’ya dönünce atelyeler tahrip edilmiş, alet-edevat çalınmıştır. Her şeyi terketmek gerekmiştir.

Kuşkusuz daha başka çerçeveleme tekniklerine tabi olan ve daha açık köylü cemaatleri vardır. Uç bir örnek aldık: Sardinya bugün bile geri bir ülkedir. Fakat, Napoli krallığında Castrovillani senyörü olan, Spinelli ailesinden şu Cenovalı tüccar, bracciali'nin (bu bölgede *fatigatori* adı verilen geçici işçiler) gelişlerini ve ikametlerini istediği gibi düzenlemeyi kafasına koyduğunda, o da tüm köy cemaatinin -*universita*- engellemesiyle karşılaşmıştır. Fakat son sözü o söyleyecektir. Senyöre, *fatigatori*'den fazla iş istemeyin diye açıklama yapılmaktadır, bu onların bizim bağlara gelip çalışmaktan kaçınmalarına yol açacaktır!

Demek ki, yeni tarımsal işletmelerin, çoğu zaman bataklıkların boşluklarına veya ağaçlı alanlara yerleşmeleri rastlantı değildir diye sonuca varılacaktır. En iyisi yerleşik adetleri ve toprak sistemlerini kakalamamaktır. Yenilik taraflısı biri olan Del- porte, 1782'de İngiliz tipi koyun yetiştiren işletmesini kurmak üzere, Boulogne-sur- Mer ormanının kendi açtığı, sonra da düzenlediği bir kesimini seçmiştir. Küçük bir ayrıntı: burada hayvanları kurtlardan korumak gerekmiştir. Hiç değilse insanlardan korunmaktadırlar!

Köylü Kitlelerinin Sayısı, Ataleti ve Üretkenliği

Köylülük sayı, insanların büyük çoğunluğu demektir. Bunun sonucunda bu kitlenin içinde, ortaya bir dirsek teması çıkmaktadır, bu da kendiliğinden direnç veya atalet olanakları yaratmaktadır. Fakat sayı aynı zamanda, yetersiz bir üretkenliğin işaretidir. Oldukça genel bir kurala göre, eğer toprak ancak çok zayıf verime sahipse, tarlaların alanını genişletmek, emek gücünün çabasını artırmak, her şeyi bir emek fazlasıyla dengeye sokmak gerekmektedir. Frassa ve Arpaia, Napali'nin arkasında ve nisbeten zengin, bir üçüncü köy olan Montesarchio'dan uzak düşmeyen, iki fakir köydür. Bu iki fakir köyde üretkenlik o kadar düşüktür ki, aynı miktarda ürünü alabilmek için, Montesarchio'dakinden üç kere daha büyük bir toprak alanını işlemek gerekmektedir. Sonuç: bu fakir köyler daha yüksek bir doğurganlığı, daha erken evliliği istemektedirler, onlara nisbeten bol bir emek gücü imalatı gerekmektedir. Buradan, Eski Rejimin birçok ekonomisinin inatçı paradoksuna ulaşılmaktadır: nisbeten aşırı nüfuslu kırlar yoksulluk ve kıtlığın sınırındadırlar, ama gene de mevsimlik işçileri, şu hasatçıları, şu bağ bozucularını, şu kış günlerinin tahıl dövücülerini, şu ellerinde kazmalarıyla çukur kazarken ter akıtan adamları, düzenli olarak yardıma çağırmak zorundadırlar. Bütün bu insanlar dış dünyanın en fakir

kesimleriyle, işsizlerin karmaşık kitlesinden çıkmaktadırlar. 1698 tarihli bir istatistik, Orleans yönetim bölgesi için şu rakamları vermektedir: 23.812 pulluğu olan köylü, 21.840 bağcı, 2.121 değirmenci, 539 bahçıvan, 3.160 çoban, 38.444 gündelikçi, 13.696 hizmetçi, 15.000 uşak. Ve bu rakamlar köylü nüfusun tümünü temsil etmemektedirler, çünkü hizmetçilerin dışarıda bırakılması halinde, ne kadınlar, ne de çocuklar gözükmektedir. Yaklaşık 120.000 kişilik aktif bir köylü nüfusu içinde, uşak, hizmetçi ve gündelikçi olarak 67.000'den daha fazla ücretli bulunmaktadır!

Bu aşırı insan yükü, paradoksal olarak, üretkenliğin gelişmesine bir engeldir: bu kadar kalabalık bir köylü nüfusu, geçimlik bir ekonomi civarında yer alarak, sıklıkla ortaya çıkan kötü hasatların darbesine dayanabilmek ve çok sayıdaki ödentiyi karşılayabilmek için, aralıksız çalışmak zorunda kalmakta, gündelik işler ve meşguliyetlere hapsolmaktadır. Ancak şöyle bir kıpırdayabilmektedir. Teknik gelişmenin kolay yayılmasının veya yeni ürünlerin ekiminin veya yeni pazarların rizikosunun kabulünün böylesine bir ortamda olabileceği düşünülemez. Adeta uyku halindeki, rutin işlere dalmış (sakin ve boyunduruk altında demeyelim) kitleler varmış izlenimi alınmaktadır. Bu kitleler az görülür bir şiddetteki uyanışları da bilmektedirler. Fakat 1368’de Ming hanedanı lehine olmak üzere, yabancı Moğolların yönetimine son veren Çin köy isyanı, her şeyi silip süpüren gerçek bir kasırga olmuştur. Ve köylü isyanlarının Avrupa’da, bu kadar geniş ölçeklere ulaştığı nadirse de, kıta heryerinde köylü isyanlarının patlamasına alışıktır.

Tabii ki bu isyanlar teker teker sönmektedir: 1358’de İle-de-France’da çıkan köylü isyanı; 138l’de İngiliz işçilerinin ayaklanması, 1514’te Duzsa’nın önderliğinde başlayıp, binlerce asılmayla sona eren Macar köylü savaşı veya 1525’te Alman köylülerinin ayaklanması, veya 1617’deki büyük çaplı Napali köylü isyanı. Kırsal evrenlerin üstyapısını oluşturan senyörlük tabakası, üstünlüğünü her zaman yeniden kurmakta; ve bu iş için prenslerden yardım görmekte, köylü emeğine muhtaç olan kentsel toplumların az çok bilinçli suç ortaklıkları tarafından desteklenmektedir. Sessiz savaş, açık savaşın alternatifi olmaktadır. Avusturya köylülerinin tarihiyle ilgilenen Georg Grüll’e göre, 1525’te *Bauerkrieg’i* sona erdiren muazzam bozgun bile, için için süren toplumsal bir savaşın, 1650’ler ve hatta ötelerine kadar devam etmesini önleyememiştir. Köylü savaşı, hiçbir

zaman sona ermeyen yapısal bir savaştır. Bir ‘Yüz Yıl Savaşı’ndan daha fazla.

Sefalet ve Hayatta Kalma

Maksim Gorki birgün “köylüler heryerde aynıdır" demiştir. Acaba bu tamamen doğru mudur?

Köylülerin hepsi oldukça sürekli bir sefaleti, her deneye dayanıklı bir sabrı, koşullar karşısında eğilerek onlara direnmeyi, isyanların oluşturduğu sıçramalara rağmen, harekete geçmedeki yavaşlığı, nerede olurlarsa olsunlar her yeniliği umutsuzca reddetme konusundaki bir sanatı ama aynı zamanda bitimsiz bir şekilde narin olan bir hayatı benzersiz bir şekilde yeniden dengeleme konusundaki inadı da paylaşmaktadırlar. Düşük bir düzeyde yaşadıkları, şu veya bu istisnaya rağmen kesindir: örneğin, XVİ. yüzyılın sonunda, jutland’ın güneyindeki Dithmarschen gibi bir hayvancılık alanı. Karaorman’ın, Bavyera’nın, Hesse’in veya Thuringia’nın bazı kesimlerindeki “köylü refah adaları"; daha sonra büyük kentsel pazarların yakınlığından yararlanan Hollanda kırları; Manceau ülkesinin batı kesimi İngiliz kırlarının büyücek bölümü; hemen heryerde bağcılar, birkaçıyla yetinmek üzere, bu köylü refahının örnekleridir. Fakat tam olarak yapılacak bir sayımda, kara görüntüler, diğerlerini çok fazla aşacaklardır. Bunlar binlercedir.

Fakat bu gerçek siyahlıkları vurgulamayalım. Köylü hayatta kalmıştır. Başının çaresine bakabilmiştir ki, bu da evrensel bir gerçektir. Fakat genelde, yüzlerce tamamlayıcı mesleğin sayesinde: zenaat meslekleri, şu gerçek “endüstri" olan bağcılık meslekleri, arabacılık gibileri sayesinde. İsveç veya İngiltere’de bazı köylülerin aynı zamanda madenci, arabacı veya demir imalatçısı olmalarına; Scania köylülerinin denizci olmalarına ve Baltık ile Kuzey denizinde faal bir kıyı gemiciliğini harekete geçirmelerine; tüm köylülerin az çok dokumacı ve fırsat çıktığında taşımacı olmalarına şaşırmamak gerekir. Istria’da, XVI. yüzyıl sona ererken, kırlar ikinci serflik tarafından yeniden istila edildiğinde, birçok köylü bundan kurtularak, Adriyatik limanlarına yönelik taşımacılar ve çerçiler haline gelmişler ve kırsal yüksek fırınlarda, ilkel bir demir endüstrisinin çapını genişletmişlerdir Sommaria'da yer alan ciddi bir rapor, Napoli krallığında “yalnızca gündelikçilikten elde ettikleriyle değil de, aynı zamanda, altı

tomola buğday veya arpa ekerek geçinen *bracciali* çok sayıdadır... bunlar sebze yetiştirerek pazara götürmekte, odun kesip satmakta ve hayvanlarıyla taşımacılık yapmakta; sonra da yalnızca *bracciali* olarak vergi ödeme durumunda olduklarını iddia etmektedirler". Yakınlarda yapılan bir araştırma, onların üstelik para alım satımıyla uğraştıklarını, küçük tefeciler ve dikkatli hayvan yetiştiricileri olduklarını göstermektedir.

Uzun Süre Değişimi Dışlamaz

Bu örnekler Gorki'nin neden haklı olmadığını göstermektedirler. Köylü olmanın, sefalet içinde olmanın binlerce yolu vardır. Lucien Febvre, taşradaki farklılıkları düşünerek, "Fransa'nın adı çeşitliliktir" deme adetine sahipti. Ama dünyanın da adı çeşitliliktin Toprak vardır, iklim vardır, ekimler vardır, tarihin "sapması" vardır, eski tercihler vardır; aynı zamanda mülkiyet ve kişi statüsü vardır. Köylüler köle, serf, özgür kiracı, yarıcı, ortakçı olabilirler; Kiliseye, Krala, büyük senyörlere, ikinci veya üçüncü mertebeden soylulara, büyük çiftçilere tabi olabilirler. Ve kişisel statü her seferinde farklı olabilmektedir.

Mekân içindeki bu çeşitliliği kimse reddetmemektedir. Fakat günümüz köylülük tarihçileri, her belli sistemde zaman içinde sabit ve hep kendini tekrarlayan durumların varlığını düşünme eğilimindedirler. Toskana kırların hayranlık verici bir şekilde incelemiş olan tarihçi Elio Conti'ye göre, buranın açıklanabilmesi, ancak bin yıllık bir süre içinde izlenen gözlemlerle mümkündür. Bir tarihçi, Paris civarındaki kırlık alan için "kırsal yapılar Yakışıklı Philippe ile XVIII. yüzyıl arasında hicbir dönüşüme uğramamışlardır" diye iddia etmektedir. Süreklilik her şeye ağır basmaktadır. Werner Sombart bundan çok önceleri, Avrupa tarımının Charlemagne'dan Napoleon'a değişmediğini söylemekteydi: bu herhalde, kendi döneminin bazı tarihçilerini küçümsemenin bir biçimiydi. Bugün bu şaka artık kimseyi şoke etmeyecektir. Avusturya kırsal toplumlarını inceleyen tarihçi Otto Brünner daha uzağa gitmektedir: "Köylülük Neolitik Çağdaki oluşumundan XIX. yüzyıla kadar, Avrupa toplumunun yapısının temelini meydana getirmiş ve binlerce yıl esnasında üst tabakaların siyasal biçimlerinin yapısındaki değişiklikler, onun özüne ancak şöyle bir ucundan temas edebilmişlerdir" demektedir.

Ancak, köylü tarihinin hareketsizliğine gözü kapalı inanmayalım. Evet şu köyün manzarası XIV. Louis zamanından günümüze kadar değişmemiştir. Evet, Forez bölgesi üzerinde yoğunlaşan bir tarihçi hamının yaşlı yeğenleri “(bugün bile) XIV. yüzyıldaki atalarının çok yakın olan gölgelerine benzemektedirler". Ve bu kırlardaki evcil hayvan varlığı “1914'te, 1340'ta olduğundan çok farklı" gözükmemektedir. Tarlalar, evler, hayvanlar, insanlar, sözler, atasözleri aynıdır... Ama birçok şey, birçok gerçek sürekli değişmiştir. Kuzey Alsace'daki küçücük Mitschdorf köyünde, 1760-1770’lerde, eski tahıl karabuğday yerini buğdaya bırakmaktadır, bu ihmal edilebilir bir şey midir? Aynı köyde, 1705’le 1816 arasında (herhalde 1765’e doğru) üç yıllık rotasyondan iki yıllık rotasyon sistemine geçiş tamamlanmıştır, bu ihmal edilebilir bir şey midir? Küçük değişmeler diyebilirsiniz, fakat muazzam olanları da vardır. Her uzun süre günün birinde kırılır. Bu kırılma hiçbir zaman tek bir seferinde ve bütünü itibariyle olmaz, ama kırılmalar işe müdahale ederler. Blanche de Castille ve Aziz Louis zamanında, Paris çevresindeki köylü dünyasının serflerden (bunlar üç belirleyici yükle tanımlanabilir: *chevage*, *evlenme* resmi, *mainmorte)* oluştuğu kesindir, ama senyöre karşı özgürlüklerini fetheden serbest insanlar da vardır ve azatlar (manumissio) çoğalmaktadır, çünkü özgür kişi serflere karıştığında, sonunda onlarla karıştırılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ekonomik hayatın olanak vermesiyle, dirsek teması içindeki köylülerin, yükümlülüklerini para karşılığında satın almaları da -Orly’de, Sucyen-Brie’de, Boissy veya başka yerlerde, bu hareket geniş ölçekte yayılmaya adaydır- belirleyicidir. Köylü özgürlüğünün Avrupa’nın belli bir kesiminde bir salgın gibi yol alması, tercihan faal bölgelere, ama aynı zamanda komşuluğun yardımıyla, daha az ayrıcalıklı bölgelere ulaşması da belirleyicidir. Hareket Napoli bölgesine böyle ulaşmıştır ve hatta görünüşte öncü bir bölge olmayan Calabria da etkilenmiştir; Sinopali kontu tarafından 1432’de geri istenilen, sonuncu kaçak köylülere, bu çağrı boşuna yapılmıştır. Köylü serfliği, toprağa bağlama yok olmuştur. Ve eski kelimeler *(adscripti, villani, censiles, redditici)* Calabria kelime haznesinden çıkmışlardır, artık yalnızca vassali’den söz edilmektedir. Yukarı Avusturya’da, özgürlüğüne kavuşan köylünün, azat edildiğinin simgesi olarak kırmızı bir şapka giymesi de önemlidir. Ortak kullanım alanlarının, köylüler ile senyörler arasındaki paylaşımı olan *triage'ın* XVIII. yüzyılda Fransa’da, genelde başarısız olmalarına karşılık, aynı sürecin İngiltere’de

enclosures'e yol açması da önemlidir. Bunun tersine, Polanya *ikinci serfliğinin*, daha önceden kentle, hatta yabancı tüccarlarla doğrudan pazar ilişkisine sahip olan köylüyü XVl. yüzyılda köyüne hapsetmesi önemlidir. Bütün bunlar belirleyicidir: bu dönüşlerden herbiri binlerce insanın durumunu derinlemesine değiştirecektir.

Bu arada Marc Bloch, Fransız köylülüğünü “öylesine kaynaşmış bir sistem ki, çatlak olması olanaksızdır” olarak gören Ferdinand Lot’ya karşı haklıdır. Oysa çatlaklar, aşınmalar, kopuşlar, tersine dönüşler vardır. Tıpkı senyör-köylü ilişkileri gibi bu kopuşlar, bir pazar ekonomisini otomatik olarak geliştirirken, kırsal dengeyi sarsalayan Kent-kır birlikte yaşamından kaynaklanmaktadırlar.

Ve gündemde yalnızca pazar yoktur. Kent, kendi bağrında kurumsallaşmış olan lonca engellerinden kurtulmak için, zenaatlarını çoğu zaman kıra götürmekte değil midir? Zaten durum lehine olduğunda, bunları tekrar sınırlarının içine alacaktır. Köylü yüksek ücretlerle cezbolarak, sürekli bir şekilde kente gelmekte değil midir? Ve senyör evini, hatta sarayını burada inşa ettirmekte değil midir? Avrupa’nın geri kalanından ileride olan İtalya, ilk *inurbamcnto'ya* tanık olmaktadır. Ve senyörler kentli olurlarken, beraberlerinde sıkışık nizamdaki kırsal klanlarını da getirmekte, bunlar da kendi cephelerinden kent hayatı üzerinde ağırlık yapmaktadırlar. Nihayet kent, yazmasını bilmeyenler için yazan yasa adamları, çoğu zaman sahte dostlar, kavgacılar, hatta borç senetleri imzalatan, ağır faizler alan, rehne verilmiş mallara el koyan tefeciler demektir. Lombard’ın casana'sı XIV. yüzyıldan itibaren, borç alan köylünün içine düştüğü tuzaktır. Önce mutfak ve tarım araçlarını, sonra hayvanlarını rehnetmekte, sonunda tükenmek üzere, sıra toprağına gelmektedir. Güçlükler artınca, tefecilik muazzam faiz hadlerine ulaşmaktadır. Kasım 1682’de Alsace emini, köylülerin kurban olduğu, hoş görülmesi mümkün olmayan tefecilikleri ihbar etmektedir: “burjuvalar onlara % 30'a kadar varan faizlere razı olmaya zorlamışlardır", bazıları toprakların kendilerine rehnedilmesini ve faiz olarak da “ürünlerin yarısı"nın verilmesini istemişlerdir. “Bu (faiz) her yıl, borç alınan ana para kadar olmaktadır..." Hata yoktur, bunlar % 100 faiz üzerinden borçlardır.

Batı'da Ölmemiş Olan Bir Senyörlük Rejimi

Köylü hayatının içine saplanmış, ona karışmış olan senyörlük örgütlenmesi, bu hayatı hem korumakta, hem de baskı altında tutmaktadır. Bunun izleri bugün bile, Batı manzaralarının içinde tanınabilir niteliktedir. Barrois ile Champagne arasında, her ikisi de eskiden mütevazi birer senyörlüğe ait olan iki vasat köy biliyorum. Şato köylerden birinin yakınında hâlâ durmaktadır, ama herhalde XVIII. yüzyıldaki restore edilmiş biçimiyle (parkı, ağaçları, gölcükleri, bir mağarasıyla birlikte). Değirmenler (artık kullanılmıyorlar, ama hâlâ duruyorlar), gölcükler (daha dün yerli yerindeydiler) senyöre aittir. Köylülere gelince, bunlar bahçelerini, çitlerinin içindeki alanları, meyva bahçelerini ve köy evlerinin etrafında, birbirlerine kaynamış durumdaki tarlalarını kendileri tasarruf etmekteydiler. Tarlalar daha dün bile, üç ekim alanı halinde bölünmüştü (buğday, yulaf, nadas: *versaine)* ve bunlar her yıl yer değiştirmekteydiler. Yakındaki tepelerin üstündeki korular ve her köye bir tane olmak üzere, iki “rezerv", mülk sahibi olarak doğrudan senyöre aitti. Bu tarla bütünlerinden biri, *La Corvie* (angarya) denilen yere adını bırakmıştır; İkincisi de muazzam büyüklükte olan, köylülerin küçük tarlalarına nazaran anormal kaçan, bütün halde bir çiftliğe hayat vermiştir. Yalnızca uzak korular, köylü kullanımına açıktır. Alınan izlenim, şarap bile dahil, her şeyi kendi üretmekte inad eden köylü-zenaatkârlarıyla (demirci, araba tamircisi, ayakkabı tamircisi, saraç, marangoz) birlikte kendi üstüne kapalı bir dünyaya ilişkin olmaktadır. Ufkun ötesinde, sıkışık nizamda gruplanmış başka köyler; iyi tanınmayan ve bu nedenle hakkında uzaktan verilip veriştirilen başka senyör- lükler yer almaktadır. Folklor bu eski alaylarla doludur.

Bu çerçeveyi doldurmak gerekir: senyör, hangi senyör? Nakit, ürün, emek (angarya) cinsinden ödentiler nelerdir? Zikrettiğim sıradan örnekte, ödentiler 1789’da hafiftir, angarya azalmış ve yılda iki, üç güne düşmüştür (sürüm ve arabayla taşıma); biraz canlı uyuşmazlıklar, yalnızca koruların kullanımına ilişkin olanlarıdır.

Fakat bir yerden diğerine birçok şey değişmektedir. Yolculukları sıklaştırmak gerekir: Andre Plaisse'le birlikte Normandiya’daki Neubourg’a; Gerard Delille’le Napoli krallığındaki Montesarchio’ya; Yvonne Bezard’la Burgonya'daki Gemeaux'ya gitmek gerekir. Biz bir an için, Giorgio Dorin’le birlikte Montaldeo’ya gideceğiz. Tabii ki çoğu zaman

mükemmel olan monografilerin sunduklarının, doğrudan ve kesin bir seyrinin yerini hiçbir şey tutamaz.

Fakat sorunumuz bundan ibaret değildir. Bin yıllık olan ve en azından Aşağı Roma imparatorluğunun büyük malikânelerine kadar geri giden senyörlük rejiminin, hangi nedenlerden ötürü modernitenin başlangıcına kadar yaşayabildiğini, genel bir düzlemde araştıralım.

Senyörlük rejimi aslında birçok sınamadan geçmişitr. Senyör yukarıdan, feodalitenin bağları içindedir. Ve bu bağlar hayali değildir, bunlar her zaman düşük olmayan feodal rantlara, kavga nedeni olan *“aveux”* ödentilerine yol açmaktadır; ve prense ödenmesi gereken arızi ve feodal haklar da vardır -bunlar bazen ağırdır-. jean Meyer, XVIII. yüzyılda soyluluğun gelirinin (ama oldukça kendine özgü olan Bröton soyluluğundan söz etmektedir) her yıl % 10-15'lik bir kesintiye maruz kaldığını düşünmektedir. Daha önceleri, Vauban “eğer her şey iyi araştırılsaydı, soyluların köylülerden daha az yükümlülük altında olmadıkları görülürdü" demiştir, ama açıkçası, bu bir abartmadır.

Köylülerden bizzat topladıkları ramlar ve ödentilere gelince, bunların azalma gibi can sıkıcı bir eğilimleri vardır. XIII. yüzyılda nakit cinsinden saptanmış olan ödentiler, önemsiz hale gelmişlerdir. Batı’da angaryalar genellikle satın alınmışlardır. Senyöre ait bir fırının getirisi, köylülerin haftada bir pişirtmek üzere getirdikleri hamurdan alınan birkaç avuçtur. Ayni cinsten bazı ödentiler sembolik hale gelmişlerdir: ödentiye tabi tarlaların paylaşılmasıyla, bir köylü bir ekmeğin çeyreğini, sekizde birini, onaltıda birini ödeme durumuna girmektedir! Senyörlük yargısı bazı küçük davalarda gelir getirici olarak ortaya çıkmaktadır, ama bu gelir senyörün atadığı yargıçları doyuracak ağırlıkta olamamaktadır. Burgonya’daki Gemevaux’da 1750’ye doğru, 8.156 livrelik bir gelir içinde, yargıdan kaynaklanan cezalar 132 livrelik bir paya sahiptirler. Bu evrim, en zengin senyörlerin topraklarında daha hızlı olmaktadır, çünkü bunlar artık hiç de topraklarının geliriyle geçinmemektedirler.

Modern hayatın artan lüksü de senyöre karşı rol oynamaktadır, çünkü ne. pahasına olursa olsun, buna katılması gerekmektedir. Senyör, tıpkı köylü gibi, burjuva kreditörlerin mutluluk kaynağı olmaktadır. Burgonya’daki Saulx-Tavanney ailesi, mülklerinin azameti sayesinde, asık yüzlü

konjonktürü, uzun süre fazla bir zarara uğramadan atlatabilmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki refah, onların karşısına beklenmedik güçlükler çıkartmıştır. Gelirleri artmaktadır, ama bunu hesapsızca harcamaktadırlar. Ve sonunda yuvarlanmışlardır. Aslında sıradan bir öykü.

Bundan da fazlası, siyasal ve ekonomik bunalımlar, senyörlük aleminden koca parçalar kopartmaktadırlar. Vlll. Charles, XII. Louis, 1. François ve II. Henri dönemlerinde, kışın Fransa kralının ordusuyla İtalya’da ve yazın topraklarında olmak, henüz uygulanabilen bir yöntemdir. Fakat, 1562’den sonra din savaşları bir çukur haline gelmiştir. 1590’lı yılların ekonomik gerilemesi bunalımı hızlandırmıştır. Fransa’da, ama aynı zamanda İtalya’da, İspanya’da ve herhalde diğer yerlerde bir tuzak açılmakta ve çoğu zaman en parlakları olmak üzere, soylular burada kaybolmaktadırlar. Ve bütün bunlara, el altında tutulan köylü öfke ve kemirmelerinin bir kez daha, taviz vermeyi zorunlu hale getirmesi eklenmektedir.

Ne kadar çok zayıflık ve ne kadar da çok hasım güç, ama kurum gene de hayatta kalmaktadır. Yüzlerce nedenden ötürü. İflas eden senyörler çoğu zaman yerlerini zengin burjuvalar olan ve sistemi sürdürmekte onlardan aşağı kalmayan, başka senyörlere bırakmaktadırlar. Köylü isyan ve güç denemeleri vardır, ama en az onlarınkiyle eşit sayıda senyör tepkisi de vardır. Fransa’da Devrim arefesinde olduğu gibi. Köylüleri haklarından kopartmak kolay değilse, senyörü de avantajlarından kopartmak kolay değildir. Veya daha doğrusu, senyör bazı avantajlarını kaybettiğinde, onları korumaya veya başkalarını elde etmeye gayret etmektedir.

Gerçekten de, her şey onun aleyhine değildir. 1789 öncesi Fransız soyluluğu, krallığın toprak mülkiyetinin herhalde % 20’sini denetim altında tutmaktadır. *intikal ve satış* vergileri ağır olmaya devam etmektedir (Normandiya’daki Neubourg’da satış tutarının % 16-20’sine kadar). Senyör yalnızca kiraya verdiği tarlaların rantiyesi olmayıp, aynı zamanda büyük bir toprak sahibidir: yakındaki malikânede, en iyi toprakların büyük bölümünü tasarruf etmektedir ve bunları isterse doğrudan işletebilmekte, isterse kiraya verebilmektedir. Ormanların, kıyı topraklarının, ekilmemiş veya bataklık toprakların büyük bir kısmına sahiptir. Neubourg’daki baronluk, 1789 öncesinde hiç de vasat olmayan gelirlerinin % 54’ünü, korulardan sağlamaktaydı. Ekilmemiş alanlara gelince, burada bazı bölümler tarıma

açıldığında, birilerine verilebilir ve bir cins ondabir olan *champart* ödentisine tabi hale gelebilirlerdi. Nihayet ve özellikle, senyör bir köylü tarlasını satışa çıkardığında öncelikli alma hakkına sahiptir, feodal *retrait* hakkı öncelik tanıyan bir haktır. Bir köylü ödenti ödeyerek işlediği tarlasını terkederse, veya burası şu veya bu nedenden ötürü boş kalırsa, senyör burayı kiralayabilir, yarıcıya verebilir veya yeniden feodal kurallar içinde bir serfe verebilirdi. Hatta bazı durumlarda, *retrait* ödentisi bile koyabilirdi. Topraklarındaki pazarlardan, fuarlardan geçişlerden vergi alma hakkına da sahipti. XVIII. yüzyılda Fransa'daki ödenti toplanan tüm geçiş yerlerinin, onları ticareti kolaylaştırmak üzere satın almak amacıyla dökümü yapıldığında, bunlardan birçoğunun toprak sahipleri tarafından, yakın tarihlerde keyfi olarak kurulanları olduğu farkedilmiştir.

Demek ki senyörlük hakkı, birçok manevra olanağı sunmaktadır. Poitou Gâtine'inin büyük senyörleri, XVI. yüzyılda biraraya toplanmış topraklar olan malikâneleri, Allah bilir nasıl, yarıcı toprakları haline getirmeyi başarmışlardır. Burada belirleyici bir dönüşüm söz konusudur. Napoli krallığında, köylü tarlalarını rezervlerine -*scarze*- katma konusunda her şeyin onlardan yana olduğu, fief sahipleri, daha iyisini yapamazlardı.

Bu konuyu bitirmek üzere, ne kadar eksik olursa olsun, köylü özgürlüğünün ekonomik sonuçları hakkında fazla hayal kurmayalım. Artık serf olmamak, işletmesini satabilmek, canının istediği yere gidebilmek demektir. Yukarı Avusturyalı bir vaiz, 1676'da çağını methetmektedir: "Allah razı olsun, şimdi etrafta artık hiç serf yok ve bugün herkes canının istediği yerde hizmet edebilir ve etmelidir". *Etmelidir* kelimesinin *bilir'e* eklediği ve istediği'nden aldığı şeyin ne olduğuna dikkat edilmelidir. Köylü serbesttir, ama hizmet etmek, her zaman senyöre ait olan toprağı işlemek zorundadır. Özgürdür, ama devlet heryerde ona vergi koymakta, Kilise ondan ondabir ve senyör de ödenti tahsil etmektedir. Sonucu kestirmek zor değildir: XVII. yüzyılda Beauvaisis'de köylü geliri, bu çeşitli kesintilerden ötürü % 30-40 azalmıştır. Buna çok yakın oranlar, başka incelemeler tarafından işaret edilmiştir. Egemen toplum heryerde, tarımsal artık kitlesini, kendi çıkarına olmak üzere seferber etmeye ve artırmaya uğraşmaktadır. Köylünün bunun bilincinde olmadığını sanmak bir yanılsamadır. 1639'da Normandiya'da ayaklanan çıplak ayaklar, bildirilerinde vergi mültezimlerini ve mukataacılarını ifşa etmektedirler; "bu zenginleşmiş kişiler... bizim

sırtımızdan edindikleri ipek ve kadife kumaşlar” giymektedir, bu “hırsız güruhu bizim ekmeğimizi yemektedir”. Kendi köylülerine göre, Grenoble yakınındaki Saint- Maurice piskoposluk kurul üyeleri, “bol bol yiyip içmekte ve Paskalya için boğazlanacak domuzlar gibi yağlanmaktan başka bir şey düşünmemektedirler’’. Fakat, Napolili iktisatçı Galanti’nin yazdığı üzere “köylü, kendine yalnızca yükünü taşımasına yetecek kadar bırakılan, büyük hayvan” olarak kabul edildikleri bu toplumda, bu insanlar hayatta kalmak, üremek, görevini yapmaktan başka ne yapabilirler? Hep kıtlık tehtidi altında yaşayan bu dünyada, senyörler tuzu kuru kesimdir: bunlar ayrıcalıklarıyla birlikte, belli bir toplumun güvenliğini ve dengesini de savunmaktadırlar. Ne kadar ikircikli olursa olsun, bu denge onların desteği olmaktadır, Richelieu bu konuda köylünün “yüke alışmış katırlar gibi olduğundan, uzun bir dinlenmede, çalıştığındakinden daha fazla kötüye gittiğini” söylemektedir. Demek ki, sarsalanan, darbe yiyen, sürekli altı oyulan senyörlük toplumunun, her şeye rağmen sürmesi, yüzyıllar boyunca yeniden oluşması, kırsal çerçevede ona uygun olmayan her şeye engel çıkartmasının birçok nedeni bulunmaktadır.

Montaldeo’da

İtalya’nın küçük bir köyünde hayali olarak yaşamak üzere, bir parantez açalım. Buranın öyküsü bize, Montaldeo’nun eski senyör ve efendisinin ardılları olan büyük bir Cenovalı ailenin kâğıtlarının mirasçısı olan, tarihçi Giorgio Deria tarafından anlatılmıştır.

Üç yüzden biraz fazla nüfusu olan, 500 hektardan biraz daha az toprağa sahip sefil bir köy. Montaldeo Milana bölgesiyle, Cenova Cumhuriyeti topraklarının sınırında, Lombardiya ovasına ve Apenninlere temas eden bir konumda yer almaktadır. Tepelik olan minik toprakları, imparatora bağlı bir “fief’ oluşturmaktaydı. Dorialar 1569'da burayı Grimaldilerden satın almışlardır. Dorialar ve Grimaldiler Cenova’nın iş dünyası sayluluğuna mensupturlar; bu aileler sermayelerini güvenceye alırken, kentin hemen yanıbaşında bir sığınak sahibi olarak (yararlı bir tedbirdir, çünkü kentte kamusal hayat çalkantılıdır), “fief sahibi” olmaktan memnuniyetsizlik duymamaktadırlar. Ancak bunlar fieflerini uyanık tüccarlar olarak, savurganlık yapmadan işletecekler, ama ne girişimci, ne de yenileştirici olarak davranacaklardır.

Köylülerin ve fief sahiplerinin karşılıklı konumları, G. Deria'nın kitabında çok canlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Köylüler özgür olup, canlarının istediği yere gitmekte, istedikleri gibi evlenmektedirler, ama çok sefil bir durumdadırlar. Yazarın yılda 9,5 kental tahıl ve kestane ile 560 litre şarap olarak saptadığı minimum tüketim miktarına, 54 haneden ancak 8'i ulaşabilmekte veya bunu aşabilmektedir. Aileler tahta veya kerpiç kulübelerinde, afet dönemlerinde bile çoğalabilirler, "çünkü bu durumlar onları çoğalmaya itmektedir", ama bu aileler bir hektarlık kötü bir toprağa kadar düştüklerinde, geçimliklerini başka yerlerde aramak, fief sahibine ait tarlalarda çalışmak, o yerlerdeki toprakları ellerinde toplayanların yanında çalışmak zorundadırlar. Veya ovaya inerek, emek güçlerini hasat zamanı kiralamak durumundadırlar. Bunlar bazen korkunç sürprizlere yol açmaktadır: yiyeceğini kendi sağlaması gereken hasat işçisinin, işvereninden alacağından daha fazlasını harcadığı olmaktadır. 1695, 1735, 1756'da böyle olmuştur. Veya çalışma yerlerine geldiklerinde, hiçbir iş bulamamaktadırlar; daha uzağa gitmek gerekmektedir; bazıları 1734'de Korsika'ya kadar gideceklerdir.

Bu sıkıntılara bir de, fief sahiplerinin ve temsilcilerinin çok sayıda olması eklenmektedir. Bu temsilcilerin başında kâhya, il *fattore* gelmektedir. Köy cemaati, con- soli'si aracılığıyla, bunlara karşı fazla bir şey yapamamaktadır. Herkes ödentilerini ödemek, kiraları karşılamak, efendilerinin hasatlarını düşük fiyattan alıp, kendi avantajlarına satmalarına razı olmak, bu efendilerin tefeci borçların ve adalet yönetiminin karlarının tekeline sahip olmalarına ses çıkartmamak zorundadır. Cezalar giderek daha pahalıya malolmaktadır, çünkü en sık karşılaşılanları olan küçük suçların bedellerini artırma kurnazlığı gösterilmektedir. 1700 yılındaki ceza tutarı, 1459'dakine nazaran, paranın devalüe edilmiş olmasının da hesaba katılmasıyla, yaralamalarda 12 kere; hakaretlerde 73 kere; kumarda 94 kere (çünkü kumar yasaktır), av cezalarında 157 kere, başkalarının tarlasında hayvan otlatmada 180 kere artmıştır. Senyörlük adaleti, burada hiç de kötü bir iş alanı değildir.

Küçük köy, ekonominin büyük konjonktürlerine nazaran belli bir gerileme halinde yaşamaktadır. Ancak XVII. yüzyılın köylü mülksüzleştirilme ve topraklarından kovulması olaylarını gene de yaşayacaktır. Sonra, köyü yalnızlığından çıkartan Işıklar yüzyılının (Aydınlanma dönemi) atılımı, onu

dışarıya bağlayacaktır: bağcılık, burada istilacı bir tek ürün olarak gelişecek; mübadele kural haline gelecek, katır taşımacılığını teşvik edecektir. Köy burjuvazisine benzeyen bir tabaka yerleşik hale gelmektedir. Bu arada, açık açık isyan edilemediğinden, bir cins komplo zihniyeti ortaya çıkmaktadır. Fakat bu zavallılardan birinin hizadan çıkması, ayrıcalıklarının üstüne titreyen yüksek sınıf mensubunun gözünde, tahammül edilemeyecek bir şey, gerçek bir rezalettir. Montaldeo'da bir *huomo nuovo* olan, Betteldo adında biri, bizim markinin, Giorgio Doria'nın hışmına uğramıştır. Bu adamcağız, köyün şarabını Cenova'ya taşıyarak küçük servet yapan şu katırcılardandır (1782'deyiz) ve herhalde, katırcılarda olduğu söylenen şedid biri olma özelliğine de sahiptir. Marki kâhyasına "adı geçen Betteldo'nun saygısızlığı ve dine kolayca karşı çıkması beni çok endişelendiriyor..." diye yazmaktadır. "Üstelik bir de dizginlenmesi olanaksız olduğu için, onu cezalandırmak gerekiyor... Her halükârda, onu bizdeki her işten kovmak gerekiyor, belki açlık onu daha az kötü kılar".

Bu kesin değildir, çünkü küfür, hakaret etmek bir eğilim, bir ihtiyaçtır. Aşağılanan insan için, hatta alçak sesle olsa bile, aynı dönemdeki şu Lombardiya *motto*'sunu mırıldanmak, ne büyük bir rahatlamadır: *"Pane di mostura, aqua di fosso, lavora ti, Patron, che i o non passol".* Tekne kazıntısı ekmek, çukur suyu, sen çalış patron, ben artık tükendim! Birkaç yıl sonra, 1790'da Giorgio Doria şu sözü diline dolamıştır: *"E marchese del Jatto sua, e non di piu".* Ona bakanlar için markidir, daha fazlası değil. Bu devrimci sözlerin karşısında, yeni zamanlardan yakınan Montaldeo papazı, 1780'de markiye yazmaktadır: "... birkaç yıldan beri düzmecilik, kan davası, tefecilik, sahtekârlık ve diğer kusurlar hâlâ büyük adımlarla ilerlemektedir". Bu dönemin İtalya'sının tümünde benzeri görüşler ortaya çıkmaktadır, hatta Geveresi gibi liberal bir iktisatçı bile bunları yazmaktadır. Napolili işçilerin zihin halinden büyük üzüntü duyduğu için, 1758'de tek bir çare görmektedir: askeri disiplin ve sopa, *"bastonate, ma bastonate alI'uso militare"!* O zamandan sonra, Napoli krallığında durum kanamaya devam etmiş ve bir cins toplumsal itaatsizlik salgını yaygınlaşmıştır. Tarımsal gündelikçiler, 1785'ten itibaren, eski yılların iki katı ücret almaktadırlar, oysa zahire fiyatları düşmüştür. Bunlar *bettole* kazanmak ve şu batakhanelerde kumar ile içki için para kaybetmek üzere, gün ortasındaki molaları uzatmakta değiller midir?

Engelleri Aşmak

Kapitalizm, senyörlerin ve köylülerin çıkardıkları engelleri bazı koşullarda aşmakta veya etrafından dolaşmaktadır. Bu yapısal değişimlere yönelik girişimler, bazen bizzat senyörlük rejiminin içinden, bazen de dışından gelmektedir.

İçten geleni, bizzat senyörün uyguladığı, taklid ettiği veya icad etmeye uğraştığı kapitalizmdir veya büyük kiracıların başarıya ulaşmasından kaynaklanan, köylü kökenli bir kapitalizmdir.

Dışarıdan gelenleri ise, en önemli sıçramalar olmaktadır. Kentsel para sürekli olarak, kırlara doğru akmaktadır. Buralara gelince, toplumsal yükselme veya lüks uğruna alımlar esnasında, yarı yarıya kaybolmaktadır. Ama bazen de her şeyi kıpırdatmakta ve dönüştürmektedir; hatta hemen tam kapitalist tipten bir işletme biçimine ulaşmasa bile. Sihirli değneğin darbesi her zaman, bir tarımsal üretimi genel ekonomiye bağlamak olmaktadır. Kârlı bir dış piyasanın talebi üzerine, Cenovalı iş adamları, XV. yüzyılda şeker kamışı tarımını ve şeker değirmenini *(trapelo)* Sicilya'ya yerleştirmişler; Toulouselu taptancılar XVI. yüzyılda, kendi bölgelerinde boya bitkilerinin ekilmesini harekete geçirmişler; bir yüzyıl sonra Bordelais veya Burgonya bağları, Bordeaux ve Dijon parlamentolarının başkan ve danışmanlarının sağlam servetlerinin çıkarına olmak üzere, oldukça büyük mülkler halinde olmak üzere gelişmişlerdir. Sonuç, bir görev ve rol bölümünün, Bordeaux'da çok net olan kapitalist bir işletme zincirinin yerleşik hale getirilmesidir: *kâhya* işletmenin tümünü yönetmekte, *iş adamı* bağcılık sektörünü idare etmekte ve *bağcı ustası* bağlarla ve şarapçılıkla uğraşmakta ve emri altındaki uzman işçileri yönetmektedir. Evrim Burgonya'da daha az ileri gitmiştir; nitelikli bağlar, para eden ürünler XVII. yüzyılın başında henüz kilise mülküdür. Fakat Dijon parlamento üyeleri iyi fiyatlar önermişler ve Citeaux rahipleri de mülklerini devretmişlerdir... Bunlar birçoğu arasından alınan örneklerdir. Yeni malikler, bağlarının ürünlerini tanıtmayı ve ticarileştirmeyi bilmişlerdir. Hatta bağcı köylerine bizzat yerleşerek, bu yokuşun yarısında yer alan, içinde birkaç zenaatkar atelyesi olan "yüksek sokaklı" yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Bundan sonra bu köylerde, efendilere ait güzel evler yapılmıştır. Bu küçük köylerden Brochon'da 36, Gerey'de 47 tane efendi evi, kısa bir sürede

ortaya çıkacaktır. Bir cins sömürgeleştirme, satışı kolay ve yüksek kar sağlayan bir ürünün doğrudan yönetimi ve tabiyet altına alınması söz konusudur.

im

im

Avrupa'nın Kalbinde Marjlar

Bu ilk tarımsal kapitalizmi ararken, yüzlerce özel örneğin içinde kaybolabiliriz. Tabii ki ya asıl Avrupa'da, ya onun Doğu kıyılarında, ya da Avrupa Amerika'sının meydana getirmiş olduğu olağanüstü bir laboratuar olan Batı kıyılarında olmak üzere, Avrupa deneylerinin sınırları içinde kalacağız. Bu, farklı bağlantılarda olmak üzere, kapitalizmin ona yapısal olarak yabancı sistemlere hangi noktaya kadar nüfuz edebildiğini, buralarda cepheden delikler açabildiğini veya şişeyi dağıtım boğazından tutarak, üretime uzaktan nasıl hükmedebildiğim görmenin fırsatı olacaktır.

Kapitalizm ve İkinci Serfıik

Bu paragrafın başlığı bir paradoks isteğini içermemektedir. "İkinci serflik", XV. yüzyılda henüz özgür olup, XVI. yüzyılda kaderlerinin bozulduğunu gören, Doğu Avrupa köylülüğünün içine düşürüldüğü durumdur. Bu tarihten sonra her şey, Baltık'tan Karadeniz'e, Balkanlardan Napoli krallığı, Sicilya ve Moskof devletine (çok özel bir durum) kadar olan muazzam bir mekan üzerinde, yaklaşık olarak Hamburg'tan Viyana ve Venediğe çekilen bir hatta varana kadar Polanya ve Orta Avrupa'yı da kapsamak üzere, serfliğe doğru yeniden terazilenmiştir.

Bu mekanlarda kapitalizm ne rol oynamaktadır? Hiçbir rol oynamıyora benzemektedir, çünkü feodal sistemin veya rejimin *refeodalisation*'undan söz etmek kuraldır. Ve, Polanya'nın serf köylüleri ile efendilerinin, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadarki "ekonomik hesaplarının" ne olmuş olabileceğini adım adım çözümleyen, Witold Kula'nın güzel kitabı, senyörlerin neden "gerçek" kapitalistler olmadıklarını ve XIX. yüzyıla kadar neden olamayacaklarını açıklamaktadır.

İkili veya üçlü etkisi olan bir konjonktür, XVI. yüzyılın başından itibaren, Doğu Avrupa'yı, hammadde üreticisi bir sömürge kaderine doğru fırlatmıştır ki, ikinci serflik bu kaderin yalnızca en göze görünür

veçhesinden ibarettir. Yerine ve zamanına göre ortaya çıkan farklılıklarla birlikte, toprağa bağlanan köylü, heryerde hukuken veya fiilen, hareket etme hakkını; ödentilerini yerine getirdikten sonra istediğiyle evlenebilme kolaylığını, ayni ödemeler veya çalışma cinsinden yükümlülüklerden, para karşılığında kurtulma şansını kaybetmiştir. Angarya, taleplerini ölçüsüzce genişletmektedir. Polonya'da, 1500'lere doğru angarya önemsizdi; 1519 ve 1529 tarihli statüler bunun süresini haftada bir, yani yılda 52 gün olarak saptamaktaydılar; 1550'lere doğru haftada üç güne; 1600'e doğru da altı güne çıkmıştır. Macaristan'da da aynı gelişme: 1514'te haftada bir gün, sonra iki, sonra üç, kısa bir zaman sonra iki haftada bir hafta ve sonunda her türlü düzenlemenin yürürlükten kaldırılması, artık angarya senyörün keyfinden başka hiçbir şeye tabi değildir. Transilvanya'da haftada dört gün: köylüler pazar dışında, kendileri için iki işgününe sahip olabilmektedirler. Fakat 1589-1590'da Livonya'da, *“Jeden gesinde (iş) mitt ochsen öder pferdt aile dage",* hiçbir hata olasılığı yoktur, hergün bir çift öküz veya atla çalışmaktadır. Bundan iki yüzyıl sonra bile (1798). Aşağı Silezya'da “köylü angaryaları sınırsızdır" sözü resmen söylenmektedir.! Saksonya'da gençlerin iki veya üç yıl süreyle hizmet etmeleri bir askerlik görevi gibidir. Rusya'da, köylülerin borçlanmaları, soyluların kiracılarını, onları toprağa bağlayan sözleşmelerle ellerinin altında tutmalarına olanak vermiştir. Söylendiğine göre, bu sonradan yasallaşacak olan bir cins “iradi serflik"tir.

Kısacası, nasıl örgütlenirse örgütlensin, haftada altı gün angarya kuralı, adeta istisnasız bir şekilde yerleşme eğilimine girmiştir. Herhalde hükümdar malikânelerindekilerle, dar kent malikânelerindeki köylüleri ayırmak gerekmektedir. Hatta Bohemya veya Doğu Prusya'da, belki de daha az angaryaya dayanan bir rejim söz konusu olmuştur. Gerçekte hiçbir istatistik ve buna bağlı olarak, hiçbir harita çıkartma olanağı yoktur, çünkü angarya toplumun ve köylü çalışma tarzının gerçeklerine sürekli olarak uyum sağlamaktadır. Koşumlu hayvanlarla birlikte olan angaryalar, toprak donanımları en iyi olan, bu nedenle sürüm hayvanlarına fazlasıyla sahip olan işletmeciler tarafından sağlanmaktadırlar, bunlar angaryalarını yerine getirmeleri için oğullarından veya yamaklarından birini göndermektedirler. Fakat bu koşumlu angaryaları (Alman ülkesinde *spanndienste* veya s*pannwerke)* kol angaryalarından (*handwerke)* kurtulunmasına yol açmamaktadır, ve senyör köylerinde topraksız küçük köylüler ve

gündelikçiler de olduğu için, koskoca bir özel uygulama ve harem dizisi bulunmaktadır. Üstelik angarya her alanda kullanılmaktadır: ev işleri, ahır çalışmaları, ambarlar, ahırlar, samanlık, tarla işleri, ot biçme, hasat, taşıma, toprak taraçalama, ağaç kesme. Sonuç olarak, adeta doğal hale gelmiş olan muazzam bir kırsal işgücü seferberliği. Vidayı biraz daha bükmek her zaman kolaydır, iş saatlerini değiştirmek, bir koşumu tutmak, taşınacak yükleri ağırlaştırmak, yolları uzatmak yeterlidir. Ve gerektiğinde tehtid mümkündür.

Doğu Avrupa ülkelerinde, angaryanın bu genel ağırlaşmasının, aynı zamanda hem iç, hem de dış nedenleri vardır. Doyurulması, hammadde ile iaşe edilmesi gereken Batı Avrupa'nın kitlesel talebi. Bunun sonucunda, ihraç edilebilir üretim üzerinde güçlü bir cazibe oluşmaktadır. Iç olanları: devlet, kentler ve senyörler arasındaki rekabetçi yarış esnasında, bu sonuncular hemen heryerde (Rusya hariç) egemen konumdadırlar. Kentlerin ve kentsel piyasaların erimesine, devletin zayıflığına karşı, el emeğinin (ve üretken toprağın da), feodalleri öne çıkartan bir şekilde ele geçirilmesi bir cevap olmaktadır. Angarya, Alman tarihçilerinin *grundherrschaft'a,* geleneksel senyörlüğe zıt olarak *gutsherrschaft* adını verdikleri şeyin hizmetinde muazzam bir motordur. XVIII. yüzyılda Silezya'da, tek bir yıl için 373.621 bir çift atla donanımlı sürüm angarya günü, 495.127 bir çift öküz koşumlu angarya günü sayılmıştır. Bu rakamlar Moravya'da sırasıyla, 4.282.900 ve 1.409. 114'tür.

Bu ağır rejim bir geceden ertesi sabaha yerleşmemiştir, tedrici ilerleme, alışma olmuştur ve şiddet de eksik kalmamıştır. Macaristan'da, Dosza ayaklanmasının bozguna uğratılmasının (1514) ertesinde, Verböcz kanunu *perpetua rusticitas*'ı, yani köylünün sürekli serf olduğunu ilân etmiştir. Bu aynı hüküm, bir yüzyıl sonra, Türklere karşı saldırı ve yağma halinde yaşayan köylüler olan Haydukların ayaklanmalarından sonra, 1608'de Eyaletler Birliği tarafından bir kez daha ilân edilecektir.

Nitekim köylünün fazlasıyla talepçi bir efendiye karşı silahı, kaçıştır. Gece olunca, arabası, karısı, çocukları, yığdığı eşyaları ve inekleriyle kaçan biri nasıl yakalanabilir? Tekerlekler biraz dönünce, köylü kendini yolunun üzerinde bulmakta, sefalet kardeşlerinin işbirliğinden yararlanmakta; sonra başka bir senyörluk malikânesinde veya kanundışı bir grup içinde hüsnü

kabul görmektedir. Otuz Yıl Savaşından sonra, Lusace'da terkedilen senyörlerin, *Landlag* nezdindeki şikâyet ve öfkeleri giderek artmaktadır. Hiç olmazsa, kaçaklara yardım edenler ve onlara kucaklarını açanların cezalandırılmalarını istemektedirler; bununla birlikte kaçakların kulaklarının, ya da burunlarının kesilmesi veya alınlarının kızgın demirle dağlanmasını talep etmektedirler. Dresden'de oturan Saksonya elektör prensinden bir *reskript* elde etmek mümkün değil midir? Fakat serflerin serbest dolaşımını yasaklayan hükümdar emirnamelerinin nihayetsiz listesi (Moravya'da 1638, 1658, 1687, 1699, 1712; Silezya'da 1699, 1709, 1714, 1720), yasamanın bu noktadaki çaresizliğini kanıtlamaktadır.

Buna karşılık, senyörler köylülüğü bazen çok geniş olan, kapalı ekonomik birimlerde bütünleştirmeyi başarmışlardır: Bohemya'nın Czerny kontlarını, Polanya'nın Radziwill veya Czartoriskilerini, Macaristan'ın şarap ve hayvan tüccarı kodamanlarını düşünün. Bu ekonomik birimler kendi içlerine kapalı olarak yaşamaktadırlar. Köylü uygulamada artık, zaten çok daralmış olan kentsel pazara ulaşamamaktadır. Köylü buraya ulaşabildiğinde, bunun amacı bazı ödentileri karşılayabilmek veya gene senyörün mülkü olan handa bir bardak bira veya bir kadeh alkol içebilecek kadar parayı kazanabileceği mübadeleleri yapmaktır.

Fakat nihayette, bu ekonomik birim kendine yeterli değildir, çünkü üst tarafından açılmaktadır. Eski zamanlarda olduğu gibi serflerin ve toprakların sahibi olan senyör buğday, odun, hayvan, şarap, daha sonraları safran veya tütün üretmektedir, ama bu üretim uzaktaki müşterilerin isteklerine göre biçimlenmektedir. Gerçek bir senyörlük kaynaklı buğday nehri, Vistül'den aşağı inerek, Gdansk'a ulaşmaktadır. Macaristan'dan uzaklara şarap ve canlı hayvan ihraç edilmektedir; Tuna eyaletleri İstanbul'un doymaz iştahına yönelik buğday ve koyunları göndermektedirler. İkinci serflik alanının heryerinde, *domaine* ekonomisi her şeyi kapsamakta, kentleri kuşatıp, onları boyunduruk altına almaktadır -kırın garip intikamı-.

Üstüne üstlük, bu domaine'ler kendi kasabalarına da sahip olmakta ve buraları endüstriyel girişimlere taban olmaktadır: tuğla atelyeleri, alkol tasfiyehaneleri, bira atelyeleri, değirmenler, fayans imalathaneleri, yüksek fırınlar (Silezya'da olduğu gibi). Bu imalathaneler hizmete yükümlü

kılınmış bir emek gücüyle birlikte, çoğu zaman bedava olan hammadde kullanmaktadırlar. Bu nedenden ötürü, bunlar muhasebe kayıtlarında gözükmemektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Avusturya'da senyörler dokuma imalathanesi kurulması işine katılmışlardır. Bunlar aşırı faal ve olanaklarının tamamen bilincindedirler; malikânelerinin *arrondierung'unun* aralıksız sürdürmekte, ormanlar üzerindeki haklarıyla, hüküm verme yetkisinden kaynaklanan ceza olanaklarını kötüye kullanmakta, tütün gibi yeni ürünleri devreye sokmakta ve ellerinin ulaşabildiği her küçük kenti boyunduruk altına almakta, bu kentlerin "duhuliye" resimlerini kendi hesaplarına geçirmektedirler.

Sorumuza geri dönüyoruz: ikinci serfliğin çoklu veçheleri içinde kapitalizme ilişkin olan ne vardır? Witold Kula'nın kitabı, hiçbir şey diye cevap vermektedir ve delilleri kesinlikle akla yatkındır. Eğer geleneksel kapitalist portresinden yola çıkarsanız, eğer bu temsili portreyi kabul ederseniz -aklileştirme, hesap, yatırım, kâr maksimizasyonu-, bu durumda, evet Polonyalı kodaman veya senyör kapitalist değildir. Ulaştıkları para düzlemi ile ayaklarının altındaki doğal ekonomi düzlemi arasındaki her şey, onlar için fazlasıyla kolaydır. Hesap yapmamaktadırlar, çünkü makine kendiliğinden işlemektedir. Üretim maliyetlerini azaltmak için tüm güçleriyle uğraşmakta, aslında sermayelerini oluşturan toprağın üretkenliğini artırmak, hatta aynı düzeyde tutmak için hiç de gayret sarfetmemekte, her tür reel yatırımı yapmayı reddetme, bedava emek gücü olan serfleriyle olabildiğince yetinmeye çalışmaktadırlar. Hasat miktarı ne olursa olsun, bu onlar için kârdır: bunu Danzig'te satıp, hemen Batı'nın genelde lüks olan mallarıyla değiştirmektedirler. 1820'lere doğru (yazarın meydana gelen değişmeleri saptayamamış olmasına rağmen), durum kendini tamamen başka bir şekilde ortaya koymuştur: mülk sahiplerinin çoğu, maliyeti ne olursa olsun, artık topraklarını, korumanın acil bir sorun haline geldiği bir sermaye olarak kabul etmeye başlamışlardır. Çok fazla miktarda beslenecek boğaz ve az miktarda etkin iş anlamına gelen serflerinden, mümkün olduğunca çabuk kurtulacaklardır; bunların yerine ücretlileri tercih edeceklerdir. "Ekonomik hesaplar" artık aynı değildir: işte bu hesap, geç de olsa, yatırım, maliyet ve net hasılayı karşılaştırma kaygısına sahip bir iş yönetiminin kurallarına uygun hale gelmiştir. Bu zıtlık XVIII. yüzyıl Polonyalı senyörleri, müteşebbisler safına değil de, feodal

senyörler safına yerleştirme konusunda, tek başına belirleyici bir kanıt olmaktadır.

Açıktır ki, bu kanıta karşı yürümek istemiyorum. Ama ikinci serflik bana, Doğu'nun içinde bulunduğu durumda kendi avantajlarını, hatta kendinin bir parçası açısından, varlık nedenini bulan bir kapitalizmin karşı-çehresi gibi gözükmektedir. Büyük mülk sahibi bir kapitalist değildir, ama Amsterdam veya başka bir yer kapitalizminin hizmetinde bir alet, bir işbirlikçidir. Sisteme katılmaktadır. Polanya'nın en büyük senyörü Gdansk tüccarından ve onun aracılığıyla, Hollandalı tüccardan avans almaktadır. Bir anlamda, XVI. yüzyılda koyunlarının yününü Cenevizli tüccarlara, daha kırpılmadan satan Segovyalı hayvan yetiştiricisiyle aynı alt konumdadır veya bu konumu, ihtiyaçları olsun veya olmasın, her zaman bir avans peşinde olduklarından; Avrupa'nın tümünde ve her dönemde, buğdaylarını küçük veya büyük her türden tüccara, daha ot halindeyken satan şu çiftçilerinkiyle aynıdır; örnekteki tüccarlar böylece yasadışı kârlar elde etmekte ve pazar kuralları ile fiyatlarından kaçma olanağı elde etmektedirler. Öyleyse senyörlerimizin, birbirlerine bağlanmış kişiler aracılığıyla, deniz yolu, nehir yolu ve karayollarının ölçülü lütfuyla seferber edilebilecek her şeyi kendi zevk ve ihtiyaçlarına göre, uzaktan elinde tutan bir kapitalizmin aktör ve ortakları arasında değil de, kurbanları arasında yer aldıklarını mı söyleyeceğiz?

Hem evet, hem hayır. Segovyalı hayvan yetiştiricisi veya sonuçta bir tefecinin hükmüne tabi olan buğday üreticisi ile, Gdansk piyasasında avantajını kaybetmesine rağmen, *kendi evinde* tamamen güçlü olan Polonyalı senyör arasında bir fark vardır. Senyör bu tam güçten, üretimi kapitalistin talebine uygun bir şekilde örgütlemek üzere yararlanmıştır: bu talep onu yalnızca, kendi lüks ürün talebinin işlevinde ilgilendirmektedir. 1534'de Alçak Ülkeler naibesine şöyle yazılmaktadır: “Polanya ve Prusya'nın bütün büyük senyör ve efendileri, yirmibeş yıldan beri, buğdaylarını Danzig'e bazı nehirlerden yollama ve bunları bu kentte sattırmanın yolunu bulmuşlardır. Ve bu durumdan ötürü, Polanya krallığı ve büyük senyörler çok zengin hale gelmişlerdir". Eğer bu metin, üzerindeki anlamıyla izlenecek olursa, *gentlemen farmer*'ların, Schumpeter tarzında müteşebbislerin varlığına inanılacaktır. Oysa hiç de öyle değildir. Gelip onların kapısını çalan, Batılı girişimci olmuştur. Fakat köylüleri ve

kentlerinin bir kısmını kendi hizmetine koşma gücüne sahip olan, tarıma ve hatta imalata, terim yerindeyse tüm üretime egemen olma gücüne sahip olan kimse Polonyalı senyördür -ve bunu kanıtlamıştır-. Bu gücü yabancı kapitalizmin hizmetinde olarak seferber ettiğinde, kendi de bu sistemde aktör haline gelmektedir. O olmazsa, ikinci serflik de olmaz; ve ikinci serflik olmaksızın, *ihraç edilebilir* tahıl üretiminin hacmi çok daha az olacaktır. Eğer senyör tüm *üretim araçlarına* el koymamış olsaydı ve öte yandan, tüm *mübadele araçlarını* kendinde toplayarak, o ana kadar oldukça canlı bir hale gelmiş olan bir pazar ekonomisini bal gibi öldürmeseydi, köylüler buğdaylarını yemeyi veya bunları pazarda başka mallarla değiştirmeyi tercih edeceklerdi. Bu feodal bir sistem değildir, çünkü W. Kula'nın da dediği gibi, senyör tüm geleneksel yolları kullanarak ticarileştirilecek buğday miktarını artırmaya uğraşmaktadır. Ama bu, İngiliz tarzında modern bir kapitalist tarım da değildir. Bu bir tekel ekonomisidir, üretim tekeli, dağıtım tekeli, bütün bunların hepsi, bizatihi güçlü ve tartışmasız bir şekilde kapitalist olan uluslararası sistemin hizmetindedir.

Kapitalizm ve Amerika Plantasyonları

Avrupa Amerika'da yeniden başlamaktadır. Bu onun için muazzam bir şanstır. Avrupa, Amerika'da çeşitliliği içinde yeniden başlamakta, bu da Yeni kıtanın çeşitliliğiyle çakışmaktadır.

Sonuç bir deney demetidir. Fransız Kanada'sında, yukarıdan inşa edilen bir senyörlük rejimi, daha işin başında iflas etmiştir. İngiliz kolonilerinde, Kuzey, İngiltere gibi özgür bir ülke olmaktadır -uzak gelecek ona aittir-. Fakat Güney kölecidir: tüm plantasyonlar, özellikle de Antiller'deki ve bitmez tükenmez Brezilya kıyılarındaki şeker kamışı plantasyanlarındaki rejimler kölecidir. Venezuala veya Brezilya içleri gibi hayvan yetiştirme alanlarında, kendiliğinden ortaya çıkan senyörlük rejimleri başarıya ulaşmaktadır. Yerli nüfusu fazla olan İspanyol Amerika'sı boyunca, feodal rejimler başarısız olmaktadır. Yerli köylüler İspanyal senyörlere teslim edilmişlerdir, ama hayat boyu geçerli olmak üzere verilen *encomiendas*, fief değil de, *beneficium* olmaktadırlar. İspanyol yönetimi fazlasıyla talepçi *encomiendas* dünyasını feodaliteye dönüştürmek istememiştir.

Bu deneyler içinde, bizi yalnızca plantasyonlar ilgilendirmektedir. Bunlar ikinci serfliğin malikânelerinden daha fazla olmak üzere, en

mükemmelinden kapitalist yaratılardır: para, kredi, trafikler, mübadeleler onları Okyunas'un Doğu kıyılarına bağlamaktadırlar. Her şeye Sevilla, Cadiz, Bordeaux, Nantes, Rouen, Amsterdam, Bristol, Liverpool, Londra'dan ve uzaktan komuta edilmektedir.

Bu plantasyonları kurabilmek için her şeyi yaşlı kıtadan getirmek gerekmiştir: beyaz ırktan efendiler, göçmenler; Kara Afrika'dan emek gücü (çünkü kıyı kesimlerindeki Kızılderililer yeni gelenlerin darbesine dayanamamışlardır); tütün hariç, bitkilerin bizzat kendileri. Şeker kamışı için, onunla birlikte, Portekizliler tarafından Madera ve Gine körfezinin uzak adalarına (Prens adası, Sao Tome) yerleştirilmiş olan şeker üretim tekniğini de ithal etmek gerekmiştir -bu ada dünyalarının ön-Amerikalar, ön-Brezilyalar olmalarına rağmen-. 1553'te amiral Coligny'nin ihtişam düşlerinin buraya sürüklediği Fransızların, Rio de Janeiro koyunda, şeker kamışı karşısındaki deneyimsizliklerden daha açıklayıcı hiçbir şey yoktur: şeker kamışını suya basmışlar ve sonunda bir cins sirke elde etmişlerdir.

Amerika'nın ilk şeker kamışı tarlaları, değirmenleri, "makinaları", *engenhas de assucar*'larıyla birlikte, 1550'ler civarında Brezilya Nordeste kıyılarına ve güneyde Sao Vicente adasına yerleşmişlerdir. Bu ilk şeker manzaralarının hepsi aynıdır. Aynalaşmış durgun sular, kıyıya ulaşan nehirler üzerinde taşıma kayıkları, karadaki yol benzeri güzergâhlar üzerinde gıcırtılı *carras de boi*, artı efendinin evi -*casa grande*-..., köle barakaları -*senzales*- ve şeker değirmeninin meydana getirdiği üçlü bunlar Recife ve Sao Salvador civarında hâlâ ayaktadır-. Efendi at üzerinde, gösterişli bir şekilde geçmektedir; ailesine hükmetmektedir -Kölelerin deri renklerinin durduramadığı bir adet serbestliği nedeniyle, ölçüsüz derecede geniş bir aile- ve kendine bağlı olanlar üzerinde, temyizi olmayan ürkütücü bir adalet uygulamaktadır; Lakedemonia'da veya Tarquinuslar Roma'sındayız.

Ayrıntılı hesaplara sahip olduğumuz için, Brezilya engenhas de assucar'ının bizatihi mükemmel bir yatırım olmadığını hemen söyleyelim. Gerçeğe belli bir yakınlıkta hesaplanan kârlar, %4-5 arasındadır. Ve daha kötü durumlar da vardır. Bu antik tarzdaki dünyada, yalnızca senhor de engenha pazar ekonomisine katılmaktadır: kölelerini satın almış, bir değirmen inşa etmek için borçlanmıştır, hasadını ve bazen de, gölgesinde yaşayan küçük

engenhos’ların üretimini satmaktadır. Fakat alçaktaki Sao Salvador veya Recife kentlerine veya Olinda senyörlük kentinin dibine yerleşmiş olan tüccarlara bağımlıdır. Bunların aracılığıyla Lizbon tüccarlarına bağlanmıştır; bunlar tıpkı Bordeaux veya Nanteslı toptancıların Santo Domingo, Maninique ve Guadeloupe’takilere yaptıkları gibi, fon ve mal avansında bulunmaktadırlar. Deniz ötesinin üretimine ve sürümüne Avrupa ticareti hükmetmektedir.

Şeker kamışı tarımı ve şeker endüstrisi, Antillere muhtemelen 1654’de, Hollandalıların gitmesinden sonra, Brezilya'nın kuzeydoğusundan kovulan Portekiz Marranoları tarafından getirilmiş olmalıdır. Ama şeker, Fransızların XVII. yüzyılın ortasından beri ellerinde tuttukları (1697 tarihli Hyswick antlaşmasından sonra yalnızca hukuken) Santo Damingo’nun batı kesimine, ancak 1680’lere doğru ulaşabilmiştir.

Gabriel Debien, batıdaki Leogane ile doğudaki Port-au-Prince arasında yer alan, en iyilerinden biri olmayan ada plantasyonlarından birini, ayrıntılarıyla tasvir etmiştir; denize çok yakın olan bu plantasyona, deniz tarafından bakıldığında, efendinin evi tepe üzerinde görülmektedir. Nicolas Galbant du Fort, harabeye dönen bu şeker imalathanesine, 1735’te sahip olmuştur. işletmeyi hale yola koymak için oraya gelerek, binaları elden geçirmiş, kamış alanlarını ıslah etmiştir. Yanda verilen ve 1753’te yapılmış olan kötü bir plan, okuyucuya bir plantasyonun ne olmuş olacağı hakkında fikir verecektir, ama sınırlar belirsizdir, engebeler üstünkörü gösterilmiştir, ölçeğe iyi uyulmamıştır. Su bir çaydan alınmaktadır -Court Bouillon çayı-. Bu çay bazen tehlikeli hale gelmektedir, ama adeta tamamen setlerle çevrelenmiştir. Efendilerin evi bir casa grande değildir: üç oda, beyaz kireç sürülmüş tuğla duvarlar, kamış başlarından yapılan bir açıklık, kocaman bir mutfak. iki adım ötede ambar. Daha ötede kâhyanın, gözeticinin ve muhasebecinin evi, bu adamın kalem ve rakamları işletme yönetimi için vazgeçilmez niteliktedir -işletmenin parçaları, bahçe, şekerhane, arıtımevi, değirmenler, fırın, “guildverie"-. Plantasyonumuz “beyaz" olarak kurulmuştur -yani yalnızca, beyazlatılmış ham şeker üretmektedir-, fakat guildverie’de köpük ve şurup damıtılmaktadır: burada üretilen *tafia* hemen orada satılmaktadır; Planda “casa" (kulübe), kesilmiş kamışlar taşıyan arabalar, köleleri ibadete, bundan daha çok çalışmaya çağıran çan, mutfak, hastane, köle kulübeleri (yüzden fazladırlar), nihayet kamış ekilmiş kara

halindeki bölümler (bir karo aşağı yukarı bir hektardan biraz fazladır) ve yiyecek (patates, muz, pirinç, darı, manyok, tatlı patates) yetiştirmeye ayrılan alanlar görülmektedir. Buraları bazen kölelere bırakılmakta, onlar da elde ettiklerinin bir bölümünü plantasyona satmaktadırlar. Boş bırakılan tarlaların -buraları yeni kamış ekimi için muhtemel ihtiyatlardır- çevresindeki savanalarda, sığırlar, katırlar ve atlar karınlarını olabildiğince doyurmaktadırlar.

Nicolas de Fort, Leogane’daki ikinci ikameti esnasında (1762-1767), çok parlak olmayan durumu düzeltmek için ıslah çareleri arayacaktır: hayvanlarım daha iyi besleyebilmek, entensif bir tarım uygulayabilmek için aşırı gübre kullanımı; bu tartışmalı bir uygulamadır. Fakat bunun karşıtı uygulama da, eleştiriden daha az kurtulmakta değildir: ekim alanlarının genişletilmesi, zorunlu olarak köle sayısının artması demektir. Oysa köle pahalıya malolmaktadır. Üstelik, plantasyon sahibi kendi yerine bir kâhya bıraktığında, bu kişi ne olursa olsun, üretimden yüzde bir pay aldığından, üretim miktarını maliyetlere aldırmadan artırmaktadır: mülk sahibi iflas ederken, o zenginleşmektedir.

Plantasyon sahibi “evi"ni, ister şeker, kahve, indigo, hatta isterse pamuk üzerine dayandırmış olsun, altın içinde yüzmemektedir. Kolani ürünleri Avrupa’da pahalıya satılmaktadır. Fakat ürün yılda bir kere elde edilmektedir; bunun sürümünü sağlamak ve bedelini elde edebilmek için zaman gerekmektedir. Oysa masraflar gündeliktir ve özellikle ağırdır. Plantasyon sahibinin kendi geçimi ve işletmesi için satın aldıkları, deniz yolundan, üstlerine taşıma maliyetleri ve özellikle de, tüccarların ve perakendecilerin canlarının istediği gibi saptadıkları kârlar binmiş olarak gelmektedirler. Nitekim “*Exclusif*, adaların yabancı ülkelerle ticaret yapmalarını yasaklamaktadır, bu adalar anavatanın tekeline teslim edilmişlerdir. Adalara yerleşmiş olan göçmenler de kaçakçılığa, ucuza mal teslimine ve verimli hilelere başvurmaktan kaçınmamaktadırlar. Fakat bu hileler ne kolay, ne de yeterlidir. 1727’de bir Fransız filosu aniden belirivermiştir. Martiniqueli bir tüccar “halk bundan çok rahatsız oldu, ama toptancılar durumdan keyiflendiler, çünkü (bu iki unsurun) çıkarlarımızın tamamen uyuşmaz olduğu söylenebilir". Armatörlerin hilelerinden kurtulmak zordur. Bunlar düşük fiyattan şeker almak üzere (zaten Savary bunu onlara açık açık tavsiye etmektedir), tropik sıcakların şarapları

muhtemelen ne zaman döndürüldüğünü ve böylece “nakit karşılığında alınabilecek hiçbir şeyin... kıtlığının çekilmediği" sırada yeteri kadar fıçıyla gelmeyi bilmektedirler. Üstelik, XVIII. yüzyıldaki yükselmeyle birlikte, fiyatlar kendiliklerinden şişmektedir. Demek ki bu dönemde adalarda, sonuçta her şey pahalıdır: yiyecekler, kap kacak, şeker için bakır kazan, Bordeaux şarapları, dokuma ürünleri, nihayet köleler. Nicolas Galbaud du Fort, 1763’te “hiçbir harcama yapmıyorum" diye yazmaktadır. Ertesi yıl ise, “akşam yemeğim biraz reçelli ekmekten ibaret" demektedir. Genç bir göçmen ise (13 Mayıs 1782) “Savaştan beri (Amerika savaşı) eskiciler bir çift ayakkabı için 3 (guruş) *gourde* alıyorlar ki, bu 24 *livre* 15 sol yapıyor ve ayakkabılarımı aylarca giymem gerekiyor. .. En kaba iplikten çarapların çifti 9 livre’e satılıyor. lş gömlekleri için olan kaba bez 6 livre ediyor. Dikilmişi 12 livre 6 soldür. Vasat bir şapkanın fiyatı 16 livre 10 sol’dür... Terziler bir elbise dikişi için 60 livre, bir ceket için 15 livre, pantalon için de bir o kadar alıyorlar. Yiyeceklere gelince... un için... (variline) 330 livre’e varana kadar, bir fıçı şarap için 6-700 livre, bir varil sığır eti için 150 livre, jambona 75 livre, mumun libresine 4 livre lO sol ödeniyor”. Kuşkusuz savaş durumu, ama Amerika denizlerinde savaş ve korsanlık seyrek rastlanılan şeyler değildir.

Plantasyon sahibi, ürünlerinin sürümü konusunda, eğer bunlar ülkede satılıyorsa, şekerin bol olarak imal edildiği sırada, fiyatları % 12, 15 ve 18 düşüren mevsimlik farklardan zarar görmektedir. Eğer anavatandaki bir komisyoncuyla çalışıyorsa, kendine ödeme yapılması için aylar, bazen yıllar boyunca beklemesi gerekmektedir, çünkü iletişim çok yavaştır. Beklemesi gereken fiyatlara gelince, koloni ürünleri piyasası -Avrupa’da örneğin Bordeaux’daki gibi- en spekülatif piyasalar arasında yer almaktadır. Tüccarlar yükselmeye ve düşmeye oynamayı adet haline getirmişlerdir ve perakendeciler daha iyi bir fiyat beklemek üzere, malı depoda tutmayı bir bahane haline getirmişlerdir. Bunların sonucunda, uzun beklemeler meydana gelmekte, bunlar plantasyon sahibi için nakit kıtlığı anlamına gelmekte ve bu yüzden borç alma zorunluğuyla karşılaşmaktadır. Eğer bir de, üstüne üstlük servete doğru ilerlediğini düşünüp, işe başlarken plantasyonunun ve kölelerinin tümünü veya bir kısmını satın almak üzere borçlanmışsa, çabucak alacaklılarının insafına tabi hale gelecektir.

Bordeauxlu toptancılar, komisyoncular ve armatörler, teknelerinin, kaptanlarının (bunlar çoğu zaman, teknenin yükünü onların hesabına satmakla yükümlüdürler) ambarlarının, kurtarıcı avanslarının hizmetlerini dayattıkları için, bu sayede, koloni zenginliklerini üreten mekanizmanın efendileri haline gelmişlerdir. Gündelik eylemi bakımından izlenebilen her göçmen çiftçi, bu durumu mektupları aracılığıyla anlatmaktadır. Örneğin, Santo Damingo'nun en iyi kesimlerinden birinde bulunan geniş Vazes plantasyonunda ortak olan Rabyler ve Dolleler, böylece 1787'de Brüksel'in büyük firması Frederic Romberg ve oğullarına, eli kolu bağlı teslim olmak zorunda kalacaklardır. Bu firmanın Bordeaux'daki şubesi, büyük limanın tüm hayatının sarsılmaz ekseni sayılmaktadır (tamamen yanlış olarak).

Kuşkusuz bütün bunlar elimizdeki global rakamlarla iyi bir uyum içinde değillerdir. Fransız kolani ticaretinin yarısının yapıldığı Bordeaux'da, ihracat bu kent tarafından Santo Domingo, Guadeloupe ve Martinique'den yapılan ithalatın üçte birini, sonra dörtte birini, daha sonra yeniden üçte birini temsil etmektedir. Aynı kaymalar Marsilya'da da vardır. Bu durumda bir çelişki yok mudur? Eğer mal bilançosu adaların böylesine lehineyse, tamamen refah içinde olmaları gerekir. Sonra, paranın telâfi olarak Fransa'dan gelmesi gerekir. Oysa, yalnızca Santo Domingo'dan söz edersek, bu ada sürekli olarak guruşlarının boşaltılmasına tanık olmaktadır; yakındaki İspanyal Amerika'sından kaçak olarak gelen bu guruşlar, adadan ancak geçmekte ve olağanüstü bir şey olarak, bu geçişten sonra Bordeaux'ya akmaktadırlar -1783'ten sonra muazzam miktarlarda olmak üzere. Bu paradoks, Fransız limanlarında bilançonun yerel fiyatlardan hesaplanmasından kaynaklanmakta değil midir? Eğer aynı hesap adalarda yapılsaydı, orada sürüme sokulan Fransız ürünlerinin, Bordeaux'dakinden daha yüksek bir tutara ulaştığı, oysa koloni ihracatının anavatana aktarılmadan önce daha düşük bir fiyatta olduğu görülürdü -üstüne taşıma, komisyon vb. harcamaları binmektedir-. Demek ki, iki rakam arasındaki açıklık azalmıştır. Ayrıca muhasebe sikkeleri arasındaki yapay farkı da işaret etmek gerekmektedir; "koloni livre"i anavatan livre'ine nazaran % 33 değer kaybetmiştir. Nihayet, göçmenlerin Fransa'da kalmış olan ailelerine ve toprakları başında oturmayan mülk sahiplerine gönderdikleri paralar, hesap bilançosunu etkilemektedir. Bu açıdan, her halükârda en önemli nokta mali olanı, yani faiz ödemeleri ve borç kapatmaları olmaktadır.

Sonuçta, tüm plantasyon sahipleri, onları büyük kârlardan uzak tutan bir sistemin kapanına düşmüşlerdir. Sicilya şeker imalathaneleri, daha XV. yüzyılda, Ceneviz kapitalizminin müdahalesi yüzünden veya sayesinde, Carmelo Trasselli'ye göre ilginç bir şekilde, para kaybetme makinaları haline gelmişlerdi. Geriye yönelik olarak, aslında çoğu aklı başında tüccarlar olan, birçok hayalperest plantasyon alıcısına karşı acıma duygusu uyanmaktadır. Grenoblelü bir tüccar olan Marc Dolle kardeşine şöyle yazmaktadır: "Sana bu (parayı) gönderebilmek için cüzdanımı nihayet boşalttım aziz dostum ve artık hiçbir serbest fonum kalmadı... Koyduğun payı (büyük bir plantasyon alımı için) sana geri öderken, servet yapacağımdan ve kendi payımı artıracağımdan emindim" (10 Şubat 1785). Hayal kırıklıkları arkadan gelmektedir. Daha önce kendilerinden söz ettiğimiz Pellet kardeşler, servetlerini plantasyon sahibi olarak değil de, Martinique'den itibaren giriştikleri işlerde tüccar olarak -önce dükkâncı, sonunda büyük toptancı- sağlamışlardır. Engelin doğru tarafında durmayı ve Bordeaux'ya ve onun egemen konumlarına zamanında dönmeyi bilebilmişlerdir. Oysa, kendi piyasalarındaki tüccarlara olduğu gibi, Danimarka veya İngiliz adalarındaki plantasyon girişimlerine kredi açmakta beis görmeyen Amsterdamlı kreditörler, ipotek ettikleri plantasyonların birgün sahibi haline gelmek gibi, tatsız sürpizlerle karşılaşmışlardır.

Jamaika Plantasyonları

İngiliz Jamaika'sının durumu, Santo Domingo için söylediklerimizle uyum içindedir. İngiliz adasında da *casa grande, the great house*, zenci köleler (bir beyaza karşılık 9 veya 10 tane), şekerkamışının heryerde hazır ve nazır olması, tüccarlar ve gemi kaptanlarının sömürüsü, sterling liradan daha düşük bir ada lirası (bir İngiliz lirası 1,4 Jamaika lirası etmektedir), bu kez İngiltere'nin kurbanı olduğu korsanlık ve yağmalar (saldırgan bu sefer Fransa'dır, ama Karayipler denizinde ne biri, ne de diğeri henüz son sözü söylemektedir) gene karşımıza çıkmaktadır. Bazen komşu kıyı ve adalardan gelenlerin de katıldığı, ada dağlarına çıkan kaçak kölelerin (kestaneler) meydana getirdiği yaralar ve tehlikeler de aynıdır. Durum bu açıdan, 1730-1739 arasındaki *Maroon War* esnasında çok kritik hale gelmiştir.

Eski ölçeklere göre geniş olan bu ada, özellikle büyük şeker atılımına tanık olan 1740-1760 yıllarından itibaren olmak üzere, büyük malikânelerin

kolaylıkla geliştiğine tanık olmuştur. Fransız adalarında da olduğu gibi, bu gelişmeden sonra, çoğu zaman küçük plantasyonlarda, bizzat kendileri tütün, pamuk, indigo yetiştiren ilk göçmen aileleri geri plana düşmüşlerdir. Şeker kamışı büyük yatırımlar gerektirmektedir. Bu, sermaye sahipleri ve büyük malikânelerin tahta çıkmasıdır. Hatta istatistiklerden, herhalde Santo Domingo'dakinden daha geniş ve daha fazla köle içeren, daha zengin bir malikâne izlenimi edinilmektedir. Ama, İngilizler veya Amerika'daki İngiliz kolonileri tarafından tuzlu et ve unla iaşe edilen ve şeker üretiminin yarıdan fazlasını İngiltere'ye vermekle yükümlü adanın, bu teslimatı Santo Domingo ve diğer Fransız adalarından daha pahalıya gerçekleştirdiği bir olgudur.

Jamaika her halükârda, tıpkı diğer şeker adaları gibi bir zenginlik yaratma makinası, zenginlerin hizmetinde kapitalist bir makinadır. Aynı nedenler aynı sonuçları doğurduğundan, her şey hemen hemen Santo Domingo'daki gibi cereyan etmektedir, yani kolonide üretilen zenginliğin büyük bölümü anavatan zenginliğine katılmaktadır. Plantasyon işletmecilerinin kârları en fazla % 8-10 civarında olmalıdır. İthalat ve ihracat ticaretinin esas kısmı (yalnızca İngiltere'den itibaren yapılan köle ticaretinin kârlarından söz etmeden) "krallığa dönmekte ve orada dolaşıma girmekte" ve ona "tıpkı Amerika kolonileri Cornwall'e bağlıymışlar gibi, ulusal ticaretinkiyle" aynı kârları sağlamaktadır. Bu açıklamalar, İngiliz ekonomik hayatı için, West India Islands'ın yararının savunucusu olan ve bu arada, bilanço rakamlarının yanıltıcılığına güçlü bir şekilde dikkat çeken Burke'e aittir.

Gerçekte, Jamaika'nın *ticari* bilançosu, koloni lirası cinsinden hesaplansa bile, ada lehine çok küçük bir avantaj çıkartma (1.335.000'e karşılık, 1.336.000), ama ithalat ve ihracat tutarının en azından yarısı, görülmeyen bir şekilde anavatana geri dönmektedir (taşıma, sigorta, komisyon, borç faizi, adada oturmayan maliklere fon transferi). 1773'te İngiltere'nin toplam kârı, yaklaşık 1,5 milyon sterling lira olacaktır. Bordeaux'da olduğu gibi, Londra'da da koloni ticaretinin kârları ticarethanelere, bankalara, devlet fonlarına dönüşmektedir: bunlar, en faal temsilcilerinin avam ve Lordlar kamarasında yer aldığı, güçlü aileleri desteklemektedirler. Heryerde birkaç çok zengin göçmen ailesi bulunmaktadır, fakat sanki raslantıymış gibi, bunlar yalnızca plantasyon işletmemekte, borçlu diğer plantasyon işletmecileri karşısında bankacı rolü oynamaktadırlar, bunlar eğer

plantasyon ürünlerini ticarileştirmekle, orada gerekli alımları yapmakla ve Jamaikalılara komisyoncu olarak hizmet etmekle kendi öz çocuklarını görevlendirmemişlerse, Londra tüccarlarıyla aile bağları kurmaktadırlar. Sonuçta bu aileler, şeker üretiminin, toptan ticaretin, komisyonculuğun ve bankacılığın kârlarını kendilerinde toplamaktadırlar. Eğer bunlar Londra'ya yerleşerek, adalardaki malikânelerini uzaktan yönetirken, İngiltere'de yalnızca toptan ticaret alanında değil de, aynı zamanda öncü bir tarım ve çeşitli endüstrilerde geniş ölçekli yatırım yapıyorlarsa, bunda şaşılacak bir yan yoktur. Bu plantasyon işletmecileri, tıpkı Pelletler gibi, kolonilerden para kazanabilmek için, anavatanda iş yapmanın gerekli olduğunu anlamışlardır.

Virginia tütününü veya Küba hayvan sürülerini veya 1728'de Caracas kumpanyasının kuruluşuyla birlikte, Venezuala kakaocularını gündeme getirerek, gösterime yeniden başlamak gerekir mi? Bunu yapmak, aynı mekanizmaları bulmak olacaktır. Eğer bu tekdüze öyküden kurtulmak isteniyorsa, Avrupa tüccarlarının ilgili dikkatlerinin uzağındaki vahşi Amerika'ya, herkesin kendi macerasını yaşayıp, tek başına yerden bittiği yerlere gitmek gerekir: ülkenin iç kesimlerine yönelik olan, altın ve köle peşindeki seferler olan *bandeiros'un* yola çıktıkları Sao Paolo civarında Brezilya'ya; muazzam büyükbaş sürülerinin sıkışıp kaldıkları, çitli alanların yer aldığı "mercan nehri" *orio dos currais* Sao Francisco vadisi boyunca, Bahia'nın arkasında; "Avrupalı" kaderinin ilk anlarındaki Arjantin pampasına; veya İspanyol kökenli senyörlerin, çok sayıda sürü hayvanının ve atlı çobanların (Kızılderili, beyaz veya melez), güçlü efendi aileleriyle birlikte gerçek bir senyörlük toplumu yarattıkları Orenoko havzasının İlanos'u boyunca, Venezuala'nın güneyine gitmek gerekmektedir. Antik hatta ilkel tarzdaki bir "kapitalizm" (burada hayvan paraya eşittir), burayla bir an için ilgilenen Max Weber'i keyiflendirecek bir şekilde, oluşmuştur.

Avrupa'nın Kalbine Geri Dönüş

Kıtanın, Hamburg-Venedik hattının ötesinde kalan batı ucuna, "Avrupa'nın kalbi" adını veriyorum. Bu ayrıcalıklı Avrupa kendini kentlerin, burjuvazilerin, zengin adamların ve kapitalizm Batı'nın çok eski kırlarının faaliyet ve yapısına yüzlerce yoldan bulaşmasın diye girişimcilik yapan senyörlerin sömürüsüne, geniş ölçüde sunmaktadır.

Aydınlık bir şemayı ortaya çıkartabilmek üzere, acaba matematikçiler gibi davranmak ve problemi çözülmüş saymak mümkün müdür? Köylü ve senyörlük Avrupa'sında kapitalizm kendini her adımda kazanç sağlayamayan, ama bazı özel bölgelerde kazanca ulaşabilen, yeni bir düzen olarak sunmaktadır. Öyleyse yola bu bölgelerden, başarıya ulaşmış olan bu deneylerden çıkalım, çünkü çözümünü aradığımız sorun, buralarda çözülmüştür.

İşe başlarken akla gelen model, İngiltere'dir. Burada bu örnek üzerinde fazla durmayacağız, çünkü ileride ona geri dönme fırsatımız olacak. Başlıca çehrelerine indirgenmiş olarak, İngiliz modeli yalnızca, ele alacağımız belirgin örnekleri konumlandırmak üzere, atıf çerçevesi olarak işe yarayacaktır. Bu İngiliz devriminin adanın tümünü alt üst etmediği açıktır; ülkede büyük trafiklerin dışında kalan geri bölgeler, hatta 1779'da bile köhne bir yapıya sahip olanlarının yanı sıra, bu gibi alanlara Essex ve Suffolk gibi çok ilerlemiş kontluklarda bile rastlanmaktadır.

Yeniliğin tartışmasız bir şekilde öne çıktığı bir bölgeyi, örneğin East Anglia'daki Norfolkshire'i örnek olarak alalım. *Encyclopedie'deki "culture"* maddesinde, Veron de Forbonnais, tam da Norfolk çerçevesinde olmak üzere, örnek olarak önerdiği bir tarımsal ekonominin harikalarını tasvir etmektedir: topraklara kireç suyu verme, marna katma, *paring* (yani çimlerin yavaş yakılmasıyla külleme), otlu köklerin devreye sokulması, yapay çayırların genişlemesi, drenajın geliştirilmesi, toprakların daha iyi gübrelenmesi, seçmeci bir hayvan yetiştiriciliğine gösterilen ilgi, *çitlenmiş* alanların gelişmesi ve buna bağlı olarak mülklerin genişlemesi; bu mülklerin, sınırlarını belirleyen çitlerle çevrelenmeleri; bu durum, bu cins İngiliz kırlarının koru gibi olan manzarasını yaygınlaştırmış ve artırmıştır. Ele alınması gereken başka çizgiler: aletlerin aşırı bolluğu ve çeşitliliği, bir toprak aristokrasisinin iyi niyetliliği, eskiden beri büyük kiralık çiftliklerin varlığı, kapitalist yönetim zincirlerinin erkenden yerleşik hale gelmesi, kredi kolaylıkları, hükümetin işbirliği, gene aynı hükümetin pazarların gözetim ve düzenlenmesinden çok, verimlilikler ve kentlerin iaşesiyle meşgul olması ve bir eşel mobil sistemi aracılığıyla, tahıl ihracını teşvik edip, sübansiyonlaması.

Bu evrimin sonuçları bakımından en kalın çizgili olan kıstasları şunlardır:

1) silinmesi erkenden başlamış olan bir scnyörlük sisteminin, ileri gitmiş İngiliz kırlarında yok olması. Marx vurgulu bir şekilde şöyle kaydetmektedir: "Stuartlar restorasyonu döneminde, toprak malikleri... toprağın feodal düzenini ilga ettiler, yani bu toprak üzerindeki serflikleri kaldırarak, bunun karşılığında devletin köylülerden ve halkın geri kalanından vergi almasına hak tanıyarak, tazminat verdiler ve feodal ünvanlar nedeniyle elde tuttukları mülkleri, modern anlamındaki özel mülkiyet olarak talep ettiler”. Bu geleneksel hayata karşı bir süpürge darbesi olmuştur;
2) kırsal mülklerin kapitalist kiracılara aktarılması; bunlar tarlaların yönetimini artık kendi sorumlulukları içinde yürütmektedirler;
3) proleter kılığına bürünen, ücretli işçilere başvuru: bunlar artık işverenlerine yalnızca emek güçlerini satmaktadırlar;
4) dikine işbölümü: mülk sahibi toprağı terketmekte ve kira bedelini almaktadır; kiracı çiftçi müteşebbis rolünü oynamakta; ücretli işçi işi sağlamlaştırmaktadır.

Eğer bu kıstasları akılda tutarsak, kıtanın tarihinde, İngiliz modeline az veya çok benzeyen örnekler buluruz; bu durum, tıpkı ona refakat edecek olan Sanayi Devrimi gibi, Tarım Devrimi’nin de bir Avrupa olgusu olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu örneklerin ele alınma sırasının: La Brie (XVII. yüzyıl), Venezia (XVIII. yüzyıl), Roma Campagna’sı (XIX. yüzyıl başı), Toskana (XV.-XVI. yüzyıllar) bizatihi bir önemi yoktur. Ve niyetimiz bu farklı örnekleri kendilerinde incelemek, ne de Avrupa için tüketici bir liste çıkartmak değildir. Sadece bir akıl yürütme taslağı çizmek istiyoruz.

Paris Yakınlarında: XIV. Louis Döneminde La Brie

Paris çevresinde, kentsel mülkiyet yüzyıllardan beri köylü ve senyör topraklarını kemirmektedir. Kırsal bir eve sahip olmak, bunun aracılığıyla düzenli bir iaşe sağlamak: buğday, kış arefesinde odun, kümes hayvanları, meyvalar; nihayet kent kapısında giriş resmi ödememek (çünkü, mülkiyet usulüne uygun olarak tescil edilirse, bu hak bir kuraldır); bütün bunlar, özellikle *hausvdterliteratur'un* lüzumundan fazla yaygınlaştığı Almanya’da, ama Fransa’da da olmak üzere, heryerde iyi bir ev ekonomisine ilişkin elkitaplarının geleneği içinde yer almaktadırlar. Charles d’Estienne tarafından yazılıp, 1564’te yayınlanan, damadı Jean Liebart tarafından

gözden geçirilen *L'Agriculture et la maison rustique* (Tarım ve köy evi) adlı kitap 1570-1702 arasında 103 kere basılacaktır. Bazen meyvalık, bostan, çayır biçiminde küçük tarlalar, bazen de gerçek kırsal mülkler halinde olan burjuvazinin toprak alımları, tüm büyük kentlerin çevresinde görülmektedir.

Fakat Paris'in kapılarındaki, toprakları milli La Brie yaylasında, bu oluşumun başka bir anlamı vardır. Kentsel mülkiyet, soylu veya burjuva bir *büyük* mülk, burada daha XVIII. yüzyıldan önce yayılmaktadır. "Niyabet döneminde Vaux-le-Vicomte şatosunda oturan" Villars dükü "sahip olduğu 220 *arpent* topraktan yalnızca 50'sini kişisel olarak işletmektedir. .. *Commune* fiefini (Ecrenne köyü) elinde tutan, mukim burjuva, 332 *arpent* sahibidir... kendine yalnızca 21 *arpent* çayırın işletmesini ayırmıştır". Böylece, bu mülkler uygulamada malikleri tarafından yönetememektedirler; bunlar, çoğu zaman birçok mülk sahibinin (beş, altı, bazen sekiz) topraklarını kendilerinde toplayan büyük kiracılar tarafından işletmeye sokulmaktadırlar. Onların işletmelerinin merkezinde, bugün bile hâlâ varolan büyük çiftlikler yükselmektedir. Bunlar "karışık dönemlerin anısı olarak yüksek duvarlarla çevrelenmiş... esas büyük iç avlunun etrafında dağılmış binalarıyla yer almaktadırlar... Bunların herbirinin çevresinde birkaç küçük ev yer almakta, bunlar da bahçeler ve biraz tarlayla çevrelenmiş olmaktadır; (bu evlerde) emeklerini kiracı çiftçiye kiralayan işçiler barınmaktadır".

Bu işaretlerden, İngiliz devriminin yerleştirdiğiyle aynı olan "kapitalist" bir örgütlenme tanınır hale gelmektedir: mülk sahibi, büyük kiracı çiftçi, tarım işçileri. Bunun yanında önemli olan, teknik açıdan hiçbir şeyin, XIX. yüzyıla kadar değişmeyeceğidir. Öylesine ki, bu üretim birimlerinin yetersiz örgütlenmeleri, tahıl üretiminde uzmanlaşmaları, öztüketim payının yüksekliği ve toprak kiralarının yüksekliği, onları buğday rayiçlerine karşı aşırı hassas hale getirmektedir. Melun piyasasında iki, üç puanlık düşüş hemen güçlük getirmektedir; hatta kötü hasatlar veya düşük fiyatlar birbirlerini biraz fazlaca izlerse, iflas bile gelmektedir. Bu kiracı çiftçi de, onu daha şimdiden bir müteşebbis haline getiren, yavaş yavaş biriktirilmiş bir sermayeye sahip olan, yeni bir kişidir.

Un savaşının asileri her halükârda yanılmamışlardır: Paris ve çevresinde, öfkelerini büyük kiracı çiftçilere yönelteceklerdir. Bunun en azından iki

nedeni vardır: bir yandan, hasetlere yol açan büyük işletme, hemen her zaman bir kiracı çiftçinin eseridir; öte yandan bu kişi köy dünyasının gerçek efendisidir ve hatta bu efendiliği, kendi toprağında ikamet eden ve belki de daha az etkin olan senyörün- künden de büyüktür, çünkü o köylü hayatına daha yakındır. Bu kiracı çiftçi hem tahıl stokçusu, hem iş dağıtıcısı, hem borç veren veya tefeci, hem de çoğu zaman mülk sahibi tarafından “senyörlük hakları”nı toplamakla görevlendirilmiş kişidir. “Tüm Paris bölgesinde (bu kiracı çiftçiler) Devrim gelince, eski efendilerinin mallarını sevinçle satın alacaklardır”. Burada tam da, içten büyümeye uğraşan bir kapitalizm söz konusudur. Biraz sabır, ve her şey onun başarısı yönünde gelişecektir.

Eğer bu büyük kiracı çiftçileri daha iyi görebilme; hayatlarını tanıyabilme; hizmetkârlarına, seyislerine, işçilerine, arabacılarına karşı davranışlarını *de visu* yargılama olanağımız olabilseydi, yargılarımız daha da açık olurdu. Bu bize, 1776’da bugünün Yonne ilindeki Druyes-les-Belles-Fontaines’de doğan, sonra Devrim arefesinde, Devrim ordusunun servisleriyle çabucak bağlantı kuran, Coulommiersli büyük bir at tüccarının hizmetinde çalışan, Yüzbaşı Coignet’nin *Defterler*’inin önce sunduğu, sonra sakladığı fırsattır. Yanında çalıştığı bu tüccarın çayırları, sürülü çayırları, kiracı çiftçileri vardır, ama yüzbaşının anlatısı bize onun gerçek konumunu yargılama olanağını vermemektedir. Her şeyden önce bir tüccar, kendi topraklarını işleyen bir kişi, yoksa topraklarını kiraya vermiş bir rantiye midir? Herhalde aynı anda üçü birdendir. Herhalde şu tuzu kuru, palazlanmış köylülerin ortamından çıkmadır. Hizmetkârlarına karşı babacan, sevecen tavrı, herkesin çevresinde toplanıp, efendiyle karısının başta oturdukları masa, “kar gibi beyaz ekmek”, bütün bunlar çok anlamlıdır. Genç Coignet bölgenin büyük çiftliklerinden birini ziyaret eder, süthanede heyecanlanır, "heryerde musluklar”; her şeyin temizlikten parladığı *yemekhane:* mutfak aletleri, banklar gibi cilalanmış masa. Evim hanımı “her onbeş günde bir, bir araba peynir satıyorum; 80 ineğim var” demektedir. Ama ne yazık ki bu imgeler yüzeysel kalmakta ve bu satırları yazan eski asker, anılarının içinde acele etmektedir.

Venedik ve Terra Ferma

Venedik *Terra Ferma'daki* topraklarının fethinden sonra, XV. yüzyılın başında büyük bir tarımsal güç haline gelmiştir. Bu fetihten önce, örneğin zengin Padova vadisindeki 'Brenta ötesi''nde olduğu gibi, Venedik yurttaşlarının sahip oldukları topraklar vardır. Fakat, XVI. yüzyılın sonuyla birlikte ve özellikle, XVII. yüzyılın ilk onyıllarının bunalımından sonra yurttaş zenginliği, gerçek bir alt üst oluşla, toptan ticareti bırakmış ve tüm ağırlığı tarımsal işletmeye doğru kaymıştır.

Venedikli yurttaş toprağını çoğu zaman köylü mülkiyetinin aleyhine kazanmıştır -uzun ve bayağı hikâye-, öylesine ki, daha XVI. yüzyıldan önce, mülk sahibi, ailesi veya mallarına karşı işlenen kamusal suçlar sık hale gelmişlerdir. Venedikli yurttaş, *Terra Ferma*’nın fethi sırasında, Signoria’nın giriştiği müsadereler ve onları izleyen satışlardan da yararlanmıştır. Ve bataklık alanların kanallar ve setler aracılığıyla kurutulmasına olanak veren, hidrolik çalışmalar sayesinde, giderek daha fazla yeni toprak tarıma kazanılmıştır. Bu ıslah çalışmaları, devletin işbirliği veya gözetimi ve köy cemaatlerinin her zaman lafta kalmayan katılımlarıyla, tipik kapitalist işletmelerdir. Işıklar yüzyılındaki bu uzun deneyin sonunda, eğer boş Venezia, dayanıklı bir tarımsal devrimin merkezi haline gelip, açıkça hayvancılığa ve et üretimine yöneldiyse, bunda şaşılacak bir yan yoktur.

Adige’nin ötesindeki Anguillara köyü yakınlarındaki Rovigo’da, eski yurttaş ailesi Tironlar, böylece tek bir kiracıya verdikleri 5.000 ha. toprağa sahiptirler. 1750’de burada 360 kişi (177’si sürekli, 183 tanesi *salariati* statüsünde, kısa süreli işe alınmış olarak), en fazla 15 kişilik takımlar halinde çalışmaktadırlar. Demek ki kapitalist bir işletmedir. Jean Georgelin bu kelime hakkında “bir anakronizmaya yol açmıyoruz” diye yazmaktadır. Kelime XVIII. yüzyılda Venezia’da (ve Piemonte’de) gündelik olarak kullanılmaktadır. Bergamo bölgesindeki yan cahil belediye başkanları -yazılan bunu kanıtlamaktadır-, Bergama *podesta*'lığı tarafından yapılan ve “*vi sono capitalist qui*?" sorusunu içeren ankete, hiç tereddütsüz evet cevabını vermektedirler. Ve bunlar kapitalist olarak, dışarıdan gelip, kendi sermayeleriyle köylüleri çalıştıran kişileri anlamaktadırlar.

Anguillara bir cins tarımsal imalathanedir. Burada her şey kâhyanın gözetimi altında cereyan etmektedir. Ekip şefleri işçileri bir an bile boş

bırakmamaktadırlar; bunların günde yalnızca bir saat dinlenme haklan vardır: gözetmen bu süreyi *orolagio alla mano* denetlemektedir. Her şey metot ve disiplinle yönetilmektedir: çukurların, güvercinliklerin bakımı, dutluklar, meyva damıtılması, balık havuzları, 1785'te patates tarımının erkenden yerleştirilmesi, Adige'nin tehlikelerinden kurtulmak, hatta ondan yeni topraklar kazanmak üzere setler. "Mülk kışın bile, uğuldaması sona ermeyen bir arı kovanıdır": çapa, pulluk, kazma, saban kulağı ile çalışılmaktadır, ama derin sürümler de yapılmaktadır; özellikle buğday (hektara 10-14 kentallik verim), mısır, kenevir tarımı yapılmaktadır; nihayet yoğun büyükbaş-ve koyun yetiştiriciliği vardır. Büyük verimler, yani büyük kârlar, tabii ki yıllara göre değişken olmak üzere. 1750'deki bunalım yılında, kâr (fon amortismanı hesaba katılmaksızın) % 28,29'dur. Ama mükemmel bir yıl olan 1763'te % 130'dur! La Brie'nin iyi topraklarında, 1656-1729 arasında, iyi yıl başına kâr, eğer hesaplar doğruysa, % 12'yi ancak aşabilecektir.

Yakınlarda saptanan bu olgular, Venediğe ilişkin bakış açımızı gözden geçirmeye zorlamaktadır. Yurttaş servetinin *Terra Ferma'nın* dutluklarına, pirincine, buğdayına ve kenevirine dönmesi, XVI. yüzyılın sonundan itibaren güç ve raslantısal hale gelmiş olan toptan ticaretin terkinden sonra -tüm tehlikelerle birlikte, Akdeniz'de korsanlığın artışı-, yalnızca bir sığınak yatırım değildir. Zaten Venedik yabancı teknelerin sayesinde, sık ziyaret edilen bir liman, belki de XVIII. yüzyılda bile Akdeniz'in en sık ziyaret edilen limanı olarak kalmaya devam etmektedir. Demek ki işler, bugünden yarına kesilmemiştir. Venedik sermayesini toprağa yönelten, tarımsal fiyat ve kârların yükselmesi olmuştur. Gerçekten de, burada toprak sahibini soylu kılmamaktadır; yalnızca yatırım, plasman, gelir söz konusudur. Herhalde zevkler de: Venedik zenginleri, eğer Goldoni'nin çağında kentteki-saraylarını terkederek, gerçek kırsal saraylar olan villalarına gittilerse, bu bir bakıma da moda meselesidir. Sonbaharın başında, zenginlerin Venediği boşalmaktadır, "kır eğlenceleri, köy baloları, açık hava ziyafetleri aranmakta ve başarılı olmaktadır". O kadar çok tasvir ve anlatı bize bunları söylemiştir ki, bunlara inanmak gerekir: bu fazlasıyla güzel evlerde her şey "yapay"dır; süslü salonları, aşırı zengin sofraları, kanserleri, tiyatro oyunları, bahçeleri, labirentleri, biçim verilmiş bitkiden çitleri, heykellerle çevrelenmiş gezinti yolları, aşırı bolluktaki hizmetçileri, bizi büyüleyen bir

filmin görüntüleri. Sonuncu görüntü, komşularını ziyaret ettikten sonra, gece olurken köpeği, hizmetçileri yanında olduğu halde, “yolu bir fenerle aydınlatan... manastır başrahibinin koluna yaslanmış olarak” eve dönen büyük hanıma ait alanıdır. Ama, acaba bunlarla bu masalsı evlerin her şeyi görülmüş olmakta mıdır? Bu evlerin kendi tahıl ambarları, kendi presleri, kendi mahzenleri vardır; bu evler aynı zamanda kırsal sömürü merkezleri, gözetim yerleridir de. 1651 yılında Venedik’te, *L’economia del cittadino in villa* gibi anlamlı bir ad taşıyan bir kitap çıkmıştır; serbest bir çeviriyle “burjuvanın tarlalardaki ekonomisi”. Bir tabip olan yazar Vincenzo Tanara, o zamana kadar yayınlanan en iyi kır kitabını yazmıştır. Kitapta, topraklarına gelen yeni mülk sahiplerine yönelik aklı başında tavsiyelerde bulunmaktadır: villa’sının yerini, iklim koşullarını ve civardaki su kaynaklarını olabildiğince iyi seçsin. Yeşil sazan, tatlısu levreği, bıyıklı balık yetiştirmek üzere bir gölcük kazdırsın: gerçekten de, aileyi ucuza beslemek ve tarımsal işçiler için düşük maliyetli bir *companatico* bulmanın daha iyi yolu olabilir mi? Çünkü kırda başkalarını çalıştırmak da söz konusudur, özellikle bu söz konusudur.

Demek ki, Andrea Tron’un dostu Andrea Quirini’ye yazdığı ilginç mektupta (22 Ekim 1743), büyük bir yanılsama payı vardır. Mektubu yazan genç yurttaş, Hollanda ve İngiltere’de uzun süre ikamet etmiştir. “Sana onların (onun gibi yurttaş olan, Venedik yönetimindeki kişiler) ... istedikleri kararnameyi çıkartmalarına rağmen, ülkemizdeki ticaret konusunda asla hiçbir yere ulaşamayacaklarını söyleyeceğim... En zenginlerin ticarete katılmadığı hiçbir ülkede, devlete yararlı bir ticaret yoktur. Venedik’te soyluluğu, parasını ticarete yatırma konusunda ikna etmek gerekir... şu anda bu konuda onları ikna etmek olanaksızdır. Hollandalıların hepsi tüccardır ve bu onların ticaretinin serpilmesinin başlıca nedenidir. Bu aynı zihniyetin... ülkemize nüfus etmesi halinde, büyük bir ticaretin hemen yeniden dirildiği görülecektir”. Ama yurttaşlar sakin, keyifli ve onları rahat ettiren bir gelir sağlayan bir meşguliyetten vazgeçerek, neden iyi yerlerin artık serbest olmamasından ötürü, karları muhtemelen daha düşük ve rastlantısal olan deniz maceralarına atılsınlar ki? Gerçekten de, iplerinin artık yabancıların elinde olduğu veya Venedikli Yahudiler ile *cittadini* burjuvazisi tarafından tutulduğu, Doğu Akdeniz ticaretini yeniden ele geçirmek, onlar için güç olacaktır. Ama genç Andrea Tron gene de yanılmamıştır: toptan ticaret ve

para ticareti işini kentin “en zenginleri” olmayanlara terketmek, Venediğin eskiden başrolü oynadığı uluslararası büyük partiden çekilmek demektir. Eğer Venedik ile Cenova’nın kaderleri karşılaştırılacak olursa, San Marca’nun kenti uzun *dönemde* kesinlikle en iyi seçimi, kapitalist tercihi yapmıştır.

Roma Campagna’sının XIX. Yüzyıl Başındaki Kural Dışı Örneği

Geniş Roma Campagna’sı, yüzyıllar boyunca birçok kereler çehre değiştirmiş olmalıdır. Neden? Herhalde, orada boşluk üzerine inşa ediliyor olmasından. Simonde de Sismondi, burayı 1819'da bizim hesabımıza görmüş ve işbölümünün hayranlık verici bir örneği olarak tasvir etmiştir. .

Yırtık pırtık elbiselere ve koyun pöstekilerine bürünmüş birkaç atlı çoban; birkaç sürü, birkaç kısrak ve tayları ve, birbirlerinden iyice uzaklarda, tek başlarına duran geniş çiftlikler... İşte bunlar göz alabildiğine boş bir kırda, olağan durumda canlı olarak farkedilen şeylerin tümüdür. Ekili alan yoktur, köy yoktur, böğürtlenler, katır- tırnakları, vahşi ve rengârenk bir bitki örtüsü, boş toprakları sürekli olarak, ama yavaş ve inatçı bir şekilde yeniden işgâl etmektedirler, böylece otlakları da yok etmektedirler. Bu bitkisel vebayla mücadele edebilmek için, çiftçi, düzenli aralıklarla topraklarını yeniden tarıma açmaya, bunların arkasından da buğday yetiştirmeye uğraşmak zorundadır. Bu, otlakları uzunca bir süre devam edecek şekilde yeniden oluşturmanın bir yoludur. Fakat köylüleri olmayan bir bölgede, toprak açmadan hasata varana kadar, bu olağandışı yılların ağır çalışmalarını yürütmek nasıl mümkün olabilir?

Çözüm, yabancı bir işgücüne geri dönmektir: “adlarını başka hiçbir dile aktarmanın...” mümkün olmadığı farklı “on işçi tabakasından" daha fazlası... (Bazı işler için) Sabine dağlarından inen gündelikçiler; (başka işler için) Marche ve Taskana’dan gelen işçiler; işçilerin çoğu özellikle Abruzzelerden gelen uyruklar olmaktadır; nihayet *pailler* (değirmen taşı) yapımı için... Roma meydanlarındaki boştagezerler *(piazzaiuoli di Roma)* istihdam edilmektedir, bunlar başka hiçbir işe yaramamaktadırlar. Bu işbölümü, tarımın en fazla özen isteyen yöntemlerinin benimsenmesine olanak vermiştir: buğdaylar en azından iki kere çapalanmaktadır... ve bazen daha fazla; herkes belli bir işleme alışık olduğundan, onu çok daha hızlı ve

kesin bir biçimde yapmaktadır. Bütün bu işlerin adeta tamamı, çok sayıda ustabaşı ve yardımcının gözetimi altında, götürü olarak yapılmaktadır, ama çiftlik sahibi her zaman yemek vermektedir, çünkü işçinin bu çölde yiyecek bulması olanaksızdır. Çiftlik sahibi herbir işçiye haftada bir ölçü şarap, 40 *barioc* karşılığı ekmek ve tuzlu et veya peynir gibi yiyeceklerden üç libre vermek zorundadır. Bu işçiler kış çalışmaları sırasında, çok geniş olan işletmenin ortasında yer alan ve hiç mobilyası bulunmayan, *casale* adlı geniş binada yatmaktadırlar... Yazın... çalıştıkları yerlerde ve çoğu zaman açıkta uyumaktadırlar”.

Tablo tabii ki tam değildir. Bunlar yolculuk izlenimleridir. Fazlasıyla resimsel bir manzaradan etkilenen Sismondi, çok sayıda olan gölgeleri, hatta insanın çok iyi egemen olamadığı bu mekânda çok öldürücü olan sıtmayı bile görememektedir. Mülkiyet sistemi konusunda kendine ciddi bir soru sormamaktadır. Oysa bu ilginçtir ve yol açtığı sorunlar da zaten *agro romano’nun* çerçevesini aşmaktadırlar. Roma çevresindeki topraklar, büyük fief sahipleri ile altmış kadar dinsel kuruluşun elindedir. Bunlar, Borghese prensinin Sforza dükünün, Patrizi markisininkiler gibi, çoğu zaman büyük mülklerdir. Fakat ne fief sahipleri, ne de dinsel kuruluşlar, topraklarının yönetimiyle doğrudan uğraşmaktadırlar. Bütün işler, ilginç bir şekilde *negozianti* (veya *mercanti) di campagna* adı verilen, birkaç büyük kiracı çiftçinin elinde toplanmıştır. Bunlar oniki kişiyi geçmemekte ve XIX. yüzyılda bile ayakta olan bir ortaklık meydana getirmektedirler. Çok değişik toplumsal kökenlerden olan bu kişiler -tüccar, avukat, simsar, vergi toplayıcısı, mülk yöneticisi- İngiliz kiracı çiftçilerine de benzememektedirler, çünkü en iyi toprakların doğrudan işletilmesini kendilerine ayırıyorlarsa da, çok sayıda küçük kiracı çiftçiyle, hatta yabancı çoban ve köylülerle alt anlaşmalar yapmaktadırlar. Hareketlerinde serbest kalmak istediklerinden, eski sisteme göre tarla tasarruf eden köylüleri, sistematik bir şekilde uzaklaştırmışlardır.

Burada, XVIII. yüzyılın ortasına doğru belirginleşen, ve Roma Campagna'sının İtalya’nın diğer birçok bölgesinin arasında bir örneği olduğu aşikâr bir kapitalist sızma söz konusudur. Olgu, Toskana, Lombardiya veya XVIII. yüzyılda tam bir değişim içinde olan Piemonte’nin bazı kesimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu *appaltatori*, mülk sahipleri, köylüler veya devlet nezdinde kötü bir üne sahiptirler: verimliliğini korumaya pek aldırmadıkları

topraklardan, mümkün olduğunca çok ve çabuk para elde etmeyi isteyen, açgözlü spekülatörler olarak kabul edilmektedirler. Fakat bunlar geleceğin habercileridir: XIX. yüzyılın büyük İtalyan malikânesinin kökeninde yer almaktadırlar. Aynı zamanda, kuliste tarımsal reformları ilham eden kişilerdir; bu reformlar XVIII. yüzyıl sona ererken hem yararlı, hem de zararlı olacaklardır. Bu kişilerin kaygısı: eski mülkiyet koşullarından, köylülerin tasarrufundaki tarlalardan, mülk sahibinin miras önceliğinden kurtulmak, ayrıcalıklara ve köylülere ve aynı zamanda devlete karşı donanımlı olmak, çünkü devlet, ürünlerin ticarileşmesini çok yakın bir gözetim altında tutmaktadır. “Fransız dönemi” açıldığında ve eski ayrıcalıkların malları kitlesel olarak pazara çıktığında, büyük kiracı çiftçiler baş alıcı olmuşlardır.

Sismondi’nin tasvirinin yararı, Roma campagna’sının, genelde sözü çok az edilen gerçek ve inkâr edilemez bir tarımsal işbölümüne ilişkin olarak sunduğu örnektir. Adam Smith sorunu biraz hızlı çözmüştür: işbölümü ona göre aynı elin hem tohum atıp, hem de tarla sürdüğü tarım için değil de, endüstri için geçerlidir. Aslında tarım, Eski Rejim’de, aynı anda yüz iş birden demektir, ve azgelişmiş bölgelerde bile, köylüler köy ekonomisinin tüm faaliyetlerini paylaşarak, uzmanlaşmak zorunda kalmışlardır. Bir demirci, bir arabacı, bir saraç, bir marangoz ve artı, kaçınılmaz ve zorunlu ayakkabı tamircisi gerekmektedir. Tohum atan, tarla süren, sürüleri bekleyen, bağ budayan ve ormanda çalışan, zorunlu olarak aynı el değildir. Ağaç kesen, odun yaran, çalı çırpı toplayan köylü ayrı bir kişi olma yoluna girmektedir. Her yıl hasat, tahıl dövme veya bağ bozumu nedeniyle, az veya çok uzmanlaşmış ek bir emek gücü yardıma koşmaktadır. “Bağ bozumu yöneticisi”nin otoritesi altındaki “kesicilere, küfecilere, üzüm basıcılara” bakınız. Örneğin Languedoc’ta, Olivier de Serres’in tanık olduğundaki gibimi tarla açma sırasında, işçiler ekiplere ayrılmaktadırlar: odun kesiciler, anız yakıcılar, saban sürücüler ve güçlü öküz koşumları, sonra “çok sert toprak topaklarını toz haline getiren" “tokmakçılar". Nihayet, kırların ezeli ve büyük işbölümü, hayvancılık ile ekim arasında alanıdır: Habil ve Kabil, iki farklı evren ve halk; bunlar birbirlerinden, karşı tarafa saldırmaya hazır olacak kadar nefret etmektedirler. Çobanlar adeta paryadırlar. Falklor bunların izlerini bugüne kadar taşımaktadır. Örneğin Abruzzelerde, şarkı bir çobana aşık olan genç köylü kıza şöyle demektedir: “*Nenna mia, muta*

pensiere..,’nnanze pigghiate nu cafani ca e ommi de societa", fikrini değiştir küçüğüm, “tabakta yemek yemesini bilmeyen” şu “lânetli" çobanlardan birini değil de, iyi toplumdan, uygar bir adam olan bir köylüyü al!

Toskana’nın Podereleri

Floransalı tüccarların servetlerinin etkisiyle, Toskana km yavaş bir şekilde, ama derinlemesine değişmiştir. Eski köyler, kötü donanımlı eski, parçalanmış köylü işletmeleri yalnızca yüksek bölgelerle, bazı sığınak alanlarında tutunabilmişlerdir. Alçak topraklar ile tepe eteklerinde, daha 1400 yıllarından önce, yarıcılık yerleşik hale gelmiştir (bu podere et mezzadria'dır, kısaca *podere* denilmektedir). Tek bir kiracı çiftçiden alınan, toprağın niteliğine göre değişken alanı olan podere, bir yarıcı ve ailesi tarafından işlenmektedir, bu kuraldır. Ortada bir köylü evi, bu evin samanlığı ve ahırı, fırın, tahıl dövme alanı bulunmaktadır; evin etrafında, hemen yakında, işlenen tarlalar, ağaçlar, parlak sapları olan sorgunlar, zeytinlikler, a pascolo ve a bosco, otlak ve odunluk topraklar bulunmaktadır. İşletme köylünün ve ailesinin geçimi için gerekenlerin iki katını verecek şekilde hesaplanmıştır, çünkü toprak gelirinin yarısı os te'ye, mülk sahibine gitmekte, diğer yarı mezzadro'ya, yarıcıya kalmaktadır. Oste bazen, köylü evinin yanında, her zaman çok lüks olmayan bir villaya sahip olmaktadır. 1393-1421 arasında yazılmış olan Ricordi'sinde, Giovanni di Pagolo Morelli oğullarına şunu tavsiye etmektedir: “Kafanıza iyice sokun ki, villaya bizzat giderek, yanınızda yarıcı olduğu halde mülkü tarla tarla dolaşarak, onu kötü çalışmasından ötürü uyarmanız, buğday, şarap, zeytinyağı, tahıl, meyva ve diğer şeylerin üretimini tahmin ederek, geçen yılın rakamlarıyla kıyaslamanız gerekmektedir”. Acaba bu aşırı titiz gözetimin, daha şimdiden kapitalist rasyonellik olduğu söylenebilir mi? Her halükârda, üretkenliği en çoka çıkartma yönünde bir çabadır. Yarıcı da kendi cephesinden, mülk sahibini talepleriyle bunaltmakta, onu yatırım yapmaya, onarımlara girişmeye zorlamakta, kafasını her fırsatta meşgul etmektedir. Donatello sayesinde “rahatça” yaşayabileceği, kendine sunulan podere'yi reddetmiştir. Delilik mi, bilgelik mi? Sadece, haftanın üç günü, peşinde bir contadino olmasını istememiştir.

Bu sistemde, gene de belli bir insiyatife sahip olan köylü, üretmeye, toprakları en iyi biçimde kullanmaya, en verimli ekinleri seçmeye mahkûmdur. Ve söylendiğine göre, onun eski ekim biçimlerine karşı zafer kazanmasını sağlayan, podere'nin rekabet gücü olmuştur. Bu mümkündür, ama başarı aynı zamanda, Floransa'nın kendi topraklarını en fazla gelir getiren ürünlere tahsis ederek, buğdayını Sicilya'dan alma gücüne sahip olmasından da gelmektedir. Sicilya buğdayının, poderi’nin burjuva başarısında payı vardır.

Elio Conti'nin yazdıgı gibi, podere’nin, kentin özerk yönetime sahip olduğu dönemde, “Floransa ekonomisini, siyasetini ve kültürünü birçok açıdan damgalamış olan bir sanat eseri, bir akılcılık zihniyeti” sayılmasına kimse itiraz etmez. Bugün ne yazık ki kaybolmakla olan Toskana kırı, eskiden dünyanın en güzeliydi. Bu durumda belki kapitalizmin bir zaferi değil de -bu aşırıya kaçmak olacaktır-, kâr konusunda dikkatli olan ve yatırım ile verim terimleriyle hesap yapmayı bilen tüccarlar tarafından kullanılan paranın zaferidir. Fakat oste’nin karşısında, üretim araçlarından yoksun bırakılan bir köylü yoktur; yarıcı ücretli bir işçi değildir. Tanıdığı, harika bir şekilde özen gösterdiği ve yüzyıllar boyunca babadan oğula aktardığı bir toprakla dolaysız ilişkiler sürdürmektedir; çoğu zaman rahatı yerinde, iyi beslenen, lüks değilse bile iyice bir evde yaşayan bir köylüdür; evde dokunan ve dikilen bir çamaşır ve elbise bolluğu içindedir. Mülk sahibi ile işletmeci, para ile emek arasındaki bu oldukça nadir denge konusundaki tanıklıklar bol miktardadır. Fakat çatlak sesler de eksik değildir ve hatta İtalyan tarihçiler, yarıcılığın serfliğe yakın bir biçimde kaldığını ileri sürmüşlerdir. Gerçekte, sistem XVIII. yüzyılın ilk yarısında, genel koşullar, vergi artırımı, tahıl alanındaki spekülasyonlardan ötürü bozulmuşa benzemektedir.

Toskana deneyi dikkatleri aşikâr bir noktaya daha çekmektedir: ürün uzmanlaşmasının olduğu her seferinde (Toskana’da zeytinyağı, şarap; Lombardiya'da pirinç, sulanan çayırlar ve dut; Venedik adalarında kuru üzüm, hatta belli bir biçimde olmak üzere, ihracat için buğday), tarım kapitalist “işletme” yoluna girme eğilimindedir, çünkü zorunlu olarak ticarileşmiş ürünler söz konusudur; bunlar iç veya dış büyük bir pazara bağımlıdırlar ve bu ürünler bir gün üretkenlik peşine düşeceklerdir. Göze batan farklara rağmen, bir başka benzer örnek: Macar hayvan yetiştiricileri,

XVII. yüzyılda Batı Avrupa'ya büyükbaş ihracının karının ve bu pazarın öneminin farkına varınca, topraklarını entensif olarak işlemekten ve kendi buğdaylarını üretmekten vazgeçmişlerdir. Anık salın almaktadırlar. Böylece daha o sıralarda bile kapitalist olan bir seçim yapmışlardır. Biraz da zorunlu olarak, süt ürünleri ve kitlesel peynir ihracı alanında uzmanlaşan Hollandalı hayvan yetiştiricileri için de aynı durum söz konusudur.

İleri Durumda Bulunan Alanlar Azınlıktadır

Böylece, kapitalist geleceği gösteren, ilerlemiş alanlar vardır. Ama Avrupa'da geri ve eğer öyle denilebilirse, durağan alanlar üste çıkmaktadırlar, sayı onlardan yanadır. Köylü dünyası, çoğunluğu itibariyle, kapitalizmin, onun taleplerinin, onun düzen ve ilerlemelerinin oldukça uzağında kalmaktadır. Onları elinde sıkı sıkıya tutan bir geçmiş içinde, hâlâ direnmekte olan bu bölgeleri bulma ve yerlerini belirleme konusunda tek sıkıntımız tercihtir.

Eğer İtalya'nın güneyine gidilecek olursa, 1647'de Masaniello'nun vahşice bastırılışından ve onu izleyen şiddetli ve uzun köylü isyanından sonra Napali'deki manzara, acımasız bir yeniden feodalleşmeye dairdir. Feodal sistemin kendine değil de, onun kötüye kullanılışına kızan, dönemin tanıklarından Paolo Mattia Doria'ya göre, XVIII. yüzyılın ilk onyıllarında bile, "baronun bir vassali fakirleştirmek, onu köydeki yönetici veya yargıcın müdahalesine izin vermeksizin hapiste tutmak hakkı vardır: bazen af yetkisine sahip olduğundan, istediğini katlettirmekte ve adam öldüreni affetmektedir... Haklarını vassallerin mal ve onurlarına karşı kötüye kullanmaktadır. .. Bir baronun suçunu kanıtlamak olanaksızdır. Hükümet de ... güçlü barona hoşgörü göstermektedir... Bu suistimaller bazı baronların, topraklarında hâlâ hükümdar gibi olduklarını göstermektedir" İstatistikler bu anormal iktidarı teyid etmektedirler, çünkü Aydınlanma yüzyılında bile, Napoli krallığında feodal yargı hemen heryerde ve halkın yarısından fazlası üzerinde uygulanmaktadır ve bu oran bazı eyaletlerde %70, 80, hatta 88'e ulaşmaktadır.

Sicilya'da ikinci serflik, 1780'de bile inkâr edilemez bir şekilde yerli yerindedir, yani G. M. Galanti'nin *Nuova descrizione storica e geografica delle Sicilia*'sının yayınlandığı sırada. Fransız Devrimi'nin arefesinde, ıslahatçı kral naipleri (Caracciolo ve Caramanico) ancak küçük reformlar

yapabilmişlerdir. Diğer bir serflik veya serflik benzeri bölgesi olan Aragon hakkında, en azından XVIII. yüzyıl öncesi için, Alman tarihçiler *gutsherrscahft*'tan söz etmektedirler; yani ikinci serfliğin Elbe ötesinde çerçevelediği senyörlük tipinin aynı. Hıristiyan fethinin bir büyük mülk sistemini yerleştirdiği Güney İspanya'da, aynı şekilde geçmişe bağlı olarak kalmaktadır. Aynı şekilde, dağlık İskoçya ve İrlanda'nın aşikâr gecikmişliklerini de işaret etmek gerekmektedir.

Kısacası, eğer Aragon'un oluşturduğu kural dışı konum istisna edilecek olursa (ayrıca, İber yarımadasının karmaşık dünyasında, Aragon'un yüzyıllar boyunca, marjinal, periferik bir olgu olduğunu da belirtmek gerekir), Batı Avrupa'nın gecikmeleri, en açık biçimde çevresinde görülmektedir. Eğer gelişmiş bölgelerin -bunlar çok az ve dardır- ve sınırlara atılmış azgelişmiş alanların yer aldığı bir harita hayal edilecek olursa, durağan veya yavaş bir evrim içinde olan, hem senyörlük rejimine tabi, hem de feodal olan, geri, ama bazı değişimler nedeniyle, yavaş bir dönüşümün içinde bulunan alanları özel bir renge boyamak gerekmektedir. Avrupa'nın tümünde, kapitalizmin nihayette çok az bir payı bulunmaktadır.

Fransa Örneği

Fransa, Avrupa bütününün bu karışımlarını ve çelişkilerini, tek başına oldukça iyi bir şekilde özetlemektedir. Başka yerlerde cereyan eden her şey, bu ülkenin şu veya bu bölgesinde, aynı olağanlıkla meydana gelmektedir. Bu ülke hakkında soru sormak, şu veya bu komşusu hakkında da sormak demektir. Böylece Fransa XVIII. yüzyılda toprak kapitalizminin temasına maruz kalmıştır; kuşkusuz İngiltere'den çok daha az, ama Ren ile Elbe arasındaki Almanya'dan daha fazla. İtalya kırlarının modern kırlarıyla eşit düzeydedir, ama bunların bazılarından geridir; fakat eğer XVIII. yüzyılda senyörlük rejiminin güçlü konumları korumasına rağmen, gene de derin bir dönüşüme uğrayan Katalanya ayrık tutulacak olursa, Fransa'nın İtalya'nın bazı kesimleri karşısındaki bu geriliği, İber dünyasındakinden daha azdır.

Fakat Fransa, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki sürekli ilerlemesi, ülkede ortaya çıkan çatışmaların sertliği ve dönüşümü itibariyle, ayrı bir özellik göstermektedir. Fransa bu sıralar, hiç kuşkusuz, bir nüfus artışına sahne olmaktadır (herhalde XIV. Louis zamanında 20 milyon, XVI. Louis döneminde 26 milyon Fransız). Tarımsal gelirde kesinlikle artış vardır.

Genel olarak mülk sahiplerinin ve daha özel olarak soylu mülk sahiplerinin bundan pay almak istemelerinden daha doğal bir şey olamaz. 1660-1730 arasındaki çok uzun yokluk yıllarından sonra, toprak soyluluğu eski oruçları çabuk, mümkün olduğunca çabuk telâfi etmek, “çölü geçişi”ni unutmak istemektedir. Bunun sonucunda, herhalde modern Fransa’nın tanık olduğu en seyirlik senyör tepkisi meydana gelmiştir. Bütün araçlar onun için iyidir: meşru olanları, kiraları artırmak, iki katına çıkartmak; gayrimeşru olanları, eski mülkiyet haklarını ileri sürmek, hukukun şüpheli yanlarını yeniden yorumlamak (bunlar çok sayıdadır), sınırların yerini değiştirmek, ortak kullanım alanlarını paylaştırmaya uğraşmak, kavgaları öylesine bir artırmak, ki köylü artık öfkesi içinde yalnızca, kendine karşı güçlendirilen şu “feodal" engelleri görsün. Köylü kendi için korkulu olan ve toprak sahiplerinin saldırısını içeren bu evrimi her zaman farkedemeyecektir.

Çünkü, geleneğe geri dönüşten daha fazla bir şey olan bu senyörlük tepkisi, çağın zihniyeti, Fransa’nın yeni iklimi, iş dünyasının oyunları, borsa spekülasyonları, şaşırtıcı plasmanlar, aristokrasinin uzak mesafe ticaretine ve maden açılmasına katılması tarafından, yani kapitalist bir zihniyet olduğu kadar, kapitalist bir çağrı olarak adlandıracağım şey tarafından belirlenmiştir. Çünkü gerçek bir toprak kapitalizmi, İngiliz tarzı bir işletme, Fransa’da henüz nadirdir. Ama oraya doğru gidilmektedir. Kâr kaynağı olarak toprağa güvenilmeye ve yeni işletme yöntemlerinin etkinliğine inanılmaya başlanmıştır. 1762’de, başarı kazanan bir kitap çıkmıştır, Despommiers’nin *L'art de s'enrichir promptement par l'agriculture’ü* (Tarımdan çabucak zenginleşme sanatı); 1784’de de Arnould’nun *L'art d’augmenter et de conserver son bien, ou regles generales pour l'administration d'une terre'i* (Mülkünü büyütme ve koruma sanatı, ya da bir toprağın yönetimi için kurallar) yayınlanmıştır. Malikâne satış ve alımla- rı artmaktadır. Toprak mülkiyeti, spekülasyon çılgınlığından etkilenmektedir. Eberhard Weiss’ın yeni bir makalesi (1970), bir senyörlük tepkisi olduğu kadar, kapitalist bir tepki olarak da gördüğü bu Fransız konumunu çözümlemektedir. Kiracı çiftçiler veya bizzat senyörlerin süregiden bir müdahalesiyle, *doğrudan malikâne'den* hareketle, büyük mülkün oluşturulması yönünde sürekli bir çaba olmuştur. Bunun sonucunda, köylü dünyasında kıpırtılar ve heyecanlar ortaya çıkmıştır. Ve Veiss’ın Ren ile Elbe arasındaki Alman köylülerinin -yani *grundherrschaft* bölgesi, bundan,

kelimenin klasik anlamındaki senyörlüğü anlayınız- durumuyla zıtlık içinde olarak yargıladığı bir evrim belirmiştir. Gerçekten de, Alman senyörler, topraklarının işletmesini doğrudan ele almak için rezerv'e veya *yakın domaine'e* dayanmışlardır. Toprak rantiyesi olarak yaşamak ve varlıklarını hükümdarın, örneğin Bavyera elektördüklerinin hizmetine girerek dengelemekle yetinmişlerdir. Bu durumda rezerv parçalanmış ve artık Fransız köylülerinin tersine, ne endişe içinde, ne de baskı altında olan köylülere kiralanmıştır. Zaten Fransız Devrimi'nin dili, soyluluğun ayrıcalıklarının reddi Almanya'da görülmeyecektir; bu da doğala benzemektedir. Yabancı bir tarihçinin, bu sefer bir Almanın (tıpkı eskiden ve dün yenileştirici etkiler yapan Luçinski ve Porçnev gibi Rus tarihçilerinin benzeri olarak), tam da zamanında Fransız tarihyazıcılığını sarsalamasını, bir kez daha hayranlıkla seyredelim.

Le Roy Ladurie'nin yakın tarihli bir makalesi (1974), biri de kendininki olan mükemmel monografilerin sayesinde, Weiss'ın bakış açışını nüanslandırmaktadır. Le Roy Ladurie, senyörlük tepkisinin Fransa'nın hangi bölgelerinde yeni edalara büründüğünü araştırmaktadır. Fetihçi kiracı çiftçilerin ve kıpırtılı senyörlerin varolduklarını zaten biliyoruz. Pierre de Saint-Jacob'un harika kitabı bunun kanıtlarını, Yukarı Burgonya çerçevesinde sağlamaktadır. Onun Varenne de Lonvoy'dan verdiği, biraz karikatürü andıran örneği hatırlayalım; bu adam mülklerini birbirlerine eklemlemeye, biraraya getirmeye, köylülerin ayağını kaydırmaya, ortak malları ele geçirmeye tutkundur; ama aynı zamanda, topraklarını sulayarak, yapay çayırlar oluşturarak yenileştirme yapmak da istemektedir. Fakat bir yenileştirici ve yayılmacı senyöre karş'lık; on tane, yirmi tane sakin, bazen de kayıtsız, rantiye senyör vardır.

Bu içerilmiş kapitalist yükselişin genişliği, herhalde köylülerin talepleri, kıpırtıları ve heyecanları ile tartılabilir ve yargılanabilir. Bu kıpırtıların uygulamada sürekli oldukları bilinmektedir. Fakat, XVII. yüzyılda bunlar senyörlük karşıtı olmaktan çok, maliye karşıtı olmuşlar ve her şeyden önce, Fransa'nın batısında yer almışlardır. XVIII. yüzyılda ise, isyanlar senyörlük karşıtı hale gelmişler ve yeni bir çatışma alanını resmetmişlerdir: ülkenin Kuzeydoğusu ve Doğusu, yani krallığın büyük tahıl bölgeleri, ilerleyen ve aşırı nüfuslu alanları (burası atın koşum hayvanı olarak kullanıldığı kesimdir). Devrim, buraların en canlı kırsal alanlar olduğunu daha da açık

bir şekilde gösterecektir. Öyleyse, anti-kapitalist dil henüz kendi kelime haznesini oluşturamadığı için, Fransız köylüsünün yeni ve şaşırtıcı bir durum karşısında, anti-feodalizmin çoktan aşınmış diline başvurduğu söylenemez mi? Gerçekten de, 1789'un şikâyet defterlerinde bu dil ve yalnızca o, patlamaktadır.

Geriye biraz çelişkili sesleri devreye sokmak, XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki çok basit muhalefetin doğrulamasını yapmak kalmaktadır. Örneğin Provence'taki senyörlük-karşıtı hareketlerin altında neyin gizlendiğini görmek gerekmektedir -bunlar, üç kereden bir keresinde köylü isyanlarına yol açmışa benzemektedirler-. Bir olgu kesindir: Fransa'nın Akitanya'dan Massif Central'e ve Massif Armoricain'e kadar olan muazzam kesimleri, bu Eski Rejim'in son günlerinde sakindirler, çünkü serbestlikler buralarda sürmektedir, çünkü bir köylü mülkiyetinin avantajları devam etmektedir, veya çünkü Brötanya'da olduğu gibi, itaat ve azla kanaat yerleşik hale getirilmiştir. Öte yandan, eğer Devrim olmasaydı Fransız toprağının ne olacağı da tabii ki sorulabilir. Pierre Chaunu, XVI. Louis dönemindeki tepki esnasında, köylü toprağının Fransız özel mülkiyeti içindeki payının % 50'den % 40'a gerilediğini kabul etmektedir. Bu yol üzerinde devam edersek, Fransa acaba, İngiliz tipinde tarımsal bir kapitalizmin genelleşmiş olmasına yatkın bir evrime, hızlı bir şekilde tanık olur muydu? Bu her zaman cevapsız kalacak soru türüne mensuptur.

KAPİTALİZM VE ÖNENDÜSTRİ

Endüstri, kelime eski anlamından tam sıyrılamamaktadır: çalışma, faaliyet, beceri. Kelime yaklaşık XVIII. yüzyılda, ebediyen geçerli olacak, bildiğimiz anlamını kazanmaktadır, ama *sanat, manüfaktür, imalat* gibi kelimelerin ona uzun zaman rekabet ettikleri bir alanda. XIX. yüzyılda zafer kazanan kelime, büyük endüstriyi işaret etme eğilimindedir. Demek ki, burada çoğu zaman *önendüstri'den* söz edeceğiz (kelimenin çok hoşumuza gidiyor olmamasına rağmen). Ancak bu, bir cümle vesilesiyle, fazla bir vicdan azabı çekmeden *önendüstriyel* yerine, *endüstriyel* faaliyetlerden söz etmemizi veya *endüstri* diye yazmamızı engellemeyecektir. Hiçbir karışıklık mümkün değildir, çünkü buhar makinalarının, Newton'ın, Watt'ın, Cugnot'nun, Jouffroy'nın, Fulton'ın, "büyük endüstrinin bizi her yandan kuşattığı" XIX. yüzyılın öncesine yerleşiyoruz.

Dörtlü Bir Model

Şansımız var ki, bu alanda ilk açıklamalarımızın modelini inşa etmek zorunda değiliz. Daha bundan çok önceleri, 1924'te Hubert Bourgin tarafından bir model çizilmiş bulunmaktadır222 ve bu model o zamandan şimdiye kadar o denli az kullanılmıştır ki, hâlâ turfanda gibi taptazedir. Bourgin'e göre XV. ile XVIII. yüzyıllar arasındaki her endüstriyel hayat, *a priori* olarak farklılaştırdığı dört kategoriden birine, zorunlu olarak girmektedir.

Birinci kategori: "nebula"lar halinde yer tutmuş olan, sayılamayacak kadar çok ve minik aile atelyesi, yani bir usta, iki veya üç kalfa, bir veya iki çırak, yani tek başına bir aile. Daha dün tanık olduğumuz çivici, bıçakçı, köy demircisi böyledir ve bunlar Kara Afrika veya Hind'de hâlâ aynı tarzda olup, yardımcılarıyla birlikte açık havada çalışmaktadırlar. Ayakkabı tamircisinin dükkânı kadar, narin aletleri ve nadir hammaddesiyle kuyumcunun işliği veya anahtarcının karmaşık atelyesi veya eğer evinin önünde çalışmıyorsa, dantelcinin iş gördüğü oda da bu kategoriye girmektedir. Veyahut, XVIII. yüzyıl Dauphine'sinde kentlerde veya kentlerin dışındaki şu "aile veya zenaat tipinde, kısıtlı nitelikte olan küçük işletmeler sürüsü": hasat veya bağ bozumundan sonra "herkes işe koyulmakta ... bir aile eğirmekte, bir başkası dokumaktadır". Bu "tek

hücreli” ilkel birimlerin herbirinde “görevler ayrışmamıştır ve süreklidir”, öylesine ki, işbölümü çoğu zaman onların üstünden geçmektedir. Aile tipi olan bu işletmeler, pazarı ve kârın alışılmış kurallarını yarı yarıya ıskalamaktadırlar.

Bazen biraz hızlı bir şekilde, sektörel-olmayan olarak nitelenen bu faaliyetleri bu kategorinin içine yerleştireceğim: ekmek satan fırıncı, un üreten değirmenci, peynirci, hayat suyu veya küspe damıtıcıları ve bir “hammadde”den itibaren, bir cins tü- ketilebilen et üreten kasapların kategorisi. 1791 tarihli bir İngiliz belgesi, bu sonuncuların yüklendiği ne kadar da çok iş var demektedir: “*They must not only know how to hill, cut up and dress their meat lo advantage, hut how to huy a bullock, sheep or calf, standing".*

Bu zenaat tipi önendüstrinin esas çizgisi, çoğunluğu oluşturmaktan kaynaklanan önemi, hep kendinin benzeri olarak kalan bir biçimde, kapitalist yeniliklere karşı direncidir (kapitalizm bazen tam anlamıyla uzmanlaşmış bir meslek dalını kuşatma altında tutarken, bu dal birgün, tıpkı olgun bir meyva gibi, büyük olanakları olan girişimcilerin eline düşmektedir). Çoğu zaman XIX. yüzyıla, hatta XX. yüzyıla kadar yerlerinde kalacak olan geleneksel meslek ve zenaatların uzun listesini oluşturabilmek için, koskoca bir araştırma gerekir. 1838 gibi bir tarihte bile, Cenova kırlarında eski *telaia da velluto,* kadife dokuma tezgâhları varlıklarını sürdürüyorlardı. Fransa’da uzun süre birinci durumda olan zenaat tipi endüstri, modern endüstrinin arkasında ikinciliğe, ancak 1860’lar civarında düşecektir.

İkinci kategori: dağınık, ama birbirlerine bağlı atelyeler. Hubert Bourgin bunları dağınık *imalathaneler* adı altında ifade etmektedir (bu uygun terimi G. Volpe’den almıştır). Ben *dağınık manüfaktürler* terimini tercih ederdim, ama ne önemi var! İşte XVIII. yüzyılda Le Mans civarındaki yünlü etamin imalatı, isterse, bundan yüzyıllarca öncesinde, 1350’lere doğru, Villani dönemindeki Floransa *Arti della lana* (Floransa çevresindeki 50 km. bir çap içinde ve kentte 60.000 kişi) söz konusu olsun, çok geniş mekânlar üzerindeki noktalarla karşı karşıyayız, ama bu noktalar birbirlerine bağlanmışlardır. Eşgüdümü sağlayan, aracılık yapan, eserin yaratıcısı, hammaddeyi avans olarak veren, sonra bunu eğirmeden dokumaya, fule

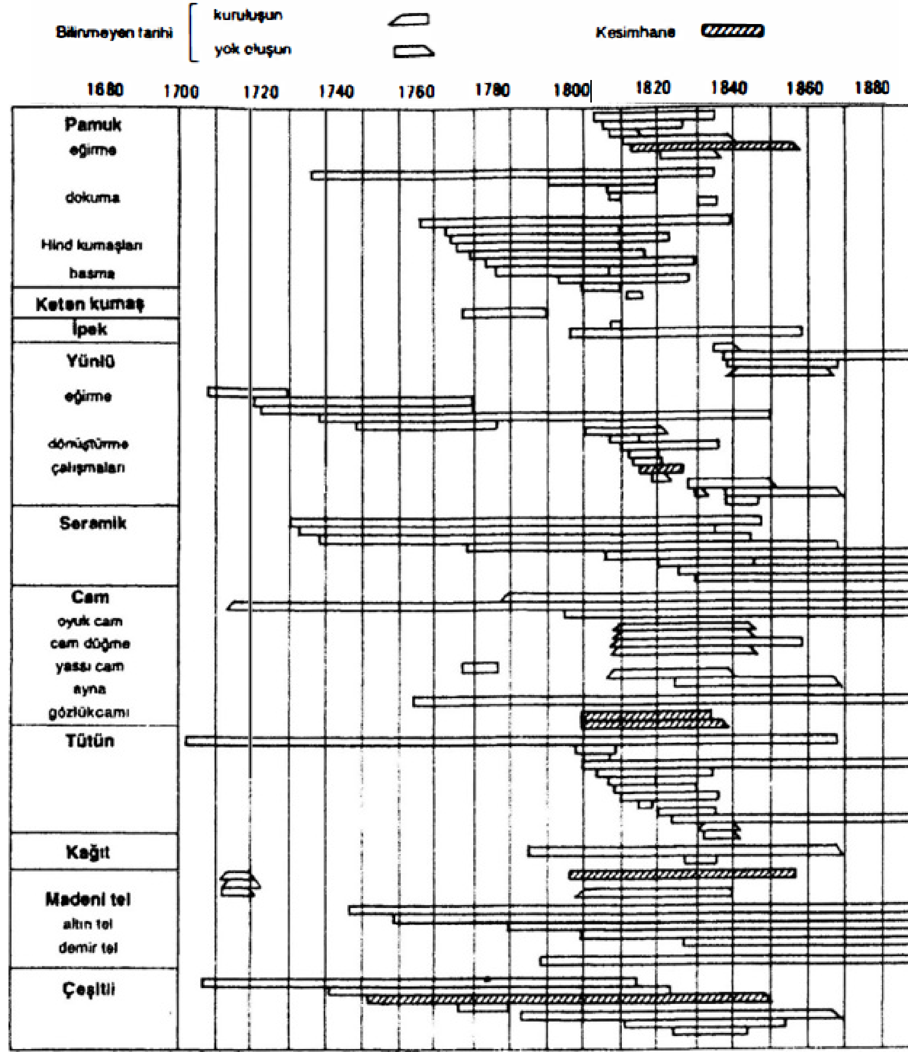
etmeye, boyanmaya taşıyan girişimci tüccardır. Tüccar kumaşın her aşamasıyla uğraşmakta, nihai malı elde etmekte, ücretleri ödemekte ve koşunun sonunda, yakın veya uzak ticaretin kârlarını kendine ayırmaktadır.

Bu dağınık imalathane Orta Çağdan itibaren oluşmuştur ve bu oluşum yalnızca dokuma alanında değil, aynı zamanda “çok erkenden tel, bıçakçılık, çivicilik, demir eşya alanlarında da" meydana gelmiştir ve bu gibi işler “Normandiya, Champagne gibi bazı bölgelerde, köken özelliklerini günümüze kadar korumuşlardır”. Örneğin metalürji endüstrisi, Kolanya çevresinde XV. yüzyıldan itibaren veya Lyon çevresinde XVI. yüzyıldan itibaren, veyahut da demir eşya yapımcılarının bulunduğu Val Camonica’dan, kentin zırhçı dükkânlarına kadar, Brescia çevresinde de durum böyledir. Her zaman birbirlerine bağlı olan işlerin bir silsilesi söz konusudur ve bu durum mamul ürünün nihai halini almasına ve ticari işleme kadar sürmektedir.

Üçüncü kategori: meslek dalına ve ülkelere göre farklı tarihlerde olmak üzere, geç tarihlerde oluşan “biraraya toplanmış imalathane". XIV. yüzyılın su gücünü kullanan demirhaneleri, o tarihte bile biraraya toplanmış imalathanelerdir: çeşitli işlemler burada, aynı yerleşim yerinde biraraya getirilmiş durumdadır. Bira, deri ve cam imalathaneleri için de aynı durum söz konusudur. Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ölçeğinde sayıları artan, ister devlete, ister özel kişilere ait olsun, her türden imalathane -ama çoğunluğu dokuma alanında-, *manüfaktür* kategorisine daha fazla uymaktadır. Bunların karakteristiği, az veya çok geniş olan binalarda, emek gücünü biraraya toplamış olmalarıdır; bu emeğin gözetimine, daha ilerlemiş bir işbölümüne, kısacası artan bir üretkenliğe ve ürün kalitesinin yükseltilmesine olanak vermektedir.

Dördüncü kategori: akar su ile buharın bileşik gücüne sahip olan makinelerle donatılmış imalathaneler. Marx’ın kelime haznesinde bunlar kısaca “fabrikalar"dır. Aslında *fabrique* ve *manufacture* kelimeleri, XVIII. yüzyılda gündelik dilde, birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Fakat daha iyi bir anlama sağlama amacıyla, manüfaktür ile fabrikayı birbirinden ayırmamızı engelleyen bir şey yoktur. Daha açık olmak için, mekanik hale gelmiş diyeceğimiz fabrika, bizi bu eserin kronolojisinden uzaklaştınnakta ve endüstri devriminin yolundan, bizi daha şimdiden XIX. yüzyılın

gerçeklerinin içine sokmaktadır. Ancak ben, Agricola’nın (1556) *De Re Metalli*- ca’sındaki resimlerde görüldüğü haliyle; Orta Avrupa’da tipik olarak modern olduğunu farkettiğimiz, XVI. yüzyılın maden işletmesinde, mekanize hale gelmiş fabrikanın önemli bir örneğini görmekteyim, hatta buhar gücü bu gibi işletmelere, bilinen cimrilik ve yavaşlıkla, iki yüzyıl sonra girmiş olsa hile. Aynı şekilde, Cantabria bölgesinde “XVI. yüzyılın başında suyun çevirici güç olarak kullanılması, gerçek bir endüstriyel devrimi belirlemiştir". Diğer örnekler, XVII. yüzyılda mekanik testereleri, vinçleri, yelken diken makinalarıyla, Amsterdaın yakınındaki Saardam tersaneleri; ve hidrolik dolaplar kullanan çok sayıda küçük fabrika, kâğıt değirmenleri, kumaş ezme değirmenleri, ipek atelyeleri veya Dauphine'deki Vienne’de, değirmen taşlarının ve körüklerinin mekanik olarak işletildiği küçük kılıç imalathaneleri.



19. MANÜFAKTÜRLER VE FABRİKALAR

Ansbach ve Bayreuth prenslikleri "Frankonya" Almanya'sının küçük, ama çok kalabalık ülkeleri olup, 1806-1810'da Bavyera'ya bağlanmışlardır. Yaklaşık yüz kadar manüfaktürün dökümü bir sondaj değerindedir ve Sombart-Marx arasında (birinciye göre) fabrika haline gelmeyen veya (ikinciye göre) gelen manüfaktürler hakkındaki tartışmayı sonuca bağlamaktadır. 1850'de 20 kadar manüfaktür ayaktadır, yani başka biri. Gerçek çoğu zaman ne bir, ne de öteki yandadır. Grafik O, Reuter, Die Manufaktur im Frankischen Baum, *1961, s. 8'den alınmıştır.*

Demek ki, kabaca birbirlerini izleyen dört kategori, dört tip vardır, ama "değişik yapılar birbirlerini izlerken, hemen birbirlerinin yerine geçmemektedirler" Özellikle de -Sombart bir kere de Marx'a galip gelsin-, manüfaktürden fabrikaya doğal bir geçişin mantığı yoktur. O. Reuter'de ödünç aldığım, 1680-1880 arasında Ansbach ve Bayreuth prensliklerindeki manüfaktür ve fabrikalara ilişkin tablo, belli bir örneğe ilişkin olarak,

bazılarının arasında belli uzantılar olduğunu göstermektedir. Ama zorunlu bir izleme ve bunun doğal bir durum olmadığını da göstermektedir.

H. Bourgin'in Şeması Avrupa Dışında da Geçerli midir?

Bu basitleştirici şema, dünyanın yoğun toplumlarına doğru, kolaylıkla genişletilebilmektedir.

Avrupa dışında, özellikle ilk iki aşamaya -kişisel atelyeler, birbirlerine bağlanmış atelyeler- rastlanmakta; manüfaktür istisna olarak kalmaktadır.

Biraz da sihirbaz olan demircileri ve ilkel dokumacıları ve çömlekçileriyle, Kara Afrika'nın tümü A aşamasında yer almaktadır. Koloni Amerika'sı bu ilkel düzlemde, herhalde kötü donanımlıdır. Ancak, Amerikan toplumunun tutunduğu yerde, zenaatkârlar -eğiriciler, dokumacılar, çömlekçiler ve Meksika'da olduğu kadar, Peru'da da hâlâ ayakta duran şu devasa eserler olan kilise ve manastırları inşa edebilen işçiler- hâlâ faaldirler. Hatta işgâlci, *obrajes*, zorla çalıştırılan işgücünün yün. pamuk, kenevir, ipek işlediği atelyeler kurmak için bu durumdan yararlanmıştır. Kategorilerimizin üst düzleminde de, devasa gümüş, bakır, cıva ve kısa bir süre sonra tüm Brezilya ölçeğinde bilinecek olan, zenci altın işçilerinin biraz gevşek, ama geniş şantiyeleri yer almaktadır. Veya gene Brezilya'da olmak üzere, İspanyol Amerika'sının ada ve tropikal bölgelerinde, sonuçta manüfaktür sayılabilecek olan, emek gücü, su veya hayvan yığılmaları olan şeker değirmenleri için de aynı şey söylenebilir, bunlar çeşitli cinsten şeker, rom ve tafia üreten imalat atelyeleriyle birlikte bulunmaktadırlar.

Fakat bu koloni Amerika'larının üzerinde, anavatan tekelleri ağırlık yapmaktadır: bir sürü korunma, bir sürü yasak. Sonuçta, çeşitli "endüstriyel" tabakalar, burada uyumlu bir şekilde gelişmişlerdir. Temelde, Avrupa zenaat aleminin, çoğu zaman önemli başarıları olan şu kaynaşması, şu zenginliği eksiktir. XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir seyyahın kendi tarzında söylediği budur "Hindlerde savaş ve hatta birçok konuya ilişkin olarak yalnızca kötü zenaatkârlar var (biz buna, mühendis yok diye ekleyeceğiz). Örneğin iyi cerrahi aletleri yapmaktan anlayan kimse yok. Burada matematik ve seyrüsefere ilişkin hiçbir şeyin yapımı bilinmiyor". Ve tabii ki, çok daha yararlı olan birçok başka şey için de aynı durum söz konusudur. Yalnızca örnek olarak söylersek, şeker imalathanelerinin tüm bakır ve demir kazanlarıyla, çiviler deniz ötesinden gelmektedir. Temelde,

Avrupa'nın usta kaynayan zenaat dünyasının olmamasında, nüfus miktarının hiç kuşkusuz rolü vardır ve onunla birlikte, yerlilerin olağanüstü sefaletinin de payı bulunmaktadır. 1820'de bile, çarın hizmetindeki bir deniz subayı olan Kotzebuc (Alman öğrenci Karl Sand tarafından 1819'da katledilen şairin oğludur) Rio'ya geldiğinde, Portekiz için bir altın ve elmas madeni olan Brezilya, ona “bizatihi fakir, sömürülen, az nüfuslu, her tür kültür zihniyetinin sürmesinin olanaksız olduğu" bir ülke olarak gözükmüştür.

Çin'de ve Hind'de, bunun tersine, tabandaki kalabalık ve becerikli, hem kentsel, hem de kırsal bir zenaatkâr kitlesinin zenginliği vardır. Öte yandan, Gucerat veya Bengal dokuma endüstrisi bir cins “dağınık imalathaneler" yığılması ve minik atelyeler takım yıldızıdır. Ve üçüncü aşama endüstrileri her iki yanda da eksik değildir. Pekin'in kuzeyinde, kömür çıkartılması, devletin denetimine ve yatırılmış sermayenin düşüklüğüne rağmen, çoktan netleşmiş bir yoğunlaşma göstermektedir. Çin'de pamuk işlenmesi her şeyden önce köylü ve aile içindir, ama daha XVII. yüzyılın sonundan önce, Şanghay'ın güneyindeki Songciang manüfaktürleri, sürekli olarak 200.000'den fazla işçi istihdam etmektedirler ve bunlara fason çalışanlar dahil değildir. Kiang Su'nun başkenti Su-çen, ipek işleyen 3-4 bin tezgâha sahiptir. Yeni bir tarihçi, burası bir Lyon, bir Tours, “hatta daha iyisi bir Lucca'dır" demektedir. Aynı şekilde “Kin te Çun 1793'te porselen pişirmek için kullanılan... hepsi aynı anda yakılan üç bin fırına" sahiptir. “Fırınlar gece yakıldıktan için, tüm kentte yangın çıkmış gibi olmaktadır".

Bu olağanüstü becerikli ve dahiyane zenaatkârlığın ve Çin, ne de Hind'de, tarihin bizi Avrupa konusunda alışık kıldığı alet edevatı üretmiş olması şaşırtıcıdır. Bu durum Hind'de, Çin'dekinden daha keskindir. 1782'de Hind'i boydan boya geçen bir seyyah şöyle kaydetmektedir: “Hind tezgâhları bize basit gözüküyorlar, çünkü Hindliler genelde az makina kullanmakta ve çoğu zaman elleriyle birlikte bir iki araç kullanmakla yetinmektedirler ki, biz aynı iş için yüzlerce alet kullanırız". Aynı şekilde bir Avrupalı, “aletlerini, fırınını, körüğünü beraberinde taşıyan ve ona iş verilen heryerde çalışan" şu Çinli demirci karşısında ancak şaşırabilir. “Tezgâhını onu çağıran kişinin kapının önünde kurmakta, topraktan bir duvar yapıp, önüne fırınını kurmaktadır; bu duvarın arkasına iki deri körük yerleştirmekte, çırak bir birine, bir diğerine basarak bunları çalıştırmaktadır; böylece ateşi canlandırmaktadır; bir taş ona örs görevi yapmaktadır, aletleri bir pense, bir

çekiç, bir tokmak, bir törpüdür". Kırdaki herhangi bir dokumacı karşısında da aynı şaşkınlık, çünkü harika Çinli ustalar olduğunu düşünüyorum. “Sabahleyin kapısının önünde, bir ağacın altına tezgahını kurmakta ve bunu güneş batarken sökmektedir. Bu tezgâh çok basittir; toprağa yerleştirilen dört parça tahta tarafından taşınan iki rulodan ibarettir. Zinciri kateden iki sopa vardır ve bunlardan biri, tezgâhın altında durduğu ağaca bağlı iki ip tarafından, diğeri de ustanın ayağına bağlı iki ip tarafından tutturulmuştur... bu düzenek ustaya, ipleri zincirden uzaklaştırarak atkıya geçirme olanağını sağlamaktadır". Bu, ilkel yatay tezgâhtır; bu usul bugün bazı Kuzey Afrika göçebeleri tarafından, çadırlarında kullandıkları halıların dokunmasında hâlâ kullanılmaktadır.

Ancak insanın alın teri uğruna iş görebilecek bu ilkel alet kutusunun sürme nedeni nedir? Acaba insanların Hind ve Çin'de çok kalabalık, sefil ve yoksul olmaları mıdır? Çünkü alet ile işgücü arasında korelasyon vardır. İşçiler bu durumu, makinalar ortaya çıktığında fark edeceklerdir, ama XIX. yüzyılın “luddist" öfkelerinden çok önceleri, sorumlular ve entelektüeller bunun bilincine varmışlardır. Şaşırtıcı bir mekanik testerenin icad edildiğinden haberdar edilen Guy Patin mucide, eğer hayatına önem veriyorsa, kendini işçilere tanıtmamasını tavsiye ediyordu. Montesquieu değirmen yapımını lânetliyordu: ona göre tüm makinalar insan sayısını kısıtlamaktadır ve “tehlikelidirler”. Marc Bloch’un, Encyclopedie'nin ilginç bir pasajında varlığını işaret ettiği fikir de aynıdır, ama tersine dönmüş bir şekildedir “emek gücünün pahalı olduğu heryerde, onu makinalarla ikame etmek gerekir; böylece ülkedeki en ucuz şeylerin düzeyine getirilmiş olur. İngilizler bunu Avrupa’ya uzun zamandan beri öğretiyorlar”. Her şeyden sonra, bu işaret kimseyi şaşırtmayacaktır. Bundan bir yüzyıl önce, merakımızı tahmin etmeden, bizi daha çok şaşırtan şey, Ağustos 1675’te Londra’daki bir Cenova konsolosunun kısaca yazdığı iki haberdir: başkentteki 10.000 ipek işçisi, şerit imâl eden Fransız tezgâhlarının getirilmesi üzerine ayaklanmışlardır; bu tezgâhlarda bir kişi 10-12 şeridi aynı anda dokumaktadır; yeni tezgâhlar yakılmıştır ve eğer askerler ile burjuva muhafızların devriyeleri müdahale etmeseydi, daha da kötüsü olabilirdi”.

Tarım ile Endüstri Arasında Boşanma Yoktur

Hubert Bourgin'in modeli vurguyu tekniğin üzerine vurmaktadır; basitleştirmesi buradan kaynaklanmaktadır. Tamamlanmamışlığı da buradan kaynaklanmaktadır. Onu geçiş ölçüde karmaşıklaştırmak gerekmektedir.

Bir ilk işaret kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: önendüstri özgünlüğüne rağmen, net sınırları olan bir sektör değildir. XVIII. yüzyıl öncesinde heryerde hazır ve nazır olan, onun yanıbaşında bulunan ve bazen onu boğan tarımdan iyice sıyrılamamaktadır. Hatta zeminde, katı bir şekilde kullanım değeri alanında yer alan, yalnızca aile veya köy için iş gören bir köylü endüstrisi mevcuttur. Çocukken, bir Meuse köyünde araba tekerleklerine çember geçirilişini bizzat gördüm: ateşte yumuşatılan demir çember, daha kor halindeyken tahta tekerleğin etrafına geçirilmekte, o da hemen yanmaktaydı; hepsi suyun içine atılıyor, soğuyan demir tekerleği sıkıştırıyordu. İşlem tüm köyü seferber etmekteydi. Ama eskiden köylerde imal edilen şeylerin hepsini sıralamaya kalksak, bitiremeyiz. Zengin evlerde bile, ama özellikle fakir hanelerde, kendi kullanımları için çuhalar, kaba bez gömlekler, mobilyalar, bitkisel elyaftan koşumlar, ıhlamur ağacı kabuğundan halatlar, deri sepetler vb. yapılmaktaydı. Doğu Avrupa'nın Ukrayna veya Litvanya gibi azgelişmiş ülkelerinde, bu kendine yeterlik, Batı Avrupa'dakinden de yüksektir. Gerçekten de, Batı'dan aileye yönelik bir endüstri ile, gene kırsal, *ama pazara yönelik* bir endüstri çakışmaktadır.

Bu zenaat iyi bilinmektedir. Avrupa'nın heryerinde, kasabalarda, köylerde, çeftliklerde kış gelince muazzam bir "endüstriyel" faaliyet başlayarak, tarımsal faaliyeti ikame etmektedir. Çok soyutlanmış mezralarda bile böyledir: örneğin 1723'te Normandiya'daki Bocage'ın 30 kadar "zor ulaşılan" köyü ve, 1727'de bazı Saintonge köyleri, pazara)onca kurallarına uymayan ürünler götürmüşlerdir. Bunlara karşı sert mi davranmak gerekir? Manüfaktür müfettişlerinin köylere giderek, kayıp kırın cahil insanlarına "manüfaktürlere ilişkin kuralları" açıklamaları daha uygun olacaktır. 1780'de Osnabrück civarındaki keten endüstrisi, köylü, karısı, çocukları ve uşaklarından ibarettir. Bu tamamlayıcı işgücünün verimliliği çok önemli değildir! Kış gelmiştir: "uşak ister çalışsın, ister çalışmasın, beslenmek zorundadır". Bu durumda çalışması daha iyidir! Sonuçta, faaliyetlere hükmeden mevsimlerin ritmi, Giuseppe Palomba'nın söylediği gibi "takvim"dir. Hatta XVI. yüzyılda Liege kömür yataklarındaki madenciler, her yıl Ağustos ayında galerileri terkederek, hasat yapmaya gitmektedirler.

Meslek ne olursa olsun, kuralın adeta istisnası yoktur. Örneğin, Floransa, 1 Haziran 1601 tarihli bir mektup şöyle demektedir: “şaşılacak bir şey olmamasına rağmen, yün satışı yavaş gidiyor: az çalışılıyor, çünkü işçi kıtlığı var; hepsi kıra gitti”. Beauvais veya Anvers’de olduğu gibi, Lodeve veya herhangi bir endüstri kentinde, yaz gelince, tarla çalışmaları duruma hükmetmektedir. Kış geri gelince, zenaat faaliyeti tekrar kral olmaktadır, hatta yangın tehlikesine rağmen, mum imalatı için de aynı durum söz konusudur.

Tabii ki tersine, veya en azından farklı örnekler de işaret edilebilir. Kesintisiz bir işçi çalışması yerleşmeye çalışmaktadır. Örneğin 1723’te Rouen’da “(eskiden) hasat için tezgâhlarını terkeden kır işçileri..., (bunu) artık yapmıyorlar, çünkü çuha ve diğer yünlü imalatına devam etmekten daha büyük yarar sağlıyorlar”. Sonuç: “tarlalarda hasat yapacak işçi kıtlığından” buğday filizlenme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Parlamento, “buğday ve diğer tahılların hasat zamanında” manüfaktür çalışmasını yasaklamayı düşünmektedir. Kesintili çalışma mı, kesintisiz çalışma mı? Vauban’ın hesaplarında, zenaatkâra yılda 120 işgünü atfettiğini unutmayalım; çalışılmayan bayramlar -bunlar çok sayıdadır- ve mevsimlik meşgüliyetler, yılın geri kalanını tüketmektedir.

Demek ki, ayrılma kötü ve gecikmiş olarak ortaya çıkmaktadır. Ve Goudar endüstri ile tarımın coğrafi temeldeki boşanmalarından söz ederken, herhalde yanılmaktadır. Aynı şekilde Roger Dion’a göre, “Laval’den Rouen, Cambrai ve Fourmies”ye uzanarak, biri kuzeyde yer alan ve geleneksel tezgâhların vatanı olan, diğeri de güneyde yer alan ve bağın vatanı olan iki Fransa’yı birbirinden ayıran bir hattın varlığına da inanmıyorum. Bağlarla kaplı olan Languedoc, 1680’lere doğru emin de Bas- ville’e göre 450.000 dokuma işçisine sahip değil miydi? Ve Orleans yönetim bölgesi gibi bir bağ alanında, 1698 sayımı hem 21.840 mülk sahibi bağcının, hem de “kasaba ve köylere dağılmış 12.171 zenaatkâr”ın varlığını ortaya koymuştur. Buna karşılık, evde işgörmenin refahın yerleşik olduğu bağcı ailelerinde görülmediği de doğrudur, şarap ülkesi olan Arbois çevresinde, dokuma endüstrisi el emeği kıtlığından ötürü yerleşememiştir. Leyden’de, XVII. yüzyılda çok güçlü olan yünlü dokuma faaliyeti, çok zengin olan civardaki kırdan hiçbir yardım alamamaktaydı. XVIII. yüzyılda bu yardıma mutlak olarak ihtiyaç duyduğu zaman, *kendi evinden uzaktaki,*

fakir kırsal alanlara başvurmak zorunda kalmıştır. Ve bu alanlar oldukça ilginç bir şekilde, Hollanda'nın büyük modern dokuma merkezleri haline gelmişlerdir.

Yardıma Koşan Endüstri

Aslında endüstri ancak bir sürü faktör ve tahrik unsuruyla açıklanabilmektedir. İpek endüstrisi merkezi olan Lucca, XIII. yüzyıldan itibaren "(çevresinde ve ona ait olan) işlenebilir toprak kıtlığından ötürü... öylesine bir endüstri merkezi haline gelmiştir ki, atasözlerinde karıncalar cumhuriyeti olarak anılmıştır", bunu Ortensio Landa, Paradossi'lerinden (1543) birinde iddia etmektedir. İngiltere'de XVI. yüzyılda, Narfalk kıyısına, bir renkli örme çorap endüstrisi beklenmedik bir şekilde yerleşmiştir. Raslantıyla değil. Bu kıyı birbirlerini izleyen bir dizi balıkçı limanından meydana gelmektedir ve bunların rıhtımları ağlarla doludur. Erkekler İzlanda'ya kadar gitmediklerinde, Kuzey Denizinde ringa, uskumru ve çaça avlamaktadırlar. Salthouse'larda balık tuzlama işinde istihdam edilen muazzam bir kadın emek gücü, av mevsiminin dışında işsiz kalmaktadır. İşte bu yarı işsiz emek gücü tüccar girişimcileri cezbetmiş ve yeni bir endüstri kurulmuştur.

Böylece, önendüstriyi elinden tutarak yönlendiren, çoğu zaman fakirlik olmaktadır. Söylendiğine göre Colbert, asık suratlı bir konjonktür varken, ayak direyen, disiplinsiz bir Fransa'ya işbaşı yaptırtmıştır. Çoğu zaman olduğu gibi, bu işbaşı ne kadar vasat olursa olsun, gene de "ikinci bir inayet", bir cins çıkış değil midir? İstekle alaycı olan Savary de Bruslons (1760), şöyle ifade etmektedir: "Endüstrinin (kelimenin tereddütsüz kullanıldığına dikkat ediniz) harikalarının çoğu zaman ihtiyaçların bağrından çıktıkları görüldü". İhtiyaç kelimesi akılda tutulmalıdır. Rusya'da kötü topraklar, "kara" köylülüğün payıdır, yani yaşayabilmek için buğday ithal etmek zorunda da kalan özgür köylülüğün. Öte yandan, zenaat tipi endüstri, tercihan onların çerçevesinde gelişmektedir. Aynı şekilde, Constanz gölü, Savabya Jura'sı veya Silezya dağlıları topraklarının fakirliğini ikame etmek üzere, XV. yüzyıldan itibaren keten işlemeye başlamışlardır. Ve Highlands'da, fakir toprak ürünleriyle geçinemeyecek olan İngiliz köylüleri, bazıları madenci, ötekileri de dokumacı olarak durumu kurtarmaktadırlar. Kuzey ve Batı İngiltere'nin köylülerinin evde

dokunmuş kumaşlarını, hâlâ yağlı bir şekilde getirdikleri kasaba pazarları, Londralı tüccarlar tarafından toplanan ürünlerin büyücek bir bölümünü meydana getirmektedirler, tüccarlar bu kumaşları satmadan önce apreletmektedirler.

İstikrarsız Yerleşimler

Zenaat toprağa ne kadar az bağlıysa, o kadar kentsel olmakta ve o denli de az kök salmaktadır. Onun da kendi çapında bir hareketliliği olan kırsal işgücünün üzerinde (özellikle fakir ülkelerde), *stricto sensu* zenaat alanı, en hareketli insan kesimini meydana getirmektedir. Bu, doğrudan önendüstriyel üretimin doğasına bağlıdır; bu üretim, sürekli olarak ani yükselmelere ve dikine inişlere tanık olmaktadır. İleride şeması verilen, parabol biçimli eğriler bu konuda bir fikir vermektedirler. Bir anlık bir refah olmakta, sonra her şey tersine dönmektedir. İngiliz önendüstrisini yavaş yavaş yaratmış olan zenaatkar göçlerine ilişkin bir kroki, bunu harika şekilde kanıtlayabilirdi. Sürekli olarak kötü ücret alan, gıdalarını sağlayabilmek için pazarda yüz kızartıcı durumlarla karşılaşmak zorunda kalan zenaatkârlar, her tür ücret hareketine, her talep daralmasına karşı hassastırlar. Hiçbir şey onların istekleri doğrultusunda gitmediğinden, onlar da sürekli göçmenler haline gelmektedirler: “en küçük olayda yerleşebilecek, seyyar ve geçici bir gövde”. Marsilya’da 1715’te yazıldığına göre, eğer manü- faktürler iflas ederse “işçilerin yabancı ülkelere göçü” olacaktır. “İnsanların dostu” Mirabeau, endüstrinin narinliğinin “köklerinin, gerçek bolluğun yolunu izlemek üzere, her zaman göçe hazır olan işçilerin parmaklarının ucunda” olmasına bağlayarak açıklamaktadır, ona göre bu işçiler “geçici insanlar”dır. “Sanatkârlarımızın (zenaatkârlar) sürekliliğinden, tarlalarımızın hareketsizliğinden olduğumuz gibi emin olabilir miyiz?”. Dupont de Nemours tabii ki hayır diye cevap vermekte, ve Forbonnais de artırmaktadır: “Sanatlar istisnasız seyyardır”.

Zenaatlar gelenek icabı böyledirler (kalfa örgütleri); gerektiği için böyledirler; zaten kötü olan hayat koşullarının daha da ağırlaşarak, çekilmez hale geldiği her seferinde böyledirler. Onları hiç de sevmeyen şu Reimsli burjuva (1658), Günlüh’ünde “eğer terim yerindeyse, günü gününe yaşadıkları söylenebilir” demektedir. Beş yıl sonra zaman güçleştiğinde, şöyle farketmektedir: “Halk … emeğini sarfetmekte, ama çok düşük fiyat

karşılığında, öylesine ki, ancak en uyanıklar hayatta kalabilmektedir”, diğerleri hastaneye düşmekte veya sokaklarda dilenmektedir. Ertesi yıl, 1664’te, işçiler tezgâhlarını bırakarak “ağır işçi olmuşlar veya köylerine dönmüşlerdir”. Londra ancak biraz daha iyi donanımlıya benzemektedir. 2 Ocak 1730 tarihli bir Fransız bülteni, ekmek fiyatının iki “*sol*” düştüğünü (yaklaşık *%* 9) belirttikten sonra, şunu eklemektedir: “böylece işçiler ücretleriyle yaşayabilecek duruma gelmişlerdir”. Bir manüfaktür müfettişinin raporuna güre, 1773'e doğru çok sayıda Langue- doclu dokumacı “ekmeksiz ve onu alacak kaynaktan mahrum olarak” (işsizlik vardır), “yaşayabilmek için vatanlarından ayrılmak” zorunda kalmışlardır.”

Bir kaza veya başka bir şey meydana geldiğinde, hareket hızlanmaktadır. Örneğin Nantes fermanının yürürlükten kaldırılmasından (1685) sonra, Fransa'dan itibaren böylesine bir göç meydana gelmiştir. Örneğin Yeni İspanya’da 1749'da ve bundan da fazlası 1785-1786’da, Kuzey madenlerinde mısır konvoylarının durmasıyla kıtlık meydana gelince, Güneye ve tüm alçaklıkların kenti Meksika'ya doğru bir hücum başlamıştır, “*lupanar de infamias y disoluciones, cueva de picaros, infierno de ca balleros, purgatorio de hombres de bien...”*. iyi niyetli bir tanık 1786'da, kent girişlerini örerek, bu yeni hastalıktan korunmayı önermektedir.

Buna karşılık, gelişmek isteyen her endüstri, yabancı ve uzak olsa bile, başka kentlerde mahreç ile kendine gereken uzman işçileri bulmayı başarmaktadır. Ve hiçkimse kendini bu işçilerden mahrum etmemektedir. Daha XIV. yüzyılda Flaman kentleri, onlara “iyi bira, iyi sığır eti, iyi yataklar ve daha da iyi arkadaşlar” vaadederek (İngiliz kızları güzellikleriyle ünlüdürler), kalfalarını ülkesine çeken İngiliz kralının siyasetine engel getirmeye çalışmaktadırlar. XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyılda da işgücünün yer değiştirmesi çoğu zaman, uluslararası işbölümünün terkine, bozulmasına tekâbül etmekteydi. Bunun sonucunda, bazen iş göçünü önlemek üzere gaddar tedbirler alınmakta, işçiler sınırlarda veya yollarda yakalanarak, zorla götürülmekteydiler. Veya yabancı kentlerde, onların ülkeye dönme pazarlıkları yapılmaktaydı.

1757’de Fransa'da bu siyaset nihayet eskimiştir. Paris'te Lyon, Dauphine, Roussillon ve Bourbonnais idari bölgelerine, kaçak işçilerin takibatının durdurulması emri gelmiştir: bu, kamu kaynaklarının israfı olacaktır.

Gerçekten de, devir değişmiştir. XVIII. yüzyılda, endüstriyel faaliyetin genelleşmesi, heryerde varolması söz konusudur; bağlantılar da çoğalmıştır. Heryerde manüfaktürler, heryerde kırsal endüstriler. Hiçbir kent, kentçik, kasaba (özellikle o), köy yoktur ki, dokuma tezgâhlarına, demirhanelere, tuğla ve kiremit atelyelerine, bıçkıhaneye sahip olmasın. *Merkantilizm* kelimesinin akla getirdiğinin tersine, devletlerin siyasetleri endüstrileşmedir ki, o da kendiliğinden gelişmekte ve toplumsal zararlarını sergilemektedir bile. Muazzam işçi yığılmalarının taslağı belirmektedir: Newcastle kömür madenlerinde 30.000 kişi; daha 1680'lerde Languedoc'ta dokumayla uğraşan 450.000 kişi; 1795'te Hainaut, Flandre, Artois, Cambresis ve Picardie gibi 5 ilde, çalışan halkın temsilcilerinden biri olan Paires’e göre, 1.500.000 dokuma işçisi. Bu, devasa bir endüstri ve ticarettir.

XVIII. yüzyılın ekonomik yükselmesiyle birlikte, endüstriyel faaliyet genelleşmiştir. XVI. yüzyılda esas itibariyle Alçak Ülkeler ve İtalya'ya yerleşmiş olan endüstri, Ural’a varana kadar tüm Avrupa’da gelişmiştir. Bunun sonucunda çok sayıda atılım, kalkış meydana gelmiş, her zaman icat olmayan çok sayıda yenilik projesi ortaya çıkmış ve işler köpüklenmiştir.

Kırlardan Kentlere ve Kentlerden Kırlara

Blok halinde bakıldığında, zenaatkârların yer değiştirmeleri rastlantısal değildir: dip dalgalarını işaret etmektedirler. Örneğin, ipek endüstrisi XVII. yüzyılda, adeta tek bir hareketle, Mezzogiorno'dan Kuzey İtalya’ya geçtiyse; büyük endüstriyel faaliyet (ve onun ötesinde ticari faaliyet) XVI. yüzyılın sonuyla birlikte Akdeniz ülkelerinden uzaklaşarak, Fransa, Hollanda, İngiltere ve Almanya’da tercihli alanlarını bulduysa, her seferinde büyük sonuçları olan bir terazi hareketi müdahale etmiştir.

Fakat, oldukça düzenli başka alt üst oluşlar da vardır. J. A. Van Houtte’un yeni yayınının incelenmesi, Orta Çağdan XVIII. yüzyıla, hatta XIX. yüzyıla kadar, Alçak Ülkeler boyunca endüstrinin kent, kasaba ve kırlar arasında gidiş gelişine dikkat çekmektedir. Bu on-oniki yüzyıllık tarihin başlangıcında, endüstri kırda yayılmıştır. Bunun sonucunda, özgür, kendiliğinden ve aynı zamanda kökünden kopartmanın olanaksız olduğu bir şeyin karşısında olunduğu izlenimi alınmaktadır. Ancak, önendüstri, XIII. ve XIV. yüzyıllarda geniş ölçekte olmak üzere, kentlere göç etmiştir. Bu kentsel safhanın arkasından, 1350-1450 uzun depresyonunun ertesinde,

güçlü bir geri çekilme yaşanacaktır: bu tarihlerde kır yeniden, tezgâhların istilasına olduğu kadar, loncaların denetimine geçtiği için yönetilmesi zor hale gelen, bundan da fazlası, pahalılaşan işgücünün hücumuna uğrayacaktır. Kentin endüstriyel açıdan toparlanması XVI. yüzyılda kısmen gerçekleşecek, sonra kır XVII. yüzyılda rövanşını alacak, daha sonra, XVIII. yüzyılda partiyi yarı yarıya kaybedecektir.

Bu basitleştirilmiş özet, işin özünü, yani Avrupa ve belki de dünya ölçeğinde, kırlar ve kentler gibi çifte bir klavyenin varlığını bildirmektedir. Böylece dünün ekonomisine bir alternatif, yani belli bir esneklik, girişimci tüccarlar ile devletin açık oyunlarına bir olanak belirmektedir. J. A. Van Houtte, hükümdarın vergi yönetiminin yalnızca kente veya aynı anda kırsal kesime de yönelik olmasına göre farklı rejimler ve ilerleme ile silinme arasındaki gidiş gelişleri yarattığını ileri sürerken haklı mıdır? Yalnızca kesin bir araştırma konuyu açıklığa kavuşturacaktır. Fakat bir olgu tartışma dışıdır: fiyatlar ve ücretler rollerini oynamaktadırlar.

XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında İtalyan kentsel endüstrisini çabucak görünmez hale getiren ve ikinci dereceden kentlere, kentçiklere, kasabalara, köylere taşıyan da, benzeri bir süreç değil midir? İtalya'nın 1590-1630 arasındaki endüstriyel dramı, Kuzey endüstrisinin düşük fiyatlarıyla olan bir rekabet dramıdır. Domenico Sella, ücretlerin yasaklayıcı hale geldikleri Venedik hakkında, üç çözüm olduğunu söyleyerek, kaba bir açıklama getirmektedir: kırlarına doğru geri çekilmek, çok lüks mallarda uzmanlaşmak, emek gücü kıtlığını telâfi etmek üzere hidrolik döndürücü güç kullanan makinelere dayanmak. Bu acil durumda, üç yöntem de kullanılmıştır. Kötü olan, birincinin, yani kırsal zenaata, sanki doğalmış gibi geri dönülmesi, tam bir başarı getirmemiştir, zaten getirmesi de mümkün değildir: gerçekten de, Venedik kırları tüm kol gücüne muhtaçtır; bunları XVII. yüzyılda yeni ekimlere -dut, mısır- tahsis etmiştir ve tarım özellikle gelir getirici hale gelmiştir. Venedik'ten Balkanlara ve Hollanda'ya yapılan pirinç ihracatı düzenli bir şekilde artmaktadır. Ham ve iplik halindeki ipek ihracatı ise, 1600-1800 arasında dört katına çıkmıştır. ikinci çözüm olan lüks ile üçüncü çözüm olan makinalaşma, el emeğinin kıtlığı karşısında gelişmektedirler. Makinalaşma konusunda, Carlo Poni yakınlarda yararlı işaretlerde bulunmuştur. XVII. yüzyıl İtalya’sı bize

böylece bir kez daha, genel tarihlerin olağan olarak söylediklerinden daha az atıl olarak gözükmektedir.

XVI. yüzyılın ortasında hâlâ gelişmekte olan İspanyol endüstrisi, yüzyıl sona ererken gerilemiş olsa bile, aynı tuzağa düşmüş değil midir? Köylü alemi 1558'e doğru, zenaat tipi endüstri kentlerden kırlara doğru taşarken, ona sığınak olamamıştır. İşte bu durum yarattığı zıtlık ile, İngiltere'nin konumunun sağlıklılığını aydınlatmaktadır; İngiliz konumu kırsal düzlemde çok sağlıklıdır ve çok erkenden, yün aracılığıyla, esas endüstri olan yünlü dokuma sektörüne bağlanmıştır.

Pilot Endüstriler Olmuş mudur?

Açıklamalarımızın bu noktasında, önendüstrinin belirsiz ve karmaşık dış hatlarını farketmeye başlıyoruz. Can sıkıcı, belki de olgunlaşmamış, ama bugünkü dünyanın akla getirdiği bir soru, kendiliğinden açığa çıkmaktadır: Eski Rejimde pilot endüstriler olmuş mudur? Bu cins endüstriler bugün, belki dün de, sermayeleri, kârları, işgücünü kendine çeken endüstrilerdir ve bunların atılımları, ilke olarak komşu sektörlere yansıyabilir ve oralarda bir canlanma *yaratabilir* -yalnızca yaratabilir-. Gerçekten de, Eski ekonomi tutarlıktan yoksundur ve hatta bugünün azgelişmiş ülkelerindeki gibi kopuktur. Bunun devamında, bir sektörde meydana gelen şeyler, onun sınırlarını zorunlu olarak aşmakta değillerdir. Öylesine ki, ilk bakışta önendüstri dünyası, bugünkü endüstrinin düzey farkları ve öncü sektörler içeren yapısındaki gibi engebelere sahip değildir.

Bundan da ötesi, tüm kitlesi itibariyle ele alındığında, bu önendüstri nisbi olarak ne kadar önemli olursa olsun, ekonominin tümünü kendine doğru terazilendirememektedir. Gerçekten de, endüstri, devrimine kadar, gelişmeye egemen olmanın uzağında kalmış, daha çok gelişmenin kararsız hareketi, ekonominin bütünsel yürüyüşü, arızaları ve sarsıntılarıyla önendüstriye egemen olmuş ve onun tereddütlü yürüyüşü ile baygınlık verici eğrilerini sağlamıştır. Gündemde olan üretimin matrisyel değerine dair tüm sorun (veya hemen hemen) budur. Eğer XIX. yüzyıl öncesindeki hakiki "egemen" endüstriler açığa çıkartılacak olursa, bu daha iyi kavranacaktır; daha önce de birçok kereler işaret edildiği üzere, bu "egemen" endüstriler geniş ve çeşitli dokuma alanında yer almaktadırlar.

Bu yerleşim bugün ancak şaşkınlık yaratabilir. Ama dünkü toplumlar yünlü kumaşı, yünlü elbiseyi, şatafatlı kıyafetleri değerli saymışlardır. Evlerin içi de kumaşlara, perdelere, duvar örtülerine, halılara, yünlü kumaşlar ve ince bezlerle dolu dolaplara ait olmuştur. Toplumsal gösteriş burada tam gaz yol almakta ve moda duruma hükmetmektedir. Nicholas Barbon buna sevinmekteydi (1690): "moda, kıyafetlerin değişmesi, ticaretin büyük bir harekete geçiricisidir" diye yazmaktaydı, "çünkü eskilerin aşınmasından önce yenilerini almaya itmektedir, moda ticaretin ruhu ve hayatıdır; hareketini ticaretin büyük bünyesi içinde muhafaza etmektedir; sanki bir insan sürekli bir ilkbahar halinde yaşıyormuş gibi giyinsin diye yapılmış bir icattır; bu insan, elbiselerinin sonbaharını asla görmemektedir". Öyleyse, kendi içinde çok miktarda emeği biraraya getiren ve aynı zamanda tüccar açısından, kolayca yolculuk yapabilme avantajına sahip olan, değerine nazaran hafif olan kumaş yaşasın!

Ama Georges Marçais'yle birlikte (1930), kumaşın eskiden, tüm oranların korunması halinde, çeliğin eşdeğerlisi olduğunu söyleyecek kadar ileri gidecek miyiz? (William Rapp bu yargıyı kendi hesabına geçirmektedir). Bunların arasındaki fark, dokumanın endüstriyel olarak sahip olduğu şeyin, hâlâ bir lüks olmasıdır. Vasat kalitelerinde bile pahalı bir madde olmayı sürdürmekte, ve fakirler çoğu zaman kendi ihtiyaçlarını kendileri üretmeyi tercih etmekte, her halükârda çok az satın almakta ve elbise yenileme konusunda Nicholas Barbon'un tavsiyelerine uymamaktadırlar. Halkın kumaş müşterisi olması ancak İngiliz endüstri devrimiyle ve özellikle de, XVIII. yüzyılın sonundaki pamuklu dokumalarla gerçekleşecektir. Oysa, gerçekten egemen bir endüstri, geniş bir talep gerektirmektedir. Demek ki dokuma tarihlerini ihtiyatla okuyalım. Bu tarihlerin işaret ettikleri, birbirlerini izleyen krallıklar yalnızca moda değişimlerine değil de, aynı zamanda mübadelelerinin üst katında, birbirlerini izleyen üretim kaymalarına ve yeniden merkezlenmelerine de tekâbül etmektedirler. Sanki her şey, rakiplerinin dokumanın üstünlüğünü tartışmaktan vazgeçmedikleri bir süreç içinde cereyan etmektedir.

XIII. yüzyılda yün, hem Alçak Ülkeler, hem de İtalya demektir; izleyen yüzyılda ise özellikle İtalya'dır: "İtalyan Rönesansı, ama bu yündür!" Gino Barbieri yakınlarda toplanan bir kollokyumda böyle haykırmaktaydı. Daha sonra ipek, hemen hemen öncelikli hale gelmiş ve İtalya XVI. yüzyılda

endüstriyel refahının son anlarını ona borçlu olmuştur. Fakat bu değerli dokuma kısa bir süre sonra kuzeye, İsviçre kantanlarına (Zürih), Almanya (Kolonya), Hollanda ve Nantes fermanının iptalinden sonra İngiltere'ye ulaşmıştır. Özellikle de, büyük ipek merkezi olma kariyerini günümüze kadar sürdüren Lyon'a. Ancak, XVII. yüzyıldaki yeni bir değişimle, İngiltere'nin ince yünlüleri, ipeğin aleyhine olmak üzere, muzaffer bir yarma harekâtını başarmışlardır; Fransız İpekçilerine inanılacak olursa, bu iş 1660'1arda gerçekleşmiş ve yeni yünlülerin modası Mısır'a kadar yayılmıştır. Nihayet, sonuncu savaşçı ve yeni galip pamuk. Pamuk uzun zamandan beri Avrupa'dadır. Ama, Avrupa'da bilinmeyen baskı ve boyama tekniklerine sahip olan Hind pamukluları güçlü bir hayranlık yaratarak, çabucak birinci sıraya çıkmışlardır. Hind, kumaşlarıyla Avrupa'yı istila mı edecektir? Bu sızma tüm engelleri aşmıştır. Öyleyse Avrupa'nın Hind'i taklid etmesi, pamuk dokuyup, üzerine basma yapması gerekmektedir. Fransa'da Hind pamukluları imal etmenin yolu, 1759'dan itibaren tamamen serbestleşmiştir. Marsilya'ya gelen hammadde miktarı, 1700'dekinden 10 kat fazla olarak, 115.000 kental olacaktır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, ekonominin genel canlılığının, tüm dokumacılık kesimlerinde genel bir üretim artışına yol açtığı doğrudur. Bu durumda eski ma- nüfaktürler bir yenilik ve teknik deha ateşiyle yanmaktadırlar. Hergün yeni bir üretim usulü ve yeni bir kumaş doğmaktadır. Yalnızca, muazzam bir atelyeler alanı olan Fransa'da, işte "Toulouse, Nismes, Castres'da ve" Languedoc'un "diğer kent ve yerlerinde imal edilen *mignonetle, grisette, Jerandine* ve *buratlar"*, işte Champagne'da Châlons'dan gelmişe benzeyen en ve boy ölçeklerine uymadıkları için müsadere edilen " *espagnolette*"ler; işte Le Mans'da yeni moda olarak beyaz atkı ve siyah çözgü ile dokunan yünlü etaminleri işte bir tutkal sayesinde "kıyılmış iplik ile nişasta karışımından meydana gelen bir toz"un üzerine basıldığı, çok ince bir ipekli olan "*gaze soufflee"* (büyük sorun: bu kumaş yünlü olarak mı, ipekli olarak mı vergi ödeyecektir, çünkü yün iplikleri kumaşın ağırlığının altıda birini meydana getirmektedirler?); işte Caen'da, "*grenade"* adı verilen ve Hollanda'da iyi bir mahreç bulan yünlü ve pamuklu melezi bir kumaş ve Amiens'de dokunan "Roma serfi'' ve Normandiya'da imal edilen cübbelikler vs. Bu ad çoğalmasının gene de bir anlamı vardır. Ve Lyon'da ipekçi çevrelerindeki icat artışlarının ve

İngiltere'de birbiri ardından ortaya çıkan yeni makinalar da daha az anlamlı değillerdir. İlk teknoloji tarihçilerinden biri olan Johann Beckmann'ın, d'Alembert'in yazdığı şu sözü okurken keyiflenmesi anlaşılmaktadır: "kadifeyi alacalı bulacalı boyamaktan daha büyük bir inceliği gösteren başka bir şey hayal edilmiş midir?".

Ama bunlar, önendüstri dünyasında dokumanın önceliğinin, bize göre paradoksal bir yanının olmasını engellememektedir. Bu, "Orta Çağın ta başında ortaya çıkmış" olan bir faaliyetin "geri" üstünlüğüdür. Ama, kanıtlar buradadır. Eğer hacmi, hareketi itibariyle yargılanacak olursa, dokuma endüstrisi aslında modern olan kömür endüstrisiyle, veya daha iyisi, 1772 ve 1788 soruşturmalarının gerileme halinde bile olduklarını gösterdikleri Fransız demirhaneleriyle karşılaştırılabilir niteliktedir. Nihayet, üzerinde ısrar etmenin belirleyici olduğu kanıt: *primum mobile* veya değil, pamuk İngiliz endüstri devriminin harekete geçmesinde büyük rol oynamıştır.

Tüccarlar ve Meslek Birlikleri

Endüstriyel faaliyetleri çeşitli bağlamlar içinde gördük. Geriye, kapitalizmin sahip olduğu yeri belirlemek kalıyor ve bu basit değildir. Kapitalizm her şeyden önce, kentsel tüccarların kapitalizmidir. Ama bu tüccarlar, toptancı veya girişimci olarak, işin başında, kentlerin kendi evlerindeki zenaat hayatını örgütlemek için yarattıkları, *lonca düzeninin* içine dahil olmuşlardır. Tüccarlar ve zenaatkârlar aynı zincirin halkaları içinde yer almışlar ve bunlardan hiçbir zaman tamamen kurtulamamışlardır. İkirciklikler ve çatışmalar bu durumdan kaynaklanmaktadır.

*Meslek birlikleri (*olur olmaz kullanılan *lonca* kelimesinin, fiilen, 1791'de onları ilga eden Le Chapelier kanununda ilk kez görüldüğü bilinmektedir) Avrupa'nın tümünde, XII. ile XV. yüzyıllar arasında, bölgesine göre erken veya geç olmak üzere gelişmişlerdir. En sonda İspanya gelmektedir (geleneksel tarihler: Barselona 1301, Valencia 1332, Toledo 1426). Ancak bu birlikler (Alınan *zünft*e'si, İtalyan *arti*'si, İngiliz *guilds'i*, İspanyol gemios'u) hiçbir yerde, kendilerini hiçbir kısıt olmadan dayatabilme olanağına sahip olamamışlardır. Bazı kentler onlara aittir, diğerleri serbest'tir. Aynı kentsel yerleşim yerinin içinde -örneğin Paris veya Londra- paylaşma olabilir. Bu birliklerin büyük dönemi, Batı'da XV. yüzyılda artık

geçmiştir. Ama özellikle Almanya'da olmak üzere, inatçı süreklilikler olacaktır: bu ülkedeki müzeler, bugün *zünfle* ustalarına ilişkin anılarla doludur. Fransa'da XVII. yüzyıldaki lonca atılımı, her şeyden önce her şeyi tektipleştirmek, denetlemek ve hepsinden fazla da, vergilendirmek isteyen krallığın amaçlarına ihanet etmiştir. Tüm meslek birlikleri, maliyenin taleplerini karşılayabilmek için borçlanmışlardır.

Birliklerin parlak döneminde, mübadelelerin, istihdamın ve üretimin büyük bölümü onların payına düşmekteydi. Ekonomik hayat ve ilerleme gelişince, işbölümü yeni yaratılar ve bölümlemeleri dayatınca. tabii ki sınır çatışmaları çıkmıştır. Ama bu durum, mesleki birlik sayısının, hareketi izlemek üzere artmasını engellememiştir. Bunlardan Paris'te, 1260'ta tüccarlar kâhyası tarafından yakından izlenen 101 tane vardır ve bu yüz kadar birlik, daha o sıralarda aşikâr bir uzmanlaşmayı işaret etmektedir. Yeni petekler, bunun arkasından inşa edilecektir. Dar ve külyutmaz bir aristokrasinin yönettiği Nuremberg'te, maden meslek birlikleri -*Metalgewerbe*-, XIII. yüzyıldan itibaren birçok düzine meslek ve bağımsız birlik halinde bölüneceklerdir. Süreç Gand, Strasbourg, Main-üzeri-Frankfurt, yün işinin başka yerlerde olduğu gibi bir meslekler mecmuası olduğu Floransa'da da aynıdır. Gerçekte, XIII. yüzyılın atılımı bu yerleşmekte ve gelişmekte olan işbölümünden kaynaklanmıştır. Fakat yolaçtığı ekonomik atılım, bizzat bu meslek birliklerinin yapısını tehtid edecektir, çünkü bunlar ticari ilerlemeyle birlikte tehlikeyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu şiddetli zıtlaşmadan, doğal olarak, kent egemenliğini ele geçirmeye yönelik iç savaş çıkmıştır. Bu, Alman tarihçilerinin *zünftrevolution* dedikleri şeydir. Bu hareket loncaları kent yurttaşlarının karşısına dikmektedir. Bu fazlasıyla basit şemanın ötesinde, kim tüccarlarla zenaatkârların mücadelesini, bunların ittifak ve zıtlaşmalarını görmez ki? Fakat şiddet mi karışıklıklar belli bir zaman süren ve onu izleyen sessiz mücadelede, sonunda partiyi kazanan tüccar olur. Onunla loncalar arasındaki işbirliği, ancak eşitlik temeli üzerinde kurulabilir, çünkü üzerinde kavga edilen şey, emek piyasasının fethi ve tüccarın (kapitalistin dememek için) ekonomik önceliğidir.

Loncaların değişimi, aynı meslek dalına mensup kişilerin anlaşmaları ve kendilerini aşağılık, ama gündelik hayata ilişkin konularda, diğerlerine karşı savunmalarıdır. Lonca düzeyindeki uyanıklık, her şeyden önce kent

piyasasına yöneliktir, çünkü her meslek birliği buradan payını almak istemektedir. Bu, ayrıcalık anlamına gelen “serbesti”lerin, istihdamın ve kârın güvenliği anlamına gelmektedir. Fakat para, parasal ekonomi, uzak mesafe ticareti -kısacası tüccar- asla basit olmayan bir oyuna müdahale etmektedirler. Dahası XII. yüzyılın sonundan itibaren, Champagne fuarlarının etrafında döndükleri küçük kentlerden biri olan Provins’in yünlüleri Napoli, Sicilya, Kıbrıs, Mayorka, İspanya, hatta İstanbul’a kadar ihraç edilmektedir. Çok mütevazi bir kent olan ve hatta yakınındaki Ren üzerinde bir iskeleye bile sahip olmayan Spire, aynı dönemde, oldukça sıradan, siyah, boz veya beyaz bir yünlü imal etmektedir. Ama bu vasat kaliteden ürün Lübeck, Saint-Gall, Zürih, Viyana’ya, hatta Transilvanya’ya kadar ulaşmaktadır. Ve aynı sıralar, para kentleri ele geçirmektedir. Paris’te 1292’deki *taille* sicili bazı rahat kişileri (50’de 1 üzerinden 4 livre’i aşan vergi miktarı) ve bazı nadir zenginlikleri (20 livre’in üstü) işaret etmektedir. Rekor, eğer terim yerindeyse, bir “*lombard*”a ait olan kârdan, 114 livre’lik vergidir. Çok net olan zıtlık hem meslekler arasında, hem aynı mesleğin zengin ve fakirleri, hem de fakir, hatta sefil sokaklar ile ilginç bir şekilde avantajlı caddeler arasında, vurgulu olarak ortaya çıkmaktadır. Bütünün üstünde, koskoca bir Milanolu, Venedikli, Cenovah, Floransak tüccar ve borç verici kitlesi açığa çıkmaktadır. Binlerce belirsizlik karşısında, tüccarlar ve dükkânı olan zenaatkârların (ayakkabıcı, bakkal, tuhafiyeci, halıcı, saraç) karışık rejiminin zirvesinde bir mikrokapitalizmi barındırdığı söylenemez, ama bu mümkündür.

Para daha şimdiden birikme yeteneğine sahip olarak buradadır ve biriktiğinde rolünü oynamaktadır. Eşitsiz oyun başlamıştır: bazı meslek birlikleri zengin hale gelmiş, çoğunluğu oluşturan diğerleri vasat kalmıştır. Floransa’da bunlar açıkça ayrılmaktadırlar: *Arti maggiori* ve *Arti minori;* daha şimdiden *il popolo grosso* ve *il popolo magro.* Düzey farkları, farklılıklar heryerde vurgulu hale gelmektedir. *Arti maggiori* büyük tüccarların elinde gelişmektedir, çünkü *arti* sistemi artık emek piyasasına egemen olmanın bir yolundan ibaret hale gelmiştir. Gizlediği örgütlenme, tarihçilerin *verlagsystem* adını verdikleri şeydir. Yeni bir çağ başlamıştır.

Verlagsystem

Verlagsystem veya *verlagwesen* Avrupa’nın tümünde yerleşik hale gelmiştir. Eşdeğerli olan bu iki terimi, Alman tarihyazını yaratmış ve istemeden tüm tarihçilere dayatmıştır. İngilizcede *putting out system*, Fransızcada *travail â domicile* veya *a façon* denilmektedir. En iyi karşılama terimi, herhalde, Michael Keul tarafından önerilen *komandit iş* olacaktır, ama komandit kelimesi aynı zamanda ticari bir şirket biçimini de ifade ettiğinden, karışıklığa yol açabilir.

Verlagsystem, tüccarın işveren *(verleger)* olduğu bir üretim örgütlenmesidir; bu işveren zenaatkâra hammaddeyi ve ücretinin bir bölümünü avans olarak vermekte, ücretin geri kalanı, işlenmiş ürünün teslimiyle ödenmektedir. Böylesine bir düzen erkenden, genel olarak söylendiğinden çok daha erkenden, kesinlikle XIII. yüzyıl genişlemesinden itibaren ortaya çıkmıştır. Aski taktirde Paris tüccarlar kâhyasının Haziran 1275'teki şu kararı, başka türlü nasıl yorumlanabilir: kâhya “ipek eğiricilerine, tuhafiyecilerin onlara işlesinler diye verdikleri ipeği rehne vermeyi, satmayı, takas etmeyi, meslekten ihraç cezasıyla” yasaklamaktadır. Zaman geçtikçe, anlamlı metinler çoğalmaktadır; modernliğin atılım yapmasıyla, sistem yaygınlaşmaktadır: binlerce örnek arasında, tek sıkıntımız seçmektir. Lucca'da 31 Ocak 1100'de, her ikisi de ipek tüccarı olan Paolo Balbani ile Pietro Gemili arasında bir şirket kurulmuştur. Ortaklık sözleşmesi “il *tra[ficho loro sera per la maggiore parte in fa re lavorare drapierie di sela”*, faaliyetlerinin esas olarak, ipek kumaş yaptırmaya yönelik olacağını belirtmekteidr; *“Fare lavorare”* kelimesi kelimesine “çalıştırtmak”, bu girişimcilerin işidir *-qui faciunt laborare,* Latince terim olup, o da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır-. Dokumacılarla yapılan sözleşmeler çoğu zaman notere tescil ettirilmektedir ve koşullar değişken olmaktadır. Bazen sözleşme konusunda itirazlar olmaktadır: 1582'de, Cenevizli bir işveren bir iplik eğirici- sinin ona olan borçlarını kabul etmesini istemekte ve Agostina Costa’nın arkadaşı olduğu için olayı bildiğini söyleyen bir tanık göstermektedir. Bu tanık bu sonuncu kişinin dükkânında, işveren tüccar Battista Montario'yu *“quale li portava sete per manifaturar et prendeva delle manifatturate”* gördüğünü söylemektedir; tüccar eğiriciye işletmek için ipek getirmekte ve onları işlenmiş olarak almaktaydı. Görüntü olabildiğince açıktır, Montario bir *verleger’dir.* Küçük Puy-en-Velay kentinde, 1740'ta kadın işçilere kendi evlerinde dantel yaptırtan tüccar da

aynı şeydir: onlara Hollanda ipliğini “tartarak vermekte ve aynı ağırlığı dantel olarak almaktadır”. Uzes’te aynı sıralar 25 imalatçı, kentte ve komşu köylerde serj dokuyan 60 tezgâh işletmektedirler. Segovia tarihini yazan Diego de Colmenares, daha II. Felipe döneminde, “yanlış olarak tüccar denilen, gerçek aile babaları olan kumaş imalatçılarımdan söz etmekteydi, “çünkü bunlar evlerinde ve dışarıda birçok insanı yaşatıyorlardı (bunlardan çoğu 200, bazıları da 300 kişi çalıştırıyorlardı), böylece yabancı eller aracılığıyla, her cins harika kumaşlar imal ediyorlardı”. Başka bir *verleger* örneğini de, Solingen bıçakçı tüccarları meydana getirmektedir, bunlara ilginç bir şekilde *fertigmacher* (bitirici) adı verilmektedir. Londra şapkacıları da bir başka örnektir.

Bu fason çalışma sisteminde, lonca ustası da çoğu zaman bir ücretli haline dönüşmektedir. Ona çoğu zaman uzaktan getirtilen hammaddeyi sağlayan, sonra da fistanların, yünlü veya ipekli kumaşların satışını ve ihracatını sağlayan tüccara bağımlı hale gelmektedir. Böylece zenaat hayatının tüm kesimleri bu durumdan etkilenebilir ve lonca sistemi, görüntüsünü korumakla birlikte, tahrip olabilirdi. Tüccar kendi hizmetlerini dayatarak, demir alanında olduğu kadar, dokuma veya tekne yapımı alanlarında da, kendi tercihlerine bağımlı hale getirmektedir.

Venedik’te XV. yüzyılda özel tersanelerde (yani Signoria’nın muazzam tersanesinin dışındakiler), *Arte de i Carpentieri ve Arte de i Calafati* loncalarına mensup ustalar, inşa edilen teknenin ortak sahipleri olan armatör tüccarların hizmetinde çalışmak üzere, çıraklarıyla birlikte (her ustaya bir veya iki *fanti)* gelmekteydiler. Işte sıradan ücretliler haline gelmişlerdir. Brescia’da 1600’lere doğru işler kötü gitmektedir. Silah imalatı nasıl canlandırılabilir? Tabii ki kente, usta ve zenaatkârları çalıştıracak bir miktar *mercanti*, tüccar davet ederek. Bir kapitalizm, bir kez daha başkasının evine yerleşmektedir. Tüccarın bir loncanın tümüyle sözleşme yaptığı da olmaktadır. Örneğin Bohemya ve Silezya bezleri için böyle olmuştur: bu, *zunflkauf* denilen sistemdir.

Bu evrim, kentsel loncaların belli bir suç ortaklığına tanık olmuştur. Ama çoğu zaman onların sert muhalefetine çarpmıştır. Fakat, sistem kendine kırlarda serbest alan bulmakta ve tüccar da bu fırsatı kaçırmamaktadır. Hammadde üreticisi ile zenaatkâr, zenaatkâr ile nihai ürün alıcısı, yakın ile

uzak arasında aracı olan tüccar, aynı zamanda kent ile kır arasında da aracılık yapmaktadır. Kentlerin kötü niyetiyle ve yüksek ücretleriyle mücadele edebilmek için, eğer gerekirse, geniş ölçekte kırsal endüstrilere başvurabilir. Floransa kumaşçılığı, kır ve kentin eşgüdümlü faaliyetidir. Le Mans çevresinde de (XVIII. yüzyılda 14.000 nüfus) aynı şekilde koskoca bir etamin, ince lüks kumaş endüstrisi yayılmaktadır. Veya Vire çevresinde, kâğıt endüstrisi.

Haziran 1775'te Erzgebirge'de, dikkatli bir yolcu Freyberg ile Augustusberg arasında pamuk eğirilen ve keten, altın ile ipek karışımından elde edilen “sarışın” veya beyaz, siyah dantelleri imal eden bir köyler dizisini katetmiştir. Mevsim yazdır: tüm kadınlar dışarıda, evlerinin eşiğinde, bir ıhlamur ağacının gölgesindedirler, genç kızların oluşturduğu bir çember yaşlı bir narağacını kuşatmaktadır. Ve eski asker de dahil, herkes harıl harıl çalışmaktadır. Yaşamak gerekmektedir: dantel örücüsü, parmaklarının hareketini, yalnızca bir lokma ekmek veya biraz tuz serpilmiş bir haşlanmış patates yemek için durdurmaktadır. Hafta sonu, yaptığı işi ya komşu pazara (ama bu istisnadır), ya da çoğu zaman olduğu gibi, ona hammaddeyi, Hollanda veya Fransa’dan gelen örnekleri avans olarak vermiş olan ve üretimi önceden kendine ayıran *spitzenherr”e* (dantel efendisi diye çevirelim) götürecektir. Satış gerçekleştikten sonra, pazar günü için yağ, biraz pirinç alacaktır.

Evde iş yapma, böylece lonca veya aile atelyeleri ağına ulaşmaktadır. Bir tarihçi haklı olarak, şöyle yazmaktaydı: “dağınıklık aslında sadece görünüşteydi, her şey sanki ev tezgâhları görünmez bir finansal örümcek ağına yakalanmışlar gibi cereyan etmekteydi ve bu ağın ipleri sadece birkaç toptancının elindeydi”.

Ancak bu örümcek ağının her şeyi kapsaması için, daha çok şey gerekmekteydi. Tüccarın doğrudan müdahalesinin dışında kalan geniş üretim bölgeleri bulunmaktaydı. Herhalde yün işlenmesi alanında, İngiltere’nin birçok bölgesindeki durum buydu; herhalde Languedoc'ta Bedarieux çevresinde, canlı çivici topluluğunun durumu böyleydi; keten işinin XVIII. yüzyılda bile v*erleger’den* kurtulduğu Troyes'da kesinlikle böyleydi. Ve diğer birçok bölgede, XIX. yüzyılda bile böylesine durumlar söz konusuydu. Bu serbest üretim, ancak aynı zamanda nihai ürünün de

mahreç bulabildiği yakın pazarda, hammaddeye kolaylıkla ulaşılabilmesi halinde mümkündür. Örneğin XVI. yüzyılda . İspanyol fuarlarında, kıştan çıkılırken, yün işçilerinin kendi kumaşlarını kendilerinin getirdikleri görülmekteydi. İngiliz köylüleri aynı işi XVIII. yüzyılda bile yapmaktaydılar.

Özellikle fakir bir bölge olan Massif Central'deki Gevaudan'da 1740'ta *verleger* yoktur. Bu sert ülkede, 5.000 kadar köylü her yıl, "altı aydan fazla bir süre, toprakları ve mezraları örterek, onları evlerine hapseden buz ve kar" yüzünden tezgâhlarının başına yerleşmektedirler. Bir parçayı bitirince, onu "hemen ilk kurulan pazara götürmektedirler... öylesine ki, ne kadar parça varsa, o kadar satıcı olmaktadır, fiyatlar her zaman peşin ödenmektedir", ve herhalde bu sefil köylüleri cezbeden, bu peşin ödeme olmaktadır. Kumaşlar oldukça iyi yerli yünlerle dokunmuş olmakla birlikte, "vasat değere sahiptirler, çünkü eğer *escot* denilen serfler hariç tutulacak olursa, ancak 10-12 sol'den 20'ye kadar satılabilmektedirler... En sık rastlanılan alıcılar, Gevaudan eyaletinden olanlarıdır, bunlar Marjeval, Langogne, La Canourgue, Saint-Chely, Saugues ve (özellikle) Mande (tabii ki Mende) gibi kumaş hükme atelyesi bulunan yedi veya sekiz küçük kente yayılmışlardır". Satışlar pazarlarda ve fuarlarda yapılmaktadır. "İki veya üç saat içinde her şey satılmaktadır, alıcı, parçaların ona sunulduğu dükkânın önünde seçimini yapmakta... fiyatını ödemektedir". Ve alıcı kumaşın uzunluğunu bastonuyla kontrol etmektedir. Bu satışlar, yapanın adı ve ödenen fiyatla birlikte, bir sicile kaydedilmektedirler.

Herhalde aynı sıralarda, Celson adlı bir girişimci, *verlagsystem'le* birlikte, İngiltere'de *Roy,* Fransa'da ise *Malborough* denilen yünlülerin imalatını bu ilkel Gevaudan'a yerleştirmeyi denemiştir. Languedoc Meclisi'ne verdiği bir muhtarıda, girişimlerini, başarılarını anlatmaktadır ve eğer çabalarının başarıya ulaşması isteniyorsa, yardım gerektiğini bildirmektedir. Celson hem bir *verleger,* hem de tezgâhlarını, leğenlerini, usullerini (özellikle kumaşta "kıl yakmak için" kullandığı veya "ispirto ateşinde *jard* (tüy)" için yararlandığı kendi icadı bir makina) dayatmaya uğraşan bir girişimcidir. Ama girişimin esası, etken bir evde çalışma ağı kurmak, özellikle eğirici kadınları, "net, ince ve birleşik iplik oluşturmaya yavaş yavaş" alıştırmaktır. Bütün bunlar Gevaudan'da, bir de üstelik, "her şey nakit ödendiğinden ve eğirme kadar, dokuma için de yarısı avans olarak verildiğinden ve ülke

halkının sefaletinin bu usulün değişmesine uzun süre” izin vermeyeceğinden, her şey pahalıya malolmaktadır. Ücret hadleri konusunda tek bir kelime bile yoktur, ama bilmediğimiz halde, bunların düşük olduklarına yemin edebiliriz. Eğer öyle olmasalardı, geri bir ülkede tüm bu çabalar neye yarardı ki.

Almanya'da Verlagsystem

Başta Alman tarihçiler tarafından, kendi ülkeleri için araştırılmış, vaftiz edilmiş, envanteri çıkartılmış ve açıklanmış olmakla birlikte, evde çalışma sistemi bu ülkede doğup, dışarı buradan yayılmamıştır. Eğer bu sisteme bir köken vatan bulmak gerekiyorsa, tereddüt ancak Alçak Ülkeler (Gand, Yprcs) ile endüstriyel İtalya (Floransa, Milano) arasında mümkündür. Ama Batı Avrupa'da çabucak heryerde hazır ve nazır hale gelen sistem, Alman bölgelerinde çabucak yayılmıştır ve buradan, tarihsel araştırmanın bugünkü durumunda, ayrıcalıklı bir gözlem alanı meydana getirmektedirler. Hermann Kellenbenz’in henüz yayınlanmamış olan ve burada özetini sunduğum bir makalesi, bu gözlem alanı hakkında iyi araştırılmış, çoklu ve ikna edici bir görüntü sağlamaktadır. Sistemin ağları, zenaat üretimini dönüştürmeyi değil de, ona egemen olmayı hedefleyen ticari bir kapitalizmin yadsınamaz ilk çizgileridir. Gerçekten de, onu özellikle satış ilgilendirmektedir. Bu şekilde kavranan *verlagsystem,* üretimin herhangi bir faaliyetine temas edebilir, tek bir koşulla: tüccarın bu faaliyeti egemenliği altına almakta çıkarının olması gerekir. Her şey bu yayılmayı teşvik etmektedir: teknik alandaki genel gelişme, taşımacılığın hızlanması, usta eller tarafından kullanılan birikmiş sermayedeki artış ve bitirmek üzere, 1470’li yıllardan itibaren Alman madenlerinin atılımı.

Fiyatların erkenden yükselmeye başlaması veya ağırlık merkezinin bir kentten diğerine geçiş biçimi gibilerinden ibaret olsa bile, Alman ekonomisinin canlılığı, birçok işaretle vurgulu hale gelmektedir: XV. yüzyılın başında her şey Tuna üzerindeki Ratisbonne’un çevresinde dönmektedir; sonra Nuremberg kendini dayatmıştır; Augsburg’un ve finansör tüccarlarının zamanı daha sonra, XVI. yüzyılda gelecektir: her şey sanki Almanya’nın kendini çevreleyen Avrupa'yı sürüklemeye ve ona uyum sağlamaya ara vermemesi sürüyormuş gibi cereyan etmektedir -aynı zamanda kendi kaderine de uyum sağlamaktadır-. *Verlagsystem*

Almanya'da, bu ülkenin uygun koşullarından yararlanmaktadır. Bu sistem yarattığı tüm bağlantılar bir harita üzerine dökülecek olsaydı, Alman ülkesinin tümü bu ağların ince ve çoklu hatlarıyla dolardı. Faaliyetler, biribiri ardına bu ağların içine alınmaktadır. Bu Lübeck'te, XIV. yüzyılda kumaş atelyelcrinin, Wismar'da, daha o sıralar bile ücretli hale gelmiş olan *branknechte ve braumagde'leri* biraraya toplayan bira atelyelerinin, Rostock'ta değirmenlerin ve malt imalathanelerinin erkenci örnekleri böyledir. Fakat XV. yüzyılda sistemin en mükemmel işlem alanı, dokumacılık haline gelmiş ve bu alan yoğunlaşmanın Almanya'dakinden çok daha yüksek olduğu Alçak Ülkeler'den, İsviçre kantonlarına kadar (Bâle ve Saint-Gall bezleri) yayılmıştır. Venedik üzerinden Suriye pamuğu ithalatı gerektiren fistan imalatı -keten ve pamuklu kanşımı- doğası gereği, tüccarın uzaktan gelen hammaddeye egemen olması nedeniyle, zorunlu bir rol oynadığı bir daldır. Ulm'da olsun, Augsburg'da olsun, evde çalışma barchent'in atılımını teşvik edecektir. Sistem başka yerlerde fıçı yapımını, kâğıt imalatını (Nuremberg'deki ilk kâğıt değirmeni 1304 tarihlidir), matbaacılığı ve hatta tespih yapımını kapsamına almıştır.

Madenler ve Endüstriyel Kapitalizm

Almanya boyunca veya daha iyisi, Polonya'ya kadar olan, geniş anlamda Orta Avrupa'da, Macaristan'da ve İskandinav ülkelerinde, madenlerle birlikte, kapitalizme doğru belirleyici bir adım atılmıştır. Gerçekten de, ticari sistem bu sektörde üretimi ele geçirmekte ve onu kendi örgütlemektedir. Bu alandaki yenileşme XV. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Bu belirleyici dönem, aslında ne madeni, ne de madencilik mesleğini icat etmiştir, ama maden işletme ve çalışma koşullarını değiştirmiştir.

Madencilik eski bir meslektir. Daha XII. yüzyıldan itibaren Orta Avrupa'da zenaatkâr grupları ve madenci kalfalarını *gewnhsCıaften, knappschaften*-farketmek mümkündür ve bunların örgütlenme kuralları, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Alman madencilerinin doğu ülkelerine yönelik çoklu hareketleriyle birlikte genelleşmişlerdir. Cevhere yüzeye yakın olarak rastlandığı sürece, bu minik cemaatler için her şey iyi gitmiştir. Ama maden çıkartmak için daha derin kazmak gerektiğinde, ortaya güç sorunlar çıkmıştır: uzun galerilerin kazılması ve kütükle kaplanması, derin kuyuların

tepesine kadar çıkartabilme aracı, her zaman varolan suyun boşaltılması; bütün bunlar teknik olarak (iş dünyasında yeni usuller, adeta kendiliğindenmiş gibi gelmektedirler), mali olarak olduğuna nazaran daha az sorunludur. Artık madencilik, nisbi olarak muazzam bir malzemenin sağlanmasını ve yenilenmesini gerektirmektedir. XV. yüzyılın sonundaki dönüşüm, kapıyı zengin tüccarlara açmıştır. Bunlar yalnızca sermayelerinin gücüyle, madenleri ve onlara bağlı endüstriyel işletmeleri uzaktan ele geçireceklerdir.

Evrim aşağı yukarı heryerde aynı anda, XV. yüzyılın sonunda tamamlanmıştır: Harz ve Bohemya gümüş madenlerinde; uzun süredir bakır çıkartma merkezi olan Tirol Alplerinde; Aşağı Macaristan, Königsberg-Neusoke arası, küçük Gran vadisi altın ve gümüş madenlerinde. Ve bunun sonucu olarak, *gewerkschaften'*ın özgür işçileri heryerde ücretli ve bağımlı işçi haline gelmişlerdir. Zaten bu, işçi, *arbeiter* kelimesinin ortaya çıktığı dönemdir.

Sermaye yatırımı, üretim alanında göz kamaştırıcı sonuçlar vermektedir. Ve bu iş yalnızca Almanya'da olmamaktadır. Krakow yakınlarındaki Vielicza'da, çok derin olmayan demir kaplarda, tuzlu suyun köylüler tarafından buharlaştırılarak, kaya tuzu elde edilmesi usulü devrini tamamlamıştır. 30 metre derinliğe varan galeriler ve kuyular kazılmıştır. Atlar tarafından hareket ellirilen devasa makinalar, tuz tabakalarını yüzeye çıkartmaktadırlar. Üretim zirve noktasında (XVI. yüzyıl) yılda 40.000 tona ulaşmıştır; 3.000 işçi çalışmaktadır. 1368'den itibaren Polonya devletinin işbirliği saglanmıştır. Gene Krakow yakınlarında, ama bu kez Yukarı Silezya'da Ofkusz civarındaki kurşun madenleri XV. yüzyılda yılda 300-500 ton üretirlerken, bu rakam XVI. ve XVII. yüzyıllarda 1.000-3.000 tona çıkacaktır. Buradaki güçlük derinlik değil de (yalnızca 50-80 m.), aşırı suydu. Düzey farkından ötürü suyun akmasını sağlayacak, uzun, tahta kaplı ve eğimli galeriler açmak, atların işlettiği pompaları çoğaltmak, emek gücünü artırmak gerekmiştir. Üstelik kayalar öylesine serttir ki, bir işçi 8 saatlik çalışma sonunda, ancak 5 cm. boyunda galeri kazabilmekteydi. Bütün bunlar ve madenler, sermaye getirdikleri için, otomatik olarak sermaye sahiplerinin eline geçti: kuyuların beşte biri böylece Polonya kralı Sigismund Augustus'a -bir rantiye-; beşte biri soyluluğa, kraliyet subaylarına ve çevredeki yeni kentlerin tuzu kuruda yurttaşlarına aitti;

geriye kalan beşte üç ise, tıpkı Augsburglu tüccarların, çok uzakta olmalarına rağmen, Bohemya, Slovakya, Macaristan veya Tirol altın, gümüş ve bakırını ele geçirmeyi bilmiş olmaları gibi, Polonya kurşununu ellerinde tutan Krakowlu tüccarlara aitti.

İş adamlarının böylesine önemli gelir kaynaklarını *tekelleştirme* eğilimleri büyüktü. Ama bu büyük bir ihtiras demekti: Fuggerler bile bir bakır tekeli oluşturmaya çok yaklaşmışken, başarısız olmuşlardır; Höchstetterler cıva tröstü kurmakta inad ettiklerinden, 1529'da iflas etmişlerdir. Yatırılması gereken sermayenin büyüklüğü, genel olarak bir tüccarın, belli bir madeni tek başına yüklenmesini önlemekteydi. Fuggerlerin uzun bir süre, İspanya'daki Almaden cıva madenlerinin işletilmesini tek başlarına üstlendikleri doğrudur. Ama Fuggerler Fuggerlerdir. Olağan olarak, bir maden mülkiyeti de tıpkı paylara bölünen *(carat)* bir gemi gibi, *kuxen* halinde bölünmektedir; bunun sayısı çoğu zaman 64, hatta 128 olabilmektedir. Bu bölünme, bedava verilen birkaç hisse senedinin aracılığıyla, bizzat hükümdarın da şirkete ortak edilmesini sağlamaktadır, çünkü hükümdarın toprak- altındakiler üzerinde fiili bir hakkı bulunmaktadır. Saksonya kralı I. Augustus 1580'de, 2.822 *kuxen* sahibidir. Bu olgudan ötürü, devlet maden işletmelerinde hep mevcuttur.

Fakat, madencilik tarihinin bu şanlı, bana göre kolay dönemi çok uzamamış- tır. *Azalan verimler* yasası rolünü tartışılmaz bir şekilde oynayacaktır: madencilik işletmeleri gelişmekte, sonra gerilemektedirler. Aşağı Macaristan'da 1525-1526'dan itibaren ortaya çıkan ısrarlı işçi grevleri, herhalde daha o tarihlerde başlayan bir büzülmenin işaretleridir. On yıl sonra, sürekli bir düşüşün işaretleri çoğalmaktadır. Amerikan madenlerinin rekabetinin veya XVI. yüzyılda atılımını bir an için kesen ekonomik sıkışmanın bundan sorumlu olduğu söylenmektedir. XV. yüzyılın sonunda, müdahale etmekte hızlı olan kapitalizm, her halükârda temkinli olmakta ve vasat hale gelen bir işi terketmekte gecikmemiştir. Öte yandan, yatırım kadar, yatırımdan vazgeçilmesi de, her kapitalist faaliyetin karakteristik bir çizgisidir: bir konjonktür onu ileri itmekte, bir diğeri onu oyundan çekmektedir. Ünlü madenler devlete terkedilmiştir: daha o zamanlar bile kötü iş alanları ona aittir. Fuggerler Tirol'deki Schwaz'da kaldılarsa, bunun nedeni cevherin içinde hem bakır, hem de gümüş bulunmasının hâlâ önemli kârlar sağlamasıdır. Macar bakır madenlerindeki

diğer Augsburg firmaları Langnauerler, Hanglar, Linkler, Weisslar, Pallerler, Stainigerler ve bitirmek üzere Henckel von Donnersmarklar ve Rehlingerler buraları terkederek, yerlerini kendi elleriyle ltalyanlara bırakacaklardır. Bu devir-teslim, başarısızlığı veya en azından, birgün vazgeçmenin tercih edildiği vasat kârları düşündürtmektedir.

Ancak tüccarlar madenlerin çoğunu hükümdarlara bıraktılarsa da, daha az riskli olan, madeni ve metalürjik ürünlerin dağıtıcılığı rolünü ellerinde tutmaktadırlar. Artık madencilik ve onun ötesinde kapitalizmin tarihini, aslında uyanık olan Jacob Streider’ın gözünden görmek mümkün değildir. Eğer resmolan açıklama doğruysa -ve doğru olmak zorundadır-, madencilik alanına girmiş olan veya giren kapitalistler, sonuçta ancak hammadde alanlarının tehlikeli ve güvenilir olmayan karakollarını boşaltmakta; yarı işlenmiş mamul üretimine çekilmekte veya daha iyisi, yalnızca dağıtımla uğraşmaktadırlar. Araya mesafe koymuşlardır.

Bu ilerleme ve geri çekilmeler, kuşkusuz yararsız olmayan birçok tanıklığı davet edeceklerdir. Ama bizim için esas sorun başka yerdedir. Bu güçlü madencilik ağlarının uç tarafında, gerçek bir proletaryanın -saf halinde emek gücü, “çıplak emek” ortaya çıktığı, yani kapitalizmin klasik tanımına göre, onun varlığını sağlayan ikinci unsurun ortaya çıktığı görülmekte değil midir? Madenler o devir için muazzam emek gücü yığılmalarını harekete geçirmiştir. 1550'lere doğru, Schwaz ve Falkenstein (Tirol) madenlerinde, 12 binden fazla profesyonel işçi vardır; 500-600 ücretli yalnızca galerileri tehtid eden suyu yükseltmekle uğraşmaktadır. Bu kitlenin içinde, ücretli emeğin bazı istisnalar karşısında gerilediği doğrudur: örneğin, taşımacılık yapan bazı küçük firmalar veya minik bağıdız madenci grupları varlıklarını sürdürmektedir. Ama herkes, veya hemen hemen herkes, iaşe konusunda büyük işverenlerin trucky- sytem'ine tabidir. Bu sistem, işçilerin ek bir sömürüsüne yol açmaktadır. Onlara kendisi için avantajlı fiyatlardan buğday, un, yağ, elbise ve diğer *pfennwert* (ucuz mal) sağlayan, işveren olmaktadır. Bu trafik doğaları şiddetli olan ve hemen yola koyulabi- len maden işçilerinin şiddetli itirazlarına yol açmaktadır. Her şeye rağmen, bir çalışma dünyası kendini oluşturmakta, taslağı güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır. XVII. yüzyılda, Hunsrück demir dökümhanelerinin çevresinde işçi evleri belirmektedir. Dökümhane olağan durumda kapitalisttir, fakat demir madeni serbest teşebbüs altında kalmaya devam etmektedir. Nihayet

her yerde, bir iş hiyerarşisi, çerçevesi yerleşmektedir: tepede *werkmeister*, tüccarı temsil eden ustabaşı; onun altında gegenmeisterlar, kolbaşları. Bunlarda gelecek zamanların işaretini, iki veya üç koldan görmemek mümkün müdür?

Yeni Dünya Madenleri

Kapitalizmin maden karşısında, XVI. yüzyıldan itibarenki bu gevşek, ama aşikâr gerilemesi kapsamlı bir olaydır. Avrupa bizatihi yayılmasından ötürü, o sıralar, sanki maden ve metalürji endüstrilerini, kendine bağımlı olan çevre bölgelerine doğru göndermenin iyi olduğunu düşünmüş gibi davranmaktadır. Gerçekten de, kendi evinde, azalan verimler yalnızca kârı düşürmekle kalmamakta, aynı zamanda "ateş fabrikaları" orman rezervlerini tüketmekte, odun ve odun kömürü fiyatları alınamayacak düzeylere çıkmakta, yüksek fırınlar aralıklı olarak çalışmaya mahkum olarak, sabit sermayeyi yararsız bir şekilde hareketsiz kılmaktadırlar. Öte yandan ücretler yükselmektedir. Bunda şaşacak bir yan yoktur. Demek ki, bir bütün olarak görülmesi halinde, Avrupa ekonomisi demir için uzaktaki Rus endüstrisine; altın ve gümüş için Amerika'ya; kalay için (İngiltere'nin Cornwall bölgesi hariç) Siyam'a; altın için Çin'e; gümüş ve bakır için Japonya'ya başvurmaktadır.

Fakat ikame her zaman mümkün değildir. Örneğin Amerikan gümüş madenleri için vazgeçilmez olan cıvaya ilişkin olarak durum böyledir. 1564'e doğru keşfedilen ve hizmete oldukça yavaş sokulan, Peru'daki Huancavelica canlı gümüş (cıva) madeni, yetersiz kalmış ve Avrupa'daki Almaden ile Idria madenlerinin iaşesi vazgeçilmez olmaya devam etmiştir. Sermayenin bu madenlere ilgisiz kalmadığını farketmek ilginçtir. Almaden 1645'e kadar, tek başlarına Fuggerlerin yönetiminde kalmıştır. Idria'ya gelince, 1497'de maden yatakları keşfedilen bu alan, 1508- 1510'dan itibaren işletmeye alınmış ve tüccarlar buranın tekeli konusunda, buranın tümünü 1580'den itibaren kendi eline almış olan Avusturya devletiyle tartışmaya ara vermemişlerdir.

Uzak madenlerde, kapitalizm acaba Avrupa'da yavaş yavaş terkettiği üretime, tam olarak girmiş midir? İsveç ve Norveç'te belli bir noktaya kadar evet; fakat Japonya, Çin, Siyam veya Amerika için hayır.

Amerika'da henüz zenaat tipinde olmak üzere, Peru'da Quito civarında ve Brezilya içlerinin nehirlerinde üretilen altın, Avrupa'dan ithal edilen ve Yeni İspanya'da 1545, Peru'da da 1572'den beri kullanılmaya başlayan amalgam yöntemiyle, daha o sıralarda bile modern olan gümüş ile bir zıtlık meydana getirmektedir. Cerro de Potosi'nin dibinde, büyük su dolapları cevheri öğütmekte ve amalgamı kolaylaştırmaktadır. Burada yüksek maliyetli tesisler, pahalı hammaddeler vardır. Bir miktar kapitalizmin buraya yerleşmiş olması mümkündür. Potosi'de, Yeni İspanya'da talihli madencilerin, ani servet kazanmalarını biliyoruz. Fakat bunlar istisnadır. Kural burada da, kârın tüccara ait olmasıdır.

Önce yerel tüccarlara. Avrupa'da olduğu gibi, hatta Avrupa'dakinden daha fazla olmak üzere, madenci kalabalıkları boşluğa yerleşmektedirler: Meksika'nın kuzeyinde; veya Peru'da gerçek bir çöl olan, And dağ sıralarında durum böyledir. Demek ki en büyük sorun iaşedir. Bu sorun daha önceleri Avrupa'da da çıkmıştır; girişimci burada gerekli geçimlikleri madencilere sağlamakta ve bu ticaretten kazançlı çıkmaktadır. Amerika’da iaşe her şeye egemendir. Brezilya altın yataklarında böyledir. Kuzey madenlerinin güneyden gelen büyük zahire konvoylarını ısrarla talep ettikleri Meksika’da böyledir. Zacatacas madenleri 1733’te 85.000 *fanega*’dan fazla mısır (bir *fanega:* 15 kg.) tüketmektedir. Guanojuato madenleri, 1746’ya doğru 200.000 ve 1785'te 300.000 *fanega* mısır tüketmiştir. Öte yandan, buralarda iaşeyi bizzat sağlayan minero (madenin işletmeci sahibi) değildir. Tüccar ona altın veya gümüş karşılığında yiyecek, kumaş, alet, cıva vermekte ve onu bir takas veya komandit sisteminin içine hapsetmektedir. Tüccar madenlerin dolaylı, gizli veya açık efendisidir. Ama ticari bir zincirin çeşitli menzillerinin Panama'da, Lima'da, Nombre de Dios fuarlarında veya Porto Belo'da veyahut Hindler Carthagena'sında, nihayet Sevilla veya Cadiz'de (bir başka Avrupa dağıtım ağının başlangıç noktaları) yüklendikleri bu mübadelelerin en yukarıdaki efendisi değildir. Aynı anda, Mexico'da Veracruz'a, Havana'dan Sevilla'ya uzanan başka bir zincir daha vardır. İşte kârlar, bu zincirlerde ve onların olanak verdiği sahtekârlıklar sırasında oluşmaktadır -maden üretimi aşamasında değil-.

Tuz, Demir, Kömür

Ancak bazı faaliyetler Avrupa'ya has olarak kalmışlardır. Örneğin tuz, demir, kömür üretimi gibi. Hiçbir kaya tuzu yatağı terkedilmemiştir ve tesislerin öneminden ötürü, buraları çok erkenden tüccarların eline geçmiştir. Buna karşılık, tuz gölcükleri küçük işletmeler halinde örgütlenmişlerdir; ancak taşımacılık ve ürünün ticarileştirilmesi tüccarların elinde toplanmıştır ve bu durum Portekiz'deki Setubal'de olduğu kadar, Languedoc'taki Peccais'de de böyledir. Atlantik kıyılarında olduğu kadar, Rhöne vadisinde de büyük tuz satış firmalarının varlığı tahmin edilmektedir.

Demire gelince, madenler, yüksek fırınlar ve demirhaneler uzun süre, sınırlı üretim birimleri olarak kalmışlardır. *Ticari* sermaye bu alana doğrudan müdahale etmektedir. Yukarı Silezya'da 1785'te 243 *werke*'den (yüksek fırın) 191'i büyük toprak sahiplerine *(gutshesitzer)*, 20'si Prusya kralına, 14'ü çeşitli prensliklere ve 2'si vakıflara ve yalnızca 2 tanesi Breslaulu tüccarlara ait buunmaktadır. Bunun nedeni, demir endüstrisinin dikine oluşma eğiliminde olması ve başlangıçta, maden içeren topraklar ile vazgeçilmez orman sahiplerinin belirleyici rol oynamalarıdır. İngiltere'de *gentry* ve soyluluk çoğu zaman kendi topraklarında bulunan demir yataklarına, yüksek fırınlara ve demirhanelere yatırım yapmışlardır. Ama bunlar çoğu zaman, belirsiz mahreçlere, ilkel tekniklere sahip, az masraflı sabit tesisleri olan, bireysel girişimler olacaklardır. En büyük harcama kalemi hammadde, yakacak ve ücretler için yapılanıdır. Kredi bu alana girmektedir. Ama büyük ölçekli üretimin mümkün hale gelebilmesi ve teknik gelişmeler ile yatırımların pazarın genişlemesini izlemeleri için, XVIII. yüzyılı beklemek gerekmektedir. 1729'da kurulan Ambrose Crowley'nin dev yüksek fırını, o çağın çok büyük bir bira imalathanesinden daha az önemli bir işletmeydi.

Kömür çıkartılması alanında da, küçük ve orta girişimler öncelikli olmuşlar ve bu durum çok uzun sürmüştür. Fransa'da XVII. yüzyılda yüzeye yakın kömürü yalnızca köylüler, ya kendi ihtiyaçları, ya da Loire boyunca veya Givors'dan Marsilya'ya olan kolay ihraçlar için çıkartmaktadırlar. Aynı şekilde, Newcastle'ın muazzam başarısı, eski ve inatçı bir lonca örgütlenmesini yerli yerinde bırakmıştır. XV.yüzyılda İngiltere'nin bütününde “(modern biçimde donatılmış) derin bir kuyuya karşılık, az masrafla... ve birkaç basit aletle işlenen oniki tane yüzeye yakın olanı

bulunmaktaydı”. Yenileşme, kâr, ticari oyun ise, çapı giderek genişleyen yakacak dağıtımı alanında ortaya çıkmaktadır. *South Sea Company* 1731'de Newcastle ve Tyne limanlarına, oralardan koıııur yüklemek üzere, balina avından dönen teknelerini göndermeyi düşünmekledir.

Ama işte, her şeyin çoktan değiştiği XVIII. yüzyıldayız. İngiltere’ye nazaran gecikmiş olan Fransa’da bile, Ticaret Meclisi ve uzman yetkililer, imtiyaz talepleri karşısında bunalmışlardır, öylesine ki, Fransa'da toprağında kömür veya en kötüsünden, turba olmayan hiçbir bölgenin olmadığı sanılabilir. Taşkömürü kullanımının İngiltere’dekinden daha yavaş arttığı doğrudur. Bu kömür Languedoc’taki yeni cam atelyelerinde, Kuzey bölgesi bira imalathanelerinde, örneğin Arras veya Bethune’de veya hatta Ales’teki demirhanelerde kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak, koşullara ve bölgesine göre, tüccarların ve ödünç vericilerin alana dikkat göstermeye başlamaları, yetkililerin sonunda amatörlerin bu alanda ağırlıklarının olamayacağını farketmelerine yol açmaktadır. Soissons emininin 1760’da bir talep sahibine yazdığı budur: “Beaurin ve bay de Renausan’ınkilere benzeyen kumpanyalara başvurmak” gerekmektedir, “yalnızca bunlar, ancak sanatkârlar tarafından yapılabilecek olan, bu madenlerden gerçekten kömür çıkartma işlemi için gereken harcamalara ilişkin fonları” biraraya getirebilirler. Şanlı tarihinin yalnızca başlangıcının bizi ilgilendirdiği Anzin madenleri böyle biçimlenmişlerdir. Burası Fransız işletmeleri arasında çabucak, büyüklük sıralamasında Hindler kumpanyasından sonraki ikinciliği, Saint-Gobain’den alacaktır: bu maden 1750’den itibaren “ateş pompaları”na, yani Newcomen makinelerine sahip olmuş olmalıdır. Ama aslında, çoktan endüstri devrimi sayılabilecek bu alana daha fazla girmeyelim.

Manüfaktürler ve Fabrikalar

Önendüstri çoğunluğu itibariyle, zenaat faaliyeti ve *verlagsystem’in* sayılamayacak kadar çok ilkel birimleri halinde ortaya çıkmaktadır. Bu dağınıklığın üzerinde, çok daha kapitalist olan örgütler, *manüfaktürler* ve *fabrikalar* yer almaktadır.

İki kelime, düzenli olarak birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Tarihçiler Marx’tan sonra *manüfaktür’ü* daha çok zenaat tipi ve elle çalışan bir emek gücüne (özellikle dokuma alanında) ayırırlarken, *fabrika* kelimesini,

madenler, metalürji tesisleri ve tersanelerin erkenden kullandıkları *makinalar* ve donanımlar için kullanmışlardır. Ama, Torino’da altın ve gümüş katılmış ipek dokuyan bir tezgâhı olan bir kuruluşun açılışına katılan, Cenova’daki bir Fransız konsolosunun kaleminden şunları okuyoruz: bu “fabrika... tavrıyla Fransa manüfaktürlerine önemli bir zarar verecektir”. İki kelime onun için eşanlamlıdır. Gerçekten de, geleneksel olarak XIX. yüzyıla has olan *usine* (fabrika) kelimesi, tarihçilerin *fabrika* olarak adlandıracakları şeye daha uygun düşecektir, ama bu kelimeye XVIII. yüzyılda çok sık rastlanmamaktadır. 1783’de Essonne yakınlarında “kazancılık işlerine ait her cins bakır tel imal etmek üzere” bir *usine* kurulması istenmektedir (ama aynı fabrikaya 1772’de bakır manüfaktürü denilecektir); veya 1768’de Sedan demircileri ve bileycileri illi değirmeninin yanına “Forcelarının imali için gerekli olan usine’i” kurma izni istemektedirler *(jo* rce, yünlü kumaşların kırpılması için kullanılan büyük makaslardır); veyahut da, 1788’de “sayıları çok fazla artmış olan fabrikaları, yani “fırın, demirhane, şahmerdan, cam atelyesi ve çekiçler” gibi kuruluşları kapsamına alan yasaklanmanın kendine uygulanmamasını talep eden, Dietrich baronu olmaktadır. Demek ki, XVIII. yüzyılda usine'de söz edilmesini engelleyen bir şey yoktur. Ayrıca, 1709’da *girişimci* kelimesinin kullanıldığım da buldum, ama bu kullanım çok nadirdir. Ve Danzat’ya göre, işletmenin yöneticisi anlamındaki “*endüstrici*” kelimesi, 1770'de başrahip Galiani'nin yazdıklarında ortaya çıkmaktadır; kelime ancak 1823’te, Saint- Simon kontuyla birlikte yaygınlaşacaktır.

Bu söylendikten sonra, sunumu kolaylaştırmak üzere, manüfaktür ile fabrika arasındaki alışılmış ayırıma sadık kalalım. Her iki şıkta da, niyetim yoğunlaşmadaki gelişimi yakalamak olduğu için, küçük birimleri ihmal edeceğim. Çünkü *manüfaktür* kelimesi bazen, cüce işletmeler için kullanılmaktadır. İşte Sainte-Menchould'da, 1690'a doğru beş kişi çalıştıran bir “serj manüfaktürü”; Joinville'de “12 i şçisi olan bir kabartma nakışlı kumaş manüfaktürü”. Ansbach ve Bayreuth prensliklerinde, O. Reuter'in sondaj değeri taşıyan bir incelemesine göre, XVIII. yüzyılda, bir ilk manüfaktür kategorisi 12-24 işçi sayısını aşamamaktadır. Eğer bu kuruluşlar Savary des Bruslons’un Dictionnaire'inde yer alan (1761) “aynı ürünü elde etmek için, birçok işçi ve zenaatkârın toplandığı yer” tanımına uyuyorsa da, bizi zenaat hayatının ölçeğine götürme tehlikesini taşımaktadırlar.

Tabii ki, başka bir genişlikte olan manüfaktürler de vardır, ama bu büyük birimler genelde, *yalnızca* yoğunlaşmış değillerdir. Bunların esas olarak merkezi bir binaya yerleştikleri doğrudur. *The Discovered Gold Mine* gibi umut verici bir adı olan bir İngiliz kitabı, daha 1685'te “büyük manüfaktürlerin, içlerinde yün tarayıcıların, tiftikçilerin, eğiricilcrin, dokumacıların, bükücülerin ve hatta boyacıların birlikte çalıştıkları, büyük binaları” nasıl “büyük masraflarla inşa ettirdiklerini” anlatmaktadır. Tahmin edileceği üzere, “allın madeni” bir yünlü manüfaktürüdür. Fakat, adeta istisnası olmayan bir kurala göre, manüfaktürler her zaman, biraraya toplanmış işçilerin yanı sıra, yer aldığı kente veya yakındaki kıra dağılmış olan ve hepsi de evlerinde çalışan işçilere de sahiptir. Demek ki bal gibi *verlagsystem'in* merkezinde yer almaktadır. Abbeville'deki Vanrobais ince yünlü manüfaktürü, yaklaşık 3.000 işçi çalıştırmaktadır, ama bunlardan kaçının çevrede, evlerinde onun hesabına çalışanlar olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin Orleans’daki bir çorap manüfaktürü, 1789’da 800 kişiyi binalarda, ama bunun iki katını dışarıda çalıştırmaktadır. Maria-Theresa tarafından Linz'de kurulan yünlü kumaş manüfaktürü 15.000 işçi istihdam etmektedir (1775'te 26.000); bu devasa rakam hakkında yanlış yapılmamaktadır; endüstrinin zaten yakalamak zorunda olduğu bir açığa sahip bulunduğu Orta Avrupa’da, çok büyük istihdam rakamlarına rastlanmaktadır. Ama bu rakamın üçte ikisini oluşturan eğirici ve dokuyucular, evlerinde çalışmaktadırlar. Orta Avrupa'daki manüfaktürler, emekçilerini çoğu zaman serf köylülerin arasından seçmektedirler - Polonya'da, Bohemya'da böyledir-, bu da geçerken, teknik bir biçimin, rastladığı toplumsal çerçeve karşısında kayıtsız kaldığını, bir kez daha kanıtlamaktadır. Zaten, Batı'da da hu köleci çalıştırmaya veya ona yakın bir şeye rastlanmaktadır, çünkü bazı manüfaktürler *workhouses,* yani başıboşlar ile suçluların, canilerin ve yetimlerin içine kapatıldıkları evlerin emek gücünü kullanmaktadırlar. Ama bu durum, onların diğer manüfaktürler gibi, bir de evinde çalışanların emek gücünü kullanmalarını etkilememektedir.

Manüfaktürün böylece büyüdükçe, içten dışarı doğru çoğaldığı düşünülebilir. Ama eğer bizzat manüfaktürlerin ortaya çıkışı düşünülecek olursa, bunun tersi daha doğrudur. Manüfaktür çoğu zaman kentte, evde çalışma ağlarının ulaştığı nokta, üretim sürecinin son tahlilde tamamlandığı yerdir. Ve bu tamamlamanın nasıl olduğunu, Daniel Defoe bize yünlü

hakkında söylemektedir; bu aşama, aşağı yukarı toplam işin yarısını meydana getirmektedir. Demek ki, sonradan büyüyecek olan bu kısıma, bazı *nihai* işlemler yerleşecektir. Bu açıdan XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Toskana yünlü endüstrisi, muazzam bir verlagsystem'dir. Francesco Datini'nin Pra do'ya döner dönmez (Şubat 1383) kurduğu *Compagıııa dell'Arte della Lana*, bir dükkânda çalışan bir düzine kadar işçidir, ama Prado çevresinde, 500 km^2 den daha fazla bir alana yayılmış, binden fazla kişi onların hizmetindedir. Fakat işin bir kısmı yavaş yavaş yoğunlaşma eğilimine girmektedir (dokuma, tarama); bir manüfaktürün taslağı belirmektedir, ama aşırı bir yavaşlıkta olmak üzere.

Ama acaba neden bu kadar çok manüfaktür nihai işlemlerle yetinmiştir? Neden birçok başkası, üretimin adeta tam devresini yüklenirken, evde çalışmaya geniş bir marj bırakmıştır? Her şeyden önce, nihai işlemler, fuleleme, boya vs. teknik olarak en ince işlerdir ve nisbeten büyük tesisler gerektirmektedirler. Bunlar mantıken, zenaat tipi üretim safhasını aşmakta ve sermaye gerektirmektedirler. Öte yandan, tüccar açısından nihai işlemleri gerçekleştirmek, onu en fazla ilgilendiren şeyi, ürünün ticarileştirilmesini elinin altında tutmak demektir. Kentsel emek ile kırsal emek arasındaki ücret farkı da rol oynayabilir: örneğin Londra taşra pazarlarından kumaş alımını sürdürmekte tamamen avantajlıdır; bu bölgelerde fiyat düşüktür, apreleme ve boya ise kentte yapılmakta ve bunlar kumaş değerinin büyük bölümünü oluşturmaktadırlar. Nihayet ve özellikle, evde çalışmayı kullanmak, üretimi çok değişken bir talebe göre ayarlarken, manüfaktürün nitelikli işçilerinin işsiz kalmamasına yol açmak demektir. Bu talep değişirse, dışa biraz daha fazla veya daha az iş vermek yeterli olmaktadır. Ama açıktır ki, bir manüfaktürün kendi kendine yeterli olmaması ve *verlagsystem'in* içine yarı yarıya dalmayı tercih etmesi için, kârlarının oldukça kısıtlı ve geleceğinin nisbeten belirsiz olması da gerekir. Yani kuşkusuz keyiften değil de, zorunluktan veya her şeyi söylemek üzere, zayıflıktan.

Zaten manüfaktür endüstrisi tamamen azınlıkta kalmaktadır. Bütün dökümler bunu ortaya koymaktadır. Friedrich Lütge'ye göre, “manüfaktürlerin tümü, üretimde, onların gündeme getirilme sıklığının zannettirdiğinden çok daha az rol oynamışlardır”. Almanya'da her boydan bin kadar manüfaktür olmuş olmalıdır. Bunların, Bavyera örneğinde olduğu

gibi, ulusal üretimdeki paylarını tahmin etmek denenecek olursa, bu oranı %1’in altına yerleştirmek gerekmektedir. Tabii ki başka rakamlar da gerekmektedir, ama hiçbir zaman bu karamsar sonuçların dışına çıkamayacağımıza bahse girelim.

Öte yandan, manüfaktürler teknik gelişmenin model ve araçları da olmamışlardır. Ve manüfaktür üretiminin mütevazi payı gene de bir şeyi kanıtlamaktadır: önendüstrinin içinde geliştiği çerçeve dahilinde karşılaştığı güçlükler. Merkantilist devlet, işte bu çemberi kırabilmek için müdahale etmekte; ulusal bir endüstrileşme siyasetini finanse etmekte ve yürütmektedir. Gene Hollanda hariç ve endüstrisi başlangıçta, aşırı korumacı bir tarife engellemesinin arkasında savunulmuş olan İngiltere dahil, her Avrupa devleti bu duruma örnek oluşturabilir.

Fransa devletinin eylemi en azından XI. Louis’ye kadar geri gitmektedir. Bu kral Tours’a ipek tezgâhları kurmuştur; sorun daha o sıralarda bile, malı dışarıdan almaktansa, kendi evinde üreterek, değerli maden çıkışını azaltabilmektir. Daha o zaman bile “milliyetçi” olan merkantilist devlet, öz itibariyle külçecidir. Bu devletin sloganı, siyasal ekonominin “babası” Antoine de Montchrestien'den alınan “ülkeyi ülke beslesin” sözüdür. XI. Louis’nin ardılları, yapabildikleri zaman, onun gibi davranmışlardır. IV. Henri özel bir dikkat sarfetmiştir: ölüm yılı olan 1610'da, varolan 47 manüfaktürden 40'ını o kurmuştur. Colbert de aynısını yapacaktır. Claude Pris’nin düşündüğü üzerek onun kurdukları, bir de üstelik asık suratlı konjonktürle mücadele etme arzusuna denk düşmüşlerdir. Acaba çoğunun çabucak yokolmasını açıklayan, bunların yapay karakteri midir? Yalnızca Beauvais, Aubusson, La Savonnerie, Les Gobelins gibi devlet tarafından yönetilen veya geniş ölçekte ayrıcalıklı hale getirilenleri ayakta kalacaktır ve “krallık” manüfaktürleri denilenleri arasında, 1665’te kurulan Vanrobais d’Abbeville manüfaktürü 1789'a kadar sürecek, aynı yıl kurulan ve 1695'te kısmi olarak Saint-Gohain'e yerleşen cam manüfaktürü ise, 1979’da hâlâ ayaktadır; veya Villeneuve gibi, Languedoc'taki bir krallık manüfaktürü, 1712’de 3.000 işçisiyle hâlâ faal durumda olarak, Doğu Akdeniz ticaretinin mahreçlerini elinde tuttuğunu kanıtlamaktadır.

XVIII. yüzyılda, ekonomik gelişme koskoca bir manüfaktür projeleri dizisini topraktan çıkartmıştır. Sorumlular Ticaret meclisine niyetlerini ve

tekdüze ayrıcalık taleplerini sunmaktadırlar ve bunu genel yarar ile doğrulamaya çalışmaktadırlar. Bunların iştahı, genelde yerel çerçeveyi aşmaktadır. Hedeflenen ulusal pazardır, bu da onun varolmaya başladığının kanıtıdır. Berry'deki bir "demir ve yumuşatılmış çelik" fabrikası, Fransa'nın tümünü kapsayan bir ayrıcalık talep etmektedir. Ama kurulmuş veya kurulacak manüfaktürler için en büyük güçlük, tepedeki Altı Lonca tarafından -bu Altı Lonca büyük kapitalist çıkarları temsil etmektedirler- şiddetle savunulan muazzam Paris pazarının açılmasına uğraşılması olmuşa benzemektedir.

Ticaret Meclisinin 1692-1789 dönemine ait olan eksik ve düzensiz belgeleri, ya kurulu olan manüfaktürlerin şu veya bu lütfu veyahut bir yenilenmeyi istemelerine, ya da kurulmak istenen manüfaktüre yönelik taleplerle doludur. Bir örnekleme, bu faaliyet sektörünün artan çeşitliliğini gösterebilir: 1692, Tonnerre ve Chastillon'da iplik danteller; 1695, Beaumont-en-Ferriere'de teneke, 1698, Lyon'da Dogu Akdeniz tarzında kırmızı ve siyah maroken ve İngiliz tarzı dana derisi, 1701, Saint- Cloud'da porselen ve fayans, Bievre üzeri Anthony'de ince iplik beyazlatılması, 1708, Saint-Florentin'de serjler, Tours'da nişasta, 1712, Pont-de-l'Arche'ta İngiliz ve Hollanda tarzı kumaşlar, 1715, Anthony'de balmumu ve mum, Abbeville'de döşemelik yün kadife, Givet'de esmer sabun, Châlons'da kumaş, 1719, Montereau'nun dış mahallesi Saint-Nicolas'da fayans, Pau'da kumaş, 1723, Marsilya'da kumaş, Sete'te şeker tasfiyehanesi ve sabunhane, 1724, Lille'de fayans ve porselen, 1726, Cosne'da demir ve eriyik çelik, Le Havre'ın dış mahallesi Jagenville'de balmumu, cila ve mum, 1756, Puy-en-Velay'de ipek, 1762, Burgonya'daki Forges'da demir tel ve orak, 1765, Moret yakınındaki Saint-Manet'de mum şeklinde kandiller, 1777, Gex'de kiremit, fayans, 1779, Langres yakınındaki Saint-Gergues'de kâğıt imalathanesi, Lille'de şişe ve pencere camı, 1780, Marsilya'da (üç yıl sonra manüfaktürün 300 işçisi olacaktır) mercan işleme, Sarrelouis'de Alman tarzı "yuvarlak, kare ve küçük yaprak demirler", Bitche'de kâğıt, 1782, Neuville'de pamuklu kadife ve kumaş, 1783, Saint-Veron'da pamuklu bez, 1786, Tours'da İngiliz tarzı mendil, 1789, Marsilya'da demir eritme ve dökme.

Manüfaktürlerin savunmaları ve Meclis komiserlerinin kararları teşvik eden raporları, manüfaktür örgütlenmesi hakkında değerli manzaralar

sunmaktadır. Örneğin Carcassanne 1723'te Fransa'nın "kumaş manüfaktürlerinin en bol bulunan" kenti, "Languedoc'un manüfaktür merkezi" olacaktır. Colbert bundan elli yıl kadar önce, Marsilyalılar Doğu Akdeniz'e yalnızca para değil de, İngiltere gibi, kumaş da ihraç edebilsinler diye, Languedoc'ta krallık manüfaktürleri kurduğunda, başlangıç, eyalet meclislerinin önemli yardımlarına rağmen, güç olmuştur. Ama sonra endüstri öylesine serpilmiştir ki, ayrıcalıklı olmayan fabrikalar da Languedoc'ta tutunmuşlar ve özellikle Carcassonne'a yerleşmişlerdir. Bunlar tek başlarına, üretimin beşte dördünü sağlamaktaydılar ve hatta 1711 'den itibaren "krallık manüfaktürlerinin gelirleriyle onların arasında çok büyük bir eşitsizlik olmasın diye", onlara, imal edilen parça kumaş başına küçük bir ikramiye verilmekteydi. Gerçekten de bunlar, her yıl bazı yardımlar almaya devam ediyorlardı ve üretilen kumaşın niteliğinin meslek normlarına uyup uymadığını denetlemek üzere gelen yeminli muhafızların ziyaretlerinden kurtulma avantajını da hesaba katmıyoruz. Krallık manüfaktürlerinin, manüfaktür müfettişleri tarafından ziyaret edildikleri, -ama giderek daha az- ve her yıl, sözleşmelerde öngörülen miktarı üretmekle yükümlü olmalarına karşılık, diğerlerinin "yün pahalılığı, ticaretin savaş yüzünden kesintiye uğraması veya başka bir nedenden ötürü artık kâr getirmedikleri için işi bırakmak özgürlüğüne sahip oldukları" doğrudur. Ama bunun böyle olması "dokumacılar, süsleyiciler, bükücüler, boyacılar vs. imalatçı ve çalışan cemaatleri arasından, Carcassonnelu bir imalatçının krallık manüfaktürleri arasına kabul edilmek için entrika çevirdiği ve bunu bir an için başardığında, yuhalı itirazların ortaya çıkmasını engellememektedir. Ticaret meclisine geri gönderilen nihai karar, onun aleyhine olacaktır. Bu arada, Ticaret meclisinin "şimdiki zamanda krallık manüfaktürlerini artırmada" yarar görmediğini öğreniyoruz. Özellikle, Paris deneyinin kanıtladığı üzere, bu manüfaktürlerin birçok çatışma ve hilenin kaynağını oluşturdukları kentlerde. Eğer bay de Sainaigne -entrikacının adı-başarsaydı ne olurdu? Evi niteliksiz işçilerin buluşma yeri olurdu ve ayrıcalık sayesinde bunlar onun hesabına çalışırlardı. Bundan ötürü de, onun yararına bir işgücü kayması olurdu. Demek ki, lonca kuralına bağlı olan ve krallık ünvanını taşıyan manüfaktürlerin arasında mücadele olduğu açıktır, bu sonuncular sanki bir üretim birimini, ortak yasanın dışına çıkartmaktadırlar. Biraz ayrıcalıklı deniz kumpanyalarının, ortak yasaların

dışında olmaları gibi, ama onların peşinde koştukları ödüller çok daha büyüktür.

Vanrobaisler Abbeville'de

1665'te, Colbert'in girişimiyle, Hollandalı Josse Vanrobais tarafından Abbeville'de kurulan krallık kumaş manüfaktürü, görünüşte sağlam bir girişimdir: ancak 1804'te tasfiye edilecektir. Başlangıçta, Josse Vanrobais, beraberinde 50 kadar Hollandalı işçi getirmiştir, ama bu ilk katkının dışında, manüfaktürün emek gücü (1708'de 3.000 işçi) yalnızca bulunduğu yerden sağlanmıştır.

Manüfaktür uzun bir süre, kente dağılmış bir dizi büyük atelye halinde kalmıştır. Manüfaktürün tümünü barındıracak olan ve *des Rames* denilen *(rames,* "uzun tahta çubuklar"dır. Kumaşlar kurutulmak üzere, bunların üzerine serilirdi) muazzam bina oldukça geç bir tarihte, 1709-1713 arasında yapılmıştır. Yapı, ustalar için bir lojman bütünü ile dokumacılar ve bükücüler için iki kanat içermektedir. Hendeklerle çevrelenmiş ve kentin surlarına yaslanmış olarak, kapalı bir dünya oluşturmaktadır: tüm kapılar, haklı olarak kralın armasını taşıyan (mavi, beyaz ve kırmızı) "İsviçreliler" tarafından korunmaktadır. Bu durum gözetimi, disiplini, talimatlara uymayı (diğerleri arasında, işçilere manüfaktüre hayat suyu sokma yasağı) kolaylaştırmaktadır. Zaten patron konutundan "işçilerin çoğunu görmektedir". Ancak, muazzam yapı (maliyeti 300.000 *livre)* ne depolara, ne yıkama havuzlarına, ne ahırlara, ne demirhaneye (burada büyük makaslar yapılabilir) sahiptir. Eğirjci kadınlar kentteki çeşitli atelyelere dağılmışlardır. Buna bir de büyük çaplı, evde çalışma eklenmektedir, çünkü manüfaktürün 100 "döven tezgâh"ının herbiri için sekiz eğirici gerekmektedir. Kentin uzağındaki, durgun suları olan Bresle'de, kumaşların yağını almak üzere, bir tokaçlama değirmeni kurulmuştur.

Demek ki aşırı yoğunlaşma tam değildir. Ama örgütlenme gerçekten moderndir. İşbölümü kuraldır: işletmenin esas amacı olan ince kumaş yapımı "farklı 52 işten" geçmektedir. Ve manüfaktür tokaçlama toprağı için olduğu kadar (*hellandre* denilen küçük tekneler bu toprağı Ostende'dan getirmektedirler), İspanya'nın en iyileri olan Segovia yünlüleri için (bunlar Bayonne veya Bilbao'da *Charles de Lorraine* gemisine, onun batmasından sonra da, *La Toison d'Or*'a yüklenmektedirler) gereken iaşesini kendi

sağlamaktadır. Bu iki tekne herhalde Somme nehrini, Abbeville'e kadar çıkmaktadırlar.

Her şey harika bir şekilde yürümek zorundadır ve fiili durumda az çok iyi gitmektedir. Vanrobais ailesinin ilginç kavgalarını bir kenara bırakalım. Özellikle, nihayetsiz, sivri borç-alacak talepleri vardır. 1740-1745 arasında, yılda birim başına ortalama 500 livre'den 1272 parça satılacaktır, yani 636.000 *livre*. Bu toplam, döner sermaye (ücretler, hammadde, çeşitli masraflar) artı kârdır. En büyük sorun 150-200.000 *livre* tutan ücret kitlesini sağlamak ve bir milyon veya onu aşan bir miktara ulaşan ve devreyi olarak onarım ve yenilenme gerektiren bir sermayeyi amorti edebilmektir. Güç anlar, gerilimler vardır ve her zaman kolay çözüm olarak işten çıkartmalara başvurulmaktadır. İlk işçi itirazı 1686'da patlamış ve 1716'da patırtılı bir grev olmuştur. Aslında işçiler bir cins sürekli yarı işsizlik halinde yaşamaktadırlar, çünkü manüfaktür daralma durumunda yalnızca tercihli personelini tutmaktadır -ustabaşılar ve nitelikli işçiler-. Ama bu zaten, ücret ve görev yelpazesinin giderek açıldığı yeni işletmelerin karakteristik bir gelişimidir.

1716 grevi ancak, küçük bir silahlı birliğin gelmesiyle sona ermiştir. Elebaşları tutuklanmış (çünkü elebaşları vardır), sonra da affedilmişlerdir. Abbeville vekil yardımcısı tabii ki asilerden yana değildir; bu adamlar ona göre, "bolluk zamanında kıtlık için tasarruf etmek yerine, savurganlık yapmakta" ve "manüfaktürün onlar için değil de, onların manüfaktür için olduğunu düşünmemektedirler". Birkaç yıl sonra, 1728'de Abbeville'den geçen ve manüfaktürün tümüne hayran olan -"Hollanda tarzı" binaları, orada çalışan "3.500 işçi ve kız", "trampete ile yapılan idman", "ustabaşı kadınlar tarafından yönetilen ve ayrı ayrı çalışan" kızlar- bir yolcunun düşüncelerine bakılacak olursa, düzen sıkı bir şekilde tekrar kurulmuştur. Yolcu, "hiçbir şey daha iyi düzenlenmemiş, hiçbir şey daha temiz tutulmamıştır" diye sonuca varmaktadır.

Gerçekte, hükümetin yardımlarıyla bile, işletme gerektiği kadar uzun dayanamayacaktır. Üstelik, sanki felâketi tam olsun diye, "lonca" endüstrisinin gelişkin olduğu bir kente, bataklığa atılmış büyük bir çakıl taşı gibi yerleşmiştir. Ona karşı olan husumet genel, yaratıcı, rekabetçidir. Geçmiş ve şimdiki zaman burada barış içinde birarada yaşamamaktadırlar.

Sermaye ve Muhasebe

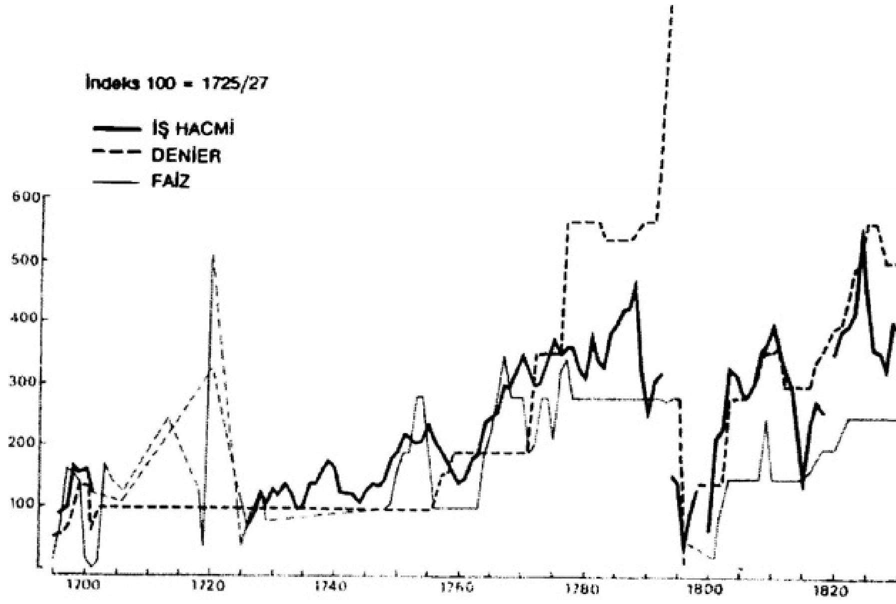
XVII. ve XVIII. yüzyılların büyük endüstriyel girişimlerinin mali işleyişlerini izlemek gerekli olacaktır. Fakat Saint Gaubain cam manüfaktürü hariç, ancak rastlantısal işaretlerle yetinmek zorundayız. Ve bu arada sermayenin artan müdahalesi -sabit ve döner sermaye- hiçbir kuşkuya yer bırakmamakladır. Başlangıçta konulan fonlar çoğu zaman önemlidir. F. L. Nussbaum'a göre, Londra'da 1700'e doğru 40 işçi çalıştıran bir matbaa için, bu rakam 500-1000 sterling lira arasında;- bir şeker tasfiyehanesi için 5.000-25.000 lira arasında olmaktadır, üstelik bu cins işletmenin işçi sayısı 10- 12'dir; içki tasfiyehanesi için, genelde önemli kâr beklentisi içeren başlangıç sermayesi, en azından 2.000 liradır. 1681'de Haddingtonshire'deki New Mills'de bir kumaş manüfaktürü 5.000 liralık bir sermayeye sahiptir. Uzun süre zenaat tipinde kalan bira imalathaneleri, büyümekte, çok büyük miktarda bira üretecek hale gelmekte, ama bunun için de büyük donanım harcamaları gerekmektedir: 1740'lara doğru 750.000 Londralının ihtiyacını sağlayan Whitbread firması için, bu rakam 20.000 liradır.

Bu pahalı donanımın devrevi olarak yenilenmesi gerekmektedir. Hangi sıklıkla? Bu konuda net bir görüş sağlayabilmek için, uzun bir araştırma gerekmektedir. Zaten endüstrisine göre, başlıca güçlükler ya sabit yatırımdan, ya da döner sermayeden kaynaklanmaktadır. Ama daha çok döner sermayeden. Büyük manüfaktürler sürekli olarak para sıkıntısı çekmektedirler. Ocak 1712'de Languedoc'laki Villeneuve'de bulunan ve Colbert tarafından kurulmuş, sonra da 1709'da ayrıcalıkları on yıl için onaylanmış olan krallık manüfaktürü güçlük içindedir. Hollanda ve İngiliz tarzındaki kumaşları üretebilmek için 50.000 *livre lourno*is'lık bir avans istemektedir: “Bu tutar... bana, üç binden fazla olan işçilerimin ihtiyacı için gereklidir”. Demek ki ilke olarak, mali bir arıza.

Ocak 1721'de, bu kez başka bir krallık kumaş manüfaktürü, Pierre ve Geoffroy Daras kardeşlere ait olanı, iflasın eşiğindedir. Otuz yıl kadar önce Châlons'da kurulmuş olan bu manüfaktür, daha önce de Ticaret meclisinin yardımını talep etmiş, o da kuruluşa, onsekiz ayda ödenmek ve 1720'den itibaren 10 yıl vadeli ve faizsiz olmak üzere 36.000 *livre* tahsis etmiştir. Bu avansların düzenli verilmemiş olmasına rağmen, Daras kardeşler 1719

Ekiminde paranın büyük kısmını almış durumdaydılar. Ama hiçbir şey yoluna girmemiştir. Öncelikle “yünlerin olağanüstü pahalılığından” ötürü. Sonra, “tüm fonlarını” kumaş yapımına yatırdıklarından ve bu kumaşları “perakendecilere, ticaret kurallarına uygun olarak altı ay veya bir yıl vadeyle” sattıklarından; “bu perakendeciler banka senetlerinin itibarsızlığından yararlanarak, onlara ödemeyi bunlarla yapmışlardır”. Demek ki kardeşler Law’un kurbanı olmuşlardır, çünkü bu senetleri, işçilerin “hergün ödeme yapabilmek için” “sefil fiyatlardan” satmak zorunda kalmışlardır. Nihayet, felâket hiçbir zaman tek başına gelmediğinden, otuz yıl önce kiraladıkları ve 50.000 livre harcayarak manüfaktür olarak düzenledikleri evin kapısına konulmuşlardır. 100.000 livre’e satın aldıkları (7.000’i kredili) buraya tezgâhları, boya kazanlarını ve “imalat için gerekli diğer aletleri” yerleştirebilmeleri için 8.000 livre harcamaları gerekmiştir. Bu durumda, krallık avansını ödemek için ek süre istemişler ve bunu elde etmişlerdir.

Başka bir örnek: hüzünlü bir konjonktürün yılı olan 1786’da, Sedan krallık manüfaktürü, aslında toplumsal bir nedenden ötürü güçlük içindedir. Laurent Husson’un dul eşi ve Carret kardeşlerin eski ve ünlü firmaları, 90 yıldır aynı ailenin elindedir ve 60.000 livre açığı vardır. Bu güçlükler, Laurent Husson’un ölümüne yol açan bir yangından kaynaklanmış ve manüfaktürü (miraslardan sonra olduğunu düşünüyorum), sahip olduğu yerlerin bir kısmını terkederek, yenilerini yaptırtmak zorunda bırakmıştır; nihayet güçlükler, Yeni İngiltere’ye, yani bağımsızlıklarının arefesindeki *Insurgents'a* olan ihracata yönelik talihsiz bir yatırımdan da kaynaklanmıştır -bu filolar “asla geri dönmemiştir”-.



20. SAİNT-GOBAIN'İN ZAFERLERİ

Özellikle denier *konusunda olmak üzere, metindeki açıklamalara bakınız.*

Bunun tersine, Saint-Gobain örneği, 1725-1727’den sonra, ortaya bir başarı olarak çıkmaktadır. Colbert döneminde, 1665'te kurulan cam manüfaktürü, ayrıcalıklarının yenilenmesini, örneğin 1757’de serbest girişim taraftarlarının şiddetli itirazlarına rağmen, Devrim’e kadar elde edebilmiştir. Ancak 1702’de kötü bir mali yönetim sonucunda iflasa gidilmiştir, bu büyük bir yol kazasıdır, ama girişim yeni bir yönetim ve yeni hissedarlarla yoluna devam etmiştir. Fransa’daki cam satışını ve ihracatı yalnızca manüfaktüre tahsis eden tekel sayesinde, XVIII. yüzyılın genel atılımı

sayesinde, firmanın genişlemesi 1725-1727’dcıı sonra net bir şekilde görülebilmektedir. Yukarıdaki grafik işlerin genel hareketini, I a iz eğrisinin hisse senedi sahiplerinin yararına olduğunu, nihayet sıradan bir hisse senediyle özdeşleştirilmemesi gereken ve borsada kote edilen “denier”nin fiyatını göstermektedir. Ama bu firmanın o dönemin İngiliz Joint Stock Company’sinin veya Fransa’da 1807 ticaret kanununa göre kurulan anonim şirketlerin hareket serbestisine sahip olduğunu düşünmemek gerekir.

Manüfaktür 1702’de, Parisli *traitants,* yani bankerler ve maliyecilerin sayesinde toparlanmıştır; bu *traitants* o sıralar paralarını, toprak veya ortaklık payı satın alarak güvenceye sokmanın peşindedirler. Bu nedenle şirket sermayesi 24 *“sol”e,* her *sol* de 12 “denier”ye bölünmüştür; böylece 13 hissedar arasında eşitsiz dağılan 288 *denier* vardır. Bu paylar veya hisse senetleri, birbirini izleyen sahiplerin elinde, miraslar ve başka nedenlerle bölünmektedir. 1830’da Saint-Gobain’in 204 hissedarı vardır ve bunların bazıları çok küçük paylara sahiptirler -denier'nin sekizde, onaltıda biri-. Bu denierlerin fiyatı, tereke unsuru olarak tahmin edildiğinde, zaman içindeki kur yükselmesi de ortaya çıkmaktadır.

Aşikârdır ki, sermaye büyük ölçüde artmıştır. Ama belki de bunu, kısmen hisse senedi sahiplerinin tutumuna bağlamak gerekmektedir. 1702'de söz konusu olanlar, traitantlardır; ama 1720’de hisseler büyük soylu ailelerine geçmişti, çünkü ilk hisse sahipleri olan işadamlarının mirasçıları, bu soylu saflarından evlilik yapmışlardır. Örneğin, manüfaktürün başveznedarının kızı Mlle. Geoffrin -salonuyla ünlü Mme Geoffrin- Ferte-Imbault markisiyle evlenmişti. Demek ki manüfaktür yavaş yavaş soylu rantiyelerin eline geçmiş ve gerçek işadamları devre dışı kalmıştır. Bu rantiyeler düzenli temettülerle yetinmekte ve kârdan tam paylarını istememekteydiler. Bu, sermayeyi büyütmenin, korumanın bir yolu değil miydi?

Endüstriyel Kârlar Hakkında

Endüstriyel kârlar konusunda bütünsel bir yargıya ulaşmak, fazla ileri gitmek tehlikesini taşımaktadır. Adeta olanaksızlık dememek için, bu güçlük, eskinin ekonomik hayatını, ve daha da kesin olarak kapitalizmini, *tarihsel* olarak anlamamızın üzerinde ağırlık yapmaktadır. Bize rakamlar, geçerli rakamlar, rakam dizileri gerekmektedir. Dün bize bol bol fiyat ve ücret eğrileri sağlamış olan tarihsel araştırma, bugün de kâr hadlerine dair

geçerli kayıtlar sunsaydı, sonuçlar geçerli açıklamalara dönüşebilirdi; sermayenin tarımda neden ranttan başka bir şey aramakta tereddüt ettiğini; önendüstrinin değişken evreninin neden kapitalist için bir tuzak veya tehlikeli bir alan olduğunu, sermayenin neden faaliyetlerin dağınık alanının kıyısında yer tutmakta avantajının olduğunu anlardık.

Kesin olan şey, kapitalist tercihin endüstri ile ticaret gibi iki kat arasındaki mesafeyi sadece artırdığıdır. Güç, pazarın efendisi olan ticaretin yanında olduğu için, endüstriyel kârlar sürekli olarak, ticaretin aldıkları tarafından emilmektedir. Bu durum, modern bir endüstrinin gelişmekte hiçbir sıkıntıya uğramayacağı merkezlerde açıkça görülmektedir: örneğin makinada yapılan külâh veya dantel üretiminde olduğu gibi. XVIII. yüzyılda dantelcilik Caen'da çırak okullarının kurulmasından, çocuk emeğinden yararlanmaktan, o olmasaydı endüstri devriminin "yırtıcı aşklarının bu kadar çabuk gerçekleştirmesinin mümkün olamayacağı, şu disiplin ortamının hazırlanmasının izinden atelyelerin, "manüfaktürlerin" kurulmasından ne eksik, ne de fazla bir şeydir. Öte yandan, Caen'daki bu endüstri bal gibi tehlikededir ve firmalardan biri ancak toptan ticarete -dantel toptancılığı da dahil- atılan genç bir adam tarafından toparlanmıştır. Öylesine ki, iş yeniden iyi duruma geçtiğinde, manüfaktürün bu işteki yerini ölçmek mümkün olmaktan çıkmıştır.

Doğal olarak, muazzam endüstriyel sektörün karşısında, bu tedbirlerin yetersizliğini açıklamaktan daha kolay bir şey yoktur. Kar haddi, ele kolaylıkla gelen bir büyüklük değildir; özellikle bu had, faiz hadlerinin düzenliliğine sahip değildir -bu hadleri en azından sondaj yoluyla saptamak mümkündür-. Değişken ve hayal kırıcı kar haddi, bir de saklanmaktadır. Birçok açıdan ufuk açıcı olan, Jean-Claude Perrot'nun kitabı, bu arada böylesine bir araştırmanın hayali olmadığını, kar hadlerini çevrelemenin mümkün olduğunu, hatta eğer gerekirse, firma (bu her zaman elimizden kaçmaktadır), kent veya eyaletlere dair, kar haddinin başvuru birimi olarak kullanılabileceğini göstermiştir. Ulusal ekonomiye gelince, buna fazla bel bağlamamak gerekir. Kısacası, müthiş güçlüklerle dolu olsa da, araştırma yapmak mümkündür.

Kar, sayılamayacak kadar çok eğrinin, iyi belirlenemeyen kesişme noktasıdır; öte yandan bu eğrileri saptamak, çizmek. oluşturmak ve eğer

gerekirse, hayal etmek gerekmektedir. Yani çok sayıda değişken, fakat Jean-Claude Perrot sonunda, bunları birbirine yaklaştırmanın, bunları nisbeten basit oranlara göre birleştirmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Burada, ortaya çıkartılması gereken korelasyonların yaklaşık katsayıları vardır, olmalıdır: x'i bilince y'nin büyüklüğü hakkında bir fikir sahibi olabilirim... Bildiğimiz üzere, endüstriyel kar böylece emeğin fiyatının, hammadde fiyatının, sermaye fiyatının kesişme noktasındadır ve nihayet, pazarın girişinde yer almaktadır. Bu durum, J.-C. Perrot için, çok güçlü tüccarın geliri olan karın, sürekli olarak endüstriyel “kapitalizmi” kemirdiğini farketmenin fırsatı olmaktadır.

Kısacası, bu alanda tarihsel araştırmanın eksikliğini en fazla çektiği şey, bir yöntem modeli, bir *model*'in *modeli*'dir. Tarihçiler François Simiand ve özellikle de Ernest Labrousse olmasaydı, dün yaptıkları gibi. fiyat ve ücret araştırmalarına rahatlıkla girişemezlerdi. Öyleyse, muhtemel bir yöntemin eklemleşmelerini değilse bile, tatmin etmesi gereken talepleri kaydedelim:

1) İlk olarak, iyi veya kötü olsunlar, bilinen veya en azından işaret edilen kar hadlerini *toplamak* (daha sonra bunlardan hareketle yola çıkmak için zaman olacaktır); hatta bu işi bu hadler zaman içinde sınırlı, hatta nokta halinde olsalar bile yapmak gerekir. Bu durumda şunları biliyoruz:

- Krakow piskoposuna bağlı olan ve büyük kentin yakınlarında olan, '“feodal tekel” durumundaki bir demir fabrikası, 1746'da % 150'lik bir kar haddine ulaşmış, sonra izleyen yıllarda % 25'e düşmüştür.
- Mulhouse'da 1770'lere doğru Hind pamukları için, karlar herhalde % 23-25 düzeyindedir, ama 1784'de % 8,50 civarındadır:
- Vidalon-Les-Annonay kağıt değirmenine dişkin olarak 1772-1826 yılları için bir diziye sahibiz, bu dizi 1800'den önceki dönem ile (1772, 1793 ve 1796 hariç, kar haddi % 10'un altındadır), hızlı bir artış gösteren, izleyen dönem arasında bir zıtlık içermektedir;
- Almanya'ya ilişkin olarak, Augshurglu pamuk kralı von Schüle’nin 1769-1781 arasında yıllık olarak %15,4 kar elde ettiği döneme ilişkin olarak özlü belgelere sahibiz; bu dönemde Krefeld'deki bir ipekli manüfaktürü beş yıl içinde (1793-1797) karlarının % 2,5 ile % 17 arasında salındığına tanık olmuştur; gene bu dönemde, Frankfurt’ta ve Höchst’te 1734-1735’te Bolongaro kardeşler tarafından kurulan tütün manüfaktürleri, 1779’da iki milyon talere sahiptirler...

- Normandiya’da, Bayeux’den çok uzakta olmayan Littry kömür yatakları, ödenmiş 700.000 livre yatırım karşılığında, 1748-1791 arasında 160-195.000 *livre* arasında bir kar sağlamışlardır.

Bu sıralamaya son veriyor ve bunları işaret amacıyla zikrediyorum. Bu rakamları uygun bir grafiğe aktarırsam, % 10 çizgisini *kırmızı mürekkeple* çizerim ki, bu da geçici olmak kaydıyla, bir gözlem ve paylaşım hattı olarak işe yarar: % 10’un üzerinde rekorlar, kırmızı çizginin civarında başarılar yer alacak, açık başarısızlıklar 0 civarında, hatta 0’ın altında yer tutacaklardır. Bir ilk farkına varış, ama şaşırtıcı değil: bu rakam grubu içinde, değişimler çok güçlü ve beklenmedik nitelikte olmaktadır.

2) Bölgelere, yeni veya eski faaliyet dallarına, konjonktürlere göre *tasnif* etmek ve bu işi yaparken, hu konjonktürlerin ne kadar yoldan çıkartıcı olduklarını önceden kabul etmek: endüstriler ne birlikte batmakta, ne de birlikte yükselmektedirler.
3) Nihayet, ne pahasına olursa olsun, mümkün olduğu kadar geriye, XVI. yüzyıla, XV. yüzyıla, hatta XIV. yüzyıla kadar geri giderek. mesafe koymayı *denemek;* yani XVIII. yüzyılın sonunun *garip istatistik tekelinden kurtulmak,* problemi uzun sürecin boyutlarına getirmeyi denemek. Sonuç olarak, fiyat tarihinin parlak bir şekilde başardığı işe başlamak. Acaba bu mümkün müdür? 1600'de Venedik'teki yün imalatçısı girişimcinin kârının hesaplanabileceğini garanti ederim. Tirol'deki Schwarz’da Fugggerler *Eisen und umschlitthandel* denilen ticaretlerinde (tahmin edildiği gibi, endüstri ile mübadelenin karışımı) 1517’de % 23'lük bir kâr sağlamışlardır. Bundan da iyisi, A.H. de Oliveira Marques adlı bir tarihçi, XIV. yüzyılın sonuna ilişkin olarak, Portekiz için zenaat faaliyetinin, oldukça ileriye götürdüğü bir çözümlemesini başarmıştır. Belli bir ürün bazında, iş T ile hammedde M'yi birbirlerinden ayırma noktasına ulaşmıştır. Ayakkabı dalında M = % 68-78; Y = % 32-22'dir; nal dalında aynı oranlar söz konusudur; eğercilik alanında ise M = % 79-91'dir vs.. Sonra İş T'den ustaya ayrılan *artık (ganho e cabedal)* çekilmiştir, bu pay -kâr- işe verilen ücretin yarısı, çeyreği, altıda biri, onsekizde biri arasında, yani % 50 ilâ 5,5 arasında değişmektedir. Malzeme fiyatı da hesaba katılacak olursa, kâr haddi çok aza inme tehlikesini taşımaktadır.

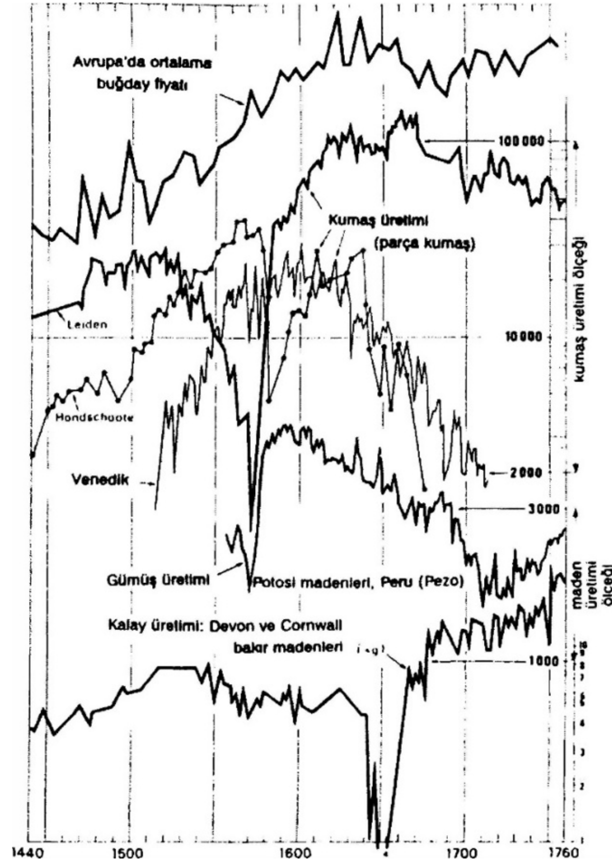
Walther G. Hoffmann’ın Yasası (1955)

Sonuç olarak, üretimden yola çıkmak gerekmektedir. Oysa iyi araştırılmamış bu devasa sektörlerde, lambamıza biraz ışık verecek olan “eğilim kurallarını” açığa çıkartmayı denemek mümkün müdür?

Bundan on yıl kadar önce, Frank Spooner'la birlikteki XVI. yüzyılda bildiğimiz endüstriyel üretim eğrilerinin düzenli olarak parabol biçiminde olduğunu gösterdim. Amerikan madenlerinin, Hondschoote ipekli serjlerinin, Venedik yünlü kumaşlarının, Leyden kumaş üretiminin örnekleri kendiliklerinden konuşmaktadırlar. Tabii ki bu kadar az veriden hareketle, genellemeye gitmek söz konusu değildir: çok fazla sayıda fiyat eğrisine, çok az sayıda üretim eğrisine sahibiz. Fakat hızlı çıkıp, aniden inen bu eğri, önendüstri döneminde, şu kent endüstrisinin kısa süren parlaklığını veya şu anlık ihracatın, adeta bir moda kadar çabuk silinmesini, belli bir olasılık içinde hayal etmemize izin veren eğridir. Veya aynı eğri, birinin diğerini kural olarak yokettiği, rakip üretimlerin oyununu, veyahut doğdukları yerleri terkederlerken yeniden doğuyora benzeyen endüstrilerin sürekli göçlerini tahmin etmemize olanak vermektedir.

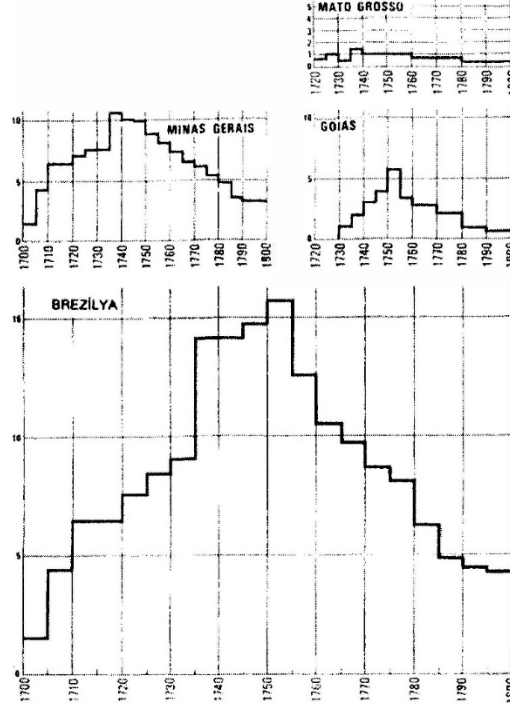
Jean-Claude Perrot'nun, XVIII. yüzyıldaki Caen kentine ilişkin yakın tarihli kitabı, bu gözlemleri, birbirlerini izledikleri Narnur kentinin faaliyetleri çerçevesinde özenli bir şekilde incelenen, dört endüstriyel dala ilişkin olarak ileri götürmekte ve teyid etmektedir. Bu dört dal, lüks ve sıradan kumaşlar, külahçılık, bezler ve “dantel” endüstrisinin “örnek” konumu. Bu kabaca, çok kısa dönemli başarıların tarihidir, yani *parabo* llerin birbirini izlemesidir. Dış etkiler tabii ki rollerini oynamışlardır: örneğin Le Mans etaminlerinin yükselişi, Caen dokumacılığına ağır bir darbe indirmiştir. Fakat bu dört endüstrinin *yerel* karakterine ilişkin olarak, bir farkına varış kendini dayatmaktadır; yani biri aşağı yuvarlanırken, diğerinin yükselmesine yol açmaktadır ve tersi. Böylece, “tezgâhta dokunan çorap” yün endüstrisinin “baş rakibi” olacaktır, yün endüstrisi artık hiçbir şey getirmediği için terkedilmiştir. “Külahçılığın atılımı ve yün kumaşın gerilemesi. .. 1700-1760 arasında, tam birbirlerinin yerine geçme olgusunu ortaya koymaktadırlar”. Külahçılık da kendi hesabına yerini pamuk)u bezlere bırakacaktır. Sonra Hind pamukluları dantelin önünde silinecekler ve dantel önce gelişecek, sonra da tam bir parabol üzerinde olduğu gibi,

sanki kuralın istisnası yokmuşçasına, gerileyecektir. Gerçekten de, Caen’da her şey sanki yükselen bir endüstri, düşen bir endüstrinin *sırtından* başarıya kavuşuyormuş, sanki kentin olanakları -yalnızca sermaye olarak değil, aynı zamanda nihai ürünlerin mahreci ve hammadde, özellikle de emek gücüne ulaşma olanakları olarak- fazlasıyla ölçülüymüş ve aynı anda birçok endüstriyel faaliyetin serpilmesine olanak vermiyormuş gibi cereyan etmektedir. Bu koşullarda, tercih birbirinin ardından gelen, mümkün üretimlerin en verimlisine yönelmektedir.



ENDÜSTRİYEL ÜRETİM eğrileri PARABOLİK midirler?

Daha XVI. yy.da endüstriyel üretim eğrileri, W. G. Hoffmann'ın (British Industry, 1700-1550, *1955) çağdaş dönem için açığa çıkardıklarına benzer şekilde paraboliktirler. Daha o sırlarda bile, Devon halay modenleri eğrisi sapkındır. Leiden'de iki eğri birbirini izlemektedir.*



XVII. YÜZYILDA BREZİLYADA ALTIN ÜRETİMİ
Eğriler burada da paraboliktir.

Bütün bunlar, aralarında henüz çok iyi bağlanmamış olan sektörel ekonomiler döneminde, doğala benzemektedirler. Buna karşılık, Walther G. Hoffmann’ın kitabında, bu aynı parabolik eğrinin, sanki XIX. ve XX. yüzyılların aşırı gelişmiş dünyasına uygulanan genel bir “yasaymış” gibi, çok sayıda istatistik kanıtla desteklenmesi şaşırtıcı olmaktadır. Hoffmann’a göre, her *tekil* endüstri (istisnalar kuralı teyid eder) üç aşamadan geçer: genişleme, tavan, geri çekilme, veya daha açık olarak, “üretimin büyüme haddinin yükseldiği bir aşama, büyüme haddinin azaldığı bir gelişme aşaması, üretimin mutlak düşüşü”. Hoffmann’ın XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllarda rastladığı yegâne istisnalar, dört atipik endüstridir: kalay, kağıt, tütün, kenevir. Fakat ileri sürdüğüne göre, belki de bunlar diğerlerinden daha uzun ritmleri olan endüstrilerdir. Ritm ise, parabolün başlangıç noktası ile düşüş noktası arasındaki zaman aralığıdır, bu aralık ürünlere ve herhalde dönemlere göre değişkendir. İlginç nokta, Spooner ve benim, kalayın XVI. yüzyılda kuralı izlemediğini farketmiş olmamızdır.

Bütün bunların bir anlamı olmalıdır, ama bu bizim hemen bir açıklamaya ulaşmak istediğimiz demek değildir. Nitekim, güç olan işlem, gündeme

gelen tekil endüstri ile onu *kapsayan* ve hareketinin bağlı olduğu *ekonomik bütün* arasındaki bağı açığa çıkartabilmektir.

Bütün, bir kent, bir bölge, bir ülke, bir ülkeler toplamı olabilir. Bir endüstri Marsilya'da ölebilir, Lyon'da büyüyebilir. İngiltere'nin eskiden Avrupa'nın tümüne ve Doğu Akdeniz'e büyük miktarlarda gönderdiği kalın yünlü kumaşlar, XVII. yüzyılın başında Batı'da aniden moda olmaktan çıkmışlar ve Doğu Avrupa'da çok pahalı hale gelmişler; bu durumda özellikle Wiltshire'de ve başka yerlerde bir satış düşüşü bunalımı ve işsizlik meydana gelmiştir. Bunun sonucunda, daha ince ve yeniden boyanan kumaşlara geçiş gerekmiş; bu da yalnızca kırlardaki dokuma biçimlerini değil, aynı zamanda nihai işlemleri yapan merkezlerin teçhizatının değiştirilmesini gerektirmiştir. Ve bu dönüşüm bölgelere göre eşitsiz bir şekilde yapılmıştır, öylesine ki, *New draper*ies'in yerleşmesinden sonra, *bölgesel* tekil üretimler artık aynı değildir: yeni çıkışlar ve telâfi edilemeyen düşüşler vardır. Sonuçta, İngiliz ulusal üretiminin haritası değişmiştir.

Fakat bir ülkeden daha geniş kapsamlar da vardır. İtalya'nın 1600'lere doğru endüstriyel üretiminin büyük bölümünü kaybetmesi; İspanya'nın aynı sıralar Sevilla, Toledo, Kordoba, Segovia, Cuenca'daki tezgâhlarının çoğunu kaybetmesi, ve bu İtalyan ve İspanyol kayıplarının tersine dönerek, Birleşik Eyaletler, Fransa ve İngiltere'nin aktifine yazılması, Avrupa ekonomisinin tutarlı bir bütün olduğunun ve buna bağlı olarak, açıklayıcı niteliğinin ne kadar da güzel bir kanıtıdır. Bu düzen, oldukça sıkı bir karşılıklı bağımlılığa cevap veren bir dolaşım, yapılanma, dünyanın ekonomik hiyerarşileşmesi, başarı ve tersine dönme değil midir? Pierre Goubert bireysel servet ve zenginlikleri yaşlarına göre, gençler, olgunlar ve yaşlılar olarak tasnif etmeyi hayal etmiştir. Bu, *parabol'e* göre düşünmektir. Aynı zamanda genç, olgun ve yaşlı endüstriler de vardır: gençler dikine fışkırmakta, yaşlılar dikine çökmektedirler.

Ancak, tıpkı insanlar için olduğu gibi, endüstriler için de, yaşam beklentisi zamanla uzamakta değil midir? XV.-XVIII. yüzyıllar arasındaki dönem için, Hoffmann tarafından düzenlenmiş olanlarına benzeyen çok sayıda eğriye sahip olsaydık; muhtemelen önemli bir fark ortaya çıkardı: bugünkü eğrilerden çok daha dar eğriler, çok daha kısa ve kesikli ritmler. Bu eski ekonomik dönemin her endüstriyel üretimi hammaddeler, emek gücü, kredi,

teknik, enerji, iç ve dış pazar düzeylerinde, çabucak bir darboğazla karşılaşma tehlikesini taşımaktaydı. Bu, günümüzün gelişmekte olan ülkelerinde hergün görülebilecek olan bir deneydir.

TAŞIMACILIK VE KAPİTALİST İŞLETME

Dünyanın dünya olduğu kadar eski olan taşıma araçları, yüzyıllar boyunca oldukları gibi kalma eğilimindedirler. Bu eserin ilk cildinde, vasat ve çok sayıda aracı olan bu köhne altyapıdan söz ettim: kayıklar, yelkenliler, arabalar, koşumlar, yük hayvanları, *bellhorses* (Londra'ya Staffordshire çöreklerini veya taşranın kumaş balyalarını getiren şu çıngıraklı atlar) sıraları, Sicilya tarzında katır sürüleri (her hayvan diğerinin kuyruğuna bağlanmıştır), veya 1815'e doğru Volga boyunca tekneleri çeken veya yürüten şu ağır işçiler olan, 100.000 *burlak*i.

Taşımacılık, üretimin gerekli son noktasıdır; hızlandığında her şey iyi, veya daha iyi gitmektedir. II. Ekaterina'nın Londra'daki elçisi Simon Vorontsof'a göre, İngiliz refahının artışı, 50 yıl içinde en azından beş kat artmış olan bir dolaşımdır. XVIII. yüzyılın kalkışı, sonuç olarak eski araçlarını, gerçekten devrimci teknik yenilik olmadığı halde, tam kullanmaya doğru yönelen bir ulaşımdır. Bunun anlamı, yeni sorunların olmadığı değildir. Fransa için, daha büyük krallık yollarının inşa edilmesinden önce, Cantillon çıkmaz durumu ortaya koymuştur: eğer ulaşım aşırı at miktarıyla artarsa, bu hayvanları insanların aleyhine olarak beslemek gerekir.

Montchrestien, Petty, Defoe veya başrahip Galiani'nin hatırlattıkları üzere, taşımacılık bizatihi bir "endüstridir; bu sonuncusu, "taşımacılık, ... bir cins manüfaktürdür" demektedir.40i Ama kapitalizmin sonuna kadar katılmadığı, köhne bir manüfaktür. Ve bunun nedeni, yalnızca eksenler üzerindeki ulaşımın "para getirmesidir. ikincil, sıradan, sefil olan diğer ulaşım, mütevazi gelirlere razı olanlara bırakılmıştır. Kapitalizmin bu alandaki payını tartmak, aynı zamanda, çeşitli taşımacılık dallarının modernliğini veya köhneliğini veyahut daha iyisi, "verimi"ni tartmak demektir: kapitalizm kara ulaşımına düşük ölçekte katılmakta, "nehir arabaları" alanında sınırlı kalmakta, deniz söz konusu olduğunda bu katılım daha vurgulu hale gelmektedir. Ama para burada da seçim yapmakta, her şeyi ele geçirme kaygısına düşmemektedir.

Kara Taşımacılığı

Kara taşımaları, olağan durumda yetersiz olarak sunulmaktadırlar. Karayolları yüzyıllar boyunca, doğanın sunduğu biçimleriyle veya buna yakın bir şekilde kalmışlardır. Ama bunlar nisbi yetersizliklerdir: eskinin

mübadeleleri, eskinin ekonomisine tekâbül etmektedirler. Arabalar, yük hayvanları, postacılar, tatarlar, posta menzilleri, belli bir talebin işlevinde rol oynamaktadırlar. Ve tüm hesaplardan sonra, W. Sombart’ın bugün gözden ırak düşmüş olan eski gösterimine, yeteri kadar önem verilmemiştir. Bu gösterim, sağduyunun *a priori* olarak reddettiği, kara ulaşımının, nehir ve kanal ulaşımından daha fazla mal sağladığı görüşünü ileri sürmektedir.

Sombart'ın oldukça akıllı bir şekilde yürütülen hesaplaması, Almanya’da, XVIII. yüzyılın sonunda, bir büyüklük sıralaması saptamaktadır. Taşımacılıkta kullanılan atların sayısı yaklaşık 40.000 olarak tahmin edildiğinden, arabalar ve yük hayvanları tarafından yapılan taşımanın yılda 500 milyon kilometrik ton olduğu söylenebilir (geçerken işaret edelim ki, 1913'te aynı mekân üzerindeki demiryolu taşımacılığı bundan 130 kere daha yüksek olacak ve demiryolu devriminin çarpıcı vurgusunu ortaya koyacaktır). Su yolları için, tekne sayısı, ortalama kapasiteleri ve gidiş dönüş rakamlarıyla çarpılınca, ortaya yıllık olarak 80-90 milyon kilometrik ton çıkmaktadır. Demek ki, XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında, Almanya'nın tümü için -Ren, Elbe ve Oder üzerindeki önemli nehir trafiğine rağmen-, tatlı suyalları ve karayollarının toplam kapasiteleri arasındaki oran 1 'e 5, karayollarının lehine olacaktır. Gerçekte, 40.000 at rakamı yalnızca taşımacılıkta uzmanlaşmış hayvanları içermekte, çok büyük sayılara ulaşan çiftlik atlarını (Lavoisier'nin zamanında, Fransa'da 1.200.000) kapsamamaktadır. Oysa bu köylü atları, birçok düzenli veya mevsimlik taşımayı sağlamaktadırlar. Demek ki, kara taşımacılığı Sombart tarafından, daha çok değerinin altında hesaplanmıştır, ama nehire ilişkin hesaplama da, önemli miktarlara ulaşan odun yüzdürülmesini bir kenara bırakmaktadır.

Acaba Alman örneğinden hareket ederek, genelleme yapmak mümkün müdür? Kuşkusuz, taşımacılığın büyük bölümünün su yollarından yapıldığı Hollanda'ya ilişkin olarak hayır. Seyrüsefere uygun birçok küçük ırmak ve kanala sahip olan ve Sombart'ın iki taşımacılık tarzının eşit olduğunu tahmin ettiği İngiltere için de hayır. Buna karşılık, Avrupa'nın geri kalanı, nehir yolları bakımından, Almanya'dan daha az donanımlıdır. Hatta bir Fransız belgesi, 1778'de abartılı bir şekilde “taşımacılık, nehirlerdeki güçlükler nedeniyle, adeta tamamen karadan yapılıyor” diyecek kadar ileri gitmiştir. 1828'de Durtens'de, dolaşıma sokulan 46 milyon tondan, yalnızca

4,8'inin suyolunu, geri kalanının karayolunu (küçük taşımalar 30,9; büyük taşımalar 10,4) kullanmış olduğunu görmek ilginçtir. Oran kabaca 1'e 10’dur. Ama 1800-1840 arasında nakliye arabalarının iki katına çıktığı da doğrudur.

Karayolu taşımacılığının bu hacmi, bir yandan çok kısa mesafeli araba nakliyesiyle açıklanmaktadır, çünkü kısa bir güzergâh üzerinde araba, kayıktan daha pahalıya gelmemektedir: örneğin 1708'de Orleans’dan Paris'e buğday taşıma konusunda yapılan harcama, kral yoluyla, Orleans kanalında birbirlerine eşittir -iki modern yol-. Diğer yandan, su taşımacılığının kesintili olması nedeniyle, nehir sistemleri arasında zorunlu ve bazen de güç olan bağlantılar kurmak gerekmektedir; yani bir bakıma Sibirya ve Kuzey Amerika'daki taşımacılığın bir benzeri: Lyon ile Roanne arasında, yani Rhöne ile Loire arasında 400-500 öküz arabası sürekli olarak çalışmaktadır.

Fakat esas neden, tüm *yardımcı* faaliyetler gibi, gerçek maliyetinin altında bedel ödenen köylü taşımacılığının sürekli ve aşırı bol arzıdır. Herkes bu hazneden beslenebilir. Bazı kırsal bölgeler -örneğin Renanya'daki Hunsrüek, Hesse, Thuringiya gibi-, “Charreton”ları (araba) XVI. yüzyılda Anvers’e kadar giden, Barrois'daki Rembertcourt-aux-Pcts gibi bazı köyler, yollar boyunca kısa mesafeli taşımacılığı, uzun zamandan beri yürüten tüm Alp köyleri gibi olan bazı köyler taşımacılıkta uzmanlaşmışlardır. Ancak, bu profesyonellerin yanında, büyük kitle, fırsat çıktığında arabacılık yapan köylülerden meydana gelmektedir. 25 Nisan 1782 tarihli Fransız fermanı hâlâ “arabacılık tamamen serbest olmalıdır, yalnızca posta arabalarının sahip oldukları ayrıcalıklar dışında (yani düzenli yolcu ve belli bir ağırlığı aşmayan koli taşımacılığı) hiçbir kısıtlama olmamalıdır. …Demek ki, ticaret için çok gerekli olan bu özgürlüğü bozacak hiçbir şey yapılmamalıdır: atlarım kullanmak ve onları doyuracak olanakları sağlamak üzere, geçici olarak arabacılık yapan çiftçi, herhangi bir formalite olmaksızın bu mesleğe girip, çıkabilmelidir”.

Köylü emeğinin tek kusuru, mevsimlik olmasıdır. Fakat çok kimse bu duruma uyum sağlamaktadır. Örneğin Languedoc’taki Peccais tuzu, Rhöne’u, büyük tüccarların denetimindeki koskoca tekne kervanları halinde yukarı doğru çıkarken, Seysell’de karaya çıkmak ve Cenevre yakınındaki küçük Regonfle köyüne karadan ulaşmak, sonra buradan tekrar su yoluna

koyulmak zorundadır. Nicolas Burlamachi adlı bir tüccar, 10 Temmuz 1650’de Cenevre'den şöyle yazmaktadır: “... Ve eğer hasat başlamazsa, (tuzumuzu) birkaç gün içinde alırız”. 14 Temmuzda: “Tuzumuz ilerliyor ve hergün bir miktar geliyor, 15 gün içinde hepsini alacağımızı umuyorum... Bu partide yaklaşık 750 araba var”. 18 Eylülde “ ... ekimlerin başlamış olması yüzünden, arabaların çok bol olmamasına rağmen, geri kalanını birkaç gün içinde alırız. Ama eğer tüm tohumlar ekilirse, hemen gelir” diye yazmaktadır.

Bir yüzyıl sonra, 22 Temmuz 1771’de, Bonneville’deki Faucigny'deyiz. Buğday kıttır, emin acilen çavdar getirtmek istemektedir: “aç olunduğunda, yenilecek ekmek hakkında tartışma yapılmaz”. Ama Sallanches belediye meclisine şöyle yazmaktadır: “hasadın en sıkışık zamanındayız, ... bekleneceği üzere köylü arabalarını kullanmak olanaksızdır”. Bir demirhane ustasının şu düşüncesinin tadına varalım (23 *Ventöse,* Yıl VI): “sabahlar (sürümler anlayınız) arabaların ilerlemesine tamamen engel oluyorlar”

Tarımsal “takvim”in izin vermesiyle hemen kendini sunan bir emek gücüyle, tüm devletler için çok erkenden, özel kişiler için de yavaş yavaş kurulan sabit tarihleri olan posta ve yolcu taşıma sistemi arasında. uzmanlaşmış ve örgütlenmeye çalışan bir taşımacılık daha yer almaktadır, ama bu örgütlenme on kerenin dokuzunda, çok başlangıç düzeyinde kalmaktadır. Söz konusu olanlar birkaç at ve arabası olan küçük girişimcilerdir. Hannaver'de 1833’te yapılmış olan bir döküm, kara taşımacılığının buradaki hâlâ zenaat tipi olarak kalmasının kural olduğunu işaret etmektedir. Almanya XVI. yüzyılda olduğu gibi, kuzeyden güneye “serbest” veya “dümdüz vahşi” (İsviçre kantonlarında *strachfuhrbetrieb* denilmektedir) taşımacılık tarafından kat’edilmektedir. Bu ulaşım maceraya giden arabacılar, evlerinden uzakta aylarca “denizciler gibi seyreden”, navlun peşinde olan ve bazen de kaza yapan taşımacılar tarafından sağlanmaktadır. Ama XIX. yüzyılda bunlar hâlâ yerlerindedir. Ve bana bunlar, kendi girişimleriymiş gibi gelmektedir.

Tüm ulaşımlar, hanların oluşturduğu menzillere yaslanmaktadır: bu durum Venezia’da daha XVI. yüzyılda, İngiltere'de çok daha açık olarak, daha XVII. yüzyılda görülmektedir. Han bu sonuncu ülkede, bugünkü hanla

hiçbir ilgisi olmayan bir şekilde, ticari bir merkez haline gelmektedir. Vilts kontluğunda küçük bir kent olan Salisbury 1686'da, hanlarında 548 yolcu ve 865 at barındırabiliyordu. Fransa'da, otelci fiili durumda, taşımacıların komisyoncusu idi. Öylesine ki, 1705'te “arabacı komisyoncuları” büroları kurmak isteyen ve bunu ancak Paris’te bir an için başarabilecek olan hükümet, bunu becerebilmek için otelcilere tüm günahları yüklemiştir: “Krallıkta karayollarını kullanan herkes, birçok yıldan beri, Paris’te olduğu kadar diğer kentlerde de, otelciler ve hancıların tüm araba ulaşımının efendileri haline geldiklerinden yakınıyorlar. Böylece yola çıkan herkes onların elinden geçmek zorunda kalmakta, yolladıkları şeylerin ne olduğunu artık bilememekte ve arabalarından, ancak adı geçen otelci ve hancıların onlara vermeyi uygun gördükleriyle yetinmek zorunda kalmakladırlar: adı geçen hancılar bu miktarları da onlara, gereksiz konaklamalarla harcattırmaktadır, böylece onlar arabalarının elde ettiğini yiyerek, artık ayakta duramaz hale gelmektedirler”. Aynı belge, araba taşımacılığının Paris’teki hanların ellide veya altmışta birine ulaştığını işaret etmektedir. Jacques Savary 1712’de, *Parfait nâgodant* adlı kitabında, otelcileri “arabacıların gerçek komisyoncuları” olarak takdim etmektedir; bunlar ayrıca çeşitli vergileri, gümrük ve geçiş resimlerini ödemeyi ve arabacıya avans olarak verdikleri taşıma bedelini, tüccardan tahsil etme işini de üstlenmektedirler. Görüntü yukarıdakiyle aynıdır, ama bu kez tam da adil olmasa bile, daha iyi niyetlidir.

Bu söylendikten sonra, birçok taşra hanındaki bolluk anlaşılır hale gelmektedir. Bir İtalyan 1606’da Troyes’daki bir hanın kalitesi, otelci kadın ve “Yunanlı kızlar kadar güzel” kızların “soylu tavırları”, muhteşem gümüş takımları olan sofra, bir kardinale layık yatak perdeleri, “Korsika şarabı gibi... beyaz... çok yoğun Burgonya şarabının yanı sıra”, zeytinyağ ve cevize yönelik beklenmedik keyif karşısında büyülenmiştir ve bu İtalyan birden eklemektedir: “ve kırk tane araba atı, artı bir de ahırdakiler”, herhalde bunların, o hayran olduğu şeyleri açıkladığını farketmemiştir.

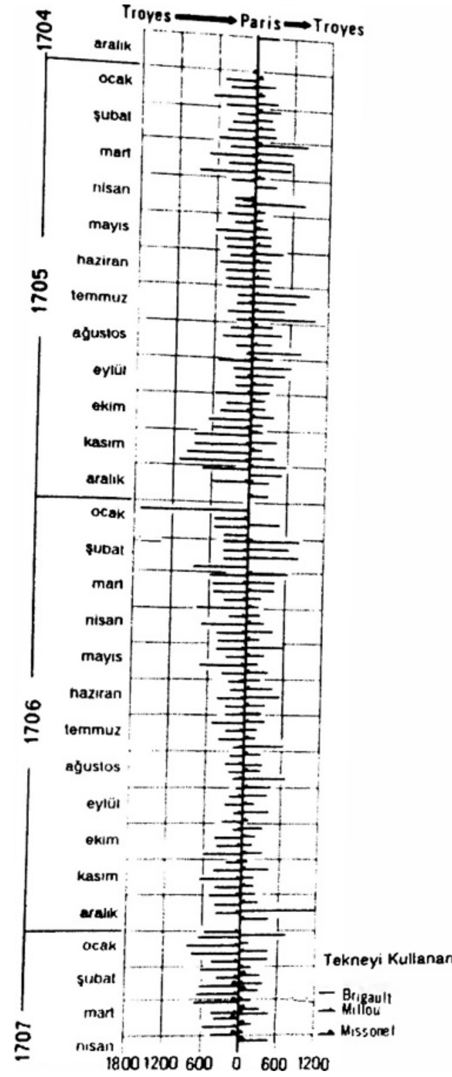
Arabacılar ve hancılar arasında olduğundan daha büyük bir çatışma ve rekabet, özel taşımacılık ile kamusal taşımacılık arasında yer almaktadır. Krallık posta ve yolcu servislerine bağlı olan ve yolcu ile küçük koliler taşıyan “kesimci arabacılar”, tüm arabacılığın tekelini istemektedirler. Ama onların lehine çıkartılan hiçbir kararnameye fiilen uyulmamış, tüccarlar

bunlara güçlü bir şekilde karşı çıkmışlardır. Gerçekten de, mücadelesi yapılan şey ulaşım özgürlüğü değil de, ondan sağlanan gelirdir. “Araba fiyatı serbestisi... ticaret için o kadar önemlidir ki... (Paris’in) 6 tüccar loncası, 170l’de sundukları bir muhtırada... buna ticaretin *Bras Droit'sı* (sağ kol) adını vermişler ve kesimci arabacıların onlara 25 veya 30 livre’e taşıdıkları bir malın, özel arabacılar tarafından 6 *livre'e* taşındığını ve kesimcilerin fiyatları saptayıp, asla indirmediklerini söylemekten kaçınmamışlardır”, bunları aktaran “Savary des Bruslons”dur. Tadını ve kapsamını anlamak, küçük insanların ve vasat girişimcilerin arabacılığını neyin koruduğunu kavramak için, bu metnin son satırlarını bir kere daha okumak gerekir. Eğer Sully'nin Memoires'ının kısa bir pasajını doğru yorumluyor- sam, bu yazar Savua savaşına girişmiş olan krallık topçusunun talep ettiği gülleleri Lyon’a getirtmek üzere, küçük arabacılara başvurmaktadır: “bütün bunların Lyon’a onaltı günde geldiğini keyifle gördüm; oysa olağan yollardan iki veya üç ay gerekirdi ve bu taşımayı yaptırtmak için sonsuz harcamalar yapılırdı”.

Ancak, büyük ulusal veya uluslararası trafik eksenlerinin -örneğin Anvcrs veya Hamburg’dan Kuzey İtalya’ya olanı gibi- üzerinde büyük taşıma firmaları belirmektedir: Ledererler, Cleinhauslar, Annoneler, Zollnerler. 1665’te özlü bilgiler. bu güzergâhın veya onun bir parçasının üzerinde çalışan bir ulaşım şirketini, Fieschi ve ortaklarını işaret etmektedirler. 20 yıl kadar sonra bu firma bazı avantajlar sağladığından ötürü, kendi methiyesini kendi yapmakta, Fransa’da heryıl 300.000 livre harcadığını ilân etmektedir. “Bu para yollar boyunca, transit geçilen kentlerdeki memurlara olduğu kadar, otelcilere, nalbantlara, saraçlara ve kralın diğer uyruklarına dağıtılmaktadır”. Bu büyük şirketlerin çoğunun merkezi İsviçre kantonlarında veya arabaların belirleyici bir rol oynadıkları Güney Almanya’da bulunmaktadır. Almanya'nın güneyindeki büyük iş alanı, Alplerin kuzeyinde ve güneyinde kalan ülkeleri birbirlerine bağlamaktadır. Örgüt Ratisbonne, Ulm, Augsburg, Coire gibi kentleri ve herhalde her şeyin -arabalar, Ren nehri, dağda kullanılan katır kervanları- burada buluştuğu Bâle’i devreye sokmaktadır. Sadece tek bir taşımacılık şirketinin, dağda bin katın yok mudur? Amsterdam'da, tabii ki çoktan modern hale gelmiş bir örgüt iş başındadır. Oğul Ricard şöyle kaydetmektedir: “Burada sevkiyatçılar adı verilen çok müreffeh ve zengin kişiler var, tüccarların

(karayolundan) gönderecekleri herhangi bir malları olduğunda, bunlara başvurmaları yeterlidir. Bu sevkiyatçılar, yalnızca onlarla iş yapan arabacılara sahiptirler". Londra'da da aynı kolaylıklar vardır, ama İngiltere'nin geri kalan taraflarında, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Büyük Britanya'nın tüm yollarını dolduran şu tüccarlar ve seyyar imalatçılar dünyasının içinde, küçük arabacıların uzmanlaşması gecikmiştir. Almanya'da, XIX. yüzyılın başında bile, tüccarlar Leipzig fuarlarına kendi donanımları ve mallarıyla gelmekteydiler. Fransa'da da evrim çok hızlı olmamıştır. "Büyük taşıma girişimleri ancak 1789'dan sonra doğmuşlardır. Bunların sayısı 1801'de, yaklaşık 50, 1843'te 75'tir".

Bu çok geleneksel, ama çok gür örgütlenmede, tüccar kendini yalnızca akıntıya bırakmıştır. Aşırı bir rekabetin kendi lehine rol oynadığı, altı lonca tüccarlarının 1701'de "arabacılar kadar efendisi oldukları -onlar kadar mı, yoksa daha fazla mı?- için avans vermeyi hiç akıllarına getirmedikleri" bir sistemi kapitalist tarzda örgütlemek için (başkaları "rasyonelleştirmek" diyebilir) neden müdahale etsinlerdi ki?



SEINE TEKNELERİYLE PARIS- TROYES-PARIS GİDİŞ-GELİŞ

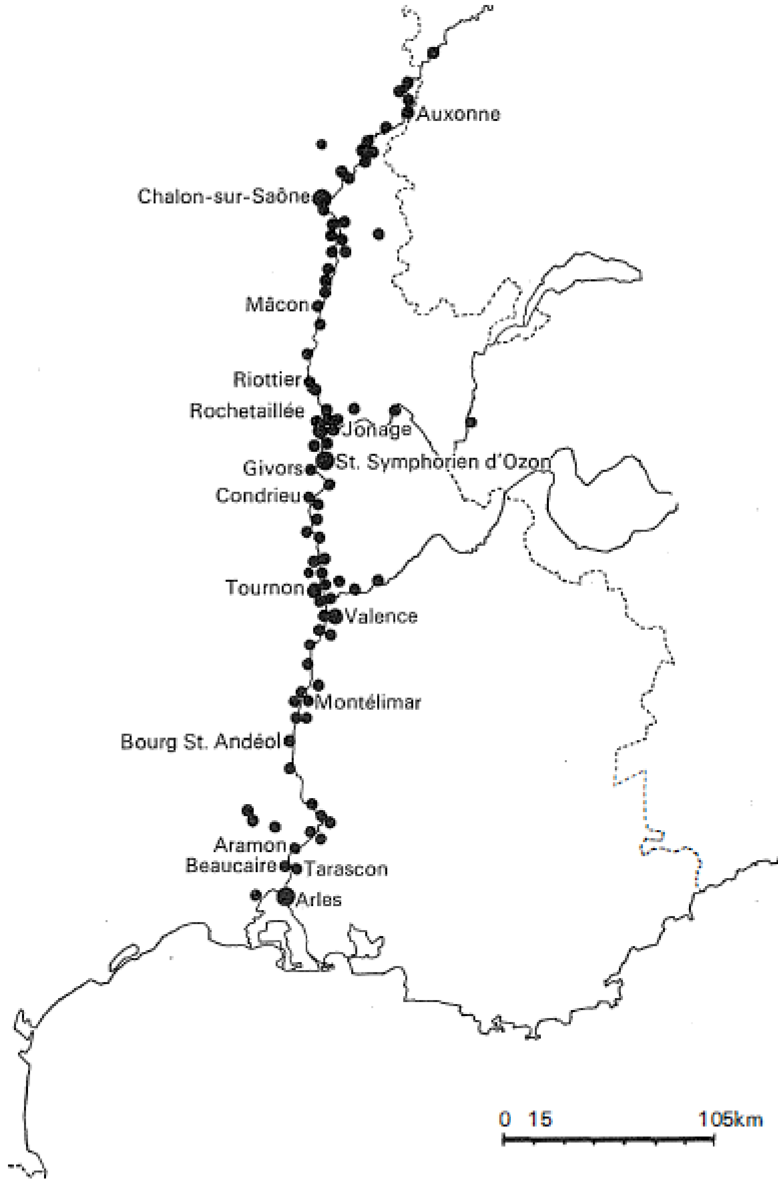
Tacques Berlin'in grafiği, trafiğin inişte, çıkıştakinden daha fazla gelir getirdiğini göstermektedir (eğer sadece hasılata bakılacak olursa) inişte 104, çıkışta 111 yolculuk: İki akım arasında eşdeğerlilik vardır; bu da her iki yönde, ay başına dörtten biraz daha az yolculuk sayısı vermektedir. Aralık 1705'teki bir veya iki yolculuğun kaçırılması 1706'dakıi ilk i nişi n hasılatının ani yükselişini açıklamaktadır. A.N. 2209

Nehir Taşımacılığı

Kayıkları, mavnaları, gemileri, salları veya yüzmeye bırakılan ağaç gövdelerini taşıyan tatlı su, fazlasıyla övülmüştür; tatlı su ve ucuza malolan taşıma kapasitesi. Oysa bunlar sınırlı, kısıtlı gerçeklerdir.

Nehir taşımacılığının en sık karşılaşılan kusuru, yavaşlığıdır. Tabii ki, akıntı sizden yana olduğunda, Lyon'dan Avignon'a 24 saatte gidilmektedir. Ama

birbirlerine bağlanmış bir kayık konvoyu, Loire’ı Nantes’dan Orleans’a doğru çıkmaya kalkıştığında, bu sonuncu kentin iaşe emini (2 Haziran 1709) “bütün teknelerin personeliyle birlikte, (Brötanya) buğdaylarını, tüm rüzgâr ve akıntılara rağmen, hiç mola vermeden” ilerletmiştir, “çünkü aksi taktirde bunlar üç ayda bile elimize geçmezdi”. Werner Sombart'ın Alınan nehirlerindeki teknelere atfettiği, günde 12 km.’nin uzağındayız. Açlığa dönüşmekte olan bir kıtlığa uğrayan Lyon, Provence’ta buğday yüklenen tekneleri beklemektedir: emin (16 Şubat 1694) endişeyle, bunların altı haftadan önce gelemeyeceklerini düşünmektedir. Nehir taşımacılığı, doğal yavaşlığın yanı sıra, alçalan veya yükselen sular, rüzgârlar, “donma” gibi “nehir kaprislerine” tabidir. Roanne’da, bir nehir teknesi, bizzat nehrin yüzünden geciktiğinde, noterde bir tespit belgesi düzenlettirmesi öngörülmektedir. Ve birçok başka engel vardır: çekilmeyen batıklar, balıklar için yapılan barajlar, değirmenlerin su yolları, yok olan şamandıralar, kaçınmanın her zaman mümkün olmadığı kumsallar veya kayalıklar. Nihayet, herkesin durakladığı, sayılamayacak kadar çok, vergi ödenen geçit: bunlar Loire ve Ren üzerinde onar onar sayılmakta ve nehir teknelerinin cesaretini kırmaktadırlar. Fransa’da XVIII. yüzyıldaki sistematik bir siyaset, az çok yakın tarihlerde ve keyfi olarak kurulmuş olan geçiş resmi alınan yerleri kaldırmaya yönelmiştir; krallık kaldırmanın arkasından gelecek tazminat nedeniyle, diğerleri konusunda tereddüt etmektedir.



XVI. YÜZYILIN ORTASINDA SAÖNE VE RHÖNE BOYUNCA GEÇİŞ RESMİ VE GÜMRÜKLER

Charles Carriere, Rhone geçiş resimlerinin (ama XVIII. yy 'da) çağdaşların ve tarihçilerin sözünü ettikleri korkunç engel olmadığım savunmaktadır. Ama taşımaların gündelikliği için ne kadar da çok duraklama ve aynı zamanda karmaşa!

Kanallar modern ve rasyonel bir çözümdür: ama buralarda da, yükseltme havuzları nedeniyle yavaşlama olmaktadır. Orleans kanalının 18 fersahı üzerinde 30, Briare kanalının 12 fersahında 41 yükseltme havuzu vardır. Hamburg'daki Lübeck kanalında bu havuzlardan o kadar çok vardır ki, 170

l’de bir yolcuya göre “Hamburg'dan Lübeck'e bu yoldan gitmek için bazen üç hafta gerekmektedir; (ama) gene de kanalda giden ve gelen birçok tekne vardır“.

En küçüğü olmayan, sonuncu güçlük: canlı, bağımsız, gruplaşmış ve birbirlerini destekleyen gemicilerin bizzat kendileri, XIX. yüzyılda bile kendine özgü yapısı içinde hâlâ farkedilen, ayrı bir insan grubu. Oysa, devlet bu kıpırtılı dünyayı disipline sokmaya uğraşmıştır. Kentler onları denetlemekte, saymaktadır. Paris’te 1404'ten itibaren, Seine kıyısındaki iskelelere göre, bir nehir teknecisi listesi düzenlenmektedir. Nehrin bir kıyısından diğerine insan taşıyan “gemiciler” bile, kent tarafından 1672'de ihdas edilmiş olan, sözüm ona bir cemaatin kurallarına bağlanmışlardır.

Devlet aynı zamanda, belli saatlerde yola çıkan düzenli servisler kurma işiyle de uğraşmaktadır: örneğin La Feuillade dükü Mart 1673'te “Loire nehrinde” düzenli servisler kurma hakkını almıştır; Gesvres dükü (1728) “Rhöne üzerinde düzenli sefer düzenleme imtiyazı” almıştır, bunu sonra, bir servet olan 200.000 *livre’e* satacaktır. Koskoca bir düzenlemenin taslağı ortaya çıkmaktadır: tarifeler, suda ve karada kabul şartları, düzenli ve düzensiz seferlerin koşulları, yedekte çekme. Seine üzerinde Rouen'la Paris arasında, yıllık maaşları onar bin livre olan, taşıyıcı kâhyalan görevleri ihdas edilmiştir, bu da onların lehine bir tekel oluşturmaktadır. Taşıyıcılarla taşınanlar, düzenli seferlerle “su arabaları”, tüccarlarla tekneciler arasında binlerce uyuşmazlık çıkmaktadır.

Örneğin Somme teknecileri ile Amiens, Abbeville ve Saint-Valery tüccarları arasında 1723 ve 1724'te sert uyuşmazlıklar çıkmıştır. Kayıklarının -*gribane*- adından ötürü *gribanier* denilen bu tekneciler, yürürlükteki mevzuata göre, 18-20 tonilatoyu geçmemek zorundadırlar. Bunun, bundan elli yıl önce, 1672'de saptanmış olan çok düşük bir tarife olduğundan yakınmaktadırlar. Bu uzak yıldan bu yana fiyatların artmış olmasından ötürü, tarifelerini iki katına çıkartmayı talep etmektedirler. Pikardiya emini Chauvelin'e kalsa, o her tür tarifeyi kaldırarak, bizim bugün söyleyeceğimiz üzere, teknecilerle tüccarlar arasında arz ve talebin serbestçe hareket etmesini tercih edecektir. Tüccarlar “mallarını istedikleri taşımacıya ve anlaştıkları fiyattan naklettirme serbestisine sahiptirler”.

Gribanierler bu karşılıklı rızaya dayalı pazarlıklarında, bir lonca avantajını kaybedeceklerdir: teknelerin sırayla mal yükleme avantajını.

Tartışma bize, mesleğin kuralları hakkında yararlı şeyler öğretmektedir. Diğerleri arasında, taşınan malların çalınması veya zarara uğratılması, sorumluya bedeni cezalara malolmaktadır. Saint-Valery'den Amiens'e götürmek üzere mal yükleyen tekneci, “Abbeville'de bir geceden fazla demirleme” hakkına sahip değildir, aksi taktirde “meydana gelebilecek zararlardan ve kayıplardan sorumlu olur... (eğer böyle bir durum olursa) sorumluluk *teknenin sahibine bile* yansıyacaktır”. Bu yansıma sorunu, “üretim aracı” olan ve malik olmayan birinin kullandığı teknenin mülkiyeti problemini ortaya çıkartmaktadır.

Bu problemi Roanne örneğinde daha da iyi görüyoruz. Loire'ın seyrüsefere uygun hale geldiği noktada yer alan Roanne, ayrıca karadan Lyon'a bağlıdır ve Lyon'dan Loire ve Briare kanalı aracılığıyla, başkent ile Akdeniz arasında doğrudan bağlantı sağlayan eksenin üzerinde kilit bir konumda bulunmaktadır. Roanne, malları inişte taşıyan *sap*iniere’lerine (bunlar yolun sonunda söküleceklerdir) ve tuzu kuruda yolcular için tek kamarası olan, meşe kayıklarına, halkının -tüccar, arabacı, marangoz, denizci, kürekçi, ağır işçi...- en azından yansının doğrudan ve dolaylı faaliyetlerini borçludur. Sahip oldukları kayıklarda kalfa ve çıraklarıyla birlikte, bizzat çalışan taşımacı ustalarıyla; kayık sahibi olup da bunları aracılara ve denizcilere işlettiren küçük çaplı su taşımacılığı kapitalistleri arasında bir ayırım çabucak vurgulu hale gelmiştir. Böylece, çalışanlarla, iş araçları arasında bir kez daha ayırım olmaktadır. Su taşımacılığı tüccarları iyi evlerde yaşamakta, kendi ortamlarından evlenmekte, diğerlerinin güç çalışma koşulları üzerinde etki yapan bir elit oluşturmaktadırlar, çünkü Loire’dan aşağı inmek, özellikle nehir çok azdığında, zor bir iştir ve nehir gemiciliği Roanne’da Saint-Rambert’den, Saint-Etienne’de 1704’te işletmeye açılan taş kömürü havzasının mahrecine kadar tehlikeli ve kahramanlık gerektiren bir iş olmaktadır. Bu madenin açılmasından sonra, Loire trafiği Paris’e yönelik kömürün (özellikle Sevre cam imâlathaneleri için) indirilmesi ve Roanne'ın yukarısındaki iskelelerden, gene Paris’e yönelik Beaujolais şarabının bu limana çıkartılması haline dönüşmüştür. Roanne, Decize veya Digoin’e yerleşmiş olan hu çifte ekmek kapısından, taşımacı tüccarlar büyük avantajlar sağlamaktadırlar. Bunlardan bazıları, o sıralarda gerçek

taşımacılık işletmelerinin başında yer almaktadır. Bu işletmelerin en önemlisi olan, Berry Labarrelarınki, bir gemi inşa atelyesini de kendine bağlamıştır. En büyük başarısı, kömür taşımacılığı üzerinde hemen hemen bir tekel kurması olmuştur. Bu arada, 25 Eylül 1752'de, usta taşıyıcılar Roanne'da, Berry Labarrelara ait kömür yüklü tekneleri ele geçirerek, bunları Paris'e kadar kendilerinin götüreceğini iddia etmişlerdir. İşte tam da uygun bir noktada, o kadar da çabuk yatışmayan, toplumsal bir çatışmayı işaret eden bir şey. Evet burada belli bir kapitalizm vardır, ama gelenekler, sayılamayacak kadar çok engel -hem yönetimsel, hem de loncasal-, geniş bir hareket alanı bırakmamaktadır.

Bunun zıddında olarak, İngiltere hiçbir zaman olmadığı kadar serbestmiş gibi gözükmektedir. Bir otelci, bir tüccar veya herhangi bir aracı için, bir nakliye örgütlemekten daha basit bir şey yoktur. Yalnızca denizdeyken vergilendirilen taşkömürü, İngiltere'nin kara ve nehir yolları üzerinde, hatta Humber'deki deniz yolundan geçerek, nehirden nehire ulaşırken hiçbir engelle karşılaşmamaktadır. Kömürün fiyatı bu yolculuk esnasında artıyorsa, bunun nedeni taşıma ile fiyatı hiçbir zaman düşük olmayan aktarmalardır: Newcastle kömürü Londra'da, madendekinden en az beş kere daha pahalıya satılmaktadır. Kömür başkentten taşraya doğru, başka teknelerle tekrar yola koyulduğunda, fiyatı bazen on katına çıkmaktadır. Hollanda'da, kanal ağı üzerindeki dolaşım serbesti ve basitliği daha da aşikârdır. Su taşımacılığını nisbeten küçük tekneler yapmaktadır -60 yolcu, iki personel ve tek bir at-. Bu tekneler her kentten belli saatte ayrılmaktadırlar. Bunlar gece bile yol olmakta, kamaralarını da kiralamaktadırlar. Amsterdam'dan akşam yola çıkıp, gece uyuyup, ertesi sabah La Haye'e varmak mümkündür.

Denizde

Denizde, yatırılan paralar ve ödüller çok daha büyüktür. Deniz zenginliktir. Ama burada da, taşımacılığın tümü sermayenin denetimi altında değildir. Heryerde, denize ait ilkel ve gürbüz bir hayat vardır: bazen güvertesi olmayan kayıkların yüzlercesi, Napali'den Livorno'ya veya Cenova'ya, Korsika burnundan Livorno'ya, Kanaryalardan Antillere, Brötanya'dan Portekiz'e, Londra'dan Dunkerque'e ne olursa taşımakta; veya İngiltere veya Birleşik Eyaletler kıyılarının sayılamayacak kadar çok kıyı denizcisi;

veyahut Cenova ve Provence kıyılarının hafif *tartane*ları; bunlar denizden korkmayan yolculara hızlı bir ulaşım sunmaktadırlar.

Fiili durumda, deniz taşımacılığının bu alı katı, kara içlerindeki köylü taşımacılığının bir benzeri olmaktadır. Bu taşımacılık yerel mübadeleler ortamında yer almaktadır. Bunun nedeni, kırların denizde kendilerine mahreç bulmaları, onunla ilkel bir birlik içinde kaynak yapmalarıdır. İsveç, Finlandiya, Baltık Ülkeleri, sonra Schleswig, Holstein, Danimarka kıyı şeridini, arkasından Hamburg kıyılarını, küçük Emden limanının inatçı ve değişken faaliyetinin yer aldığı Dollant körfezine kadar; nihayet Norveç'in birçok girintisi olan kıyılarını, en azından Lofoten adaları açıklarına kadar izlerseniz, XVI. yüzyılda henüz çok az şehirleşmiş (istisna kuralı teyid ederken) ülkeleri gözlersiniz. Oysa bütün bu kıyılar olağan olarak mütevazi, basit bir şekilde yapılmış, her şeyi taşıyan *(multa non multum)* köylü tekneleriyle kaynamaktadır. Bunlar buğday, çavdar, tahta (lata, kütük, lcvha, mertek, fıçı tahtası), katran, demir, tuz, baharat, tütün, kumaş taşımaktadırlar. Oslo yakınlarındaki fyordlardan itibaren, uzun kervan yolculuklarına çıkarak, İngiltere ve İskoçya'ya veya yakındaki Lübeck'e tahta taşıyanlar bu teknelerdir.

İsveç'e gelince, bu ülke boğazlarının üzerine yerleşmekte ve Halland eyaletine adım atarak (1645, Brömsebro barışı) faal bir köylü gemiciliğine konmaktadır. Bu gemiciler, dışarıya inşaat taşları, tahta götürmekte, bazen tütün getirmektedirler; bazen de yazın Norveç ile Baltık limanları arasında bağlantı kuran bu tekneler, boğazlara ancak kışın kötü havaları patlamadan önce, nakit cinsinden kazançlarıyla geri dönmektedirler. Bu *"schuten"* Scania savaşında (1675-1679) rollerini oynayacaklar ve 1700'de XII. Karl'ın ordusunu Seeland yakınlarındaki adaya kadar onlar taşıyacaklardır.

Aynı şekilde, belgelerin keyfine göre, Reval'e, daha sonra da Helsingfors'a (1554'te kurulmuştur) alışan Finlandiyalı köylü denizciler; veya Danzig'in kendine çektiği Rügen adasının veya Oder ağzının köy iskelelerinin köylüleri; veyahut da, Jutland'ın dip tarafında yer alan, Amsterdam'a buğday, yağ veya taze jambon taşıyan, Hobsum'un mütevazi kargoları farkedilmektedir.

Bütün bu örnekler ve birçok diğeri -biri tabii ki Ege'dir- tekneleri yapanların aynı zamanda malları bu teknelere yükleyip, onlarla seyreden ve

böylece deniz yoluyla mübadelenin gerektirdiği tüm görev ve işlevleri kendi üstünde toplayan köhne bir denizciliği hatırlatmaktadır.

Orta Çağ Avrupa'sına ilişkin olanından daha açık bir şey yoktur. Eğer bu dönem Bergen yasaları (1274), Oleron kuralları (1152) veya Olonne'un eski örfü'ne bakarak değerlendirilecek olursa, ticari gemi başlangıçta *communitar* olarak (“ortak hesap” olarak çevirelim) seyretmektedir. Kullananların oluşturduğu küçük bir grubun mülkiyetindedir. Oleron kurallarının dediği gibi “tekne birçok arkadaşa aittir”. Bunlar teknede belirli yerlere sahip olup, zamanı geldiğinde, buralara mallarını yüklemektedirler; bu *per loca* denilen iş idaresidir. Küçük topluluk yolculuğa, yola çıkış gününe karar vermekte, herkes kendi “yer”ine mallarını yerleştirmekte, arkadaşlarına yardım etmekte, onların yardımını almaktadır. Teknede herkes kendi payına düşeni yapmakta; manevra, nöbet ve angaryalara katılmaktadır, ama kural herkesin kendi yanında, işverenin “ekmeği ve şarabıyla” geçinen, angaryaları onun yerine yapan ücretli bir “uşak” bulundurmasına izin vermektedir. Bu kişi varılmak istenilen limana gelindiğinde azad edilmekte, böylece “kendi ticaretini yapmasına” olanak verilmektedir. Gemi üç deniz zabiti tarafından yürütülmektedir -kaptan, dümenci, ustabaşı-, bunların üçünün de ücretleri arkadaşların tümü tarafından karşılanmakta ve bunlar grup içinden seçilmiş usta veya patronun emrine verilmektedir, ama bu kişi kuşkusuz teknede Allahtan sonra efendi olmamaktadır. O da grubun bir üyesi olduğu için arkadaşlarına danışmakta ve bu geçici görev karşılığında yalnızca bazı armağanlar almaktadır: bir şapka, çorap, bir şarap kupası. Demek ki mal yüklü tekne tam veya ona yakın bir cumhuriyettir, yalnızca örfün emrettiği üzere, arkadaşlar arasındaki uyumun sürmesi koşuluyla. Bu bir bakıma, kapitalizmin el koymasından önce, madenlerdeki kalfa birlikleri gibidir. Bu denizci ve mal sahibi tüccarlar arasında her şey, uzun sürmeyen hesaplar ve paylaşmalar halinde cereyan etmektedir: ödenecek navlun ücreti yoktur, çünkü herkes ayni veya daha çok emek cinsinden ödeme yapmıştır; genel masranara gelince -yiyecek ve diğer harcamalar- bunlar ortak bir kasadan sağlanmaktadır; bu Marsilya'da ortak hesap, Olonne'da büyük kese vs. adını almaktadır. Demek ki “her şey muhasebeye başvurmadan çözülmektedir” ve Louis A. Boiteux'nün kitabından aldığım bu söz çok büyük bir açıklıktadır.

Oysa, daha XV. yüzyıldan önce bazı yuvarlak teknelerin hacmi ölçüsüz bir şekilde artmıştır. Bunları inşa etmek, bakımlarını yapmak, yönetmek, eskinin arkadaş grupları için, teknik olarak olanaksız hale gelmiştir. Büyük tekne *Per loca* yerine *Per partes,* yani eğer öyle söylemek istenirse, hisseler halinde bölünmüştür. Bu çoğu zaman 24 *carat* olmaktadır (kural evrensel değildir, örneğin bir Marsilya teknesi, 5 Mart 1507 tarihli bir sözleşmeye göre “ 11 parçaya bölünmüş, her pay da kendi içinde yarım ve dörtte üçlük bölümlere ayrılmıştır”). Hisse sahibi *Parsonier* adını taşımakta ve her yıl kârdan payını almaktadır. Tabii ki sefere bizzat katılmamaktadır. Ve kısaltmak için, *carat'sının* kuponu diyebileceğimiz şeyin ödenmesi konusunda zorlukla karşılaşırsa, yargıcın yetkisine başvuracaktır. Bu mülkiyet sisteminin mükemmel bir örneğini, XVI. yüzyılın büyük Raguza yük tekneleri oluşturmaktadır. Bunlar bazen 1.000 tona yaklaşmakta ve aşmaktadırlar, ama gene de nadiren; ortak mal sahipleri Akdeniz’in tüm hıristiyan limanlarına mensup olabilmektedirler. Bu gemilerden biri bir limana, Cenova veya Livorno'ya geldiğinde, *carat* sahipleri kâr paylarını barışçı yollarla veya tehtidle almaya uğraşmaktadırlar: bu durumda kaptan kendini haklı çıkartmak, hesap vermek zorundadır.

Bu, Kuzey bahriyelerinin Birleşik Eyaletler ve İngiltere denizcilerinin tekrarlayacakları evrime ilişkin iyi bir görüntüdür. Aslında çifte veya üçlü bir evrim.

Bir yandan tekne ile borç verenler arasındaki bağlar çoğalmaktadır. Pay sahiplerini (XVII. yüzyılda 67 teknede payı olan çok zengin bir İngiliz gibi) ve örneğin morina avcılığı örneğinde olduğu gibi tekneye yiyecek, alet sağlayıp, dönüşte kârın üçte birini veya başka herhangi bir oranını talep eden iaşecileri tanıyoruz. *Büyük macera*'ya borç verme uygulaması, teknenin girişeceği işlemden yavaş yavaş ayrılmakta, tamamen finansal bir oyun haline dönüşmektedir. 1698'de yazılmış *elyazması* İngilizce bir kitabın Fransızca çevirisi olan *Compagnon ordinaire du marchand,* bir büyük macera borç sözleşmesinin ne olduğunu, lezzetli bir şekilde açıklamaktadır. Bilindiği üzere, bir deniz kredisi söz konusudur. Hatta gerçekten işaret edelim ki, buna eskiden usura *maritima* denilmekteydi. Fon sahibi için en iyi yöntem, yolculuğa, gidiş- dönüşün uzunluğuna göre, % 30, 40 veya 50'den borç vermektir (eğer Hindler yolculuğu söz konusuysa, bu yol üç yıl ve daha fazlası sürebilirdi). Borç anlaşması yapıldıktan hemen sonra, para

hemen sigorta ettirilmektedir. iyice belirtelim: borç verilen sermaye, artı üzerinde anlaşmaya varılan faiz sigorta ettirilmekte ve kurallara uygun bir sigorta anlaşması % 4, 5, 6'dan yapılmaktadır. Eğer tekne batarsa veya bir korsanın eline geçerse, başlangıç parası ve düşünülen kâr, sigorta primi çıktıktan sonra ödenmektedir. Borç veren gene de fazlasıyla kârlıdır. Rehberimiz “bugün o kadar ince düşünen insanlar var ki, bunlar teknelerin kendilerine ipotek edilmesini talep etmekle kalmamakta, aynı zamanda paralarının güvenliği için iyi bir tüccar kefil istemektedirler”. Eğer daha da ince düşünerek yatırdığı parayı, örneğin faiz haddinin İngiltere'deki rayiçten iki-üç puan daha düşük olduğu Hollanda'dan ödünç aldıysanız, eğer her şey iyi giderse, sermayenizden mahrum kalmadan, bu işten kazanabilirsiniz. Demek ki o dönemin borsa uygulamalarının tekne donatma alanına aktarımı söz konusudur, çünkü borsada esas amaç, cepte para olmadan oynayabilmektir.

Bu arada, diğerine paralel başka bir evrim daha tamamlanmaktadır. Deniz taşımacılığı büyürken, çeşitli dallara bölünmektedir. Önce Hollanda'ya ait bir gerçek olan bu durum, sonradan İngiltere'nin de gerçeği olmuştur. İlk ortaya çıktığı alan: tekne yapımı özerk bir alan haline gelmiştir. Bağımsız girişimciler Saardam'da, Rotterdam'da, tüccarlardan veya devletlerden sipariş kabul etmekte ve endüstrinin ze- naat tipinde olmasını sürdürmesine rağmen, bunlara canlı bir şekilde cevap verecek durumda olmaktadırlar. Ve hatta XVII. yüzyılda Amsterdam yeni veya inşa edilecek teknelerin pazarı olarak kalmamakta, muazzam bir elden düşme tekne piyasası haline gelmektedir. Öte yandan, simsarlar yük konusunda uzmanlaşmakta, taşıyıcılar taşınacak mal veya tüccarlara tekne bulma işini yüklenmektedirler. Tabii, diğer faaliyetlerinin arasında sigortacılık da yapan eski tüccarlardan farklı sigortacılar da vardır. Ve bütün taşıyıcıların ve tüccarların bu yola zorunlu olarak başvurmamalarına rağmen, sigorta genelleşmektedir. Hatta, bilinen talihine doğru yürüyen Lloyd’s'un sigortacılarını işaret ettiğim İngiltere'de de, daha bu sıralarda bile.

Demek ki, XVII. ve özellikle XVIII. yüzyılda, büyük deniz yolculukları sektöründe, inkâr edilemez bir sermaye ve faaliyet seferberliği vardır. Devlet bile ısrarla işe karışmaktadır, ama bu bizatihi yeni bir konum değildir: XV. ve XVI. yüzyıllarda *galere da mercato*’lar, Venedik Signoria'sı tarafından inşa ettirilen ve uzun ticari yolculuklar için yurttaş

tüccarlara tahsis edilen gemilerdi; aynı şekilde, XVI. yüzyılın deniz devleri olan Portekiz caracaları, Lizbon kralının gemileriydi; gene aynı şekilde, Hindler kumpanyasının (ileride sözünü edeceğim) büyük teknelerinin kapitalist, ama aynı zamanda devletçi oldukları söylenebilir.

Ama ne yazık ki bu donanımlar ve buraya yatırılan sermayelerin, kesinlikle çok çeşitli olan kökenleri henüz iyi bilinmiyor. Bu nedenle, aslında başarısızlıklara ilişkin olduklarından ötürü, görünüşte kötü seçilmiş olan bazı örneklerin yararı ortaya çıkmaktadır. Ama tarihçi belgelerine bağlıdır ve arkasından daha gelen başarısızlıklar, mutlu yolculuklardan daha fazla iz bırakmaktadırlar.

Parisli iki bankacı, Aralık 1787'de, *Carnate* olayının nasıl biteceğini henüz bilmemektedir. *Carnate*, bundan 12 yıl önce, 1776'da Berard kardeşler ve ortakları firması tarafından, Lorient'da Fransa ve Bourbon adalarına, sonra da Pondichery, Madras ve Çin'e yönelik bir yolculuk için donatılmış olan bir gemidir. Bankacılar, "büyük maceraya ve adı geçen geminin kendisi ve yüküne, % 28 denizcilik karından, 100.000 *livre*" borç vermişlerdir. Vade otuz aydır. Temkinli olduklarından, Londra'da dostlar nezdinde sigorta yaptırmışlardır. Ama *Carnate* Çin'e hiçbir zaman varamamıştır. Ümit Burnundan geçerken bir su yolunun açılması onu sakatlamıştır. Onarımdan sonra gene de Fransa adasına ve Pondichery'ye gitmiş, ama su yolu burada yeniden açılmıştır. Bu durumda Pondichery'de denizden içeri girerek, Ganj'dan yukarı Şandernagor'a kadar çıkmış, burada onarımdan geçmiş ve 25 Eylülden 30 Aralık 1777'ye kadar, kışı burada geçirmiştir. Sonra Bengal'den mal yükleyerek tekrar Pondichery'ye gelmiş ve buradan da Avrupa'ya normal olarak dönmüştür ve nihayet Ekim 1778'de İspanya kıyılarında İngiliz korsanlarının eline düşmüştür. Londralı sigortacılara zararı ödettirmek eğlenceli olacaktır (bu sıklıkla olmaktadır), ama mahkemede sigortacıların avukatı, *Carnate*'ın Fransa adasından itibaren iradi olarak rota değiştirdiğini ileri sürmüşler ve davayı kazanmışlardır. Eğer yoldan sapma varsa, hata onlara aittir. Ve işte bu da yeni bir davaya yol açacaktır.

Başka bir olay: Nantes'da kurulu olan Harclos, Menkenhauser ve ortakları firmasının 177l'deki iflası Eylül 1788'de henüz çözüme kavuşturulmamıştır. Alacaklılar arasında Wilhelmy adında bir "yabancı" da bulunmaktadır

(onun hakkında daha fazlasını bilmiyoruz), bu kişi denize çıkmış olan 5 tekne üzerinden 9/64 ortaklık payı almıştır (yaklaşık 61.300 *livre* karşılığında). Her zaman olduğu gibi alacaklılar *privilegie* (öncelikli) ve *chriographaire* (ikinci sırada) olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Wilhelmy'nin ikinciler arasında yer aldığını gösterecek iyi kanıtlar bulunmuştur (Ticaret meclisinin, Brötanya parlamentosunun 13 Ağustos 1783 tarihli bir kararına karşı, 25 Eylül 1788'de teyid ettiği durum budur). Wilhelmy koyduğu parayı herhalde alamamıştır. Sigartah mıydı? Bunu bilmiyoruz. Ancak, bu öyküden çıkartılacak ders, tüm kozlar elde olsa bile, kanıtların mantığını kaydıran avukatların karşısında gene de kaybedebileceğidir. Bu avukatları dinlerken eğlendiğimi itiraf etmeliyim.

Sigorta ile korunan büyük macera bile, risklidir, ama bu risk sınırlıdır, ayrıca uzak mesafe ticaretinin söz konusu olduğu her seferinde, büyük yatırımlar, uzun vade ve büyük kârlardan ötürü, bu riske girmeye değmektedir. İncelmiş ve spekülatif olan büyük maceraya borç verme işleminin, derinlemesine olarak, taşıyıcının kârından daha fazla, tüccarı kârına yönelik olarak, büyük sermayenin deniz taşımacılığına katılmasının yolu olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Kısa mesafeli (veya Saint Louis zamanında çok uzun gibi görünen, ama zamanla bildik hale gelen güzergâhlar üzerinde) rutin hale gelmiş yolculuklar için, büyük sermaye yerini, vasat taşeronlara bırakmaktadır. Rekabet burada, taşıma maliyetini tüccar lehine küçültmek üzere rol oynamaktadır. Bu tam da kara taşımacılığındaki serbest arabacıların durumudur.

Örneğin 1725'te küçük İngiliz tekneleri, Amsterdam'da ve Birleşik Eyaletler'in diğer limanlarında, bulabildikleri navlunların üzerine atlamaktadırlar. Hizmetlerini Akdeniz'e kadar, rayiçlerin o kadar altında sunmaktadırlar ki, tonajları yüksek, kalabalık mürettebatlı ve gerektiğinde kendilerini Kuzey Afrika korsanlarına karşı korumak üzere top taşıyan Hollanda ve Fransız gemileri işsiz kalmaktadırlar. Eğer gerekiyorsa bu, büyük teknelerin, küçük tonajlılara *ipso facto* üste gelemediklerinin kanıtı olmaktadır. Hesaplayabildiğimiz zaman, kredi marjının sınırlı olduğunu gördüğümüz bu meslek dalında, bunun tersi daha muhtemeldir. Belçikalı bir tarihçi, W. Brulez bu konuda bana şöyle yazmıştır: “XVI. yüzyılın son yılları için olmak üzere, çoğu İberya yarımadası ve Baltık arasında yer alan ve birer Cenova ve Livorno yolculuğu içeren, Hollanda gemilerinin

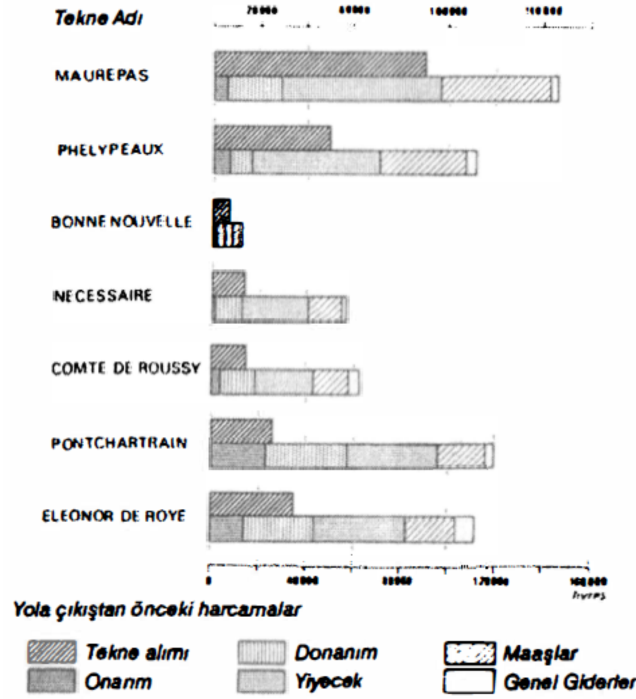
yaptıktan 13 yolculuğun muhasebe kayıtları, % 6 civarında net bir kâr göstermektedirler. Tabii ki bazı yolculuklar daha yüksek bir kâr bırakmışlardır, ama diğer bazıları armatör için bir zararla kapanmıştır ve geriye kalanlar da ne kâr, ne de zarar etmişlerdir”. Buna bağlı olarak, Amsterdam'da 1629 ve 1634'te, deniz sigortacılığının tekeline sahip bir kumpanya kurma projeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tüccarlar buna karşı çıkmaktadırlar ve ileri sürdükleri kanıtlardan biri, önerilen sigorta hadlerinin öngörülen kâr haddini aşacağı veya onu her halükârda yaralayacağıdır. Bütün bunların XVII. yüzyılın başında olduğu doğrudur. Ama daha sonra, küçük girişimcilere ait çok miktarda tekne varolmuştur; bunun kanıtı, bu teknelerin mülkiyetinin çok sayıda *“parsonier”* arasında bölünmeyip, çoğu zaman tek bir kişiye ait olmasıdır. Baltık ticareti yapan veya beurt’lere katılan (Hollanda dilinde *beurt:* tur), yani Rouen, Saint-Valery, Londra, Hamburg, Bremen yakınlarındaki limanlara, sırayla yükleme yaparak yoculuk yapan Hollanda teknelerinin büyük çoğunluğunun durumu böyledir. XVIII. yüzyılda Hamburg teknelerinin ezici çoğunluğu için de durum böyledir.

Muhasebe Gerçekleri: Sermaye ve Emek

Tıpkı endüstriyel faaliyet için olduğu gibi, kârı doğru olarak hesaplayabilmek için, işleri içeriden görmek, bir muhasebe modelinin taslağını çizmek gerekir. Ama bir model, aksesuarın, tipik olmayanın, kazanın dışarı atılmasıdır. Oysa, eskinin seyrüseferi söz konusu olduğunda, kaza ve aksesuara ilişkin değişkenler bol bulunmaktadır. Bunlar maliyette çok büyük bir yer tutmakta, eğer kural varsa, onu bozmaktadırlar. *Deniz kaderi* adı altında, hesaplanamayacak kadar çok felâket yer almaktadır: savaş, korsanlık, misilleme, müsadere, el koymalar vardır; tekneleri bazen limanlarda hareketsiz hale getirip, onları işsiz bırakan, bazen de onları yollarından çok uzağa saptıran rüzgârın cilveleri vardır; sürekli arızalar vardır (su yolu açılması, direk kırılması, onarım isteyen dümen); sahilde veya açık denizde teknelerin batmaları vardır ve batışlarda bazen malın telâfisi mümkün değildir; tekneyi safra atmak zorunda bırakan fırtınalar vardır, bu durumda yükün bir kısmı denize atılmaktadır; yangın vardır ve meşale haline dönüşen tekne, su çekiminin altında bile yanmaktadır. Hatta felâket, varılacak limanın tam karşısında da çıkabilir: *Carrera de* Indias’a ait çok sayıda tekne, Sevilla’nın sakin sularının birkaç saat ötesinde, San

Lucar de Barrameda'dan geçerken batmış değil midir? Bir tarihçi, ahşap bir teknenin yirmi, yirmibeş yıl dayanmak için yapıldığını söyleyebilir. Bunun, eğer talih ondan yanaysa, maksimum bir ömür beklentisi olduğunu söyleyelim.

Bilgelik, modellemek yerine, somut örneklere bağlı kalmak, tekneleri tüm kariyerleri boyunca izlemektir. Fakat muhasebe kayıtları, bir teknenin uzun dönem verimliliğiyle hiç de ilgilenmemektedirler. Bunlar daha çok gidiş-dönüş yolculuklarının bilançosu olarak ortaya çıkmakta, ve harcama kalemleri konusunda her zaman açık olmamaktadırlar. Yedi Saint-Malo teknesinin, 1706'da Pasifik kıyılarına yaptıkları sefere ilişkin muhasebe kayıtları, gene de geçerli işaretler vermektedirler. Bunlardan Maurepas adını taşıyanı örnek olarak alalım; yola çıkarkenki masrafı (buna "*misehors*" adı verilmektedir), yuvarlak rakamla 235.315 livre'dir; yolculuk sırasında 51.710, dönüşte 89.386 livre harcamıştır, yani toplam olarak 376.411 livre. Eğer bu harcamaların sabit sermaye (tekne alımı, onarımı, donanımı, genel harcamalar -bunlar çok azdır-) ve döner sermaye (yiyecek ve mürettebat ücretleri) cinsinden dökümü yapılacak olursa, şu rakamlar elde edilmektedir. 251.236 livrelik döner sermayeye karşılık, 125.175 sabit sermaye, yani 1'e 2. Grafiğimiz bu rakamların yanı sıra, diğer altı gemiye ilişkin olanlarını da vermektedir: bunların getirdiği tanıklıklar birbirinin aynıdır. Rastlantıya fazla bir önem atfetmeden, 1465'te Çin'e giden bir Japon gemisinin, kesin bir şekilde bilinen muhasebe kayıtlarının da, uzun mesafeli bir ticari yolculuk konusunda, aynı yönde tanıklık yaptığını kaydedelim. Geminin gövde ve donanımı 400 *kwan-mon*'a malolmuştur; mürettabatın, 12 ay süreceği düşünülen yolculuk esnasında tüketecegi yiyecek 340, ücretler 490'dır. Sabit sermayenin dönere olan oranı 1'e 2'dir.



SABİT SERMAYE, DÖNER SERMAYE, YEDİ SAINT-MALO GEMİSİNİN HESAPLARI
Bu gemiler güney denizine gitmişler ve 1707ye doğru Fransa'ya dönerlerken hesaplarını yapmışlardır. En büyük harcama kalemi yiyecek ve mürettebat maaşlarıdır. Başrolü döner sermaye oynamaktadır.

Demek ki, XVIII. yüzyıla kadar, tıpkı manüfaktürler çoğunda olduğu gibi, bir gemide de, döner sermaye cinsinden harcamalar, sabit sermayenin geniş ölçekte üstüne çıkmaktadır. Yolculukların uzunluğunun ve bunların neden olduklarını -yatırılmış paraların ve sermayenin yavaş dolaşımı, mürettebatın birçok ay boyunca beslenmesi ve ücretlerinin verilmesi -düşünmek, bu oldukça mantıklı sonuca ulaşmak için yeterlidir. Ama, tıpkı manüfaktürler için olduğu gibi, sabit sermayenin döner sermayeye olan oranı, XVIII. yüzyıl boyunca tersine dönmeye başlamışa benzemektedir. İşte XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin olarak, üç Nantes teknesinin -*Deux Nottons* (1746), *Margueritte* (1776, Santo Domingo), *Bailli de Suffren* (1787, Antiller)- yolculuk hesapları. Bu üç yolculuk için döner sermaye/sabit sermaye oranı sırasıyla şöyledir: 47.781/111.517; 46.194/115.574; 28.095/69.827 *livre;* (kaydedelim ki, Saint Malo teknelerinin Peru kıyılarına kadar yaptıklarından daha az uzun yolculuklar söz konusudur) .

Bu üç örnekte, çok kabaca 2C=F'dir (C: döner, F: sabit sermaye). Yani 1706 rakamlarına ilişkin olarak işaret ettiğimiz durum tersine dönmüştür.

Bu sondajlar çok yetersizdir ve sorunu çözmeye ulaşmayacak kadar kısıtlıdır. Fakat sorun ortaya konulmuştur. Sabit sermayenin payı güçlü bir şekilde artmıştır. İnsan birinci harcama kalemi olmaktan çıkmaktadır. Makina -çünkü gemi bir makinadır;- hareketin başını çekmeye başlamıştır. Şu an için iyi temellendirilmemiş olan bu farkına varış doğrulanacak olursa, büyük sonuçları olacaktır. Bu, Kuzey Atlantik'teki taşımalarda, 1675-1775 arasında yaklaşık %50'lik bir üretkenlik artışı gözleyen (yılda % 0,8) R. Davis, Douglas North ve Gary M. Walton'un işaretlerine yaklaşmak olacaktır. Ama yeni sabit sermaye/döner sermaye oranını, tam olarak kime atfetmek gerekir? Gemi inşalarında tartışılmaz bir şekilde, artan bir karmaşıklaşma ortaya çıkmıştır (gövdenin örneğin bakırla kaplanması) ve tekne fiyatları artmıştır. Ama bunun anlamını tam olarak tartabilmek için, bu artışı, XVIII. yüzyılın genel fiyat artışı içinde konumlandırmak gerekir; gövdelerin ömrünün artıp artmadığını, malzemenin amortisman haddinin değişip değişmediğini de bilmek gerekir. Öte yandan, acaba mürettebat ücretlerinde, onların teknede yediklerinin fiyat ve kalitesinde nisbi bir düşüş de olmuş mudur? Veya tonaja göre sayıları azalırken, belki kadro görevlerine daha iyi uyum sağlamaları da gerçekleşmiştir (kaptan, subaylar, rehber, kâtip) ve XVIII. yüzyılın başında henüz niteliksiz bir proletaryadan ibaret olan denizciler de bu uyumdan geçmişlerdir? Nihayet, aslında yalnızca savaş denizcilerinin askere alınmasına ilişkin olmakla beraber, deniz adamlarının bütünü hakkında tanıklık yapan "yoğun çalışma" sisteminin aşikâr bozulmasının arkasında neler saklanmaktadır? Bütün bu soruların, tatmin edici cevapları henüz yoktur.

Ama tabii ki geminin üretkenliği, yükünün hacmine, değerine ve kaderine bağlıdır. Hesapladığımız, yalnızca taşıma maliyetidir. Tekne sahibi, taşımacılıktan başka bir iş yapmıyorsa, onun açısından sorun, harcamaların işlevinde kâr sağlayabilmek üzere, navlun bulabilmektir. XVI. yüzyılda Akdeniz'de büyük Raguza yük gemilerinin, oldukça kısa yolculuklarda yaptıkları budur. Akdeniz ve başka yerlerde, yüzlerce, binlerce küçük ve orta tonajlı teknenin de yaptıkları budur. Ama bu güç, raslantılara bağlı, ortalama olarak az gelir getiren bir meslektir. Hesaplamalarımız için ele aldığımız örneklerde, hiçbir zaman navlun söz konusu değildir. Fiili

durumda, kendi mallarını yüklemek üzere, bu gemileri tüccarlar bizzat donatmışlardır ve tekne de böylece onu aşan, daha da iyisi, kapsayan ticari bir işlemin içinde yer almıştır. İleride döneceğimiz üzere, uzak mesafe ticareti söz konusu olduğunda, yolculuğun tehlikeleri de taşınan yükün değerine oranla maliyet, öyle bir noktaya ulaşmaktadırlar ki, taşımacılığın sadece navlun işi olmasını düşünülemez hale getirmektedirler. Normal olarak, uzak mesafe taşımacılığı, diğerleri arasında bir masraf ve ticari risk kalemi oluşturduğu, ticari işlemin çerçevesi içinde örgütlenmektedir.

ERKENDEN NEGATİF BİR BİLANÇO

Sona ermekte olan bu uzun bölüm birkaç kelimeyle özetlenebilir. Önce üretim sektörlerinin tasvir edilmesi söz konusuydu, bu daha sonra kapitalizmi, yerleştiğinde olağan olarak ancak yarım bir şekilde yer tuttuğu kendi topraklarında saptamak için yapılmaktaydı. Önendüstriyel kapitalizmin bu alanlardaki bilançosu, tüm belirtilere göre, daha çok negatiftir.

Kapitalist, yani o dönemde, çok sayıda ve farklılaşmış işi olan "büyük tüccar", birkaç istisnanın dışında, üretim alanına tam olarak girmemektedir. Terim yerindeyse, ayakları toprağa batmış bir arazi sahibi hiçbir zaman olmamıştır: çoğu zaman toprak raniyesi olmaktaysa da, gerçek kârları ve kaygıları başka yerdedir. İşine boğulmuş bir atelye sahibi veya bir taşımacılık girişimcisi de değildir. Bu işadamlarından biri bir gemiye veya geminin bir parçasına sahip olduğunda, bir *verlagsystem'e* yakından hükmettiğinde, bu onun gerçekten bir piyasa, borsa, ticaret şebekesi, mübadelelerin uzun zincirinin adamı olmasının fonksiyonundadır. Yani o sıralarda gerçek kâr kesimi olan dağıtımın fonksiyonunda.

Örneğin, daha önce sözünü ettiğim Pelletler kendi gemilerine sahiptiler, ama Antiller ticaretine güçlü bir şekilde bulaşmış olan bu Bordeauxlu tüccarlar için, bu, tekne taşıma maliyetlerinden tasarruf etmenin çok ikincil bir biçiminden ibarettir. Kendine ait bir gemi, hareket günlerini tek başına belirleme şansı; gemi kaptanının şahsında şu veya bu teslimatı yerine getirecek veya bunları yerel koşullara uygulayacak bir acenteye sahip olmak demektir. Yani tüm ticari şansları kendi elinde toplamak demektir. Aynı şekilde, daha önce sözünü ettiğimiz Saint-Malo teknelerini 1706'da satın alan ve donatan tüccarlar, her şeyden önce tekneye yükledikleri, Şili ve Peru'ya gidecek mallar ile, dönüş yüküyle ilgilidirler. Savaş zamanı girişilen, raslantıya tabi olan, gizli tutulması gereken ve çok büyük kârlar vaadeden bu işlem için (kârlar buluşma noktasındadır), kendi teknesinin efendisi olmak gerekmektedir. Taşımacılık burada, onu aşan bir dizi işlemin ortasında, bir kez daha ikinci sıradadır. Aynı şekilde, Colbert'in ölümünün ertesinde, çok zengin tüccarlar olan, Paris'in büyük tuhafiyecileri, kumaş manüfaktürlerine yatırım yaptıklarında, bunun nedeni her şeyden önce, bu kumaşları Fransa'da ve Fransa dışında *satma* ayrıcalığını elde etmek

istemeleriydi. Ve bu ayrıcalıklar tartışmalı hale geldiğinde, onları güçlü bir şekilde savunacaklardır.

Kısacası, kapitalizmin kendi evinin dışına nüfuz etmesi, ancak nadiren doğrulamaya kavuşmaktadır. Bu kapitalizm üretimle, ancak ticaretin gereği veya kârı onu zorlarsa bağlantı kurmaktadır. Kapitalizmin üretim sektörlerini istila etmesi ancak, endüstri devrimi esnasında, makineleşmenin üretim koşullarını değiştirerek endüstriyi kârın genişlediği bir sektör haline getirmesiyle meydana gelecektir. Bu durumda kapitalizm derinlemesine değişecek ve özellikle de, büyüyecektir. Ama bu nedenden ötürü, konjonktürel olarak dalgalanmalı nitelikteki tarımı terketmeyecektir, çünkü yıllar aktıkça, XIX. ve XX. yüzyıllarda karşısında endüstrinin dışında seçenekler de çıkacaktır. Endüstriyel çağın kapitalizmi yalnızca endüstriyel üretim tarzına bağlı olmayacak, onun uzağında yer alacaktır.

BÖLÜM 4: KAPİTALİZM KENDİ EVİNDE

Kapitalizm dolaşım küresinde kendi evindeyse de, bu nedenden ötürü tüm mekânı işgal etmekte değildir. Mübadelenin canlı olduğu yerde, yalnızca orada, olağan olarak tercihli yerlerini ve katlarını bulmaktadır. Geleneksel mübadeleler, çok kısa çaplı pazar ekonomisiyle fazla ilgilenmemektedirler. En gelişmiş bölgelerde bile yüklendiği işlerin yanı sıra, paylaştıkları ve hiç istemediği ve açıkça bir kenara bıraktıkları vardır. Bu tercihlerde devlet bazen onun yardakçısı, bazen can sıkıcı bir unsur olabilmektedir; devlet bazen onun yerine geçebilecek, onu saf dışı bırakabilecek veya tersine, ona istemediği bir rolü dayatabilecek yegâne can sıkıcı unsurdur.

Buna karşılık, büyük toptancı tüccar, dükkâncıların ve perakendecilerin üzerine hergün, bazı toplama, stoklama ve perakende satış veya piyasayı iaşe etme ödevleri bindirmektedir. Bunlar küçük veya rutinler tarafından çok iyi ayarlanmış işlevler oldukları için, çok fazla manevra serbestisi bırakmamaktadırlar.

Kapitalizm böylece, her zaman kendinden daha geniş olan ve onu taşıyıp kendi hareketinin üstüne çıkartan bir “bütün”ün içinde yer almaktadır. Ticari toplumun gövdesindeki bu yüksek konum, muhtemelen kapitalizmin en büyük gerçeğidir ve bu gerçek ona hukuki veya fiili tekel ile fiyatlara hükmetme olanağı tanımaktadır. Mantıki akışını kavrayabilmek için, bu bölümün panoramasını, her halükârda hıı yükseklikten keşfetmek ve gözlemek uygun olacaktır.

TİCARİ TOPLUMUN YUKARISINDA

Ticari hayat modernleştiği heryerde, güçlü bir işbölümüne av olmaktadır. Bunun nedeni, işbölümünün kendi başına bir güç olması değildir; onu harekete geçiren ve ona boyutlarını sağlayan, Adam Smith’in teşhis ettiği gibi, pazarın artan genişliği, mübadele hacmidir. Sonuç olarak, motor güç bizatihi ekonomik atılım olmakta, ve bu motor güç en canlı gelişmeyi yalnızca bazılarına tahsis edip, diğerlerine alt işleri bıraktığı için, ticari hayat içinde büyük eşitsizlikler yaratma eğiliminde olmaktadır.

Ticari Hiyerarşi

Çünkü hiçbir ülke ve dönem yoktur ki, tüccarlar aynı düzeyde ve aralarında eşit bir durumda bulunsunlar. Vizigot yasası, daha o sıralarda bile *negociatores transmarini*'den sözetmektedir; bunlar denizlerin ötesinden, Doğu Akdeniz'in lüks ürünlerini getiren, aynı konumda tüccarlardır -bunlar herhalde, daha Roma İmparatorluğu zamanında Batı'da mevcut olan Syri'lerdir-.

XI. yüzyılın ekonomik uyanışından sonra, eşitsizlikler Avrupa'da daha göze görünür hale gelmişlerdir. İtalyan kentleri, Doğu Akdeniz ticareti içindeki yerlerini yeniden elde eder etmez, bir büyük tüccarlar sınıfının kendi evlerinde kendini kanıtladığını ve bu tüccarların kent yönetimini kısa bir süre sonra ele geçirdiklerini görmektedirler. Ve bu hiyerarşi, izleyen yüzyılların refahıyla birlikte yerleşik hale gelmektedir. Finans bu evrimin zirvesi değil midir? Öte yandan, Champagne fuarları döneminde, Sienalı Buonsignoriler, tamamen bankacılığa dayalı büyük bir şirket olan M*agna Tavola*'yı yönetmektedirler -Mario Chiaudano'nun onlara ilişkin olarak yazdığı kitabın adı, *Rotschild del Duecento'ur*-. Ve İtalya Avrupa'nın okulu olacaktır. Örneğin Fransa'da büyük tüccarların eylemi, XIII. yüzyılda Bayonne, Bordeaux, La Rochelle, Nantes, Rouen...'da göze görünür hale gelmiştir. Paris'te Arrodelar, Popinler, Barbatteler, Piz d'Oelar, Passyler, Bourdonlar büyük tüccarlar olarak bilinmektedirler ve 1292 tarihli biçme vergisi defterinde, Guillaume Bourdon, Paris'in en fazla vergi veren burjuvası olarak gözükmektedir. Eğer Friedrich Lütge'ye inanılacak olursa, Almanya'da XIV. yüzyıldan itibaren toptancılarla perakendeciler arasındaki ayrılığın taslağı ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni ticari mesafelerin uzaması, çeşitli paralarla muamele yapma zorunluğu, görevlerin bölünmesi (memur, aracı, depocu...), kredinin günlük olarak kullanılma zorunluğunun daha o sıralarda bile dayattığı muhasebedir. O zamana kadar, büyük tüccar perakendeci dükkânını muhafaza etmiştir; bu dönemde uşakları ve çıraklarıyla birlikte, tıpkı bir ustanın kalfalarıyla birlikte olduğu gibi, onlarla aynı düzeyde yaşamaktaydı. Kopuş başlangıçta tam olmamıştır: uzun süre ve hemen heryerde, Floransa'da bile, Kolonya'da bile, toptancılar hâlâ perakende satmaya devam etmişlerdir. Fakat toptan ticaret imgesi, toplumsal düzlemde olduğu kadar, ekonomik düzlemde de olağan ticaretten kopmaktadır. Ve önemli olan budur.

Tüm ticari toplumlar, biraz erken veya biraz geç, buna benzer hiyerarşiler yaratmışlardır. Bu durum gündelik dil tarafından belirlenebilir hale getirilmektedir.

İslam dünyasında *tacir,* acentelerini ve komisyoncularını firmasından yöneten, büyük bir ithalatçı-ihracatçıdır. Sukta dükkânı olan *havanti* ile hiçbir ortak yanı yoktur. Hindistan'da, 1640'lara doğru hâlâ büyük bir kent olan Agra'da, Maestre Manrique buradan geçtiğinde, “Bizim ülkede, İspanya’da *mercader* dediğimiz şeye" *sodagor* denilmektedir, “ama bazıları özel bir sıfat olan *katari* ile anılmaktadır; bu ülkede ticaret sanatıyla uğraşanların en yüce kesimlerini ifade eden bu ünvan, çok zengin ve büyük kredisi olan tüccarı belirtmektedir". Batı’da kelime haznesi benzeri farkları işaret etmektedir. *“Negociant”* Fransız *katari'si,* malın efendisidir. Bu kelime XVII. yüzyılda ortaya çıktığı zaman toptancı tüccar, toptan ticaret yapan, depocu veya kısaca taptancı (veyahut Lyon'da burjuva tüccar) gibi terimleri hemen tedavülden kaldırmamıştır. İtalya'da *mercado a laglio* ile *negoziante* arasında büyük mesafe vardır; İngiltere'de de *tradesman* ile İngiliz limanlarında yalnızca uzak mesafe ticaretiyle uğraşan *merchant* arasında aynı durum söz konusudur. Aynı mesafe, Almanya'da *kramer* ile *kaufmann* veya *kaufherr* arasında görülmektedir. Daha 1456'da, Cotrugli'ye göre, ticaret sanatı olan *mercatura* ile sıradan mala yönelik uygulama olan *mercanzza* arasında uçurum vardır.

Burada basit kelimeler söz konusu değildir, asıl söz konusu olan, insanların acısını çektikleri veya çıkar sağladıkları, aşikâr toplumsal farklardır. Piramidin tepesinde *nec plus ultra* “kambiyodan anlayan"ların grubu yer almaktadır. Madrid'de II. Felipe'ye borç veren Cenevizliler, kendi demelerine göre bir *“bazariolo et de gente pi bassa”* mesleği olan mercanti'nin ve az şeyi olan insanların yürüttüğü her türden mal ticaretine karşı duydukları küçümseme, işte bu gururdan kaynaklanmaktadır. Bu aynı zamanda, toptancının perakendeciye karşı duyduğu küçümsemedir: Honfleurlü büyük bir tüccar olan Charles Lion 1769'da, “ben hiç de perakendeci değilim" diye haykırmaktadır, “Morina satıcısı değilim, komisyoncuyum", yani komisyonla çalışmaktadır, demek ki toptancıdır. Ters yönde ise haset ve bazen de, adeta öfke vardır. Şu Anvers'de yaşayan Venediklinin (1539) işlerinde yarı bir başarı sağlaması ve “Saray tarafından ve ondan da fazlası, sıradan halkın nefretini üzerlerine çeken ve servetlerini

göstermekten zevk alan şu büyük ticari kumpanyalardakilere" karşı olmadık sözler söylemesi acı değil midir? Herkes “bu büyük bankacıların, küçükleri ve güçsüzleri yediklerini" söylemektedir. Buna tabii ki küçük tüccarlar da dahildir. Ama bu sonuncular da, kendi hesaplarına, bizzat elleriyle çalışan zenaatkâr- dükkâncıları küçümsemekte değiller midir?

Yalnızca Tabanda Yer Alan Bir Uzmanlaşma

Hiyerarşinin alt basamaklarında, bir çerçi, seyyar satıcı, *“traveling market Jolks, as we call them”*, perakendeci, dükkâncı, sefil tuhafiyeci, zahireci, tuz satıcısı kalabalığı debelenip durmaktadır; her dil, bu ticaret proletaryasının kategorilerini belirleyecek dizilere sahiptir. Bunlara bir de, ticari dünya tarafından, ifrazat olarak salgılanan ve geniş ölçekte onun sayesinde yaşayan .tüm meslekler eklenmektedir: vezneci, defter kayıtlarını tutan, aracı, komisyoncu, çeşitli adlar altındaki simsar, arabacı, denizci, postacı, ambalajcı, ağır işçi, hamal... Bir yük teknesi Paris'e vardığında, Seine rıhtımlarına yanaşmasından önce, bir hamal bulutu “geçirici"lerin tekneleriyle ortaya çıkmakta ve saldırarak onu ele geçirmektedirler. Ticari evren, tutarlıkları, çelişkileri, düşük fiyattan bir çuval buğday peşinde, münzevi kırlarda fırdolaşan zahireciden, havalı veya sefil dükkâncıya, kentte deposu olanlara, kayıkçı teknelerinin ihtiyaçlarını karşılayan iaşecilere, Paris toptancılarına, Bordeauxlu büyük tüccarlara... varana kadar olan bağımlılık zincirleriyle, işte tam da bu bütündür. Bu dünyanın tümü blok halindedir. Ve her zaman nefret edilen, ama vazgeçilmez olan tefeci, bu dünyaya refakat etmektedir; büyüklere hizmet vereninden, sinsi rehinciye kadar. Turgot’ya göre (1770) “Paris’te küçük hafta borcu denileninden" daha güçlü bir tefecilik yoktur; bu kredide faiz “bazen üç livrelik ecu için, haftada iki souya kadar çıkmaktadır. Yani taban, yüz için 173 1/3 *livre*’dir. Ama, *perakende* (a.b.ç.) zahire gerçekte bu muazzam tefeciliğe dayanmaktadır. Bu mallar halde ve Paris pazarlarında satılmaktadır. Borç alanlar, onları yaşatan ticareti başka türlü yapamayacakları bu borcun koşullarından yakınmaktadırlar ve borç verenler de fazla zenginleşememektedirler, çünkü bu gözleri yerinden uğratan fiyat, aslında sermayenin karşı karşıya olduğu tehlikenin telâfisinden ibarettir. Gerçekten de, tek bir borçlunun borcunun tahsil edilememesi, alacaklının otuz kişiden elde edeceği kârı götürmektedir".

Demek ki, onu çevreleyen toplumun içinde, tüccar bir toplum bulunmaktadır. Ve bunu, bütünlüğü içinde kavramak ve gözden kaçırmamak önemli olmaktadır. İşte tam da bu nedenle, Felipe Ruiz Martin, o olmazsa kapitalizmin iyi anlaşılamayacağı bu toplumun, kendine özgü hiyerarşileşmesinin adeta tutkunu olmuştur. İspanya, Amerika'nın keşfinin ertesinde, duyulmamış bir şansa sahip durumdadır, ama kozmopolit kapitalizm bu şansı onun elinden almak için, başarılı bir mücadeleye girişmiştir. O sıralar, koskoca bir eylemler piramidi, kat kat inşa olmuştur: tabanda köylüler, çobanlar, ipek böceği yetiştiricileri, zenaatkârlar, seyyar regatones ve "küçük hafta" tefecileri yer almaktadır; onların üstünde, onları ellerinde tutan Kastilyalı kapitalistler; ve nihayet, onların da üstünde, her şeyi yöneten Fuggerlerin aracıları ve kısa bir süre sonra da, güçlerini açık eden Cenevizliler bulunmaktadır.

Bu ticari piramidi, bu farklı toplumu, Avrupa'nın heryerinde ve her dönemde, kendinin aynı olmak üzere bulmaktayız. Bu piramidin kendine özgü hareketleri vardır. Uzmanlaşma, işbölümü bu alanda olağan olarak, yukarıdan aşağı doğru iş görmektedir. Görevlerin farklılaşmasına ve işlevlerin parçalanmasına modernizasyon veya rasyonalizasyon denilecek olursa, bu modernizasyon ilk önce, *ekonominin tabanında* ortaya çıkmıştır. Mübadelenin kaydettiği her atılım, dükkâncıların artan bir uzmanlaşmasını ve ticaretin çok sayıdaki eklentisi arasında, özel mesleklerin doğumunu belirlemektedir.

Ama iş toptancıya gelince, onun kurala uymaması, ancak nadiren uzmanlaşması merak uyandırıcı değil midir? Hatta, talihin yaver gitmesiyle, toptancı haline gelen dükkâncı, uzmanlaşmadan hemen uzmanlaşmamaya geçmektedir. XVIII. yüzyılda Barselona'da, konumunu aşan *botigıer,* hangi mal olursa olsun, hepsinin ticaretine girişmektedir. Caen'da danıel imalatçısı olan Andre adındaki bir girişimci, 1777'de iflasın eşiğinde olan baba firmasını ele almıştır; alımlarının ve satışlarının alanını genişleterek, firmayı yeniden yüzdürmüştür; bunu başarabilmek için Rennes, Lorient, Rolterdam, New York... gibi uzak kentlere gitmiştir. İşte tüccar olmuştur; artık yalnızca danlelle değil de, aynı zamanda muslin, baharat, kürkle de uğraşmasında şaşılacak bir yan var mıdır? Ticari kural kendini dayatmıştır. Toptancı *haline gelmek* ve özellikle de *olmalı,* hepsine değilse bile, en azından çoğuna temas etme hakkının ötesinde, bunu yapma zorunluğudur.

Bu çeşitliliğin, bana göre, büyük tüccarlara vehmedilen risklerini dağıtma temkinliliğiyle (neden küçüklere de değil?) açıklanamayacağını daha önce söylemiştim. Kurala çok fazla benzeyen bu olgu, daha geniş bir açıklamayı haketmekte değil midir? Bugün de büyük kapitalizm, fazlasıyla çok alanlı değil midir? Bizim iş bankalarımızdan biri, *mutatis mutandis* Fransız Devrimi arefesindeki, Milanolu Antonio Greppi'nin büyük firmasıyla kolaylıkla karşılaştırılabilir nitelikte değil midir? İlke olarak banka olan hu firma, aynı zamanda Lombardiya'da tütün ve tuz iltizamıyla, İspanya kralı hesabına Viyana'dan Idria cıvası alımıyla -hem de muazzam miktarlarda- da uğraşmaktadır. Ancak endüstriyel faaliyetlere hiçbir şey yatırmamıştır. Aynı şekilde, İtalya, Cadiz, Amsterdam, hatta Buenos Aires'te çok sayıdaki şubeleri dc birçok iş alanına dalmışlardır, ama bunlar yalnızca ticari işler olup, İspanya'da tekne kaplamasında kullanılan İsveç bakırından; Tanca'da buğday üzerindeki spekülasyonlara; İtalyan bez ve ipeklilerinden alınan komisyonlara ve Amsterdam piyasasının sunduğu sayılamayacak kadar çok ürüne kadar uzanmaktadır. Tabii bu çerçevede kambiyo senedi ticareti için, Milano piyasasının dünyanın kambiyo piyasalarıyla olan tüm bu bağlantılarının sistematik kullanımını da unutmamak gerekir. Cadiz'de yasadışı yollarla yüklenen Amerikan gümüşü külçelerinin kaçakçılığına ilişkin operasyonu ilâve etmek gerekir mi? Aynı şekilde, Triplerin büyük Hollanda firması, XVII. yüzyılda faaliyet merkezini kaydırmaya ve iş alanının kapsamını değiştirmeye ara vermemiştir. Bu firma bir bakıma bir tekelden, bir başkasına alan değiştirmekte, bir anlaşmadan bir başkasına atlamakta, ve kendini fazla sıkıştıran rakiplere karşı savaşa girmekten hiç de çekinmemektedir. Kuşkusuz silah, katran, bakır, barut (ve demek ki Polonya veya Hind veya hatta Afrika güherçilesi) ticaretiyle sürekli bir şekilde uğraşmaktadır; *Oost Indische Compagnie*'nin operasyonlarına geniş ölçekte katılmaktadır ve bu büyük girişime birçok müdür verecektir. Firma aynı zamanda gemilere de sahiptir, avans vermekte; demirhane, dökümhane ve diğer endüstriyel girişimlerle meşgul olmaktadır. Frizya ve Groningen'de turba yatakları işletecektir; büyük toprak mülklerine sahip olduğu İsveç'te önemli çıkarları vardır, Afrika Gine'siyle ve Angola'yla ve hatta iki Amerika'yla ticaret yapmaktadır. Kapitalizm XIX. yüzyılda, muazzam endüstriyel yeniliğin içine atıldığında, kuşkusuz uzmanlaşmaya başlamışa benzemektedir ve genel tarih endüstriyi, kapitalizme sonunda "hakiki" çehresini vermiş olan bir son durak olarak sunma eğilimindedir. Bu o kadar

kesin midir? Makinaların ilk boom'undan sonra, bana sanki kapitalizm eklektizme, jacques Coeur'ün zamanında olduğu gibi bugün de, bu egemen konumlarda bulunanın belirleyici avantajının tek bir tercihe hapsolmamak olduğu, bir cins bölünmezliğe geri dönmüş gibi gelmektedir. Yani yüksek dereceden uyum sağlayabilir olmak, demek ki uzmanlaşmamak.

Demek ki, rasyonel işbölümü toptancının altında iş görmektedir: R. B. Westerfield'in eserinin XVII. yüzyılın sonundaki Londra'ya ilişkin olarak işaret ettiği bu aracı mesleklerin artışı ve basamaklarının çoğalması - komiler, komisyoncular, simsarlar, vezneciler, sigortacılar, nakliyeciler, XVII. yüzyılda La Rochelle'de ve herhalde başka yerlerde de olduğu gibi, bir teknenin paylarını alan şu “armatörler"-; bütün bunlar etkin bir şekilde uzmanlaşmış yardımcıları ve bunların hizmetlerini büyük tüccara sunduklarını işaret etmektedir. Uzmanlaşmış bankacı bile (tabii ki “finansçı" değil) toptancının emrindedir ve bu toptancı da, fırsat çıktığında bizzat sigortacılık, armatörlük, bankacılık veya komisyonculuk yapmakta tereddüt etmemektedir. Ve kârın büyüğü her zaman ona aittir. Ancak, XVIII. yüzyılın en büyük ticari piyasalarından biri olan Marsilya'da, Charles Carriere'e göre bankacıların kral olmadıklarına dikkat ediniz.

Sonuç olarak, tüccar toplumun sürekli yeniden yapılanması içinde, uzun süreden beri dokunulmaz bir konum vardır ki, bu ulaşılmazlığı içinde, alt katlar uzmanlaştıkça, sürekli olarak yükselmektedir -bu, uzmanlaşmamış toptancı konumudur-. Bu tüccar İngiltere'de, Londra'da ve faal tüm limanlarda, daha XVII. yüzyıldan itibaren büyümektedir. Oldukça güç dönemlerden yegâne kazançlı çıkan o olmaktadır. Defoe 1720'lere doğru, Londralı toptancıların giderek daha fazla hizmetçilerinin olduğunu, hatta *gentleman* gibi *footman*'lerinin (uşak) olmasını istediklerini kaydetmektedir. Bunun sonucunda, mavi uşak kıyafeti o kadar bollaşmıştır ki, bunlara “tüccar uşağı kıyafeti" adı verilmektedir ve soylular da hizmetkârları için aynı rengi kullanmayı reddetmektedirler. Büyük tüccar için her şey, yaşama biçimi, zaman geçirme biçimleri değişmektedir. İthalatçı-ihracatçı, dünyanın tümü tarafından zenginleştirilen *merchant* önemli bir kişi haline gelmekte; iç ticaretle yetinen ve 1763 tarihli bir tanıklığa göre “görevleri itibariyle çok yararlı olmalarına rağmen, yüksek mertebenin şereflerine hiç bir hakları olmayan" *middling sort* tüccarlarınınkinden tamamen ayrı bir sınıf oluşturmaktadırlar.

Fransa'da da, en azından 1622'den itibaren, büyük tüccarlar yaldızlanmaya başlamışlardır. “İpek elbiseler ve tüylü paltolar giymiş olarak" tüm alt işleri adamlarına yaptırtmaktadırlar. Sabahları, tüccarlar için bilinmeyen bir yer olan kambiyoda... veya Pont-Neuf üzerinde palmail'de iş bağlarken görülmektedirler (Paris'teyiz, *mail* Ormes rıhtımında, Celestins’in yanındadır ve “kambiyo" bugünkü Adalet Sarayıdır). Bu tavırlarda, dükkâncılarınkini hatırlatan hiçbir şey yoktur. Zaten 1629 tarihli bir emirname, soylulara, itibarlarını kaybetmeden deniz trafiğine katılma izni vermekte değil midir? Çok daha sonraları, 1701 emirnamesi onlara toptan ticaretin de yolunu açmıştır. Bu, onlara tepeden bakmaya devam etmekte olan bir toplumda, tüccarların statüsünü yükseltmenin bir biçimidir. Fransız tüccarlarının kendilerini bu toplumda rahat hissetmediklerine, 1702’de Ticaret Meclisine sundukları ilginç bir tezkereden karar verilebilir. İstedikleri: tüccarı tüm el işçisinden, eczacıdan, kuyumcudan, kürkçüden, külahçıdan, şarapçıdan, tezgâhta çorap dokuyandan, eskiciden "ve aynı zamanda el işine dayanan ve tüccar niteliği taşıyan binlerce başka meslekten" bir kerede ebediyen ayırdederek, temizlemektir. Tek kelimeyle, tüccar sıfatı artık yalnızca “malı kendilerinden bir şey koymadan ve ona kendilerinden bir şey ilâve etmeden satan" kişilere ait olacaktır.

Böylece XVIII. yüzyıl tüm Avrupa ölçeğinde, büyük tüccarın zirveye çıkışına tanık olacaktır. Yalnızca, toptancıların tabandaki ani ekonomik atılım sayesinde ilerledikleri olgusu üzerinde ısrar edelim. Bu tabanın üzerinde yüzmektedirler. J. Schumpeter’in, girişimcinin önceliği konusundaki düşüncesi bir gerçek payına sahip olsa bile, gözlenen gerçek, bir kereye karşı on kere olmak üzere, yenilik getiren kişinin yükselen dalgalar tarafından taşındığını göstermektedir. Ama bu durumda, onun başarısının sırrı nedir? Başka bir ifadeyle, seçilmişler arasına nasıl girmiştir?

Ticari Başarı

Bir koşul diğerlerine hükmetmektedir: daha kariyerinin başında, belli bir yükseklikte bulunmak. Ve Claude Carrere'in XV. yüzyıl Barselona’sına ilişkin olarak verdiği reçete -“Büyük ticarette para kazanmanın en iyi yolu... ona zaten sahip almaktı"- tüm zamanlar için geçerlidir. Saint-Gall’in tüccar bir ailesinden gelme Antoine Hogguer, daha çok gençken, 1698'de Ryswick

barışının arkasından -bu barış kısa bir soluk aldırtacaktır-, “ne yapabileceğini görmek" isteyen babasından 100.000 ekülük bir sermaye almıştır. Bordeaux'da “bir ay içinde o kadar başarılı işler yapmıştır ki, sermayesini üçe katlamıştır". İzleyen beş yıl boyunca İngiltere, Hollanda ve İspanya'da önemli miktarlar toplamıştır. Sonradan Büyük Ouvrard olacak olan Gabriel-Julien Ouvrard, 1788’de sadece onsekiz yaşındadır; babasından (Vendee'de Entiers’de zengin bir kağıtçı) aldığı parayla, Nantes'ta ticaret yaparak, çoktan büyük kârlar sağlamıştır bile. Devrim’in başlarında, muazzam miktarlarda stokladıgı kâğıt üzerinde spekülasyon yapmıştır. Yeni bir başarı. Sonra, her girişiminden kazançlı çıkacağı Bordeaux‘ya gitmiştir.

İşe yeni başlayan birinin, bir tomar paraya sahip olması tüm tavsiyelerden daha iyidir. Üç büyük tüccarın garanti verdiği Rouenlı bir komisyoncuyla ortaklık kurmadan önce, Frankfurtlu Bensa, tereddüt etmektedir: “Bay Dugard beni etkiledi, çünkü çalışmasını seven genç bir adam ve yazılarında oldukça kesin" diye yazmaktadır. “Can sıkıcı olan nokta, hiç mal varlığı olmaması. en azından ben bilmiyorum".

İşe yeni başlayan biri için başka bir şans da, ekonomik havanın iyi gittiği zaman yola çıkmaktır. Fakat bu durumda başarı garanti değildir. Ticari konjonktür değişkendir. İyiye döndüğünde, saf küçük girişimciler, adeta kural olarak sürüye katılmaktadırlar. Su ve rüzgâr uygundur: işte onlar da güvenli ve biraz da palavracıdırlar. Arkadan gelen kötü hava onları gafil avlamakta, acımadan suyun dibine gömmektedir. Sadece en becerikliler veya en talihliler veyahut, başlangıçta ihtiyat akçeleri olanlar, masumların katliamından kurtulmaktadırlar. Hangi sonuca doğru gittiğimiz görülmektedir: büyük tüccar tam da, kötü konjonktürü zararsız atlatandır. Eğer bunu başarabiliyorsa, demek ki elinde kozlar vardır ve bunlardan yararlanmasını bilmektedir; veya eğer her şey kötü gidiyorsa, kendini gizleme, olabildiğince sığınağa çekilme olanakları bulunmaktadır. Amsterdam’ın altı büyük firmasının *bankadaki* iş rakamlarını inceleyen M. G. Buist, bunların hepsinin de 1763'teki ani ve ağır bunalımı zararsız atlattıklarını farketmektedir -biri hariç, ama bu da kayıplarını çabucak telâfi edip, toparlanacaktır-. Oysa, Yedi Yıl Savaşlarından çıkarken meydana gelen bu 1763 *kapitalist* bunalımı, Avrupa'nın ekonomik kalbini altüst etmiş ve Amsterdam, Hamburg, Londra ve Paris’te bir dizi iflas ile zincirleme

firma batmalarıyla kendini belli etmiştir. Bu bunalımdan yalnızca, toptan ticaretin prensleri kurtulabilmiştir.

Kapitalist başarının paraya dayandığını söylemek, eğer her firma için mutlaka gereken sermaye düşünülecek olursa, açıkçası herkesin bildiği bir gerçeği belirtmektir. Fakat para, yatırım kapasitesinden çok daha başka bir şeydir de. Para toplumsal itibar sağlamakta, bunun arkasından da bir dizi güvence, ayrıcalık, suç ortağı ve himaye gelmektedir. Para, işler veya ortaya çıkan fırsatlar arasından seçim yapabilmek -ve aynı anda hem bir cazibeyi, hem de bir ayrıcalığı seçebilmek-; dar bir akımın içine zorla katılabilmek, taklid edilen avantajları savunmak, kayıpları telâfi etmek, rakipleri defetmek, çok yavaş ama umut veren geri dönüşleri beklemek, hatta hükümdarın teşvik ve yardımlarını elde etmek olanakları arasında seçim yapabilmek demektir. Nihayet para, daha da fazla para sahibi olma özgürlüğüdür, çünkü yalnızca zenginlere borç verilmektedir. Ve kredi, büyük tüccarın giderek daha vazgeçilmez hale gelen aracı olmaktadır. Büyük tüccarın özsermayesi, “başlıca"sı, ihtiyaçlarına ancak nadiren yetebilmektedir. Turgot “yeryüzünde firmaların borç alınan parayla iş döndürmedikleri hiçbir ticari piyasa yoktur; başkalarının kesesine başvurmak zorunda kalmayan hiçbir tüccar herhalde yoktur". *Journal de Commerce’*de *(* 1759) yer alan bir makalede, adı bilinmeyen yazar "her yıl 2-300 bin livrelik bir fonla, milyonlarca liralık iş yapan ticari bir firmanın başındaki adamın nasıl bir sisteme, nasıl bir hesap kafasına, nasıl bir fikir yapısına ve nasıl bir cesarete sahip olması gerekir!" diye şaşırmaktadır.

Ancak, eğer Defoe’ya inanılacak olursa, en alttan en üste tüm ticari hiyerarşi aynı durumdadır. Küçük dükkâncıdan toptancıya, zenaatkârdan manüfaktür sahibine herkes, krediyle yaşamaktadır, yani vadeli alış ve satışa dayanmaktadırlar *(at* lime); bu da örneğin, 5.000 livrelik bir sermaye ile yıllık 30.000 *livre* iş hacmi demektir. Herkesin kendi hesabına sunduğu w elde ettiği ödeme vadeleri, “bir cins borç verme” olmakta ve bunlar esnek bile olmaktadırlar: "yirmi kişiden biri bile vadeye sadık kalmamakta ve zaten genelde, buna uyması da beklenmemektedir, çünkü bu alanda tüccarlar birbirlerine büyük kolaylıklar tanımaktadırlar”. Her tüccarın bilançosunda, mal stokunun yanında, her zaman bir alacak aktifi ve bir de borç pasifi yer almaktadır. Bilgelik dengeyi sağlamayı gerektirmekte, ama sonuçta mübadele hacmini dört veya beş katına çıkartan muazzam bir

kitleyi temsil eden krediden vazgeçmeyi, kesinlikle emretmemektedir. Tüm ticari sistem buna bağımlıdır. Bu kredi durursa, motor arızalanır. Önemli olan, burada ticari sisteme ilişkin olan, onun tarafından ifraz edilen bir kredinin söz konusu olmasıdır; yani “iç" bir kredi ve faizsiz. Bu kredinin İngiltere’deki özel gücü, Defoe'ya İngiltere’nin refahının, ona kendini dışa dayatmasına da olanak veren *overtrading'in* sırrı olarak gözükmektedir.

Büyük tüccar da bu iç kolaylıklardan yararlanmakta ve müşterilerini de yararlandırmaktadır. Ama sistem dışında yer alan borç vericilerin parasına da başvurarak, düzenli olarak başka bir kredi biçimini de uygulamaktadır. Burada, düzenli olarak faiz kapısından geçen, nakit borçlanmalar söz konusudur. Bu belirleyici bir farktır, çünkü bu tabana dayanan ticari işlem, yolun sonunda, faiz haddinden daha yüksek bir kâr haddine ulaşmak zorundadır. Defoe’ya göre, bu olağan ticaretin durumu değildir. Ona göre, “faiz karşılığı borç, kârı kemiren bir kurt" olup, %5’lik “meşru" bir faiz haddinde bile, kârı yokedebilir. Tefeci krediye başvurmak, *a fortiori* bir intihar olacaktır. Demek ki, eğer büyük bir tüccar sürekli olarak borca, “başkalarının kesesi"ne, *dış* krediye başvurabiliyorsa, bunun nedeni tabii ki, olağan kârlarının, sıradan tüccarlarınkinden çok yüksek olmasıdır. Burada gene, mübadelenin ayrıcalıklı bir kesiminin, kendine özgü yanlarını işaret eden, bir ayırım çizgisinin karşısında bulunuyoruz. Çok fazla alıntı yapacağımız bir kitapta, K. N. Chaudhuri, prestijli Hind kumpanyalarının işlemlerini neden dağıtım aşamasının eşiğinde durdurduklarını, kendi kendine sormaktadır; bunlar neden mallarını depolarının önünde ve önceden bildirilen tarihlerde, artırmayla satmaktadırlar? Acaba bunun nedeni sadece, bu satışların nakitle yapılıyor olması değil midir? Bu, uzun ödeme vadeleriyle, toptan ticaretin kural ve uygulamalarından kaçınmanın, sermayeyi mümkün olduğunca çabuk geri almanın, sonra da bunu verimli Uzak Doğu ticaretine yeniden sokmanın -ve vakit kaybetmemenin- bir yoludur.

Sermaye Kiralayıcıları

Kapitalist bir ekonomi için “biriktirin, biriktirin, bu yasadır ve peygamberliktir!". "Borç alın, borç alın, bu yasadır ve peygamberliktir!" de denilebilirdi. Her toplum biriktirmekte, bir sermayeye sahip olmaktadır. Bu sermaye iddihar edilen ve beklemede tutulan, yani yararsız olan bir

tasarrufla, şifa verici sularının ekonominin kanallarından geçtiği bir fon arasında paylaşılmaktadır. Dün bu fon hepsinden önce, ticari ekonominin kanallarından geçmekteydi. Eğer bu sermaye, aynı anda mümkün bütün vanaları açmak için yeterli olmazsa, adeta zorla hareketsiz hale gelen, deyim yerindeyse, işlevini kaybeden bir sermaye söz konusu olacaktır. Kapitalizm ancak, birikmiş sermaye maksimumda kullanılırsa, yerine yerleşmiş olacaktır -%100'e tabii ki hiçbir zaman ulaşılamamıştır-.

Sermayenin faal hayata bu sızması, faiz haddinin veya ekonomik ile mübadelenin başlıca göstergelerinin değişimlerine hükmetmektedir. Ve eğer bu had, XV.- XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa'da adeta sürekli olarak düşüyorsa, eğer Cenova'da 1600'lere doğru gülünç bir şekilde düşükse, XVII. yüzyılda Hollanda'da seyirlik bir şekilde düşüyorsa ve Londra da bunu izliyorsa, bunun nedeni her şeyden önce, birikimin sermaye kitlesini artırması, sermayenin bol olması ve bu durumda kirasının düşmesidir; aynı zamanda ticari arzın gelişmesine rağmen, sermaye oluşumuyla aynı ritmde ilerleyememesidir. Gene aynı zamanda, uluslararası ekonominin bu taşkın merkezlerinde, borçlanmaya eğilim oldukça canlı ve sık olduğu için, kapitalist ile tasarrufçunun karşılaşmaları erkenden örgütlenmiş, paraya ulaşılan bir piyasa oluşmuştur. Örneğin bir toptancı, Paris'te olduğundan çok daha kolay ve ucuza, Marsilya veya Cadiz piyasasından borç alabilir.

Sermaye kiralayanların dünyasında, küçük tasarrufçuların büyümeye yatkın kitlesini de unutmayalım. Bu masumların parasıdır. Hansa limanlarında veya İtalya limanlarında küçük borç vericiler, küçük paralarını riske atanlar, yola çıkan teknelere birkaç mal koyan mikro-yükleyiciler her zaman olmuştur ve bunlardan Sevilla'da XVI. yüzyılda hâlâ vardır. Dönüşte, en iyi işler çoğu zaman bunlarla yapılmaktadır, çünkü onlara hemen para lâzımdır. 1557'de Lyon'daki büyük *party,* çok sayıda küçük tasarrufçuyu, "mikro-borç verici"yi cezbetmiştir. Küçük insanların paracıkları, Augsburglu Höchstetterler tarafından biraraya getirilen fonların arasında yer almaktadır. Höchstetterler cıva tekelini kaçırınca, 1529'da iflas edeceklerdir. XVIII. yüzyılın başında J.-B. Bruny'nin (Marsilyalı büyük tüccar) uşağının *Saint-jean Baptiste'e* 300 *livre* yatırdığını veya R. Bruny'nin (o da büyük bir tüccar) hizmetçisi Marguerite Trupheme'in *La Marianne'ın* donatımına 100 *livre* ile ortak olmasını -oysa yıllık maaşı sadece 60 livredir-" görmek yararsız değildir. Veya Paris'te bir hizmetçi kızın, 1705 tarihli bir yergi

yazısının bildirdiğine göre *Cinq Grosses Fcnnes* üzerinde 1.000 ecu'ye sahip olması da yararsız değildir, ama buna kelimesi kelimesine inanmak zorunda değiliz.

Küçükler, ama orta çaplı borç vericiler de vardır. Örneğin, II. Felipe'ye verilen kısa vadeli borçları örgütleyen Cenevizli tüccarlar da, kendi hesaplarına, aracıların onların adına bulduğu İspanyal ve İtalyan borç vericilerine dayanmaktadırlar. Kral Cenevizlilere İspanyal rantları *(juros)* senetlerini, kendine verilecek tutarın güvencesi olarak vermiştir. Bu senetler boş olup, sonradan halka aktarılmıştır: Cenevizli finansör bankacı faizlerin ödenmesini sağlayacak, ama daha işin başında, sermayenin tutarını alacaktır; böylece kendi hesabına, düşük faizden borç almış olacaktır. Kral sonunda borcunu ödediğinde, jurosları ona rehin alındıkları zamandaki değerden ve faiz haddinden iade edeceklerdir. Simancas arşivlerinde herhalde, Cenevizlilerin gösterdikleri yeme koşan borç vericilerin listesini bulmak mümkündür. Ben bir tanesini bulma şansına sahip oldum, sonra o sıralar bu keşfin değerini bilmediğim için, numarasını kaydetmeme talihsizliğine uğradım.

Bu oldukça düşük düzeydeki spekülatörlerin, bu borç vericilerin sayılarını, açtıkları avansların hacmini, toplumsal statülerini bilmek, hiç kuşkusuz ilginç olurdu. Bu küçük çaplı alt borç vericilerin kitlesinin genişlemesi XIX. yüzyılın başlıca olaylarından biridir. Öte yandan, bu kitlenin daha XVIII. yüzyılda İngiltere ve Hollanda'da büyük olduğu ve bu büyümenin Venedik, Cenova ve Floransa'da çok daha erkenden meydana geldiği tahmin edilmektedir. Bir tarihçi, 1789'a doğru XVI. Louis'nin borçlanmalarına katılan 500.000 kişiden söz etmektedir. Bu sayı olanaksız değildir, ama kanıtlanması koşuluyla. Ama, tasarrufun mütevazi yatırımlarının hâlâ çoğunlukla iş hareketlerinden çok, devlet rantlarına doğru yöneldikleri açıktır.

Vasat bir borç verici çoğu zaman aynı reflekslere sahiptir, çünkü kazanç arzusuyla güvenlik kaygısı arasında sıkışmıştır ve sonuncusu çoğu zaman üste çıkmaktadır. Nasihat kitabı *Il Dottor vulgare*'nin (1693), cesaret ve riske yönelik olduğuna inanmayalım. Bu kitap istediği kadar, "bugün hiç kimse parasını (evinde) boş ve verimsiz tutmakla övünmüyor... Elde her zaman bu parayı yatırma fırsatları bulunmaktadır, özellikle yakınlarda kamu

kâğıtlarının devreye sokulması bu fırsatları artırıyor... Roma’da bunlara *luoghi de monti* adı veriliyor" desin. Gerçekte, asıl tavsiye ettiği, aile babasına yakışan yatırımlardır.

Gerçek sermaye kiralayıcıları, gerçekten önemli olanlar, olağan olarak büyük kişilerdir ve XVIII. yüzyılın sonunda bunlara spesifik bir ad olan *kapitalistler* denilecektir. İş hayatının seyircisi olan bu kişiler, bazen bu alana, becerikli bir talepçinin baskısına yenilerek (Defoe'ya göre, servet yapmış ve işten çekilmiş bir dükkâncı, artık bilge olamamaktadır), hafif bir şekilde müdahale etmektedirler, ama çoğu zaman kararlarını hesaplıyora benzemektedirler. Bu sermaye kiralayıcıları kategorisinin içinde, herhangi bir zengin, bugün veya yarın kendine yer bulmaktadır: sadece adlarını vererek, onların hizmetinde olan *traitants'm* arkasına sıklıkla gizlenen, Fransız *noblesse de robe*'unun üyeleri; veya devlete borç veren. Hollanda kentlerinin yargıç ve valileri; veya Venediğe ilişkin olarak yapılan bir dökümün, XVI. yüzyılda Signoria'nın vergi iltizamlarını almış küçük adamlara kefil olan *(piezarie)* olarak gösterdiği şu yurttaşlar. Hiç kimse bu kefaletin bedava olduğunu düşünmeyecektir. La Rochelle'de tüccar ve armatörler “kendi alışılmış sermaye kiralayıcıları takımlarına" sahiptirler. Cenova'da, toptan ticaretin tüm üst sınıfı, *nobili vecchi’nin* ince tabakası, sermaye kiralayıcılar tarafından meydana getirilmektedir; bunların faaliyetine ileride dönme fırsatımız olacaktır. 1614'ten beri, Amsterdam Bankası tarafından beslenen bir ödünç bankasının olduğu Amsterdam’da bile, bu kuruluş ancak bir an için ticari avans uygulamasını sürdürecektir. 1640’lar civarında, bir cins rehin sandığı haline gelerek, bu rolü özel sermayelere bırakacaktır. Hollanda'nın zaferi, kolay kredinin zaferidir, hana yabancı tüccarlar için bile kolay olan kredinin. Londra'da XVII. yüzyılda para piyasası bu kadar basit değildir. Fakat nakit o kadar kıttır ki, kredi, kambiyo senedi uzmanları olan *billbrokers,* ipotek, toprak alım satım uzmanları olan *scrveners* ve özellikle de, daha o sıralarda bile gerçek bankacılar olan, fon katılımlarını, devlet rantlarını örgütleyen -Isaac de Pinto, bu ramların çabucak gerçek bir yardımcı para haline geleceklerini, ısrarla söylemektedir- *goldsmiths* nezdinde, zorunlu olarak gelişmiştir.

XVIII. yüzyıl ortası Fransa'sında, Hollanda ve İngiltere'ye nazaran iş dünyasındaki gecikmişliğini kapatmaya girişmeden önce, buna benzer bir şey yoktur. Kredi bu ülkede kötü örgütlenmiş, adeta kaçak bir şekilde ortaya

çıkmaktadır. Toplumsal iklim krediyi hiç de teşvik etmemektedir. Birçok sermaye kiralayıcısı, konumundan (kralın şu veya bu memuru) veya soyluluk mertebesinden (soyluluğa yakışmayan bir iş yapma korkusuyla) ötürü, parasını gizlice borç vermeyi istemektedir. Ve borç alan da, kredisine zarar verecek bir reklamdan korkmaktadır. Bazı iş çevrelerinde, borç alan bir firmaya belli kuşkuyla bakılmaktadır.

Rouenlı büyük bir tüccar olan Robert Dugard, l749'da, kentinin dış mahallelerinden biri olan Darnetal'de bir bez manüfaktürü ve az çok dürüst bir şekilde ele geçirdiği bazı teknik sırlara sahip olduğu, bir boyahane kurmaktaydı. Bu girişimi yola koymak, bir para sorunuydu: ileride kazanılacak olanların tahminine dayalı olarak borçlanmak gerekmekteydi. Dugard'ın ortaklarından biri olan Louvet le Jeune, bu güç operasyonu ele aldı. İşte onu Paris'te, elinde senetleri nakde çevirmek için yırtınırken görüyoruz. Niyeti onları vadelerinde ödemek, sonra yeniden aynı işe başlamaktır. Mektuplarının sayesinde, onu bu uğraşında izleyebiliyoruz. Koşuşturmakta, ısrar etmekte, başarıya ulaşmakta veya reddedilmektedir; ama hep aynı kapıları ya talepçi, ya da mümkün olduğunda. dost olarak çalmaktadır. Sabırsızlanan Dugard'a "Biraz daha, her şey için zaman gerekmekte, özellikle de fazlasıyla ihtiyat gerektiren bu iş için... Benden daha az çekingen veya daha akıllı biri, işini ilk seferinde görebilir, ama ben kapıların yüzüme kapanacağından korkarım ve bunlar bir kez kapandılar mı, vazgeçmek gerekir" diye yazmaktadır. Ama bir takım tezgâhlar kurmayı da denemektedir. Emre ciro edilmiş güvenilir senetleri vermek yerine, "onlara (yani ihtiyatlı borç vericilere) beş yıl içinde ödemeli ve temettüsü her yıl artan hisse senetleri ödemeyi düşündük" diye yazmaktadır. Bu borç vericiler, bir diğer ortak olan d'Haristoy'nın akrabalarıdır. Louvet bu ortak hakkında "Bay d'Haristoy ailesine yemeğe gitti; onu tahrik ettim ve aklına soktum" (5 Aralık 1749). Ancak üçüncü veya dördüncü okumada anlayabildiğimiz bu cambazlıklara ilişkin, işte sonuncu bir örnek (28 Ocak 1750): Robert Dugard'a " ... Bay Le Leu üzerine 20 Şubat-2 Mart için 20 m. (20.000) *livre* ve 2 Aralık için 20 m. çekebilirsiniz, ama burada şeref rol oynayacak; ama bunun için tüm iyi senetleri verdim. Veya eğer isterseniz, onun üzerinden size çekerim, siz de ona tamamen kabul edilmiş senetleri yollarsınız; sonuçta nasıl isterseniz öyle yapın" diye yazmaktadır. Darnetal'deki manüfaktürdeki payından vazgeçerek iflas etmesi

(bilançosunu 1761'de kendiliğinden sunacaktır) ve Şubat l755'te Londra'da *“at Mrs Steel in little bell Alley Coleman Street*"'te kendine sığınak bulması minik bir ayrıntıdan ibarettir. Bu adam ne idi? Canlı bir konuşmacı olan bir aracı, “yardımcı... kardeş rolünü oynamada sabırsız, biraz para bulabilmek için ‘nezaket ziyareti', zihin halini göstermek için ziyaret ve operasyon için diğer ziyaretler yapan”, kendini imkânsız şeylere sahipmiş gibi göstermek zorunda kalan, Bordeaux ve Londra'da iflaslar olduğu için, tüm borsaların aniden kapandığı sırada, en iyi senetleri tahsil edemeyen biri; kısacası hiçbir şeyin bir tüccar kredisi için örgütlenmediği bir piyasada bulunan biri. Ama Robert Dugard önemli bir işadamıdır, aralarında Adalar ticaretinin de yer aldığı her tür girişime bulaşmıştır. Bir kredi sorununu kolaylıkla çözebilmelidir. Üstelik, paradoksal bir durum olarak, Paris piyasasında sermaye kıt değildir. Örneğin, Paris, Rouen ve Cadiz’e yerleşmiş olan Le Couteulx bankası, “kendi paramız fazlasıyla bol olduğundan”, “fonlarımız kasalarda yararsız olarak durduğundan” mevduat kabul etmeyi reddetmektedir -ve bu iş 1734, 1754, 1758, 1767'de birçok kereler tekrarlanacaktır.

Kredi ve Banka

Orta ve Modern Çağ Avrupa'sı çerçevesi içinde, banka kuşkusuz *ex nihilo* bir yaratı değildir. Eski Çağ bankayı ve bankacıları bilmektedir. İslam alemi çok erkenden Yahudi borç vericilere sahip olmuş ve Batı'dan çok önce, X.-Xl. yüzyıllarda, kambiyo senedi gibi kredi araçlarını kullanmıştır. XIII. yüzyılda, hıristiyan Akdeniz'inde, sarraflar ister fuardan fuara giden gezginler, isterse Barselona, Cenova veya Venedik gibi yerlere yerleşmiş olsunlar, ilk bankacılar arasında yer almışlardır. Federigo Melis'e göre Floransa'da, ve kuşkusuz diğer Toskana kentlerinde, banka ticari şirket ve kumpanyaların verdikleri hizmetlerden doğacaktır. Bu işlemde, krediyi talep eden ve “pasif' olan muhatabını zorlayan “aktif" şirket belirleyici olacaktır. Sermaye kiralayıcı, bu süreç esnasında, ilke olarak kendine yabancı bir alanda, dolaylı bir yere sahip olmaktadır.

Fakat bu köken sorunlarını bırakalım. Kamu bankalarının (Barselona'da *Taula de Cambis,* 1401; Cenova'da *Casa di San Giorgio,* 1407, bu kurum bankacılık faaliyetini 1458-1596 arasında durduracaktır *(Banco di Rialto,* 1587; Amsterdam Bankası, 1609; Venedik *Banco Giro'su,* 1619); belirleyici

bir şekilde ortaya çıkmalarından önceki ve sonraki özel bankaların genel evrimini de bir yana bırakalım. 1694'te kurulan İngiltere Bankası'ndan önce, kamu bankalarının yalnızca mevduat ve hesap aktarımıyla uğraşıp; borç, avans, yönetim veya bizim portföy dediğimiz işlere bakmadıkları bilinmektedir. Oysa bu faaliyetler, çok erkenden özel bankaların, örneğin *di scritta* denilen Venedik bankalarının veya XVI. yüzyıla ilişkin sicillerin korunduğu şu Napoli bankalarının uğraş alanı olmuşlardır.

Fakat burada hedefimiz, bu özel tarihler üzerinde durmak değil de, kredinin ne zaman ve nasıl kurum haline gelmeye uğraştığını; ve bankacılık faaliyetinin ne zaman ve nasıl, ekonominin egemen konumlarına kaydığını görebilmektir. Batı'da kabaca, üç kez, göze görünür bir şekilde olmak üzere, banka ve kredinin anormal bir şişkinlikleri meydana gelmiştir: 1300'ler öncesi ve sonrasında Floransa'da; XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılın ilk iki onyılında Cenova'da; XVIII. yüzyılda Amsterdam'da. Acaba, güçlü bir şekilde harekete geçmiş olan ve az veya çok uzun vadede, belli bir finans kapitalizminin zaferini kanıtlıyora benzeyen bir evrimin, üç kez yarı yolda kilitlendiği sonucu çıkartılabilir mi? Bu evrimin tamamına ermesi için XIX. yüzyılı beklemek gerekecektir. Demek ki, bu üç deney, üç geniş ölçekli ve sonra da sonuca varmak üzere, üç başırısızlık veya en azından, üç aşikâr geri çekilmedir. Niyetimiz, bu üç deneyi en kalın çizgileri içinde görerek, her şeyden önce aralarındaki ilginç çakışmaları belirlemektir.

Floransa'da Duecento'da ve *Trecento'da,* kredi bizzat kentin tüm tarihini, ama aynı zamanda, Floransa'nın rakipleri olan diğer İtalyan kentlerinin, tüm Akdeniz'in ve Batı'nın bütününün tarihini de gündeme getirmektedir. En azından, Floransa'nın büyük ticari ve bankacılık kumpanyalarının yerleşik hale gelmelerini XI. yüzyıldan itibaren anlamak, yani Avrupa ekonomisinin yenilenmesinden itibaren anlamak gerekmektedir; bu kuruluşlar İtalya'yı yüzyıllar boyunca Avrupa'nın bir numarası yapacak olan hareket tarafından sürüklenmektedirler: XIII. yüzyılda Ceneviz tekneleri Hazar Denizinde seyretmekte; İtalyan yolcu ve tüccarları Hind ve Çin'e ulaşmakta; Venedikliler ve Cenevizliler Karadeniz kavşaklarında kamp kurmakta; bazı İtalyanlar Kuzey Afrika limanlarında Sudan altın tozu aramakta; diğer bazıları da Fransa, İspanya, Portekiz, Alçak Ülkeler ve İngiltere'de bulunmaktadırlar. Ve Floransalı tüccarlar, baharat, yün, kap

kacak, maden, yünlü, ipekli kumaş alıcısı ve satıcısı olarak heryerdedirler, ama hepsinden fazla, para ticareti yapmaktadırlar. Yarı tüccar, yarı bankacı kumpanyalar, Floransa'da bol miktarda nakit ve *nisbeten* ucuz bir kredi bulmaktadırlar. Bunun sonucunda, onların ticaret ağlarının gücü ve etkinliği ortaya çıkmaktadır. Telâfiler, hesap nakilleri, aktarımlar, Bruges'den Venediğe, Aragon'dan Doğu Anadolu'ya, Kuzey Denizinden Karadeniz'e kadar, şubeler arasında kolaylıkla yapılmaktadır; Çin ipekleri Londra'da, yün balyaları karşılığında satılmaktadır. .. Kredi, kâğıt, her şey iyi gittiğinde, doruktaki para değil midirler? Bunlar koşmakta, uçmaktadır, bunlar yorulmak nedir bilmemektedirler.

Floransa şirketlerinin başarısı, uzaktaki İngiliz krallığının kesinlikle fethi, boyunduruk altına sokulması olmuştur. Adayı ele geçirmeleri için Yahudi sarrafları, Hansa ve Alçak Ülkeler tüccarlarını, inatçı rakipler olan İngiliz tüccarlarını ikâme etmeleri ve aynı zamanda, İtalyan rakiplerini devre dışı bırakmaları yeterli olmuştur. Floransa, I. Edward'ın Galler Ülkesi'ni fethini finanse etmiş olan Luccalı tüccarlar Riccardilerin adadaki öncü faaliyetlerini devralmışlardır. Bu tarihten biraz sonra, Floransalı Frescobaldiler, II. Edward'ın Iskoçya'ya karşı giriştiği savaşa avans vermişlerdir, sonra da Bardiler ve Peruzziler III. Edward'ın, Yüz Yıl Savaşları denilecek olan çatışmaya yol açacak faaliyetlerine olanak sağlayacaklardır. Floransalı tüccarların zaferi yalnızca ada hükümdarlarını kendilerine tabi kılmaları olmayıp, aynı zamanda, Floransa'nın *arte della lana'sı* ve kıtadaki atelyeler için vazgeçilmez olan İngiliz yününü de ele geçirmiş olmasıdır.

Fakat İngiltere macerası 1345'te, Bardilerin felâketiyle sona ermiştir. Onlar için "alçı ayaklı devler" denilmiştir, ama gene de dev. III. Edward, bu dramatik yıl esnasında, tıpkı Peruzzilere olduğu gibi, onlara da muazzam bir miktar borçludur (Bardilere 900.000, Peruzzilere 500.000 fiorin), bu tutarın bu iki şirketin sermayeleriyle hiçbir ortak yanı yoktur -bu devasa kredilere, mudilerinin parasını (oran 1'e 10'a kadar çıkabilmektedir) yatırmış olmaları bunun kanıtıdır-. Kronikçi Villani'ye göre, "Floransa tarihinin en vahimi olan" bu felâket, onu izleyen diğer afetler nedeniyle, kentin üzerine çökmüştür. Borçlarını ödeyemeyen III. Edward kadar, XIV. yüzyılı ikiye bölen Kara Veba da bu durumdan suçludur.

“Bu durumda, Floransa'nın *bankacı* talihi, Cenova ve Venediğin *tüccar* talihi karşısında silinmektedir ve rakiplerinin en tüccarı olan Venedik, 1381’deki Chioggia savaşı sayesinde üste çıkacaktır. Aşikâr bir bankacılık modernliğine sahip olan Floransa deneyi, uluslararası ekonomik bunalımı aşamamıştır. Floransa’ya ticari faaliyetleri ve endüstrisi kalacaktır, hatta XV. yüzyılda bankacılık faaliyetini toparlayacaktır, ama artık eskinin dünya ölçeğindeki öncü rolüne sahip olamayacaktır. Mediciler, Bardiler değildirler.

İkinci deney, Cenova’ya ait olanıdır. 1550-1560 arasında, yüzyılın başının canlı genişlemesinin yanı sıra, Avrupa ekonomisinin belli ölçüde bükülmesi meydana gelmiştir. Amerika madenlerinden gelen beyaz maden akımı bir yandan, o zamana kadar Orta Avrupa gümüş üretiminin efendisi olan büyük Alman tüccarlarını sıkıntıya sokarken; artık daha kıt hale gelen, ama uluslararası muamelelerin ve kambiyo senetlerinin ödeme aracı olarak kalmaya devam eden altın değerlenmiştir. Bu dönüşü ilk anlayanlar Cenevizliler olmuşlardır. Katolik krala borç verme rolünde, Yukarı-Almanya tüccarlarının yerine, kendilerini sunan Cenevizliler, Amerikan hazinelerine el koymuşlar ve kentleri de, Anvers piyasasının yerine, tüm Avrupa ekonomisinin merkezi haline gelmiştir. Böylece bu sıralarda, Floransa’nın XIV. yüzyılda yaşadığından daha garip ve daha modern bir deney gelişmeye başlamıştır. Bu deney temelde kambiyo senetlerine ve fuardan fuara veya piyasadan piyasaya taşınan yeniden kambiyoya dayanmaktadır. Kambiyo senetleri Anvers, Lyon, Augsburg veya Medina del Campo ve başka yerlerde kuşkusuz bilinmekleydi ve bu piyasalar bir geceden ertesi sabaha terkedilmemişlerdi. Fakat Cenevizlilerle birlikte, kâğıt artan bir role sahip olmuştur. Hatta Fuggerlere yakıştırılan bir söze göre, Cenevizlilerle pazarlık yapmak, kâğıtla pazarlık yapmaktır *(mit papier),* oysa Fuggerlerle pazarlıkta has nakit para *(baargeld)* söz konusudur. Bunlar, yeni bir tekniğin geride bıraktığı, geleneksel tüccarlara ait sözlerdir. Çünkü Cenevizliler, bunun tersine, İspanya kralına açtıkları avansları Amerikan filolarının geri dönüşünde, sekizlik sikkeler veya gümüş çubuklarla geri alarak, kentlerini beyaz madenin büyük piyasası haline getirmişlerdir. Ve kendi kambiyo senetleri ile, Venedik veya Floransa'dan gümüş para karşılığında satın aldıkları sayesinde, altın dolaşımının efendileri haline gelmişlerdir. Fiili durumda, Katolik krala

İspanya'dan gümüş olarak geri alacakları tutarları, Anvers piyasasında altın olarak (savaş ihtiyaçları için, asker ücretleri özellikle altın sikkelerle ödenmektedir) ödeme macerasından yüz akıyla çıkmışlardır.

Ceneviz makinesi 1579'da, daha önce sözünü ettiğimiz büyük Piacenza fuarlarının kurulmasıyla, tüm etkinliği içinde örgütlenmiştir. Bu fuarlar toptan ticaretin ve uluslararası ödemelerin çoklu işlemlerini merkezileştirmekte, bu işlerin *dearing*'ini veya o zamanlar denildiği gibi, *scontro*'sunu örgütlemektedirler. Bu çok iyi kurulmuş olan makina, ancak 1622'de bozulacak, kısa bir süre sonra da, Ceneviz kredisinin tekelci hükmüne son verecektir. Neden bu çöküş? Uzun zaman sanıldığı gibi, acaba Amerikan gümüş gelişinin azalmasının sonucu mu? Fakat bu bakış açısından, Michel Morineau'nun devrimci araştırmaları, sorunun terimlerini tersine çevirmiştir. Amerikan "hazine"lerinde felâkete yol açacak bir azalma olmamıştır. Ceno- va'ya sekizlik sikke gelişinde de duraklama olmamıştır. Hatta tersine dair kanıtlar emrimizdedir. Cenova değerli maden akımına bağlı kalmaya devam edecektir. XVII. yüzyılın sonundaki ekonomik toparlanmayla birlikte, kent, örneğin 1687'de hâlâ 5 veya 6 milyon *pezze de otto* emmekte veya bunlar en azından buradan geçmektedirler. Bu koşullarda, Cenova'nın nisbi silinmesi sorunu oldukça karanlık hale gelmektedir. Felipe Ruiz Martin'e göre, *Juros* alıcısı İspanyollar, Katolik kralın beratlı borç vericileri olan Cenovalı bankacı tüccarların oyunu için gerekli olan sermayeleri sağlamayı durdurmuş olmalıdırlar. Yalnızca kendi güçlerine terkedilen Cenovalılar, İspanya'daki kredilerini, kitlesel olarak ülkelerine getirmiş olmalıdırlar. İşte bu mümkündür. Başka bir açıklama beni çekmektedir: kâğıdın, kambiyo senetlerinin oyunu, ancak eğer bunların aralarında dolaştıkları piyasalar değişken düzeylerdeyse mümkündür; yolculuk yapan senedin değerlenmesi gerekmektedir. Nakdin "*bestial larghezza*"sı halinde (bu söz o çağa ait birinindir), kambiyo senedi yüksek rayiçlerin tavanına yapışmaktadır. Eğer su aşırı bolsa, değirmenin suya batan tekerleği daha çok döner. Oysa, 1590-1595'ten itibaren, beyaz madenin aşırı bolluğu piyasaları istila etmiştir. Her halükârda, bu veya başka bir nedenden ötürü, Ceneviz senet dağı çökmüş, en azından egemen örgütleme iktidarını kaybetmiştir. Modern tarzda incelmiş bir kredi, Avrupa iş aleminin zirvesine yerleştikten sonra, bir kez daha bu konumda, ancak

çok kısa bir süre kalabilmiş, yarım yüzyıl bile dayanamamıştır. Sanki bu yeni deneyler, Eski Rejim ekonomilerinin olanaklarını aşıyorlarmışçasına.

Fakat macera Amsterdam'da yeniden başlayacaktır.

XVIII. yüzyılda Amsterdam-Londra-Paris-Cenevre dörtgeni içinde, ticari faaliyetin yukarısında, etkin bir bankacılık egemenliği yeniden kurulmuştur. Mucize Amsterdam'da konumlanmıştır. Kredinin çeşitli kâğıtları burada muazzam, alışılmamış bir yere sahiptir. Avrupa'daki mal trafiğinin tümü, sanki uzaktan komuta ediliyormuş, kredi ve iskontonun canlı hareketleri tarafından çekiliyormuş gibidir. Ama tıpkı Cenova'da da olduğu gibi, eksen üstünlüğünü yüzyılın sonuna kadar sürdüremeyecektir. Hollanda Bankası, paradan rahatsız olarak, Avrupa devletlerine borç vermenin sinsi çarkları içine yuvarlanmıştır. Fransa'nın 1789'daki iflası, Hollanda'nın dakik saati için felâketli bir darbe olmuştur. Kâğıdın egemenliği bir kez daha kötü bir şekilde bitmektedir. Ve gene de her seferinde olduğu gibi, başarısızlık, bir taneye karşılık, yüz sorun çıkartmaktadır. Belki de hareket halindeki mal, hareket halindeki nakit para ve hareket halindeki kredi kâğıtlarının uyum sağlayabilecekleri ve birbirlerine çatışmadan komuta edecekleri, sakin ve kendinden emin bir bankacılık rejimi yaratmak için çok erkendi? Bu durumda bunalım, 1778'den itibaren ortaya çıkan depresyona yönelik ara devre, eşyanın tabiatına göre kaçınılmaz olan bir evrimi hızlandıran bir patlatıcıdan başka bir şey olmamıştır.

Para ya Saklanır ya da Dolaşır

Ekonominin konjonktürel ritmlerini ücretlere, fiyatlara ve üretimlere göre ölçme adeti vardır. Belki şimdiye kadar hiç de ölçülebilir olmayan başka bir göstergeye, para-sermaye dolaşımı göstergesine karşı da dikkatli olmak uygun olacaktır: para- sermaye sırasıyla, birikmekte, kullanılmakta, saklanmaktadır. Bazen kasalara kapanmaktadır: iddihar, eski ekonomilerde hep eylem halinde olan olumsuz bir güç olmuştur. Para-sermaye çoğu zaman sığınak değerlerde güvenceye alınmıştır: toprak, gayrimenkul. Ama kilit üstüne kilitle kapatılmış kasaların açılıp, paranın dolaştığı, kabul eden herkese kendini sunduğu dönemler de vardır. 1750'lerin Hollanda'sında borç almanın, günümüzdekinden, 1979'dakinden daha kolay olduğunu söyleyelim. Ama bütünü itibariyle, endüstri devrimine kadar, üretken yatırım çok sayıda frenleyici faktöre çarpmaktadır. Bu frenler koşullara

göre, sermaye kıtlığına olduğu kadar, el altında olanların kullanılma güçlüğüne de bağlı olabilir.

Her halükârda, kolay para dönemleri ve paranın bulunmadığı dönemler olmuştur. Dünyanın görünüşteki efendilerinin fazla bir şey yapmamalarına karşılık, her şey basit veya her şey güç olmaktadır. Carlo M. Cipolla İtalya'nın tümü için her şey, Cateau-Cambresis barışından (1559) sonra çok daha rahat hale gelmiştir demektedir. Bu barış onu siyasal olarak sakatlamakta, ama ona belli bir güvenlik, belli bir huzur sağlamaktadır. Aynı şekilde, ama bu kez Avrupa'nın tümü için, 1598, 1604, 1609 barışları, kolay para dönemleri tarafından izlenmiştir. Ama bu paranın heryerde aynı şekilde kullanılmadığı da doğrudur. XVII. yüzyılın başlarının Hollanda'sı, ticari kapitalizmin tam gaz yükseldiği yerdir. Aynı sıralar Venedik'te, maldan kazanılan para, kapitalist bir tarıma yatırılmaktadır. Başka yerlerde para, ekonomik açıdan sapkın harcamalar olan, kültürel parlaklığa kurban edilmektedir: İspanyol altın yüzyılı, arşidüklerin Alçak Ülkcler'inin veya Stuartlar İngiltere’sinin veya XIII. Louis stili adıyla bilinen IV. Hcnri stilinin lüksü, tartışılmaz bir ulusal birikimi sarfetmektedirler. XVI- II. yüzyılda, lüks ve ticari veya mali spekülasyon, aynı anda gelişmişlerdir. Isaac de Pinto kendi zamanındaki İngiltere hakkında, burada “hiçkimse artık kasalarda iddihar yapmamakta" ve cimri bile “varlığını dolaştırmanın", devlet fonları, büyük kumpanyaların veya İngiltere Bankasının hisse senetlerini almanın, parayı hareketsiz halde tutmaktan daha iyi olduğunu, hatta gayrimenkullerin taşlarından veya topraktan (oysa toprak XVI. yüzyılda İngiltere’de kârlı bir yatırım idi) bile iyi olduğunu keşfetmiştir, demektedir. Defoe daha 1725’te ticari, hatta dükkân yatırımını överken, toprak mülkiyetinin yalnızca bir gölcük olduğunu, oysa ticaretin bunun tersine, bir pınar olduğunu söylemekteydi.

Ancak, XVIII. yüzyılda bile, ne kadar da çok, hâlâ durgun olan su vardır! Zaten iddiharın bazen nedenleri vardır. 1708'in acılı Fransa’sında, ulusun tüm güçlerini seferber edeceği bir savaşla başı belâda olan hükümet, kâğıt sayısını çoğaltmıştır: böylece kötü para iyisini kovmakta, iyi para da saklanmaktadır. Brötanya’da bile, özellikle Güney deniziyle yapılan verimli bir ticaretin, aslında önemli miktarda beyaz maden getirdiği Brötanya'da. Muhbirlerinden biri, genel denetçi Desmarets’ye, 6 Mart l708’de Rennes’den “dün kentin en önemli burjuvalarından birindeydim, bu adam

şu anda denizde ve karada, eyaletin en ünlü toptancılarıyla yaptığı ticaret alanında çok beceriklidir. Beni 30 milyon guruştan fazlasının saklandığı ve 60 milyondan fazla altının ve gümüşün, para kâğıtları (XIV. Louis hükümeti tarafından dolaşıma sokulan) tamamen yok olmadıkça ve sikkelerin (bunların kuru sıklıkla değiştirilmekteydi) kur değişiklikleri kabul edilebilir bir ılımlılıkta olmadıkça ve ticaret kısmen toparlanmadıkça, gün ışığına çıkmayacakları konusunda temin etti". Söz konusu guruşlar, Saint-Maloluların Peru'ya- yaptıkları yolculuklardan getirdikleridir; ticaretin toparlanmasına gelince -bu, l70l'de başlayan İspanya Veraset Savaşının bitmesini söylemekle aynı şeydir-, buna ancak Utrecht (1713) ve Rastatt (1714) barış antlaşmalarıyla ulaşılabilecektin

Bu temkinliliği bütün iş adamları gözlemektedir. Cenova'daki Fransız konsolosu "herkes güven yokluğundan daralmaktadır; bunun anlamı, bu kentin tüccarlarının çoğu gibi, krediyle ticaret yapanların fazla bir şey yapmadığıdır. En iyi borsalar kapalıdır" diye yazdığında, Utrecht barışı imzalanalı aylar geçmiştir. Borsalar ancak, fiilen bağımlı oldukları *Carrera de Indias,* Cadiz'deki beyaz maden dağıtıcısı rolünü yeniden oynamaya başladığında açılacaklardır, çünkü beyaz maden olmadan, altın olmadan, "büyük borsalar" ne açılmakta, ne de dolmaktadır. Daha 1627'de, Cenova kentinde aynı şarkı söylenmekteydi. İspanya kralına borç veren işadamları, hiçbir özel önlemin onlar için sonuçlarını yumuşatamadığı İspanyol iflasından sonra, IV. Felipe'ye tek bir kuruş bile borç vermemeye karar vermişlerdi. Milano valisi ve İspanya elçisi gene de onları talepleriyle bıktırıyorlar, baskıları, hatta tehtidleri artırıyorlardı. Boşuna; kent tamamen para kıtlığı çekiyora benzemekteydi; her tür iş durmuştu; pazarlık yapılacak tek bir kambiyo senedi bile bulunamıyordu. Cenova'daki Venedik konsolosu, mektuplarının çoğunda, piyasanın içinde bulunduğu güçlükleri anlatmakta ama yazıların bu "stretezza"nın politik olduğu, işadamları tarafından, redlerinin gerekçesini oluşturmak üzere oluşturulduğu kuşkusunu bildirmektedir. Eğer İspanya Cenevizlilerin aynı sıralar, kentlerine kasalar dolusu olarak yolladıkları ve kuşkusuz burada saray kasalarında yığılan riyaller hesaplanacak olursa, ona memnuniyetle inanılacaktır.

Zaten bu paralar kasalardan çıkacaklardır. Çünkü ticari para ancak yeni bir fırsatı beklerken iddihar edilebilir. Örneğin 1726'da, Fransız Doğu Hindler

Kumpanyasının imtiyazlarını kaldırmak söz konusuyken, işte Nantes'dan şöyle yazılmıştır: “Tüccarlarımızın kendi hesaplarına olmak üzere ya kralın işlerine (Kumpanya), ya da bu iş için çok güçlü olan Saint-Malo tüccarlarıyla ortak olma projeleri verilmesiyle, kentimizin güçlerini ve olanaklarını tanıdık. Biz hepsinin birden ancak 4 milyon çıkartabileceklerine inanırken, tüccarlarımızın katılım payları 18 milyon (livre) çıkmıştır... Krallığı batıran Hindler Kumpanyasının tekelci imtiyazını ortadan kaldırmak için Saraya sunulan büyük miktarların... ticareti heryerde serbest hale getireceğini umuyoruz...". Bütün bunlar yararsızdır, çünkü Kumpanyanın imtiyazı, Law sisteminin fırtına ve sonuçlarını atlatarak, gene ayakta kalacaktır. Genel kural burada da hükmünü göstermiştir: gerçekten de, sükunet ve iyi fırsatlar geri geldiğinde, “krallıktaki para ticarete geri dönmektedir".

Ama buraya tamamen mi geri dönmektedir? Hatta ve özellikle XVIII. yüzyılda bile, birikmiş paranın, sermaye talebini fazlasıyla aştığı izleniminden kurtulamıyoruz. Örneğin İngiltere endüstri devrimini finanse edebilmek için, tüm ihtiyatlarına çağrıda bulunmamıştır. Eğer bunu yapsaydı, çabaları ve yatırımları, olanaklarından çok daha büyük olurdu. İspanya Veraset savaşı sırasında, Fransız para stoku, XIV. Louis hükümeti tarafından çıkartılan 80 veya 100 milyon kâğıdı geniş ölçüde aşmaktaydı Fransız menkul serveti, endüstri devriminden önce, endüstri ihtiyaçlarının büyük ölçüde üstündeydi, bu da, Law'unki gibi hareketlerin nasıl olup da meydana gelebildiklerini ve kömür madenlerinin XVIII. yüzyılda, gerektiğinde ve istenildiğinde, işletilmeleri için lâzım olan sabit ve değişken sermayeleri kolaylıkla ve gecikmeden oluşturulabildiklerini açıklamaktadır. Zaten ticari yazışmalar XVI. Louis Fransa'sının baştagezer parayla aşırı dolu olduğunu kanıtlamaktadırlar. J. Gentil de Silva'nın sözleriyle “canı sıkılan" bu parayı, kimse ne yapacağını bilmemektedir. Örneğin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Marsilya'da, paralarını tüccarlara % 5'ten sunan sermaye sahipleri, ancak nadiren alıcı bulabilmektedirler. Ve eğer birini bulurlarsa ona “fonlarımızı koruma iyiliğini göster"dikleri için (1763) teşekkür etmektedirler. Piyasada fiilen o kadar çok sermaye vardır ki, tüccarlar kendi veya risklerini paylaşan ortaklarının fonları yerine, faizle aldıkları borçları kullanmaktadırlar. Cadiz'de de aynı tavır vardır. Tüccarlar %4'ten yapılan sermaye arzlarını bile, “kendi fonlarıyla başları belâda"

olduğunu söyleyerek, reddetmektedirler. Bu 1759'da, yani savaş zamanındadır, ama 1754'te, yani barış zamanında da aynı durum söz konusudur.

Bunlardan, tüccarların XVIII. yüzyılın ikinci yarısı esnasında asla borç almadıkları -tersi doğrudur- ve sermayelerin heryerde boşuna arzedildikleri sonucunu çıkartmamak gerekir. Robert Dugard'ın Paris'teki macerası tersini kanıtlamaktadır. Yalnızca, yatırılmakta sıkıntıyla karşılaşan fazla ve kolay para dönemlerinin, olağan olarak sanıldığından daha sık olduğunu söyleyelim. Bu bakış açısından, Fransız Devrimi arefesinde Milana'ya yapılacak bir yolculuktan daha açıklayıcı hiçbir şey olamaz. Kent ve Lombardiya o sıralar, mali ve finansal makinanın yenilenmesine sahne olmaktadırlar, çünkü ekonomik hayatın yükselişi, devlet gemisini yeniden yüzdürmüştür. Devlet, *monti*, bankalar, aileler, dinsel kuruluşlar, vergi mültezimleri, güçlü işadamı grupları karşısında fiilen oldukça güçlü hale gelerek, adeta yapısal hale gelmiş olan eski suistimallere, devleti yavaş yavaş yutarak, kamu ödentilerini *(regalia)* özel gelirler haline getirmiş olan Milana burjuvazi ve soyluluğuna karşı bir reform yapabilecek güce ulaşmıştır. Tek bir ilaç: çeşitli başlıklar altında, devlet tarafından devredilmiş gelirlerin geri satın alınması; bunun sonucunda *muazzam* bir sermaye ödemesi. Nisbeten hızlı bir şekilde yürütülen bu siyaset, Lombardiya'yı nakit paraya boğmuş ve eski rantiyelerin karşısına bir sorun çıkartmıştır: aniden ortaya çıkan böylesine bir sermaye kitlesini ne yapmalı? Bu tutarların ne yapıldığının tam olarak bilinmemesine rağmen, bunların toprak alımı, % 3,5'ten devlet tahvili veya kentsel gayrimenkuller alımında az kullanıldıkları bilinmektedir; bu tutarlar bankacılar ve kambiyo aracılığıyla, Grappi firmasının bir örneğini sunduğu şekilde, Milana'yu kat'eden uluslararası iş akımına katılmışlardır. Fakat anlamlı olgu, bu beklenmedik bolluktaki gıdanın, Lombardiya'da o sıralar dokuma manüfaktürleri ile metalürjik girişimlerin bulunuyor olmalarına rağmen, endüstriyel yatırımlara yaramadığıdır.

Demek ki tasarruf ve birikimi tamamen kantitatif olgular olarak kabul etmekten kaçınmak, belli bir tasarruf haddinin veya belli bir birikim haddinin, yaratıcı yatırımı ve yeni bir gelişme haddini adeta otomatik olarak harekete geçirme gücüne sahiplermiş gibi kabul etmemek gerekir. İşler daha karmaşıktır. Her toplum kendi tasarruf biçimlerine, kendi harcama

biçimlerine, kendi önyargılarına, yatırımlara ilişkin kendi yönelimlerine veya frenlerine sahiptir. Sadece sermaye kiralayıcıları, bu cins yatırımların kârlı olabileceğine inanmamaktadırlar. Bu konuda eski çekinmelere veya eski deneylere dayanmaktadırlar. Ama buna rağmen, endüstri devrimi İngiltere'de başlamıştır bile.

Demek ki, tasarruf ve birikimi tamamen kantitatif olgular olarak görmekten, sanki belli bir tasarruf haddini veya belli bir birikim hacmini, yaratıcı yatırımı ve yeni bir gelişme haddini, adeta otomatik olarak harekete geçirebilirlermiş gibi görmekten uzak durmak gerekir. İşler daha karmaşıktır. Her toplum kendi tasarruf etme, harcama biçimlerine, kendi önyargılarına, yatırım konusunda kendi teşviklerine ve frenlerine sahiptir.

Ve siyaset de, sermayenin oluşumu ve kullanımında, rolünü oynamaktadır. Örneğin maliye, topladığı parayı az veya çok hızlı veya yararlı bir şekilde havuzda toplamakta, yolundan saptırmakta veya telâfi etmektedir. Fransa'da vergi sistemi, genel mültezimlerin ve maliye yöneticilerinin eline muazzam miktarların geçmesi demektir. Yakınlarda yapılan incelemelere göre, maliye yöneticileri, bu şekilde elde edilen zenginlikleri, yapıcı yatırımlar halinde, geniş ölçüde yeniden dağıtmış olmalıdırlar. Colbert zamanından itibaren veya XV. Louis döneminde, bu yöneticilerin çoğu ticari ve hatta manüfaktür girişimlerine, özellikle de ayrıcalıklı kumpanya ve manüfaktürlere yatırım yapmış olmalıdırlar. Herhalde. Ama Pierre Vilar’la birlikte, XVIII. yüzyılda Katalanya'daki krallık ve senyörlük haklarına ilişkin iltizamın, Fransızların genel iltizamından çok daha etkin bir ağ olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Çünkü Katalanya'daki iltizamlar “tüccarlar ve usta zenaatkârların ellerinde dağılmış olarak, ürünlerinin ticari, sonunda da endüstriyel sermaye akımına, hatta tarımsal modernleşme akımına katılmasına yol açmaktadırlar”. Verginin konsolide bir kamu borcunun servis güvencesi haline geldiği ve devlete benzersiz bir denge ile güç verdiği İngiliz sistemi, vergi parasını genel dolaşıma yeniden sokmanın daha da etkin bir biçimi değil midir? O çağda yaşayanlar bunun her zaman bilincinde olmasalar bile.

KAPİTALİST TERCİH VE STRATEJİLER

Kapitalizm, ekonomik hayatın ona önerdiği tüm yatırım ve gelişme olanaklarını kabul etmemektedir. Bazı tercihli yönelimlere göre müdahalede bulunmak üzere, konjonktürü sürekli olarak izlemektedir; bunun anlamı, eyleminin alanını *bildiği* ve bunu seçebileceğidir. Oysa kapitalist üstünlüğü, tercihin bizzat kendinden daha fazla -bu tercih konjonktürden konjonktüre, yüzyıldan yüzyıla sürekli değişmektedir-, bizatihi bir strateji yaratabilme ve bunu değiştirebilme araçları tanımlamaktadır.

Bizi ilgilendiren yüzyıllara ilişkin olarak, büyük tüccarların az sayıda olmalarına rağmen, en mükemmelinden stratejik konum olan uzak mesafe ticaretinin anahtarını ele geçirdiklerini; haberlerin yavaş ve pahalıya dolaştıkları dönemlerde eşsiz bir silah olan, haber ayrıcalığını ellerinde tuttuklarını, genel olarak devletin ve toplumun işbirliğine sahip olduklarını ve bunun sonucunda, pazar ekonomisinin kurallarını, hiçbir kötü niyet olmaksızın, sürekli ve çok doğal bir şekilde atlatabileceklerini göstermeye çalışacağız. Diğerleri için zorunluk olan, onlar için mutlaka öyle değildir. Turgot bir tüccarın pazardan, fiyatlarını önceden bilememekten kaçamayacağını düşünmektedir. Bu yarıdan daha az doğrudur!

Kapitalist Bir Zihniyet

Bunlardan ötürü, acaba aktörlerimize, üstünlüklerinin kaynağı olan ve onları bir kerede ebediyen tanımlayan ve hesap, akıl, mantık, olağan duygulardan sıyrılma olup, hepsi de dizginsiz bir kazanç hırsının hizmetinde olan bir “zihniyet" atfetmek gerekir mi? Sombart'ın bu tutkulu görüşü, inanırlığından çok şey kaybetmiştir. Aynı şekilde, Schumpeter’in, girişimcinin yenileştirme ve sürükleyicilik rolüne ilişkin çok yaygın görüşü için de benzeri bir durum sözkonusudur. Kapitalist kendi şahsında tüm bu niteliklere ve lütuflara sahip olabilir mi? Bizim açıklamamızda, tercih etmek, tercih edebilmek, her fırsatta en iyi yolu ve en iyi cevabı bir kartal gözüyle ayırabilmek anlamına gelmemektedir. Unutmayalım ki, aktörümüz toplumsal hayatın bir sahanlığına yerleşmiştir ve hemcinslerinin çözümleri, tavsiyeleri ve bilgeliği çoğu zaman elinin altındadır. Bunlar aracılığıyla yargıya varmaktadır. Etkinliği, bizzat kendi kadar, bulunduğu konuma da bağımlı olmaktadır -mübadelenin esas akımlarının ve karar merkezlerinin göbeğinde veya kıyısında bulunmak-, bunlar da her dönemde belli bir yere

sahiptirler. Louis Dermingy ve Christol Glamman Hollanda Doğu Hind Kumpanya'sını yöneten *Heeren Zeventien*’in (onyedi bay) dehalarından kuşkulanmak için iyi nedenlere sahiptirler. Ama, eğer talih sizi XVIII. yüzyılda Hollandalı olarak yaratmışsa ve muazzam *Oost Indische Compagnie*'nin efendileri arasına koymuşsa, çok iyi işler yapmak için dahi olmaya ihtiyaç var mıdır? La Bruyere “çok güzel işlere yerleşen aptallar... ve söylemeliyim ki, salaklar vardır, bunlar emekleri veya üretimleriyle hiçbir katkıda bulunmadıkları halde, bolluk içinde ölmeyi bilmektedirler; biri onları bir nehrin kaynağına götürmüştür, ya da burayı yalnızca raslantıyla bulmuşlardır; onlara ‘Su ister misiniz? Kuyudan çekin’ denilmiştir. Onlar da çekmiştir" demektedir.

Çok sıklıkla ifşa edilen, kârların ve kazançların *maksimizasyonu*nun da, kapitalist tüccarların tüm davranışlarını açıkladığına daha fazla inanmayalım. Tabii ki zengin Jacob Fugger’in, ona işten çekilmesini tavsiye eden herkese, hayatının sonuna kadar “yapabildiği sürece para kazanmaya devam edeceğine” dair çok sık tekrarlanan sözü de vardır. Fakat, bütün tarihi sözler gibi, yarı yarıya kuşkulu olan bu söz, acaba tamamen hakiki olabilir mi? Bu söz bir sınıfın tümünü veya bir insan kategorisinin bütününü değil de, bir bireyi, hayatının ve söyleminin bir anında belirlemektedir. Kapitalistler de insandır, ve diğer tüm insanlar gibi bazıları hesapçı, bazıları kumarbaz, bazıları cimri, bazıları hayırsız, bazıları dahi, bazıları da en fazlasından “talihli" olmak üzere, farklı davranışlarla birbirlerinden ayrılmaktadırlar. “Tüccar, yalnızca sermayesini nasıl olursa olsun artırmaya bakar ve sadece bunu önemser" diyen bir Katalan risalesi, elimizin altındaki tüccar yazışmalarından binlerce teyid bulacaktır: bunların para kazanmak için çalıştıklarından kuşku duymayalım. Modern kapitalizmin tahta çıkışını, buradan hareketle kazanç veya tasarruf, veya mantık zihniyetiyle veya hesaplı risk tutkusuyla açıklamak, uzaklara gitmek demektir. Bordeauxlu tüccar Jean Pellet “ticarette büyük kârlar, spekülasyondan sağlanmaktadır" diye yazarken, hareketli işadamı hayatını resmetmişe benzemektedir. Evet ama, bu her şeyi tehlikeye atan adamın, çok mantıklı bir kardeşi vardı ve ikisi birden aynı anda servet yapmışlardı: ihtiyatlı ve ihtiyatsız.

Kapitalizmi belli bir zihniyetin ete bürünmesi haline getiren, tek yönlü “idealist" açıklama, Werner Sombart ve Max Weber'in, Marx'ın düşüncesinden kaçınmak için, başkası olmadığı için kullandıkları çıkış

kapısıdır. Onları harfi harfine izlemek zorunda değiliz. Ama bu nedenle kapitalizmde her şeyin maddi veya toplumsal olduğuna da inanıyor değilim. Bana göre bir şey kuşku dışıdır: kapitalizm tek ve dar bir kökenden çıkmış olamaz; ekonominin de söyleyecek sözü olmuştur; siyasetin de söyleyecek sözü olmuştur; toplumun da söyleyecek sözü olmuştur; kültür ve uygarlığın da söyleyecek sözleri olmuştur. Ve, çoğu zaman son çözümlemede güç ilişkilerini kararlaştıran tarihin de.

Uzak Mesafe Ticareti ya da Büyük Pay

Uzak mesafe ticareti, hiç kuşkusuz ticari kapitalizmin oluşmasında başrolü oynamış, uzun süre onun iskeleti olmuştur. Sıradan bir gerçek, ama bugün bunu, saldırılara karşı yeniden oluşturmak gerekmektedir, çünkü günümüz tarihçiler cemaati, buna sıklıkla karşıdır. İyi ve daha az iyi nedenlerden ötürü.

İyi nedenlerden ötürü: dış ticaretin (terim, onu iç ticaretin zıddına koyan Montchrestien'de görülmektedir) azınlıkta kalan bir faaliyet olduğu aşikârdır. Kimse buna karşı çıkmayacaktır. Reimsli zengin tüccar Jean Maillefer, Hollanda'daki muhataplarından birine, Ocak 1674'te “Potosi madenlerinin bile (Reims) dağlarımızın ve Burgonya'nın çok nitelikli şaraplarının getirisiyle boy ölçüşebileceğine inanmayın" diye yazarak eğer şişiniyorsa, başrahip Mably ise mantıklı bir şekilde “tahıl ticareti Peru'dan daha iyidir" diyorsa bundan tahıl ticaretinin ticaret bilançosunda, Yeni Dünya'da üretilen değerli maden miktarından daha yüksek bir gümüş hacmini temsil ettiğini anlayınız. Jean-Babtiste Say (1828) okuyucuyu daha fazla şaşırtmak için, “Yeni Dünya'nın tüm madenlerinden daha fazla değer üreten Fransa ayakkabı tamircilerinden" söz etmeyi tercih etmektedir.

Bu iyice belirlenmiş gerçeğe ilişkin olarak, tarihçiler kendi gözlemlerini tasvir etmede hiçbir sıkıntıyla karşılaşmamaktadırlar, ama ben onların sonuçlarıyla her zaman uyum içinde değilim. Jacques Heers, Akdeniz'in XVI. yüzyılına ilişkin olarak, trafikler alanında önceliğin buğday, yün, tuza, yani yakın mesafeli trafiklere ait olduğunu, baharat veya karabiberin öncelikli olmadığını tekrarlamaktadır (1964). Elinde rakamlar olan Peter Mathias, endüstri devrimi arefesinde, İngiliz dış ticaretinin iç ticaretinden büyük ölçüde düşük olduğunu belirlemektedir. Aynı şekilde, Sorbonne'daki bir doktora tezi savunması esnasında,

V. Magalhaes Godinho, ona soru soran Ernest Labrousse'a memnuniyetle hak vererek, Portekiz kırsal üretiminin, karabiber ve baharata yönelik uzak mesafe ticareti değerini aşağını söylemiştir. Amerika'nın keşfinin önemini, *kısa vadede* minimize etme konusunda her zaman dikkatli olan Friedrich Lütge, aynı zihin hali içinde, Avrupa'ya yapışık olan bölgelerarası ticaretin, XVI. yüzyılda Yeni Dünya'yla Sevilla arasında kurulmuş olan ince mübadele ağını yüz kere aşağını ileri sürmektedir. Ve o da haklıdır. Ben de, XVI. yüzyılda Akdeniz'de denizyolundan yapılan buğday mübadelesinin, en fazlasından bir milyon kentale kadar çıkağını, yani bunun halkların tükettiklerinin %1'inden daha az olduğunu, bu ticaretin toplam tahıl üretimine ve bunların yerel mübadelelerine nazaran çok önemsiz olduğunu yazmıştım.

Eğer böyle bir şey gerekiyorsa, bu işaretler tek başlarına, bugünün tarihyazınının, dünün tarihinin unuttuğu *çoğunluk* kaderlerinin peşinde olduğunu göstereceklerdir: senyörler değil de köylüler; artık XIV. Louis değil de “20 milyon Fransız". Ama bu, bir azınlık tarihinin değerini yok etmemektedir. Bu azınlık çoğu zaman, bu muazzam insan veya varlık veya mal kitlelerinden, bu muazzam ama hareketsiz değerlerden daha belirleyici olabilmiştir. Enrique Otte, sağlam bir makalede, İspanyol tüccarların, Amerika'ya yönelmekten ötürü doğan yeni Sevilla'da, Cenevizli bankacı tüccarların çevirdiklerinden daha yüksek bir iş hacmini temsil ettiklerini gösterebilir. Ama bu durum, o olmasaydı *Carrera de* Jndias'ın ticari dolaşımının asla mümkün olamayacağı okyanusaşırı kredinin, bu Cenevizliler tarafından yaratıldığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Bu sayede, bu kentte güçlü bir konumda bulunmakta, Sevilla piyasasına istedikleri gibi müdahale edebilmekte ve hareket serbestisine sahip olmaktadırlar. Dün olduğu gibi, bugün de tarihin kararları, genel oy sisteminin mantıklı kurallarına göre verilmemektedir. Ve azınlık olgusunun çoğunluk olgusuna üste gelebileceğini açıklamak için birçok kanıt vardır.

Her şeyden önce, Alman tarihçilerin *Jernhandel'i*, uzak mesafe ticareti, ezelden beri ayrı aktörler olan *fernhandler* grupları, uzak mesafe tüccarları yaratmaktadır. Onların olan bu oyun içinde, yaşadıkları kent yalnızca bir unsurdan ibarettir. Maurice Dobb, bunların zenaatkâr ile *uzaktaki* hammadde -yün, ipek, pamuk...- arasına nasıl girdiklerini iyi göstermektedir. Bunun dışında, nihai ürün ile bu ürünün uzaktaki satışı

arasına da girmektedirler. Paris'in büyük tuhafiyecileri -aslında *Jemhandler-,* bunu 1684'te, kendilerine yünlü kumaş satışını yasaklamak isteyen kumaşçılara karşı -bu hakkı, yeni manüfaktürlerin kurulmasına katkılarının ödülü olarak yirmi yıldan beri elde etmiş durumdadırlar-, krala sundukları uzun bir dilekçede açıklamaktadırlar. Tuhafiyeciler "yalnızca kumaş manüfaktürlerini değil, Tours, Lyon ve krallığın diğer kentlerindeki diğer tüm tuhafiye (ipek manüfaktürü olarak anlayınız) manüfaktürlerini de ayakta tuttuklarını ve beslediklerini" açıklamaktadırlar. Ve bunun üstüne, Sedan, Carcassanne ve Louviers'de, girişimleri ve satışlarıyla, bu kumaş manüfaktürlerini, nasıl İngiliz ve Hollanda tarzında yarattıklarını; bunların üretimini dışarıya sürerek, onlara İspanyol yünü ve diğer hammaddeleri sağlayarak, faaliyetlerini şu anda nasıl desteklediklerini de açıklamaktadırlar. Bu endüstriyel hayatın onların ellerinde olduğu, daha iyi nasıl söylenebilir?

Gene ithalatçı-ihracatçının eline ulaşanlar, uzak ülke mallandır: Çin veya İran ipeği, Hind veya Sumatra karabiberi, Seylan tarçını, Molukka adalar karanfili, adalar tütün, şeker ve kahvesi, Quito bölgesi ve Brezilya içlerinin altını, Yeni Dünya'nın gümüş külçe, çubuk veya sikkeleri. Bu oyunda, uzak mesafe tüccarı, madenlerde ve plantasyonlarda sarfedilen emeğin olduğu kadar, Malabar kıyısı veya Filipin-Endonezya adaları ilkel köylülerinin emeğinin "artık-değeri"ni ele geçirmektedir. Minik mal miktarları diye tekrar edilecektir. Ama bir tarihçinin kaleminden, Avrupa'nın büyük keşiflerden önce tükettiği, yaklaşık 10.000 kental karabiber ve 10.000 kental diğer baharatın 65.000 kilo gümüşe eşdeğer olduğu (yani, 1,5 milyon kişiyi doyurabilecek 300.000 ton çavdara eşdeğer) okununca, lüks ticaretin ekonomik yansımasının çok fazla kolayca, değerinden daha az önemsenip önemsenmediğini sormak meşru hale gelmektedir.

Üstelik aynı yazar, bu ticaretin kârları hakkında çok somut bir fikir vermektedir: Hindlerde, üretimde 1-2 gram gümüş eden bir kilo karabiber, İskenderiye'de 1014 grama ulaşmaktaydı. Uzak mesafe ticareti, kesinlikle aşırı kârlar yaratmaktadır: birbirlerinden uzakta olan ve birbirlerinden habersiz olan arz ve talebin ancak bir aracının müdahalesiyle buluşmakta olduğu iki piyasanın fiyatlar üzerinde oynanmakta değil midir? Piyasa rekabetinin rol oynayabilmesi için, aralarında bağlantılar olmayan çok sayıda aracı gerekmektedir. Öte yandan, eğer rekabet rol oynayabilirse, eğer

bir gün aşırı kârlar herhangi bir kat üzerinde kaybolursa, onları başka yerde, başka güzergâhlarda ve başka mallara ilişkin olarak bulmak mümkündür. Eğer karabiber avamlaşırsa, fiyatını kaybederse, çay, kahve, Hind bezleri çok yaşlı hükümdarın yerine geçmek üzere, kendilerini önermektedirler. Uzak mesafe ticareti risk, ama ondan da fazlası, olağandışı kârlar demektir. Sıklıkla, çok sıklıkla, piyangoda kazanmak demektir. Büyük bir tüccara layık "kralı" bir mal olmayan, ama bazı koşullarda bu duruma gelen -tabii ki kıtlık halinde- buğday üzerinde bile böyle durumlar söz konusudur. 159l'de Akdeniz'deki kıtlık, kuzeyin yüzlerce teknesinin ağızlarına kadar buğday veya çavdarla yüklü olarak, güneye dümen kırmalarına yol açmıştır. Zorunlu olarak tahıl ticaretinde uzmanlaşmış olmayan büyük tüccarlar ve onlarla birlikte Tos- kana büyük dükü, seyirlik operasyonu yürütmektedirler. Kuşkusuz, Baltık teknelerini olağan yollarından saptırabilmek için, yüklerine daha yüksek fiyat ödemişlerdir. Ama bunları, aç İtalya'da altın fiyatına satmışlardır. Haset insanlar, Anvers'e yerleşmiş, sonra da İtalya'da ispat-ı vücut eylemiş Portekizli çok büyük tüccarlar olan Ximeneslerin bu işten % 300 kâr ettiklerini söylemektedirler.

Muazzam Brezilya topraklarını aşarak veya daha uygun olan Buenos Aires yolundan giderek, Potosi veya Lima'ya gizlice ulaşan Portekizli tüccarları işaret etmiştim. Bunların kazançları göz kamaştırıcıdır. Rus tüccarlar Sibirya'da, ya yasal yoldan, yani Irkutsk'un güneyinde geç olarak kurulmuş Kiatka fuarında (bu durum konulan paranın üç yılda dörde katlanmasına olanak vermektedir) ya da kaçak ticaret yoluyla (kâr bu durumda dörtle çarpılmaktadır) Çinlilere kürk satarak muazzam kârlar edinmektedirler. Bunlar söylenenlerden mi ibarettir? Ama İngilizler, Kanada kuzeyinin kürkleriyle Çinli alıcıları deniz yoluyla birleştirmeyi başardıklarında, gümüşleri onlar da kürekle toplayacak değiller midir? Servetle başka bir buluşma, Portekizlilerin uzun zaman kendilerine ayırdıkları avlanma sahası, XVI. yüzyılın ilk onyıllarındaki Japonya olacaktır. Macao karakkası her yıl -*a nav do trato*- Nagazaki'ye 200'e varan sayılarda tüccar götürmekte; bunlar Japonya'da 7-8 ay yaşamakta, 250-300.000 tael'e varana kadar, hesapsızca harcamaktadırlar; "Japon halkı bundan büyük ölçüde yararlanmakta ve bu nedenden ötürü onlara, hep çok dostane davranmaktaydı" bunlar bir şölenin kırıntılarını toplamaktaydılar. Aynı şekilde, Acapulco kalyonunun Manilla yönünde, her yıl yaptığı yolculuktan

da söz ettik. Burada da, birbirlerinden uzak ve ürünlerinin okyanusu karşılıklı yönlerde aşmasıyla, göz kamaştırıcı bir şekilde yükselerek, bu fiyat farklarından yararlanmakta rakipsiz olan birkaç kişiyi altına boğan iki ayrı piyasa söz konusudur. Başrahip de Beliardy (Choiseul'ün bir çağdaşı) "Meksika tüccarları bu ticareti (kalyonun yolculuğu) desteklemeye ilgi duyan yegâne kişilerdir; Çin mallarının sürümü, bu işte kullandıkları parayı her yıl katlamaktadır... bu ticaret şimdilerde (Manilla'da) çok az sayıda toptancı tüccar tarafından yürütülmektedir; bunlar Çin mallarını kendi hesaplarına getirtmekte ve bunları guruş karşılığında Acapulco'ya götürmektedirler" demektedir. 1695'te, bir yolcunun demesine göre, Çin'in has parasının Yeni İspanya'ya taşınması esnasında, % 300 kazanılmaktaydık

Listesini istenildiği kadar uzatmanın mümkün olduğu bu örnekler, güç ve düzensiz haberleşme döneminde, mesafenin tek başına, aşırı kâr konusunda adi ve gündelik koşullar yarattığını göstermektedir. 1618 tarihli bir Çin belgesi "Bu ülke (Sumatra) ne kadar da uzak, buraya gidenler çifte kâr ediyorlar" demekte değil midir? Giambattista Gemelli dünya etrafındaki yolculuğu esnasında, varış yerinde fiyat kazansın ve yolcunun yol masraflarını karşılasın diye, her seferinde özenle seçilmiş şu veya bu malı duraktan durağa taşırken, tabii ki yalnızca yolda karşılaştığı tüccarların uygulamalarını taklid etmekten başka bir şey yapmıyordu. 1639'da, Javalı tüccarların zenginleşme biçimlerine öfkelenen Avrupalı bir seyyahı dinliyoruz: "Macassar ve Surabaya kentlerinde, burada gantans'ını bir *sata de caxas'a* aldıkları pirinci satarken, bunun iki katını kazanmaktadırlar. Balamburam'da... (hindistancevizinin) yüz tanesini bir caixas'a satın almakta ve bunları Bantarn'da perakende olarak sürerek, sekiz hindistancevizini ikiyüz caias'a satmaktadırlar. Buradan aynı zamanda, bu meyvanın yağını da almaktadırlar. Cerrici'den, Poti'den ve İvama'dan Ioartam tuzunun 800 gantans'ını bir caixas'a satın almaktadırlar ve bu tuzun üç gantans'ı Bantarn'da bin caixas etmektedir. Sumatra'ya çok miktarda tuz götürmektedirler" demektedir. Bu metnin kapsamını kavrayabilmek için, hacim ölçüsü olan gantans'ın tam değerinin ne olduğunu bilmenin bir önemi yoktur. Okuyucu geçerken, Endonezya-Filipin adalarında yaygın olan Çin tarzı para caixa'yı tanımış olmalıdır; sata muhtemelen bin caixa'lık tespihtir. Sayılan malların alındığı yerleri saptamak ve bunların Bantarn

pazarına uzaklıklarını ölçmek daha ilginç olacaktır. Örnek olarak, Bantarn ile Macassar arasında 1.200 km.'den daha fazla bir mesafe vardır. Fakat alış ve satış fiyatları arasındaki fark öylesine büyüktür ki, taşıma masrafları çıkartıldıktan sonra bile, kâr çok fazladır. Ve geçerken kaydedelim ki, burada söz konusu olanlar, J.-C. Van Leur'ün, Uzak Doğu'nun tipik uzak mesafe ticareti olarak işaret ettiği değerli ve yükte hafif mallar değildir. Söz konusu olanlar, baharat adalarının sürekli olarak ithal etmek zorunda oldukları yiyecek maddeleridir. Ve hatta uzaktan ithal etmek zorunda oldukları.

Sonuncu ve herhalde en iyileri olan kanıtlar: buğdayın Portekiz'de ticari olarak karabiber ve baharattan daha fazla ettiğini söylemek tam da doğru değildir. Çünkü karabiber ve baharatın tümü piyasadan geçmekte, fakat üretilmiş, ama satılmamış olan buğdayın değerini tahmin eden, tarihçinin hayal gücü olmaktadır. Bu buğdayın ancak küçük bir kısmı piyasadan geçmekte, büyük bölümü ise, öztüketimle yok olmaktadır. Öte yandan, satışa sokulan buğday, köylülere, mülk sahiplerine ve perakendecilere düşük kârlar bırakmakta, üstelik bu kârlar Galiani'nin çoktan farkına varmış olduğu üzere, birçok el arasında dağılmaktadır. Demek ki ya az, ya da hiç olmayan bir birikim. Bir ara Brötanya buğdayını Portekiz'e ithal etmiş olan Simon Ruiz, bunu pek de iyi bir işmiş gibi hatırlamamaktadır. Dediğine göre, kârın büyük kısmı, bu trafiğin gerçek rantiyeleri olan taşıyıcılara gitmektedir. Defoe'nun İngiliz iç ticareti konusundaki düşüncelerini de hatırlayalım; bu ticaret hayranlık vericidir, çünkü kârın tümünü toparlayan bir sürü aracının elinden geçmektedir. Fakat, bizzat Defoe'nun sağladığı örneklere bakılacak olursa, bu kârlar azdır. Fernhandel'ın, uzak mesafe ticaretinin tartışılmaz üstünlüğü, izin verdiği ve onu sermayenin yeniden üretimi konusunda rakipsiz bir motor haline getiren *yoğunlaşma*'dır. Kısacası, uzak mesafe ticaretini, ticari kapitalizmin yaratılmasının esas aleti olarak görmüş olan Alman tarihçileri veya Maurice Dobb arasında uyum sağlanmaktadır. Aynı zamanda, ticari burjuvazinin de.

Bilgilenmek, Haberli Olmak

Önceden bir çıraklıktan, bir eğitimden geçmeden, ilkel olmanın çok uzağındaki araçları öğrenmeden, ticari kapitalizm de yoktur. Floransa XIV. yüzyıldan itibaren laik bir eğitim örgütlenmiştir. Vilaniye göre, 1340'ta

ilkokulda *(a botteghuzza)* 810.000 erkek ve kız çocuk okuma öğrenmektedir (kent bu sıralar 100.000’den daha az bir nüfusa sahiptir). Niccola Machiavelli, gramerci Donat’nın ders kitabından -*Donatello* denilmekteydi- okuma öğrensin diye, 1476 Mayısında, “*al pie del ponte Santa Trinita"* gramer öğretmeni Mattea tarafından yönetilen *botteghuzza'ya* verilmişti. Bu 8-10 bin çocuktan 1.000-1.200’ü, daha sonra, özel olarak tüccar çırakları için kurulmuş üst okula gitmekteydiler. Çocuk burada 15 yaşına kadar kalmakta, aritmetik *(algorismo)* ve muhasebe *(abbaco)* öğrenmekteydi. Bu “teknik" dersleri bitirdiğinde, muhasebe defterlerini tutacak (bunlar günümüze kadar gelmişlerdir) hale gelmişlerdir bile ve kredili satış, komisyon, piyasalar arası telâfi, kumpanya ortakları arasındaki kâr dağılımı işlemlerini güvenilir bir şekilde kaydedebilmektedirler. Dükkândaki çıraklık, geleceğin tüccarlarının eğitimini yavaş yavaş tamamlamaktadır. Bunlardan bazıları, bazen “yükseğe" gitmekte ve özellikle de Bologna üniversitesinde hukuk okumaktadırlar.

Tüccarların pratik eğitimi bazen gerçek bir kültürle birleşmektedir. Kısa bir süre sonra Medicilerin olacak olan Floransa’da, tüccarların hümanistlerin dostları olmalarına, bunlardan bazılarının iyi Latin kültürü araştırmacıları olmalarına; iyi yazmalarına, yazmayı sevmelerine; *Divina Commedia'yı*, yazım hatalarını yakalayacak kadar, baştan sona bilmelerine, Boccacio’nun *Cento Novelle’s*inin iyi satmasını sağlamalarına, Alberti’nin imbikten geçme eseri *Della Famiglia'yı* beğenmelerine; yeni sanat konusunda Brunelleschi’nin yanında, Orta Çağdan kalma Ghiberti’ye karşı savaşmalarına, yani sonuç olarak, Rönesans kelimesinin bizim için ifade ettiklerinin taşıyıcısı olmalarına kimse şaşırmamaktadır. Bunlar aynı zamanda paranın da erdemleridir; bir ayrıcalık bir başkasını davet etmektedir. Richard Ehrenberg, Roma’ya ilişkin olarak, sanatçıların, bankacıların oturdukları yerde bulunduklarını savunmuştur.

Tüm tüccar Avrupa’yı bu modele göre hayal etmeyelim. Ama pratik ve teknik öğrenim kendini heryerde dayatmaktadır. Jacques Coeur babasının dükkânında ve bundan da fazlası, onu 1432’de Mısır’a kadar götüren ve kaderini belirlemişe benzeyen, Narbonne kalyesindeki yolculuğu esnasında yetişmiştir. Zengin, *der reiche* olarak adlandırılan ve bir dahi olan Jacob Fugger (1459-1525), o sıralar Almanya’da hiç bilinmeyen *partita doppia'yı*

İtalya'da öğrenmiş olmalıdır. XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde, toptan ticaret, kurallara göre yedi yıllık bir eğitim gerektirmekteydi. Tüccar oğulları veya büyük ailelerin toptan ticarete yönelen küçük oğulları, çoğu zaman, İngiliz konsolosunun üzerlerine titrediği İzmir'de, Doğu Akdeniz'de staj görmekteydiler. Burada staj görenler, daha işin başında, haklı veya haksız, en eğitimli tüccar olma ününe kavuşmaktaydılar. Ama daha XIII. yüzyılda, Hansa kentleri tüccar çıraklarını uzaktaki kontuarlarına yollamaktaydılar.

Kısacası, elde edilecek bilgilerin öğrenilmesini küçümsemeyelim: alış ve satış fiyatlarının belirlenmesi, maliyet ve mübadele hadlerinin hesaplanması, ölçü ve tartı birimlerinin birbirlerine dönüştürülmesi, basit ve bileşik faiz hesapları, bir işlemin tahmini bilançosunu hazırlama sanatı, paraları, kambiyo senetlerini, hamiline senetleri, kredi kâğıtlarını kullanabilme. Sonuçta, hiç de küçük olmayan bir iş. Kıdemli tüccarlar bazen yeniden devreye girme ihtiyacını duymaktadırlar. Zaten, birer şaheser olan muhasebe defterleri, XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başladığında, geriye yönelik bir hayranlık kendini dayatmaktadır. Bugün her tarihçi kuşağı, dünya ölçeğinde, bu muazzam sicillerin içinden çıkabilecek bir veya iki uzman üretebilmektedir. Ve bu uzmanlar bunları okumayı ve yorumlamayı kendi başlarına öğrenmişlerdir. Bu noktaya ulaşabilmek için, o çağın tüccarlarının elkitapları onlara büyük bir destek sağlamıştır: ilki olmayan Pegodotti'ninkinden (1340), Jacques Savary'nin, sonuncusu olmayan *Parfait Nego*ciant'ına kadar. Fakat bunlar, özel türden bir çıraklık için yeterli olamazlar.

Birkaç yıldan beri, çok miktarda keşfedilmiş olan ticari yazışmalara yanaşmak daha kolaydır. Bunların keşifleri, onlara ihtiyaç duyulmasıyla olmuştur. Henüz beceriksiz olan birkaç mektup bir kenara bırakılırsa, Venediğin XIII. ve XIV. yüzyıllarından itibaren, ticari yazışma, daha sonra da koruyacağı yüksek bir düzeye ulaşmıştır, çünkü bu düzey onun varlık nedeni, aşırı bolluktaki bu *pahalı* mektuplaşmanın meşruluk tabanıdır. Haberli olmak, eğitimli olmaktan da önemlidir. Ve mektup baş *haberdir.* Mektuplaşmanın iki tarafını ilgilendiren işlemler, gönderilen ve alınan talimatlar, gönderme veya satış veya alış talimatları veya ödeme emirleri vb., bu mektuplaşmanın bir kısmını meydana getirmektedir. Bunların arkasından zorunlu olarak, kulaklara ulaşan yararlı haberler gelmektedir: siyasal haberler, askeri haberler, hasatlar hakkındaki haberler, beklenen

mallara ilişkin haberler; mektuplaşmalar piyasadaki mal fiyatları, nakit ve kredi dalgalanmalarını da özenle kaydetmektedir; gerektiği hallerde, teknelerin hareketlerini işaret etmektedir. Nihayet, mektuplar hiç sektirmeden, bir fiyat listesi ve kambiyo kotasıyla sona ermektedir; bunlar çoğu zaman “hamiş" halindedir: bunlara ilişkin binlerce örneği sahibiz. Augsburg firmasının dışarıdan kendine yollattığı bir dizi haber bülteninin meydana getirdiği *Fugger Zeitungen*’de, biraraya getirilen haberlere de bakınız.

Bu haber almanın yavaşlığı, XVIII. yüzyılın sonunda bile posta hizmetinin yavaşlığı ve belirsizliğidir. Öylesine ki, ciddi bir tüccar, her mektupla birlikte, bir öncekinin kopyasını gönderme tedbirliliğini göstermektedir. Bir mektup acil bir talimat veya gizli ve önemli bir bilgi getirdiğinde, “hemen simsarını getirt", *subito habi il sensale:* bir tüccar tarafından 1360’ta başka bir tüccara verilen bu öğüt, tüm dönemler için geçerlidir. Topu sıçrarken yakalamak gerekir. Ve bunun ilk koşulu çok sayıda mektup yazmak ve almak, iyi işleri haber veren birçok haberleşme ağına katılmak ve bu işi uygun zamanda yapmak, ayrıca veba gibi kaçınılması gereken haberleri de öğrenmek gerekmektedir. XIV. Louis'nin Birleşik Eyaletler'deki elçisi Avaux kontu, 1688’de, Fransa'dan gelip, Nantes fermanının kaldırılmasından üç yıl sonra bile bu ülkede büyük yığılmalar oluşturan Protestanlara karşı dikkatlidir. Bunlardan biri olan, “bir dev gibi uzun" Monginot adında biri, elçinin kaydettiğine göre “Gaskon olduğunu sanıyorum... Yaklaşık 40.000 eküyü buraya geçirdi. Onunla bu sabah konuştum. Çok işi olan bir adam, *sabah akşam yazıyor".* Bu sonuncu cümlenin altını çiziyorum, çünkü beklenmedik bir şekilde ve olmaması gereken bir tarzda, Alberti’nin geleneksel tüccar imgesiyle birleşmektedir: “parmakları mürekkep lekeli" tüccar.

Haberler buna rağmen rastlantılara tabidirler. Koşullar değişmektedir, “madalyon tersine dönebilir". Bir hesap hatası, postada bir gecikme ve tüccar kendini kaybedilmiş bir fırsatın karşısında bulmaktadır. Ama “kaçırdığınız iyi işleri" hatırlamak ne işe yarar diye yazmaktadır, Louis Greffulhe kardeşine (Amsterdam 30 Ağustos 1777). “Ticaret alanında geriye doğru değil de, ileriye bakmak gerekir ve, bu işi yapanlar geçmişi çözümlemekle meşgul olurlarsa, en azından yüz kere servet edinme şansıyla veya iflas etme durumuyla karşılaşmamış birini bulamazlar, ve eğer ben

kendi özel konumumda bir yana bıraktığım tüm iyi işleri sayarsam, insan bu yüzden kendini asabilir".

Özellikle de, verimli haber, fazla dile düşmemiş olanıdır. Louis Greffulhe 1777'de, bir indigo işinde ortağı olan Bordeauxlu bir tüccara şöyle yazmaktadır: “Eğer iş duyulursa b.. yiyeceğimizi unutmayın. Diğer birçok şey için olduğu gibi, bu madde üzerinde rekabet olursa, üzerine bir bardak su içmek gerekir”. Aynı yılın 18 Aralığında, Amerika savaşı genel savaşa dönüşürken, şöyle yazmaktadır: “Bunun sonucu olarak, olacak olanlar hakkında herkesten önce ve güvenilir haber almak için, olanaksızı yapmak esastır". “Herkesten önce: eğer sana ve diğer tüccarlara gönderilen mektupları içeren bir paket alırsan, yazarı da bir tüccar olan bir *Trattato dei buoni costumi* ısmarla ve kendi mektuplarını açmakla işe başla. Ve harekete geç. İşlerini yoluna koyduktan sonra, diğerlerine mektuplarını vermenin zamanı gelecektir”. Bu 1360 tarihlidir. Ama günümüzde, serbest rekabetin geçerli olduğu ülkelerimizde, herkesin bildiği üzere, 1973’te birkaç *happy few*’nun çok masraf ve değerli bir haber aboneliğine davet edildiği mektuplar; bu abonelik her hafta, öncelikli bir bilgi alımına olanak sağlamaktadır: “Çok iyi bilirsiniz ki, dile düşmüş bir haber değerinin % 90'ını kaybeder. İşleri diğerlerinden iki-üç hafta önce bilmek daha iyidir"; bundan kazançlı çıkarsınız ve işiniz “önemli ölçüde güvenlik ve etkinlik” içinde olur. Okuyucularımız “başbakanın istifasının kaçınılmazlığından veya doların yakınlarda devalüe edileceğinden ilk olarak haberdar edileceklerini unutmamalıdırlar"!

Oyunlarının doğru veya yanlış haberlere ne kadar bağlı olduğunu söylediğimiz Amsterdamlı spekülatörler de, öncelikli bir haber servisi düşünmüşlerdi. Bu servisi, 1779 Ağustosunda, Fransız filosunun Manş’a girmesiyle çıkan panik esnasında, tesadüfen farkediyoruz. Gemiler'in düzenli servisini kullanmak yerine, Hollandalı spekülatörler, Hollanda ile İngiltere arasında hafif kayıklarla çok hızlı bağlantılar örgütlemişlerdir: Hollanda’daki Skervenin yakınlarındaki Catwyk'ten yola çıkış, İngiltere'deki Harwisht yakınlarındaki Soals’e varış, “burada liman yoktur, ama basit bir iskele vardır ve hiçbir gecikmeye neden olmamaktadır...". Ve işte rekor süreler: Londra-Soals 10 saat; Soals-Catwyk 12 saat; Catwyk-La Haye 2 saat; La Haye-Paris 40 saat. Yani Londra-Paris 72 saat.

Spekülatif haberler bir yana bırakılırsa, eskinin tüccarlarının öncelikle öğrenmek istedikleri, bugünün dilinde kısa konjonktür, o dönemin dilinde de, piyasaların genişliği veya darlığıdır. Avrupa'nın tüm dilleri tarafından İtalyan tüccarların dilinden alınan bu kelimeler (larghezza ve *strettezza)* konjonktürün genişleme ve daralmasını ifade etmektedirler. Bunlar, malın, nakdin veya kredinin (yani kambiyo senetlerinin) piyasada bol olup olmamasına göre, benimsenmesinde yarar olan değişken oyunu dikte etmektedirler. Buonvisiler 4 Haziran 157l'de, Anvers'den şöyle yazmaktadırlar: "nakit bolluğu bizi, dikkatlerimizi mala yöneltmeye sevkediyor''. Simon Ruiz'in, bundan onbeş yıl kadar önce, İtalyan piyasaları aniden nakde boğulmuşlarken, bu kadar bilge olmadığını görmüştük. Bir fırtına gibi patlamakta ve Floransa'nın fazlasıyla büyük larghezza'sının, onun alışılmış kambiyo senetleri oyununu havada bırakmış olmasını, kişisel bir saldırı olarak kabul etmektedir.

Durumu iyi anlamadığı doğrudur. Bu dönemde, ticari gözlem, deneylerini birikimli hale getirmiştir bile; toptancı tüccar dişe diş olmak üzere, kısa vadede oynamayı bilmektedir. Ama, eski dönemlerin ekonomisini bizim için aydınlık hale getiren ilkel kuralların, ortaklaşa bilgi haline gelebilmesi, hatta tüccarların, hatta tarihçilerin ortaklaşa bilgileri olabilmesi için zaman gerekmiştir. Hollanda ve Birleşik Eyaletler 1669'da, satılamayan bir mal bolluğu sıkıntısı içindedirler: tüm fiyatlar düşmekte, işler uykuya yatmakta, gemiler bir şey yükleyememekte, kent depoları satılamayan mallarla tıklım tıklım doludurlar. Ama bazı büyük tüccarlar satın almaya devam etmektedirler: stoklarının aşırı değer kaybetmesini önlemenin yegâne yolunun bu olduğunu düşünmektedirler ve bu düşme-karşıtı siyaseti yürütecek, oldukça sağlam dizginlere sahip bulunmaktadırlar. Buna karşılık, olağandışı bir şekilde uzayan ve işleri artımlı bir şekilde donduran bu kazanın nedenleri hakkında, tüm Hollandalı tüccarlar ve onlarla birlikte yabancı elçiler, fazla bir şey anlamamalarına rağmen, aylarca tartışacaklardır. Ama gene de, sonunda, Polonya ve Almanya'daki kötü hasatların rolünü kavramışlardır; bu kötü hasatlar, bizim için, Eski Rejimin tipik olan bunalımlarından birini harekete geçirmişlerdir. Alıcıların grevi meydana gelmiştir. Ama bu açıklama yeterli midir? Hollanda, çantasında Almanya ve Polonya buğday ve çavdarından başka, o kadar çok oka sahiptir ki, herhalde söz konusu olan daha genel, belki de Avrupa çapında

bir bunalım olmalıdır. Ve bu cinsten sıçramalı bunalımlar, bugün bile yeterince açık değildirler.

Öyleyse, kendi zamanlarının ekonomik düşüncesine bile çoğu zaman yabancı kalan insanlara fazla kızmayalım. Eğer ekonomik düşünce alanında gezinilirse, bu zorunluktan olmaktadır: hükümdarı veya bakanı ikna etmek için, bir kararı çıkartmak veya önlemek, onları tehdit eden bir kararnameyi kaldırtmak için, harika bir projeyi savunmak için (genel çıkar için o kadar yararlıdır ki, tabii ayrıcalıklar, tekeller veya hükümet katkılarıyla desteklenmesi gerekir) onlara kanıtlar gerekmektedir. Bu durumlarda bile, mesleklerinin dar ve gündelik çerçevesinin dışına çıkmamaktadırlar. Aslında, çağdaşları olan ilk iktisatçılara karşı kayıtsız kalmakta veya onlara kızmaktadırlar. *Ulusların Zenginliği* (1776) yayınlandığında, Sir John Pringle, hiç ticaret yapmamış bir kişiden bu alanda, tıpkı bir avukattan fizik alanında bir şey beklenemeyeceği gibi, iyi hiçbir şey beklenmemesi gerektiğini haykırmaktaydı. Bu konuda, zamanın birçok insanına tercüman olmaktaydı. “Ekonomistler", en azından bizim edebiyatçıları kolaylıkla gülümsetmekteydiler. Gülenler arasında Mably, veya sevimli Sebastian Mercier veya hatta Voltaire *(Kırk ekülü adam)* de bulunmaktaydı.

“Rakipsiz Rekabet"

Tüccar için bir başka yavaşlık, bir başka sıkıntı da, genelde *kamusal* pazar'ın kesin ve ağır basan düzenlemesidir. Bundan kurtulmak isteyen yalnızca büyük tüccar değildir. A. Everitt tarafından tasvir edilen *özel pazar*, heryerde, bir piyasa ekonomisine yönelik taleplere cevap olarak büyümekte, hızlanmakta, dönüşmekte, her katta girişim zihniyetini talep etmektedir. Fakat bu sistemin çoğu zaman yasadışı olması ölçüsünde (örneğin Fransa’da, İngiltere’dekinden daha az hoşgörü görmektedir), işlemlerin fiyatı kadar hacmi ve hızı için de, geleneksel kamu pazarlarında rol oynamayı sürdüren yönetsel zorlama ve gözetimlerden kurtulmaya uğraşan, faal işadamları gruplarıyla sınırlı kalmaya devam etmektedir.

Demek ki iki dolaşım vardır, gözetim altında tutulan pazarınki, serbest veya serbest olmaya çalışan pazarınki. Eğer bunların haritasını çıkartabilmek mümkün olsaydı ve birini mavi, diğerini de kırmızıyla gösterseydik, bunların birbirlerinden ayrıldıkları, ama aynı zamanda birbirlerine refakat ettikleri ve eklendikleri de görülürdü.

Bazen küçük servetleri çabuk oluşturan bu mikrokapitalistlerin en bildik uygulaması, para avansları ve kredinin ilkel oyunları sayesinde, kendilerini pazar fiyatlarının dışına yerleştirmektir: buğdayı hasattan önce, yünü kırpılmadan önce, şarabı bağbozumundan önce satın almak, ürünlerin stoklanması yoluyla fiyatları yönetmek ve nihayet, üreticiyi kendi insaflarına mahkûm etmek.

Ancak, gündelik iaşeye ilişkin alanlarda, halkın öfke ve intikamını ayaklandırmadan, ihbar edilmeden fazla uzağa gitmek mümkün değildir ve Fransa'da ihbarlar kent polis müdürüne, kent eminine veya hatta Paris'teki Ticaret meclisine kadar gitmektedirler. Bu meclisteki görüşmeler, aslında düşük önemdeki sorunların bile çok ciddiye alındıklarını göstermektedirler: böylece, yukarılarda "buğdaya ilişkin" konularda uygun görülmeyen tavırlara girmenin "çok tehlikeli olduğu" bilinmektedir; böyle yapmak gözden düşmek ve zincirleme tepkilere açık hale gelmek demektir. Ve sahtekârca, aynı zamanda yasadışı işler, en azından bir süre başarıya ulaşabilirlerse, bakışlardan kurtulabilirlerse ve verimli bir tekel kurabilirlerse, bunun nedeni, bu işlerin yerel pazar basamağının üstüne çıkmaları ve sermayesi olan, iyi örgütlenmiş grupların elinde olmalarıdır.

Büyük kasaplarla ortak olan bir büyük tüccar grubunun, Paris'in et iaşesinin efendileri haline gelmek için tezgâhladıkları iş, böylece büyük çaplı bir girişim olmuştur. Normandiya, Brötanya, Poitou, Limousin, Bourbonnais, Auvergne ve Charolais'de, fuarcı tüccarlar kumpanyaları, onlar için çalışmakta ve fiyatları yükselterek, normal olarak taze et piyasasına yönelecek olan hayvanların yönünü, ziyaret ettikleri fuarlara doğru döndürmek ve yetiştiricileri bu hayvanları doğrudan Paris'e göndermekten vazgeçinmek için, aralarında anlaşmaktadırlar (onlara Parisli kasapların çok düşük fiyat verdiklerini söylemektedirler). Böylece üreticiden bizzat alım yapmaktadırlar. Maliye denetçisine verilen (Haziran 1724) ayrıntılı bir rapor, "bunun büyük sonuçları olmaktadır, çünkü hayvanları şirket halinde satın aldıklarından ve Poissy pazarının yarısını ellerine geçirdiklerinden, istedikleri fiyatı koymaktadırlar, çünkü onlardan almak gerekmektedir" diye anlatmaktadır. Birbirlerinden çok uzakta olan birçok hayvan yetiştirme bölgesinde sürdürülen, görünüşte masum faaliyetleri Paris'te yoğunlaştıran bu trafiğin gerçek yüzünü açık etmemek için, sırların saklanması gerekmiştir.

Geniş çaplı başka bir iş: Ticaret meclisinin 1708’deki bir raporu “Bordeaux’da halk arasında yağcılar olarak adlandırılan... tereyağ, peynir ve diğer bu tür yiyecek tüccarlarının" çok kalabalık loncasını ihbar etmektedir. Toptancı veya perakendeci olan bu tüccarlar, “gizli bir dernek" halinde biraraya gelmişlerdir ve 1791’deki savaş ilânı esnasında “bu mallardan büyük miktarda depolamışlar", sonra da bunlara yüksek fiyatlar koymuşlardır. Bunu dengeleyebilmek üzere kral, yabancılara, savaşa rağmen, Fransa’ya bu mallardan getirebilmeleri için, pasaport vermiştir. Yağcılar’ın cevabı: “limana bu yolla gelen... tüm yükleri" satın almışlardır. Ve fiyatlar yerli yerlerinde kalmışlardır. Elde ettiklerinin bir kısmını onlardan geri almanın beklenmedik ve çok karmaşık bir yolunu öneren rapor, nihayette, “bu tekel sayesinde" çok para kazandılar diye eklemektedir. Mektubun kenarına eklenen bir notta, bütün bunlar doğrudur ibaresi okunmaktadır. Ama bu tüccarlara saldırmadan önce iki kere düşünmek gerekir, “çünkü bunların arasında 60 taneden fazla, çok zenginin bulunduğu iddia edilmektedir".

Bu cins girişimler seyrek değildir, ama yalnızca, hükümetin müdahaleleriyle kötü sonuçlananlarını biliyoruz. Örneğin 1723’te Vendomais’de, şarap simsarları, bağbozumu arefesinde, tüm fıçıları tekellerine alma fikrini üretmişlerdir. Bağcılar ve bölge halkının yakınmaları üzerine, adı geçen simsarlara fıçı alma yasağı getirilmiştir. 1707 veya 1708’de, Biesme kıyısındaki camcı-beyefendiler “büyük şişeler ticaretinin mutlak efendisi haline gelen, bunları Paris’e sevkeden ve zengin oldukları için diğerlerini devre dışı bırakan üç veya dört tüccara” karşı dikilmişlerdir. Bundan altmış yıl kadar sonra, Sainte-Menehouldlu bir tüccar ile Clermont-en-Argonnelu bir noter aynı düşüncededir. Bir şirket kurmuşlar ve Argonne vadisindeki tüm “cam atelyesi sahipleriyle” on ay boyunca pazarlık yaparak, “bunların imalathanelerinin tüm üretimini dokuz yıl boyunca tekellerine almaya” çalışmışlardır, bir hükme göre işletmeler” ancak (adı geçen) şirkete veya onun adına satış yapabileceklerdir”. Sonuç: olağan olarak, bu yakınlarındaki cam atelyelerinin müşterisi olan Champagne bölgesi bağcıları, şişe fiyatlarının aniden, üçte bir yükseldiğini görmüşlerdir. Düşük gerçekleşen üç hasat ve buna bağlı olarak düşük talebe rağmen, “imalathanelerin tüm üretimini elinde tutan bu milyonerler şirketi, yerleştirmeye karar verdiği fiyatı düşürmeye hiç yanaşmamakta ve hatta bol

hasat olacak bir yılın... kendine fiyatları daha da yükseltme fırsatını vermesini beklemektedir". Reims kentinin de desteğini alan, Epernay belediye başkanı ile meclis üyelerinin şikâyetleri, bu “milyoner"lerin hakkından gelmiştir: vakur bir şekilde, ama hızla geri çekilmişler, sözleşmelerini iptal etmişlerdir.

Demir tüccarlarının, krallık demirhanelerinin tüm üretimini veya bir kısmını ele geçirmeye yönelik tekelleri veya sözümona tekelleri, kuşkusuz daha ciddi işlerdir. Geniş ölçüde bilgiye sahip olsaydık iyi olurdu, ama belgelerimiz çok kısadır. 1680’e doğru bir muhtıra, Fransız demirhane ustalarını dize getirmek için, dışarıdan demir getirten “Paris’in tüm tüccarları arasında oluşturulan birliği" ihbar etmektedir. Suç ortakları her hafta, Maubert meydanında içlerinden birinde toplanmakta, üreticilere giderek daha düşük fiyatları dayatarak, birlikte alım yapmakta, ama kendi satış fiyatlarını hiç değiştirmemektedirler. 1724 tarihli başka bir girişim, Lyonlu “iki zengin toptancıyı” gündeme getirmektedir. Suçlular veya suçlu oldukları söylenilenler, iki seferinde de itiraz etmekte, tüm kutsal şeyler üzerine yemin ederek, haksız yere itham edildiklerini söylemekte ve lehlerine tanıklık edecek yetkililer bulmaktadırlar. Her halükârda, kamusal intikamdan kurtulmuşlardır. Bu onların masumiyetinin mi, yoksa güçlerinin mi kanıtıdır? Bu tarihten altmış yıl kadar sonra, Mart 1789’da Ticaret Meclisi üyelerine yazılmış bir belgede, demirin Lyon piyasasında çok önemli bir rol oynadığı ve “Franche-Comte ile Burgonya demirhanelerine avans verenlerin" Beaucaire fuarlarının gediklisi “Lyonlu tüccarlar" oldukları okununca, insan kendine bu soruyu sormaktadır.

Her halükârda, kesinlikle küçük iyi tekeller vardır, dürüstlükten uzak bu kuruluşlar yerel alışkanlıklar tarafından korunmaktadır; bu alışkanlıklar örf ve adetlerin arasına öyle girmişlerdir ki, hiçbir itiraza (veya hemen hemen) yol açmamaktadırlar. Bu açıdan, Dunkerqueli buğday tüccarlarının basit kurnazlığına hayran olmak gerekir. Yabancı bir tekne limana tahıl yüklü olarak geldiğinde (örneğin 1712 sonunda, İspanya Veraset Savaşından kısa bir süre önce, ticari ilişkiler yeniden kurulmaya başladığında, 15-30 tonilatoluk *çok küçük* İngiliz teknelerinden oluşan bir bulut geldiğinde), rıhtımda 100 *raziere’den* -bir su ölçeği olan *raziere,* normal *raziere'den* 1/8 daha fazladır- daha düşük miktarlarda satış yapmamak kuraldır. Demek ki yalnızca büyük tüccarlar ve eşraftan birkaç kişi, limanda alım yapma

olanağına sahiptir; diğer herkes buğdayı kentte, buradan birkaç yüz metre ötede, perakende olarak alacaktır. Ama bu birkaç yüz metre, çok özel bir fiyat yükselmesine tekâbül etmektedir: 3 Aralık 1712'de rayiç, limanda 21 ve kentte 26-27'dir. Bu yaklaşık % 25'lik kâra, "su ölçüsü" ile olağan *raziere* arasındaki sekizde bir farktan doğan indirimi de katarsanız, Genel Denetim'e yönelik bu raporları yazan mütevazi gözlemcinin birgün, şişman keselilere ait olan bu alım tekeli karşısında neden öfkelendiğini -yarım ağız olsa bile- anlarsınız: yazdığına göre, "sıradan halk büyük alımlar yapamadığı için, bu işten hiçbir şey kazanamamaktadır. Eğer bu kentteki her kişinin 4-6 *raziere* alabileceğine dair bir emir çıkartılırsa, bu halka nefes aldırtacaktır".

Uluslararası Ölçekteki Tekeller

Basamak değiştirelim ve ithalatçı-ihracatçıların büyük toptancılığına geçelim. Yukarıdaki örnekler, uzak mesafe ticaretinin hangi kolaylıklara ve hangi cezalanmadan kalan suçlara -çeşitli satış yerleri ile mübadelelerde yer alan aktörler arasındaki mesafeler gözönüne alınacak olursa, fiili bir denetimsizlik- olanak sağladığını tahmin etmemize izin vereceklerdir. Piyasayı atlamak, rekabeti fiili veya hukuki bir tekelle işlemez hale getirmek, arz ve talebi devre dışı bırakarak, *terms of trade'i* yalnızca uzun zincirin iki ucundaki durumları tek başına bilebilen aracıya tabi hale getirmek bu alanda mümkündür. Bu büyük kâr akımlarına girebilmenin *sina qua non* koşulları şunlardır: yeterli sermayeye, piyasada krediye, iyi haber kaynaklarına, ilişkilere, nihayet stratejik noktalarda bulunan ve işlerinizin sırlarını paylaşan ortaklara sahip olmak. *Parfait Negociant,* hatta Savary des Bruslons'un *Dictionnaire de commerce*'i, eğer ekonomik optimum ve fiyatlar ile arz ve talebin dengesini sağlama konusunda serbest girişimin erdemine inanılıyorsa, uluslararası rekabet düzleminde tartışmalı ve hayal kırıcı olan, koskoca bir yöntemler dizisini bizim için sıralamaktadırlar.

Peder Mathias de Saint-Jean (1616), zavallı Fransa krallığını ezen yabancı baskısına ilişkin olarak bunları ifşa etmektedir. Hollandalılar büyük şarap ve hayat suyu alıcılarıdır. "Orleans, Boisgency (Beaugency), Blois, Tours, Dijon ve Brötanya" şaraplarının yöneldikleri Nantes, onların faaliyet yerlerinden biri haline gelmiştir, öylesine ki, bağlar çoğalmış ve bu Loire ülkesindeki buğday ekimi tehlikeli bir şekilde gerilemiştir. Şarabın aşırı

bolluğu, üreticileri bunun büyük bir bölümünü yakmaya ve “hayat suyu haline getirmeye" zorlamaktadır, ama hayat suyu muazzam bir odun sarfiyatı demektir; bu durumda yakın ormanların ihtiyatları azalmakta ve yakacak fiyatı yükselmektedir. Daha şimdiden güç olan bu koşullarda, Hollandalı tüccarlar, hasattan önce alım yapmanın kârlı oyununu oynamaktadırlar: köylülere avans vermektedirler, “bu, akıl kurallarının izin vermedikleri bir cins tefeciliktir". Buna karşılık, eğer şarabın fiyatını, hasattan sonra pazarda ödemeye razı olurlarsa, kabul edilen kurallar içinde kalmaktadırlar. Ama bağ bozumunun ertesinde, rayiçleri düşürmek, onlar için çocuk işidir. Rehberimizi, “yabancı baylar böylece şaraplarının mutlak efendileri ve hakemleri olmaktadırlar” demektedir. Başka bir buluş olarak, bağcılara fıçı getirmektedirler, ama bunlar “Almanya tarzındadırlar, böylece şaraplarımızı taşıdıkları ülkeleri, bunların Ren şarabı olduklarına inandırmaktadırlar", tahmin edileceği üzere, Ren şarapları daha pahalıdırlar.

Başka bir yöntem: iaşe edilen pazardaki malı bilgince kıtlaştırmak, tabii ki eğer, gerektiği kadar bekleyecek paraya sahipseniz. *Levant Company* de denilen, İngilizlerin Türkiye kumpanyası 1718’de “Türkiye’ye gönderdiği gemilerin yola çıkış zamanlarını on ay kaydırmaya" karar vermiştir, “bu aralığı o dönemden beri çeşitli kaymalarla artırmakta ve bunun nedenini açıkça ilân etmektedir: Türkiye’deki İngiliz mamül mallarının ve İngiltere ipeğinin fiyatını artırmak". Bu iki bilançoda birden kazanmak demektir. Bordeaux tüccarları da aynı şekilde, yolculuk tarihlerini ve Martinique’e yolladıkları yüklerin hacmini hesaplamakta, böylece Avrupa malları burada fiyatların yükselmesine yol açacak kıtlıkta olmaktadırlar. Bu artışlar bazen muazzam olmakta ve üstelik adanın şekeri de hasata yakın satın alındığı için, fiyatı düşük olmaktadır.

En sık olan eğilim, doğrusunu söylemek gerekirse, en kolay çözüm, geniş bir alana yayılan herhangi bir mal üzerinde tekel kurmayı başarabilmektir. Kuşkusuz gizli veya öfkeyle ifşa edilen gayrimeşru tekeller, her zaman olmuştur. Bunlar herkes tarafından bilinmekte, bazen devlet tarafından himaye edilmektedirler. Henri Pirenne’e göre, XIV. yüzyılın başında Bruges’de, Robert de Cassel “Flandre’a ithal edilen tüm şapı satın almak ve onun fiyatına egemen olmak üzere bir *enninghe* kurmanın peşinde” olmakla itham edilmekteydi. Zaten her firma kendi tekel veya tekellerini yaratmaya yönelir. XV. yüzyılın sonunda bunu bilhassa istiyor olmamakla birlikte,

Barselona’nın dış ticaretinin yarısını denetleyen M*agna Societas*, bu değerli ticareti tekelleştirmeye yönelmektedir. Zaten bu dönemden itibaren, tekelin ne demek olduğunu bilmeyen var mıdır ki? Augsburg kentinin tarihini yazan. hümanist ama tüccar dostu -Welserlerden birinin kızıyla evlenmiştir- Konrad Pentinger, lâfı dolaştırmadan, tekel kurmanın “*bona et merces omnes in man um u num deportare*", zenginliği ve tüm malları tek bir elde toplamak olduğunu söylemektedir.

Aslında, XVI. yüzyıl Almanya'sında *tekel* kelimesi gerçek bir savaş atı haline gelmiştir. Bu kelime hiçbir ayırım yapmaksızın, karteller, sendikalar, gayrimeşru alımlar ve hatta tefecilik için kullanılmaktadır. Devasa firmalar -Fuggerler, Welserler, Hochstetterler ve birkaç diğeri daha- Almanya'nın tümünden daha geniş olan şebekelerinin azametiyle, kamu oyunu çarpmaktadırlar. Orta ve küçük girişimler artık yaşayamayacaklarından korkmaktadırlar. Bunlar, biri cıvayı, diğeri bakır ve gümüşü yutan devlerin tekellerine karşı savaş açmaktadırlar. Nuremberg *Reichstag'ı* onlara karşı olduğunu açıklamıştır (1522-1523), ama dev firmalar, V. Carlos'un 10 Mart ve 13 Mayıs 1525'te onların lehine çıkarttığı iki kararname sayesinde kurtulmuşlardır. Bu koşullarda, gerçek bir devrimci olan Ulrich von Hatten'ın, Alman ve komşu ülke topraklarının boğazına kadar dolu olduğu madenlerin işletilmesine değil de, Asya baharatına, İtalya veya İspanya safranına, ipeğe saldırması ilginçtir: “Kahrolsun karabiber, safran ve ipek" diye haykırmaktadır... “En çok istediğim şey, karabiberden vazgeçemeyenlerin onulmaz hastalıklara tutulmalarıdır", Kapitalizmle mücadele edebilmek için karabiberi kovmak, acaba lüksü veya uzak mesafe ticaretini itham etmenin bir yolu mudur?

Tekeller güç, kurnazlık ve akıl demektir. Hollandalılar XVII. yüzyılda bu sanatın ustaları sayılmışlardır. Silah ticaretinin iki prensi olan Louis de Geer -İsveç’teki top dökümhaneleri sayesinde- ve kayınbiraderi Elias Trip'in -İsveç bakırına el koymuş olmasının sayesinde- çok bilinen öykülerinin üzerinde durmadan, Amsterdam’ın tüm toptan ticaretine, dar bir tüccarlar grubunun hükmettiğini kaydedelim; bunlar birçok önemli malın fiyatını dikte etmektedir: balina kemik ve yağı, şeker, İtalyan ipeklileri, kokular, bakır, güherçile. Bu tekellerin uygulamadaki silahları, büyük teknelerden daha geniş ve daha masraflı olan büyük depolardır; buralarda, Birleşik Eyaletlerin 10-12 yılda tüketebileceği kadar buğday (1671), ringa veya

baharat, İngiliz yünlüleri veya Fransız şarabı, Polonya veya Doğu Hindler güherçilesi, İsveç bakın, Maryland tütünü, Venezuala kakaosu, Rus kürkleri ve İspanyol yünü, Baltık keneviri, Doğu Akdeniz ipeği depolamak mümkündür. Kural her zaman aynıdır: üreticiden nakit para karşılığında, bundan da iyisi avansla, düşük fiyattan satın almak, stoklamak ve rayiçlerin artmasını beklemek (veya tahrik etmek). Kıtlaşan yabancı ürünler için yüksek fiyatlar vaadeden bir savaş ilânında, Amsterdamlı tüccarlar depolarının beş veya altı katını patlayacak kadar doldurmaktadırlar, öylesine ki, örneğin İspanya Veraset Savaşı arefesinde, tekneler artık yer olmadığından, yüklerini boşaltamaz duruma düşmüşlerdir.

Hollanda toptan ticareti, üstünlüğünden yararlanarak, XVII. yüzyılın başında Loire ülkesini olduğu gibi, İngiltere'yi bile sömürmektedir: üreticiden *"at the first hand and at the cheapest seasons of the year"* doğrudan alım (ve bu, Everitt tarafından tasvir edilen *private market'a* bir nüans eklemektedir); bu iş kırlarda ve kentlerde dolaşan İngiliz ve Hollandalı acenteler aracılığıyla yapılmaktadır; nakit para karşılığında veya henüz dokunmamış kumaşlara veya avlanmamış balıklara avans yoluyla elde edilen alış fiyatı indirimiyle. Sonuç: Fransız veya İngiliz malları dışarıya, Fransa veya Hollanda'da olduğundan daha düşük fiyattan arzedilmektedirler. Bu durum Fransız gözlemcilerini sürekli şaşırtmakta ve Hollanda taşıma maliyetlerinin düşüklüğünden başka açıklama bulamamaktadırlar.

Baltık'ta benzeri bir siyaset, Hollandalılara Kuzey pazarlarında, hemen hemen mutlak bir egemenliği uzun süre korumalarına olanak sağlamıştır.

1675'te Jacques Savary'nin *Le Parfait Negociant'ı* yayınladığı sırada, İngilizler, onlarla Hollandalılar arasındaki paylaşımın henüz çok eşitsiz olmasına rağmen, Balağa sızmayı başarmışlardır. Buraya kendi hesaplarına adım atmak isteyen Fransızların karşılaştıkları güçlükler, olabildiğince çoğalmaktadır. Bunların en küçüğü, oyuna katılmak için gerekli muazzam sermayeleri biraraya getirebilmek değildir. Gerçekten de, Baltığa götürülen mallar kredili olarak satılmakta ve tersi yönde, buradan her şey nakit parayla, "tüm Kuzeyde geçerli olan" gümüş *rixdalle*lerle satın alınmaktadır. Bu *rixdalle*leri Amsterdam veya Hamburg'tan satın almak gerekmektedir, üstelik teslimat için orada adamlara ihtiyaç vardır. Baltık limanlarında da

adam bulundurmak gerekmektedir. Sonucu güçlükler: İngilizlerin ve onlardan daha fazla Hollandalıların engellemeleri. Bu sonuncular “Fransızları bu işten vazgeçinmek ve iğrendirmek için... ellerinden gelen her şeyi yapmakta... kendi mallarını büyük zararlara bile katlanarak, çok ucuza satmakta ve ülke mallarını daha pahalıya satın almakta, böylece Fransızların kaybetmesini sağlamaya uğraşmaktadırlar. Bu durumda Fransızlar iştahlarını kaybederek, buraya bir daha gelmek istemeyeceklerdir. Hollandalıların bu kötü davranışları yüzünden, Kuzeyde ticaret yapayım derken iflas eden Fransız tüccarlarına dair birçok örnek vardır, bunlar başka türlü satamayacakları mallarını, zararına vermek zorunda kalmışlardır".Bu Hollanda politikası, açıkçası bilinçlidir. Eylül 1670’te Fransız Kuzey Kumpanyası örgütlendiğinde, De Witt’in bizzat kendisi “Fransızların buraya getirecekleri ticareti engellemek" üzere, Polonya ve Prusya’dan yeni ayrıcalıklar elde etmeye gitmiştir.

Ertesi yıl, sözünü ettiğimiz müthiş düşük satış bunalımı esnasında, Pomponne’un raporuna göre Hollandalıların huyu değişmemiştir. Onsekiz tane Hindler gemisi varmıştır veya varmak üzeredir. Stoklara boğulmuş bir kentte, bu yeni gelen mallar ne olacaktır? Kumpanya tek bir çare görmektedir: Avrupa’yı “öylesine bir miktarda ve ucuz karabiber ve pamuklu bezlere boğmalı ki, hiçbir ülke bunları özellikle İngiltere’den almakta yarar görmesin. Buranın insanları komşularıyla, ticaret alanında hep bu silahlarla dövüşmüşlerdir. Bunlar sonunda onlara da zarar verebilir, başkalarının kâr etmesini önlemeye uğraşırlarken, kendileri de kârdan yoksun kalabilirler". Ama Hollandalılar bu tarzda veya başka türde bir oyunu sürdürebilecek kadar zengindirler. Bu filonun getirdiği bol miktardaki mal, 1669 yazında satılacaktır, çünkü Amsterdam tüccarları eski stoklarının değerini koruyabilmek için her şeyi ucuza almışlardır.

Ama tüm büyük ticari piyasalar, uluslararası tekellerin peşindedir. Venedik'te böyledir. Cenova’da böyledir. Fransız endüstriyel hayatında esaslı bir role sahip olan değerli ham ipek piyasası konusunda, Jacques Savary bunu uzun uzadıya açıklamaktadır. Messina ham ipeği özellikle, Tours ve Paris’te yanar-döner kumaş yapımında kullanılmaktadır. Ama bunlara ulaşmak, Doğu Akdeniz ipeğine ulaşmaktan daha güçtür, çünkü bunlar Floransa, Lucca, Livorno veya Cenova tezgâhları tarafından da talep edilmektedirler. Fransızlar uygulamada, ilk elden alıma ulaşamamaktadırlar.

Fiili durumda, Sicilya ipek piyasasına Cenevizliler egemendir ve zorunlu olarak onların katından geçmek gerekmektedir. Ama ipek, köylü üreticiler tarafından köy pazarlarında satılmaktadır; tek bir koşulla: alıcının ödemesini nakit olarak yapması. Demek ki, ilke olarak ticaret serbestisi vardır. Fiili durumda, Cenevizliler XVI. yüzyılın sonunda, birçok İtalyan tüccar gibi, paralarını toprağa yatırdıklarında, tercihleri “ipekten yana zengin ve ona yatkın" topraklara yönelmiştir. Bundan sonra üretici köylülerden avans’la alım yapmak onlar için kolay hale gelmiştir. Eğer bol bir hasat onların fiyatlarını düşürme tehtidini taşırsa, rayici yükseltmek ve önceden oluşturdukları stoku yeniden değerlendirmek üzere, fuar ve pazarlardan birkaç balya satın almaları yeterli olmaktadır. Bunun dışında, Messina yurttaşlığı hakkına sahip oldukları için, yabancıların sırtına binen vergilemen kurtulmakladırlar. Böylece, bir Sicilyalıyla işbirliği yaparak, Cenova tekelini kırma düşüncesiyle, yanlarında 400.000 lirayla Messina’ya gelen Tourslu iki ipek tüccarı hayal kırıklığına uğramıştır. Bu işte başarısızlığa uğrayınca Hollandalılar kadar becerikli olan Cenovalılar, Tourslular'ın bizzat Messina’dan elde enikleri fiyatın daha altında bir fiyattan Lyon’a ipek göndererek, onlara hemen bir ders vermişlerdir. Bu dönemde çoğunlukla Cenovalı tüccarların aracıları olan Lyonluların, 1701 tarihli bir rapora inanılacak olursa, onlarla suç ortaklığı içinde oldukları doğrudur. Bu durumdan, rakipleri olan Tours, Paris, Rouen ve Lille manüfaktürlerine zarar vermek için yararlanmaktadırlar. 1680-1700 arasında, Tours’daki tezgâh sayısı 12.000’den l.200’e düşecektir.

Tabii ki en büyük tekeller, hepsinden önce Hindler Kumpanyaları olmak üzere, büyük kumpanyaların yalnızca hukuki olmakla kalmayıp, aynı zamanda fiili olarak tekelleridir. Ama burada farklı bir sorun söz konusudur, çünkü bu ayrıcalıklı kumpanyalar, devletin düzenli desteğiyle oluşmaktadırlar. Kısa bir süre sonra, bir ayağı iktisatta diğeri de siyasette olan bu tekellere geri döneceğiz.

Başarısız Bir Tekel Denemesi: 1787’de Kırmızböceği Piyasası

Tekelin rolünü abarttığımızı düşünenlere, Hopelar tarafından 1787’de firmanın Ani.sterdam piyasasında büyük ölçekte Rus borçlanması ve diğer borçlanmalarla ilgilendiği bir dönemde, kırmızböceği üzerinde girişilen

oldukça şaşırtıcı bir spekülasyonun öyküsünü öneriyoruz. Bu parayla oynayan büyük tüccarlar neden böylesine bir işe girişmişlerdir? Öncelikle, çünkü firma sorumluları, onlara göre İngiltere'ye karşı olan “dördüncü" savaşın sonunda, en azından 1784’ten beri yükselen bir bunalım esnasında, ticaret borçlanma lehine olmak üzere, fazlasıyla ihmal edilmiştir ve herhalde şimdi mala oynamanın tam zamanıdır. Yeni İspanya tarafından sağlanan kırmızböceği, dokumaların boyanmasında kullanılan lüks bir üründür ve önemli bir ayrıntı olarak, bu ürün muhafaza edilebilme gibi bir avantaja sahiptir. Öte yandan, Henri Hope aldığı haberlerin doğrultusunda, gelecek üretim miktarının ve Avrupa'daki stokların düşük olacağına inanmıştır (ona Cadiz, Londra ve Amsterdam’daki depolarda 1750 balya olduğu konusunda teminat verilmektedir); birkaç yıldan beri düşmekte olan fiyatlar karşısında, alıcılar ihtiyaçları oldukça alma adetini edinmişlerdir. Projesi, aynı anda tüm pazarlardan (piyasayı uyandırmamak için) ve düşük fiyattan alım yaparak, varolan stokların en azından üç çeyreğini ele geçirmektir. Sonra fiyatları yükseltecek ve malını satacaktır. Yatırımın öngörülen maliyeti 1,5-2 milyon guilder’dir. Yani muazzam bir miktar. H. Hope, umulan büyük kazançlar gerçekleşmese bile, hiçbir kaybın mümkün olmadığını düşünmektedir. Her piyasada bir firma ile anlaşmıştır, hatta Londralı Bamingler işe dörtte bir oranında katılmışlardır.

İş sonunda bir fiyasko olmuştur. Önce yavaş bunalım nedeniyle, fiyatlar yeteri kadar yükselmeyeceklerdir. Sonra, talimatların aktarımında ve bunların yerine getirilmesinde gecikmelere yol açacak olan posta yavaşlığından ötürü. Nihayet ve özellikle, alımlar yapıldıkça, stokların habercilerin söylediklerinden çok daha fazla olduğunun ortaya çıkmasından ötürü. Hope Marsilya, Rouen, Hamburg, hatta Saint-Petersburg’da her şeyi satın almakta inat edecektir, ama düş kırıklıkları da meydana gelecektir. Sonunda, oluşturmayı düşündüğü stoğun en azından iki katına sahip olacaktır. Ve bunu sürme konusunda binlerce güçlükle karşılaşacaktır, çünkü Doğu’da Türk-Rus savaşından ötürü ve Fransa’da, dokuma endüstrisinin bunalımından ötürü, satışlar düşüktür.

Kısacası, işlem büyük zararlarla kapanacaktır. Çok zengin Hope firması bunu inlemeden sindirecek ve dış borçlar konusundaki verimli spekülasyonlarına ara vermeyecektir. Ama dönemin ticari hayatının tüm

iklimi, bu olayla ve firma arşivlerinde korunmuş olan bol miktardaki belgeyle aydınlatılmış olmaktadır.

Bu kesin örnekten hareketle, her halükârda, büyük Tripp firmasının tarihçisi P. W. Klein'ın kanıtlarının geçerliğinden kuşku duyulacaktır. Amsterdam toptan ticaretinin XVII. yüzyıldan itibaren, az veya çok mükemmel, her halükârda sürekli olarak yeniden kurulan ve hep peşinde koşulan tekeller temelinde kurulduğunu, bir an için bile reddetmemektedir. Ama ona göre tekelin meşruiyeti, ekonomik gelişmenin, hatta büyümenin koşulu olmasıdır. Açıkladığına göre, tekel güvenliktir ve güvenlik olmadan kendini tekrarlayan yatırım, pazarın sürekli genişlemesi, yeni tekniklerin araştırılması olmaz. Ahlâkın onu belki de mahkum ediyor olmasına rağmen, ekonomi ve -neden öyle olmasın ki, kamu çıkarı, nihayette tekelden yarar sağlamaktadırlar.

Bu savı kabul edebilmek için, daha başlangıçta, girişimciye has olan erdemler konusunda ikna olmak gerekir. Klein'ın J. Schumpeter'e atıf yapmasına şaşırmamaktayız. Fakat ekonomik gelişme, girişim zihniyeti ve teknik yenileşme hep yukarıdan mı gelir? Onları harekete yalnızca büyük sermaye mi geçirir? Ve eğer kırmızböceği tekeli peşine düşen Hope örneğine bakılacak olursa, nasıl bir güvenlik peşindedir? Aslında daha çok, spekülasyonun risklerini kabul etmekte değil midir? Bitirmek üzere, hangi yeniliği getirmektedirler? Genel ekonomik çıkara nasıl hizmet etmektedir? Bir yüzyıldan daha uzun bir süredir, kırmızböceği Hollandalıların müdahalesi olmadan, boya maddelerinin kralı, Sevilla tüccarlarının "kralı" malı haline gelmiştir. Hopeların Avrupa boyunca peşine düştükleri stoklar, kıtaya endüstriyel ihtiyaçların kuralları doğrultusunda dağılmıştır ve oyunu yürüten veya yürütmek zorunda olanlar bu ihtiyaçlardır. Eğer bu kırmızböceği stokları tek bir elde toplanarak, aniden bir fiyat artışına tanık olurlarsa, yani işlem amacına ulaşırsa, Avrupa endüstrisinin bundan sağlayacağı avantaj ne olacaktır?

Fiili durumda, P. W. Klein, aslında Amsterdam'ın konumunun bütününün bizatihi bir tekel olduğunu ve tekelin güvenlik değil de, egemenlik arayışı olduğunu görememektedir. Çok bilinen bir formulü açımlamak üzere, onun tüm teorisi ancak Amsterdam için iyi olanın, dünyanın geri kalanı için de iyi olması halinde geçerli olduğunu söyleyelim.

Paranın Sinsiliği

Sanki doğalmışlar gibi gözüktüklerinden ötürü, yarar sağlayanlar tarafından bile görülemeyen başka ticari üstünlükler, başka tekeller de vardır. Üst ekonomik faaliyet, büyük sermaye ve imalathane sahiplerinin etrafında, fiili olarak onları teşvik eden rutin yapıları yoğunlaştırmaktadır ve onlar da bunun farkına varmamaktadırlar. Özellikle para düzleminde, kendilerini sanki bugünün değersiz para ülkelerindeki güçlü döviz sahipleriyle aynı konumda bulmaktadırlar. Çünkü zenginler, altın ve gümüş paralarla istedikleri gibi oynamakta tek başlarınadır, küçüklere ise alaşım veya bakır sikkeler kalmaktadır. Öte yandan bu paralar, tıpkı aynı ekonominin içinde güçlü ve zayıf paraların birbirlerine karşı oynadıkları oyunun aynını oynamaktadırlar; aslında olanaksız bir işlem ile bu paraların aralarında sabit bir parite olmasına çalışılmaktadır, ama dalgalanmalar süreklidir.

Nitekim çifte madenli veya daha doğrusu üç madenli para dönemlerinde, tek bir para değil de, paralar vardır. Ve bunlar tıpkı fakirlik ile zenginliğin zıt olduğu gibi, birbirlerine hasımdırlar. İktisatçı ve tarihçi Jakob Van Klaveren paranın hangi biçim altında ortaya çıkarsa çıksın para olduğunu -altın, gümüş veya hatta kâğıt- düşünürken haksızdır. Aynı şekilde, *Encyclopedie'ye* "para, üzerinde ticari nesnelerin taşındığı bir cins nehirdir" diye yazan fizyokrat Mercier de la Riviere de haksızdır. Hayır, veya nehir kelimesini çoğul hale getirelim.

Altın ve gümüş sürtüşmektedirler. İki maden arasındaki oran, bir ülkeden diğerine, bir ekonomiden bir başkasına sürekli ve canlı hareketlere yol açmaktadır. 30 Ekim 1785 tarihli bir Fransız kararı altın-gümüş ilişkisini 1'e 14,5'ten 1'e 14,3'e geçirmiştir, bunun nedeni krallık dışına altın çıkışını önleme isteğidir. Daha önce söylediğim üzere, altının bu aşırı yükselmesi onu kötü para haline getirmekte ve bu para da, sözümona Gresham yasasına göre, iyisini kovmaktadır. Bu arada, iyi para gümüştür, çünkü beyaz maden o sıralar Doğu Akdeniz ticareti için gereklidir. Türkiye'de bu anormalliğin farkına varılmıştır ve 1603'te Venediğe bol miktarda *zecchini* gelmiştir, bunlar altın sikkeler olup, piyasadaki rayiçten ötürü, avantajlı bir şekilde değiştirilmektedirler. Para tarihinin tüm Orta Çağı boyunca, Batı alemi altın ve gümüşün çifte egemenliği altında

yaşamış; bunların karşılıklı darbe ve devrilmeleri ve modern dönemde bile -daha düşük olsa da- rastlanacak sürprizlere tanık olmuştur.

Bu oyundan yarar sağlamak, yürütülecek işleme göre veya ödemenin karşıya veya kendine yapılıyor olmasına göre, bu madenler arasında seçim yapmak, herkese değil de, ellerinden önemli miktarda sikke ve kredi senedi geçen ayrıcalıklılara verilmiştir. Sieur de Malestroit, 1567'de, yanılgıya düşme korkusu olmaksızın, para "çok az kimsenin anladığı bir sırdır" diye yazabilmektedir. Ve doğal olarak, ondan anlayanlar, bu durumdan yararlanmaktadırlar. Örneğin, XVI. yüzyılın ortasına doğru, altın Amerika'dan düzenli bir beyaz maden akımının başlamasından sonra, gümüşe nazaran, uzun sürecek bir önceliğe yeniden kavuşunca, servetlerin gerçek bir yeniden tasnifi yaşanmıştır. O zamana kadar beyaz maden (nisbeten) nadir, ve dolayısıyla emin bir değer olmuştur, yani "iddihara yönelik para". "Altın ise büyük ödemelerde rol oynamaktadır". Bu durum 1550-1560 arasında tersine dönmektedir, ve Cenevizli tüccarlar, Anvers piyasasında altını beyaz madene karşı oynayan ve diğerlerine nazaran ileri olan, uygun bir yargıdan kâr sağlayan ilk kişiler olmuşlardır.

Bir bakıma gündelik adetler arasına girmiş olan, biraz daha genel ve daha az görünür olan bir oyun da, yüksek paraların -altın ve gümüş- düşük paralara -bakır ve bir miktar gümüş içeren sikkelerle, katışıksız bakır sikke- karşı olan oyunudur. Bu ilişki hakkında, Carlo M. Cipolla çok erkenden *kambiyo* terimini kullanmış, ama kelimenin içerdiği aşikar karıştırma ögesinden ötürü, Raymond de Roover'ın itirazıyla karşılaşmıştır. Ama onun önerdiği gibi "iç kambiyo" veya J. Gentil de Silva gibi "dikey kambiyo" -paraların ve kambiyo senetlerinin bir piyasadan diğerine olan gerçek "kambiyo"ları "yatay" adını almaktadır- demek, fazla ilerlememizi sağlamamaktadır. *Kambiyo* kelimesi sürmektedir ve bu akla uygundur, çünkü düşük paraların, altın ve gümüş sikkelerin alım güçleri, reel değerleri, resmi değerlerine tekâbül etmeyen paralar arasında, dayatılmış bir oran (ama uyulmayan, böylece değişken olan bir oran) söz konusudur. Savaş sonrası Avrupa'sında dolar, yerel paralar karşısında otomatik bir primden yararlanmakta değil midir? Ya karaborsada resmi kurun üstünde satılmakta, ya da dolarla yapılan alımlarda, % 10-20 indirim sağlanarak, çok yasal bir şekilde satılmaktaydı. İşte altın ve gümüş paraya sahip

olanların, ekonominin tümü üzerinde sahip oldukları otomatik üstünlüğü daha iyi anlamaya, bu imge yardımcı olacaktır.

Gerçekten de bir yandan, tüm küçük ticari işlemler, köylülerin pazara getirdikleri ürünler, gündelikçi veya zanaatkâr ücretleri kötü parayla ödenmektedir. Montanari'nin (1680) dediği üzere, düşük paralar *“per uso della plebe che spend e a minuto e vive a lavoro giornaliere"* düşük harcamalar yapan ve günü gününe çalışma sayesinde yaşayan sıradan halk içindir.

Öte yandan, düşük paralar güçlü paralar karşısında sürekli değer kaybetmektedirler. Ulusal düzeyde parasal durum ne olursa olsun, küçük insanlar böylece zaman içinde, kesintisiz bir devalüasyonun kötü etkilerine maruz kalmaktadırlar. Örneğin XVII. yüzyılın başında Milano'da küçük paralar minik sikkelerden oluşmuştur -*terline* ve sesine-, eskinin bakır gümüş karışımı paraları, basit bakır sikkeler haline gelmişlerdir: birazcık gümüş içeren *parpagliolelerin* değeri daha yüksektir. Devletin ihmalkârlığının da yardımıyla, *terline* ve sesine sonuçta, değerleri sürekli düşen bozuk paralar haline gelmişlerdir. Fransa'da da aynı şekilde, Ağustos 1738'de Argenson Günlük'üne şöyle kaydetmektedir: “Bu sabah, iki sollük sikkelerde (bir sol = 4 *liard)* 2 *liardlık* bir düşüş oldu, bu toplamın dörtte biri eder ki, fazla bir düşüş".

Bütün bunların sonuçları olmaktadır. Proletaryası ve alt-proletaryası olan endüstriyel kentlerde, ücretler, onlardan daha kolay yükselen fiyatlara nazaran, aşağıya düşmektedirler. Lyon zenaatkârlarınm 1516 ve 1529'daki ayaklanmalarının nedenlerinden biri de budur. O zamana kadar öncelikle büyük kentlere darbe indirmiş olan bu devalüasyonlar, XVII. yüzyılda tıpkı veba gibi, endüstrinin ve zenaatkiir kitlesinin sığınak aradığı küçük kent ve kasabalara da sıçramıştır. Bu önemli ayrıntıyı aldığım J. Gentil de Silva, Lyon'un XVII. yüzyılda parasal sömürü ağını, civarındaki kırlara da attığını düşünmektedir. Tabii ki, bu olası fethin gerçekliğini kanıtlamak gerekmektedir. Her halükârda, paranın iktisatçıların hâlâ sözünü ettikleri şu tarafsız akışkan olmadığının gösterimi yapılmıştır. Evet para mübadelenin harikasıdır ama, aynı zamanda ayrıcalığın hizmetindeki aldatmacadır.

Tüccarın veya olanaklı kişilerin oynayacakları oyun basittir: küçük paraları ellerine geçer geçmez dolaşıma iade ederek, yalnızca, o zaman denildiği

gibi, resmi karşılıkları olan “kara para"dan daha yüksek değere sahip, geçerli paraları muhafaza etmek. Bir ticaret el kitabının (1638), veznedara verdiği öğüt budur: “Yaptığı ödemelerde, eli o anda en düşük olan paraya gitsin". Ve tabii ki, olabildiği kadar güçlü para yığsın. Bu, bozuk paralarını fıçılarla Doğu Akdeniz’deki adalarına sürekli göndererek, onlardan kurtulan Venediğin politikasıdır. Bu, XVI. yüzyılda Yeni Kastilya'daki Cuenca darphanesinde bastırtmak üzere bakır getiren İspanyol tüccarların çocukça kurnazlığıdır: Bu bozuk paraları kentte, gerekli hammadde alımı için nakdc ihtiyaçları olan dokumacı ustalarına ödünç vermekte ve geri ödemenin, ustaların dokumalarını satacakları fuarlarda veya kentte gümüş olarak yapılmasını şart koşmaktadırlar. Lyon’da 1574’e doğru simsarların “malları ucuza kapatmak için öne çıkmaları" yasaklanmıştır, ama aynı zamanda “konak ve özel evlerde dolaşarak altın vl' gümüş sikke almaları ve bunlara istedikleri fiyatı koymaları" da yasaklanmıştır.

1601’de Parma’da sarrafların *(bancherolli*) faalliyetine aniden son vermek istenilmiştir, bunlar has altın ve gümüş sikkeleri toplayıp, kentten çıkartmakla ve sonradan buraya düşük kaliteli ve değerli paraları getirmekle suçlanmaktadırlar. Bakınız, yabancı tüccarlar, özellikle de Hollandalılar Fransa’da nasıl bir usul uygulamaktaydılar (1647): “... acentelerine ve komisyoncu ortaklarına bizimkilerden çok daha tağşişli ve değerli maden içeriği düşük kendi paralarını yollamaktadırlar. Ve bizim paraların en iyilerini ülkelerine göndermek üzere kendilerine ayırıp, aldıkları malları kendi paralarıyla ödemektedirler”.

Bundan daha basit bir şey olamaz, ama hu işi başarabilmek için, güçlü bir konumda olmak gerekir. İşte genel para tarihini dolduran, bu düzenli kötü para istilaları konusunda merakımızı uyandıran husus. Bunlar her zaman kendiliğinden veya masum operasyonlar değillerdir. Bu söylendikten sonra, Isaac de Pinto,çoğu zaman nakit sıkıntısı içinde olan İngiltere’ye, ilk bakışta biraz şaşırtıcı, ama ciddi olan şu öğüdü verdiğinde, akla neyi getirmektedir: “bozuk parayı Portekiz örneğine göre daha fazla artırmak". Belki de, ticari hayatın üst katında manevra yapmak üzere, daha fazla paraya sahip olmanın yolu? Portekizli ve bankacı olan Pinto, herhalde neden söz ettiğini bilmekteydi.

Ama acaba paranın yozluk sorunlarını çerçeveleyebildik mi? Herhalde hayır. Oyunun esası enflasyon değil midir? Charles Mathon de la Cour (1788) bunu şaşırtıcı bir açıklıkla söylemektedir. Açıkladığına göre, “toprağın bağrından aralıksız olarak çıkartılan altın ve gümüş, yıllar boyunca Avrupa’ya yayılmakta ve buradaki nakit kitlesini artırmaktadır. Uluslar bu yüzden daha zengin hale gelmemekte, ama zenginlikleri daha hacimli hale gelmektedir; zahire ve hayat için gerekli her şeyin fiyatları, bunun izinde artmaktadır; bir ekmek, bir ev, bir elbise alabilmek için daha fazla altın ve gümüş vermek gerekmektedir. Ücretler başlangıçta hiç de aynı oranda artmamaktadırlar (ücretlerin fiilen fiyatların gerisinde olduklarını biliyoruz). Hassas insanlar, fakirin yaşayabilmek için daha fazla kazanmak zorunda olduğu zaman, bizatihi bu ihtiyacın ücretleri düşürdüğünü veya en azından, artık harcamalara oranlı olmayan eski hadlerin uzun zaman korunmasının bahanesini oluşturduğunu, ve altın madenlerinin zenginlerin çalışan sınıfları ezmek ve giderek köleleştirmek konusundaki egoizmlerine böyle hizmet ettiklerini gözlemektedirler". Fiyatların yükselmesine ilişkin pür miktarcı teori bir yana bırakılırsa, bugün kim, yazarla birlikte, enflasyonun kapitalist sistemde herkesin birden zararına olmadığını görmeyecektir ki?

İstisnai Karlar İstisnai Vadeler

Kapitalist oyunların çerçevesini az çok bilinçli bir şekilde, hemen hemen dolaştık. Ama bunların üstünlüklerini anlama konusunda hiçbir şey, ticari kâr hadlerinin tarım, ulaşım veya endüstri alanlarındakilerle karşılaştırılmasını sağlayan birkaç rakamın yerine geçemez. Böylece “ekonomik sonuçların kalbine" ulaşmak, yegâne hakiki işlem olacaktır. Kârın çok yüksek voltajlara ulaştığı yerde, dün olduğu gibi bugün de, kapitalizm orada ve yalnızca oradadır. XVIII. yüzyılda Avrupa’nın *hemen* heryerinde, *büyük* ticari kârın, endüstriyel veya tarımsal *büyük* kârdan çok daha yüksek olduğu kesindir.

Ne yazık ki, bu sektördeki çalışmalar hiç ilerlememişlerdir. Tarihçi bu alanda kendini, tıpkı özel bir mülke sızan bir gazeteci gibi hissetmektedir. Ne olduğunu tahmin etmektedir, ama bunun kanıtına nadiren sahip olabilmektedir. Rakamlardan yoksun değildir, ama bunlar ya eksik, ya hayali, ya da ikisi birdendir. Bunlar acaba bugünün bir iş adamı için, basit

bir tarihçiye olduğundan daha mı açıktırlar? Kuşkuluyum. İşte Amsterdamlı Hope firmasının 50 yıllık süre içindeki (1762-1815) yatırılmış sermaye ve firma kârlarının yıllık dökümleriyle birlikte, çeşitli ortaklara verilen paylar. Görünüşte kesin olduğu kadar değerli de olan işaretler ve çoğu zaman % 10 civarında olan makûl kârlar. Ama Hopeların tarihçisi M. G. Buisz, ailenin büyüyen servetinin, zaten tamamı da sermayeye ilâve edilmeyen bu kârlardan itibaren oluşturulmadığının açık olduğunu işaret etmektedir. Gerçekten de, ortakların herbirinin kendi muameleleri ve kendi özel hesapları bulunmaktaydı. *“The real profits"* işte bizim bilmediğimiz bu alanlarda ortaya çıkmaktaydı.

Aslında her belgeye bir kere yerine, iki kere bakmak daha iyidir. Böylece bir iş ancak A’dan Z’ye kadar yürütülüp, kendi üstüne kapandığında muhasebeleştirilebilir niteliktedir. Örneğin, 1725-1736 arasında Hindlerdeki alımlarıyla, Fransa’daki satışları arasındaki farkın, onun çıkarına olmak üzere, ortalama % 96,12 olduğundan başka bir şey söylemeyen Fransız Hindler Kumpanyası’nın hesaplarını sunma biçimini nasıl kabul edebiliriz? Tıpkı çeşitli katlardan oluşan bir füze gibi, birbirlerine hükmeden bir ticari işlemler dizisi içinde, sonuncusu diğer tümü için geçerli olamaz. Konulan sermayeyi, yolculuk ve donatım masraflarını, malların ve yola çıkarkenki nakit tutarını, Uzak Doğu’daki paralel işlemleri ve kârları vs. bilmek isteriz. Ancak bu durumda hesaplayabilir veya hesaplamayı deneyebiliriz.

Aynı şekilde, II. Felipe ve ardıllarının borç vericileri olan Cenevizli tüccarların hesaplarının üstesinden hiçbir zaman gelemeyeceğimi sanıyorum. Bunlar Katolik krala muazzam miktarlarda borç vermektedirler (bu tutarlar çoğu zaman çok düşük hadlerden borç alınmışlardır ve bu ilk aşama karanlıkta kalmaktadır); piyasadan piyasaya olan kambiyo işlemlerinde, çoğu zaman elimizden kaçan koşullar altında kazanç sağlamaktadırlar; açıkladığımız gibi (ama ne kadar?), *juros de resfuardo* üzerinden kazanmaktadırlar; nihayet çoğu zaman beyaz madenle ödeme yapılan Cenevizlilerin bu külçeleri yeniden satmaları, onlara olağan olarak % 10’luk ek bir kâr sağlamaktadır. Cenevizli *hombres de negocios* Katolik kralın memurlarıyla tartıştıklarında, haklı olarak, sözleşmelerindeki faiz haddinin çok düşük olduğunu söylemektedirler; memurlar da, gerçek kârların % 30’a kadar çıktığını söylemektedirler ki, ancak yarım bir abartma yapmış olmaktadırlar.

Başka bir kural: kâr haddi tek başına bir şey değildir. Tabii ki, yatırılan paranın kitlesini de hesaba katmak gerekir. Eğer borçlanma sayesinde bu miktar muazzamsa (Cenevizlilerin durumu budur, Hopeların dev firmasının ve XVIII. yüzyılda devletlere borç veren büyük firmaların geneldeki durumu da budur), kâr, mütevazi bir hadde bile, sonunda büyük kitleleri temsil etmektedir. Bu durumu, Turgot'nun sözünü ettiği küçük hafta tefecisi veya köy tefecisininkiyle karşılaştıralım: bunlar bazen gözleri yerinden uğratan faiz hadleriyle çalışmaktadırlar; ama küçük borçlulara, kendi paralarını avans olarak vermektedirler; köylüden kopardıkları yün balyaları ve toprakları biriktireceklerdir, ama sıradan bir servete ulaşmaları için kuşaklar boyu uğraşmaları gerekmektedir.

Önemi olan başka bir farkına varış: kârlar az veya çok uzun zincirler boyunca ortaya çıkmaktadırlar. Bir tekne Nantes'dan yola çıkıp, oraya geri dönmektedir; gereken harcama (istisnalar hariç) başlangıçta nakit olarak tahsis edilmemiştir, bunun yerine 6-18 ay vadeli senetler vardır. Demek ki işlemle ilgili tüccar ancak dönüşte ödeme yapmak durumunda olmaktadır ve bu tüccarın verdiği senetler, olağan olarak Hollandalı borç vericiler veya piyasa finansörlerinden veyahut da başka sermaye kiralayıcılarından sağlanmış kredilerdir. Eğer hesaplarda her şey dürüstse, tüccarın spekülasyonu, borç alınan paranın faiz haddiyle, gerçekleşen kâr haddi arasında yer almaktadır; tüccar açıkçası, rüzgâra karşı oynamıştır. Tabii ki, tıpkı borsa spekülasyonunda olduğu gibi, riskler vardır. *Saint-Hilaire* adlı gemi Nantes'a 31 Aralık 1775'te dönmüştür. Oğul Bertrand güzel bir kâr sağlamıştır (yatırılan 280.000 liralık bir sermayeye karşılık, 150.053 lira, yani % 53). Ama geri dönüş çoğu zaman savsaklamalara açık kapı bırakmakta, hesaplar hemen temizlenmemekte, “kuyruklar" oluşmaktadır. Bu gecikmeler ticari hayatın, insana kök söktüren ayrık otlarıdır. Oğul Bertrand'ın sermayesi hemen ödenecek ama, kârı ancak 29 yıl sonra, 1795'te eline geçebilecektir!

Bu tabii ki uç bir örnektir. Ama her şey, sanki yatırımlar tarafından cezbedilen bu nakitler, cari hesapların kapatılmasında yetersiz kalıyorlarmış gibi cereyan etmektedir. En azından Fransa'da. Herhalde başka yerlerde de.

Nihayet, büyük kârlar kesimi, hasadın her yıl sükünetle devşirildiği bir tarla gibi muamele görmemektedir. Çünkü kâr hadleri değişmekte, değişmeye

ara vermemektedir. Mükemmel ticaretler vasat hale gelmektedirler; belli bir hat üzerindeki kârların tavsamasına yönelik, oldukça sık rastlanılan bir eğilim vardır, ama büyük sermaye bu gibi durumlarda, hemen her zaman başka bir yöne dönebilmeyi becermektedir. Ve kârlar yeniden çiçek açmaktadırlar. Fransız Hindler kumpanyasının tütün dalı, ayrıcalıklarının da desteğiyle, Amerika ile Fransa arasında masalsı kâr hadlerine ulaşmıştır, ama bunlar düşmektedir: 1725'te % 500 (hisse sahiplerine temettü dağıtılmasından önce), 1727-1728'de % 300, 1728-1729'da % 206. Pasifik'ten dönen bir Saint-Malo teknesi olan *Assomplion'un* hesaplarına göre, ilgililer "sermaye için 2.447 ve kâr olarak 1.000 lira" almışlardır, yani % 144,7'lik bir kâr. Le *Saint- Jean-Baptiste* gemisindeki kâr % 141, bir başka teknedeki ise % 148'dir. Hesapları 1713'te kapatılan bir Veracruz yolculuğu, ortaklara % 180 getirmiştir. Fransız Devrimi arefesinde, adalar ve A.B.D. ticareti kârlarında düşüş vardır, Doğu Akdeniz ticareti ise % 10'luk hadde donmuştur; yalnızca Hind Okyanusu ve Çin ticaretinin kârları yükselmektedir ve kumpanyaların dışındaki büyük ticari sermayenin tercihi buralara yönelmektedir. Eğer sektördeki kâr haddi denizdeki seyir *ayı* başına hesaplanacak olursa, Malabar kıyısına kadar olan 20 aylık (eğer yavaşsa) bir gidiş-dönüş yolculuğunun kâr haddi % 2,25, daha erkenden talihli hale gelen Çin yolculuğunun- ki % 2,85, Coromandel'e yapılanı % 3,75 olmaktadır; Hind'den Hind'e ticaretin kâr haddi ise % 6 olmaktadır (yani 33 aylık bir yolculuk için % 200). Bu bir rekordur. 1791'de Nantes'dan yola çıkan *L'Illustre Suffren* adlı gemi, Fransa ve Bourbon adalarına yaptığı yolculuktan (harcama 160.206, kâr 204.075 lira) % 120 kâr etmiştir; oysa 1787'de ona benzeyen ve benzeri bir ad taşıyan Le *Ba*illi de *Suffren* gemisi, gene Nantes'dan yola çıkmış, ama Antillere giderek (harcama 97.922, kâr 34.054 lira), ancak % 28 kâr edebilmiştir. Ve öykü böyle sürüp gitmektedir. Konjonktürlerle birlikte, oyunda yer alan unsurlar değişmektedir... Heryerde. Örneğin 1606-1650 arasında Gdansk'ta, Polonya içlerinden çavdar alımı ve bunun Hollandalılara satışı, ortalama olarak muazzam bir kâr haddi olan % 29,7 elde edecektir, ama umut kırıcı dalgalanmalarla birlikte: bu kârların maksimumu 1623'de % 242,9 olurken, 1632'de % 58,2'den az olmuştur. Tabii ki sonuca varmak güçtür.

Fakat, yüksek kârlar katına ancak büyük para tutarlarıyla -kendinin veya başkalarının paraları- oynayan büyük kapitalistlerin ulaşabildikleri kesindir.

Sermayelerin dolaşımı -bu aynı zamanda ticari kapitalizmin yasasıdır- belirleyici bir rol oynamaktadır. Para, daha para! Para beklemeleri, aleyhte homurtuları, hiçbir zaman eksik olmayan darbe ve gecikmeleri aşabilmek için gereklidir. Örneğin, 1706'da Peru'ya varan 7 Saint-Malo gemisi yola çıkarken, muazzam bir rakam olan 1.681.363 liralık bir harcamaya yol açmışlardır. Ama teknelerde yalnızca 306.199 liralık mal yüklüdür. Bu mal girişimin kalbidir, çünkü tekne Peru'ya giderken asla nakit para götürmez. Bu malların Peru'da satılarak, Fransa'ya yeni bir biçim altında geri getirildiklerinde, harcamaları karşılayabilmeleri için, değerlerinin en az beşle çarpılması gerekir. Eğer kâr yolculuğun sonunda % 145'e çıkmışsa (bu, bu dönemde bu hat üzerindeki yolculuğunu bildiğimiz bir tekneye ait bir orandır), her şeyin eşit olması halinde, malın başlangıç değerinin 6,45 ile çarpılması gerekir. Demek ki, İngiliz Doğu Hind Kumpanyası müdürü Thomas Mun'un, 1621'den itibaren Hindlere gönderilen paranın, İngiltere'ye beşle çarpılmış olarak geri döndüğünü söylemesine şaşılmayacaktır. Bu mübadelelerin oluşturduğu bitmez tükenmez zenginlik kaynağına ortak olabilmek için, elde şu veya bu biçimde, başlangıç için gereken paranın bulunması gerekir. Yoksa yola çıkmayın! Biraz da casus olan Hollandalı seyyah Van Lindschoten, 1584'te Goa'ya varır. Bu uzak kentten şöyle yazmaktadır: "buradan Portekiz'le aynı uzaklıkta olan Çin ve Japonya'ya yolculuk yapmaya çok eğilimliyim, yani üç yıllık bir yolculuk. Eğer yalnızca 200-300 dükam olsaydı. Bunlar kolaylıkla 600-700'e çıkardı. Ama böylesine bir işe eli boş girmek, bana çılgınlık gibi görünüyor. Kâr elde edebilmek için kaybedecek şeyinin olması gerekir".

Demek ki izlenim (çünkü, dağınık belgelerin yetersizliği söz konusu olunca, ancak izlenimlerden söz edilebilir), ekonomik hayatın her zaman yüksek karın işaretini taşıyan özel kesimleri olduğu ve bu *kesimlerin değiştikleridir.* Bizzat ekonomik hayatın etkisiyle, bu kaymalardan birinin meydana geldiği her seferinde, çevik bir sermaye onu yakalamakta, oraya yerleşmekte, başarı kazanmaktadır. Genel bir kural olarak farketmeliyiz ki, bu kaymaları o *yaratmamıştır.* Kârın bu diferansiyel coğrafyası; Doğu Akdeniz, Amerika, Filipin-Endonezya adaları, Çin, köle ticareti vs. veya ticaret, banka, endüstri, hatta toprak arasında denge hareketleri halinde salınan kapitalizmin, konjonktürel değişmelerini anlamak için bir anahtardır. Çünkü bir kapitalist grubunun (örneğin XVI. yüzyılda Venedik) önde gelen bir

ticari konumu terkederek, endüstriye (burada yün), veya bundan fazlası toprağa ve hayvancılığa para yatırması söz konusu olabilmektedir; ama bunun nedeni, bu grubun ticari hayatla olan bağlantılarının büyük kâr bağlantıları olmaktan çıkmış olmasıdır. Venedik XVIII. yüzyılda hâlâ örnektir, çünkü yeniden verimli hale gelen Doğu Akdeniz ticaretiyle yeniden eklemleşmeyi deneyecektir. Ama eğer bu konuda inat etmediyse, bunun nedeni herhalde, toprağın ve hayvancılığın onun için ve o an için hâlâ altın yumurtlayan tavuklar olmasıdır. l775'te bir mandıra "iyi bir yılda", başlangıç sermayesinin % 40'ını sağlamaktadır; bu tabii ki "tüm kapitalistlerin iştahını kabartan" *da inamorare ogni capitalista* bir sonuçtur. Bu verimler kuşkusuz Venezia'nın -çok değişken olan- tüm toprakları için geçerli değildir, ama 1773 tarihli *Giornale Veneto*, bütünü itibariyle "bu (tarımsal) faaliyetlerde kullanılan para, deniz rizikosu da dahil, diğer tüm yatırım tarzlarından daha fazla getirmektedir" demektedir.

Böylece endüstriyel, tarımsal ve ticari kârlar arasında, bir kerede ebediyete kadar geçerli olabilecek bir sınıflandırma oluşturmanın güçlüğü iyice görülmektedir. Kabaca, bildik azalan tasnif: mal, endüstri, tarım bir gerçeğe tekâbül etmektedir, ama bir sektörden diğerine geçişi doğrulayan bir dizi istisnayla birlikte.

Bütünsel bir kapitalizm tarihi için, şu esaslı nitelik konusunda ısrar edelim: her türlü deneye dayanıklı biçimlenme yeteneği, dönüşüm ve *uyum* yeteneği. Eğer benim düşündüğüm gibi, XIII. yüzyıl İtalya'sından itibaren, bugünün Batı alemine kadar, kapitalizmin belli bir birliği varsa, onu ilk önce buraya oturtmak ve burada gözlemek gerekir. Acaba bir miktar indirimle birlikte, bugünün bir Amerikalı iktisatçısının kendi ülkesi için söylediği şu sözleri, Avrupa kapitalizmi tarihine uygulamak mümkün müdür? Bu iktisatçının dediğine göre, "geçen yüzyılın tarihi, kapitalist sınıfın, egemenliğini korumak üzere, değişiklikleri yönetmeyi ve denetlemeyi her zaman bilebildiğini göstermektedir". Bütünsel ekonomi ölçeğinde, gelişim aşamalarının safhadan safhaya, maldan firmaya ve endüstriye -yalnızca, erginlik safhası olan endüstri, "gerçek" kapitalizme tekâbül etmektedir- geçmesine yol açtıgı, basitleştirici bir kapitalizm imgesinden uzak durmak gerekir. Kapitalizmin ticari denilen safhasında olduğu kadar, endüstriyel denilen safhasında da -bu terimlerin her ikisi de çok değişik biçimleri kapsamaktadır- kapitalizm esas karakteristik olarak,

vahim bir bunalım veya kâr hadlerinin artan bir şekilde azalması durumunda, adeta hemen, bir biçimden diğerine geçebilme yeteneğine sahip olmuştur.

ŞİRKETLER VE KUMPANYALAR

Şirketler ve kumpanyalar bizi kendilerinden çok, tanıklıklarının ötesinde ekonomik hayatın ve kapitalist oyunun bütününü görmemize fırsat veren “gösterge"ler olarak ilgilendirmektedirler.

Benzerliklerine ve birbirlerine yakın olan işlerine rağmen, şirket ve kumpanyaları birbirinden ayırmak gerekir. Şirketler -ticari denilenleri- bizatihi kapitalizmi ilgilendirmekte ve bunların ard arda gelişlerinde farklılaşan biçimleri, kapitalizmin kilometre taşları olmaktadır; büyük önemdeki kumpanyalar (örneğin Hind kumpanyaları) devletin sermayesini gündeme getirmekte ve aynı zamanda, büyüdükçe onun müdahalesini dayatmaktadır; bu durumda boyun eğmek, itiraz etmek ve kendilerini kurtarmak kapitalistlere düşmektedir.

Şirketler: Bir Evrimin Başlangıçları

Ezelden beri, ticaretin başlamasından veya yeniden başlamasından beri, tüccarlar ortak olmuş, birlikte çalışmışlardır. Başka türlü davranabilirler miydi? Roma, faaliyetleri kolaylıkla ve mantıken Akdeniz’in tümüne yayılan ticari şirketleri tanımıştır. Zaten XVIII. yüzyılın “ticaretçiler"i hâlâ Roma hukukunun meydana getirdiği öncellere, onun kelime haznesine, hatta bazen zihniyetine başvurmaktaydılar ve bu da bir yanlışlık oluşturmuyordu.

Bu şirketlerin ilk biçimlerini Batı’da yeniden bulabilmek için, Roma’ya kadar değilse bile, en azından Akdeniz hayatının IX. ve X. yüzyıllardaki yeniden uyanışına kadar geri gitmek gerekmektedir. Amalfi, Venedik ve henüz onlar kadar minik olan diğer kentler yola çıkmaya başlamışlardır. Para yeniden ortaya çıkmaktadır. Bizans ve büyük İslam kentleri yönünde yeniden kurulan yollar, ulaşıma ve uzun süreli operasyonlar için zorunlu mali ihtiyatlara egemen olmayı, yani güçlenmiş tüccar birliklerini gerektirmektedir.

Erken çözümlerden biri *societas maris,* deniz şirketidir (buna *socielas vera,* hakiki şirket de denilmektedir, “bu da, bu şirket biçiminin başlangıçta tek başına varolduğunu düşündürtmektedir’’). Çeşitli halleriyle birlikte *collegantia* veya *commenda* olarak da adlandırılmıştır. İlke olarak, yerinde kalan bir ortak (socius *stans)* ile, yola çıkan gemiye binen bir ortak *(socius*

tractator) arasındaki, iki yanlı bir ortaklık söz konusudur. Bu, birkaç diğerinin ardından, Marc Bloch'un da düşündüğü üzere, sermaye ile emek arasındaki erken bir farklılaşmadır, ama eğer *tractator* -taşıyıcı, bunun gezgin tüccar diye çevirmek gerekir- mütevazi ölçekte olsa bile, işlemin finansmanına katılmıyorsa. Ve beklenmedik bileşimler mümkündür. Ama ileride döneceğimiz bu sorunu bir yana bırakalım. *Societas maris,* olağan olarak tek bir yolculuk için kurulmaktadır; o sıralar Akdeniz'deki yolculukların aylarca sürmesine rağmen, kısa vadeli bir sözleşme olmaktadır. Bu şirketi, Cenovalı noter Giovanni Scriba'nın (11551164) *Notularium*'unda olduğu kadar (400'den fazla atıf), XIII. yüzyılda yaşamış Marsilyalı bir noter olan Amalric'in tutanaklarında da (360 atıf) bulmaktayız. Hansa deniz kentleri için de aynı durum söz konusudur. Bu ilkel şirket biçimi, basitliğinden ötürü, uzun zaman ayakta kalacaktır. XVI. yüzyılda Marsilya'da olduğu kadar, Raguza'da da hâlâ ayaktadır. Ve tabii ki Venedik'te de. Ve başka yerlerde de. Portekiz'de 1578 gibi geç bir tarihte, bir *tractado* iki cins kumpanya (=şirket) sözleşmesi ayırım yapmaktadır, bunlardan hemen tanıdığımız ikincisi, biri parayı, diğeri de emeği getiren *"quando bum poe o dinherio e outro o trabelho",* iki kişi arasında kurulmaktadır. Reimsli bir toptancının (1655) şu karmaşık cümlesinde, bu emek ve sermaye birleşmesi tarzının yankısını bulmaktayım: Günlük'ünde yer yer " ... sermayeleri olmayan kimselerle şirket kuramayacağımız kesindir; çünkü bunlar kârları paylaşmakta ve tüm kayıplar sizin sırtınıza binmektedir. Ama gene de birçok kimse böyle yapmaktadır, fakat ben size hiç tavsiye etmem" demektedir.

Biz *societas mar*is'e geri dönelim. Federigo Melis'e göre bu şirket biçimi, ancak teknelerin birbiri ardına yola çıkmalarıyla açıklanabilir. Tekne yola çıkmıştır, geri dönecektir. Fırsat ve zorunluğu o doğurmaktadır. Karaların içlerindeki kentler için durum farklıdır. Zaten bunlar da, belli bir gecikmeyle birlikte, İtalya ve Akdeniz trafiklerinde yer almaktadırlar. Mübadeleler ağına girebilmeleri için, özel gerilimleri ve güçlükleri aşmaları gerekmiştir.

Coınpagnia bu gerilimlerin sonucudur. Bu bir aile -baba, oğullar, erkek kardeşler ve diğer akrabalar- şirketidir ve adının işaret ettiği üzere *(cum:* ile, *panis:* ekmek), her şeyin, ekmeğin ve gündelik risklerin, sermaye ve emeğin paylaşıldığı, sıkı bir birliktir. Daha sonra bu şirkete kollektif şirket

adı verilecek ve tüm ortaklar ilke olarak *ad infinitum* sorumlu olacaklardır; yani yalnızca koydukları payın sınırları içinde değil, tüm varlıklarıyla sorumlu olacaklardır. Compagnia'nın bir süre sonra yabancı ortaklar kabul etmesi (bunlar sermaye ve emek getirmektedirler) ve mevduat almaya başlaması (eğer Floransa'nın dev firmaları düşünülecek olursa, bu mevduat, özsermayenin rahatça on katına ulaşmaktadır, bu özsermayeye kumpanyanın gövdesi adı verilmektedir), bu girişimlerin, anormal ağırlıkları olan kapitalist aletler olduklarını anlamamıza yardım etmektedir. Doğu Akdeniz ve İngiltere'ye yerleşmiş olan Bardiler, hıristiyan alemini bir süre kendi ağlarının içinde tutmuşlardır. Bu güçlü kumpanyalar süreleri açısından da şaşırtıcıdırlar. Patronun *(maggiore)* ölümünde, kumpanya yeniden biçimlenmekte ve hafif bir değişiklikle yoluna devam etmektedir. Günümüze gelen sözleşmeler ve tarihçi olarak okuduklarımızın hepsi, yeniden kuruluş değil de, devam sözleşmcleridir. İşte bu nedenden ötürü bu firmalardan kısaca söz etmek üzere, Bardiler, Peruzziler... demekteyiz.

Nihayette, İtalyan iç kesimlerinin kentlerine ait büyük şirketler, teker teker alındıklarında, şirketlerin çok sayıda olduğu, ama kısa vade için kuruldukları deniz kentlerininkilere nazaran, çok daha önemlidirler. Denizden uzakta, gerekli yoğunlaşmalar vardır. Federigo Melis, örneğin 1250'lerde Cenova'daki Spinoların 12 bireysel girişimlerinin karşısında, Floransa'da Cerchilerin 20 ortaklı ve 40 *dipendenti*'li tek firmalarını çıkartmaktadır.

Fiili durumda bu büyük birimler Lucca, Pistoia ve Siena kentlerinin gelişmelerinin hem nedeni, hem de sonucu olmuşlar, ve Floransa'nın büyük ticari bağlantıları içindeki ilerlemesinin önünü tıkamışlardır; aslında başlangıçta onların bu yollara girebilecekleri düşünülmemiştir. Kapı olabildiğince zorlanmış ve bu kentlerin mükemmelliği, ulaşabildikleri “sektör"lerde, güçlü bir şekilde vurgulanmıştır: ikinci sektör olan endüstri, üçüncü sektör olan hizmetler, ticaret, banka alanlarında. *Compagnia* sonuç olarak, içlerde yer alan kentlerin bir icadı değil de, güçlükler nedeniyle yoğrulan bir eylem aracı olmuştur.

Yukarıdaki satırlar boyunca yalnızca Andre E. Sayous'nun fikirlerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmadım. Siena örneğinden yola çıkan bu yazar, yalnızca iç bölge kentlerini gündeme getirmiştir. Ben kuralın başka

yerlerde de, yanmada dışında, gene toprakların kalınlıkları içine yerleşmiş ticari şirketler için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Örneğin Almanya'nın göbeğinde böyle olmuştur. Bu, küçük bir Savabya kenti olan ve Konstanz gölüne komşu olan ve keten yetiştirilip, işlenilen bölgede yer alan Ravensburg'un *Büyük Şirketi'nin* örneğidir. Üç aile şirketinin birleşmesinden ortaya çıkan M*agna Societas*, *Grosse Ravensburger Gesellschaft*, 1380-1530 arasında 1,5 yüzyıllık bir ömür sürecektir. Ama bu arada, altı yılda bir yenilenmişe benzemektedir. XV. yüzyılın sonunda, şirketin sermayesi 80 ortağının sayesinde, 132.000 florine çıkmıştır -bu tutar, aynı sıralar Welserlerin (66.000) ve Fuggerlerin (213.000) biraraya getirdikleri sermayelerin ortasında yer alan muazzam bir miktardır-. Bağlantı noktaları, Ravensburg'un dışında Memmingen, Konstanz, Nuremberg, Lindau idi; firmanın Cenova, Milano, Bern, Cenevre, Lyon, Bruges (sonra Anvers), Barselona, Kolonya, Viyana, Paris'te şubeleri vardı. Temsilcileri -koskoca bir ortaklar, komisyoncular, hizmetkârlar, tüccar çırakları dünyası-, başta Main-üzeri-Frankfurt'taki olmak üzere Avrupa fuarlarını ziyaret etmekte, bunlardan bazıları gerektiğinde yayan yolculuk yapmaktaydılar. Şirket tarafından biraraya getirilmiş olan tüccarlar, kendilerini malla (bezler, yünlüler, baharat, safran vs.) sınırlamış olan toptancılar olup, bunlar asla para işi yapmamakta, uygulamada kredi açmamakta, Saragossa ve Cenova dışında dükkân işletmemektedirler. Bu dükkânlar, Rhöne vadisi boyunca yapılan kara ticaretini olduğu kadar, Cenova, Venedik veya Barselona'dan itibaren yapılan bir deniz ticaretini kapsayan geniş bir şebeke içinde, çok nadir istisnalar olarak kalmaktadırlar. 1909'da raslantı sonucu bulunan şirket belgeleri, Aloys Schulte'ye, XV. ve XVI. yüzyılların birleşme noktasındaki Avrupa trafikleri hakkında, esaslı bir kitap yazma olanağını sağlamıştır, çünkü bu Alman tüccarlarının ve faaliyetlerinin meydana getirdiği geniş yelpazenin arkasında, aşağı yukarı hıristiyan aleminin tümünü kapsamına alan, ticari hayatın bütünü ortaya çıkmaktadır.

Magna Societas'ın, büyük keşiflerle birlikte kendilerini dayatan yenilikleri izlememesi, Lizbon ve Sevilla'ya yerleşmemesi, karakteristik bir çizgi olarak ortaya çıkmaktadır. Acaba bu durumu şirketin eski bir sistemin içine gömülmüş olmasına ve bu nedenden ötürü de, modernliğin başlangıcını belirleyecek olan bu yeni ve canlı iş dalgalarına yol olamamış olmasına mı

bağlamak gerekir? Yoksa, oldukları biçimleriyle 1530'a kadar sürecek bir ağı bozmak mümkün değil miydi? Eski yöntemlerin sorumlulukları olmuştur. Ortakların sayısı azalmaktadır, patranlar *(regirer)* toprak satın alarak, işten çekilmektedirler. Ama Floransa tarzındaki geniş ve sürekli kumpanya tipi, *Magna Societas'la* sona ermemiştir. XVIII. yüzyıla, hatta ötelerine kadar yerli yerinde kalacaktır. Merkezini ve modelini ailede bularak, onun mal varlığını sürdürmekte, klanı yaşatmaktadır; sürekliliğini işte bu sağlamaktadır. Bir aile şirketi, intikaller boyunca sürekli olarak kendiliğinden bozulup, yeniden oluşmaktadır. Lyon'a yerleşmiş Luccalı tüccarlar olan Buonvisiler, toplumsal olarak sürekli değişmektedirler: 1575-1577 arasında şirketin adı Louis Buonvisi mirasçıları ve kumpanyası adını taşımıştır; 1578-1584’te Benoit, Bernardin Buonvisi ve Kumpanyası; 1584-1587'de Benoit, Bernardin, Etienne, Antoine Buonvisi ve Kumpanyası; 1588-1597'de Bernardin, Etienne, Antoine Buonvisi ve Kumpanyası; 1600-1607'de Paul, Etienne, Antoine Buonvisi ve Kumpanyası adlarını almıştır. Kumpanya böylece, hiçbir zaman ve hep aynıdır.

1673 tarihli Fransız kararnamesi tarafından *genel* olarak adlandırılan bu cins şirketler, süreç içinde *serbest şirket* veya *kollektif adlı şirket* adlarını almıştır. Bazı durumlarda gerçek bir aile söz konusu olmasa bile, onu geç tarihlere kadar besleyen ailesel veya hemen hemen ailesel karakteri üzerinde ısrar edelim. İşte Nantes'da 1719'da yapılan bir şirket sözleşmesi metni (taraflar akraba değillerdir): “sermayeyi bozmamak için, şirketten ancak herkesin evim gelindirmesi için para alınabilir, başka bir şey için alınamaz; ve birisi para aldığında diğerlerini haberdar edecektir ki, onlar da aynı miktarda alsınlar...”. “Özelin ve ticarinin bu içiçelikleri, küçük ticari ve manüfaktür şirketlerinde daha da abartılı hale gelmektedir".

Komandit Şirketler

Kollektif adlı şirketlerin hepsi, sorumlulukların saptanmasındaki güçlüğün pençesindedirler. Buna bir çözüm bulunmuştur, ama gcı; olarak. Bu komandit şirket çözümü olup, şirketi yönetenlerin sorumuluğunu, yalnızca mali katkıda bulunan ve yalnızca bu miktar kadar sorumlu olmak isteyenlerinkinden ayırmaktadır. Bu sınırlı sorumluluk Fransa’ya, İngiltere'ye olduğundan daha hızlı nüfuz edecektir. İngiltere'de komandit şirket uzun zaman socii'den yeni ödemelerde bulunmalarını isteme hakkına

sahip olacaktır. Roderigo Melis'e göre, komandit (accomandita) sistemini açık bir şekilde sergileyen, bilinen ilk sözleşme (ama XVI. yüzyılın başından önce değil, 8 Mayıs 1532'de) Floransa'da yapılmıştır; bu sözleşme tipi büyük yayılma eğilimi olan Floransa sermayesine, bugünkü holdinglere benzeyen koskoca bir işlemler dizisine katılma olanağı sağlayacaktır. Accomandita sicilleri sayesinde, bunun sürekliliğini, hacmini ve kaybolmasını izleyebilmekteyiz.

Komandit, aile temelli şirketin yerine geçerek, ama yavaş bir süreç içinde tüm Avrupa ölçeğinde yayılacaktır. Aslında yeni güçlükleri çözdüğü, iş hayatının artan çeşitliliğine ve uzak mesafe ortaklıklarının daha sık olan gündelik uygulamalarına cevap verdiği ölçekte başarıya ulaşmıştır. Tabii gizli kalmak isteyen ortaklara açılabildiği ölçüde de. Komandit, Nantes'a yerleşmiş İrlandalı bir tüccar için (1732), Cork'taki İrlandalı bir tüccarla ortak olan ve "Devrime kadar yürürlükte kalan, ülke vatandaşı olmayanlara (ulusal) denizcilik işletmelerine ortak olmayı yasaklayan Fransız mevzuatının hükümlerini... atlatma" olanağını sağlamaktadır. Bu tip şirket, bir Fransız tüccar için, Afrika kıyısındaki Portekiz karakollarının komutanlarıyla veya Amerika'daki İspanyol "memurları"yla, hatta az çok iş peşinde koşan gemi kaptanlarıyla çıkar ortaklığı kurmak; Santo-Domingo veya Messina veyahut da başka yerlerde komandite bir ortağa sahip olma alanağıdır. Paris'te tescilli şirketler arasında, ortaklarının çoğunun ikâmetgâhlarının Paris olmasına rağmen, hepsinin de Parisli olmadıkları görülmektedir. Böylece 12 Haziran 1720'de "banka, mal alım satım işlerinde olmak üzere, eski Bordeaux hakimlerinden, Paris'te Saint- Honore caddesinde mukim Joseph Souisse, Bouloi caddesinde mukim Jean ve Pierre Nicolas, Grand-Rue du Faubourg-Saint-Denis'de mukim ve Bilbao'da taptancı jacques Rousson arasında" bir yıl süreli bir şirket kurulmuştur. Bu Jacques Rousson, şirketin tasfiye ilâmında, Fransız ulusu mebusu ve Bilbao'da bankacı olarak gözükmektedir.

Ama bu az konuşkan belgelerimiz, bunu açıkça söylemediklerinde, komandit bir şirketi (veya hâlâ denildiği gibi "koşullu" veya "kolaylık" şirketini) kollektif adlı bir şirketten nasıl ayırabiliriz? Şu veya bu ortağın sorumluluklarında kısıtlama olduğu her seferinde, diyebiliriz. 1673 tarihli Fransız kararnamesi bunu çok iyi söylemektedir: "komandit ortaklar, payları kadar sorumludurlar". İşte Marsilya'da 29 Mart 1786'da varılan

anlaşmanın yazılı metni *(ecrite veya scripte):* komanditer ortak bir kadındır, “hiçbir durumda ve hiçbir bahaneyle, şirkete koyduğu sermayeden daha fazlasıyla, şirketin borç ve yüklenimlerinden sorumlu tutulamaz”. İşte açık olan bir ifade. Ama durum her zaman böyle değildir. Başka komanditerler bu ortaklığı seçmektedirler, çünkü onlara gizli kalma olanağı sağlamaktadır; hatta önemli miktarda sermaye getirseler ve riskleri paylaşsalar bile, bu gizlilik devam etmektedir. Nitekim, yalnızca “tüccar ve toptancılar arasındaki ortaklıklar"dan sözeden 1673 kararnamesi (bu kararname ilgililerin imzalarıyla birlikte, komandit şirketlerin noter önünde ilânını hükme bağlamaktadır) ile getirilen yorum, “ticari meslek icra edemeyecek her kişinin", tescilli ortaklar arasında da yer alamayacağıdır. Soylular böylece kötü nazarlardan korunmuş olmakta; kralın memurları şu veya bu girişim içindeki paylarını gizlemektedirler. Bu durum herhalde, tüccarların hâlâ toplumun üst katmanlarının uzağında tutulduğu Fransa’da, komandit şirketin başarısını vurgulamaktadır. XVIII. yüzyılın iş çılgınlığı bile bu ayrı tutmayı ortadan kaldıramamıştır. Paris ne Londra, ne de Amsterdam’dır.

Hisseli Şirketler

Denildiği gibi, komandit şirketler hem sermaye, hem de şahıs şirketleridir. Ortaya en son çıkanı olan hisseli şirket ise, yalnızca sermaye şirketidir. Sermaye sanki şirkete kaynak yapmış gibi, tek bir kitle meydana getirmektedir. Ortaklar bu sermayenin bölümleri olan paylara veya hisse senetlerine sahiptirler. İngilizler bu şirketlere *Joint stock companies* adını vermekte, *stock* sermaye veya fon anlamına gelmektedir.

Hukuk tarihçilerine göre, hisseli şirketlerin gerçekten varolabilmeleri için, bu hisse senetlerinin yalnızca devredilebilir olması yetmez, *piyasada muamele de görüyor olması* gerekir. Bu sonuncu koşula sıkı sıkıya sarılmamak şartıyla, Avrupa’nın 1553- 1555’te bilinen ilk İngiliz hisseli şirketi olan *Moscovy Companie’nin* kurulmasından çok önceleri, -birkaç yıl içinde bunu başkaları izleyecektir-, hisseli şirketi tanıdığı söylenebilir. Daha XV. yüzyıl öncesinde, Akdeniz teknelerinin çoğu, hisselere ayrılmış mülkiyetlerdi. Bu paylara Venedik’te *partes,* Cenova’da *luoghi,* birçok İtalyan kentinde *caratti,* Marsilya’da *quiratz* veya *carats* adı verilmekteydi. Ve bu paylar satılmaktaydı. Aynı şekilde, Avrupa’nın tümünde madenler paylara bölünmüş mülkler halindeydi. XIII. yüzyılda Siena yakınlarındaki

bir gümüş madeninde, çok erkenden tuzla ve tuz göllerinde, Styria’daki bir metalürji kuruluşunda, Jacques Coeur’ün paylarının olduğu, Fransa’daki bir bakır madeninde olduğu gibi. XV. yüzyılın atılımıyla birlikte, Orta Avrupa madenleri tüccarlar ve prensler tarafından ele alınmış, mülkiyetler *kuxen* denilen paylara ayrılmış ve devredilebilen bu feuxenler spekülasyon konusu olmuşlardır. Aynı şekilde, değirmenler Douai, Kolonya, Toulouse’da olduğu gibi, şurada veya burada şirket halindedirler. Toulouse’da XIII. yüzyıldan itibaren değirmenler “uchaux” denilen paylara bölünmüş, *“parier”* denilen pay sahipleri bunları menkul değerler olarak, istediklerine satabilmişlerdir. Zaten Toulouse maden ortaklıklarının yapısı, Orta Çağdan XIX. yüzyıla kadar değişmeyecek, pay sahipleri Devrim arefesinde, metinlerde çok doğal bir şekilde “hisse senedi sahibi baylar" haline geleceklerdir.

Bu öncel arayışı içinde, Cenova’ya geleneksel olarak tanınan yer, bitazihi ne kadar ilginç olursa olsun, abartılmışa benzemektedir. San Giorgio Cumhuriyeti, ihtiyaçları ve siyasal zayıflıkları nedeniyle, *compere* ve *maone* denilen bazı şirket biçimlerinin ortaya çıkmalarına izin vermiştir. *Maone* hisselere ayrılmış ortaklıklardır ve fiili durumda devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkmaktadırlar: Ciota’ya karşı harekâta girişmek (ve 1234’te *maone*'nin ilki olacaktır) veya 1346’da Sakız'ı kolonileştirmek; bu operasyon Guistinianiler tarafından başarıya ulaştırılmıştır ve ada 1566’da Türkler tarafından fethedilene kadar, onların denetiminde kalacaktır. *Compere* devlet borçları olup, *Dominante*’nin gelirlerinin karşılık gösterildiği *loca* veya *luoghi*ler halinde bölünmüşlerdir. *Compere* ve maoneler 1407’de, aslında devlet içinde devlet olan ve Cumhuriyet’in çok gizli ve paradoksal tarihinin anahtarlarından biri olan *Casa di San* Giorgio’da toplanmışlardır. Ama acaba bu *compere, maone, casa* gerçek hisseli şirketler midir? Bu konu çeşitli yanlarıyla tartışılabilir.

Her halükârda, eğer ayrıcalıklı büyük ticari kumpanyalar ayrık tutulacak olursa, hisseli şirket hızla yayılmayacaktır. Fransa bu yavaşlığın iyi bir örneğidir. *Hisse senedi* sözü bile, bu ülkede geç tarihlerde kendine yer bulabilmiş ve metinlerde okunur hale geldiğinde de, zorunlu olarak, kolaylıkla devredilebilen hisse senedi anlamına gelmemiştir. Çoğu zaman, nesnenin kendinden önce kelime gelmektedir. Aynı ikircikliği taşıyan kelimeler olan *kâr payı* veya sols, bazen de *sols d'interets* de denilecektir. 22 Şubat 1765’te, “rant toplaması için kurulan (bir) şirket"e ilişkin bir

aktarımda, bir hisse senedi satışında “2 sol 6 denier’lik bir faizi kapsamaktadır, bu şirketi oluşturan 21 sol’den (satıcılara) ait olan kısımdır”. İki yıl sonra, gene Paris’te, 1765’te Beaurin kumpanyası *hisse senedi* kelimesini kullanmaktadır, ama 4 milyonluk itibari sermayesini şöyle göstermektedir: 500 liralık 4.000 kâr payı, 100 liralık basit kâr paylarının beşte birinden 10.000 tane, 100 liralık rant paylarından beşte birlik 4.000 tane. Basit kâr payları, kâr ve zarara katılan hisse senetleridir, rant payları ise, bizim % 6’dan tahvil diyebileceğimiz şeylerdir.

Hisse senedi sahibi kelimesi de yavaş yavaş yerleşmiştir. En azından Fransa’da, tıpkı *bankacı* kelimesi için de olduğu gibi, olumsuz bir yargı, bu kelimeye refakat etmektedir. John Law’un sekreterlerinden biri olan Melodi Systeme’den oniki yıl sonra şöyle yazmaktadır: “Hisse senedi sahibinin devlete rantiyeden daha yararlı olduğunu iddia etmiyoruz. Bunlar, çok uzağında olduğumuz partinin iğrenç tercihleridir. Hisse senedi sahibi, tıpkı rantiye gibi gelirini almaktadır ve her ikisinin de, bir hisse senedi veya sözleşme (yani bir rant belgesi) satın almak için verdikleri para aynı şekilde dolaşmakta ve ticaret ile tarımda eşit şekilde kullanılmaktadır. Ama bu fonların görünümleri farklıdır. Hisse senedi sahibininki hiçbir formaliteye tabi olmadığı için daha fazla dolaşmaktadır ve bu nedenden ötürü, daha bol değer yaratmakta ve şimdiki ile beklenmedik ihtiyaçlar için güvenilir bir kaynak oluşturmaktadır". Buna karşılık “sözleşme” ancak noter huzurunda yapılan birçok girişim sayesinde ticarileşebilmektedir, “çoğu zaman savruk, reşit olmayan mirasçılara karşı” kendini koruyan, tam bir aile babası yatırımı olmaktadır.

Hisse senedinin bu üstünlüklerine rağmen, yeni şirket tipi, buna dair sondajların gösterdiği üzere, heryerde aşırı bir yavaşlıkta gelişmektedir. Örneğin XVIII. yüzyılda Nantes veya Marsilya’daki durum böyledir. Kendini özellikle modern veya modernleşen sigortacılık alanında belli etmektedir. Bazen de korsan teknelerinin donatılmasında ortaya çıkmaktadır: daha Elizabeth İngiltere’sinde ortaya çıkmış olan bu durum, 1730’lara doğru Saint-Malo’da da görülmektedir. O sıralar krala sunulan bir dilekçe, “Saint-Malo’da ve krallığın diğer limanlarında yapılan korsan teknesi donatım işinin *minik sermayelerden oluşan hisselere* bölünmüş bir ortaklık olduğunu ve bunun korsanların kârlarını krallığın sınırlarına kadar yaydığım herkes bilmektedir" demektedir.

Anlamlı bir metin. Hisseli şirket, sermaye kiralayıcıları topluluğunun en geniş kesimlerine ulaşmanın, para kaynaklarını coğrafi ve toplumsal olarak genişletmenin yoludur. Örneğin Beaurin kumpanyası (1767) Rouen, Le Havre, Morlaix, Honfleur, Dieppe, Lorient, Nantes, Pezenas, Yvetot, Stelberg (Aix-La-Chapelle yakınlarında), Lille, Bourg-en-Bresse'de muhataplara sahiptir. Talih yardım ederse, tüm Fransa'yı ağının içine alacaktır. Tabii ki işler Paris'te, XVI. Louis'nin iş hayatına düşkün ve canlı Paris'inde hızlanmaktadırlar. Deniz sigortacılık kumpanyası burada 1750'de kurulmuş, 1753'te genel hale gelmiştir. Ayrıca Anzin madenleri, Carmaux madenleri kumpanyaları, Gisors kanal kumpanyası, Briare kanalı kumpanyası, Genel İltizam hisse senetleri, Sular kumpanyası da Paris'te ortaya çıkmışlardır. Tabii ki bu hisse senetleri Paris'te kote edilmekte, satılmakta, tedavül etmektedir. "Anlaşılmaz bir sarsıntılın devamında, Sular şirketinin hisse senetleri, Nisan 1784'te 2100'den 3200 veya 3300 liraya çıkmışlardır.

Eğer geniş anlamda Hollanda'yı veya İngiltere'yi gündeme getirseydik, listelerimiz daha da uzardı. Ama bu ne işe yarar ki?

Fazla İleri Gitmeyen Bir Evrim

Ticaret hukuku tarihçilerine göre demek ki, karcımızda üç şirket kuşağı bulunmaktadır: genel şirketler, komandit şirketler, hisseli şirketler. Açıklama nettir. En azından teoride. Gerçekten de, birkaç istisna bir yana bırakılacak olursa, şirketler alışılmamış, tamamlanmamış ve özellikle de vasat boyutlarda olma özelliklerini sürdürmekledirler. Üç sondaj -Paris belediye arşivlerinde ne kaldıysa, onlardan- esnasında, ağlara iyi tanımlanmamış veya hiç tanımlanmamış şirketler takılmaktadır. Sanki küçükler, büyükler tarafından yutulmamak için birleşiyorlarmışçasına, küçük şirketler çoğunluktadır. Bir şekerhanenin zikredilmesine rastlamadan önce on, bir bankayla karşılaşmak için de yirmi tane küçük şirket sözleşmesi okumak gerekmektedir. Bunun anlamı, zenginlerin ortaklık kurmadıkları değildir. Tersine, 1720'lere doğru, kendi zamanının İngiltere'sini gözleyen Daniel Defoe, bu konuda yanılmamaktadır. Ortaklık bağları nerede kuraldır, diye sormaktadır. Bez tüccarları olan, zengin tuhafiyecilerde, *banking goldsmiths'de* ve diğer *considerable traders* ile yabancı ülkelerle ticaret yapan *merchants'da* diye cevap vermektedir.

Ama bu büyük ticaret adamları bir azınlıktır. Ve onları kapsayan alanda bile, tüccar birlikleri, “girişimler", eğer ayrıcalıklı kumpanyaların ve büyük manüfaktürlerin görüntüsü dışta bırakılacak olursa, bizim açımızdan, çok uzun süre önemsiz kesimleri temsil etmişlerdir. Amsterdam’da bir firma *(comptoir)*, en fazlasından 20 veya 30 kişidir; Devrim arefesinde en büyük Paris bankası olan Louis Gerffulhe’ünki, 30 kadar memurdur 222 Önemi ne olursa olsun bir firma, patronun evine rahatça sığmaktadır. İşte ona uzun süre ailesel, hatta babaerkil bir karakter verecek olan budur. Defoe’ya göre, *servants* tüccarın evinde barınmakta, onun sofrasında yemekte, bir yere gitmek için ondan izin almaktadırlar. Bunun dışarıda gecelemek için olduğunu sanmayalım. Londra’da 1731’de oynanan bir oyunda, bir tüccar memurunu azarlamaktadır: “Barnwell, bu gece haber vermeden dışarı çıkarak kabahat işlediniz". Gustav Freytag’ın 1830 tarihli *Seli und Haben* adlı romanının, toptan ticaretle uğraşan bir Alman evine ilişkin olarak tasvir ettiği durum, hâlâ böyledir. İngiltere’de kraliçe Victoria’nın saltanat döneminde, büyük ticari firmalarda patron ve personel, hâlâ bir cins aile cemaati halinde yaşamaktaydılar: “*In many business establishments the Day's work was begun by family prayers, in which the apprentices and assistants joined"*. Böylece, ne işler, ne toplumsal gerçekler, ne zihniyetler dörtnala gelişmektedir. Firmaların küçük ve çok sayıda olmaları kural olarak kalmaktadır. Ancak devletle ortaklık olduğunda, firmanın nisbeten büyümesi söz konusudur. Modern işletmelerin en devasası olan devlet, kendiliğinden büyüdüğü için, başkalarını da büyütme ayrıcalığına sahiptir.

Büyük Ticaret Kumpanyalarının Öncelleri Vardır

Büyük ticaret kumpanyaları ticari tekellerden doğmuşlardır. Kabaca XVII. yüzyılda ortaya çıkmışlardır ve Kuzeybatı Avrupa’nın ortaya çıkardığı bir kurum olmuşlardır. Bu daha önce söylenilen şeyi tekrarlamamız nedensiz değildir. Aynı şekilde, İtalya’nın iç kesimlerinin kentleri (“kumpanya" adı altında) Floransa tarzı şirketleri yaratmışlar ve bu silah sayesinde, Akdeniz ve Avrupa’nın dolaşım devrelerini kendilerine açmışlardır. Birleşik Eyaletler ve İngiltere’de dünyayı fethetmek üzere, kendi kumpanyalarından yararlanmışlardır.

Aslında yanlış olmayan bu önermeler, bu şaşırtıcı olguyu tarih perspektifinin içine, gene de iyi yerleştirememektedirler. Nitekim, büyük

kumpanya tekellerinin ikili veya üçlü bir karakteristiği vardır: bunlar aşırı voltajlı kapitalist bir oyunu gerektirmektedirler; devletin tanıdığı ayrıcalık olmadan düşünülemezler; uzak mesafe ticaretinin koskoca kesimlerini müsadere etmektedirler. *Oost Indische Compagn*ie'ye önceleyen “kumpanyalar”dan biri, *Compagnie Van Verre*, Uzak Kumpanyası gibi karakteristik bir ad taşımaktaydı. Oysa ne uzak mesafe ticareti, ne devlet ayrıcalıkları, ne sermayenin başarıları XVII. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. *Fernhandel* sahnesinde devlet ve kapitalizm, İngiliz *Moscovy Companie*’nin 1553-1555'te kurulmasından çok önce ilişki halindedirler. Örneğin Venediğin XIV. yüzyılın başındaki büyük ticareti, Akdeniz'in tümü ve Kuzey de dahil, Avrupa'nın ulaşılabilen heryeridir: Venedik kadırgaları 1314’te Bruges’e ulaşmışlardır. XIV. yüzyılda genelleşen ekonomik gerilemenin karşısında, Signoria *galere da mercato* sistemini örgütlemiştir. Tersanesi bu büyük tekneleri inşa edip donatmakta, sonra da Signoria bunları yurttaş tüccarlara kiralayarak, ticareti teşvik etmektedir. Burada güçlü bir *dumping* söz konusudur ve bu durum Gino Luzzatto’nun dikkatli gözleminden kaçmamıştır. *Galere da ınercato* XVI. yüzyılın ilk onyıllarına kadar rollerini oynamışlardır, bunlar Venediğin hegemonya savaşındaki güçlü silahlarıdır.

Benzeri sistemler, Amerika'nın keşfinden ve Vasco da Gama'nın Afrika'yı dolaşarak Hindistan’a ulaşmasından sonra, daha da büyüyen bir mekâna karşı ortaya çıkacaklardır. Avrupa kapitalizmi buralarda yeni ve müthiş avantajlar bulmaktaysa da, o sıralar göz kamaştırıcı atılımlar gerçekleştirememiştir. Bunun nedeni, İspanyol devletinin *Consejo de Indias, la Casa de la Contratacion, la Carrera de Indias'ı* dayatmasıdır. Bu zorlamalar ve üst üste binen gözetimler nasıl aşılabilir? Lizbon'da tüccar kral ve Nunez Diaz’ın uygun formülüne göre, *Casa da India’nın* “monarşik kapitalizmi” vardır; bu kuruluşun filoları, memurları vardır ve devlet tekeli olarak kurulmuştur. İş adamları buna uyum sağlamak zorunda kalacaklardır.

Ve bu sistemler sürmektedir: Portekizli olan 1615-1620'lere, İspanyol olanı 1784'e kadar. Öylesine ki, lberya ülkeleri büyük ticari kumpanyalara sahip olmakta gecikmişlerse, bunun nedeni devletin, Lizbon'da, Sevilla’da, sonra da Cadiz’de tüccarlara hareket kolaylıkları sağlamış olmasıdır. Makine işlemektedir. Bir kere harekete geçtikten sonra, onu kim durdurabilir? İspanya'nın *Carrera de Indias* konusunda Venediği taklid ettiği sıklıkla

söylenmiştir ve bu doğrudur. Ve Lizbon'un da Cenova'yı taklid ettiği söylenmiştir, ama bu kıyaslama o kadar haklı değildir. Venedik'te her şey devlet için; Cenova'da her şey sermaye içindir. Oysa modern devletin yerli yerinde olduğu Lizbon'da, her şey vardır, bir tek Cenova'nın serbestliği yoktur.

Devlet ve sermaye az veya çok birbirlerine bağlanmış, iki güçtür. Bunların anlaşması Birleşik Eyaletler ve İngiltere'de nasıl rol oynamaktadır? Bu, büyük kumpanyalar tarihinin esas sorusudur.

Bir Sağlama Kuralı

Bir kumpanyanın tekeli, üç gerçeğin buluşmasına bağımlıdır: devlet, önce o, az veya çok etkin, asla sahneden çekilmeyen devlet; ticari dünya, yani sermayeler, banka, kredi, müşteriler -hasım veya işbirliği halinde veya her iki halde birden olan bir dünya-; nihayet, tek başına birçok şeyi belirleyen, uzakta yer alan ve sömürülmesi gereken bir ticaret alanı.

Devlet her zaman sahnededir. Esas taban olan, ulusal pazardaki ayrıcalıkları dağıtan ve garanti eden odur. Ama bunlar karşılıksız bağışlar değildir. Her kumpanya, modern devletlerin sürekli kaderi olan parasal güçlüklere bağlı, mali bir operasyona cevap vermektedir. Kumpanyalar tekellerinin bedelini sürekli olarak ödemekte, uzun tartışmalardan sonra yenilendigi her seferinde, yeniden ödemektedir. Birleşik Eyaletlerin görünüşte fazla tutarlı olmayan devleti, etli butlu *Oost Indische*'yi vergilendirmekte, onu kendine borç vermeye, ödentilerde bulunmaya, hisse senetlerinden vergi almaya zorlamaktadır ve durumu ağırlaştıran bir ayrıntı olarak, verginin matrahı olarak hisse senetlerinin borsadaki cari rayiçlerinden hareketle, reel değerlerini almaktadır. *Oost Indische Compagnie'yi* en iyi bilen kişi olan avukat Pieter Van Dam'ın dedigi üzere, "Devlet kendine her yıl, ülkenin Hindler ticaret ve denizciliğinden sağladıklarından, hisse senedi sahiplerinin kârlarının üç katına ulaşan, çok büyük tutarlar ödeyen ortakların varlığından memnun olmalıdır" demektedir ve bu düşünce rakip kumpanyalara doğru da genişletilebilir.

Bu sıradan bölüm üzerinde durmanın yararı yoktur. Ancak, her devlet bizzat kendi eylemiyle, kumpanyalarına özel bir eda vermektedir. Kumpanyalar İngiltere'de, 1688 Devriminden sonra, eski bir başarının ağırlığının kendini hissettirdiği Hollanda'dakinden daha serbesttirler. Fransa'da, eğer Hindler

kumpanyasına bakılacak olursa, bu kuruluş krallık yönetiminin keyfine göre örgütlenmekte, sanki ülke hayatının dışına çıkartılmış ve boşlukta duruyormuş gibi, devletin velayeti altında tutulmakta, uzman olmayan veya uzmanlıkları yetersiz kişiler tarafından yönetilmektedir. Fransızlar farkları görmektedirler. 1713 Temmuzunda Londra'dan yazılan bir mektup, bir Asiento kumpanyasının kurulduğunu bildirmektedir (bu, kısa bir süre önce Fransızların elinde olan, İspanyol Amerika'sına zenci köle sağlama işini, daha başlangıçta ayrıcalık olarak ele alan Güney Denizi kumpanyası olacaktır): Mektubumuz, “bu özel kişilere ait bir kumpanyadır ve burada sarayın emirleri özel kişilerin çıkarlarına hiç etki etmemektedir" demektedir. Bu tabii ki bir abartmadır. Ama 1713'ten itibaren, Manş'ın iki kıyısının arasında iş alemi konusundaki farklar, çoktan büyümüştür bile.

Kısacası, devlet ile kumpanya arasındaki ilişkilerin hangi düzeyde ve hangi tarzda olduğunu belirleyebilmek gerekir. Kumpanyalar ancak devlet, Fransa'dakinin yaptığının tersine, müdahalede bulunmadığı zaman gelişebilmektedirler. Eğer belli bir ekonomik serbestlik kuralsa, kapitalizm piyasaya girmekte, tüm yönetsel güçlük veya garipliklere uyum sağlamaktadır. *Oost Indische Compagnie*'nin -İngiliz *East India Company'den* birkaç ay daha küçük olmakla birlikte, büyük kumpanyaların ilk göz kamaştırıcı ve büyüleyici başarılarını temsil etmektedir- yapısı itibariyle karmaşık ve garip olduğunu kabul edelim. Nitekim altı bağımsız kamaraya ayrılmıştır (Hollanda, Zelanda, Delft, Rotterdam, Hoorn, Enkhuizen), bunların üstünde XVII Bayın *(Heeren Zeventien)* ortaklaşa yönetimleri yer almaktadır ve bunlardan sekizi Hollanda kamarasındandır. Kamaralar aracılığıyla, kent burjuvaları bu muazzam ve kârlı girişime nüfuz edebilmektedirler. Yerel kamaraların *(gewindhebbers,* bunlar *Heeren* XVII'yi seçmektedirler) müdürleri de, kumpanyanın genel yönetimine girebilmektedirler. Bu karakteristik parçalanmada, Birleşik Eyaletler ekonomisinin görünüşteki birliğinin içinde, kentsel ekonomilerin düzleme yeteneklerini, geçerken vurgulayalım. Bu durum, Amsterdam'ın egemenliğine hiç de engel olmamaktadır. Ve tabii *Oost Indische Compagnie'nin* labirenti içinde, aile hanedanlarının kurulmasına da. *Heeren XVII* ve *Heeren XIX* (162l'de kurulan Batı Hindler kumpanyası yöneticileri) listelerinde, örneğin Amsterdamlı Bickers veya Zelandalı Lampsinler gibi, bazı güçlü ailelerin varlığı sürüp gitmektedir. Onları dayatan devlet değil

de, para ve toplumdur. Aynı gözlemleri İngiliz *East India Company* veya *South Sea Company* veya hatta İngiltere Bankası, veyahut da kısıtlı ama hiçbir ikircikliği olmayan bir örnek vermek üzere İngiliz Hudson Körfezi kumpanyasına ilişkin olarak da yapmak mümkündür. Bütün bu büyük girişimler sonunda inatçı, ayrıcalıklarına dört elle sarılmış, derinlemesine tutucu ve değişiklikler ile yeniliklerden nefret eden küçük egemen gruplara varmaktadır. Fazlasıyla şeye sahip oldukları için, riskten hoşlanmaları mümkün değildir. Hatta bunların kendi kişiliklerinde, ticari aklın temsilcileri olmadıklarını söyleme saygısızlığında bulunalım. *Oost Indische Compagnie'nin* temelinden çürüdüğü, fazlasıyla sık olarak söylenmiştir; ama tepesinden de çürümüştür. Gerçeği söylemek gerekirse, ayakta bu kadar uzun süre kalmasını sağlayan şey, zamanın en verimli mübadelelerine tırnaklarını geçirmiş olmasıdır.

Nitekim, kumpanyaların kaderi, tekellerin ticari mekânının işlevinde belirlenmektedir. Önce coğrafya! Öte yandan, uygulamada Asya ticareti, bu geniş deneylerin en sağlam tabanı olarak ortaya çıkmaktadır. Ne Atlantik -Afrika ve Amerika ticareti-, ne Avrupa denizleri, Baltık, Beyaz Deniz, ve muazzam Akdeniz, bu kadar uzun süre verimli olan alanlar sunmaktadırlar. İngiliz tarihi çerçevesinde *Moscovy Company, Levant Company, African Company*'nin kaderlerine veya Hollanda tarihi çerçevesin de, daha anlamlı olan Ban Hind kumpanyasının nihai başarısızlığına bakınız. Büyük ticari kumpanyalar için, hiç de raslantısal olmayan bir başarı coğrafyası olmuştur. Acaba bunun nedeni, Asya ticaretinin tamamen lüksün damgasını yemiş olması mıdır? Karabiber, nitelikli baharat, ipek, Hind pamukluları, Çin altını, Japon gümüşü, kısa bir süre sonra çay, kahve, lak, porselen? Sürekli bir gelişmeye av olan Avrupa, lüks iştahının artmasına tanık olmaktadır. Ve XVIII. yüzyılın başında büyük Moğol hanlığının çökmesi, Hindistan'ı Batılı tüccarların açgözlülüğüne teslim etmiştir. Ama aynı zamanda, Asya ticaretinin uzaklığı, güçlüğü, sofistike karakteri onu büyük sermayenin tahsisli alanı haline getirmektedir, çünkü yalnızca büyük sermaye muazzam nakit akımlarını devreye sokma yeteneğine sahiptir. Başlangıçtaki bu azamet, rekabeti devre dışı bırakmakta, en azından güçleştirmektedir; engel çıtasını belli bir yüksekliğe koymaktadır. Bir İngiliz 1645'te şöyle yazmaktadır: *"Private men cannot extend to making such long, adventurous and costly voyages".* Aslında bu düşünce İngiltere'de ve İngiltere dışında,

defalarca söylenmiş olmakla birlikte, tam doğru değildir; birçok *private men*, daha sonra görüleceği üzere, gereken sermayeleri biraraya getirebilirlerdi. Asya'nın sonuncu armağanı: kendi evinde hizmet veren Avrupalıyı orada doyurmaktır. İstisnai bir verimliliği olan Hind'den Hind'e ticaret, Portekiz imparatorluğunu bir yüzyıl boyunca yaşatmıştır; Hollanda imparatorluğunu ise, İngiltere Hindistan'ı yutana kadar, iki yüzyıl arka arkaya doyuracaktır.

Ama acaba İngiltere Hindistan'ı yutabilmiş midir? Avrupa'nın başarısının temelinde yer alan bu yerel trafikler, onun düzenliliğinin üzerinde inşa edilerek, süreceğe benzeyen bir ekonominin gücünün kanıtı olmaktadırlar. Avrupa bu sömürü yüzyılları boyunca, önünde yoğun, gelişmiş uygarlıklar, ihracat için çoktan örgütlenmiş olan tarımsal ve zenaatsal üretimler ve heryerde etkin ticari zincirler ve aracılar bulma avantajına sahip olmuştur. Örneğin Java'da, Hollandalılar ürün ve zahire toplama işinde Çinlilere dayanmışlardır. Amerika'da olduğu gibi, yoktan varetmek yerine, Avrupa Uzak Doğu'da çoktan beri sağlam bir şekilde kurulmuş olanı sömürmekte ve yakalamaktadır. Evin kapılarını zorlamasına, yalnızca gümüşü izin vermektedir. Ancak yolun sonunda, İngiltere'yi efendi haline getirecek olan askeri ve siyasal fetih, eski dengeleri derinlemesine bozacaktır.

İngiliz Kumpanyaları

İngiltere'nin talihi çok erkenden parlamamıştır. 1500'lere doğru İngiltere, güçlü bir donanması olmayan, özellikle köylü bir nüfusa ve yalnızca iki zenginliğe sahip, “geri" bir ülkedir: muazzam bir yün üretimi ve güçlü bir kumaş endüstrisi (ikinci birincisini yavaş yavaş yutacak kadar gelişmektedir). Geniş ölçekte kırsal olan bu endüstri, İngiltere'nin güneybatısında sağlam *broad cloth* ile West Riding'de, tüylü ve ince yünlüler olan *herşey*leri üretmektedir. Bu İngiltere, başkentinin 75.000'1ik nüfusuyla, İki Gül Savaşından çıkarken güçlenmiş krallığıyla, sağlam tezgâh ve loncalarıyla, faal fuarlarıyla geleneksel bir ekonomiye sahip bir ülke olarak kalmaktadır, fakat ileride bir canavar haline gelecektir. Ama ticari hayat zenaat hayatından sıyrılmaya başlamıştır; ayrılma kabaca, Rönesans öncesi İtalyan kentlerinde farkedilenin benzeridir.

İlk büyük İngiliz şirketleri, tabii ki dış mübadeleler çerçevesi içinde oluşmaktadırlar. Gözleyebildiğimiz en büyüklerinden iki tanesi -yün

ihracatçısı tüccarlar, *The Merchants of the Staple,* söz konusu olan etap Calais'ye kadar olanıdır ve *Merchants Adventurers,* yünlü kumaş tüccarları- örgütlenmeleri açısından henüz geridirler. *Staplers* İngiliz yününü temsil etmektedirler, ama yün bir süre sonra ihraç edilmeyecektir. O halde bunları karanlıkta bırakalım. *Merchant Adventurers,* kaypak bir kelime olan *adventıırer'ı* kendi çıkarlarına olmak üzere seferber etmektedirler (bu kelime fiili olarak, dış ticarete katılan tüm girişimci tüccarları ifade etmektedir) ve bunlar ham kumaşları Alçak Ülkeler'e ihraç etmektedirler (bu bölgeyle bir dizi antlaşma yapılmıştır; örneğin 1493-1494 ve 1505 tarihli olanları gibi). Londralı *mercers* ve *grocers* yavaş yavaş *adventurers* kitlesi içinde birinci sıraya geçmişlerdir. Tweene'in kuzeyindeki tüccarların rakip grubunu oluşturan taşralıları dışlamaya uğraşmaktadırlar. Bu Londralı tüccarlar 1475'ten itibaren anlaşma halinde hareket etmekte, aynı teknelere yük vermekte, gümrük ödemeleri ve ayrıcalıklı elde etmek için örgütlenmektedirler, ama *mercers* kısa bir süre sonra grubun açık diktatörleri haline geleceklerdir. 1497'de krallık, Londra'yı merkez alan kumpanyanın, başkent dışındaki tüccarları da kabul etmesi için müdahale edecektir. Ama bunlar, ancak ast bir konumda olmak üzere kabul edileceklerdir.

Merchant adventureres örgütlenmesindeki ilk çarpıcı çizgi, gerçek merkezin İngiltere dışında, uzun süre Anvers'de ve fuarlarının onların müşterileri olmaları için aralarında kavga ettikleri Burg-po-Zoom'da yer almasıdır. Alçak Ülkeler'de olmak, kumpanya için iki kent arasında oynayabilmek ve ayrıcalıklarını daha iyi muhafaza edebilmek olanağıdır. Esas ticari işlemler -yünlü kumaş satışı, baharat alımı ve para dönüşleri- özellikle bu kıta pazarlarında yapılmaktadır. Dünyanın en canlı ekonomisine ancak burada katılmak mümkündür. Yolculuktan ve hareketli pazarlardan hoşlanmayan daha yaşlı tüccarlar, Londra'da hüküm sürmektedirler. Gençler ise Anvers'dedirler. 1542'de Londra'da oturanlar, *Privy* Council'da "Anvers'deki gençler"in, Londra'daki efendilerini hiçbir şekilde dinlemediklerinden yakınmaktadırlar.

Ama bizi burada ilgilendiren, *Merchant Adventurers Company'nin* bir "lonca" olarak kalmasıdır. Tüccarların üzerinde ağırlık yapan disiplin, bir loncanın, bir kentin dar mekanında, üyeleri üzerinde uyguladığının aynıdır. Devletin onayladığı kumpanya tüzükleri -örneğin 1608 tarihli krallık

yasaması gibi bunu lezzetli bir şekilde belli etmektedir. Kumpanya üyeleri birbirlerinin “erkek kardeşleri", karıları da “kızkardeşler’dir. Erkek kardeşler dinsel ayinlere, cenazelere hep birlikte gitmek zorundadırlar. Kötü davranışlarda bulunmak, kaba konuşmak, sarhoş olmak, kendini beceriksizce başkalarına göstermek -örneğin postayı dükkânda beklemek yerine, aceleyle ona koşmak veya mallarını sırtlarında kendileri taşımak-, tartışmak, aşırılıklar ve düello onlara yasaklanmıştır. Kumpanya ahlaki bir bütün, tüzel bir kişiliktir. Kendi yönetimi vardır (yönetici, temsilciler, yargıçlar, kâtipler). Ticari bir tekele ve sürekli intikal ayrıcalığına (kendi yerine geçme hakkı) sahiptir. Bütün bu özellikler (herhalde Josiah Child’ın geç tarihli kelime haznesine göre) *regıılated company,* tüzüklü kumpanya terimiyle ifade edilmektedir; yani *mutatis mutandis*, Kuzey ülkelerinin tanık oldukları *gıııld* ve h*ansa*lara benzeyen bir şey.

Demek ki yeni bir şey, özgün bir yaratı söz konusu değildir. Kökenleri hiç kuşkusuz XV. yüzyıl öncesine kadar geri giden *Merchant Adventurers,* oluşmak için İngiliz krallığının keyfini beklememiştir. Michael Postan’ın233 varsaydığı gibi, kumpanyanın ortaya çıkışı, herhalde yünlü kumaş satışının gerilemesinin ve buna bağlı olarak, duruma karşı koyabilmek için sıkı bir şekilde birleşme zorunluluğunun ortaya çıkmasının sonucu olmalıdır. Ama hisse senetlerine bölünmüş bir şirket söz konusu değildir. Kumpanya üyelerinin (bunlar girişlerinde bir ödentide bulunmaktadırlar, ama üyelik miras yoluyla veya bir kumpanya üyesinin yanında çıraklıktan sonra da elde edilebilmektedir) herbiri kâr ve kazanç kendine ait olmak üzere ticaret yapmaktadır. Sonuç olarak, İngiliz ekonomisinin evriminin hazırladıgı -ham yünden, işlenmiş yüne geçiş- bir işleve nüfuz eden, eski bir oluşumdur ve rolünü bireysel faaliyetlerin etkin toplamı olarak, harika bir şekilde oynamaktadır. Bu bireysel faaliyetler aralarında uyum sağlamış olmakla birlikte, birbirlerine kanşmamışlardır. Onun için, ortak bir sermayesi olan birleşik ve geniş bir kumpanyaya, bir *Joint stock compcıny*'ye geçiş kolay olacaktır. Oysa, aslında gerileme halinde olan *Merchant Adventurcrs,* eski örgütlerini 1809’a kadar, Napoleon’un Hamburg’a egemen olarak (kumpanya 1611’den beri buraya sıkı bir şekilde yerleşmiştir) kaderini tamamladığı tarihe kadar sürdüreceklerdir.

Merchant adventurers hakkındaki bu ayrıntılar, okuyucunun bir *regulated company*’nin ne olduğunu hayal etmesi için yeterlidirler. Nitekim, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başının ani atılımıyla İngiltere’de çoğalan ilk hisse senetli kumpanyalar, hemen çoğunluğa geçememişlerdir, buna zaman gerekmektedir. Bunlar aynı işi yapan ve başka bir cinsten olan şirketlerin arasına karışmaktadırlar; hatta bazen onlardan üstünmüşe benzemektedirler, çünkü 1555’te kurulan *Moscovy* kumpanyası veya 158l’de kurulan *Levant* kumpanyası gibi hisseli kumpanyalar, daha sonra, ilki 1622’de, sonra 1669’da, ikincisi 1605’te ve Afrika kumpanyası l750’de olmak üzere, tüzüklü kumpanyalar haline dönüştürülmüşlerdir. 1599’da kurulan, 1600’da ayrıcalıklı hale getirilen İngiliz Doğu Hindler kumpanyası bile, 1698-1708 arasında ilginç bir bunalım yaşayarak, gene kısmen tüzüklü kumpanya haline getirilmiştir.

Zaten Hollanda kumpanyasınınkine nazaran çok düşük bir sermaye ile oluşturulmuş olan İngiliz Doğu Hindler kumpanyasının varlığının ilk yüzyılı esnasında, gerçek bir hisseli kumpanya haline gelmesi için çok şey gerekmektedir. Sermayesi bir yolculuk için oluşturulmuştur ve dönüşte her tüccar koyduğu parayı ve kârını alacaktır. Her hissedar, uzun süre payını geri alma hakkına sahip olmuştur. İşler yavaş yavaş değişmiştir. 1612’den itibaren artık, yapılacak yolculuk için değil de, tasarlanan bir dizi yolculuk için yapılır olmuştur. Nihayet 1658’den itibaren, sermaye payları alınamaz hale gelmiştir. Ve 1688’e doğru hisseler Londra borsasında, tıpkı Hollanda kumpanyasınınkilerin Amsterdam borsasında oldukları gibi, alım- satıma konu hale gelmişlerdir. Böylece Hollanda hisseli kumpanyalar modeline yavaş yavaş katılınmıştır. Bu iş için yaklaşık bir yüzyıl gerekmiştir.

Kumpanyalar ve Konjonktürler

Kuzeybatı Avrupa kumpanyalarının bütünsel başarısı, aynı zamanda bir konjonktür ve kronoloji sorunudur. Amsterdam’ın talihinin başlangıcı, 1580-1585 yılları civarındadır. Anvers’in 1585'te Alexandre Farnese tarafından geri alınması, Escaut kentinin kaderini mühürlemiştir. Ticari hayatının tahribi, rakip kentin, tam olmasa bile, zafer kazanmasını sağlamıştır. Öte yandan, 1585’te Oost Indische’nin (1602’deki) kuruluşuna yaklaşık yirmi yıl vardır. Demek ki bu kumpanya Amsterdam’ın talihinin

parlamasından sonradır. Ama başarısı adeta hemen olmuştur. Ondan biraz daha önce kurulan İngiliz kumpanyasının talihi de öyle olmuştur.

Fransızların kumpanya kurma konusunda başarısızlığa uğramaları 16641682 arasındadır: 1664'te kurulan Doğu Hindler kumpanyası “erkenden mali sorunlarla boğuşur hale gelmiş" ve ayrıcalığı 1682’de geri alınmıştır; 1670’te kurulan bir Doğu Akdeniz kumpanyası 1672’den itibaren gerilemektedir; 1669 Temmuzunda kurulan Kuzey kumpanyası “bir fiyasko" olmuştur; 1664’te oluşturulan Batı Hindler kumpanyası 1674'te ilga edilmiştir. Demek ki Doğu Hindler kumpanyasının yarı başarısının tam telâfi edemediği bir başarısızlıklar dizisi. Bu başarısızlıkların karşısında, İngiliz ve Hollandalı başarıları söz konusudur. Böylesine bir zıtlık açıklama gerektirmektedir. Fransız girişimleri için, Fransız tüccarların krallık yönetiminden çekindiklerini, bunların araçlarının nisbi zayıflığını ve bir Fransız kapitalizmi her ne olmuş ise, onun henüz olgunlaşmadığını söylemek gerekir. Ama aynı zamanda ve kesinlikle, daha önceden örgütlenmiş ağların içine sokulma güçlüğü de: iyi yerler kapılmıştır ve buralarda herkes boğaz boğaza kavga etmektedir. Jean Meuvret, “bunların üstüne, bir de... yüzyılın ilk yarısında kurulan yabancı kumpanyalar, göz kamaştırıcı kârlar sağlamışlardır ve konjonktür değişimiyle bu daha bu miktarlara ulaşılamayacaktır”. Fransızlar zamanlarını kötü seçmişlerdir. Colbert çok geç gelmiştir. Öylesine ki, önceli olmayan yarım yüzyıllık bir atılım, Kuzeye ve özellikle de Alçak Ülkeler'e, onları muhtemel rekabetlere ve hatta asık suratlı konjonktürlerin frenlerine karşı direnecek hale getiren bir avans sağlamıştır.

Gerçekten de, aynı konjonktür yerine göre, farklı sonuçlara yol açmaktadır. Örneğin yüzyıl dönerken (1680-1720), Avrupa'nın tümü için güç olmuş, ama İngiltere’de genel bir gelişme izlenimi veren alt-üst oluşlar ve bunalımlarla vurgulu hale gelmiştir. Acaba bunun nedeni, gerileme veya duraklama dönemlerinde, sığınakta olan veya diğerlerinden daha az zarar gören ekonomilerin olması mıdır? Her halükârda, 1688 devriminden sonra, İngiltere'de her şey faal hale gelmektedir: “Hollanda tarzı"nda güçlü bir kamusal kredi yerleşik hale gelmekte; 1694'te bir cüret sonucu kurulan ve başarıya ulaşan İngiltere Bankası devlet fonları piyasasına istikrar kazandırmakta ve iş hayatına ek bir atılım sağlamaktadır. Bütün bunlar fazlasıyla iyi gitmektedir: kambiyo senedi, çek iç piyasada artan bir yere

sahip olmaktadırlar. Dış ticaret büyümekte ve çeşitlenmektedir: Gregory King ve Davenant'a göre bu, en hızlı gelişen sektördür. *Joint stock companies*'de yatırım sıkışıklıkları meydana gelmektedir: 1688'de (İskoçya dahil) 24 tane olan bu kumpanyalara ek olarak, 1692- 1695'te 150 tane hisseli şirket kurulmuştur ki, zaten bunların hepsi de yaşayamayaçaktır. 1696 bunalımı esnasında paraların yeniden eritilmesi müthiş bir uyan darbesi olmuş ve yalnızca hastalıklı işleri etkilemekle kalmamıştır. Buna bağlı olarak, faaliyette olan simsarlar, *stock jobbers* sayısını yüze indiren *Act*, girişimcilerin sahip oldukları kolaylıklara dur demiştir. Yatırım *boom'u* en azından, *Sea Bubble* rezaleti yılı olan l720'ye kadar bir daha ortaya çıkmayacaktır. Demek ki çırpıntılı, III. William ve kraliçe Anne yönetimlerinin büyük para sızdırmalarına rağmen, verimli koskoca bir dönem.

Bu iklimde kumpanyalar ayrıcalıklarını özel girişime karşı korumakta güçlük çekmişlerdir. Rusya ve Doğu Akdeniz kumpanyalarının ayrıcalıkları kaldırılmıştır. *East India Company* de, tam sermayesi önemli ölçüde arttığı bir sırada batacak mıdır? Yeni serbestliklerle birlikte, yeni bir kumpanya kurulmuş ve eskisiyle yenisi arasındaki borsa mücadelesi, 1708'e kadar bir gerilim edasına bürünmüştür.

Bu yıllar esnasında yerleşen saldırgan kapitalizmi karalamaya kalkışmadan, ilginç bir olayı zikredelim. Ağustos 1698'de, eski kumpanya tüccarları, Hindistan'daki bazı kuruluşları ya yeni kumpanyanın tüccarlarına, ya da (buna inanılır mı?) Fransız Doğu Hindler kumpanyasına bırakmayı kararlaştırmışlardır. Pontchartain 6 Ağustos 1698'de Tallard'a şöyle yazmaktadır: "*Fransa Hindler kumpanyasının müdürleri, eski İngiliz kumpanyası yöneticilerinin Caromandel kıyısındaki Masulipatam'da yer alan kuruluşlarını satmak istediklerini ve onlarla pazarlık yapılabileceğini düşünmektedirler. Majestelerinin niyeti, fazla gürültü çıkartmadan bu kararın doğru olup olmadığını öğrenmeye çalışmamızdır; eğer doğruysa bunu istediklerine verme gücüne sahip olup olmadıklarını öğrenin*". İtalikler mektupta şifrelidir. Tallard gene Utrecht'ten, bakana 21 Ağustosta şöyle cevap vermektedir: "*İngiltere'nin eski Hindler kumpanyası müdürlerinin burada sahip oldukları kuruluşları vermek istedikleri ve yenisinin müdürlerinin de bunları ucuza kapatmak* için, bunları hiç istemedikleri ve onlardan vazgeçebileceklerini söyledikleri kesindir, *ama,*

Londralı zengin tüccarlar olan ve kaybedecek çok şeyleri bulunan *bu birincilerin,* yabancılarla iş yapmaya cüret edebileceklerinden *kuşku duyuyorum".* Bundan oy yıl sonra, iki İngiliz kumpanyasının kaynaşmasıyla, her şey düzene girmiştir.

Bütün bunlar, inatçı tekellerin onlara Uzak Doğu ticaretini yasaklaması karşısında, Fransa Hindler Kumpanyalarına sermaye sağlayarak, onları Danimarka, İsveç ve Toskana'da şevke getiren şu Hollandalıların tavrına benzemektedir. Ve bu aynı zamanda, XVIII. yüzyılın sonuyla, XIX. yüzyılın başında, İngiliz Hindistan'ında egemen olan iklimi açıklamaktadır: İngiliz tüccarların bu ülkede, *East India*'nın ayrıcalıklarına (bu ayrıcalıklar ancak 1865'te kaldırılacaklardır) karşı kaydettikleri ilerleme, yalnızca kumyanyanın yerel acentelerinin suç ortaklığına değil, aynı zamanda her ulustan olan ve özellikle Çin ile Filipinler-Endonezya adaları yönünde olmak üzere, kaçak ticarete ve Avrupa'ya gizlice para kaçırma gibi verimli trafiklere faal bir şekilde karışan Avrupalı tüccarların da suç ortaklığına yaslanmaktadır.

Kumpanyalar ve Ticari Serbesti

Peter Laskett, "bizim anladığımız anlamda 'iş dünyası'na sonunda biçimini verecek olan kuramların, daha o sıralarda modelini oluşturan" İngiliz Doğu Hindler kumpanyası ve İngiltere Bankası'nın "XVIII. yüzyılın başından önce" İngiltere'nin "ticari ve endüstriyel faaliyet bütününün üzerinde, yalnızca küçük bir etkiye" sahip olduklarına inandırmak istemektedir. Charles Boxer, kendini destekleyecek hiçbir kesinleme getirmemesine rağmen daha da katıdır. Ona göre, büyük kumpanyalar işin esası değildir. W. H. Scott daha kesindir; 1703'te (aşikâr bir yükselmeden sonra) hisseli senetler tarafından biraraya getirilmiş olan sermaye kitlesini 8 milyon sterling lira olarak tahmin etmektedir, oysa daha 1688'de, King'e göre ulusal gelir 15 milyona ve ulusal malvarlığı 600 milyona çıkmış durumdadır.

Ama bu akıl yürütmeyi ve hep aynı olan şarkıyı biliyoruz: zirvedeki bir faaliyetin hacminin, ekonomik bütünün koskoca hacmiyle kıyaslandığı her seferinde, birinci kitlenin istisnaymış gibi görünmesi. Önemli olgular, sonuçları olanlarıdır ve bu sonuçlar ekonominin modernliği, "iş dünyası"nın gelecekteki modeli, hızlı sermaye birikimi ve sömürgeciliğin şafağı olduğunda; bu konu üzerinde iki kere düşünmek gerekir. Zaten kumpanya

tekellerine yönelik itiraz kasırgaları, ortadaki ödülün buna değdiğini göstermekte değil midir?

Tüccarlar dünyası 1700'ler öncesinde de tekellere sövüp saymaya ara vermeyecektir. Yakınmalar, öfkeler, umutlar, uzlaşmalar daha önceden ortaya çıkmışlardır. Ama eğer tanıklıklar fazla zorlanmazsa, XVII. yüzyılda fazla gürültüye yol açmadan tahammül edilen şu veya bu kumpanyanın tekelinin, izleyen yüzyılda çekilmez bir rezalet olarak hissedildiği anlaşılmaktadır. Nanteslı ticaret meclisi üyesi Descazeux, bunu raporlarından birinde, sözü uzatmadan söylemektedir (1701); “alanında tek başına olan kumpanyaların ayrıcalıkları, ticaret için zararlıdır”, çünkü bugün “halktaki kapasite ve rekabet gücü, kumpanyaların kurulmasıyla gevşekliğe ve yetersizliğe dönüşmüştür”. Şimdilerde tüccarlar Doğu Hindlere, Çin'e, Gine'ye (zenci köle ticareti için), Senegal’e (altın tozu, deri, fildişi, sakız için) kendiliklerinden gidebilmektedirler. Rouen piyasasını temsil eden Nicolas Mesnager'ye gelince, o da 3 Haziran 1704'te şöyle yazmaktadır. “... Ticaret alanında, tek başına olan tüm kumpanyaların, bu alanı yaymaktan çok daraltmaya yatkın oldukları, ilke olarak tartışılmaz niteliktedir ve devlet açısından, ticaretin kısıtlı bir insan topluluğunun elinde olmak yerine, tüm uyruklarına ait olması daha avantajlıdır”. 1699 tarihli resmi bir rakama göre, kumpanya yandaşları bile “özel kişilerin elinden, bu nedenden ötürü ticaret özgürlüğünün alınmaması ve devlette tekelci ayrıcalıkların olmaması gerektiğini” düşünmektedirler. İngiltere'de “*Interlopers* veya maceracılar, İngiliz kumpanyalarının yapabildikleri heryerde ticaret yapmaktadırlar”. Nitekim Kumpanya, Hind’den Hind'e ticareti 1661’de özel kişilere bırakmıştır. Ve tüccarların devrimi olan 1688 devriminden sonra, kamuoyu o kadar yükselmiştir ki, *East India*’nın ayrıcalığı askıya alınmış ve Hindler ticaretinde serbesti ilân edilmiştir. Ama her şey 1698 veya daha iyisi 1708'de düzene girecek, “alanında tek olmak” yeniden kural olacaktır.

Fransa da benzeri dalgalanmalara tanık olmuştur. Colbert 20 Aralık 1682'de Hindler ticaretinin serbest olduğunu ilân etmiştir, kumpanya artık yalnızca taşımacılık ve mal depolan ayrıcalıklarını korumaktadır. Zaten kumpanya 1712'de, para karşılığında olmak üzere, ayrıcalığını bir Saint-Malo kumpanyasına kendiliğinden devretmiştir. Artık Hindler kumpanyası var mıdır? Anisson 20 Mayıs 1713’te Londra’dan “Fransız Doğu Hindler

kumpanyamızın harap hali kralın sancağına ve ulusa utanç veriyor" diye yazmaktadır. Ama kurumlar can çekişseler de, uzun süre hayatta kalmaktadırlar. Kumpanya law sisteminin kıpırtılı yıllarını bal gibi yaşamış, 1722-1723'te mal cinsinden olan, ama yeteri kadar nakit içermeyen bir sermayeyle yeniden oluşturulmuştur. Mücadeleler ve kârlar 1760'lara kadar sürmüştür. 1769'da "ekonomistlerin yönettiği muhteşem bir kampanya tekeline son vermiş ve Fransa ticaretine Hindler ve Çin'in serbest yollarını açmış ve Fransız ticareti bu işten yarar sağlamıştır. Calonne, veya daha doğrusu, onun çevresinde dolanan küçük grup, aslında İngiliz kumpanyasının gölgesinde yer alan Hindler kumpanyasını yeniden yüzdürmüştür. Bu kumpanya, bazı rezalete varan spekülasyonlardan sonra, Devrim tarafından 1790'da ilga edilecektir.

GENE ÜÇ BÖLÜMLÜLÜK

Demek ki kapitalizmi bir yandan ekonominin çeşitli sektörlerine göre ve diğer yandan da, zirvesini işgâl ettiği ticari hiyerarşiye göre konumlandırmak gerekmektedir. İşte bu da bizi, bu eserin daha ilk sahifelerinden itibaren önerdiği şifreye ulaştırmaktadır: temelde çoklu, kendine yeterli, sıradan bir “maddi hayat"; onun üstünde daha iyi resmolmuş ve açıklamalarımızda piyasa rekabeti ekonomisiyle karıştırılmaya yönelmiş olan bir ekonomik hayat; nihayet en üst katta, kapitalist eylem. Eğer bu çalışma amaçlı bölünme, sahada ilk bakışta görünür nitelikte hatlar tarafından açıkça belirlenseydi, her şey net olurdu. Tabii ki gerçek bu basitliğe sahip değildir.

Özellikle, kapitalizm ile ekonomi arasındaki, bize göre belirleyici olan zıtlığı, hangi kat ele gelir hale getirecektir. Kelimeyi kullanmak istediğimiz anlam içinde ekonomi, herkesin, ortak deneyden ötürü bilgilenmiş olarak, mübadele süreçlerinin nasıl cereyan edeceklerini önceden bilebileceği *saydamlık* ve *düzenlilik* alanıdır. Bu, gündelik hayat için gerekli alımları ve satışlarıyla; para karşılığında mal veya mal karşılığında para olarak yapılan ve hemen kapatılan muameleleriyle, kent pazarında her zaman böyledir. Bu aynı zamanda, dükkânların ve perakendecilerin de konumudur. Bu gene aynı zamanda, geniş çaplı olsalar bile, kökenleri, koşulları, yolları, varış noktaları bilinen tüm *düzenli* trafiklerin durumudur: Sicilya buğdayı, veya Doğu Akdeniz adalarının şarap ve kuru üzümleri, veya tuz (eğer devlet karışmıyorsa), veya Apulia çavdarı, veya Baltık denizinin çavdar, odun, katranı vb. Sonuç olarak, genelde eski ve herkesin nereden geçtiğini, takvimini, düzey farklılaşmalarını bildiği, yani düzenli olarak rekabete açık olan, sayılamayacak kadar çok güzergâh. Eğer bu mal, şu veya bu nedenden ötürü, spekülatörterin gözünde önem kazanırsa, her şeyin karmaşıklığı da doğrudur. Mal artık bir depoda stoklanacak, sonra da uzaklarda, genel olarak büyük miktarlarda olmak üzere, yeniden dağıtıma tabi tutulacaktır. Örneğin, Baltık tahılları pazar ekonomisinin düzenli ticareti içinde yer almaktadırlar. Danzig’teki alım rayici, kendi eğrisi içinde, Amsterdam’daki satış fiyatını düzenli olarak izlemektedir. Ama buğday bir kez kent depalarma konulduktan sonra, düzey değiştirmektedir. Artık, yalnızca büyük tüccarların söz sahibi oldukları ve onu çok çeşitli yerlere, kıtlığın fiyatını, alış fiyatıyla hiçbir ilgisi olmayan bir şekilde yükselttiği, bunun

yanı sıra, aranılan mallarla mübadele edileceği yerlere gönderecekleri, ayrıcalıklı oyunlar alanına girmiş olmaktadırlar. Ulusal düzeyde, özellikle buğday gibi bir mal için, küçük spekülasyon olanakları, bir mikrokapitalizm olasılığının bulunduğu doğrudur, ama bunlar ekonominin bütünü içinde boğulmaktadırlar. Büyük kapitalist oyunlar alışılmamışın, tasnif dışının veya aylarca, hatta yıllarca mesafede olan uzak bağlantının alanında yer almaktadırlar.

Bu koşullarda, bir yana pazar ekonomisini -bu kelimeyi son kez kullanmak üzere, saydamlık- ve diğer yana kapitalizmi, spekülasyonu yerleştirebilir miyiz? Acaba yalnızca bir kelime sorunu mu söz konusudur? Yoksa, aktörlerinin de nisbeten bilinçli oldukları, somut bir sınırın mı üstündeyiz? Saksonya elektörü Luther'e, 300 *gulden* getiren dört tane maden hisse senedini *(kw:en)* ödül olarak vermek istediğinde, o da şöyle karşılık vermiştir: "*Ich will kein kuks haben! Es ist spielgeld und will nicht wuddelndasselbig geld"*, hisse senedi istemem! Bu spekülatif paradır ve ben bu paraya başarı kazandırmak istemem. Anlamlı, hatta fazlasıyla anlamlı bir söz, çünkü Luther'in babası ve erkek kardeşi, Mansfeld bakır madenlerinde küçük girişimciler olmuşlardır, yani kapitalist oyun hattının kötü yanında yer almışlardır. Aslında Arns- terdam hayatının sakin gözlemcisi olan J. P. Ricard da, çok biçimli spekülasyon konusunda aynı tereddütü göstermektedir: "Ticaret zihniyeti Amsterdam'da o kadar fazla hüküm sürmektedir ki, orada herhangi bir şekilde pazarlık yapmak gerekmektedir' demektedir. Kesinlikle başka bir dünya söz konusudur. Hamburg ticaret tarihine ilişkin bir kitap yazmış olan johan Giorg Büsch'e göre, Amsterdam ve diğer büyük piyasalardaki borsa karmaşıklıklar "aklı başında bir insanın değil de, kumar tutkunu birinin işidir". Çizgi bir kere daha çizilmiştir. İşte Emile Zola'nın (1891) bu sınırın öteki tarafına yerleşerek, yeni bir bankacılık şirketini devreye sokmakta olan bir iş adamına çektirdiği söylev: "emeğin meşru ve vasat ücretiyle, gündelik muamelelerin akli dengesi, varoluş kadar aşırı yavanlıkta bir çöldür, tüm güçlerin uyudukları ve kokuştukları bir bataklıktır... Ama spekülasyon, bizzat hayatın tuzağı, mücadele etmeye ve yaşamaya zorlayan ebedi arzudur... Spekülasyon olmasaydı, iş yapılamazdı".

İki ekonomik dünya ve iki yaşama ve çalışma biçimi arasındaki fark 'burada yapmacıksız bir şekilde ifade edilmiştir. Edebiyat mı? Kuşkusuz evet. Ama

başrahip Galiani (1728-1787), bundan bir yüzyıl kadar önce, başka bir dille, aynı ekonomik ve onun kadar da insani kırılmayı işaret etmektedir. *Buğday ticareti üzerine diyaloglar* (1770) adlı eserinde, buğday ticaretinin bir ülkenin zenginliğini meydana getiremeyeceği konusundaki düşüncesini, fizyokratlara karşı skandala yol açacak bir şekilde ileri sürmektedir. İşte bunun gösterimi: buğday “yalnızca ağırlığına ve işgâl ettiği yere oranla en az değere sahip olan, yani taşınması maliyetli olan ürün olarak kalmamakta; böcekler ve fareler tarafından mahvedilerek, yok edilebilir bir ürün olarak kalmamakta; “dünyaya yazın ortasında gelmekle birlikte" ticarete “bunun tamamen tersi mevsimde sunulmak" zorunda olmakla, yani deniz yükselmişken ve karayollarının kıştan ötürü kullanmak olanaksızlaşmışken sunulmak zorunda olmakla kalmamakta; aynı zamanda, hepsinden daha vahim olarak, “buğday heryerden gelmektedir. Hiçbir krallık ondan mahrum değildir". Hiçbir krallık onun ayrıcalığına sahip değildir. Buğdayı, sıcak iklim ürünleri olan şarap ve zeytinyağla kıyaslayınız. “Bunların ticareti güvenli, sürekli, düzenlidir. Provence zeytinyağlarını Norrnandiya’ya her zaman satacaktır... Her yıl bir taraf talepte bulunacak, öteki taraf da sürüm yapacaktır; bu değişemez... Toprağın ürünleri açısından, Fransa’nın gerçek hazineleri şarap ve zeytinyağdır. Bütün Kuzeyin bunlara ihtiyacı vardır ve Kuzeyin tamamında bunlar yetişmemektedir. Böylece ticaret ortaya çıkmakta, yolunu kazmakta, *bir spekülasyon olmaktan çıkarak,* rutin hale gelmektedir". Buğday söz konusu olduğunda, hiçbir düzenlilik beklememek gerekir; talebin nerede ortaya çıkacağı, ne bunu kimin karşılayacağı, ne de ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, buraya çok geç ulaşılıp ulaşılmayacağı asla bilinemez. Rizikolar büyüktür. İşte bu nedenden ötürü “olanakları itibariyle zayıf olan küçük tüccarlar" zeytinyağ veya şarap ticareti yaparak kâr elde edebilirler; “hatta bu işler küçük çaplı yapıldıklarında, daha da kârlıdırlar. Ekonomi, dürüstlük onları başarıya ulaştırmaktadır. Ama (toptan) buğday ticareti için, ticaret aleminin en güçlü ellerini ve en uzun kollarını aramak gerekir". Yalnızca bu güçlüler haberlidirler; yalnızca onlar risk alabilirler ve “riskin varlığı kalabalığı ayıkladığı için", işte bunlar da “riske oranlı kârlar" elde eden “tekelciler" haline gelmektedirler. “Buğday *dış* ticaretinin" konumu böyledir. İç düzlemde, örneğin Fransa’nın çeşitli eyaletleri arasında, hasat düzensizlikleri de belli bir spekülasyona olanak vermektedirler, ama karlar aynı değildir. "Bu iş, kendi hesaplarına ve kendileri tarafından küçük çapta

yapan arabacılara, değirmencilere ve fırıncılara bırakılmaktadır. Böylece... buğday dış ticareti çok geniş ve fazlasıyla riskli ve zor olduğundan... doğası gereği tekel doğurmakta; buna karşılık yakın mesafeler arasında yapılan iç ticaret, bunun tersine, çok küçük olmaktadır". Fazla miktarda el değiştirmekte ve herbirine vasat bir kâr bırakmaktadır.

Böylece, Avrupa'nın heryerinde hazır ve nazır olan buğday ile, dikkatimizi çeken şemaya göre, ve hataya düşme olasılığı olmaksızın ayrılmaktadır: buğday öztüketimdir ve maddi hayatın zemin katında yer almaktadır; kısa mesafede düzenli ticaret olup, bildik ambarlardan, onların üzerinde bir "konum üstünlüğü"ne sahip olan yakınlardaki kente gitmektedir; eyaletten eyalete, bazen spekülatif olan düzensiz ticarettir; nihayet, uzun mesafeler üzerinde, kıtlıkların sivri ve tekrarlanan bunalımları esnasında, fazlasıyla büyük ticaretin canlı spekülasyon konusudur. Ve ticari toplumun içinde kat değiştirildiği her seferinde; işe müdahale edenler başka aktörler, başka ekonomik ajanlar olmaktadır.

BÖLÜM 5: TOPLUM YA DA “BÜTÜNLERİN BÜTÜNÜ”

Tartışmaya toplumsalın boyutlarını dahil etmek, önceki bölümlerde ortaya konulan ve az çok çözülen sorunları yeniden ele almak demektir. Ve aynı zamanda, toplumun tek başına kapsadığı zorlukları ve karanlıkları onlara eklemek demektir.

Toplum, dağınık, heryerde hazır ve nazır ve bazen de soluduğumuz hava gibi hissetmediğimiz gerçeğiyle bizi kapsamakta, bize nüfuz etmekte, tüm hayatımızı yönlendirmektedir. Genç Marx, “bende düşünen toplumdur” diye yazmaktaydı. Öyleyse tarihçi, geriye doğru bakarken karşısında yalnızca, sorumluluklarını keyfine göre tartabileceği bireyler olduğunu sandığında, çoğu zaman kendini görüntülere kaptırmakta değil midir? Gerçekte ödevi yalnızca, kötüye kullanılan bir formül olan “insan”ı bulmak olmayıp, herbiri diğerlerine karşı yüklenimler üstlenmiş olan, çeşitli büyüklüklerdeki grupları teşhis etmektir. Lucien Febvre filozofların sosyoloji kelimesini yaratarak, gönlüne göre bir tarihe uygun düşecek tek başlığı gizlemelerinden üzüntü duymaktaydı. Kuşkusuz, sosyolojinin Emile Durkheim'le (1896) birlikte, toplumsal bilimlerin bütünü için ortaya çıkışı, bir cins Copernicus veya Galilei devrimi, bir paradigma değişikliği olmuştur ve bunun sonuçları bugün bile kendilerini duyurmaktadırlar. Henri Berr o sıralar bu durumu, pozitivizmin yıllarca ağır basmasından sonra, “genel fikirler"e bir geri dönüş olarak selamlamıştır: “tarihe yeniden felsefe sokulmaktadır". Bugün biz tarihçiler onun daha çok, genel fikirlere fazlasıyla düşkün olduğunu ve tarihsel yönün onda eksik olduğunu teşhis etmekteyiz. Tarihsel bir ekonomi varsa da, henüz tarihsel bir sosyoloji yoktur. Ve bu güçsüzlüğün nedenleri fazlasıyla aşikârdır.

Her şeyden önce, belli bir tarzda bir *bilim olan* iktisadın tersine, sosyoloji nesnesini iyi tanımlayamamaktadır. Toplum nedir? Hatta tarihçiyi tam anlamıyla tatmin etmek üzere yapılmamış tanımlar getiren Georges Gurvitch’in ölümünden (1965) beri bu soru sorulmamaktadır bile. Onun “bütünsel toplum”u, toplumsal’ın bir cins zarfı gibi ortaya çıkmaktadır; ama bu zarf cam bir kapak kadar ince, saydam ve narin olmaktadır. Somuta sıkı sıkıya bağımlı olan tarihçi için, bütünsel toplum, birbirlerine bağlı olan

veya olmayan canlı gerçeklerin toplamından başka bir şey olamaz. Toplum bir içeren değildir, içerenler ve içerilenlerden meydana gelmektedir.

Daha iyisi olmadığı için, toplumdan *bütünlerin bütünü* olarak, biz tarihçilerin çeşitli araştırma kollarımızda yanaştığımız tüm olguların toplamı olarak sözetme alışkanlığını edindim. Bu, matematikçilerin bile karşısında dikkatli oldukları, çok rahat bir kavramı onlardan ödünç almaktır. Ve belki de, sıradan bir gerçeği vurgulamak üzere, büyük bir kelime kullanmaktır, çünkü *bütün* ancak toplumsal olabilir. Ama bir tanımın yararı, önceden bir problematik sunması, bir ilk gözlem için kural sunmasıdır. Eğer bu gözlem bu sayede, başlangıcı ve akışı itibariyle kolaylaşırsa, sonra olguların kabul edilebilir bir sınıflandırması olursa; daha sonra da mantıksal bir aşma meydana gelirse, tanım yararlıdır ve kendini meşru kılmaktadır. Öte yandan, *bütünlerin bütünü* terimi, bizzat kendinde gözlenen her toplumsal gerçeğin, daha üst bir bütün içinde konumlandığını; bunun değişkenler demeti olarak, daha da geniş değişken demetlerini davet ettiğini, gerektirdiğini yararlı bir şekilde hatırlatıyor değil midir? Law'un kâtibi Jean-François Melon daha 1734'de: "Toplumun parçaları arasında öylesine sıkı bir bağlantı vardır ki, bunlardan birine gelen darbenin diğerlerine yansımaması mümkün değildir" demekteydi. Bu bugün "toplumsal süreç bölünmez bir bütündür" veya "ancak genel tarih vardır" demekle aynı şeydir, ve tabii yüzlerce formül arasından ancak birkaçını seçtiğimizi de belirtelim.

Tabii ki bu bütünsellik, uygulamada; daha kısıtlı, ama gözleme daha yatkın bütünler halinde bölünmelidir. Bu muazzam kitle başka türlü nasıl elden geçirilebilir ki? J. Schumpeter "araştırmacı, tasnifçi eliyle ekonomik olguları, *yapay bir şekilde* toplumun (üniter) büyük akıntısının içinden çekip almaktadır" demektedir. Bir başka araştırmacı, kendi keyfine göre, ya siyasal, ya da kültürel gerçeği çekip çıkartacaktır... G. M. Trevclyan, fazlasıyla parlak olan *İngiltere'nin Toplumsal Tarihi* adlı kitabında, bu başlık altında "siyasetten kopmuş bir halkın tarihini", sanki bu ayırım mümkünmüş ve en başta gelen toplumsal gerçek olan devlet, kendine refakat eden gerçeklerden ayrılabilirmiş gibi kabul etmektedir. Ama, hepsinin de esas olarak yapay olmasına rağmen, bu cinsten ayırımlara başvurmayan tarihçi, iktisatçı veya sosyolog yoktur. Marx'ın ayrımı kadar (altyapı, üstyapı), yukarıdaki açıklamalarımı dayandırdığım üçbölümlülük

de yapaydır. Yalnızca açıklama usulleri söz konusudur, bunların hepsi de, ancak önemli sorunların etkin bir şekilde kavranılmasına izin vermeleri halinde işe yararlar.

Zaten her toplumsal bilim, kendi alanını sınırlayarak ve bölerek, böyle davranmış değil midir? Bu arada, bunu yapmakla, sistem zihniyeti ile, ama aynı zamanda zorunluktan ötürü, gerçeği parçalamıştır: aramızdan hangimiz, bir bakıma doğumundan itibaren uzmanlaşmamıştır, yeteneği veya eğilimi nedeniyle, bilginin şu veya bu alanına değil de, herhangi belli bir alanına nüfuz etmemiştir? İlke olarak genelleştirici olan, iki insan bilimi sosyoloji ve tarih, çok sayıda uzmanlık alanına bölünmektedirler: çalışma sosyolojisi, ekonomik sosyoloji, siyasal sosyoloji, bilgi sosyolojisi vs.; siyasal tarih, iktisat tarihi, toplumsal tarih, sanat tarihi, düşünce tarihi, bilim tarihi, teknikler tarihi vs.

Demek ki, toplumun meydana getirdiği bu büyük bütünün içinde, bizim yaptığımız gibi, birçok bütünü farketmek, sıradan bir ayırımdır; bu bütünlerin en iyi bilinenleri tabii ki iyi yerde bulunan ekonomik, hiyerarşik olan toplumsal veya toplumsal çerçeve (benim için *bütünlerin bütünü* olan toplum dememek için), siyasal, kültürel olanlardır. Bu bütünlerin herbiri de kendi hesabına altbütünlere ayrılmakta ve bu böyle sürüp gitmektedir. Bu şemada, bütünsel tarih (veya daha doğrusu, bütünselliğe yönelen tarih, yani toptan hale gelmek isteyen, öyle olmaya yönelen, ama hiçbir zaman tamamen öyle olmayan tarih), en azından dört “sistem"in bizzat kendilerini; sonra da bunları ilişkileri, bağımlılıkları, birbirlerine dolanmaları, korelasyon içinde incelemektir. Bu karşılıklı bağımlılık ve ilişkiler çoklu olduklarından ve her gruba özgü değişkenler, *karşılıklı değişkenlere a priori* feda edilemeyecekleri ve bunun tersi de geçerli olduğu için, inceleme bu şekilde olmak zorundadır.

Olanaksız ülkü, her şeyi tek bir düzlemin ve tek bir hareketin üzerinde sunabilmektir. Önerilecek uygulama, bölerken, zihinde bütünleştirici bir bakış açısını muhafaza etmektir: bu zorunlu olarak, açıklama esnasında düzey farklarını gidererek, birliği yeniden yaratmaya yönelerek, toplumun sahte bir basitliğine inanmamayı, şu yaygın formülleri, bunların yansıttıkları bütünsel yargıları önceden düşünmeden -tabakalı, sınıflı toplumlar, ya da tüketim toplumu- kullanmamayı tavsiye edecektir. Demek

ki rahatlık sağlayan eşitliklere inanmamak gerekir: tüccarlar = kapitalistler; veya tüccarlar = burjuvalar; veya aristokratlar = toprak malikleri. Demek ki burjuvazi veya soyluluktan, sanki bu kelimeler iyice sınırlanmış bütünleri hatasız olarak işaret ediyorlarmışçasına; sanki farkedilmesi kolay sınırlar, kategorileri veya sınıfları ayırıyorlarmışçasına sözetmemek ve bu ayırımların “suyun akışkanlığına" sahip olduklarını akılda tutmak gerekir.

Bundan da fazlası, şu veya bu kesimin, bir kerede ebediyete kadar geçerli olmak üzere, bir diğerinin veya hepsinin üzerinde yükselebileceğini hayal etmemek gerekir. Örneğin siyasal tarihin tartışılmaz ve sürekli üstünlüğüne, devletin kutsal önceliğine inanmıyorum. Durumuna göre, devlet her şeyi belirleyebilir veya adeta hiçbir şeyi peşinden sürükleyemez. Paul Adam, yayınlanacak olan bir *Fransa Tarihi’nin* daktilo edilmiş metninde, Akdeniz hakkındaki kitabımdan, II. Felipe’nin siyasal rolünün ezici üstünlüğünün çıktığını ileri sürmektedir. Acaba bu, karmaşık bir tabloya, kendi görüş biçimini tatbik etmesi değil midir? Fiili durumda sektörler, gruplar, bütünler; kendilerini az veya çok sıkı bir şekilde kapsayan, ama hiçbir zaman tamamen özgür bırakmayan bütünsel bir toplumda, hareketli olarak kalmaya devam eden bir hiyerarşi içinde, birbirlerine karşı oynamaya hiçbir zaman ara vermemektedirler.

İşlerin başka yerlerden daha iyi görüldüğü Avrupa'da, dünyaya nazaran ileride olan şu Avrupa’da, hızlı bir gelişme içinde olan ekonomi, XI. veya XII. yüzyıldan itibaren, daha da kesin olarak, XVI. yüzyıldan itibaren, diğer sektörlere oldukça sık bir şekilde üste gelmiş; onları kendilerini ona göre tanımlamaya zorlamıştır ve kendinikanıtlayan bu önceliğin, dar kıtanın erken modernliğinin köklerinden biri olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Ama bu kalkış yüzyıllarından önce, ekonominin esamisinin okunmadığını ve 1622 tarihinde bir risale yazan şu Fransız gibi, hiç kimsenin “her kent, cumhuriyet veya krallık esas olarak buğday, şarap, et ve oduna dayanır" diye yazamadığını düşünmek abestir. Çok sayıda sıçramalı değişime gebe olan ekonominin yükselen gücü karşısında, diğer kesimlerin, toplumun tümünün rollerini oynamadıklarını, (nadiren) hızlandırıcılıklar oluşturduklarını, bundan daha sık olmak üzere, yüzyıllar boyunca tutunan ve etki eden engeller, karşı güçler ve frenler getirmediklerini düşünmek de abestir. Her toplumun içinden akımlar geçer; her toplum engellerle, yolları kapatan inatçı kalıntılarla, süreklilikleri tarihçinin gözünde açıklayıcı olan

uzun süreli yapılarla doludur. Bu *tarihsel* yapılar görünür, farkedilir ve belli bir biçimde de, ölçülebilir niteliktedirler: bunların süresi ölçüdür.

Polemik ve yapıcı olan küçük bir kitapta, başka bir dil konuşan François Fourquet, bu sürtüşmeleri, “arzu" ile iktidar arasındaki bir çatışmaya getirmektedir: bir yanda ihtiyaçlarının değil de, tıpkı elektrik gibi hareket halinde bir kitle olan arzularla yüklü birey, öte yanda iktidarın bastırma aleti bir iktidar -her ne olursa olsun-; bu alet denge ve toplumun verimi adına, düzeni korumaktadır. Marx’la birlikte, ihtiyaçların bir açıklama olduğunu; Fourquet ile birlikte, arzuların hiç de daha az geniş olmayan bir açıklama olduğunu (ama arzuların ihtiyaçları içermemesi mümkün müdür?), iktidar aletinin siyasal ve ondan hiç de geri kalmamak üzere, ekonomik olduğunun da bir açıklama olduğunu düşünüyorum.

Ve ekonomik ilerleme Orta Çağdan XVIII. yüzyıla kadar, işte bu çatışmalı güçlerin bütünü içinde örgütlenirken, gelişmeleri ülkelere göre az veya çok yavaş ve çok farklı olan kapitalizmi de peşinden sürüklemektedir. İzleyen sahifelerde, açıklamanın ön planına, onun rastladığı direnmeler ve engeller konulacaktır.

TOPLUMSAL HİYERARŞİLER

Toplumsal hiyerarşi tekil veya çoğul olarak, toplum kelimesinin *sıradan*, ama esas içeriğini işaret etmek anlamına gelmektedir. Toplum kelimesi, burada sunumumuzun rahat olması için, üst bir mertebeye konulmuştur. Tabakalar veya kategoriler, hatta toplumsal sınıflar yerine, hiyerarşiler demeyi tercih ediyorum. Belli hacimdeki her toplum, kategorilerinin, hatta kastlarının ve sınıflarının olmasına rağmen, bunlar dışsallaştırılmış olsunlar veya olmasınlar, ezeli sınıf savaşlarıyla birlikte bilinçli bir şekilde kavranmamakta ya da kavranamamaktadırlar. Bütün toplumlar. Sınıf savaşının sine *qua non* koşulu olarak, bu savaşların ve zıtlaşmaların açık bilincini içerdiğini ileri süren Georges Gurvitch’le, bir kereliğine aynı fikirde değilim, ona bakılacak olursa, bu bilinç endüstriyel toplumdan önce varolmuş olamaz. Oysa bunun tersine kanıtlar boldur. Ve Alain Touraine şöyle yazarken kuşkusuz haklıdır: “üretimin bir kısmının tüketimden çekilerek biriktirildiği her toplum" bir “sınıf savaşı"nı barındırmaktadır. Bu bütün toplumlar demektir.

Ama tercih eniğimiz *hiyerarşi* kelimesine dönelim. Bu kelime, fazla bir zorluk olmadan, yoğun nüfuslu toplumların bütün tarihine kendiliğinden uygulanmaktadır: bu toplumlardan hiçbiri bir eşitlik düzlemi üzerinde, yatay olarak gelişmemektedir. Bunların hepsi de, açıkça hiyerarşiktir. Bunun sonucunda, Portekizli kâşiflerin, fırsat bulduklarında zenci köle ve altın tozu satan küçük Berber kabileleriyle, 1446'ya doğru Atlantik Sahra'sında, Cabo ve Rescate civarında ve başka yerlerde temasa geçtiklerindeki şaşkınlıkları meydana gelmiştir: "hiçbir kralları yoktur". Ama eğer daha yakından bakılacak olursa, klanlar oluşturmaktadırlar ve bu klanların şefleri vardır. Formaza'nın ilkel halkları Hollandalıları, 1630'a doğru daha az şaşırtmamışlardır: "ne kralları, ne hükümdarları var. Hep savaş halindeler, yani bir köy diğerine karşı". Ama bir köy bir gruplaşma, bir düzendir. Gerçek toplumların tersi olarak hayal edilen ütopik toplumlar bile, olağan olarak hiyerarşiktirler. Hatta Olimpas'taki Yunan tanrıları da hiyerarşiktirler. Sonuca varalım: iskeleti olmayan, yapısı olmayan toplum yoktur.

Siyasal sistemleri her ne olursa olsun, bizim bugünkü toplumlarımız, eskilerinden daha eşitlikçi değillerdir. En azından dişe diş bir şekilde meydan okunan ayrıcalık, eski saflığından biraz kaybetmiştir. Dün, bunun tersine, tabakalı toplumlarda, mertebesini muhafaza etmek, bir liyakat biçimi, bir cins erdemdi. Yalnızca, mensup olmadığı toplumsal mertebenin işaretlerini taşımaya çalışan kişi gülünç olmakta ve mahkûm edilmekteydi. Bir proje üreticisinin, sınıfların bozulmasına ve tasarrufu israf eden lükse karşı, XVIII. yüzyılın ilk yıllarında ne önerdiğine bakınız. Fransa kralı prenslere, düklere, ünvanlı kişilere ve kanlarına "tıpkı Malta ve Saint Lazare tarikat üstatlarının taşıdıkları gibi" mavi bir şerit; diğer soylulara kırmızı bir şerit versin; tüm subaylar, çavuşlar, erler hep üniforma giysinler; oda uşakları ve kâhyalar da dahil, tüm hizmetkârlar zorunlu olarak uşak kıyafeti giysinler ve şapkalarının kenarına "şerit veya altın ile gümüş süs koyamasınlar". Bu, gösterişe yönelik harcamalara engel olarak "küçüklerle büyüklerin karışmasını olanaksız hale getirecek" ideal çözüm değil midir?

Olağan durumda, bu karışmayı önleyen, çok daha basit olanak, zenginliğin paylaşımıdır: bir yanda lüks, diğer yanda sefalet. Aynı zamanda iktidarın da paylaşımıdır: bir yanda otorite, öteki yanda itaat. 1776 tarihli bir İtalyan

metni “İnsanlığın bir bölümü, diğeri patlayacak kadar şişsin diye. ölümüne kötü muameleye tabi tutulmaktadır" demektedir.

Toplumların Çoğulluğu

Hiyerarşik düzen hiçbir zaman basit değildir, her toplum çeşitliliktir, çoğulluktur; kendine rağmen bölünmekte ve bu bölünme, muhtemelen bizatihi onun varlığı olmaktadır.

Bir örnek verelim: Marxizme yakın tarihçi ve iktisatçılar, tanımlamak için çabalayıp durdukları, şu “feodal'’ denilen toplumun temeldeki çoğulculuğunu kabul etmek ve açıklamak zorunda kalmışlardır. Daha öteye gitmeden önce, çok fazla sık kullanılan *feodalizm* kelimesine Marc Bloch veya Lucien Febvre kadar allerji duyduğumu söylemeliyim. Bu yeni icat kelime, Aşağı Latinceden türetilmiş olup (*feodum, fief*), onlara göre olduğu kadar, bana göre de yalnızca fiefi ve ona bağlı olan şeyleri kapsamaktadır, başka hiçbir şey değil. Avrupa'nın XI. ve XV. yüzyıllar arasındaki tüm toplumunu bu kelimeyle ifade etmek; tıpkı aynı toplumun bütününü XVI.-XX. yüzyıllar arasında *kapitalizm* kelimesiyle ifade etmek kadar mantıksızdır. Ama bu kavgayı bırakalım. Hatta, diğer yaygın bir formül olan, feodal denilen toplumun, Avrupa toplumsal tarihinin geniş bir aşamasını işaret edebileceğini; her şeyden sonra Avrupa B’nin bir sonraki aşamayı temsil etmesi halinde, rahatlıkla Avrupa A da diyebileceğimizi kabul edelim. Ünlü tarihçilerin X.-XIII. yüzyıllar arasını gerçek Rönesans olarak adlandırmalarıyla, her halükârda A’dan B'ye olan eklemleşme resmolmuş duruma geçmektedir.

Feodal denilen topluma ilişkin en iyi sunum, bize göre, Marc Bloch'un harika kitabının dikkatli bir okunmasından itibaren oluşturulan Georges Gurvitch'in fazlasıyla hızlı ve otoriter özeti olup, Bloch'un sonuçlarını çok özel bir şekilde genişletmektedir. Çökelti, tahrip, tomurcuklanma yüzyılları tarafından biçimlendirilen bu “feodal" toplum, en azından beş farklı “toplum”un, beş farklı hiyerarşinin birarada varoluşlarıdır. Bunların en eskisi, tabanda çözülmüş olarak yer alan, zamanın karanlıklarında kaybolan ve dar birliklerinin içinde, senyörleri ve yakın köylüleri biraraya getiren senyörlük toplumudur. Daha az eski olmasına rağmen, kökleri Roma imparatorluğu kadar uzaklara ve ruhani köklerini de daha da uzaklara kadar uzatan, Roma kilisesinin güçlü ve inatçı bir şekilde inşa ettiği teokratik bir

toplum; bu güç ve inadın nedeni yalnızca müminleri fethetmenin değil, onları elde tutmak, yani sürekli olarak yeniden elde etmek zorunluğudur. İlk Avrupa'nın artık ürünlerinin önemli bir bölümü, bu muazzam ve geniş girişimi ayakta tutmuştur: katedraller, kiliseler, manastırlar, kilise rantları; acaba burada söz konusu olan bir yatırım mı, yoksa sermayenin israfı mıdır? Üçüncü olarak, diğerlerinin arasında büyüyen, orada kendine destek arayan daha genç bir toplum, merkezi devletin etrafında örgütlenmektedir. Bu toplum sonuncu Karolenjlerle birlikte batmıştır, ama çoğu zaman olduğu gibi, bu batış tam olmamıştır. Dördüncü alt sektör: dar anlamda feodalite, devletin yokluğu nedeniyle meydana gelen boşlukta zirveye süzülen ve senyörleri uzun bir hiyerarşik zincir halinde biraraya getiren üst-yapı. Ve bu üst-yapı, bu hiyerarşi aracılığıyla her şeyi elinde tutmak, her şeyi manevra etmek istemektedir. Ama Kilise sistemini halkaları arasına tamamen alamayacaktır; devlet bu ağı birgün yırtacaktır; ve köylüye gelince, çoğu zaman bu üst hareketliliğin kıyısında yaşayacaktır. Nihayet beşinci ve sonuncu sistem, bizim bakış açımızdan hepsinin en önemlisi olan kentler. Bunlar X. ve XI. yüzyıldan itibaren su yüzüne çıkmışlar veya yeniden çıkmışlardır. Bunlar ayrı devletler, ayrı toplumlar, ayrı uygarlıklar, ayrı ekonomilerdir. Uzaktaki bir geçmişin çocuğudurlar: Roma çoğu zaman, onların bağrında yeniden yaşamıştır. Ama kentler aynı zamanda, onların çiçek açmasına yol açan bir şimdinin de çocuklarıdır; öte yandan kentler yeni varlıklardır: en başta devasa bir konjonktürün, yeniden doğan ticaretin, yeniden ortaya çıkan paranın çocuğudurlar. Başlıca çarpan olan para aracılığıyla, bir cins elektrik Bizans ve İslam'dan itibaren, Akdeniz'in azameti aracılığıyla Batı'ya bağlanmıştır. Daha sonra denizin tümü tekrar Hıristiyan olduğunda, ilk Avrupa'nın atılımı ve alt üst oluşu meydana gelecektir.

Demek ki toplam olarak, birarada varolan, iyi veya kötü birbirlerine yaslanan birçok toplum. Tek bir sistem değil de, sistemler; tek bir hiyerarşi değil, hiyerarşiler; tek bir üretim tarzı değil, üretim tarzları; tek bir kültür değil, kültürler, bilinçlenmeler, diller, yaşama sanatları. Her şey çoğul hale getirilmelidir.

Bu noktada hata yapmayan Georges Gurvitch, feodal toplumun hacmini paylaşan, söz konusu beş toplumun, antinomik ve yabancı olduklarını; birinden çıkmanın, boşluğa ve umutsuzluğa düşmek olduğunu, biraz hızlı

bir şekilde savunmaktadır. Bu toplumlar fiili olarak birlikte yaşamışlar, karışmışlardır; belli bir tutarlık gerektirmektedirler. Kent devletler insanlarını, kendilerini çevreleyen şu senyörlüğe tabi kırlar ve topraklardan almışlar; yalnızca köylüleri değil senyörleri de, daha da iyisi kırlarda doğup, kentlere yerleşirken orada çözülmez bağları olan sağlam klanlar halinde kalan senyör gruplarını da kendilerine katmışlardır. Kilisenin bağrında, papalık XIII. yüzyıldan itibaren, hıristiyanlardan aldığı vergileri toplayabilmek için Siena kenti bankalarına başvurmuştur. İngiltere krallığı I. Edward'la birlikte Luccalı, sonra da Floransalı borç vericilere başvurmaktadır. Senyörler çok erkenden buğday ve hayvan satıcıları olmuşlardır; bunları tüccarların satın almaları gerekmektedir. Kentlere gelince, bunların modernliğin prototipleri olduğu; ve modern devlet ile ulusal ekonomi doğduğunda da, bunların onların modelleri olduğu; diğer toplumların aleyhine olmak üzere, birikimin ve zenginliğin en mükemmelinden alanları oldukları bilinmektedir.

Bu söylendikten sonra, her toplum veya alt-toplum, veya aileden başlamak üzere her toplumsal grup, *kendi* öz hiyerarşisine sahiptir: merkezi devlet gibi Kilise de; yurttaşlar zümresiyle tüccar kent gibi, aslında bir hiyerarşiden ibaret olan feodal toplum da; bir yanda senyör, diğer yanda köylüyle senyörlük rejimi gibi. Tutarlı bir bütünsel toplum, diğerlerini zorunlu olarak tahrip etmeden, kendini bütüne dayatmayı başarmış bir hiyerarşi değil midir?

Bu durum, bütünsel bir toplumu aralarında paylaşan tüm toplumlardan birinin veya birkaçının, her zaman diğerlerinden üste çıkmaya çalışırken, bütünün sıçra- malı bir değişimine yol açmasını engellememektedir. Bu sıçramalı değişim her zaman çok yavaş bir şekilde resmolmakta, sonra kendini kanıtlamakta, ve daha sonra yeni bir dönüşümün, bu kez zafer kazanana veya kazananlara karşı harekete geçmesini beklemektedir. Böylesine bir çoğulluk hareketin esas unsuru olduğu kadar, harekete direnme olarak da ortaya çıkmaktadır. Her evrim şeması, hatta Marx'ınki bile, bu farkına varış karşısında daha açık hale gelmektedir.

Dikine Gözlem Yapmak: Ayrıcalıklıların Kısıtlı Sayısı

Ancak, eğer toplumun bütününe yukarıdan bakılacak olursa, insanı ilk çarpan bu alt-kategoriler değil de, kitleyi iktidar ve zenginlik basamakları

boyunca, tepeden tabana bölen temel eşitsizlik olmaktadır. Her gözlem, toplumların sürekli yasası olan bu derin eşitsizliği açığa çıkartmaktadır. Sosyologların bildikleri üzere, bu istisnası olmayan, yapısal bir yasadır. Ama bu yasa nasıl açıklanabilir?

Piramidin tepesinde hemen görülen, bir avuç ayrıcalıklıdır. Her şey olağan olarak bu minik topluma ulaşmaktadır: iktidar, zenginlik, artık ürünlerin geniş bir kesimi onlara aittir; yönetmek, hükümet etmek, yön vermek, karar almak, yatırım sürecini, yani üretimi sağlamak onlara aittir; mal ve hizmet akımlar, para dalgaları onlarda son bulmaktadır. Onların altında, ekonominin *ajanlarının* kalabalığı, her mertebeden çalışanlar, yönetilenler kitlesi kat kat yer almaktadır. Ve hepsinin altında muazzam bir toplumsal çöp, işsizlerin evreni yer almaktadır.

Tabii ki toplumsal oyunun kâğıtları bir kerede, ebediyen geçerli olmak üzere dağıtılmamıştır, ama yeniden dağıtımlar nadir, her zaman cimridirler. İnsanlar toplumsal hiyerarşi içinde yükselmek için istedikleri kadar yırtınsınlar, buna ulaşabilmek için çoğu zaman birçok kuşak gerekmektedir ve buraya vardıklarında da, mücadele etmeden burada tutunamamaktadırlar. Bu toplumsal savaş şeref basamakları ve iktidara ulaşmanın dar yollarıyla canlı toplumlar olduğundan beri süreklilik göstermektedir. Demek ki hiçbir şeyin -devlet, soyluluk, burjuvazi, kapitalizm veya kültür- şu veya bu şekilde toplumun üst tabakalarını kavramadan, gerçekten hiçbir önemi olmadığını önceden biliyoruz. İşte bu yükseklikte yönetim, hükümet etme, yargı vardır, bu yükseklikten doktrin aşılanmakta, zenginlikler burada toplanmakta, hatta burada düşünülmektedir; parlak kültür burada üretilmekte ve yeniden üretilmektedir.

Şaşırtıcı olan, ayrıcalıkların *her zaman* bu kadar az sayıda olmalarıdır. Madem ki toplumsal yükselme vardır, madem ki bu minik toplum ayrıcalıklı olmayanların kendine tahsis ettiği artık emeklerine bağımlıdır. öyleyse bu artıklar büyüdüklerinde, yukarının dar halkının çoğalması gerekir. Oysa, dün olduğu gibi *bugün de*, hemen hiçbir çoğalma olmamaktadır. Halk cephesinin sloganına göre 1936 Fransa'sı “200 aileden" sorulmaktaydı, bunlar nisbeten gizli, ama heryerde hazır ve nazırdırlar, bu kolaylıkla tebessüm yaratan siyasal bir slogandı. Ama Adolphe Thiers, bu tarihten bir yüzyıl önce, hiç duygulanmadan şöyle yazmaktaydı: “Fransa

gibi bir devlette, oniki milyon aile(den)..., bolluğa ulaşmış en fazlasından iki veya üçyüz tanesinin olduğu bilinmektedir". Ve bundan da bir yüzyıl önce, konu hakkında Thiers kadar inançlı bir kamu düzeni taraftarı olan Jean-François Melon, bir ulusun lüksü, onlardan daha az mutlu olmayan 20 milyon diğerinin karşısında, 1000 kadar insanla kısıtlıdır" diye açıklamakta ve “iyi bir yönetim onları emeklerinin meyvalarından yararlandırırsa" diye eklemektedir.

Acaba şimdiki demokrasilerimiz çok mu farklıdırlar? En azından C. W. Mills’in, bugünün Birleşik Amerika’sının bütününe ilişkin olarak, her önemli kararın bağımlı olduğu grubun şaşırtıcı darlığı üzerinde ısrar eden *iktidar seçkini ve zenginlik seçkini* adlı kitabı bilinmektedir. Burada da ulusal seçkinler topluluğu birkaç egemen aileden oluşmakta ve bu hanedanlar yıllar geçtikçe, az değişmektedir. Bu *mutatis mııtandis*, 21 Ocak 1531 'de Gabriele Cesano’ya yazdığı mektupta, Sienalı bir yazar olan Claudio Toloııci'nin çoktan sahip olduğu dildir: “hatta büyük olsa bile her cumhuriyette, halka dayalı olsa bile her devlette, elliden fazla yurttaşın komuta mevkilerine çıktığı enderdir. Ne Atina’da veya Roma’da, ne Venedik’te veya Lucca’da, devleti yöneten yurttaşlar çok sayıdadır, *benche si reggano queste terre sotto nome di republica*, bu devletlerin cumhuriyet adıyla yönetiliyor olmasına rağmen”. Sonuç olarak, ele alınan toplum veya dönem her ne olursa olsun ve bunlar dünyanın hangi bölgesinde bulunurlarsa bulunsunlar, aldatıcı birçok küçük sayı yasası yok mudur? Gerçekte bu insanı rahatsız eden bir yasadır, çünkü bunun nedenlerini iyi bir şekilde ayıklayamıyoruz. Ama gene de, kendini bize fütursuzca sunan bir gerçeklik söz konusudur. Tartışmak yararsızdır: tüm tanıklıklar uyum halindedir.

Venedik’te 1575 veba salgınından önce, *nobili* (erkek, kadın ve çocuk olarak) en fazlasından 10.000 kişidir ve bu Venedik tarihinin en yüksek sayısıdır. Yani, 200.000 civarında salınan toplam nüfusun (Venedik, artı *Dogado)* % 5’i. Üstelik, çoğu zaman resmi birer dilenci haline gelmiş ve San Barnabo gibi mütevazi bir mahalleye atılarak, alaycı bir şekilde *Barnabotti* olarak anılan fakirleşmiş soyluları bu rakamdan çıkartmak gerekmektedir. Ve bu çıkartma yapıldıktan sonra bile, geriye kalan yurttaşlar yalnızca zengin tüccarlardan meydana gelmemektedirler. 1630 veba salgınından sonra, bu sonuncuların sayısı o kadar azalmıştır ki, artık

devletin üst makamlarında hizmet verebilecek yetenekte 14veya 15 kişi kalmıştır. Çok tipik bir şekilde kapitalist bir kent olan Cenova'da, 1684 tarihli bir muhtıraya göre, Cumhuriyeti elinde tutan soyluluk (ünvanları nedeniyle olduğu kadar, parasından da ötürü), herhalde 80.000 kişilik bir nüfus içinde, en fazlasından 700 kişidir (aileleri hariç).

Ve Venedik ile Cenova'ya ait bu yüzdeler, en yüksek olanların arasındadır. Nuremberg'de, iktidar XIV. yüzyıldan itibaren dar bir aristokrasinin elindedir *(yasaya göre*, 43 soylu aile), yani kentin 20.000, bucağın 20.000 nüfusuna karşılık, 150200 kişi. Bu aileler iç Meclis'in temsilcilerini atama hakkına tek başlarına sahiptirler ve bu meclis de, çoğu zaman XIII. yüzyıla kadar geri giden eski tarihsel ve zengin ailelerden Yedi Yaşlıyı seçmektedir (bunlar fiilen her şeye karar vermekte, hükümet etmekte, yönetmekte, yargılamakta ve kimseye hesap vermemektedirler). Böylesine bir ayrıcalık, hep aynı adların çok sık bir şekilde, Nuremberg debdebe dünyasının içinde ortaya çıkmalarını açıklamaktadır. Kent, XIV. ve XV. yüzyıl Almanya'sının tekrarlanan karışıklıklarını, mucizevi bir şekilde atlatacaktır. Ve her şey söylenecektir. Londra'da 1603'te, kraliçe Elizabeth'in saltanatının sonlarında, bütün iş alemi 200'den daha az sayıda büyük tüccarın elindedir. XVII. yüzyılda Alçak Ülkeler'de, kent naiplerinden ve eyalet yöneticilerinden oluşan yönetici aristokrasi, 2 milyonluk bir nüfusun içinde, 10.000 kişidir. Serbestileri ve zenginliklerinden ötürü aynı konumda bir kent olan Lyon'da, ruhbanın kent danışmanlarına yönelttiği alaycı uyanlar (8 Kasım 1558) ikircikliğe yer bırakmamaktadır: "hemen hepiniz tüccar olan siz danışman beyler (aslında kentin gerçek yöneticileri)... Kentte danışman olmayı umabilecek 30 kişiden fazlası yoktur". XVI. yüzyılda Anvers'de de aynı dar grup vardır: "senatörler"inki; İngilizler bunlara o kentin "lordları" demektedirler. Bir Fransız tüccara göre, Sevilla'da 1702'de "konsüllük, ticaretin iplerini kendi özel amaçlan doğrultusunda aynatan dört veya beş özel kişinin elindedir" ve bunlar diğer tüccarların aleyhine zenginleşmekte tek başlarınadır. 1704 tarihli bir muhtıra "Sevilla konsüllü-ğünün korkunç eşitsizlikleri"nden söz etmekte duraksamamaktadır. Le Mans'da 1749'da, kentin zenginliğini meydana getiren yünlü etamin imal ve ticaretine sekiz veya dokuz toptancı egemendir; bunlar "Cureau, Veron, des Granges, Montarou, Garnier, Nouet, Feart ve Bodier beylerdir". Eski Rejimin sonlarında serbest limanı sayesinde zenginleşmiş olan Dunkerque,

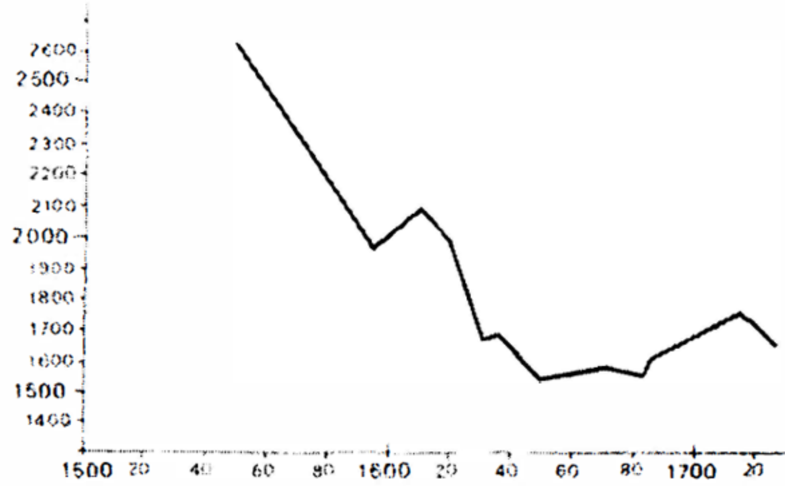
aslında *intra muros* oturmayan bir soyluluğun safları arasında hiç de kaybolmak istemeyen bir para aristokrasisinin elinde, 20.000'den biraz daha fazla nüfuslu bir kenttir. Gerçekten de, herkesin ne biçme, ne tuz, ne de pul vergisi ödediği, muazzam bir ayrıcalıktan yararlandığı serbest bir kentte oturunca, soylulaşmak ne işe yarar? Garip Dunkerque burjuvazisi kapalı bir kast halinde oluşmuştur ve gerçek hanedanlara sahiptir: “Faulconnierler, Trescalar, Coffynler, Lhermiteler, Spynsler. Marsilya'da da aynı gerçek söz konusudur. A. Chabaud'ya göre “kent yönetimi... 150 yıl süreyle (1789'dan önce)... en fazlasından on kadar ailenin elinde olmuştur; bunların evlilik, akrabalık yoluyla artan birlikleri, sonunda onları tek bir aile haline getirmiştir”. Marsilya'nın XVIII. yüzyıldaki büyük tüccarlarını Ch. Carriere'le birlikte sayalım^ “(nüfusun) % 1'i bile değil..., önemsiz bir azınlık, ama zenginliği elinde tutmakta ve kentin tüm faaliyetine egemen olduğu kadar, yönetimi de kendine tahsis etmektedir. Floransa'da *benefiziati* XV. yüzyılda 3.000 veya daha fazla iken; 1760'a doğru yalnızca 800 veya 1.000 kişidirler, öyle bir daralma söz konusudur ki, Medicilerin devre dışı bırakılmasından sonra, 1737'de Taskana büyük dükleri haline gelen Habsburg-Lorraineler yeni soylular yaratmak zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılın ortasında, Piacenza kadar vasat bir kentte (30.000 nüfus) 250-300 soylu aile bulunmaktadır; yani 1250-1500 ayrıcalıklı (erkek, kadın, çocuk), nüfusun % 4-5’i. Ama nisbeten yüksek olan bu oran, her türden ve her servet düzeyinden soyluları içermektedir. Ve bu kırsal bölgenin yegane zengin sınıfı kentsel soyluluk olduğu için, Piacenza nüfusuna, kırlardaki 170.000 köylüyü de katmak gerekir. Bu 200 binlik toplam üzerinden, yüzde % 1'in altına düşecektir.

Bu arada, bunun sapkın bir sonuç olduğunu sanmayalım. XVIII. yüzyıl için yapılan bir tahmin, tüm Lombardiya'daki soyluların, kent ve kırların toplam nüfusuna oranını % 1 olarak vermektedir ve bu küçük ayrıcalıklı grup, toprak mülkiyetinin yaklaşık yarısını elinde tutmaktadır. Daha dar bir örnek olarak, Cremona çevresinde 1626'ya doğru, 1.600.000 *pertiche* topraktan “18 feodal aile bunun 833.000'ine tek başlarına sahiptirler”, yani yarıdan fazlasına.

Merkezi bir devletin boyutlarına çıkartılan hesaplamalar da, benzeri bir dil konuşmaktadırlar. Gregory King (1688)5° İngiltere'de yıllık gelirleri 200 sterling lirayı aşan, yaklaşık 36.000 aile saymaktadır, oysa o sıralar

İngiltere'de yaklaşık 1.400.000 aile vardır (rakamı ben yuvarladım), yani % 2,6 civarında bir oran. Ve bu düzeye ulaşabilmek için, lordları, baronetleri, *squireları*, *gentlemen'i*, krallık "subayları"nı, önemli tüccarları, artı aslında o sıralar pupa yelken ilerleyen 10.000 kanun adamım, karmakarışık bir şekilde toplamak gerekmiştir. Öte yandan, 200 liranın üstündeki gelir kıstası da herhalde, bu başta yer alan başarı grubunu fazlasıyla genişletmektedir; onun içinde de büyük eşitsizlikler vardır, çünkü büyük toprak maliklerine ait olan, en yüksek gelirler, yılda *ortalama olarak, 2.800* lira civarında tahmin edilmektedirler. Massie tarafından verilen rakamlardı 1760'ta III. George'un tahta çıktığı sırada, zenginliğin yeni bir dağılımını işaret etmektedirler, tüccar sınıfı o sıralar toprak sınıfına nazaran kazançlı çıkmaktadır. Ama krallığın tümünde gerçekten zengin olanlar, siyasal ve toplumsal bakımdan gerçekten güçlü olanlar sayılacak olursa, uzmanların dediklerine göre, bu durumda en fazla 150 aile, yani 600-700 kişi ortaya çıkacaktır. Fransa'da aynı sıralar, eski soyluluk 80.000 kişi, soyluluğun bütünü 300.000 kişidir, yani Fransızların "% 1-1,5'i".53 Burjuvaziye gelince, onu nasıl farkedebiliriz? Ne olduğundan çok, ne olmadığı bilinmektedir ve rakamlar eksiktir. Pierre Leon, toplam olarak, bütünün % 8,4'ü olduğunu söyleme riskine girmektedir, ama bu rakam içinde kaç tane *büyük burjuva* vardır? Güvenilir yegâne oran, Brötanya soyluluğuna ilişkin olanıdır (%2), ama Brötanya 40.000 soylusuyla, bilindiği üzere, krallık ortalamasının çok üstündedir.

Belli bir güvenilirliğe sahip daha yüksek bir yüzde bulabilmek için, soylu mevcudunun nüfusun % 8-10'unu meydana getirdiği Polonya'yı gündeme getirmek gerekir. "Bu oran Avrupa'nın en yükseğidir". Ama bütün bu Polonyalı soylular ekâbir değildir, hatta çoğu çok fakir, bazıları da düpedüz serseridir ve bunların "hayat düzeyi köylülerinkinden hiç de farklı değildir". Ve zengin tüccar sınıfı çok küçüktür. Demek ki, başka yerlerde olduğu gibi, burada da ayrıcalıklı ve gerçekten önemli olan tabaka, nüfus mevcutlarının küçük bir oranını temsil etmektedir.



VENEDİK’TE SOYLULAR

Karekteristik örnek: Uygulamada kapalı olan üst aristokrasi sayıca azalmaktadır. Yeni ailelerle beslenme yetersizdir. 1680'den sonraki hafif toparlanma acaba hayat şartlarındaki bir düzelmeye mi cevap vermektedir?

Kuşkusuz, bazı dar azınlıklar, nisbeten daha da dardırlar: Büyük Petro’nun hizmetindeki soylular, Çin mandarinleri, Japonya’nın daimyo’ları, Büyük Mogolun Hindistan’ının racaları ve ümerası, veya Cezayir dayılığının gelişmemiş halklarına egemen olan ve onları dehşete garkeden bir avuç maceracı asker ve denizci; muazzam İspanyol Amerika’sına ne pahasına olursa olsun yerleşecek olan, hepsi de zengin olmayan ince mülk sahipleri tabakası. Bu çeşitli ülkelerdeki büyük tüccarların önemi aşırı bir farklılaşma göstermektedir, ama bunlar sayısal olarak zayıf kalmaktadırlar. Voltaire’le birlikte sonuca varalım: iyi örgütlenmiş bir ülkede, küçük sayı “büyük sayıyı çalıştırmakta, onun tarafından beslenmekte ve onu yönetmektedir”.

Ama bu gerçekten sonuca varmak mıdır? Bu en fazlasından, bir kez daha, tamamen anlamadan farketmektir. Ekonomik alanda göze fazlasıyla görünen ve diğer alanlardaki “yoğunlaşma”nın sonuçlarını gündeme getirmek, sorunu genişletmek ve yerini değiştirmektir. Gerçekten de, yoğunlaşmanın bizzat kendisi nasıl açıklanabilir? Ama tarihçiler tüm ışıklarını bu toplumsal zirveler üzerinde toplamışlardır. Böylece Charles Carriere’in dediği gibi “en kolayına gitmişler”dir. Her şeyin sonunda bu o kadar kesin değildir, çünkü ayrıcalıkların küçük sayısı, kolay çözümlere

gelmeyen bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu küçük sayı, devrimlere bile rağmen nasıl ayakta kalmaktadır? Kendi altında gelişen muazzam kitleyi nasıl hizada tutmaktadır? Devletin bazen ayrıcalıklılara karşı giriştiği mücadelede, bunlar neden tamamen ve kesinlikle kaybedenler olmamaktadır? Belki de Max Weber, her şeyin sonunda, toplumun derinlikleri tarafından büyülenmeyi reddederek, “egemen ve yükselen sınıfların siyasal nitelikleri”nin önemi üzerinde ısrar etmekte haklıdır. Eski bir toplumun seçkinlerinin doğası (kan bağlarına veya para düzeylerine göre), onu işin başında niteleyen şey değil midir?

Toplumsal Hareketlilik

Yükselen sınıflar, tepede yer değiştirmeler, toplumsal hareketlilik; burjuvazinin veya burjuvazilerin ve klasik olmak üzere, orta denilen sınıfların bu sorunları, öncekilerden daha açık değildirler. Seçkinlerin yeniden inşaı ve yeniden üretimi, olağanda o kadar yavaş hareketler ve yer değiştirmelerle olmaktadır ve bunlar o kadar az belirgindirler ki, ölçüye ve hatta kesin gözleme gelmemektedirler. Tabii ki, hiçbir kesin açıklamaya da gelmemektedirler. Lawrence Stone, yükselen konjonktürlerin toplumsal yükselmeleri hızlandırdıklarını düşünmektedir ve bu mümkündür. Hermann Kellenbenz gene aynı yönde, ama daha genel olarak, deniz kenarındaki tüccar kentlerde, ekonomik hayatın başka yerlerdekilere nazaran daha hızlı döndüğü ve ilerlediği yerlerde, toplumsal hareketliliğin, içlerdeki kentlerdekilere nazaran daha rahat geliştiğini kaydetmektedir. Böylece deniz kıyılarıyla, kıtasal kalınlıklar arasındaki adeta klasik zıtlık, yeniden karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal farklılıklar Lübeck, Bremen veya Hamburg’da, gerici Nuremberg kentinde olduğundakinden daha azdır. Ama aynı akışkanlık Marsilya, hatta Bordeaux’da da karşımıza çıkmakta değil midir? Bunun tersine, ekonomik gerileme yükselmenin kapılarını kapatarak, toplumsal statükoyu güçlendirecektir. Peter Laslett kendi cephesinden^ toplumsal inişin, tersine hareketliliğin, endüstri-öncesi İngiltere’sinde üste gelmeye ara vermediğini savunacaktır ve bu konuya bir tek o sahip değildir. Öyleyse, eğer her toplumun zirvesinde gelişlerin ve gidişlerin bilançosu çıkarılabilseydi, modernlik, zenginlik ve iktidarın yaygınlaşmasından çok, bir yoğunlaşması olarak mı okunacaktır? Floransa, Venedik veya Cenova’ya ilişkin oldukça kesin rakamlar, ayrıcalıklı ailelerin sayılarının buralarda sürekli olarak azaldığını ve bu ailelerden bazılarının da söndüklerini

göstermektedir. Aynı şekilde, Oldenburg kontluğunda, Orta Çağın sonunda bilinen 200 soylu aileden, 1600'ler civarında yalnızca 30'u kalacaktır. Yukarının küçük halkını kısıtlamaya yönelik biyolojik bir yokuşun varlığından ötürü, mirasların ve iktidarların birkaç elde yoğunlaşması meydana gelmektedir, ama bu süreçte, bazen ulaşılan -örneğin 1773'de Floransa'da, 1685, 1716, 1775'te Venedik'te olduğu gibi- kritik eşikler vardır. Bu durumda ne pahasına olursa olsun kapıları açmak, yeni ailelerin *"per denari o"* -Venedik'te denildiği gibi para karşılığında- "yükselmelerini" kabul etmek gerekir. Böylesine koşullar kaybolma sürecini hızlandırırken, sanki toplum yaralarını sarma ve boşluklarını doldurma gücünü yeniden bulmuşçasına, gerekli telâfileri de hızlandırmaktadırlar.

Bazı koşullarda, gözlem daha rahat hale gelmektedir. Örneğin Büyük Petro Rus toplumunu yeniden biçimlendirdiğinde. Veya daha da iyisi, İngiltere'de İki Gül Savaşının zincirlerinden boşalttığı bunalım esnasında. Bu katliam sona erince, VII. Henry (1485-1509) ve ondan sonra da oğlu VIII. Henry'nin (1509-1574) önlerinde, krallığa çok güçlü bir şekilde kafa tutmuş olan eski aristokrasinin, yalnızca enkazı kalmıştır. İç savaş bu soyluluğu yutmuştur: 1485'te, 50 lorddan 29'u hayatta kalmıştır. *Warlords*, savaş beyleri dönemi geçmiştir. Bu karışıklık içinde, Tudorlara hasım büyük aileler -la Pole, Stattford, Courtenay...- kaybolmuşlardır. Bu durumda, daha küçük çaplı soylular, toprak satın alan burjuvalar, hatta mütevazi veya karanlık kökenleri olan kişiler, krallığın gözdeleri olarak, yukarının toplumsal boşluğunu, söylendiği üzere İngiliz toprağının "siyasal jeolojisi"nin derinliklerindeki değişmelerin lehine olmak üzere doldurmuşlardır. Bu olgu bizatihi yeni olmayıp, yalnızca hacmi itibariyle yenidir. 1540'lara doğru yeni bir aristokrasi yerine yerleşmiştir; yeni ama saygın hale gelmiştir bile.

Öte yandan, bu aristokrasi VIII. Henry'nin ölümünden önce ve sonra, VI. Edward (1547-1553) ve Mary Tudor'un (1553-1558) hareketli ve narin saltanatları döneminde, yavaş yavaş hareket serbestisi kazanmış ve kısa bir süre sonra da, yönetimle zıtlaşmıştır. Reformasyon hareketi, Kilise mülklerinin ve krallık mallarının satılması, Parlamentonun büyüyen faaliyeti onları teşvik etmektedir. Elizabeth'in (1558-1603) görünüşte olsa bile, çok canlı parlaklığının ötesinde, aristokrasi yerleşik hale gelmiş,

üstünlük ve ayrıcalıklarını genişletmiştir. Acaba bu durum, 1590'lara kadar canlılığının belirtisi olarak muhteşem inşaları artırmış olan krallığın, bu tarihten sonra duraklamasının işareti midir? Olgu konjonktürü gündeme getirmemektedir, çünkü inşacı rolü bal gibi aristokrasiye geçmiştir. Yüzyıl biterken, İngiliz kırlarında adeta hükümdar sarayları gibi olan konakların sayısı artmaktadır: Longleat, Wollaton, Worksop, Burghley House, Oldenby... Bu soyluluğun iktidara yükselmesine, adanın ilk denizcilik atılımı, tarımsal gelirlerin yükselmesi ve J. U. Nefin iyi nedenlere sahip olarak, ilk endüstriyel devrim adını verdiği şu atılım refakat etmektedirler. Aristokrasi servetini artırmak veya sabitleştirmek üzere, artık Taca ihtiyaç duymamaktadır. Ve 1640'ta Taç denetimsiz otoritesini yeniden kurmak istediğinde, artık çok geçtir. Aristokrasi ve büyük burjuvazi -kısa bir süre sonra, onu kısa mesafede geçecektir- iç savaşın zor yıllarını atlatacaklar ve II. Charles (1660-1685) restorasyonuyla gelişeceklerdir. "1688-1689 yıllarının ek karışıklığından sonra ... (1640'ta başlayan ve hatta bir bakış açısından daha da erkenden başlamış olan) İngiliz devrimi, devresini tamamlamıştır...". Yönetici bir İngiliz sınıfı yeniden biçimlenmiştir.

İngiltere'nin büyüyen örneği açıktır, ama bu onun tarihçiler arasında birçok kavgaya yol açmasını engellememiştir^ Avrupa'nın tümü ölçeğinde, başka yerlerde de burjuvalar soylulaşmakta, ya da kızlarını aristokratlarla evlendirmektedirler. Ancak böylesine bir sürecin salınımlarını izleyebilmek için, ek araştırmalar gerekir; ayrıca işe başlarken, her toplumun esas görevinin zirvesinde yeniden üremek olduğunu, yani Pierre Bourdieu'nun kavgacı sosyolojisine geriye doğru güvenmek gerektiğini de kabul etmek gerekir; aynı zamanda, gene işe başlarken, Dupaquier, Chaussinand-Nogaret, Jean Nicolas ve herhalde birkaç diğeri gibi tarihçilerin düşünce çizgisi üzerinde, diğerlerinin arasında, belirleyici toplumsal konjonktürler olduğunu da kabul etmek gerekir: yerleşik bir hiyerarşi, bir düzen sürekli olarak aşınır, sonra bir gün kırılır; o zaman yeni bireyler zirveye çıkarlar ve bu, on kerenin dokuzunda, eski durumu yeniden üretmek (veya hemen hemen) üzere olur. Jean Nicolas'ya göre, Savua'da I. Charles-Emmanuel'in yönetimi esnasında (1580-1630) sayısız afetlerin -veba, yoksulluk, kötü hasat, savaş- ortasında, "karmaşık bir konjonktürden yararlanan... iş aleminden, hilekârlardan ve memuriyetten türeme yeni bir aristokrasi, eski feodal soyluluğu ikâme etmeye yönelmiştir". Böylece yeni zenginler, yeni

ayrıcalıklılar eski mevkilere sızmaktadırlar, ancak bazı eski ayrıcalıklıları yerle bir eden ve bu yeni ilerlemeye izin veren canlı sarsıntı, tabanda köylünün koşullarında ciddi bozulmalara yol açmaktadır. Çünkü her şeyin bedeli vardır.

Değişikliği Nasıl Kavramalı?

Bütün bunlar basit, herhalde fazlasıyla basittir; yavaş, olağanda sanıldığından çok daha yavaştırlar. Bu türden bir toplumsal hareket, hiç de ölçülebilir değildir, ama eğer yerli yerinde olan soyluluğa veya toplumsal yükselmenin ciddi adayları olan yurttaş zümresine, yani burjuvazinin en zengin kesimine göre, *grosso moda* bir tartım yapmak denenecek olursa, bir büyüklük sıralamasını yakalamak belki mümkündür. Tarihçiler biraz şematik olarak, yüksek, orta ve küçük burjuvazi tasnifi yapma adetine sahiptirler. Bir kerelik onları üzerlerinde anlamla almak gerekir. Nitekim, hesabımıza yalnızca üst tabaka katılacaktır; bu tabakanın burjuvazinin üçte birini meydana getirmediği kabul edilebilir. Örneğin, Fransız burjuvazisinin XVIII. yüzyılda ülke nüfusunun %8’ini temsil ettiği söylendiğinde, üst tabaka %2’yi aşamaz, yani aşağı yukarı, soylulukla aynı hacme sahiptir. Bu eşitlik *basit bir varsayımdır,* ama citadini’nin iyice sınırlı, çoğu zaman zengin, en azından rahatı yerinde bir yüksek burjuvazi olduğu, Signoria’nın hükümet servislerine kadrolarını sağlayan (çünkü düşük düzeydeki hükümet görevleri parayla satılmaktadır), hatta 1586’dan itibaren, Venediğin dışarıdaki konsoloslukları gibi çok yüksek görevlere gelebilen, aynı zamanda ticaret ve endüstriyle uğraşan bir tabaka olduğu Venedik örneğinde, bu *citadini, nobili* ile sayısal eşitliğe sahiptir. Nuremberg’in 1500’lere doğru yıllardaki yüksek orta sınıfının, iyi incelenmiş ve rakama dökülmüş örneğinde de aynı eşitlik vardır. Soylular ve zengin tüccarlar sayı olarak dengededirler.

Toplumsal yükselme, açıkçası yurttaşlar zümresi (veya soyluluk) ile, onun hemen altında yer alan zengin tüccarlar tabakası arasında olmaktadır. Hangi oranda? Birkaç özel örnek dışında, bunu ölçmek çok zordur. Egemen tabaka ancak uzun dönemde azaldığı ve dernek ki uzun süre aynı düzeyde kaldığı için, toplumsal yükselme en fazlasından, boşlukları doldurabilir. Hermann Kellenbenz’e göre XVI. yüzyılda Lübeck’te olan budur. 150 veya 200 aileden meydana gelen, büyük toptancıların oluşturduğu yurttaşlar sınıfı her

kuşakta mevcudun beşte birini kaybetmektedir ve bu kayıp yeni gelenlerin aşağı yukarı aynı miktardaki sayısı tarafından telâfi edilmektedir. Eğer bir kuşağın yirmi yılı temsil ettiği kabul edilecek olursa ve basitleştirmek üzere 200 aile rakamı seçilecek olursa, bu 25.000 nüfuslu kentte, her yıl egemen sınıfın eşiğini aşarak, yüz kere üstün bir grupla bütünleşebilen, en fazla iki aile vardır. Bu grubun içinde de basamaklar olduğundan ötürü (zirvedeki 12 aile, iktidarın gerçeğini ellerinde tutmaktadırlar), yeni gelenlerin katıldıkları ortamın kurallarını sarsalayabileceklerini düşünmek mümkün olabilir mi? Soyutlanmış bir durumda olarak, er geç uyum sağlayacaklardır; gelenek, örfler kendilerini dayatacaklardır; yeni gelen hayatını hatta kıyafetini değiştirecektir; eğer gerekirse, ideolojisini de değiştirecektir.

Bu söylendikten sonra, her şey karmaşık olduğu için, egemen sınıfın bizzat kendinin de ideoloji, zihniyet değiştirdiği; yeni gelenlerin veya daha iyisi, ekonomik ortamın ona önerdiğini kabul ettiği veya etmiş gibi yapağı; en azından görünüşte kendi kendini reddettiği de olmaktadır. Ama böylesine bir terk asla basit ve tam değildir; ne de egemen sınıf için mutlaka felâkete yol açmaktadır. Fiili durumda, yeni gelenleri sırtında taşıyan ekonomik gelişme, zaten orada olan insanları hiçbir zaman kayıtsız bırakmamaktadır. Onlar da etkilenmektedirler. Alfons Dopsch XIII. yüzyılın sonunda, prensin sarayında buğday, peynir, yumurta, domuz, süt fiyatlarından, süt ineklerinden, hasat sonuçlarından başka bir şeyden sözetme yetenekleri olmayan senyörleriyle alay eden Lucidarius'un, erken taşlamalarına dikkat çekmektedir. Oysa bu soyluluk Xlll. yüzyıldan itibaren burjuvalaşmış değil midir? Aristokrasi daha sonra, girişimin yoluna daha da faz la girecektir. İngiltere’de XVI. yüzyılın sonundan itibaren aristokrasi ve *gentry,* dış ticaretin harekete geçirdiği yeni hisse senetli şirketlere açıkça katılmaktadırlar. Başlayan hareket artık durmayacaktır. XVIII. yüzyılda Macaristan, Almanya, Danimarka, Polonya, İtalya soylulukları "merkantilistleşmektedirler". Hatta XVI. Louis döneminde, Fransız soyluluğu gerçek bir iş tutkusunun pençesine düşmüştür. Tarihçi demesine göre, en fazla riske giren, en fazla spekülasyon yapan, bu soyluluktur; burjuvazi ona kıyasla sönük kalmaktadır: temkinli, pısırık ve rantiyedir. Belki de şaşmaya gerek yoktur, çünkü eğer Fransız soyluluğu ancak o sıralar özel girişime atılmaya başladıysa da, “büyük işler"in başka bir alanı

olan, krallık maliyesi ve "rantiye" kredi alanlarında uzun zamandan beri spekülasyon yapmaktadır.

Sonuç olarak, hiyerarşinin tepesinde, zihniyetler şurada veya burada çoğu zaman denildiği gibi "burjuvalaşıyorlar"sa, bunun nedeni, hatta XVIII. yüzyılın sonunda olağandan daha kalabalık olsalar bile, onun saflarına katılan yeni gelenler değil de, dönemin kendisi, Fransa'da belirginleşmeye başlayan endüstri devrimidir. Gerçekten de, yüksek soyluluk, "krallık ve prens saraylarının görev soyluluğu ile kılıç soyluluğu" o sıralar "ister Atlantik ticareti, koloni *konutları*, isterse maden işletmeciliği olsun, gelir getiren tüm büyük girişim cinslerine katılmaktadırlar". Bu iş soyluluğu artık yeni ekonominin tüm buluşmalarında mevcut olacaktır: Anzin ve Carmaux madenleri, Niederbronn ve Le Creusot demir endüstrisi girişimleri, o sıralar deniz ticaretini ileri götüren ve sayıları artan büyük kapitalist şirketler. Bu durumda, serveti muazzam olmaya devam eden bu soyluluğun zihniyet değiştirmesine, başka biri olmasına, burjuvalaşmasına, kendini inkâr ediyorsa benzemesine, liberal hale gelmesine, krallık iktidarını sınırlamak istemesine, 1688 İngiliz kopuşuna benzeyen, zarar ve sarsıntıya yol açmayan bir devrimi gerçekleştirebilmek için çalışmasına şaşırmamak gerekir. Gelecek ona tabii ki acı sürprizler hazırlayacaktır. Ama bu geleceği bırakalım. 89'u önceleyen yıllarda, ekonomi kendi dönüşürken, İngiltere ve Hollanda'da daha önce yaptığı, çok daha önceden de İtalyan tüccar kentleri çerçevesinde yaptığı gibi, Fransız toplumunun yapılarını ve zihniyetlerini dönüştürmektedir.

Avrupa'da Toplumsal Konjonktürün Eşzamanlılığı

Ekonominin toplumsal yükselmedeki yerine kim şaşıracaktır? Daha şaşırtıcı olan, ülkeden ülkeye aşikâr aralıklara rağmen, tıpkı birleştikleri veya hareketini yansıttıkları ekonomik konjonktürler gibi, toplumsal konjonktürlerin de Avrupa ölçeğinde eşzamanlı olma eğilimine sahip olmalarıdır.

Örneğin XVI. yüzyılın göbeğinin, hatta 1470-1580 arasının bana göre, tüm Avrupa ölçeğinde hızlı bir toplumsal yükselme dönemi, kendiliğindenliği içinde adeta biyolojik bir ilerleme olmuştur. Maldan çıkan burjuvazi, o dönemin toplumunun yukarısına kendiliğinden gelmektedir. Ekonominin canlılığı, büyük ticari servetler imal etmektedir, bu iş bazen hızlı olmakta ve

toplumsal yükselmenin kapıları ardına kadar açılmaktadır. Bunun tersine, yüzyılın son yıllarında, yüzyıllık eğilimin tersine dönmesiyle veya en azından uzun bir ara devrimin ortaya çıkmasıyla, Avrupa kıtası toplumlarının önüne yeniden engeller çıkacaktır. Fransa, İtalya, İspanya'da her şey, sanki senyörlük toplumunun tepesinde, oradaki insanların telâfi edici bir dizi soylulaştırmadan sonra geniş ölçüde yenileştirici olan bir dönemin ardından, toplumsal yükselmenin kapısı veya merdiveni belli bir etkinlikle kapanmış gibidir. Bu Burgonya'nın da gerçeğidir. Bu Roma'nın da gerçeğidir. Açık boşluklara kentlerin *regideres'inin* doluştuğu İspanya'da da bu gerçek vardır. "Kaçınılması mümkün olduğu halde, birkaç dük ve prensin imal edildiği" Napoli'nin de gerçeği budur.

Demek ki süreç geneldir. Ve çifttir: bu uzun yüzyıl boyunca soyluluğun bir bölümü kaybolmakta ve hemen yerine birileri gelmektedir, ama burası dolunca, kapılar yeni gelenlerin ardından yeniden kapanmaktadır. Öyleyse Pierre Goubert'in Fransız senyörlüğünün aşikâr gerilemesini *Ligue* ve ona bağlı kanlı savaşlarla açıklayarak, "ekonomik koşulların, özellikle de konjonktürün etkisinin... dışta bırakılması" gerektiğini söylemesi karşısında kuşkucu olmanın yeri midir? Ben tabii ki *Ligue'*in bizzat kendini, ve zaten yüzyılın sonunun konjonktürel geri çekilişine belli bir şekilde eklenen ve bu geri çekilişin bir biçimi olan felâketleri dışarıda bırakıyorum. Hatta, benzeri bir konjonktürün çeşitli Avrupa toplumlarında farklı biçimler alması normaldir. İleride dönecek olduğum Georges Huppen'in açıklaması yalnızca Fransa'ya ilişkindir, ve bu açıklama da doğrudan ticari zenginlikten çıkan yeni bir sınıfın ekonomik yükselmesine bağlanmaktadır. Ve bu süreç geneldir. XVI. yüzyılda toplumsal ve ekonomik konjonktür heryerde aynıdır, işi o kotarmaktadır. Toplumsal yükselmenin Avrupa'nın tümünde bütün hızıyla yol alacağı XVII. yüzyılda da böyle olacaktır. İspanya'da yergi edebiyatı yeni soylularla alay etmektedir; bunlar o kadar çokturlar ki, artık bir soylu ünvanının bağlanmadığı hiçbir nehir, köy veya tarla kalmamıştır.

Henri Pirenne'in Kuramı

Henri Pirenne'in *Kapitalizmin toplumsal tarihinin dönemleri'ne* ilişkin olan ve değerini koruyan kuramı, konjonktürel açıklamanın dışında kalmaktadır. Bu kuram, bireysel veya daha doğrusu ailesel faaliyetler çerçevesinde

doğrulanacak olan, *düzenli* bir toplumsal mekanizmaya ilişkin bir açıklama önermektedir.

Avrupa'daki varlığını Rönesans öncesinde de teşhis ettiği önendüstriyel kapitalizm karşısında dikkatli olan büyük Belçikalı tarihçi, tüccar ailelerin kısa sürdüklerini işaret etmektedir: iki veya en fazlasından üç kuşak. Bunlar daha sonra bir devlet görevi veya daha sıklıkla, bir senyörlük toprağı veyahut da ikisini birden satın alarak, meslekten çekilmektedirler. Bunlar, eğer her şey iyi giderse, artık daha az riskli ve daha şerefli işlerle uğraşmak istemektedirler. Pirenne, demek ki kapitalist hanedanlar yoktur diye sonuca varmaktadır: bir dönemin kendi kapitalistleri vardır, izleyen dönem artık aynılarına sahip olmayacaktır. İş adamları kendilerinin lehine olan mevsimin meyvalarını devşirdikten sonra, eğer mümkünse soyluluğun saflarına katılarak, meslekten kaçmaktadırlar -ve bu kaçış yalnızca toplumsal ihtiras nedeniyle olmamaktadır; aynı zamanda, babalarının başarısını sağlamış olan zihniyet, onları yeni zamanların girişimlerine uyum sağlama konusunda yaya bırakmaktadır-.

Bu bakış açısı herkes tarafından kabul edilmiştir, çünkü çok sayıda olgu tarafından desteklenmektedir. Kuzey Almanya kentlerine atıfta bulunan Hermann Kellenbenz, tüccar ailelerin yaratıcı güçlerinin iki veya üç kuşak içinde tükenmesiyle, artık soyluluk ünvanlarına daha kolay ulaşabilecekleri toprakları, dükkânlarının tezgâhına tercih ederek, sakin bir hayata doğru kaydıklarını görmektedir. Bu, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllar için doğrudur. Ben yalnızca "yaratıcı güç" kelimesini ve girişimciye yönelik olarak akla getirdiği imgeyi tartışacağım.

İster yaratıcı güç olsunlar, ister olmasınlar, bu kendi içine çekilmeler ve aktarımlar her halükârda, her dönemde vardırlar. Barselona'da daha XV. yüzyılda, eski ticari hanedanların üyeleri, bir gün "*bonrats estament*'ine geçmektedirler", üstelik o sıralar, rantiye hayatı Barselona çevrelerinde egemen konumda değildir Bundan daha etkileyici olanı, Güney Almanya'da "XVI. yüzyılın etkileyici adları olan Fuggerlerin, Welserlerin, Hochstetterlerin, Paumgartnerlerin, Manlichlerin, Haugların, Augsburglu Herwartların veya Nurembergli Tuckerler ve Imhoffların", ve birçok diğerinin sanki bir tuzak içine düşmüşler gibi, nisbeten hızlı bir şekilde yok olmalarıdır. J. Hexter "Tudorlar İngiltere'sinde orta sınıf efsanesi" adını

verdiği şeye ilişkin olarak, ticari burjuvazinin *gentry* ve soyluluğa doğru kayışını, her tarihçinin "kendi döneminin -yani incelediği dönemin- karakteristik bir olgusu olarak kabul etmesine rağmen", bu olgunun tüm dönemlere ait olduğunu göstermektedir. Ve J. Hexter bunu İngiltere için kolayca kanıtlamaktadır. Fransa'da "Colbert ve Necker, bir yüzyıl arayla, paralı adamların, toprak sahibi ve soyluların sakin konumlarına doğru bu kaçışlarından yakınmakta değil miydiler"? XVIII. yüzyılda Rouen'da tüccar aileleri, ya düpedüz sönmekte, ya da örneğin Le Gendrelar gibi (Avrupa'nın en zengin tüccar ailesi olma ününe sahiptirler) veya Planteroseler gibi, yargıç olmak için, ticareti bırakmaktadırlar... Amsterdam'da da aynı şekilde, bir gözlemci 1788'de "eğer (kentin) firmaları sayılacak olursa, bunların arasından çok azının atalarının Devrim döneminde (1566-1648) tüccar oldukları görülmektedir. Eski firmalar artık yoktur; bugün en fazla ticaret yapanları, yeni kurulan ve oluşalı uzun zaman olmayanlarıdır; ve ticaret böylece sürekli olarak, bir firmadan bir başkasına geçmektedir, çünkü bu işe bağlananların en faal ve en tutumlu olanlarına doğal olarak yönelmektedir". Bu örnekler birçok diğerinden yalnızca birkaçıdır. Ama acaba bunlarla sorun çözülmekte midir?

Ticari firmaların bu düzenli silinişleri eğer bir girişim zihniyeti aşınmasına belli bir ölçüde bağlıysa, bundan, konjonktürün hiçbir etkisinin olmadığı sonucunu mu çıkartmak gerekir? Daha da ötesinde, bu olguda, bir aile hanedanının hayatını bir an için temsil edecek olan kapitalizmin, en mükemmelinden toplumsal veçhesini mi görmek gerekir; bunu böyle yapmak, tüccar ile kapitalisti karıştırmaktır. Oysa her büyük tüccar bir kapitalistse de, tersi zorunlu olarak doğru değildir. Bir kapitalist bir sermaye kiralayıcısı, bir manüfaktür sahibi, bir finansçı, bir bankacı, bir mültezim, bir kamu fonları yöneticisi... olabilir. Buna bağlı olarak iç aşamalar olanaklıdır: yani bir tüccar bankacı olabilir, bir bankacı finansçı haline dönüşebilir; bunların her ikisi de sermaye rantiyeleri haline gelebilirler; ve böylece birçok kuşak boyunca *kapitalist olarak* kalabilirler. Daha XVI. yüzyıldan önce bankacı ve finansçı olan Cenovalı tüccarlar, izleyen yüzyılları yara almadan atlatmışlardır. Amsterdam'da da aynı durum söz konusudur: 1778'deki tanığımıza göre, artık tüccar olmayan şu ailelerin ne olduklarını ve XVIII. yüzyıl Hollanda bağlamında muhtemel olduğu üzere, kapitalist faaliyetin başka bir dalına geçip geçmediklerini bilmek gerekir.

Ve hatta, Bir kapitalist toprağa veya devlet görevine geçmek üzere malı fiilen terkettiğinde bile, onun toplumsal bünye içindeki yol alışı oldukça uzun bir süre izlenebilirse de, onun *ipso facto* kapitalist devrenin dışına nihai olarak çıkmadığı, mala, bankaya, ortaklıklara, menkul veya gayrimenkul yatırımlarına, hatta endüstri veya madencilik yatırımlarına geri dönüşler olduğu; "sermayenin dolaşımına neden olan" evlilikler ve drahomalar aracılığıyla olsa bile, bazen garip maceraların olduğu da görülecektir. Bardilerin devasa iflasından bir yüzyıl sonra, onların bazı doğrudan mirasçılarını Medici bankasının ortakları arasında görmek şaşırtıcı değil midir?

Başka sorun: Henri Pirenne'in yer aldığı *kapitalizmin aşamaları* düzleminde, (bugün hile) tüccar aileden daha çok, onun parçasını oluşturduğu, onu destekleyen ve sonuçta onu besleyen grup daha önemli olmaktadır. Fuggerleri değil de, onların çağdaşı olan tüm Augsburglu büyük tüccarları; Thelussonları veya Neckerlerin talihini değil de, protestan bankasınınkini ele alacak olursak, devrevi olarak bir gruptan diğerine geçiş olduğunu, ama her dönemin uzunluğundan Pirenne'e göre ölçü olan iki veya üç kuşağı aştığını ve özellikle de terk ile nöbet devri nedenlerinin bu kez açıkça konjonktürel olduğunu görürüz.

Bu konudaki tek gösterim (ama ağırlığı vardır), G. Chaussinand-Nogaret'nin Languedoclu finansçılara ilişkin olarak yaptığıdır, bu adamların hepsi de aynı zamanda girişimci, bankacı, armatör, toptancı, manüfaktür işletmecisi ve üstüne üstlük finansçı ve maliye yöneticisidirler. Bunların hepsi veya hemen hemen hepsi, uzun süre temkinlilik ve başarıyla yönettikleri mal sektöründen gelmişlerdir. Ve hepsi de birbirlerine bağlı yerel işler ve birbirlerini sıkı bir şekilde tutan, akraba haline gelmiş ailelerden oluşan bir sistemle bütünleşmektedirler. Eğer onları Languedoc diyakozluklarından birinde (bir idari birim) gözlersek, bileşimlerinde, iş ilişkilerinde ve aile birliklerinde üç farklı oluşumun birbirlerini izlediklerini görürüz. Birinden diğerine kopuş ve nöbet devri, *insanların yenilenmesi* meydana gelmektedir. 1520-1600 yılları arasında farkedilebilir nitelikte olan ilk oluşum, XVI. yüzyılın konjonktürel alt üst oluşunu aşamamıştır; 1600-1700 arasındaki ikincisi, fırıldaklı 1660-1680 yıllarına kadar sürmüştür; nihayet üçüncüsü 1670'ten 1789'a kadar uzamıştır, yani bir yüzyıldan fazla. Demek ki kabaca, Henri Pirenne'in vahiylerinin bir teyidi,

ama burada bireysel kaderler değil de, *kollektif* hareketlerin, ve oldukça uzun süreli hareketlerin söz konusu olduğu açıktır.

Nihayet, sermayenin toplumsal aşamaları, ancak toplumun bir tercih sunması halinde vardır: ya dükkan, ya tezgah, ya toprak, ya da başka bir çözüm. Oysa bir toplum bal gibi hayır diyebilir ve yollan kapatabilir. Yahudi tüccar ve kapitalistlerin sapkın, ama anlamlı örneğine bakınız: Batı'da onlara para, toprak ve devlet hizmeti arasında tercih tanınmamıştır. Kuşkusuz, Norsa Yahudi bankasının 6 yüzyıl sürdüğüne, gözler kapalı inanmak zorunda değiliz, ama bu bankanın uzun sürelilik konusunda mutlak bir rekor kırmış olma şansı yüksektir. Hindistan'daki tüccar-bankacılar benzeri bir konumda olup, kastları tarafından yalnızca para alanında kalmaya mahkûm edilmişlerdir. Aynı şekilde, Japonya'da Osakalı tüccarların soyluluğa katılması çok kısıtlıdır. Bunun sonucu olarak, mesleklerine saplanıp kalmaktadırlar. Buna karşılık, Andre Raymond'un sonuncu kitabına göre, Kahireli tüccar aileler, Henri Pirenne tarafından işaret edilen zaman aralığından daha kısa sürmektedirler. İslam toplumu kapitalistlerini bunlar yavruyken yutacaktır. Leipzig ticari gelişmesinin ilk aşaması olan XVI. ve XVII. yüzyıllarda da aynı şey olmamış mıdır? Bu zengin adamlar hayatlarının tümünde böyle kalmamışlar ve mirasçıları terimin tam anlamıyla, senyörlüklere ve onların sundukları sakin yaşama doğru, çoğu zaman dört nala kaçmışlardır. Ama burada bir atılımın başlangıcında, bu durumdan sorumlu olan toplum değil de, ani kesilmelere uğrayan bir ekonomi değil midir?

Fransa'da Gentry mi yoksa Noblesse de Robe mu?

Herhangi bir toplum bütün halindeki karmaşıklığını, doğrudan uzun süreliliğinden
almaktadır. Kuşkusuz toplum değişmektedir, hatta sektörlerden birinde tamamen değişik olabilir, ama tercihlerini ve başlıca inşalarını inatla muhafaza etmekte, fiili olarak, kendine çok benzer bir şekilde gelişmektedir. Demek ki onu anlamaya kalkıştığımızda, aynı zamanda hem önceden olduğu, şu anda olduğu, olacağı olduğunu, kendini uzun süre içinde ve süreklilikler ve birbirini izleyen çarpılmaların bir birikimi olarak sunduğunu görürüz. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Fransız yüksek toplumunun karmaşık örneği, bu konuda tamamen geçerli bir sağlama sunmaktadır. Bu,

özgün, özel bir kaderi açıklayıcı bir örnektir, ama kendi tarzında olmak üzere, Avrupa'nın diğer toplumları hakkında da tanıklıklar getirmektedir. Bunun dışında, Georges Huppert'in *The French Gentry* adlı mükemmel kitabının, sağlıklı bir şekilde yeniden yorumladığı birçok araştırma tarafından aydınlatılmış olma avantajına da sahiptir.

Gentry kelimesi, ticaret yoluyla zenginleşmiş bir Fransız burjuvazisinin üst kesimini ifade edebilir, ama bunların bir veya iki kuşaktan beri dükkan veya tezgahtan uzaklaşmış olmaları, sonuçta maldan ve onun lekesinden azad olmuş olmaları, zenginlikleri ve refahları açısından, geniş toprak mülkleri, sürekli para ticareti, temkinli, tutumlu ve tutucu ailelerin varlığına katılan krallık görevlerinin satın alınması gerekmektedir. Açıkçası sapkın olan bu *gentry* kelimesi, bu yüzyıllar içindeki Fransız gerçekleri konusunda uzmanlaşmış tüm tarihçileri rahatsız edecektir. Ama bu konuda başlayan tartışma, çabucak yararlı hale gelmiştir; nitekim zorunlu bir önceli ortaya koymaktadır: soyluluğa doğru yavaş adımlarla ilerleyen bir grubun veyahut da bir kategorinin tanımını ve geleneksel olan toplumsal başarısını; şatafatlı saray soyluluğuyla, ne de "bir tarla soyluluğunun" yürek paralayan fakirliğiyle hiçbir ortak yanı olmayan ağırbaşlı ve karmaşık bir sınıf; sonuç olarak kendine özgü soyluluk fikrine, yalnızca ona ait olacak bir yaşama sanatına doğru ilerleyen bir sınıf. Bu sınıf veya bu kategori, tarihçilerin kelime haznesinde, onu I. François ile XIV. Louis saltanatının başlangıcı arasındaki toplumsal biçimler resmi geçidi içinde rahatlıkla bireyselleştirebilecek bir kelime veya bir terim talep etmektedir. *Gentry* demek istemiyorsanız, yüksek burjuvazi de diyemezsiniz.

Burjuvazi kelimesi, *burjuva* kelimesinin kaderini izlemektedir, ve bunların ikisi de herhalde XII. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Burjuva, bir kentin ayrıcalıklı hemşehrisidir. Ama araştırmaya tabi tutulan Fransız bölge ve kentlerine göre, kelime ancak XVI. yüzyılın sonu veya XVII. yüzyılın sonunda yayılmaktadır; kelimeyi kesin bir şekilde yayacak olan XVIII. yüzyıldır ve Devrim ona başarı sağlayacaktır. *Burjuva* kelimesini beklediğimiz ve bazen de ortaya çıktığı yerdeki asıl yaygın terim, uzun zaman *honorable homme* (saygın adam) olmuştur. Bu terimin sağlama yapma gibi bir değeri vardır: toplumsal yükselmenin birinci basamağını, köylülerinki olan "toprak konumu" ile serbest denilen meslekler arasındaki, aşılması güç düzey farkım, hatasız bir şekilde ifade etmektedir. Bu serbest

meslekler her şeyden önce hukuk alanına ait olanları, avukatlık, dava vekilliği, noterlik gibileridir. Bunların arasından çoğu, kendinden yaşlı bir meslekdaşın yanında yetişmiş ve üniversite okumamıştır, ve üniversite okuyanların çoğu da bu işi keyfe keder olarak yapmışlardır. Bu saygın meslekler arasında tabipler, berber-cerrahlar da yer almaktadır ve bunların arasında da "Saint-Come veya cübbeli cerrahlar”, yani okula gitmiş olanları nadirdir. Diğerleri gibi işlerini çoğu zaman “aynı aile içinde devreden” cezacıları da ekleyiniz. Fakat, serbest denilen meslekleri İcra etmemekle birlikte, tüccarlar tam hakka sahip olarak, “saygın adamlar” düzleminde yer almaktadırlar. Zorunlu olmamakla birlikte, bundan toptancı tüccarları anlamak gerekir. Chateaudun’de, en azından görünüşte, burjuva tüccar (toptancı) ile zenaatkar (dükkancı) arasındaki fark vurgulanmaktadır.

Ama meslek, *saygınlık* yaratmaya kendi başına yeterli değildir; ayrıcalıklıların belli bir zenginliğe sahip olması, nisbi bir rahatlığa ulaşmış olması, saygın bir şekilde yaşıyor olması, kent çevresinde bir miktar toprak satın almış olması ve sine *qua non* koşul olarak, “caddeye bakan duvarı (*pignon*) olan” bir evde oturması da gerekir. Littre sözlüğü, *“pignon”u,* “bugünkü kiliselerde olduğu gibi, evin cephesi" olarak açıklamaktadır, yani sahibinin meşruiyetini oluşturmaktadır.

Tarihçinin ona rastladığı heryerde, Fransa’nın tümünde, hatta geriye doğru baktığımızda bize vasat görünen kasabalarda bile, zenaatkârlar, küçük dükkâncılar, “koca kollu”lar ve çevredeki köylülerin üzerinde yer alan bir avuç saygın adam böyledir işte. Noter arşivlerinden hareketle, birinci basamaktaki bu ayrıcalıklıların servetlerini saptamak mümkündür. Tabii ki, söz konusu *gentry*’yle hiçbir ortak yanları yoktur. Bu kademeye ulaşabilmek veya onu farkedebilmeye başlamak için bir basamak daha çıkmak, “soylu adam”lar sahanlığına ulaşmak gerekir. “Soylu adam”ın hukuki olarak soylu olmayıp, bunun gösteriş ve toplumsal gerçekten kaynaklanan bir adlandırma olduğunu belirtelim. Hatta soylu adam senyörlüklere sahip olsa bile, hatta “soylu olarak" yaşasa bile, yani “tezgâh veya mal işi yapmasa" bile, "gerçek soyluluğa” değil de, “küçümsemeyle kent soyluluğu olarak adlandırılan ve aslında burjuvazi olan uygunsuz ve eksik bir itibar soyluluğu"na ait olmaktadırlar Bunun tersine, eğer “soylu adamımız" ayrıca bir de *armacı* olarak anılıyorsa, soyluluğa ait olarak tanındığına dair şans sahibidir.

Ama bu aidiyet, hukuki bir olgu olmaktan çok *toplumsal* bir olgudur. Toplumsal olgu, yani kendiliğinden cari uygulamadan kaynaklanan bir olgu. Soyluluk saflarına geçişin bu olağan koşullarının üzerinde ısrar edelim. Bu geçişler 1520'den itibaren, önceki dönemlerdekinden daha göze görünür ve daha geniş olarak, kolayca çoğalmışlardır. Kral tarafından satılan çok nadir soyluluk senetlerini, soylu kılan hizmetlerin satın alınmasını, soyluluğa yol açan *(cloche* (çıngırak) soyluluğu denilen) belediye yöneticiliği görevlerini gündeme getirmeyelim. Soyluluk hattı, daha çok hukuki soruşturma sonucunda aşılmaktadır. Tanıkların, ilgilinin "soylu bir şekilde yaşadığımı (yani elleriyle çalışmadan, gelirleri sayesinde) ve ebeveyni ile ebeveyninin ebeveynlerinin de, herkesin malûmu olduğu üzere, soylu bir şekilde yaşadıklarının söylenmesiyle bu iş tamamlanmaktadır. Bu geçişler ancak, ayrıcalıklıların zenginliklerinin, soylu tarzında hayata izin verdikleri ölçüde; bu yükselen sınıfların, onlarla çoğu zaman akraba olan yargıçların suç ortaklığını sağladıkları ölçüde kolaydır; nihayet, daha önce de söylediğimiz üzere, soyluluk da saflarını sıklaştırmamaktadır. O zamanların Fransa'sında, soylular ile soylu olmayanlar arasındaki sınır çizgisinin hıristiyanlarla müslümanlar arasındaki kadar katı olduğunu söyleyen Peter Laslett'in formülünü hatırlatacak hiçbir şey bulunmamaktadır. Aslında aşılabilir sınır bölgelerinden, açık araziden, *no man's land*'den söz etmek gerekir.

Ve her şeyi karmaşık hale getiren bu yeni soyluluk, geleneksel soyluluğun safları arasında erime arzusuna her zaman sahip değildir. Eğer Georges Huppert haklıysa -haklı olması muhtemelden de fazladır-, üst mertebeden "soylu adamlar", kuşkusuz *Kibarlık Budalası'nın* çizgileri içinde görülmemelidir. Moliere'in bu oyununun ilk oynanış tarihi (1670) geçtir, bu tarihte artık XVI. yüzyılın baharının uzağındayızdır ve bu karikatür saray soyluluğunun hoşuna gitsin diye yapılmıştır. Tabii ki Jourdain usta tam bir uydurma değildir, ama çok ortalardaki bir burjuvaziye aittir ve XVI. yüzyılın hemen hemen soylu olmak üzere olanlarını ve olmuş olanlarını, sanki bu "hayat iksiriymişçesine", tek hedef ve tutkularının soyluluğa katılmak olduğunu düşünmek hatalıdır. Toplumsal gösterişin onlara yabancı olmadığı noktasında hiçbir kuşku yoktur. Ama bu durum onları kılıç soyluluğunun zevk ve önyargılarını paylaşmaya yöneltmemektedir; onlar silahlara, ava, düellolara karşı hiçbir hayranlık beslememektedirler; tersine,

bilgelikten ve kültürden yoksun olarak kabul ettikleri bu insanların yaşama tarzını küçümsemektedirler; bu yazılı olarak bile ifade etmekten çekinilmeyen bir küçümsemedir.

Zaten, yükseğiyle ve ortasıyla tüm burjuvazi bu noktada ortaklaşa bir düşünceye sahiptir. Sözü, Reimsli sıradan bir burjuva, ama oldukça zengin bir tüccar olan Oudard Coquault adlı, geç tarihli bir tanığa bırakalım. Anılarında, 31 Ağustos 1650 tarihinde şöyle yazmaktadır: “kendilerinin yüksek bir ırktan olduklarını söyleyen bu kibar bayların durumu, hayatı ve konumu işte böyledir; ve soyluluğun büyük kesimi daha iyi yaşamamaktadır, bunlar sadece oburluk yapmaya ve köylerinde bir köylü gibi yemeye yararlar. Kentlerin saygın burjuvaları ve iyi tüccarları, kıyas kabul etmez bir şekilde, onlardan daha soyludurlar: çünkü onlardan çok daha yumuşak huyludurlar, daha iyi yaşamakta ve daha iyi örnekler oluşturmaktadırlar, aileleri ve evleri onlarınkinden daha düzenlidir, bunlardan herbiri kendi gücüne göre, kimsenin homurdanmasına yol açmamakta, kendileri için çalışan herkese hakkını vermekte, ve öncelikle de hayasızca bir iş yapmamaktadırlar; ve bu küçük silah taşıyanların çoğu bunun tersini yapmaktadır. Eğer kıyaslama yapmak söz konusu olursa, bunların hepsi de, burjuvaların onlara köylülerinkiyle aynı gözle baktıklarını sanmaktadır... Şerefli hiçbir insan onlara haset etmemektedir. Dünyanın şimdiki hali budur ve artık erdemi soylulukta aramamak gerekir”.

Soylu hale gelen Fransız burjuvaları, fiili durumda, güzel kentsel evleriyle kırdaki şatoları arasında, eski dengeli ve akli hayatlarını sürdürmektedirler. Yaşam sevinçleri, gururları hümanist kültürleridir; zevkleri, en güzel vakit geçirdikleri yer olan kitaplıklarıdır; onları saran ve en iyi karakterize eden kültürel sınır Latince, Yunanca, hukuk, Antik ve ulusal tarih karşısındaki tutkularıdır. Kentlerde, hatta kasabalardaki laik okulların çoğunu onlar kurmuşlardır. Hakiki soylulukla tek ortak çizgileri, çalışmayı ve malı reddetmeleri, boşgezerlikten hoşlanmaları, yani onlar için okumanın, arkadaşlarla bilgince tartışmanın eşanlamlısı olan boş zaman tutkularıdır. Bu hayat biçimi en azından belli bir rahatlığı gerektirmektedir ve bu yeni soylular genel olarak rahatlıktan daha fazlasına, kökeni üçlü olan sağlam bir servete sahiptirler: yöntemli bir şekilde işletilen toprak; özellikle köylülerin ve ekabirin zararına uygulanan tefecilik; nihayet, 1604'te *paultt*e'in yerleşik hale gelmesinden önce devredilebilir ve ırsi hale gelmiş olan adli ve mali

görevler. Ancak, oluşturulmuş servetlerden çok. miras alınan servetler söz konusudur. Bunlar kuşkusuz sabitleşmiş, hatta büyümüşlerdir, çünkü parayı çektiği için, toplumsal başarı ve delmelere izin vermektedir. Ama başlangıçta yörüngeye oturtma her zaman aynı olmuştur: *gentry* maldan çıkmıştır, bu durum patavatsızlardan saklanmakta ve özenli bir şekilde karanlıkta bırakılmaktadır.

Ama hiçkimse saf değildir! L'Estoile'in *Günlük'ü,* adeta tüm hayatı boyunca devletin dizginlerini elinde tutan, “kağıt yığınlarıyla... parşömenlerle... kalem çizgileriyle” boğuşan müsteşar ve Villeroi senyörü Nicolas de Neufville'in (1542-1617) 1500'de üç senyörlük, sonra da görevler satın alan, evlilik yoluyla Corbeil yakınlarındaki Villeroi senyörlüğünü miras alan bir balık tüccarının torunu olduğu söylenmektedir -ama o dönemde bunu kim söylememekteydi ki-. Georges Huppert bir sürü benzeri örnek zikretmektedir. Demek ki kimse saf değildir, ama XVI. yüzyılda toplum, toplumsal yükselmeye bir kez daha engel çıkartmamakta, daha çok suç ortaklığı yapmaktadır. Ve yerleşik soylulukla bütünleşmeyen veya yetersiz bir şekilde bütünleşen; kendi siyasal gücüne, kendi grubunun içindeki kendi ilişkiler ağına dayanan gerçek bir yeni soylular *sınıfının* oluşumu, ancak bu iklimin içinde anlaşılabilir. Bu anormal olgu, zaten sürekli olmayacaktır.

Çünkü XVII. yüzyılda her şey değişmektedir. Sözümona soyluluk o zamana kadar güç ve dramatik sınamalardan -Reformasyon, Din savaşları- geçmiştir, ama bunları aşmış ve ne Protestan, ne de Liga yanlısı olup, “Galikan” kalarak, "politik” kalarak, tam orta yolu izlemiştir. Burada iki taraftan da darbe almışlardır, ama manevra olanağı bir tek burada vardır. 1600'lerin ötesinde her şey değişmektedir; toplumsal atmosfer, ekonomi, siyaset, kültür. Artık işbirlikçi bir yargıcın önünde ifade veren birkaç tamkla soylu olunamamaktadır; soy zincirine ilişkin ünvanları vermek, ürkütücü soruşturmalara katlanmak gerekmektedir; ve önceden elde edilmiş soyluluklar da bu araştırmalara karşı korunaklı değillerdir. Fransız gentry’sini insan bakımından besleyen toplumsal hareketlilik, daha az doğal bir şekilde ve öncelikle de daha kıt bir şekilde olmaktadır. Acaba bunun nedeni, ekonominin bir önceki yüzyılda- kinden daha cansız olması mıdır? IV. Henri, Richelieu ve XIV. Louis tarafından ihya edilen monarşi baskıcı hale gelmekte, memurlarının itaatini beklemekte ve bu işe de bizzat parlamento üyelerinden başlamaktadır. Bundan da ötesi, kral saray

soyluluğunu yeniden itibara kavuşturmuş, ona refaha ulaşma, Güneş-Kral'ın etrafında sahnenin önünde yer alma olanağı sağlamıştır. Yakınlarından biri, onun için "tiyatro kralı" demekteydi, 5 ama iktidarın tüm olanaklarım ve kolaylıklarını dar ve göze görünür bir çember halinde toplayan bir tiyatronun önemi vardır. Bu saray soyluluğu “kıyafet” soyluluğuna karşı dikilmektedir. Ve o da yalnızca bu engele çarpmakla kalmamakta, aynı zamanda kendine hem gücünü, hem de sınırını veren monarşiye de çarpmaktadır. İşte tüm Fransız sözümona soyluları, böylece siyasal ve toplumsal düzlemde ikircikli bir konuma düşmüşlerdir. Ve nihayet Karşı-Reform, kısmen ona, fikirlerine ve entellektüel konumlarına karşı olmak üzere, zincirlerinden boşanmıştır. Bu soyluluk o sıralar Aydınlanma yönünde ileri gitmiş durumdadır, belli bir akılcılığın etkisiyle, tarihin “bilimsel” bir biçimini icad etmek üzeredir. Oysa her şey devrilmiştir, her şey onun için tersine gidecektir, çünkü Cizvitlerin saldırısının odak noktası haline gelmiştir... Öylesine ki, rolü Jansenizmin patlaması ve *Fronde* savaşı esnasında ikircikli olacaktır. 1649 başında ve Rueil barışına kadar (11 Mart) parlamento üyeleri “fetihlerini herhangi bir şey yapmaya cüret edemeden” Paris'e egemen olmuşlardır.

Gentry işte bu zorlukların, bu birbirini izleyen bunalımların ortasında, *noblesse de robe* (kıyafet soyluluğu) denilecek şey haline geleceklerdir. Bu ikinci soyluluk sürekli olarak birincisinin itirazlarına uğramakta ve onunla karışmamaktadır. Artık iki soyluluk arasındaki hiyerarşi net hale gelecektir, çünkü monarşinin oyunu, hükmedebilmek için, onları birbirleriyle zıtlaştırmaktır. *Noblesse de robe* ifadesinin ancak XVII. yüzyılın başında, araştırmalarımızın bugünkü durumunda en erken 1603'te ortaya çıkmış olması, herhalde raslantı değildir. Dilin bu tanıklığını ihmal etmemek gerekir. O sıralar *noblesse de robe'un* kaderinin bir safhası sona ermiştir. Artık daha iyi tanımlanmıştır, daha sakindir ve tabii ki bir yüzyıl öncesindekinden daha az muhteşemdir, ama Fransa'nın kaderi üzerinde çok büyük bir ağırlık yapmaya devam etmektedir. Tutunabilmek için bütün hiyerarşileri kullanmaktadır: toprak hiyerarşisi (senyörlüğe dayalı), para hiyerarşisi, Kilise hiyerarşisi, devlet hiyerarşisi (kahyalık, başkanlık, parlamentolar, kral meclisleri) artı yararı uzun dönemde ortaya çıkan kültür hiyerarşileri.

Bütün bunlar, yavaşlığın, belli bir yerçekiminin, sebatla elde edilen bir başarının damgasını yemiş olarak, çok karmaşıktırlar. Georges Huppert'e göre, bu *noblesse de robe* XVI. yüzyıldaki kökenlerinden Devrim'e kadar, “onun kültürünü yaratarak, zenginliğini yöneterek ve hem Ulus'u, hem de Aydınlanma'yı icad ederek, Fransa'yı icad ederek”, Fransa'nın kaderinin göbeğinde yer almıştır. Bu fikri destekleyecek çok sayıda ünlü adı zikretmek cazip bir şeydir. Ama önemli bir kısıtla birlikte: belli bir Fransız uygarlığının ifadesi olan bu üretken sınıfın tümünü Fransa kollarında taşımış; rahatlığının, dengesinin, söylemeye cüret edebilirsem aklının bedelini ödemiştir. Bu maddi ve kültürel sermayeyi, *noblesse de robe* kendi için kullanmıştır. Ülkenin iyiliği sorunu ise, tamamen başka bir problemdir.

Herhalde Avrupa'nın hiçbir ülkesi yoktur ki, hiyerarşinin tepesinde bu cinsten ikiye bölünmelere ve buradan kaynaklanan gizli veya açık çatışmalara; yeni gelenlerle, zaten gelmiş olanlar arasındaki uyuşmazlıklara tanık olmuş olmasın. Georges Huppert'in kitabı, Fransa'nın kendine özgü özelliklerini çerçevelerine ve *noblesse de robe’un* oluşumu ve siyasal rolleri itibariyle özgünlüğünü vurgulama avantajına sahiptir. Bu nedenle, dikkati, her toplumsal evrimin yegane olma karakteri üzerine, yararlı bir şekilde çekmektedir. Nedenler heryerde birbirlerine çok yakındır, ama çözümler farklıdır.

Kentlerden Devletlere: Lüks ve Gösterişçi Lüks

Demek ki, toplumsal hareketlilik, paranın prestij karşısındaki tavırlar veya doğum ve ünvan prestiji veya iktidar prestiji karşısındaki tavırlar konusunda açığa çıkartılacak kurallar yoktur. Bu bakış açısından, toplumlar ne aynı yaştadırlar, ne aynı hiyerarşilere sahiptirler, ne de hepsi aynı zihinsel iklimdedirler.

Avrupa'ya ilişkin olarak, iki büyük kategori arasında gene de göze görünür bir ayırım vardır: bir yanda kentsel toplumlar -bundan İtalya'nın, Alçak Ülkelerin, hatta Almanya'nın erkenden gelişen tüccar kentlerinin toplumlarını anlayınız- ve diğer yanda, bir Orta Çağ geçmişinden (her zaman değil) yavaşça sıyrılmış ve bunun izlerini daha dün bile taşıyan merkezi devletlerin geniş çaplı toplumları. Proudhon “ekonomik organizma olduğu kadar, reel siyasal bünyede de, adalet yönetiminde de, kamusal

eğitimde de feodalite bizi hâlâ boğmaktadır” diye yazalı bir yüzyıl bile olmamıştır.

Ne kadar güçlü hatların bu iki evreni farklılaştırdığı söylenmiş ve tekrarlanmıştır. 1702'ye doğru bir Fransız muhtırasında yazılan şu farkına varışın yüz kadar, eski veya modern versiyonunu vermek mümkündür: “Monarşik devletlerde tüccarlar, Cumhuriyet halindeki devletlerdeki kadar itibara ulaşamazlar, bu gibi devletlerde olağan olarak tüccarlar yöneticidir”. Bu aşikâr ve kimseyi şaşırtmayan fikrin üzerinde durmayalım. Yalnızca elitlerin, ticaret ve para tarafından uzun süredir işlenen bir kentte veya Sarayın (örneğin İngiltere veya Fransa'daki) toplumun tümüne tonunu verdiği geniş merkezi devletlerde yer almalarına göre, tavırlarına karşı dikkatli olalım. “Söylendiğine göre kent (Paris diye anlayınız) Saray'ın maymunudur”. Kısacası, tüccarlar tarafından yönetilen bir kent, bir hükümdar tarafından yönetilen bir kentten daha başka türlü yaşayacaktır. Bir İspanyol *arbitrista'sı* (yani çoğu zaman ahlâki ögelere yönelik bir öğüt verici) olan ve II. Felipe'nin çağdaşı Luis Ortiz bu durumu, lâfı dolaştırmadan söylemektedir. 1558'de çok kaygılı bir İspanya'dayız, kral II. Felipe krallık dışındadır; savaşın ve uluslararası siyasetin onu çivilediği Alçak Ülkeler’dedir. Bir süre daha İspanya’nın başkenti olarak kalacak Valladolid’de lüks, gösteriş, kürkler, ipek, pahalı kokular, o anın güçlüklerine ve hayat pahalılığının dramlarına rağmen kuraldır. İspanyolumuz böylesine bir lüksün ne Floransa’da, ne Cenova’da, ne Alçak Ülkeler’de, hatta komşu, tüccar Portekiz’de bile varolmadığını farketmektedir: “*En Portugal ningun viste seda*”, Portekiz’de kimse ipek giymemektedir demektedir. Ama Lizbon tüccar bir kenttir, Portekiz’e tonunu o vermektedir.

İtalya’nın erkenden tüccarların eline geçen kent devletlerinde (Milano 1229’da, Floransa’da, 1289’da, Venedik en azından 1297’de), para toplumsal düzenin etkin ve tutarlı çimentosudur; XVIII. yüzyılın Parisli matbaacılarının dediği gibi “güçlü zamklıdır. Yurttaşlar, yönetmek için gözleri kamaştırmaya, büyülemeye fazla ihtiyaç duymamaktadırlar. Bunlar paranın iplerini ellerinde tutmaktadırlar, bu da onlara yetmektedir. Bunun nedeni lüksü bilmemeleri değildir; lüks ağzı sıkılığa, hatta gizliliğe zorlamaktadır. Venedik’te soylu, mertebesinin işareti bile olmayan kara bir cübbe giymektedir, çünkü Cesare Vecellio’nun *“habiti antichi et moderni di*

diverse parti del mondo" (XVI. yüzyılın sonu) adlı derlemesindeki yorumlarında açıkladığı üzere, cüppe *“cittadini, dottori, mercanti et altri"* tarafından da giyilmektedir. Genç soylular kara cübbenin altında, kaliteli boyalarla boyanmış ipek elbiseleri istekle giymektedirler, ama bu boyaları *“per una certa modestia propria di quella Republca"* nedeniyle, olabildiğince gizlemektedirler diye eklemektedir. Demek ki Venedikli yurttaşın gösterişli kıyafet taşımaması gayriiradi değildir. Aynı şekilde, yalnızca Karnaval dönemi ve kamusal kişilerle sınırlı olmayan maske kullanımı, anonimlik içinde kaybolmanın, kalabalığa karışmanın, kendini seyrettirmeden keyif sürmenin bir biçimidir. Venedikli soylu hanımlar, kahveye, ilke olarak onların mertebesindeki kadınlara yasak olan yerlere giderken, maske kullanmaktadırlar. Goldoni “maske, ne rahatlık!” demekteydi. “Maskenin altında herkes eşittir ve başlıca yargıçlar... halkı ilgilendiren tüm ayrıntılar konusunda bizzat bilgi alabilirler... *Doge* de bu amaçla sıklıkla maskeli olarak dolaşmaktadır”. Venedik’te lüks çoğu zaman devasa bir şekilde olmak üzere kamu yönetimine veya tamamen özel olan hayata ayrılmıştır. Cenova'da *nobili* belli bir katılıkta giyinmektedir. Bayramlar sokaklarda veya meydanlarda değil de, kır evlerinde veya kentsel sarayların içinde, etrafa fazla duyurmadan kutlanmaktadır. Venedik için düşünülmez olan ve dar sokakları yüzünden Cenova'da da olanaksız olan araba saltanatının, XVII. yüzyılla birlikte Floransa'da yerleştiğini biliyorum, ama cumhuriyetçi Floransa, Alessandro de Medici’nin 1530’da geri dönüşü ve 1569'da Toskana Büyük Dükalığının kurulmasıyla ölmüştür. Ama bu dönemde bile, Floransa sade bir şekilde, bir İspanyol’a göre adeta burjuvaca yaşamaktadır. Avrupa’nın sonuncu polis'i olan Amsterdam'ın da, diğer birçok şey arasında yaptığı, Venedikli ziyaretçileri bile şaşırtan, büyük zenginlerinin iradi tevazularıdır. Bir Amsterdam sokağında, Hollanda icra vekilleri başkanını, rastladığı diğer burjuvalardan kim ayırabilir?

Amsterdam’dan veya eskiden beri zengin İtalyan kentlerinin birinden, modern bir devletin başkentine veya herhangi bir hükümdarın sarayına geçmek, mutlak olarak atmosfer değiştirmektir Burada artık ne tevazu, ne de gizlilik vardır. Toplumsal mertebenin ilk sıralarındaki soyluluk, gözlerin hükümdarın şatafatından kamaşmasına izin vermekte ve kendi hesabına o da göz kamaştırmak istemektedir. Zenginliğini sergilemekte, kendini sergilemek zorunda kalmaktadır. Parlamak, kendini kabul ettirmek, sıradan

ölümlülerden ayrılmak, başka bir ırktan olduğunu adeta ayinsel bir şekilde vurgulamak, diğerlerini kendinden uzakta tutmak demektir. Elde tutulan paranın kendiliğinden sağladığı ayrıcalığın tersine olarak, doğumdan veya mertebeden kaynaklanan ayrıcalık, ancak başkaları tarafından kabul edildiğinde geçerlidir. Witold Kula'ya göre, eğer prens Radziwil Polonya'da Işıklar Yüzyılı'nda tek başına bir ordu oluşturma (1750'de olduğu gibi) ve ona top sağlama yeteneğine sahipse de, bir gün Nierwicz adlı küçük kentinde "dağıtılan miktara aldırmadan ve meydana gelen nehrin içinde kaybolarak" şarap dağıttıysa, bunun nedeni seyircileri etkilemek (şarap Polonya'da çok pahalı, ithal bir maldır), "olanaklarının sınırsızlığına inandırarak, onun arzularına karşı yumuşak başlı olmalarını sağlamak" isteğidir". Napoli'de de aynı debdebe: *Cittd dal sole'*nin (1602) aydınlık kalpli devrimcisi Tommaso Campanella'nın döneminde, Roccella prensi Fabrizio Carafa'nın hakkında, parasını *"alla napoletano"* Napoli tarzında "*cio e in vanitâ"* harcadığını söylemek adet olmuştur. O sıralar, uyrukları kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölürlerken, Napolili senyörler "köpek, at, soytarı, altın işlemeli kumaşlar *e puttano che e peggio"* için servetler harcamaktaydılar. Bu müsrifler (bunlar 100 bin eküye varan gelirlere sahiplerken, uyrukları keselerine, adam başına üç ekü bile koyamıyorlardı) kuşkusuz zevkü sefaya yenik düşmektedirler, ama bundan daha geçerli neden, göz kamaştırma ihtiyacıdır: rollerini oynamakta; herkesin onlardan beklediklerini, halkın önce hayran olmaya ve haset etmeye, sonra da nefret etmeye hazır olduklarını yapmaktadırlar. Tekrarlayalım ki, sunulan gösteri bir hakimiyet aracıdır. Bir zorunluktur. Bu Napolili soyluların İspanyol kral naibinin sarayına devam etmeleri, iflas etmelerine ve topraklarına parasız dönmelerine malolsa bile, onun gözüne girmeleri gerekmektedir. Ve böylece büyük bir başkentte yaşamanın tadını almışlardır; Avrupa'nın en büyüklerinden biri olan bu başkent, zorunlu olarak masraflıdır. İşte Bisignanolar bu nedenle, 1547'de kentte Chiaia sarayını inşa ettirmişlerdir. Calabria'daki ikâmetgâhlarını terkeden bu aile, artık kentte, küçük bir maiyet tarafından, efendinin kesesinden geçinen bir saraylılar, sanatçılar, edebiyatçılar grubu tarafından çevrelenmiş olarak; tıpkı diğerleri gibi, büyük senyör hayatı yaşamaktadırlar.!

Bu sergilenen debdebe ne kadar "gelir getirici" ve böylece rasyonel olursa olsun, çoğu zaman *mania* halinde dönüşmektedir -psikoz dememek için-.

Fenelon, Richelieu’nün “Sorbonne’da kendi armasını koydurtmadığı hiçbir kapı veya cam pano bırakmadığını” iddia etmektedir.! Richelieu'nün kendi adını taşıyan "baba malikânesinin yer aldığı ve bunun bugün hâlâ Tours ve Loudun arasında görülebildiği” küçük köyde, kardinal her halükârda, yarı yarıya boş kalan bir kent kurdurtmuştur. Bu, Mantova dükleri ailesinden olan Vespasiano Gonzaga’nın (öl. 1591) hükümdar fantezisinin kelimesi kelimesine aynıdır; Gonzaga umutsuz bir şekilde bağımsız hükümdar olmaya uğraşmış ve daha iyisi olmadığından, muhteşem Sabbioneta küçük kentini inşa ettirmiştir. Bu kentin lüks sarayı, antikalar galerisi, gazinosu, tiyatrosu (bu, XVI. yüzyılda henüz ender bir şeydir), özellikle müzik aleti çalanların konserleri ve korolara olanak sağlayacak şekilde inşa edilmiş kilisesi, modern istihkâmları vardır; kısacası gerçek bir başkent kavrayışı içinde kurulmuştur, ama Po kenarındaki bu küçük kentin hiçbir ekonomik veya yönetsel rolü yoktur, askeri rolü de önemsizdir, çünkü buraya eskiden tahkimli bir şato kurulmuştur. Vespasio Gonzaga Sabbioneta’da küçük maiyetiyle birlikte gerçek bir hükümdar olarak yaşamış, ama ölümünden sonra kent terkedilmiş ve unutulmuştur. Bugün kum ortasında, güzel bir tiyatro dekoru olarak dikilmektedir.

Özetle iki yaşama ve gözükme sanatı: ya gösteriş, ya da gizlilik. Para üzerine kurulu toplumun yerleşmekte geciktiği yerde, eski siyaset olan debdebeli lüks kendini egemen sınıfa dayatmaktadır, çünkü bu sınıf paranın sessiz desteği ne fazla güvenemez. Debdebe doğal olarak heryere sızabilir. İnsanların birbirlerine bakma, birbirlerini tartma, birbirlerini kıyaslama; karşılıklı konumların bir ayrıntıya, bir giyinme biçimine, yemek yeme biçimine, hatta kendini takdim etme veya konuşma biçimine göre belirleme zamanına ve zevkine sahip oldukları yerlerde, gösteriş hiçbir zaman tamamen eksik değildir. Hatta tüccar kentler bile, kapılarını kilit üzerine kilit vurarak ona kapatmaktadırlar. Ancak kapıyı ona biraz fazla açmaları, örgütlerinin bozulmasının, ekonomik ve toplumsal rahatsızlığın onları istila ettiğinin bir işaretidir. Venedik 1550'lerde, bu tarihlerden sonra artık tehlikeye girecek olan gerçek konumunu değerlendiremeyecek kadar zengindir. Ve lüks bu kentte hergün biraz daha ısrarlı, daha çeşitli, eskisinden daha göze görünür hale gelmektedir. Lükse karşı yasalar çoğalmakta, ama bunlar her zaman olduğu gibi, aşırı harcamaları durduramadan, yalnızca işaret etmektedirler: muhteşem düğünler ve vaftiz

törenleri, kadınların taktıkları sö- zümona sahte inciler, kadınlar bu incileri elbiselerinin üzerine de koyma adetini edinmişlerdir, “*zuboni et altre veste da* homo *de seda"*. Bunun sonucunda suçlulara ve o dönemdeki muhtıralarda “terziler, nakışçılar, desinatörlere" karşı çok sayıda tehtid yönelmektedir, çünkü kötülüğü besleyen ailelerdeki “düğünler kuşkusuz bir cins halk bayramı gibi olmaktaydı" Yalnızca zengin bayramlardan, turnuvalardan, balolardan, düğün nedeniyle takılan süslerden... söz edilmektedir”, bu da Signoria’nın bunları durduramadığının kanıtıdır. Ve özelden kamusala geçiş, akılda tutulması gereken bir işarettir.

İngiltere’de evrimin tersine olduğunu söylemekte acele etmeyelim. İşler daha karmaşıktır. Lüks XVII. yüzyılda bu ülkede heryere bulaşmıştır: soyluluğun debdebesi vardır. Gloucestershire vekil lordu Henry Berkeley “kısa bir ziyaret için Londra’ya gittiğinde, 150 hizmetçi ona refakat etmektedir”. Kuşkusuz XVIII. yüzyılda ve özellikle de III. George'un uzun saltanat döneminde (1760-1820) İngiltere’nin zenginleri ve güçlüleri konfor sağlayan lüks yerine, çoğu zaman gösteriş lüksünü tercih etmekteydiler. Saint-Petersburg sarayının yapmacık debdebesine alışkın olan, II. Ekaterina'nın elçisi Simon Vorontsof, bu dünyanın serbestliğinin tadını çıkartmaktadır, “burada istenildiği gibi yaşanmakta ve burada işlerde hiçbir etiket formalitesi bulunmamaktadır”. Ama İngiliz toplumsal düzeni bu işaretleriyle, tüm aydınlığı içinde açıklanmış olmamaktadır. İyice gözlendiğinde, gerçekte karmaşık ve çeşitli bir toplumsal düzen söz konusudur. İngiliz soyluluğu, veya daha doğrusu aristokrasisi, toplumsal hiyerarşinin zirvesine, kabaca Reformasyondan itibaren gelmiştir ve yeni bir tabakadır. Çıkarı da, payının olduğu binlerce nedenden ötürü, kendine bir toprak aristokrasisi havası vermektedir. Büyük bir İngiliz ailesi ancak geniş bir malikâneden itibaren oluşmakta, ve bu malikânenin ortasındaki başarı işareti, çoğu zaman bir prens ikâmetgâhı olmaktadır. Bu aristokrasi aynı zamanda, çoğu kez söylendiği üzere “plütokratik ve feodaldir”. Feodal olarak, kaçınılmaz bir parlaklığa bürünmekte, bu bir miktar tiyatrovari olmaktadır. 1766'da Abingdon'a yeni senyörler yerleşir, bunlar “yüzlerce *gentlemen*, kiracı çiftçi, komşulara bir yemek daveti verirler. Çanlar durmaksızın çalmaktadır”. Boru takımının eşliğinde, at üzerinde bir resmi geçit olmakta, gece de aydınlatma yapılmaktadır... Bu şamatada “burjuvaca” olan hiçbir şey yoktur; toplumsal açıdan bakıldığında,

aristokrasinin vazgeçilmez yerel iktidarını yerleştirmeye yönelik olsa bile, tabii ki gerekli bir şamata. Ama bu debdebeli oyun, iş alemine bulaşma zevkini dışlamamaktadır. Elizabeth döneminden itibaren, uzak mesafe ticaretine istekle yatırım yapanlar, peers'in oluşturduğu yüksek soyluluktur.

Hollanda'da işler başka türlü cereyan etmiştir, Fransa'da “çıngırak soyluları” olarak adlandırılabilecek, kent naipleri, hiyerarşinin zirvesine yerleşmişlerdir. Bunlar burjuva bir aristokrasidirler.

Fransa'daki manzara, İngiltere'de olduğu gibi oldukça karmaşıktır: bu ülkede başkent -sarayın egemenliğinde- ile artan güçleri ve özgünlüklerinin bilincine varan tüccar kentler farklı şekilde gelişmektedirler. Toulouse, Lyon veya Bordeaux'nun büyük tüccarları lükslerini pek ilân etmemektedirler. Bu lüksü kentteki güzel evlerinin, ve daha da fazlası “kentleri at sırtında bir günde kat'edilecek bir çap içinde kuşatan kırsal ikâmetgâhlarının, keyif evlerinin” içine ayırmaktadırlar.^ Bunun tersine, XVIII. yüzyılın Parisli çok zengin finansçıları, kendilerini çevreleyen lüksü taklit etme ve abartma derdine düşerek, yüksek soyluluğun yaşama biçimine ayak uydurmaya çalışacaklardır.

Devrimler ve Sınıf Savaşları

Altta kalan toplum kitlesi, kurulu düzen ağının içinde tutulmaktadır. Eğer bu toplum biraz fazla kıpırdarsa, halkaları sıkıştırılmakta ve güçlendirilmekte veya ağı tutmanın başka biçimleri icad edilmektedir. Devlet, toplumsal düzenin kilit taşı olan eşitsizliği kurtarmak üzere oradadır. Kültür ve onu temsil edenler, kadere rıza, itaat, usluluk, Sezar'a ait olanın Sezar'a verilmesi gerektiğini vaaz etmek üzere, çoğu zaman oradadırlar. Bundan da iyisi, toplumun “organik” kitlesi, genel dengeyi bozmadan, kendi sınırları içinde sükûnetle ve kendiliğinden gelişmektedir. Hiyerarşinin alt basamaklarının birinden, hemen bir üst basamağa çıkmak yasak değildir. Toplumsal hareket yalnızca en üst kademelerde rol oynamamaktadır; köylünün, köyün horozu olan tüccar-çiftçi haline gelmesi, veya köyün horozundan yerel küçük senyörlüğe, “hukuk yardımcılığına, İngiliz tarzında çiftçiliğe, yani burjuvazinin verimli tohumları haline” yükselmesi; veyahut da küçük burjuvaziden kamusal göreve, rantiyeliğe geçmesi yönünde de oynamaktadır. Venedik’te “adı lonca (scuola) sicillerinde yer almayan bir kişiye, halkın en dibinde bir kişi olarak

bakılmaktaydı”. Ama onun veya çocuklarının bir arte’ye, bir lonca’ya girerek, bir ilk aşamayı atlamasına hiçbir engel yoktu.

Toplumsal “aşama”nın tüm bu küçük dramları, *el ser quien soy* (bir halk romanının kişisinin dediği gibi, 1624) kim olduğu olgusundan ötürü, belli bir sınıf bilincinin işaretleri olarak okunabilirler. Zaten kurulu düzene karşı isyanlar bunu kanıtlamaktadırlar, bunlar çok sayıdadırlar. Yves-Marie Berce Akitanya mekanında, 1590-1715 arasında 500 köylü isyanı veya isyan benzeri saymıştır. Yüz kadar Alman kentine ilişkin olan, 1301-1550 arasını kapsayan bir döküm, çoğu zaman kanlı olan ikiyüz darbe kaydetmektedir. Lyon’da 1173-1530 arasında, 357 yıl üzerinden 126’sında karışıklık vardır (üç yılda birden biraz daha fazla). Bu darbe veya karışıklıklara isyan, ayaklanma, gerilim, sınıf savaşı, hadise, çeşitli olaylar adını verelim, ama içlerinden bazıları öylesine bir vahşi güce sahiptirler ki, onlara yalnızca *devrim* kelimesi uyabilmektedir. Bu kitabın kapsadığı beş yüzyıl boyunca, Avrupa ölçeğinde, aslında hepsi uygun bir şekilde etiketlenmemiş, hepsi uyudukları arşivlerden çıkartılmamış onbinlerce hadise söz konusudur. Bugüne kadar yürütülen araştırmalar gene de, köylü karışıklıklarına dair, doğru olma şansı bulunan, ama esas olarak kentlerdeki işçi hareketlerine dair yanlış olma şansı daha yüksek olan bazı sonuçlara ulaşmamıza izin vermektedirler.

Köylü karışıklıkları konusunda, Fransa’ya ilişkin olarak, Boris Prochnev’in devrimci kitabından hareketle, muazzam bir çalışma yapılmıştır. Ama Fransa, tarihçilerin çalışmalarından ötürü şu an için örnek hale getirilmiş olmakla birlikte, bu alanda tek başına değildir. Ancak bilinen olayların bütünü hakkında hiçbir hata olasılığı yoktur: köylü dünyası onu bunaltana karşı mücadeleye ara vermemektedir: devlet, senyör, dış koşullar, asık suratlı konjonktürler, silahlı birlikler. Köylü özgürlüğünün varolma koşulu olan köy cemaatlerini tehtid eden, hatta en azından rahatsız edenlere karşı da mücadele edilmektedir. Ve bütün bunlar köylünün zihninde tek bir şey haline gelmektedir. Bir senyörün 1530’da domuzlarını ortaklaşa koruya göndermesi üzerine, Napali’nin Nolise kontluğunun küçük bir köyünün halkı koru üzerindeki haklarını savunmak üzere, “*Viva il popole e mora il signore!"* haykırışlarıyla ayaklanmışlardır. Bunun devamında, geleneksel zihniyetler, köylü hayatının özel koşulları hakkında tanıklık eden bir sürekli olaylar dizisi meydana gelmiştir ve bu XIX. yüzyılın ortasına kadar

sürmüştür. Eğer Ingemar Bog'un işaret ettiği gibi, “uzun süre”nin, tekrarlarının, tatsız tuzsuz yinelenmelerinin, monotonluklarının bir resmi aranacak olursa, köylülerin tarihi, bunların mükemmel örneklerini kürek dolusu sağlamaktadır.

Bu çok geniş tarihin ilk okunuşu, asla yatışmayan bu kıpırtıların, hiçbir zaman zafer kazanmayı başaramadıkları izlenimini bırakmaktadır. İsyan etmek “havaya tükürmek”tir: 1358'de Ile-de-France Jacquerie'si (köylü isyanı); 138l'de İngiliz işçilerinin ayaklanması; 1525'te *bauerkrieg*; 1548'de Guyenne köylerinin tuz vergisine karşı isyanı; XVII. yüzyılın başında Rusya'da şiddetli Bolotnikov ayaklanması; 1614'te Macaristan'da Dosza isyanı; 1647'de Napoli krallığını sarsalayan muazzam köylü savaşı; bütün bu öfkeli hareketler, düzenli olarak başarısızlıkla sona ermektedirler. Zincirin halkalarını oluşturan küçük ayaklanmalar için de aynı durum söz konusudur. Sonuç olarak kurulu düzen, kırların muazzam önceliğinden ötürü, köylü isyanlarının toplumun ve ekonominin tüm yapısını yerle bir edebileceğinden ötürü, bunlara tahammül edemez. Köylüye karşı, devlet, soylular, burjuva mülk sahipleri, hatta Kilise ve tabii ki kentler, sürekli bir koalisyon kurmaktadırlar. Ama ateş külün altında, için için yanmaktadır.

Ancak başarısızlık, göründüğü kadar kesin değildir. Köylünün her zaman sert bir şekilde itaatkar hale getirildiği doğrudur, ama bu ayaklanmalar sayesinde, bazı kereler ilerlemeler kaydedilmektedir. *Jacque*'lar (köylü asiler) 1358'de Paris çevresinde köylü özgürlüğünü sağlamış değiller midir? Bu kilit bölgenin önce boşalması, sonra da yeniden iskanı, eskiden elde edilmiş olan, sonra da geri alınan bu özgürlüğün sürecini, açıklamaya herhalde yeterli değildir. 1525 tarihli *bauernhrieg* tam bir başarısızlık mıdır? Belki de değildir. Elbe ile Ren arasındaki bölgede isyan eden köylü, Elbe ötesindeki köylü gibi bir yeni serf haline gelmemiş, eski özgürlüklerini ve haklarını korumuştur. 1548'de Guyenne isyanının ezildiği doğrudur, ama tuz vergisi de kaldırılmıştır. Oysa, krallık tuz vergisi aracılığıyla köylü ekonomisini kurmakta, onu zorla dışa açmaktaydı. Aynı şekilde 1785 sonbaharı ve kışı süresince devam eden geniş kırsal ayaklanmanın da belli bir şekilde başarısızlığa uğradığı söylenecektir: kamu mallarını kim ele geçirecektir? Ama feodal hakların iptali küçük bir armağan değildir.

Olayların, istihdamın ırsi dengesizliği ve “endüstriyel” faaliyetlerin sürekli çöküşlerinden ötürü çok dağınık olmaları nedeniyle, işçi karışıklıkları konusunda da aynı derecede yetersiz bilgilere sahibiz. İşçi dünyası sürekli olarak yoğunlaşmakta, sonra başka çalışma yerlerine, bazen de başka iş alanlarına doğru atılarak dağılmaktadır ve bu durum işçi hareketini, başarının koşulu olan dayanışmaların sürekliliğinden mahrum bırakmaktadır. Örneğin Milanese ve Piemonte tezgâhlarını taklid eden Lyon pazenlerinin ilk gelişimi esnasında, 2.000 kadar usta ve işçi istihdam edilmektedir. Sonra gerileme, hatta çöküntü söz konusu olmuştur, üstelik dönem hayatın pahalandığı bir devirdir. “Bu sanatın işçileri az kazandıklarından ötürü kentte yaşayacak durumda değillerdir; içlerinden bazıları Forest (Forez) ve Beaujolais'ye çekilerek, orada çalışmışlardır”, ama o kadar kötü koşullardadırlar ki, üretimlerinin “hiçbir ünü yoktur”. Gerçekte pazen endüstrisi yer değiştirmiş, kendine Marsilya ve Flandre’da yeni ocaklar bulmuştur. İzlediğimiz 1698 tarihli muhtıra “bu imalatın düşüşü Lyon'un çok hassas olduğu bir kayıptır, öylesine ki bu kentte hâlâ hepsi de dilenci, adeta gereksiz ve kamuya yük olan bazı işçiler görülmektedir” diye sonuca varmaktadır. Eğer Lyon'un 2.000 pazen işçisi arasında herhangi bir hak arama hareketi olsaydı -olup olmadığını bilmiyoruz- bile, bu kendiliğinden sinerdi.

Başka bir zayıflık, çalışma hayatının yoğunlaşması, emek gücünün kendini küçük birikimler halinde sunması (endüstriyel bir kentte bile) ölçüsünde, aynı zamanda işçinin (kalfa) istekli bir gezginci olması veya bir ayağının kentte, bir ayağının kırda olması, yani hem ücretli, hem de köylü olması ölçüsünde yetersiz kalmaktadır. Kentsel çalışma dünyasına gelince, bu heryerde kendine rağmen bölünmüş, kısmen eski loncaların boyunduruğuna ve ustaların sıkı ve aşağılık ayrıcalığına tabi hale gelmiştir. Hemen heryerde özgür çalışmanın taslağı çizilmektedir, ama o da bağlantılı olmaktan nasibini alamamıştır: yukarıda nisbi ayrıcalıklar, “ücret alan” zenaatkârlar, yani bir patran için çalışıp, kendileri de az çok kalfa ve hizmetkâr çalıştıranlar (bunlar sonuçta alt girişimcilerdir); onların altında, aynı konumda olup, yalnızca ailelerinin emek gücüne dayananlar; nihayet geniş ücretli evreni ve onların da altında, hiçbir mesleki yetişmişlikleri olmayan gündelikçiler -hamallar, sırt hamalları, “gagnedenier" denilen en ağır işlere

koşulan kimseler, bunların en mutluları yevmiye almakta, en talihsizleri götürü ücret almaktadırlar- yer almaktadır.

Bu koşullarda hak talepleri ve işçi hareketleri tarihinin bir dizi kısa süreli olay halinde ortaya çıkması doğaldır, bu olaylar birbirleriyle asla birleşmemekte ve bağlantılar da çok düşük olmaktadır. Noktalı bir tarihtir. Çoğu zaman yapıldığı gibi, her türden sınıf bilincinin yokluğu sonucuna varmak, eğer biraz daha yakından bilinen olaylara bakılacak olursa, muhtemelen yanlıştır. Gerçek, işi dünyasının bütününün düşük bir ücret ile, çaresiz bir işsizlik arasında sıkışmış olmasıdır. Açığa ancak şiddet halinde çıkabilir, ama fiili durumda, tıpkı bugünün sert bir işsizlik dönemindeki işçi kadar çaresizdir. Şiddet, öfke, intikam kadar, Devrim arefesinde Fransa'da kağıt işçilerininki gibi çok özel bir başarıya karşılık, yüz tanesinin başarısızlığa uğradığı doğrudur. Böylesine duvarlar kolaylıkla yer değiştirememektedir.

Birkaç Örnek

Lyon'da ilk matbaa 1473'te kurulmuş olmalıdır. 1539'da, ilk büyük grevin (ilk hareketin değil) arefesinde, yüz kadar matbaa faaliyettedir -bu da çırak, kalfa (dizgici, matbaa işçisi, düzeltmen) ve usta olarak bin kadar çalışanın olduğunu tahmin etmemize izin vermektedir-, bu çalışanların çoğu Fransa'nın diğer bölgelerinden veya Almanya, İtalya, İsviçre kantonlarından gelmişlerdir, demek ki hepsi de Lyon kentine yabancıdırlar. Küçük atelyeler söz konusudur. Ustalar olağan durumda iki baskı makinesine sahiptirler, daha başarılı olan birkaçı ise altıya kadar ulaşabilmektedir. Bu iş için bulundurulması gereken malzeme her zaman pahalıdır; ayrıca ücretleri ödemek, kağıt ve hurufat alımı için bir döner sermaye gerekmektedir. Ancak (ve işçiler bunu anlamamaktadırlar), ustalar sermayenin gerçek temsilcileri değillerdir: onlar da kendi hesaplarına, “yayıncı” denilen, oldukça büyük kişiler olan tüccarların elindedirler. Bunlardan bazıları *Consulat*, yani kent yönetimi içinde yer almaktadırlar. Yetkililerin yayıncılardan yana olduğunu ve ustaların da, bağımlı oldukları bu adamları iyi kötü idare ettiklerini eklemek gereksizdir. Ustalar için yaşamanın ve karlarını artırmanın tek yolu, ücretleri düşürmek, çalışma süresini artırmaktır, ve bu politikada, Lyonlu yetkililerin desteği değerli ve mutlaka gereklidir.

Yöntemlere gelince, bunlar birden fazladır. Her şeyden önce ödeme tarzını değiştirmek: onları besliyorsunuz ve yiyecek maddelerinin fiyatı sürekli artıyor, o zaman bu “oburlar”ı sofranızdan uzaklaştıracaksınız ve artık ücretleri yalnızca nakit olarak ödenecek, artık karınlarını meyhanelerde doyurmaya mahküm olacaklardır. Ve işte, ustanın sofrasından uzaklaştırılmaktan ötürü müthiş kırgındırlar. Başka bir dolambaçlı çözüm: ücret ödenmeyen çıraklar kullanmak ve gerektiğinde, aslında yapmalarının yasak olmasına rağmen, baskı makinesini onlara kullandırtmak. Daha da kesin olarak, sabit ücretleri farklılaştırmak ve ücret yelpazesini olabildiğince aşağıda açmak: dizgici için günde 8 sou, işçi için 2,5-4 sou. Nihayet, sabahın ikisinden, gecenin onuna kadar, yalnızca dört saatlik yemek molası olan (buna inanılır mı?) bitmez tükenmez çalışma süreleri talep etmek, herbirine günde üçbin yapraktan fazlasını basma zorunluğu getirmek! Bu genç insanların itiraz ettikleri, daha iyi çalışma koşulları talep ettikleri, ustanın ölçüsüz kazançlarını ifşa ettikleri anlaşılmaktadır. Ve bilinen grev silahına başvurmuşlardır. Grev yapma, “tric” yapmaktır. Kalfalar, örneğin bir çırağın ustanın emriyle bir baskı makinesini işletmesi halinde veyahut şu veya bu nedenle dükkanı terkederken, bu sihirli kelimeyi söylemektedirler: *fourfants* adını verdikleri (İtalyanca namussuz, alçak anlamına gelen *furfante*'den) “sarılar”ı dövmekte, bildiri dağıtmakta, dava açmaktadırlar. Daha da iyisi, XVI. yüzyılın başında ustaları ve işçileri biraraya getiren eski matbaacılar loncasından ayrılarak, *Grifiarin*'lerinki denilen (obur anlamına gelen eski bir Fransızca kelimeden) kendi derneklerini kurmuşlar ve propagandaları için de, Lyon kentinin bayram ve geçitlerindeki grotesk kişiyi yaratmışlardır, ama artık herkes Coquille senyörünü tanımakta ve selamlamaktadır. Sonunda kaybetmeleri ve 1572’de biraz kazandıktan sonra, tekrar kaybetmeleri bizi fazla şaşırtmayacaktır.

Buna karşılık, bu minik çatışmada her şeyin açıkça modern olması çarpıcıdır. Matbaanın modern, kapitalist bir meslek olduğu ve heryerde -Paris'te aynı 1539 ve 1572 tarihlerinde, Cenevre'de 1560'a doğru ve Venedik'te daha 1504'te, Aldo Manuzia matbaasında- aynı nedenler aynı sonuçları doğurduğundan, grevler ve anlamlı gürültüler ortaya çıkmıştır.

Böylesine bir tanıklık, böylesine bir erkencilik nadir değildir. Emek, söylendiğinden daha önce, adeta daha işin başında, kendini sermayeden

tamamen başka bir cinsten olarak hissetmek zorunda değil midir? İşverenleri ve anormal emek gücü yoğunlaşmalarıyla erkenden yerleşik hale gelen dokuma endüstrisi, bu erken ve tekrarlanan bilinçlenmeler için uygun bir alandır. XVII. yüzyılın güçlü imalat kenti Leyden'deki durum böyledir. Aynı şekilde, Bristol yakınındaki eski Wiltshire'in yünlü endüstrisinin kalbi olan Sarum'da da, 1738'de aynı durumu, dolaylı olarak görüyoruz.

Leyden'in karakteristiği, yalnızca XVII. yüzyılda Avrupa'nın en büyük kumaş üreticisi kenti olması (1670'e doğru herhalde 40.000 işçi, 70.000 nüfus; rekor yıl olan 1664'te yaklaşık 150.000 parça kumaş üretilmiştir), üretimini artırabilmek için Güney Alçak Ülkeler ile Kuzey Fransa'dan binlerce işçi çekmiş olması değildir; bu kentin karakteristiği *bayetle* ve *sayetle* denilen yünlü kumaşlarının imali için gereken işleri tek başına gerçekleştirmek olmasıdır. Bu kenti Norwich gibi veya civar kırların dokumacılığına veya hatta yalnızca eğiriciliğine dayanan Orta Çağ Floransa'sı gibi düşünmeyelim. Leyden kırları çok zengindirler: topraklarının ürününü avantajlı ve doyurulması mümkün olmayan Amsterdam piyasasına göndermektedirler. Ve bilindiği üzere, evde çalışmayı yalnızca fakir kırlar kabul etmektedir. Demek ki, XVII. yüzyılın ortasındaki ihtişamı esnasında, her şeyi yapmaya mahkûm olan ve yıkama, iplikleme, eğirme'den dokuma, havını alma, bükme ve aprelemeye kadar kumaşların her şeyini kendi yapan bir endüstri kenti karşımıza çıkmaktadır. Bu noktaya, ancak kalabalık bir emek gücü istihdam ederek ulaşabilmektedir. Güç olan, bu emek gücünü edeplice barındırabilmektir: işçilerin hepsi, onlar için inşa edilmiş olan gerçek işçi sitelerinde kalmamaktadır. Çoğu haftalık veya aylık olarak kiralanan odalara yığılmaktadır. Kadınlar ve çocuklar gerekli emek gücünün büyük bir kısmını sağlamaktadırlar. Ve bu emek gücü de yetmediği için, makinalar belirmiştir: atla veya rüzgarla döndürülen bükme makinaları, "pres, silindirden geçirme, kurutma" işlerinde kendini büyük atelyelere dayatan makinalar. Tamamen *kentsel* bir endüstrinin bu nisbi makinalaşmasına ilişkin tablolar, eskiden *Lakenhall'ü* (kumaş hali) süslerlerken, bugün kent müzesinde yer almakta ve çok açık bir dille konuşmaktadırlar.

Bütün bunlar açık bir emirden kaynaklanmaktadır: Amsterdam lüks kumaşlar imal ederken, Haarlem modayı izlemeyi sürdürürken, Leyden düşük kaliteli yünlerden imal edilen ucuz kumaşlarda uzmanlaşmıştır.

Maliyetleri düşürmek gerekmektedir. Ayrıca ayakta kalmaya devam eden lonca sistemi, kendi yanında yeni girişimlerin, daha şimdiden manüfaktür denilebilecek atelyelerin gelişmelerine izin vermekte ve acımasız bir sömürünün damgasını yemiş olan bir eve iş verme sistemi alanını genişletmektedir. Kent hızlı büyüdüğü için (158l'de yalnızca 12.000 nüfusu vardı), girişimcilerinin bazılarının talihine rağmen, kendi kapitalizminin çerçevelerini inşa etmemiştir. Leyden'in tüm faaliyeti, onu ellerinden sağlam bir şekilde tutan Amsterdamlı tüccarlara ulaşmaktadır.

Böylesine bir işçi yoğunlaşması, ancak Emek ile Sermaye arasındaki buluşma ve sürtüşmeleri teşvik edebilirdi. Leyden'deki işçi nüfusu huzursuz ve kıpırtılı olacak kadar kalabalıktır, üstelik kentteki girişimciler, gerektiğinde kırın yönetilmesi daha kolay emek gücü kaynağına dönme olanağına sahip değildirler. La Haye'de oturan elçiden veya Amsterdam'daki konsolostan başlamak üzere, Fransız ajanları, bu kronik memnuniyetsizliklere kulak kabartırlarken, Fransız manüfaktürlerini güçlendirmek için, her zaman da hayal kırıklığına uğramadıkları bir şekilde, birkaç işçiyi ülkelerine götürebilme umudunu taşımaktadırlar. Kısacası, eğer Avrupa'da gerçekten "endüstriyel" bir kent varsa, gerçekten kentsel bir işçi yoğunlaşması varsa, orası bu şehirdir.

Burada grevlerin patlamasından daha doğal bir şey olamaz. Ancak gene de üçlü bir sürpriz: bu grevler Posthumus'un kesin dökümlerine göre çok az sayıdadır (1619, 1637, 1644, 1648, 1700, 1701); bu grevler kısa sürelidir ve ancak, örneğin dokumacılar veya hav traşçıları gibi belli bir işçi gurubunu kapsamaktadır, yalnızca 1644 ve 1701 hareketleri kitlesel bir edaya bürünmüşlerdir; nihayet ve özellikle, bu grevler herhalde belge eksikliği nedeniyle, tarihsel araştırma tarafından çok yetersiz bir şekilde aydınlatılmışlardır.

Demek ki aşikar olana geri dönmek gerekir: Leyden işçi proletaryası işlevsel kategorilere bölünmüştür -hav traşlayıcısı, eğiricilik veya dokumacılık yapmamaktadır-. Fazla bir sağlamlığı olmayan loncalar onları kısmen içlerine almışlardır; diğer kısım ise, serbest bir zenaatkar zümresinin içindedir (fiilen sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmaktadır). Bu koşullarda, bu proletarya, onu yönetenler ve sömürenler, yani manüfaktür ustaları ve onların ötesinde, oyunun bütününü yöneten, şu

yakındaki patronlar olan tüccarlar için tehlike olacak bir birleşmeyi, kendi lehine olmak üzere sağlayamamaktadır. Ancak gene de düzenli işçi toplantıları ve yardım sandıklarını besleyen işçi kesintileri vardır.

Fakat Leyden'deki dokuma örgütlenmesinin egemen çizgisi, bal gibi bastırma olanaklarının sarsılmaz gücüdür: gözetim, baskı, hapis, idam; bunlar sürekli bir tehtid meydana getirmektedirler. Kent naipleri, vahşi bir şekilde ayrıcalıklılardan yanadırlar. Üstelik, manüfaktür sahipleri, tüm Hollanda'ya, hatta Birleşik Eyaletler'in tümüne yayılan bir cins kartel içinde biraraya gelmişlerdir. Bunlar iki yılda bir, adeta bir genel kurul halinde toplanarak, zararlı rekabeti yoketmek, fiyatları ve ücretleri saptamak, ve bu arada olan veya olması muhtemel işçi karışıklıklarına karşı önlem almanın koşullarını konuşmaktadırlar. Bu modern örgüt Posthumus'u, işverenler katındaki sınıf mücadelesinin, işçiler katındakine nazaran hem daha bilinçli, hem de daha kavgacı olduğu sonucuna götürmektedir. Ama acaba bu, belgelerine bağımlı bir tarihçinin izlenimi değil midir? İşçiler mücadelelerine ve duygularına ilişkin fazla kanıt bırakmamışlarsa da, durumu onları zorladığı biçimde düşünmüş olmamalıdırlar. Emeğin çıkarlarını savunmaya yönelik her işçi örgütü resmen yasaklanmıştı. Demek ki işçiler yaptıkları düzenli toplantılar esnasında ne açıkça davranabilir, ne de konuşabilirlerdi. Ama patron tepkisi tek başına, işçilerin sessizliğinin kayıtsızlık, cehalet veya kabul demek olmadığını kanıtlamaktadır.

Getirmek istediğimiz sonuncu olay çok farklıdır. Çok daha mütevazi ve örgütlenmesi itibariyle dönemin ölçülerine çok daha uygun bir endüstri söz konusudur. Demek ki Leyden'in canavar gibi örneğinden çok daha fazla temsil yeteneğine sahiptir.

Bristol'den çok uzakta olmayan, Wiltshire'deki Sarum'da ve 1738'deyiz. Sarum eski bir yün faaliyet alanının merkezinde, imalatçıdan çok tüccar olan kumaş imalatçılarının *(clothiers)* denetimi altındadır. Kısa bir isyan çıkmıştır. Bu clothier'den bazılarının malları zarara uğramıştır. Bastırma hızlı olmuş, asilerden üçü asılmış, düzen yeniden kurulmuştur. Ama bu kapsamı olmayan bir olay değildir.

Her şeyden önce, 1738 öfkesinin yer aldığı İngiltere’nin bu güneybatısında, toplumsal kıpırtı en azından 1720’den beri sıktır ve Paul Mantoux’nun klasik kitabında değerlendirdiği *The clothier’s delight* adlı halk şarkısı

burada doğmuştur. Bu şarkı herhalde Guillaume d'Orange'ın saltanatına (1688-1702) kadar geri gitmektedir. Demek ki meyhanelerde yıllarca söylenilen, bir daha söylenilen, nisbeten eski bir şarkıdır. Bu şarkıda yünlü imalatçıları yaptıklarını, ettiklerini, memnuniyetlerini, kaygılarını sanki gizlice anlatmaktadırlar. "Fakir insanları yolarak ve bastırarak hazineler yığıyoruz, muazzam zenginlikler kazanıyoruz... Onların çalışmalarının sayesinde keselerimizi şişiriyoruz". Bu çalışmaya düşük ücret ödemek kolaydır, ya olmadığı halde yapılan işlerde hata bulunur, ya da "ticaretin kötüye gittiğine" inandırılarak ücret düşürülür. "Ticaret iyileşirse (işçiler) bunu asla farketmeyeceklerdir". Teslim ettikleri parça kumaşlar, onların denetiminin dışındaki uzak ülkelere gitmekte değil midir? Sabah akşam çalışan bu garipler bu konuda ne yapabilirler? Ve "bu işle, iş yokluğu" arasında tercihten başka olanakları yoktur.

Diğer bir anlamlı küçük olgu: 1738'deki olay, 1739 ve 1740'ta risalelerin yayınlanmasına yol açmıştır. Bunları yazanlar işçiler olmayıp, uyumu yeniden kurmak isteyen iyi havarilerdir. Eğer meslekte her şey kötüye giderse, bunun nedeni, başta Fransa'nınki olmak üzere, yabancıların rekabeti değil midir? Tabii ki işverenler tavırlarını düzeltmek zorundadırlar, ama nihayette "son yıllarda aralarından çoğunun başına geldiği üzere, onları iflas etmeye zorlamak" mümkün değildir. Bütün bunlar nihayette çok açıktır. Engelin iki tarafındaki konumlar net bir şekilde belirlenmiştir. Ve engel iyice yerindedir. XVIII. yüzyılın büyüyen hareketleriyle daha da sağlamlaşacaktır.

Düzen ve Düzensizlik

Ancak bu karışıklıklar yerel olup, dar mekânlarla sınırlıdırlar. Eskiden 1280'den itibaren Gand'da veya 1378'de *Ciompi* ayaklanması sırasında Floransa'da, işçi isyanları aynı şekilde belli bir mekânla sınırlıydılar, ama meydana geldikleri kent başlı başına özerk bir evrendi. Amaç hemen elin ulaşacağı yerdeydi. Lyonlu matbaa işçilerinin 1539'daki yakınmaları, bunun tersine Paris parlamentosunun yolunu tutmuştur. Artık bundan sonra, merkezi devletin genişliği ve bundan kaynaklanan ataletinden ötürü, bu ayaklanmaları ve nokta halinde ortaya çıkan hareketleri önceden sınırlandırdığını, hatta bloke ettiğini mi düşünmek gerekir? Aynı anda hem mekânda, hem de zamandaki bu fiili dağılma, bu çoklu olay ailelerinin

çözümlenmesini, her halükârda karmaşıklaştırmaktadır. Bunları, resmi farkedilmekten çok hayal edilen genel açıklamaların içinde çerçevelemek kolay olmayacaktır.

Bu resim hayal edilmektedir, çünkü düzensizlik ve kurulu düzen tek ve aynı problematiğin içinde yer almaktadırlar ve tartışma bu yüzden kendiliğinden genişlemektedir. Kurulu düzen aynı anda devlet, toplumun temelleri, kültürel refleksler ve ekonominin yapıları, artı bütünün çoklu evriminin ağırlığı demektir. Peter Laslett hızlı gelişen bir toplumun, olağandakinden daha katı bir düzene ihtiyaç duyduğunu düşünmekte; A. Vierkand çeşitlenmiş bir toplumun bireye daha fazla hareket serbestisi bıraktığım, yani muhtemel talepleri teşvik ettiğini ileri sürmektedir. Bu genel önermeler kuşkumuzu gidermemektedir: sıkı tutulan bir toplum rahat bir şekilde gelişmemektedir, çeşitlenmiş bir toplum bireyi aynı anda on taraftan birden sıkıştırmaktadır; bir engel devrilebilir, ama diğerleri ayakta kalmaktadır.

Ancak devletin her zayıflığının -ve bunun nedeni ne olursa olsun- kapıyı karışıklığa açtığı tartışma dışıdır. Bu durum tek başına, otorite gevşemesini oldukça iyi bir şekilde işaret etmektedir. Örneğin 1687-89 yıllarında ve ondan hiç de az olmamak üzere 1696-1699'da çok çalkantılı olan Fransa'daki durum böyledir. XV. ve XVI. Louis dönemlerinde “otorite hükümetin ellerinden kaymaya başlarken", Fransa'nın tüm kentleri, önemsiz boyutlarda da olsa, kendi “ayaklanmalarıma ve kendi “komploları"na sahiptir. Paris altmıştan fazla ayaklanmayla başta yer almaktadır. Lyon’da 1744 ve 1786'da şiddetli itiraz hareketleri patlamıştır. Ama siyasal ve hatta ekonomik çerçevenin bu olayda olduğu kadar, diğerlerinde de, en fazlasından bir açıklama başlangıcından başka bir şey vermediğini itiraf edelim. Toplumsal heyecan ve sıkıntı biçimindeki şeyi eylem halinde örgütleyebilmek için ideolojik bir çerçeve, bir dil, sloganlar, toplumun olağanda görülmeyen entelektüel işbirliği gerekir.

Örneğin Aydınlanma çağının tüm devrimci düşüncesi, boştagezer ve senyörlüğe dayanan sınıfın ayrıcalığına yöneliktir. Ve gelişme adına faal nüfusu, yani tüccarları, imalatçıları, ilerlemeci toprak sahiplerini savunmaktadır. Bu polemikte, sermayenin ayrıcalığı elçabukluğuyla gizlenmiş gibidir. Fransa'da XVI.-XVIII. yüzyılların siyasal düşüncesinin örtülü bir şekilde içerdiği nokta; krallık, kılıç soyluluğu ve Parlamento

temsilcileri arasındaki bir otorite çatışmasıdır. Bu, Pasquier, Loyseau, Dubos, Boulainvillers, Fontenelle, Montesquieu’nünki ve diğer Aydınlanma düşünürlerinin- ki gibi son derece çeşitli ve zıtlaşmalı düşünceler boyunca görülmektedir. Ama bu yüzyılların yükselen gücü olan para burjuvazisi, bu tartışmalarda sanki unutulmuş gibidir. Ortaklaşa bir zihniyetin fotoğrafı olan 89 şikayet defterlerinde, soyluluğun ayrıcalıklarına karşı tam bir saldırganlığın ifade edilmesine karşılık, krallık ve sermaye konusunda tam bir sessizliğin olduğunu görmek ilginç değil midir?

Bugünün zihniyetiyle dünün belgelerine bakıldığında, sermayenin ayrıcalığının olgusal olarak çoktan yerleşik hale gelmiş olmasına rağmen, ayrıcalık olarak görülebilmesi için çok zaman geçmesi gerekmektedir -kabaca endüstri devrimini beklemek gerekecektir-. Bunun nedeni yalnızca, XVIII. yüzyıl “devrimcilerinin” de “burjuva” olmaları değildir; aynı zamanda, kapitalist ayrıcalık XVIII. yüzyılda diğer bilinçlenmelerden, diğer ayrıcalıkların devrimci ifşamdan yararlanmıştır. Soyluluğu savunan efsanelere saldırılmaktadır (Boulainvilliers’nin “egemenlik altına alınmış ülkede hüküm süren” Frank savaşçılarının “yeni ve saf kanından” türeme kılıç soyluluğunun “doğal otoritesi”ne dair fantezileri), tabakalı bir toplum efsanesine saldırılmaktadır. Bu arada para hiyerarşisi -doğum hiyerarşisinin zıddı olarak- artık özerk ve zararlı bir düzen olarak farkedilmemektedir. Bu dünyanın büyüklerinin boştagezerliğinin ve yararsızlığının karşısına, faal sınıfın çalışması ve toplumsal yararı konulmaktadır. İktidara tam olarak ulaşmış, sarsılmaz iyi konumunu oluşturmuş XIX. yüzyıl kapitalizminin kaynağı kuşkusuz buradadır. Örnek girişimci imgesi, önceden burada doğmaktadır -kamu yararına uğraşan, sağlıklı burjuva adetlerinin, çalışmanın ve tasarrufun temsilcisi, kısa bir süre sonra da uygarlığı ve refahı sömürgeleştirilen halklara yayan kişi-, aynı zamanda denge ve toplumsal mutluluğu otomatik olarak doğuran bırakınız yapsınlar’ın ekonomik erdemlerinin imgesi de burada doğmaktadır. Bugün bile bu efsaneler, olgular tarafından hergün yanlışlanmakla birlikte, tamamen hayattadırlar. Ve Marx’ın kendi bile -iç çelişkilerin zamanını beklerken- kapitalizm ile ekonomik gelişmeyi özdeşleştirmekte değil miydi?

Sıfır Düzleminin Altında

Toplumsal kıpırdanmayı önleyen başka bir şey de, tüm eski toplumlarda -Avrupa toplumları da dahil- muazzam bir alt-proletaryanın varlığıdır. Çin'de ve Hind'de bu alt-proletarya, sefalet ile küçümseyici bir merhamet arasında yer alan yaygın bir köleliğe doğru açılmaktadır. Kölelik İslam aleminin muazzam mekanını kat'etmekte, Rusya'da karşımıza çıkmakta, Güney İtalya'da postu sermeye devam etmektedir; İspanya ve Portekiz'de hâlâ mevcuttur ve Atlantiğin ötesinde, Yeni Dünya'da serpilmektedir.

Avrupa, çoğunluğu itibariyle bu vebadan masundur, ama oldukça geniş mekânlarda, uzun bir ömre sahip olan serfliğe hâlâ mağlup olmaktadır. Gene de ayrıcalıklı olan bir Avrupa'da, her şeyin “özgür” dünyaların en iyisinde, en iyi durumda olduğuna inanmayalım. Avrupa'da zenginler ve güçlüler hariç, herkes çalışma koşullarına ağır bir şekilde bağımlıdır. Polonya ve Almanya serfiyle, Batı'nın birçok bölgesinin yarıcısı arasında hep böyle bir fark mı olmuştur? İskoçya’da 1775 tarihli yasaya ve özellikle de 1799 *act*'ına kadar, ömür boyu süreli bir sözleşmeyle bağlanan çok sayıda madenci, “gerçek serflerdir”. Nihayet, Batı toplumları sıradan halka, “boşluk insanları”na karşı hiçbir zaman müşfik olmamışlardır. Muazzam bir alt- proletarya, işsizler, arada bir işsiz kalanlar bu toplumda hep vardırlar ve bu çok eski bir lânettir.

Batı'da her şey, sanki XI. ve XII. yüzyıllardaki derin işbölümü -bir yanda kentler, diğer yanda kırlar- artık kendileri için iş alanı olmayan muazzam bir kötü talihliler kitlesini, ebediyete kadar paylaşım dışında bırakmışçasına cereyan etmektedir. Bunun sorumluluğu topluma, olağan eşitsizliklerine, ama aynı zamanda ve ondan da fazla ekonomiye aittir, çünkü ekonomi tam istihdam yaratma gücüne sahip olamamıştır. Bu faal olmayan insanların çoğu sürünerek yaşamakta, şurada veya burada birkaç saatlik iş, geçici bir barınak bulmaktadırlar. Diğerleri, sakatlar, yaşlılar, yollarda doğup büyüyenler, faal hayata bir türlü girememektedirler. Bu cehennemin de, o çağın insanlarının etiketlediği basamakları vardır: fakirler, dilenciler, serseriler.

Yalnızca emeğiyle çalışan birey de, potansiyel bir fakirdir. Fizik gücünü kaybederse, eşlerden biri ölürse, çocuklar çok sayıda olursa, ekmek aşırı pahalılanırsa, kış olağandan sert geçerse, işveren iş vermezse, ücretler düşerse; bunların kurbanı olanlar daha iyi zamanlar gelene kadar hayatta

kalabilmek için yardıma muhtaçtırlar. Eğer kentsel yardım kuruluşları ona bakmayı üstüne alırsa, hemen hemen kurtulmuştur: fakirlik hâlâ toplumsal bir durumdur. Her kentin fakirleri vardır. Venedik'te eğer bunların sayısı fazla artarsa, kentte doğmamış olanların hepsini kovmak üzere bir eleme yapılmaktadır; diğerlerine de, onları farklılaştırmak üzere kâğıttan veya madalyon halinde bir *signo di San Marco* dağıtılmaktadır.

Sefalet içinde bir adım daha atılınca, dilenciliğin ve serseriliğin kapıları açılmaktadır. İyi havarilerin “başkalarının sırtından kaygısızca kaşınıyor” demelerinin tersine, bu alt konumlar hiç de öyle değillerdir. O dönemin metinlerinde -sefil, ama küçük görülmemesi gereken- fakir ile tufeyli, namuslu insanların gözünde tahammül edilmez olan dilenci veya serseri arasındaki çok sık karşılaşılan ayırımın üzerinde ısrar edelim. Reimsli tüccar Coquault, Şubat 1652'de kente giren çok sayıda yabancıdan söz etmektedir, bunlar “hayatlarını aramamakta (yani yardıma layık, hayatlarını kazanmak isteyen makul fakirler değillerdir), ama utanmaz fakirler olup dilenmekte, kepek ekmeği, ot, lahana koçanı, salyangoz, köpek, kedi yemekte ve suyu da kalıp kaplarıyla almaktadırlar”. İşte “gerçek fakiri”, iyi olanı kötüsünden, “dilenci”den tartışmasız bir şekilde ayıran nokta. İyi fakir, kabul gören, fakirler listesine kaydedilen, kamu yardımına hakkı olan fakirdir, hana ona zengin mahallelerin kilise çıkışlarında, ayinden sonra veya Lille’deki şu fakir kadının (1788), gizlice dilenme yolu olarak, sergide satış yapanlara pipolarını yakmaları için ateş sunmayı düşünmüş olmasındaki gibi, bir şeyler istemesine bile izin verilmektedir. Örneğin bu fakirlerden biri, Lille’deki evlerin önünde trampet çalarak onlardan katkı beklemekteydi.

Demek ki kent arşivlerinin olağan olarak açığa çıkardıkları iyi fakirdir, yani sert bir hayatın alt, ama henüz kabullenilebilir olan alt sınırıdır. Muazzam bir belge yığınının XVI. yüzyıla ilişkin ölçüm ve hesaplara izin verdiği Lyon’da, bu alt sınır, bu “fakirlik eşiği” reel ücretle hayatın fiyatı, yani ekmek fiyatı arasındaki bir orana göre saptanmaktadır. Genel kural: gıda harcamaları için gereken gündelik gelir, toplam gelirin yarısıdır. Demek ki bu yarının, ailenin ekmek tüketim bedelinin üstünde olması gerekir. Oysa ücret yelpazesi açıktır: ustanın ücreti 100 olarak alınacak olursa, kalfanınki 75, “her işe koşan” işçininki 50, “gündelikçi”ninki 25 olacaktır. Alt sınıra değen ve kötü tarafa kolaylıkla düşenleri bu sonuncu iki kategoridir. 1475-

1599 arasında Lyon'da ustalar ve kalfalar uçurumun iyice üstündedirler, düz işçiler 1525-1574 arasında güç dönemler geçirmişler ve yüzyılın sonu (1575-1599) onlar için çok sert olmuştur; gündelikçiler daha yüzyılın başından önce güçlüğe düşmüşler ve durumları sürekli bozularak, 1550'den itibaren felaket düzeyine inmiştir. Aşağıdaki tablo bu verileri açık bir şekilde özetlemektedir. İşte, fiyatlar da dahil herhalde her şeyin ilerlediği bu XVI. yüzyılda emek piyasasının gerilemesini teyid eden şey, ama bu ilerlemenin bedelini, her zaman olduğu gibi, geniş ölçüde çalışanlar ödemişlerdir.

Lyon'da Fakirlik eşiği
(fakirlik eşiğinin aşıldığı yıl sayısı)

	Kalfalar	*Işçiler*	*Gagne-denier-(gündelikçi)*
1475-1499	0	1	5
1500-1524	0	0	12
1525-1549	0	3	12
1550-1574	0	4	20
1575-1599	1	17	25

Fakirlik eşiğine, "harcanabilir gündelik gelir, ekmek harcamalarına eşit olduğunda" ulaşılmaktadır, bu eşit gelir bu harcamanın "altında kaldığında aşılmaktadır"

Bu fakirlik eşiğinin altındaki "serseriler" ve "dilenciler" cehennemi belgeler tarafından iyi aydınlatılmamaktadır. Stuartlar İngiltere'sinde, halkın çeyreği veya yarısının bu alt sınırın altında veya civarında yaşadığı söylendiğinde, aslında gene de az çok yardımlarına koşulan fakirlerden söz edilmiş olmaktadır. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Kolonya'daki sefillerin, 50.000 nüfusa karşılık 12-20.000 oldukları veya Krakow nüfusunun % 30'unu meydana getirdikleri; Lille'de 1740'a doğru "20.000 insana, fakirler sandığı veya Kilise yardım kuruluşları tarafından sürekli yardım edildiği ve baş vergisi listelerinde, aile reislerinden yarısından fazlasının yoksulluk nedeniyle bu ödemeden muaf tutulduğu" öne sürüldüğünde de, aynı durum söz konusudur. Küçük Faucigny kasabasındaki durum da aynıdır. Ama bütün bunlar kent fakirleri ve "tarlaların fakirleri" tarihine aittirler.

Dilenciler ve serseriler söz konusu olduğunda, başka bir tarih ve tamamen başka manzaralar ortaya çıkmaktadır: Vauban'ın kaydettiği üzere "açlık ve çıplaklığın yuvalarından kovduğu dilencilerin, kırlardan geçen büyük yollar ve kentlerle kasabaların sokaklarında" meydana gelen kalabalıkları, geçişleri, yığılmaları, kafileleri, bazen de kitlesel yer değiştirmeleri. Bazen

kavga dövüş, her zaman tehtidler, arada sırada yangınlar, müessir fiiller, cinayetler. Kentler bu garip ziyaretçilerden çekinmektedirler. Geldikleri haber verilir verilmez, onları hemen kovmaktadırlar. Ama bir kapıdan çıkıp, bir diğerinden girmektedirler,^ paramparça kıyafetleri ve bitleriyle birlikte.

Eskiden zenginin kapısını çalan bir dilenci, tanrı tarafından gönderilmişti ki, İsa bu görünüşte ortaya çıkmış olabilirdi. Ama bu saygı ve şefkat duygusu yavaş yavaş kaybolmuştur. Tembel, tehlikeli, nefret uyandıran; işte sefillerin yükselen dalgasından dehşete düşen bir toplumda, talihsizin resmolmakta olan görüntüsü böyledir. Açıktan açığa yapılan dilenciliğe^ ve serseriliğe karşı alınan tedbirler artırılmaktadır. Serserilik sonunda bizatihi bir suç olarak kabul edilecektir. Tutuklanan serseri “cellat tarafından arabaya bağlanıp” sopayla dövülmektedir; kafası kazınmakta veya demirle dağlanmaktadır; eğer ısrar ederse “sorgusuz sualsiz” asılacağı tehtidi savrulmaktadır veya forsa yapılacaktır -ve bal gibi de yapılmaktadır. Arada bir yapılan arama taramalar sonucunda, sağlam dilenciler işe sokulmaktadır: onlar için atelyeler açılmakta; daha da sık olmak üzere çukurları temizlemekte, kent surlarını onarmaktadırlar, ama bazen de kolonilere sürgü ne gönderilmektedirler. İngiliz parlamentosu 1547’de serserilerin eksiksiz, köle yapılmalarına karar vermiştir. Bu tedbir iki yıl ertelenecektir, çünkü bu kölelerin çıplak mülkiyetini özel kişiler mi, devlet mi alacaktır ve kim onları işe yerleştirmeyi yüklenecektir sorunu çözülememiştir. Ama fakir her halükârda havada kalmıştır. V. Carlos’u Kanuni Sultan Süleyman nezdinde temsil eden incelmiş hümanist Ogier Ghislain de Busbecq (1522-1572), "eğer (kölelik) Roma yasalarının emrettikleri gibi adalet ve tatlılıkla yapılacak olursa, özgürlüklerinden ve hayatlarından başka hiçbir şeyleri olmayıp, çoğu zaman ihtiyaçtan suçlu haline gelen herkesi asmak veya cezalandırmak gerekmeyecektir” diye düşünmektedir.

Ve sonunda, XVII. yüzyılda üste çıkacak çözüm bu olacaktır, çünkü hapis, zorunlu çalıştırma, köleci bir çözüm değil midir? Serseriler heryerde kilit altına konulmuşlardır; İtalya’da *alberghi dei poveri*'de; İngiltere’de *workhouses*'da; Cenevre’de *La Discipline'de*; Almanya’da *Zuchthauser'de;* Paris’te zorla tutuldukları evlerde: 1662’de fakirleri kapatmak için kurulan Grand-Höpital, Bastille, Vincennes şatosu, Saint- Lazare, Bicetre, Charenton, La Madeleine, Sainte-Pelagie. Hastalık ve ölüm de yetkililerin yardımına gelmektedir. Soğuk artarsa, yiyecek azalırsa, hastanelerde hiçbir

salgın olmadığında bile, çok yüksek ölüm oranlan kaydedilmektedir. Cenova’da Nisan 1710’da cesetlerin yığıldığı yardım kuruluşunu kapatmak gerekmiştir; hayatta kalanlar Lazaret’ye getirilmiş ve karantinada hiçbir hasta çıkmamıştır. “Tabipler... bu hastalıkların yalnızca sefaletten kaynaklandığını ve fakirlerin geçen yıl yedikleri kötü gıdalardan bu hale düştüklerini söylemektedirler”. Geçen kış, yani 1709 kışı.

Ama ne yorulmaz işçi ölüm, ne kaba hapsetmeler bu duruma son verebilmektedir. Yoksulları sürdüren, sürekli olarak yenilenen sayılarıdır. Mart 1545’te Venedik’te tek bir keresinde 6.000 kişidirler; 1587’de Temmuz ortasında Paris surlarının dibinde 17.000 tanesi ortaya çıkmıştır. Lizbon’da XVIII. yüzyılın ortasında sürekli olarak “... nerede olursa orada uyuyan, işsiz tayfalar, asker kaçakları, çingeneler, çerçiler, göçebeler, panayır cambazları, soytarılar”, her türden dilenci ve yoksuldan oluşan... 10.000 serseri vardır. Çevresi bahçeler, boş araziler ve bizim gecekondu diyeceğimiz şeylerle çevrili olan kent, her gece dramatik bir güvensizliğe av olmaktadır. Aralıksız polis arama taramaları, suçluları ve yoksulları karışık bir şekilde olmak üzere, Portekiz’in uzaktaki koskoca hapisanesi Goa’ya asker olarak göndermektedir. Paris’te aynı dönemde, 1776’mn ilkbaharında, Malesherbes’e göre “belli bir barınağı olmayan, geceleri garip evlere veya barakalara çekilen ve gün boyunca ne elde edeceklerini bilmeden kalkan, yaklaşık doksan bir bin kişi vardır”.

Gerçekte polis, heryerde suç ortakları bulan, hatta bazen (ama nadiren) büyük kentlerin göbeğine yerleşerek, orada kendi hiyerarşileri, kendi “dilenci mahalleleri", kendi işe alma usulleri, kendi argoları, kendi harikaları olan küçük bir kapalı evren meydana getiren gerçek dilenci ve haydutların yardımını gören bu dalgalı kitleye karşı güçsüz kalmaktadır. İspanya'nın kaka çocuklarının buluşma yeri olan, Sevilla yakınlarındaki San Lucar de Barrameda, dokunulmaz bir kale olup, suç ortaklığı ağını, komşu büyük kentlerin *alguazil*'lerine kadar uzatmaktadır. Edebiyat bunların rolünü önce İspanya'da, sonra İspanya dışında büyütmüş; en mükemmelinden kötü çocuk olan *picaro*'yu, tercihli kahraman haline getirmiştir; bu kahraman rolünü oynarken, tek başına yerleşik bir toplumda yangın çıkartacak yetenekte gösterilmiştir. Ancak bu “solculuk kokan” şanlı rol, fazla hayal kurdurtmamalıdır. *Picaro* gerçek bir sefil değildir.

Ekonomik yükselmeye rağmen, fakirlik onun tersi yönde etki eden nüfus artışı nedeniyle, XVIII. yüzyılda hızlanmaktadır. Sefil dalgaları bu yüzyılda daha da büyümektedir. Bunun nedeni, J.-P. Gutton'un Fransa'ya ilişkin olarak düşündüğü üzere, XVII. yüzyılın sonundan itibaren, açlık, kıtlık dönemleri ve bu eski kesimin bir cins larva halindeki modernleşmesine göre. mülkiyetin yoğunlaşmasından kaynaklanan ekonomik güçlüklerle birlikte görülmeye başlayan, kırsal dünyadaki bunalım değil midir? Çok eskiden İngiltere'de, *enclosures* hareketinin başlangıcıyla birlikte olduğu gibi, binlerce köylü yollara atılmıştır.

XVIII. yüzyılda hiçkimsenin yakasım kurtaramadığı bu insani çamurun içinde herkes yığılmaktadır: dul kadınlar, yetimler, topallar (1724'te Paris'te kendini sergileyen, şu çırılçıplak, iki bacağı kesik sakat), işlerinden ayrılan kalfalar, artık hiç iş bulamayan düz işçiler, sabit bir geçimlikleri ve yerleri olmayan rahipler, yaşlılar, yangın kurbanları (sigorta henüz ilk adımlarını atmaktadır), savaş kurbanları, asker kaçakları, kadro dışı kalan askerler ve bazen de subaylar (bunlar tepeden bakmakta, bazen de sadaka istemektedirler), sözümona işe yaramaz hal satıcıları, vaaz meraklısı serseriler, “gebe kalmış hizmetçiler, heryerden kovulan bekar-anneler” ve “ekmek veya yiyecek çalmaya gönderilen” çocuklar. Müziğin bir zevahir kurtarma aracı olduğu çalgıcılar, “zırıltılı kemanları kadar uzun dişleri ve basaları kadar çukur karınları olan sazcıları” hesaba katmaksızın. Yiyecek hırsızlığı veya haydut çetelerinin saflarına, çoğu zaman “seferden çekilen” gemilerin tayfaları ve her zaman da, terhis edilen askerler katılmaktadır. Bu örneğin, 1615’te Savua dükü tarafından terhis edilen küçük birliğin durumudur. Oysa dün kırları yağmalamaktaydılar. İşte “geçen kış tavuklarını çaldıkları köylülerden sadaka istemektedirler... Ve şimdi parasız askerdirler ve kapıların önünde *fanfara helas! fanfara bourse-plale* diyerek şarkı söyleyen bekçiler koymuşlardır”. Ordu alt proletaryanın sığınağı, kurtuluş yoludur: 1709 kışının sertliği XIV. Louis'ye, ülkeyi 1712'de Denain'de kurtaracak olan orduyu vermiştir. Fakat savaş bir süre devam etmektedir ve askerden kaçma sürekli bir hastalıktır; asker kaçakları yolları sürekli olarak doldurmaktadırlar. 1757 Haziranında, sonradan Yedi Yıl Savaşları denilecek mücadelenin başlangıcında, bir haberde anlatıldığına göre “(Ratisbonne'dan) hergün geçen asker kaçaklarının sayısı inanılmaz miktardadır, hemen her ulusa mensup olan bu insanların çoğu yalnızca çok

sert disiplinden yakınmakta veya kendilerinin askere zorla alındıklarını söylemektedirler”. Bir ordudan diğerine geçmek sıradan bir olaydır. 1757 Haziranında, imparatoriçenin az ücret ödediği Avusturya askerleri “sefaletten kurtulmak için Prusyalıların hizmetine geçmişlerdir” Rossbach savaşında esir düşen Fransızlardan bazıları II. Friedrich'in birlikleri arasında çarpışmaktadırlar ve La Messeliere kontu, Moravya sınırında (1758), onların “Poitou alayı üniformasıyla” ortaya çıktıklarını görünce çok şaşırmıştır; onların yanı sıra Rus, İsveçli ve Avusturyalı olup, hepsi de asker kaçağı olan yirmi kadar farklı üniforma taşıyan askerler bulunmaktadır. Bundan aşağı yukarı kırk yıl önce, 1720’de Sieur de La Motte kralın izniyle, Roma’daki Fransız asker kaçaklarından bir alay oluşturmaya gitmiştir.

Böylesine bir toplumsal kökünden kopma, bu eski toplumların en büyük sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bilgili sosyolog Nina Assodorobraj18 bu durumu XVIII. yüzyıl sonu Polanya’sı çerçevesinde incelenmiştir. Bu dönemdeki yüzer gezer Polanya nüfusu -kaçak serfler, hayal kırıklığına uğrayan soylular, sefil Yahudiler, her türden kentli yoksullar-, krallığın ilk manüfaktürlerini, bunları istihdam etmek üzere kurma eğilimine sokmuştur. Fakat bu işletmelerin iş kapasitesi, bu kadar çok istenmeyen insanı istihdam etmekte yetersiz kalmıştır ve üstelik bu insanları tuzağa düşürmek ve evcilleştirmek çok güçtür. Bu durum, bu insanların bir toplumsuzluk oluşturduklarını farketmenin fırsatını sağlamaktadır. “Grubundan bir kez kopan birey, esaslı suretle dengesiz bir unsur haline gelerek, hiçbir özel işe, hiçbir kuruma veya senyöre bağlı olmamaktadır. Ve kopardığı bağların yerine, yeni kişisel ve kararlı bağlardan bilinçli bir şekilde kaçındığını da cesaretle söylemek gerekir”. Bu işaretler uzağa gitmektedir. Nitekim, böylesine bir işsiz kitlenin emek piyasası üzerinde sürekli bir ağırlık yaptığını, *a priori* düşünmek mümkündür. Bu kitle kuşkusuz, en azından belli zamanlarda gerek duyulan, acil ve herkesin aceleyle çalıştığı işler üzerinde veya kentte nitelik gerektirmeyen işler üzerinde ağırlık yapmıştır. Ama bu kitlenin olağan emek piyasası ve ücretler üzerindeki ağırlığı, sanıldığından daha az olmuştur, çünkü bu kitle ele sistematik bir şekilde gelmemektedir. Condorcet 178l’de tembelleri, çalışmaya yatkın olmayan “bir sakat türü”ne benzetmekteydi. Langue- doc emini 1775’te “bu yararsız uyrukların oluşturduğu kalabalık kesim... emek gücünün kırlarda olduğu

kadar kentlerde de *pahahlanmasına* yol açmaktadır, çünkü çok sayıda çalışabilecek insanı piyasadan çekmekte ve halkın vergilendirilmesi ile yardımlaşma isteyen işlerde ağırlaşma meydana getirmektedir" diyecek kadar ileri gitmektedir. Daha sonra, modern endüstriyle birlikte, kırdan veya zenaattan fabrikaya doğrudan ve hızlı bir geçiş meydana gelecektir. Çalışma zevki veya çalışmaktan kaçınma bu kadar kısa bir yolda kaybolmaya zaman bulamayacaktır.

Serserilerden oluşan alt proletaryayı, yol açtığı kaygıya rağmen silahsız bırakan şey, tutarlıktan yoksun olmasıdır; ani şiddet hareketlerinin arkası gelmemektedir. Bu bir sınıf değil de, bir kalabalıktır. Birkaç nöbetçi okçu, yollar üzerinde birkaç devriye, onları zarar vermekten alıkoymaya yetmektedir. Tarım işçilerinin gelişinde bazı hırsızlıklar ve sopa darbeleri veya suça yönelik bazı yangınlar meydana geliyorsa da, bunlar sıradan olayların kalınlığı içinde kaybolmaktadırlar. “Kötü insanlar ve serseriler” ayrı yaşamaktadırlar ve iyi insanlar "halkın bu tortusunu, kentlerin dışkısını, Cumhuriyetlerin vebasını, darağacı süslerini" unutmaya uğraşmaktadırlar, “bunlardan heryerde o kadar çok vardır ki, bunları saymak çok zor olacaktır ve bunlar ancak forsa yapmaya veya ders olsun diye asmaya yararlar”. Onlara acımak? Ama neden? “Böyle yaşamaya alışmış olanların onu terkedemeyeceğinin konuşulduğunu duydum ve öğrendim; bunların hiçbir kaygıları yoktur, ne toprak kirası, ne vergi ödemektedirler, hiçbir şeyi kaybetmekten korkuları yoktur, bağımsızdırlar, güneşte ısınmakta ve uyumakta, istedikleri gibi gülmektedirler, gökyüzü yorganları ve toprak şilteleridir, onlar yazın ve güzel havanın peşine takılan göçmen kuşlarıdır; yalnızca onlara bir şey verilen veya alacakları şeylerin olduğu yağlı ülkelere gitmektedirler... tamamen özgürdürler. .. ve nihayet hiçbir şeyden kaygı duymamaktadırlar”. Reimsli bir burjuva tüccar, çocuklarına zamanın toplumsal sorunlarını böyle açıklamaktadır.

Cehennemden Çıkmak

Cehennemden çıkılabilir mi? Bazen evet, ama asla tek başına değil, asla hemen insanı insana bağlayan sıkı bir tabiyeti kabul etmeden değil. Her ne olursa olsun toplumsal örgütlenmenin kıyılarına ulaşmak veya kendi yasaları olan bir cins karşı-toplum içinde bir başkasını yaratmak gerekmektedir. Tuz kaçakçıları, kaçakçılar, kalpazanlar, haydutlar,

korsanların örgütlü çeteleri, veya ordunun ve geniş hizmetçi kesiminin meydana getirdiği ayrı gruplaşmalar ve kategoriler; işte cehenneme gitmek istemeyenler için yegane sığınaklar bunlardır. Sahtecilik, kaçakçılık, varolabilmek için bir düzen, bir disiplin ve sayılamayacak kadar çok dayanışma yaratmaktadırlar. Haydut çetelerinin reisleri, meclisleri, çoğu zaman senyör kökenli olan kadroları vardır. Korsanlığa ve deniz haydutluğuna gelince, arkalarında en azından bir kentin desteği gerekmektedir: Cezayir, Trablus, Piza, La Valetta veya Segna Kuzey Afrika korsanlarının, Malta şövalyelerinin, Saint-Etienne şövalyelerinin ve Venediğin düşmanı Uskokların üsleridir. Acımasız disipline ve küçümseyici tavırlarına rağmen, her zaman yeniden dolan ordu, düzenli bir hayat sığınağı olarak kendini sunmaktadır; askerden kaçma yoluyla buradan cehenneme ulaşılmaktadır.

Nihayet “uşak üniforması”, muazzam hizmetçi dünyası, her zaman açık yegane emek piyasasıdır. Her nüfus artışı, her ekonomik bunalım bu alana gelişleri artırmaktadır. XVI. yüzyılda Lyon’da, hizmetçiler mahallelere göre nüfusun % 19- 26’sını temsil etmektedirler. 1754 tarihli bir “rehber”in dediğine göre, Paris’te veya daha doğrusu Paris’in tüm yerleşme alanında “... yaklaşık 12.000 araba, aralannda 200.000’inin hizmetçi olduğu, yaklaşık bir milyon kişi vardır". Gerçekte, bir aile mütevazi olsa bile, tek bir odada barınmak zorunda değilse, hizmetçi besleyebilir. Köylünün bile uşakları vardır. Ve tüm bu alt kesim, efendi iğrenç olsa bile itaat etmek zorundadır. Paris parlamentosunun 1751’deki bir kararı, efendisine hakaret eden bir hizmetçiyi prangaya ve kentten kovulmaya mahkûm etmiştir. Öte yandan, hizmetçinin efendisini seçmesi zordur; onun tarafından seçilmektedir ve işini bırakan veya kovulan bir hizmetçi, yerine hemen birini bulamazsa, serseri sayılmaktadır: sokakta yakalanan işsiz kızlar kamçılanmakta, saçları kırpılmakta, erkekler kadırgalarda forsa olmaktadır. Hırsızlık veya hırsızlık kuşkusu, ipte sallanmak demektir. İleride Kurucu Meclis üyesi olacak olan Malouet, bir hizmetçinin ondan bazı şeyler çalmasından sonra, bu kişinin yakalanıp, yargılandığını ve evinin kapısının önünde asılacağını öğrendiğini anlatmaktadır. Onu tam zamanında kurtarmıştır. Bu koşullarda hizmetkârların gerektiğinde, örneğin nöbetçi bir şövalyeye dayak atmak gibi durumlarda, kaka çocuklara yardım etmelerinde şaşacak bir şey var

mıdır? Ve zavallı Malouet de, darağacından kurtardığı hizmetkârın, borcunu çok kötü bir şekilde ödemesine tanık olacaktır!

Burada yalnızca Fransız toplumunu gündeme getirdim, ama bu toplum bir istisna oluşturmamaktadır. Kral, devlet, hiyerarşik toplum heryerde itaat istemektedirler. Dilenciliğin eşiğindeki sefil kişi ya desteklenmek, ya da terkedilmek arasında tercih yapabilir. Jean-Paul Sartre (Nisan 1974) hiyerarşiyi kırmak, bir insanın başka bir insana bağımlı olmasının yasaklanmasını yazdığında, bana göre esas şeyi söylemiş olmaktaydı. Ama acaba bu mümkün müdür? Toplum demek, her zaman hiyerarşi demekmişe benzemektedir. Marx'ın icad etmediği tüm ayırımlar, kölecilik, serflik, işçilik durumu, nihayetsiz zincirleri akla getirmektedirler. Bunların aynı zincirler olmaması, her zaman olayda fazla bir şey değiştirmemektedir. Bir kölelik yok edildiğinde, ortaya başka biri çıkmaktadır. Dünün sömürgeleri şimdi özgürdürler. Bütün söylevlerde bu söylenmektedir, ama üçüncü dünyanın zincirleri cehennemi bir gürültü çıkartmaktadırlar. Ayrıcalıklılar, sığınaktaki insanlar bütün bunlara rahatlıkla uyum sağlamakta, en azından kolaylıkla göz yummaktadırlar; başrahip Claude Fleury 1688'de bilgece şöyle yazmaktadır: “eğer fakirlerin çocukları olmasaydı, işçi, asker, zenginlere uşak nereden bulunurdu”? Melon, “sömürgelerimizde köle kullanımı bize, kölecliğin ne dine, ne de ahlâka aykırı olduğunu öğretmektedir" diye yazmaktadır. Honfleurlü namuslu tüccar Charles Lion, Santo-Domingo'ya göndermek üzere özgür işçileri işe alır (1674-1680). Bunları bir gemi kaptanına teslim eder. Kaptan ona bunların karşılığında tütün ruloları getirir. Ama zavallı tüccarın ne de çok derdi vardır: işe alınacak erkek çocuklar çok kıttır “ve üzücü olan şey, bu küçük serserileri o kadar besledikten sonra, bunların büyük bölümünün yola çıkılacağı gün kaçmalarıdır".

HER YERİ İSTİLA EDEN DEVLET

Devlet yayılmadır, başlıca mevcudiyettir. Avrupa'nın dışında, çekilmez ağırlıklarını yüzyıllardan beri dayatmaktadır. Avrupa'da XV. yüzyıldan itibaren kararlı bir şekilde büyümeye başlamıştır. Modernliğin temelleri, Francis Bacon'ın adlandırdığı üzere "üç sihirbaz"dır: Lancaster sütalesinden VII. Henry, Xl. Louis, Katolik Ferdinando. Bunların modem devleti, modem ordu, Rönesans, kapitalizm, bilimsel akılcılığa eş bir yeniliktir. Aslında sihirbazlardan çok önce harekete geçmiş olan devasa bir oluşumdur. Tarihçilerin ittifak ettikleri üzere, ilk modem devlet, II. Friedrich'in (1194-1250) iki Sicilya Krallığı değil midir? Hatta Ernst Curtius, Charlemagne'ın bu alandaki büyük başlatıcı olduğunu söyleyerek eğlenmekteydi.

Devletin Görevleri

Her ne olursa olsun, modern devlet eski oluşum ve kurumları ya bozmakla, ya da kırmaktadır: eyalet yönetimleri, özgür kentler, senyörlükler, çok küçük boyutlu devletler. Napoli'nin Aragonlu kralı 1499 Eylülünde, iflasın eşiğinde olduğunu, tehdit altında olduğunu bilmektedir: Milano XII. Louis'nin ordusu tarafından işgal edilmiştir, şimdi onun sırasıdır. Aragonlu "gerekirse Musevi olacağına, krallığını hüzünlü bir şekilde kaybetmek istemediğine, hatta Türklerin kendini tehtid ettiğine" yemin etmektedir. Her şeyi kaybedecek birinin sözleri -ve kaybedenler veya kaybedecek olanlar çok sayıdadır-. Yeni devlet, onu ayrıcalıklı hale getiren, ekonomik hayatın atılımı tarafından taşınarak, bu özden beslenmektedir. Ama evrim gene de son noktasına ulaşamamaktadır: ne V. Carlos'un, ne II. Felipe'nin İspanya'sı, ne de imparatorluk haline gelmek isteyen XIV. Louis'nin Fransa'sı hıristiyanlığın eski birliğini yeniden kurmayı ve bunu kendi çıkarlarına müsadere etmeyi başarabilmektedir. Artık hıristiyan dünyasına "evrensel krallık" şapkası uymamaktadır. Bu konudaki her girişim, birbirinin ardından kırılmaktadır. Belki de bu gösterişe ve sahte parlaklığa dayalı siyasetler, fazlasıyla eski bir oyunu oynamaktadırlar? Gizli gerçeğinin o çağın insanları tarafından henüz yakalanamadığı ekonomik önceliklerin zamanı gelmiştir. V. Carlos'un başaramadığını -Avrupa'yı ele geçirmek- Anvers çok doğal bir şekilde başarmaktadır. XIV. Louis'nin başarısız olduğu yerde, minik Hollanda başarıya ulaşmaktadır. O evrenin kalbidir. Avrupa eski oyunla yenisi arasında ikincisini tercih etmekte, veya daha doğrusu, o

kendini dayatmaktadır. Bunun tersine, dünyanın geri kalanı eski kartlarını oynamaktadır: Osmanlıların tarihin dibinden gelen imparatorlukları, Selçukluların imparatorluğunu tekrarlamaktadır; Büyük Moğol Delhi Sultanlığının mobilyalarına yerleşmektedir; Mançuların Çin'i, vahşice devirdikleri Minglerin Çin'ini devam ettirmektedir. Yalnızca Avrupa siyasal olarak (ve yalnızca siyasal olarak değil) yenileşmektedir.

Yeniden biçimlenen, hatta tamamen yeni olan devlet, her zaman olduğu şey olarak kalmaya devam etmektedir: çeşitli işlevlerin ve iktidarların oluşturduğu demet. Araçlar sürekli değişse de, devletin başlıca görevleri hiç de değişmemektedir.

Devletin ilk görevi: kendine itaat ettirmek, belli bir toplumun görünüşteki şiddetini kendi lehine tekelleştirmek, bu toplumu tüm öfkelerinden boşaltmak, onların yerine, Max Weber'in "meşru şiddet" dediği şeyi ikame etmek.

İkinci görev: "ekonomik hayatı yakından, ya da uzaktan denetlemek, mal dolaşımını bilinçli veya bilinçsiz şekilde örgütlemek, özellikle de, masraflarını, lüksünü, "yönetimini" veya savaşı karşılayabilmek için, ulusal hasılanın büyücek bir parçasına el koymak. Hükümdar gerektiğinde, kamusal zenginliğin büyük bir bölümünü kendi lehine seferber edecektir: Büyük Moğol'un hazinelerini, Çin imparatorunun Pekin'deki devasa saray deposunu veya 1730 Kasımında İstanbul'da ölen padişahın dairesinde bulunan, altın ve gümüş sikkelerden oluşan 31 milyon dükayı düşünün.

Sonuncu görev: o olmazsa bir toplumun ayakta duramayacağı ruhani hayata katılmak. Aralarında seçim yaparak veya onlara boyun eğerek, eğer mümkünse ruhani hayattan ek bir güç sağlamak. Aynı zamanda, çoğu zaman geleneğe meydan okuyan canlı kültür hareketlerini sürekli gözetim altında tutmak. Ve özellikle de onların kaygı verici yeniliklerinin taşmasına izin vermemek: örneğin Muhteşem Lorenzo döneminde hümanistlerin veya Fransız Devrimi arefesinde "filozofların"ki gibi.

Düzenin Korunması

Düzeni korumak, ama hangi düzeni? Fiili durumda, toplumlar ne kadar kaygılı ve bölünmüşlerse, anasından hakem olarak doğmuş olan devlet, iyi veya kötü jandarma olarak, o kadar sert vurmak zorundadır.

Düzen, tabii ki devlet için ondan *yana* olan güçlerle, *karşı* güçler arasındaki bir uzlaşmadır. *Yana* olanlar için, çoğu zaman toplumsal hiyerarşinin yardımına gitmek gerekmektedir: çok zayıf olan yukarıdakiler, eğer jandarmanın gücü kendi yanlarında olmazsa, nasıl tutunabilirler? Ama bunun karşılığı olarak, işbirlikçi egemen sınıfları olmayan hiçbir devlet yoktur: II. Felipe'yi krallığının Büyük'leri olmadan, İspanya'yı ve muazzam İspanyol imparatorluğunu elinde tutarken düşünemiyorum. *Karşı* olanlar için, her zaman kalabalık olanları zaptetmek, ödevlerini yapmalarını sağlamak, yani onları çalıştırmak gerekmektedir.

Demek ki, devlet vurduğunda, kendine itaat ettirmek üzere tehtid ettiğinde, mesleğini icra etmektedir. "Kamu yararı adına, bireyleri yoketme hakkına" sahiptir. Üstelik bir de masum olan, görevli cellattır. Seyirlik bir şekilde darbe vursa bile, bu gene de meşrudur. Ve iğrenç bir merakla darağaçları veya işkence alanlarının etrafında yığılan kalabalık, hiçbir zaman eza görenden yana değildir. Palermo'da (8 Ağustos 1613) gene bir idam hükmü, beyaz tövbekarların *(bianchi)* resmi geçidinin eşliğinde yapılmıştır. Mahkûmun kellesi, sonradan 12 kara meşaleyle çevrelenmiş olarak sergilenmektedir. Kronikçi "Palermo'nun tüm arabaları bu idama gittiler ve bütün insanlar buradaydı, öylesine bir (kalabalık vardı ki), kaldırım gözükmüyordu" demektedir, *che il piano non pareva*. 1633'de Toledo'da bir insan yakma törenine katılmak için yığılmış olan halk, eğer mahkûmlar askerlerle çevretenmiş olmasalardı, onları taşa tutacaktık 12 Eylül 1642'de Lyon'da, Terreaux meydanında "iki nitelikli adamın, bay Cinq Mars ve bay de Thou'nun kafaları kesilmiştir; o gün meydana bakan evlerin pencerelerinin kiraları yaklaşık iki *doublon'a* kadar yükselmiştir".

Paris'te cezaların olağan yeri, Greve meydanıdır. Ölümcül bir hayale kendimizi bırakmayı düşünmeksizin, XVII. yüzyılda, Aydınlanma döneminde, Greve meydanında çekilmiş belgesel bir filmin ne olabileceğini düşünelim (çünkü bir yönetmen, 1974'te, Paris'in bünyesi açısından tek başına anlamlı kabul ettiği, *Place de la Republique'e* ilişkin bir film yapmıştır); şu yalvaran ilahilerin ve ölümcül hazırlıkların sürekli birbirlerini izledikleri meydanı düşünelim. Halk 1766'da Lally-Tollendal'in idam edilişini görmeye koşmaktadır. Darağacında konuşmaya kalkıştığında da, süngülenmiştir. 1780'de seyirlik gösteri, Dauphine meydanındadır. Babasını öldürmüş olan, yukarı sınıftan biri, kayıtsızlık havasındadır. Umutları o

zaman kadar boşa çıkmış olan kalabalık, ilk ızdırap çığlığını alkışlarla selamlayacaktır.

Duyarlıklar kuşkusuz çoğu zaman biçim hiç için diyeceğimiz minik kabahatler karşılığında verilen cezaların yerine getirilme sıklığı yüzünden törpülenmiştir. 1586'da, bir Sicilyalı, evlilik arefesinde nitelikli bir kadının şahane mantosuna dayanamayarak çalmıştır. Kral naibinin önüne sürüklenmiş, iki saat içinde de asılmıştır. Her tür cezanın bir tür envanterini çıkartıyora benzeyen bir anı yazarına göre, Cahors'da "1559'un Careme yortusunda, Carput yakılmış, Ramon tekerlekle çekilmiş, Arnaut kızgın kerpetenle işkence görmüş, Boursquet altı parçaya ayrılmış, Florimon asılmış, Le Negut Valandre köprüsü yanındaki Fourie bahçesinin önünde asılmış, Pouriot Roque des Arcs'da (bugünkü kente 4 km. mesafede) yakılmıştır. 1559'un Careme yortusunda, Bay Etienne Regal'in, Conque de Caors meydanında kafası kesilmiştir... ". Bu işkence görenler, bu ağaçların dallarına salkım salkım asılıp da, siluetleri birçok eski tabloda yer alan bu insanlar, demek ki gerçekçi bir ayrıntıdan başka bir şey değillerdir: manzaranın bir parçasını oluşturmaktadırlar.

İngiltere bile böylesine sertliklere tanık olmaktadır. İnfazların yılda sekiz kere yapıldığı Londra'da, asmalar seri halindedir ve bu iş, kentin dışında Hyde Park duvarlarının ötesindeki Tyburn'de yerine getirilmektedir. Örneğin, bir Fransız seyyah 1728'de, aynı anda infaz edilen 19 adam asma eylemini seyretmiştir. Tabipler, bizzat mahkûmlardan satın aldıkları gövdeleri almak üzere buradadırlar, mahkûmlar aldıkları parayı "içmişlerdir". Mahkûmların akrabaları infaza katılmakta ve ipler çekilir çekilmez, kurbanların ayaklarından çekerek, can çekişme sürelerini kısaltmaya uğraşmaktadırlar. Bu arada, Fransızımıza göre, İngiltere Fransa'dan daha az acımasızdır. Nitekim "İngiltere'deki adaletin yeteri kadar sert olma"dığını düşünmektedir. "Yol kesen haydutların yalnızca idama mahkûm edilmelerine yönelik bir siyaset olduğunu düşünüyorum, böylece onları nadiren başvurdukları cinayet işleme işinden alakoymak istiyorlar" demektedir. Buna karşılık, Dover'la Londra arasındaki "uçan arabaların", hızlı arabaların yolu üzerinde bile hırsızlıklar sıktır. Öyleyse, bu hırsızlara Fransa'da olduğu gibi işkence yapmak, onları damgalamak gerekmez mi? Bu sayede "daha azalırlar".

Devlet Avrupa dışında, daha da dehşetli olmak üzere, aynı çehreye sahiptir. Çin'de, Japonya'da, Siyam'da, Hind'de infaz bayağı bir şekilde, gündeliğe karışmakta ve bu kez halk kayıtsız kalmaktadır. İslam aleminde adalet hızlı ve kestirmedir. Bir seyyah 1807'de Tahran'daki krallık sarayına girebilmek için, infaz edilenlerin cesetlerinin üzerinden atlamak zorunda kalmıştır. General Gardanne'ın erkek kardeşi olan aynı seyyah, aynı yıl İzmir'de, bölgenin paşasını ziyarete gittiğinde "kapının eşiğine yatırılmış, biri asılmış, biri de kafası kesilmiş (iki ceset) görmüştür". Bir haber bülteni 24 Şubat 1772'de "yeni Selanik paşası, sertliği sayesinde kente sükûnetini iade etti. Varır varmaz, kentin sükûnetini bozan birkaç asiyi boğdurdu ve askıya alınmış olan ticaret, faaliyetine tamamen kavuştu" diye haber vermektedir.

Ama aslolan sonuç değil midir? Devletin bu şiddeti, bu sert yumruğu, iç barışın, yolların güvenliğinin, pazar ve kentlerin iaşesinin sağlanmasının, dış düşmanlara karşı savunmanın, sürekli birbirlerine eklenen savaşların etkin bir şekilde yürütülmesinin garantisidir. İç barış, benzeri olmayan bir nimettir! Jean Juvenal des Ursins, Yüz Yıl Savaşlarının sonuna doğru, 1440'larda "bir müslüman olsa bile, onlara (Fran- sızlara) bunu verebilecek bir kral gelseydi, ona itaat ederlerdi". Çok sonraları XII. Louis "halkın babası" olduysa, bunun nedeni şansının olması, koşulların yardımıyla krallığın huzurunu yeniden sağlaması ve "ekmeği ucuz tutması"dır. Claude Seyssel (1519) onun sayesinde "disiplin öylesine güçlü bir şekilde korunmuştur ki, hiçbir şey ondan kurtulamamış... ve öylesine darbe yemişlerdir ki, silahlı insanlar bir köylünün bir yumurtasını bile parasını ödemeden almaya cesaret edememişlerdir" diye yazmaktadır. Ve Fransa krallığı bu değerli ve narin varlıkları -barış, disiplin, düzen- koruyabildiği için, Din savaşlarından ve Fronde'un ciddi karışıklıklarından sonra çabucak toparlanabilmiş ve "mutlak" hale gelmiş değil midir?

Harcamalar Gelirleri Aşıyor: Borçlanmaya Başvurma

Devlet tüm bu görevleri için paraya muhtaçtır ve bu ihtiyaç, otoritesini yaydığı ve çeşitlendirdiği ölçüde artmaktadır. Artık eskiden olduğu gibi yalnızca hükümdarın malikânesinin gelirleriyle yaşayamaz. Dolaşımdaki zenginliğe el koymak zorundadır.

Demek ki, devletin belli bir modernliğiyle belli bir kapitalizm, piyasa ekonomisi çerçevesinde aynı anda oluşmaktadırlar. İki hareket arasında

birden fazla çakışma vardır. Esas benzerlik, her iki durumda da, biri gizli, diğeri de devletin seyirlik ve debdebeye yönelik hiyerarşilerinin yerleşmesidir. Başka bir benzerlik, modern devletin de tıpkı kapitalizm gibi, zenginleşmek için tekellere başvurmasıdır: “Portekizliler karabiber, İspanyollar gümüş, Fransızlar tuz, İsveçliler bakır, Papa şap” tekeline yönelmektedir. Buna bir de İspanya için, koyun transhümans tekeli olan Mesta ile, Yeni Dünya'yla bağlantı tekeli olan Casa de la Contratacion’u eklemek gerekir.

Fakat devlet, tıpkı kapitalizm gibi, gelişirken, bazen “koltuk değnekleri gibi” üstüne yaslandığı geleneksel faaliyetleri yoketmemekte; devlet öte yandan eski siyasal inşalara uyum sağlamakta, ve otoritesini, parasını, vergisini, adaletini, komuta dilini dayatabilmek için, onların arasına mümkün olabildiğince sızmaktadır. Aynı anda hem sızma, hem de dayatma; fetih ve uyum sağlama vardır. Touraine’in efendisi haline gelen Philippe Auguste, 1203’te artık denier parisis’in yanında tedavül edecek olan denier toumois’yı devreye sokmuştur; bu parisien sistemi ancak geç tarihte, XIV. Louis döneminde kalkacaktır. 1262 emirnamesiyle^ tüm krallığa krallık parasını dayatan, Aziz Louis'dir, ama başlayan fetih hareketi ancak XVI. yüzyılda, üç yüzyıl sonra sona erecektir. Vergi konusunda da aynı yavaşlık: senyörlük topraklarından ilk vergi alan kral olan Yakışıklı Philippe, bu işi kurnazlık ve ihtiyatla yapmıştır. 1302'de ajanlarına şu tavsiyede bulunmaktadır: “Bu vergi işini, baronların iradesine rağmen, onların topraklarında yapmayınız”, veya “ve bu toplama ve vergi işlerini mümkün en kısa sürede ve halkın katılımıyla yapınız ve infaz için yanınızda çavuşlar bulundurunuz”. Oyunun V. Charles döneminde nihayet kazanılabilmesi için, yaklaşık bir yüzyıl gerekmiştir. VI. Charles döneminde tehlikeye giren durum, VII. Charles döneminde yeniden kazanılacaktır; 2 Kasım 1439 emirnamesi taille vergisini kralın emrine bağlamaktadır.

Vergisinin yavaş ilerlemesine, maliyesinin yetersiz örgütlenmesine bakılınca, devlet güç, hatta saçma bir konumda yaşamaktadır: harcamaları düzenli olarak gelirlerini aşmaktadır; ve bu harcamalar günü gününe ve kaçınılmaz iken, gelirlerin ne olacağı kesin değildir. Demek ki hükümdar, önce gelir elde edip, sonra buna uygun harcama yapmaya ve bunun tersine önce harcayıp, sonra gereken kaynakları aramamaya yönelik burjuva bilgeliğine göre bir devlet yönetimini kavrayamamaktadır. Harcamalar önde

koşmakta, onları yakalamak düşünülmekte, ama genelde istisnalar kuralı teyid ettiğinden, kimse buna ulaşamamaktadır.

Vergi mükelleflerine yönelmek, onların peşinden koşmak, yeni vergiler icad etmek, lotaryalar yaratmak, hiçbiri derde deva olamamaktadır; açık bir dipsiz kuyu gibi büyümektedir. Bazı sınırların ötesine geçmek, krallığın bütün para stokunu devlet kasasına koymak mümkün değildir. Vergi mükellefinin kurnazlığı ve gerektiğinde öfkesi, etkilidir. XIV. yüzyılda yaşamış bir Floransalı olan Giovanni di Pagolo Morelli, ardıllarına iş alanında öğütler verirken şöyle yazmaktadır: “yalan söylemekten, ateşten kaçınır gibi kaçın” -yalnızca yalanın meşru olduğu, vergiye ilişkin konular hariç-, çünkü bu durumda “bu işi başkalarının malını almak için değil de, seninkinin uygunsuz bir şekilde alınmasını önlemek için yapıyorsun”.- XIII. Louis ve XIV. Louis dönemlerinde, Fransa’daki ayaklanmalar, adeta her seferinde çok ağır bir vergi alınmasından kaynaklanmaktadır.

Bu durumda devlete tek bir çözüm kalmaktadır: borç almak. Bir de bunu yapmasını bilmek gerekmektedir: kredi kolaylıkla çekilip çevrilmemektedir ve kamu borçları Batı'da geç olarak, XIII. yüzyılda genelleşmişlerdir: Fransa’da Yakışıklı Philippe (1285-1314) döneminde, Venedik Monte Vecchio’sunun zamanın karanlıklarında kaybolduğu İtalya’da, kuşkusuz daha erkenden. Gecikme, ama aynı zamanda yenileştirme. Earl J. Hamilton, “kamu borcu, kökleri Yunan-Roma antikitesine kadar uzamayan nadir olgulardan biridir” diye yazabil inektedir.

Finansman biçim ve taleplerine cevap verebilmek için, devlet tek bir bakışta anlaşılması güç, yürütülmesi daha da güç, koskoca bir siyaset geliştirmek zorunda kalmıştır. Venedik zorunlu borç çözümünü seçmediyse, zenginleri devlet tahvili almaya zorlamadıysa ve nihayette, savaş nedeniyle borçlarını ödemekte zorlanmadıysa, bu erken bir kapitalist model olarak görülebilir. Nitekim Venedik XIII. yüzyıldan itibaren, muzaffer İngiltere’nin XVIII. yüzyıldaki modeli olacak bir çözüm icad etmiştir; tıpkı bir İngiliz borçlanması gibi, bir Venedik borçlanmasına her zaman bir grup gelirin serbest bırakılması tekabül etmekte ve faizler ve geri ödeme bunun üzerine dayandırılmaktadır; ve İngiltere’de olduğu gibi, borç belgeleri devredilebilir nitelikte olmakta ve piyasada bazen kambiyo kurunun üstünde, çoğu zaman da altında satılmaktadır. Özel bir kuruluş, borç yönetimiyle ve faizlerin %

5'ten olmak üzere, iki yılda bir ödenmesiyle görevlidir (oysa o sıralar özel faizler %20’dir). Monte adı, Venedik'te olduğu gibi, diğer İtalyan kentlerinde de bu kuruluşu belirtmektedir. Çok iyi bilmediğimiz Monte Vecdıio’nun yerine 1482'de Monte Nuovo geçmiştir; Monte *Nuovissimo* daha geç kurulacaktır. Cenova'da benzeri bir duruma karşılık, farklı bir çözüme ulaşılmıştır. Venedik’te devlet borcu garanti eden gelirlere egemen olmayı sürdürürken, Cenevizli kreditörler Cumhuriyet'in hemen tüm gelirlerini ele geçirmişler, ve bunları kendi çıkarları doğrultusunda yönetmek üzere, devlet içinde gerçek bir devlet olan, ünlü *Casa di San Giorgio'yu* (1407) kurmuşlardır.

Avrupa’nın tüm devletleri işin başında bu incelmiş mali teknikleri tanımamıştır, ama hiçbiri de erkenden borç almaktan geri kalmamıştır. İngiltere kralları daha XIV. yüzyıldan önce Luccalılara, sonra uzun süre Floransalılara; Burgonya Valoisları kendi iyi kentlerine; VII. Charles sarrafı Jacques Coeur’e; XI. Louis Lyon’a yerleşmiş olan Medicilere başvurmuşlardır. I. François 1522’de Paris Hotel de Ville’i üzerindeki rantları kurmuştur: bu bir cins monte'dir, kral faiz ödemelerini garanti eden gelirleri *Hotel’e* bırakmıştır. Papa, devletinin maliyesini dengelemek üzere, çok erkenden krediye başvurmuştur, çünkü bu devlet Hıristiyanlığın ödentilerinin küçüldüğü veya yok olduğu bir dönemde, yalnızca kendi gelirleriyle yaşayamazdı. V. Carlos ihtişam siyasetinin ölçeğinde borç almak zorunda kalmıştır; böylece tüm çağdaşlarının üstüne çıkmıştır. Oğlu II. Felipe, ondan geri kalmayacaktır. Ve kamu borcu daha sonra sadece artacaktır. Amsterdam’da yağılmış olan sermayelerin çoğu, XVIII. yüzyılda Avrupa hükümdar kasalarında erimektedir. Ama, ileride döneceğimiz bu uluslararası kredi piyasası ve borç alanlarla verenlerin krallığı olan bu kent yerine, daha yakından görmek istediğimiz, para peşindeki devlet mekanizması olacaktır. Bunun için de Kastilya'nın az bilinen örneği ile İngiltere'nin klasik örneğini ele alacağız.

Kastilya Juros ve Asientos'u

Kastilya kralları XV. yüzyılda, bu amaçla serbest bırakılan gelirlerden güvence alan *juros* (rantlar) ihdas etmişlerdir. Gelirin yeri juros’a adını vermektedir: duruma göre *Casa de la Contratacion, Maestrazgas, Puertos Seco, Almojarizfazgo de Indias* vb. *juros*’u denilmektedir. Cervantes’in

kişilerinden biri, *como quien tiene* un *juro sobre las gerbas de Extramadura,* “Estramadura’daki *(Maestrazgas* otlaklarının) otları üzerine bir juro’su varmış gibi” parasını yatırmak demektedir.

En büyük rant ihracı V. Carlos ve II. Felipe’nin saltanat dönemlerinde olmuştur. *Juro* o sıralar çeşitli biçimler altında ortaya çıkmaktadır: sürekli rant *(juro perpetuo),* ömür boyu *(de per vida),* ödenebilir *(al quitar).* Onları garanti eden krallık gelirlerinin az veya çok güvenilir olmalarına göre, iyi ve daha az iyi jurolar vardır. Bir başka çeşitlenme nedeni de, faiz haddinin % 5 ila % 14, hatta daha yüksek oranlar arasında yer almasıdır. İleride Amsterdam veya Londra’da göreceğimiz gibi, örgütlü bir menkul değerler piyasasının olmaması nedeniyle, *juros* değişken rayiçlerden alınıp satılmaktadır, ama genelde bu rayiç kambiyo haddinin üzerinde olmaktadır. 18 Mart 1577’de, tam da mali bunalımın ortasında, *juros* değerlerinin % 55 üzerinden satılmaktaydı.

Sözleşme (asientos) ile II. Felipe’ye muazzam miktarlar borç verecek olan iş adamlarına, rehin olarak verilen *Juros de caucion’un* (garanti rantları) varlığının bir süre devam edeceğini ekleyelim. Özellikle 1552-1557’den itibaren Cenovalı tüccarlar tarafından sağlanan bu asientos, kısa bir süre sonra çok büyük bir dalgalı borç meydana getirmiştir ve Kastilya yönetimi, birbirlerini izleyen iflaslar (1557, 1560, 1576, 1596, 1606, 1627) sırasında, her seferinde aynı yolu tutmuştur: yüzer borcun bir bölümünü konsolide borç haline dönüştürmek -bizim için şaşırtıcı olmayan bir işlem-. 1560-1575 arasında bu alacaklılara verilen juroların yalnızca *caucion* -basit rehinler- değil de, aynı zamanda iş adamlarının halka bizzat satma hakkına sahip oldukları *Juros de resguardo da* oldukları kabul edilmiştir. Bunu yapabilmesi için, iş adamının kupon ödemesini sağlaması ve krala, hesapların kapatılması esnasında başka jurolar (aynı faiz haddinden) vermesi gerekir.

Bu uygulamalar, Cenovalı *hombres de* negocios'un, düşükken alıp, yüksekken satıp, “kötü konumlu"ları, “iyi konumlu”larla değiştirerek, *juros* piyasasını ellerinde tuttuklarını göstermektedir. Piyasanın efendisi olarak, adeta tam istedikleri hedefe oynamaktadırlar. Ama bu durum, aralarından en ünlüsü olan, Salerno prensi Nicoloa Grimaldi’nin (bu prestijli Napali ünvanını para karşılığında satın almıştır), özellikle *juros* üzerinde olmak

üzere, fazlasıyla riskli spekülasyonların sonucunda, 1575’te iflas etmesine engel olmamıştır. Zaten, uzun dönemde İspanyol hükümeti, katı bir tedbir olan iflasın, elinin altındaki tek yol olmadığının farkına varmıştır: *juros* faizlerinin ödenmesini askıya alabilir, faiz haddini düşürebilir, ramları dönüştürebilirdi. 1582 Şubatında Il. Felipe’ye, hadleri % 6-7 olan ve Sevilla alcabalas’ına bağlanmış olan *juros* faizlerini düşürmesi önerilmiştir. Rant sahipleri ya menkul değerleri yeni faiz haddinden (belge ne kadar olduğunu belirtmemektedir) muhafaza edecekler, ya da paralarının ödenmesini isteyeceklerdir. Hindler filosunun ilk gelişinde, bu iş için bir “milyon altın” tahsis edilecektir. Fakat bizi bilgilendiren Venedikli ödemelerin yavaşlığı nedeniyle, rant sahiplerinin ellerindeki menkul değerleri, yeni faiz hadlerine razı üçüncü kişilere satmayı tercih edeceklerini düşünmektedir. Sonunda bu işlem gerçekleşmeyecektir.

İspanyol maliyesinin dramı, her zaman yeni *asientos'a* başvurmak zorunda olmasıdır. V. Carlos döneminde, bu avansları belgeleyen ilk senetler, çoğu zaman beklenmedik anlarda sürülmekte ve Yukarı Alman bankacılarının, özellikle de Welserler ve onlardan da fazla Fuggerlerin elinde toplanmaktaydı. Bu para krallarını kınamayalım. Fakat onlar haklı olarak bu senetlerden kaygı duyurmuşlardır. Nakit paranın kasalarından çıktıgına tanık olmaktadırlar. Bunların yerlerine dönmeleri için, her zaman beklemek, biraz tehtid etmek, rehin almak gerekmektedir. Fuggerler böylece, *Maestrazgos’un* (Santiago, Calatrava ve Alcantara tarikatlarından odakları) efendileri ve Almaden cıva madenlerinin işleticileri haline geleceklerdir. Daha da kötüsü, borç verilen parayı geri alabilmek için, yeniden borç vermek gerekmektedir. 1557 iflasından itibaren, uygulamada *asientos* oyununun dışında kalan Fuggerler, alınamazı alma umuduyla, yüzyılın sonunda bu oyuna yeniden katılmışlardır.

1557’ye doğru Cenovalı bankacıların, Grimaldiler, Pinelliler, Lomelliniler, Spinolalar, Dorialaların saltanatı başlamıştır; bunların hepsi de San Giorgio Cumhuriyetinin *nobili* vecchi'sindendir. Giderek genişleyen işlemleri için, Besançon fuarları denilen fuarları örgütlemişlerdir, bunlar 1579’dan itibaren, uzun bir süre Piacenza’da kurulacaklardır. Bundan sonra Cenovalılar, hem İspanya kamusal ve özel servetinin efendileri olacaklar (İspanya’da soylu veya ruhbandan ve özellikle “memurlar”dan kim onlara para emanet etmezdi ki?), hem de bu sayede Avrupa’nın harekete

geçirilebilir tüm servetinin efendileri olacaklardır. İtalya'da herkes Besançon fuarlarına oynayacak ve başlarına gelecekleri hiç bilmeden, Cenovalılara borç vereceklerdir. Örneğin böyle yapan Venedikliler, 1596 İspanyol iflasının bedelini çok ağır ödemişlerdir.

Cenevizli tüccarları Katolik kral için vazgeçilmez kılan, onların Amerikan gümüşünü Sevilla'ya getiren kesikli akımı, sürekli bir *akım* haline dönüştürmeleridir. 1567'den itibaren, Alçak Ülkeler'de savaşan İspanyol birliklerine düzenli olarak her ay ücret ödemek gerekmektedir. Bunlar ödemelerin altınla yapılmasını istemişler ve bu talep II. Felipe'nin saltanatının sonuna kadar (1598) kabul görmüştür. Demek ki, Cenovalıların Amerikan gümüşünü bir de altına çevirmeleri gerekmektedir. Bu ikili görevi başarmışlar ve Katolik krala 1627 iflasına kadar hizmet vermişlerdir.

Bu tarihte sahnenin ön tarafını terketmişlerdir. Bu İspanyol süvarinin, Alman bankacılarından sonra, çatlattığı ikinci binek hayvanıdır. 1620-1630'lu yıllarla birlikte, bayrağı Portekiz Yeni Hıristiyanları almıştır. Durumu bilen Conde Duque Olivares, onları bu işe salmıştır: aslında bunlar Alçak Ülkeler'in büyük Protestan tüccarlarına adlarını kullanma izni veren, naylon kişilerdir. İspanya onların aracılığıyla, tam da 162l'de Birleşik Eyaletler'e karşı yeniden savaşa giriştiği sırada, Hollanda kredi akımlarından yararlanmaktadır.

Hiç kuşku yoktur ki, İspanya azamet döneminde borç almayı iyi bilememiş ve kendine borç verenler tarafından yolunmaya sesini çıkartmamıştır. Ülkenin efendileri bazen tepki göstermeyi, hatta intikam almayı denemişler. II. Felipe Cenevizlilerden kurtulmak için 1575 iflasını örgütlemiştir. Boşuna. Ve onlar 1627'de kendi istekleriyle vazgeçecekler, veya daha doğrusu asientos'u yenilemeyi reddedeceklerdir. Kapitalizm daha şimdiden, uluslararası ölçekte, dünyanın efendisi olarak davranabilmektedir.

İngiliz Mali Devrimi: 1688-1756

İngiltere XVIII. yüzyılda borç siyasetini ve bundan da iyisi, P. G. M. Dickson'ın "mali devrim" adını verdiği şeyi -bu doğru bir terimdir, çünkü gerçek bir yeniliğe tekâbül etmektedir, ama eğer en azından 1660'tan beri harekete geçen ve 1688'de uykuya yatan sürecin yavaşlığı ve ancak Yedi Yıl Savaşının (1756-1763) başında tamamlandığı düşünülecek olursa,

tartışmalıdır- başarmıştır. Demek ki bu süreç uzun bir olgunlaşma (yaklaşık bir yüzyıl), uygun koşullar, artı sürekli bir ekonomik atılımı gerektirmiştir.

Kamu kredisinin dönüşümüne yol açan bu mali devrim, bütünsel yönü açık olan İngiliz maliyesindeki derin ve önceden meydana gelen bir yeniden örgütlenmenin sayesinde mümkün olabilmiştir. İngiliz maliyesi kabaca 1640 ve 1660'ta, yapısı itibariyle o zamanın Fransız maliyesine benzemektedir. Manş'ın ne bu, ne de öteki tarafında, yalnızca devlete bağlı olan, merkezileşmiş bir kamu maliyesi vardır. Çok fazla şey, vergi mültezimlerinin serbest girişimine terkedilmiştir. Bunlar aynı zamanda kralın beratlı borç vericileri olup, kendi işleri olan finansçılar, devlete tabi olmayan memurlardır, çünkü bunlar görevlerini satın almışlardır. Tabii İngiltere kralının Londra City'sine, Fransa kralının da kendi iyi Paris kentine sürekli başvurmalarını hesaba katmıyoruz. Devletin asalakları olan aracılardan kurtulmaya dayanan İngiliz reformu, gizlilik içinde ve sürekli bir tarzda tamamlanmıştır, ama herhangi bir yönetim bağını görmek mümkün değildir. Bu konudaki ilk tedbirler, gümrüklerin (1671) ve tüketim vergisinin (1683) reji haline getirilmesidir (bu tüketim vergisi Hollanda'dan alınma bir usuldür); sonuncu tedbirlerden biri, *Lord Treasurer* görevini 1714'te kurulmasıdır; buna bağlı olarak *Board of Treasuıy,* bir Hazine Meclisi kurulmuştur. Bu meclis, gelirlerin nihayette *Exchequer'e* doğru akışını gözetim altında tutacaktır. Bugünkü dilimizle, maliyenin ulusallaştırılması gerçekleştirilmiştir diyebiliriz. Bu yavaş süreç içinde, bu amaca ulaşmak için İngiltere Bankası'nın denetimi de gerekmekteydi (bu denetim ancak XVIII. yüzyılın ortasına doğru kurulabilmiştir, oysa banka 1694'te kurulmuştur). Ayrıca, daha 1660'tan itibaren Parlamentonun yeni ödenek ve vergilerin oylanmasındaki belirleyici müdahalesi de etkili olmuştur.

Bu ulusallaştırmanın derin bir bürokratik dönüşüm olduğunu, devletin ajanlarının toplumsal ve kurumsal tüm ilişkilerini dönüştürdüğünü, iki Fransız gözlemcinin, ne yazık ki çok kısa bir düşüncelerinden itibaren yargılayabiliyoruz. XIV. Louis yönetimi, Ticaret meclisinde Lyon temsilcisi Anisson ile Bordeaux temsilcisi Fenellon'u İngiltere'ye, bir ticaret antlaşmasının görüşmelerini yapsınlar diye (bu antlaşma gerçekleşmeyecektir), iki kere göndermiştir. İşte 24 Ocak İ713'te, genel Maliye denetçisi Desmaretz'ye Londra'dan şöyle yazmaktadırlar: "diğer

heryerde olduğu gibi, memurlar burada da bunlarla çok ilgili olduklarından, işi parayla bitirmeyi düşünüyoruz, öylesine ki, onlara sunduğumuz hediyeler hiç de yozlaşma kokmuyor, çünkü burada her şey reji”. Bir memur devleti temsil ettiğinde, yozlaşma olduğu daha mı az göze batar, bunu ileride göreceğiz. Kesin olan şey, Fransız gözlemcilere göre, modern anlamdaki bir bürokrasiye yakın olan İngiliz örgütünün, bildiklerine nazaran özgün ve farklı olmasıdır: “burada her şey reji”.

Her halükârda, devletin mali mekanizmasının ele alınması olmasaydı, İngiltere becerebildiği şekliyle etkin bir kredi sistemini kuramazdı (üstelik o çağda yaşayanlar bu sistemi hep eleştirmişlerdir). Sistemin oturtulmasında, İngiltere kralı olan Hollanda *stathouder'i* III. William’ın fazla bir etkisinin olduğunu düşünmeyelim. Kuşkusuz bu kral işin başında, “Hollanda tarzında” çok miktarda borç almış, bu işi çok sayıda olan devlet rantı sahiplerini, devlete bağlamak için yapmıştır. Ama İngiliz hükümeti Augsburg ligası savaşının (1689-1697), sonra da İspanya Veraset savaşının (1701-1713) güçlüklerine göğüs gerebilmek için, geleneksel, hatta yürürlükten kalkmış usullerle borç almıştır. Belirleyici yenilik olan, uzun vadeli borçlanma yavaş yerleşmektedir. Hükümetler düşük faizli, uzun dönemli borçlar için bir piyasanın bulunduğunu; reel vergi hacmi ile mümkün borç hacmi (bu hacim, hiçbir zarara yol açmadan bütünün üçte birine kadar çıkabilir) arasında sanki önceden kurulu bir oran olduğunu; aynı oranın kısa vadeli borç kitlesi ile uzun vadeli borç kitlesi arasında da bulunduğunu; yegane gerçek tehlikenin faiz ödemesini belirsiz veya önceden iyi tahmin edilemeyen kaynaklara bağlamak olduğunu yavaş yavaş öğrenmektedirler. Uzun zaman tartışılan bu kurallar, ancak oyun berrak bir şekilde ve büyük ölçekte yürütüldüğü zaman açığa çıkacaklardır. Kısa vade-uzun vade diyalektiği yavaş yavaş anlaşılacaktır. Ama bu, Utrecht barışı yılı olan 1713'te daha gerçekleşmemiştir. Uzun vadeli borçlara hâlâ *“repayable or self liquidating"* denilmektedir. Uzun vadeli borç, sanki kendiliğinden oluyormuş gibi, sürekli borç haline dönüşmüştür. Bundan sonra, artık devlet tarafından ödenmesi gerekmemektedir ve devlet dalgalı borcunu konsolide borç haline dönüştürürken, kredi ve nakit kaynaklarını tüketmemiş olmaktadır. Borç verene gelince, alacağını bir üçüncü kişiye aktarabilir -bu 1692’de kabul edilmiştir- ve böylece, istediği her keresinde, alacağını geri

alabilir. Bu bir mucizedir: devlet geri ödememekte, alacaklı parasını istediği zaman elde etmektedir.

Mucize bedava olmamıştır. Kısa bir süre sonra canavar kesilen, borçlanma düşmanlarının, açılan geniş tartışmada üste çıkamamaları gerekmiştir. Böylesine bir sistem devletin “kredi”sine, halkın güvenine dayanmaktaydı, demek ki borç ancak Parlamento tarafından, her seferinde faizlerin düzenli ödenmesine tahsis edilmiş yeni gelirlerin yaratılması halinde mümkün olabilirdi. Bu oyunda halkın bazı katmanları, toprak sahipleri *(land tax* ile gelirlerinin beşte birini devlete ödemektedirler), tüketiciler veya vergilendirilen herhangi bir ürünün ticaretini yapanlar, işlemin harcamalarını karşıladıkları ve bir asalaklar, yararlanıcılar sınıfının, rantiyelerin, borç vericilerin, toptancıların (gelirleri vergilendirilmektedir), çalışkan halkı küçümseyen ve tavuskuşu gibi kabaran şu *moneyed men*’in bu işten çıkar sağladıkları duygusuna sahiptirler. Bu çıkarcıların kavga çıkartmakta yararları yok mudur, çünkü devleti yeni borçlanmalara ve faiz haddini yükseltmeye yöneltecek bir savaş onların yararınadır. Yüzyılın ilk büyük siyasal kırılması olan İspanya Savaşı (1739), kısmen onların eseri olacaktır. Bunun sonrasında, bugün bile İngiliz dengesinin esas temelinin orada olduğunun görülebileceği konsolide borç sistemine, o dönemin insanları tarafından, sağlıklı bir ekonominin iyi ilkeleri adına, ağır bir şekilde saldırılması normaldir. Bu sistem fiili durumda, yalnızca koşulların dayattığı pragmatik bir sonuçtan ibarettir.

Borç politikasının başarısını, büyük tüccarlar, kuyumcular, borç ihracında uzmanlaşmış bankacılık firmaları, tek kelimeyle Londra’nın iş çevresi, ulusun belirleyici kalbi sağlamıştır. Yabancı da bu konuda rol oynamıştır. 1720’li yıllar civarında, Walpole döneminin eşiğinde ve bu dönemin tümü boyunca, Hollanda kapitalizmi işlemin belirleyici bir zenaatkarı olarak ortaya çıkmıştır. 19 Aralık 1719’da Londra’dan “fonlarımızda kullanılmak üzere, yüz bin sterlinden daha fazla yeni bir borçlanma” haber verilmektedir. *Funds,* İngiliz borçlarını ifade eden İngilizce kelimedir. Bazen securities, annuities de denilecektir.

Hollandalıların kitlesel olarak İngiliz tahvili almalarını nasıl açıklamalı? Faiz haddi İngiltere’de çoğu zaman (her zaman değil) Birleşik Eyaletler’de uygulanan hadlerin üzerindedir. Ve İngiliz fonları, Amsterdam fonlarının

tersine, vergiden muaftırlar, bu bir avantajdır. Öte yandan, Hollanda İngiltere'de ticari bir fazlalığa sahiptir: Londra'ya yerleşmiş olan Hollanda firmaları için, İngiliz fonları kolay ve rahatlıkla karlı bir şekilde harekete geçirilebilen bir plasman meydana getirmektedirler. Bazıları tahvillerinin gelirlerini yeniden yatırmaktadırlar. Böylece Amsterdam piyasası, yüzyılın ortasından itibaren, Londra piyasasıyla bir blok oluşturmaktadır. Nakit veya vadeli İngiliz fonları üzerindeki spekülasyon, her iki piyasada da Hollanda kumpanyalarının hisse senetleri üzerindekinden çok daha faal ve çeşitlenmiş durumdadır. Bu hareketlerin kabaca basit bir şemaya indirgenmelerinin mümkün olmamasına rağmen, Amsterdam İngiliz fonlarının İngiltere'deki kısa vadeli işlemleri dengeleme görevinde, paralel piyasa rolünü oynamaktadır. Hatta, Hollandalıların belli bir anda, İngiliz fonlarının dörtte veya beşte birine sahip oldukları bile iddia edilmiştir. Bu aşırıya kaçmaktır. Isaac de Pinto (1771) "Londra'nın tüm bankacılarından biliyorum ki, Yabancı'nın ulusal borçtaki payı sekizde birden fazla değildir" diye yazmaktadır.

Çok da önemli değil! İngiliz ihtişamının başkalarının zararına; Hollandalı, ama aynı zamanda Fransız, İsviçreli veya Alman borç vericilerin zararına kurulmasının şaşırtıcı bir yanı yoktur. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Floransa veya Napoli veya Cenova rantları, yabancı katılımı olmasaydı, o kadar güçlü olamazlardı. Raguzalılar 1600'e doğru bu ramların 300.000 dükalık kısmını ellerinde tutmaktaydılar. Sermayeler sınırlarla alay etmektedirler. Sermaye güvenliğe doğru gitmektedir. Ancak, acaba İngiliz ihtişamını sağlayan bizatihi sistem midir, mali devrim midir? İngilizler sonunda bunun böyle olduğuna ikna olmuşlardır. 1769'da *Every man his broken*'ın yedinci yayınlanışında, Thomas Mortimer kamu kredisinden *"standing mircacle in publics, which at once astonishes and over-awes the states of Europe"* olarak söz etmektedir. Pinto'nun sıklıkla zikrettiğimiz elkitabı, 1771'de işi açığa çıkartmaktadır. Pitt 1786'da kendi kendine "bu ulusal borç konusunda, ulusun güç ve bağımsızlığının ona dayandığına ikna" olduğunu söylemekteydi.

Ancak, aslında İngiliz konsolide borcunun avantajlarının farkında olan, Londra'daki Rus elçisi Simolin, 1781'den itibaren Londra'da "devasa ve her türlü hayalin üstünde" hale gelen pahalılığın nedenlerinden biri olarak onu görmektedir. Eğer İngiltere aynı anda dünyanın egemenliğini ele

geçirmeseydi, bu borç ve fiyat tırmanışının tamamen başka etkiler yapacaklarını düşünmemek mümkün olamazdı. Örneğin eğer İngiltere, kendi atılımına destek noktası görevini gören Kuzey Amerika ve Hindler gibi iki bölgede Fransa'ya üste gelemeseydi, ne olurdu?

Bütçeler, Konjonktürler ve Ulusal Hasıla

Kamu maliyesi ancak bir ülkenin ekonomik hayatının çerçevesi içinde anlaşılabilmektedir. Ama bize kesin rakamlar, açık maliyeler, denetlenebilir ekonomiler gerekmektedir. Bu gibi şeylerin hiçbirine sahip değiliz. Ama bütçelere sahibiz, aslında hükümet harcama ve gelir dökümleri diyelim (çünkü bütçe kelimesi tam anlamına, ancak XIX. yüzyılda kavuşmuştur). Bunların nakit para cinsinden olduklarını düşünürsek, saflık etmiş oluruz.

Böylece, XIII. yüzyıldan 1797'ye kadar Venedik Bilanci'sine; 1416'dan 1477'ye kadar Burgonya Valoislannın hesaplarına sahibiz. Kastilya'ya, yani İspanya'nın en canlı kesimine ilişkin XVI.-XVIII. yüzyıl rakamlarını derleyebiliriz belgeler Simancas'da durmaktadır. İngiltere için oldukça tamam rakamlara sahibiz, ama bunların sıkı bir eleştiriden geçmeleri gerekiyor. Fransa için, büyüklük sıralamalarından başka bir şey yok. Osmanlı imparatorluğu konusunda, bir araştırma yürütülmektedir. Çin için, oldukça kuşkulu olsa da, rakamlara sahibiz. Büyük Moğol veya "czar"ın gelirleri hakkında, bir muhtıra veya bir seyahatnamenin rastlantısı içinde, birkaç rakama sahibiz.

Ancak, sorumlular kendi evlerinde cereyan edenler konusunda, yalnızca bulanık bir fikre sahiptirler. Geçici bütçe kavramı diye bir şey yoktur. Fransız hükümeti tarafından 1 Mayıs 1523'te düzenlenen ve belli bir gecikmeyle 1523 yılı için geçici bir tablo olan, "genel maliye durumu" nadir bir şeydir. Aynı şekilde, XVII. yüzyılda Katalik kral tarafından Sommaria'ya, yani Napoli hesap meclisine geçici bir bütçe ile, yıl sonunda nihai bir bütçe gönderilmesi emri de, nadir rastlanılan bir durumdur. Madrid'deki büroların bu rasyonelliği açıklamasını, Napali krallığının tüm kaynaklarının sonuna kadar sömürülmek istenilmesinde bulmaktadır. Hatta Madridli memurlar, verilen emirlerin yerine getirilmemesi halinde, Sommaria danışmanlarını, maaşlarının yarısını veya tamamını kesmekle tehtid etmektedirler. Oysa bu danışmanların karşısına büyük güçlükler çıkmıştır. Bunlar mali yıl ile, Napoli yıllık bütçesinin tam örtüşmediklerini

söylemektedirler. Tuz vergisinin Abruz- zelerdeki başlangıcı 1 Ocaktır, ama Calabria'nın liman depolarında aynı başlangıç 15 Kasımdır; ipek vergisi l Hazirandan itibaren toplanmaktadır ve bu iş böyle sürüp gitmektedir. Nihayet, vergi yerel olarak, krallığın bir noktasından diğerine değişmektedir. Madrid tarafından talep edilen çalışma, ne kadar tehtid savrulursa savrulsun, ancak belli gecikmelerle yapılabilir. Bu durumda, 1622'nin nihai bilançosu Madrid'e 23 Ocak 1625'te; 1626'nın bilançosu Haziran 1632'de; 1673 bilançosu da Aralık 1676'da varmıştır. Sonuçlar arasında, bir uyarı yer almaktadır; böyle yapmak vergileri *in mano del demonio*, şeytanın eline vermek olur!

Fransa'da da aynı durum. Kamu maliyesine, "çifte hesap" yoluyla hesap dene- mitinin getirilebilmesi için, 1716'nın Haziran ayını beklemek gerekecektir. Ama burada, harcamalar önceden yönlendirmeye yönelik bir araç değil de, onların denetimi söz konusudur. Bu bütçelerin yönetiminde eksik olan şey tahmindir. Harcamaların ritmi, ancak nakitlerin gözlemi yoluyla gözetim altında tutulabilmektedir. Kasaların düzeyi kritik sınırları işaret etmekte, mali eylemin gerçek takvimini oluşturmaktadırlar. Calonne bilinen dramatik koşullarda, 3 Kasım 1783'te Genel Maliye Denetçiliği görevine geldiğinde, Hazine'nin tam durumnu anlayabilmek için aylarca beklemek zorunda kalacaktır.

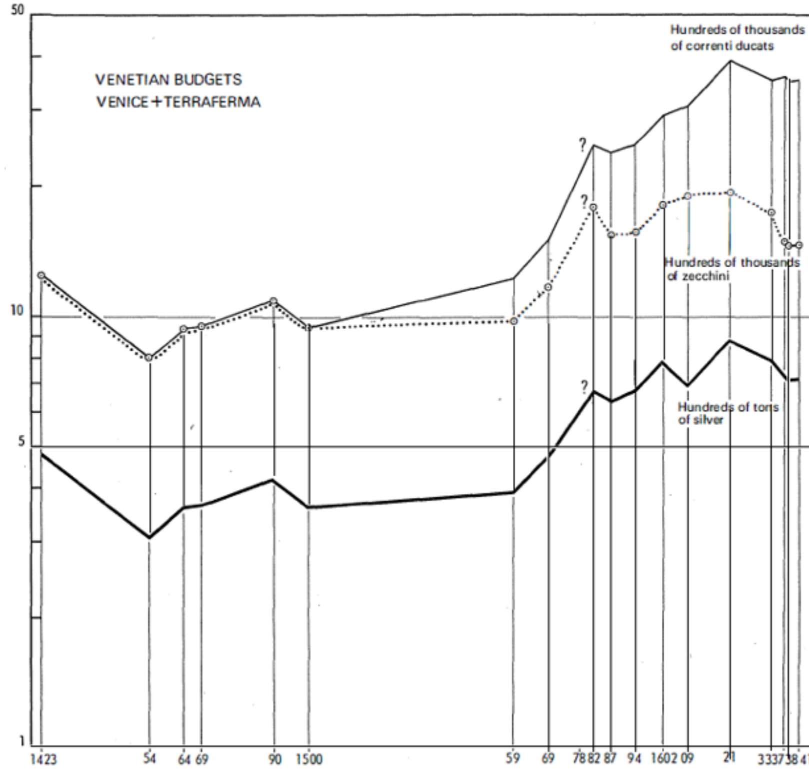
Sahip olduğumuz veya oluşturduğumuz, tam olmayan bütçeler, en fazlasından "gösterge" değerine sahiptirler.

Bunlar bize, bütçelerin *artan* fiyat konjonktürüne göre dalgalandıklarını öğretmektedirler; demek ki, devlet yükselme hareketlerinden mağdur olmamakta, onları izlemektedir. Devletin başına, gelirleri genel endeksin peşinde sürüklenen senyörlerin başına gelen şey gelmemektedir. Demek ki bir devlet, dünün düzeyindeki gelirlerle, yarının yüksekliğindeki harcamalar arasında asla sıkışmayacaktır. İzleyen grafikte, XVI. yüzyıl Fransız maliyesine ilişkin olarak, taslak halinde verilen gösterim, aynı dönemdeki İspanyol veya Venedik maliyelerine ilişkin olarak daha iyi düzenlenmiştir. Ancak, E. Le Roy Ladurie, Languedoc örneğinden hareketle, XVI. yüzyılda fiyatlardaki hızlı artışa nazaran, devlet gelirlerinde belli bir gecikme olduğunu, açığın 1585'ten itibaren kapatılabildiğini düşünmektedir. Ama kuşku dışı olan şey, Fransız devlet gelirlerinin XVII. yüzyılda yükseldiğidir.

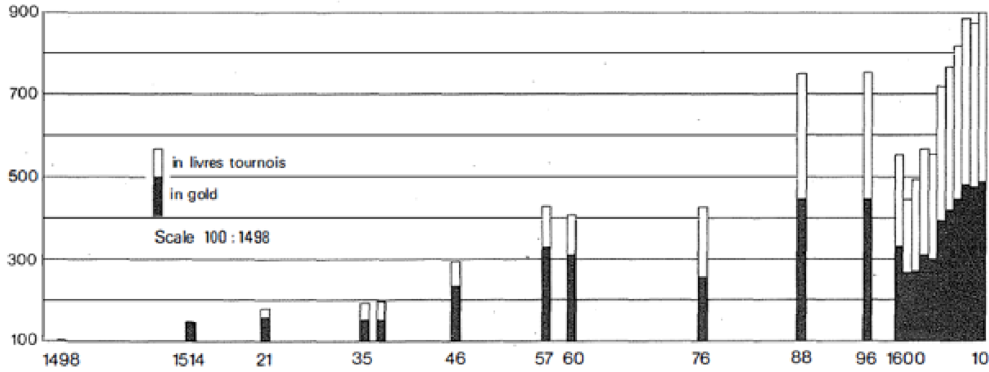
Eğer oyunu konjonktür yönetiyor olsaydı, bu gelirlerin fiyat düşmeleriyle birlikte gerilemeleri gerekirdi. Oysa Richelieu döneminde (1624-1642), bu gelirler iki veya üç katına çıkmışlardır. Bu artış, sanki bu asık suratlı dönemde, devlet “korunaklı tek girişim”miş, gelirlerini istediği kadar çoğaltabilirmişçesine gerçekleşmiştir. Kardinal vasiyetnamesinde, Maliye yöneticilerinin “tek bir tuz vergisini, İspanya kralının Hindlerine eşit kıldık”larını hatırlatmakta değil midir?25°

Birçok anormalliği açıklayacak olan bağ, vergi kitlesi ile verginin bir parçasını oluşturduğu ulusal hasıla arasında varolan bağdır. Venediğe ilişkin bir hesaplamaya göre -ama Venediğin özel bir örnek olduğunu kabul etmek gerekir-, verginin gayrisafi ulusal hasıla içindeki payı % 10-15 civarındadır. Eğer Venedik 1600’de 1.200.000 dükalık bir gelire sahipse, ulusal hasılanın 8-12 milyon civarında olduğunu düşünürüm. Kendileriyle tartıştığım, Venedik tarihi konusunda uzman olan kişiler, bu rakamları düşük veya vergi yükünü çok yüksek bulmaktadırlar. Her halükârda, Venedik’ten daha geniş ve daha az kentleşmiş bir bölgenin (okuyucuyu aşırı hesap ve tartışmalara sürüklemeden) vergi yükünün %5 civarında olduğu aşikârdır. Merkezi devletin genişlemesi, onun çok dar bir gövdeye sahip olan kent-devletinkine nazaran daha düşük vergi taleplerinin olmasından teşvik bulmuş değil midir? Bütün bunlar önceden düşünülmeden gerçekleşmiştir.

Ama eğer tarihçiler birçok ülkeye ilişkin olarak, aynı hesaplamaya girişecek olursa, bu noktada ulusal hasılanın hareketini görebilmenin bir aracı olup olmadığını anlamak mümkün olacaktır. Bu olmadıkça, gelişme hakkındaki günümüz incelemelerinden ödünç alınan açıklama ve aydınlatmaların geçmişe taşınması yanıltıcı olacaktır. Çünkü her şey ulusal hasılanın bütünsel kitlesine nazaran kıyaslanmalı ve tartılmalıdır. Örneğin bir tarihçi yakınlarda, XV. yüzyılda Batı Avrupa’ya ilişkin olarak, savaş harcamalarının ulusal gelirin % 5-15’i arasında dalgalandığını ileri sürmüştür. Bu yüzdeler kesin ölçümler değil de, kapı aralığından görülenler olsalar bile, bu çok eski sorunlara biraz ışık tutulmuş olmaktadır. Çünkü alt sınır olan % 5, bu uzak dönemlerde *grosso modo*, olağan bir bütçenin haddini temsil etmektedir; % 15 ise, felâkete yol açmadan sürmesi mümkün olmayan bir taşmadır.



1 - Venedik Örneği

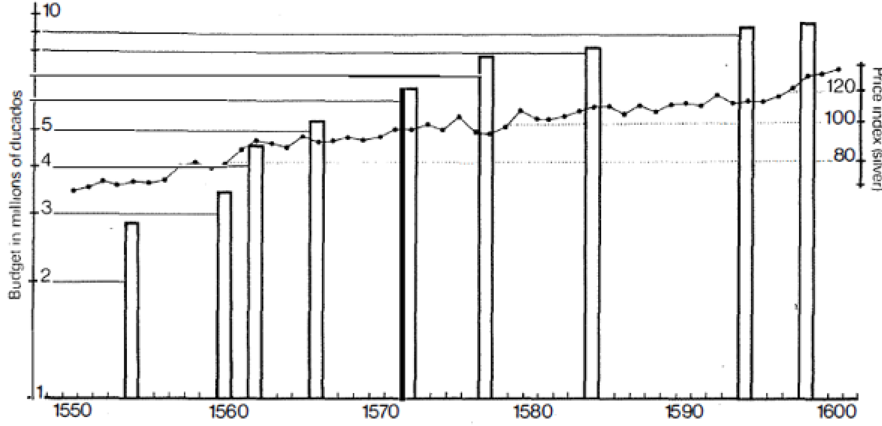


2 – Fransa Örneği

BÜTÇELER KONJONKTÜRÜ İZLER

Venedik bütçesi üçlüdür: Kent, Terra Ferma, İmparatorluk. Rakamların çoğu zaman tahmini olduğu İmparatorluk bir kenara bırakılmıştır. Grafik esas olarak Bilanci Generali*'den hareketle, Gemma Miani tarafından hazırlanmıştır. Üç eğri Venedik ve Terra Ferma vergi hasılatının toplamına tekabül etmektedir: Nominal rakamlar* (ducati correnti *cinsinden), altın cinsinden rakamlar (sekine olarak hesaplanmıştır), gümüş cinsinden rakamlar (on ton gümüş cinsimler). F. C. Spooner tarafından Fransa'ya*

ilişkin olarak hesaplanan rakamlar, çok yumuşatılmışlardır. Livre tournois *cinsinden nominal rakamlar ve altın cinsinden hesaplanan rakamlar. Bu rakamlar ne kadar yetersiz olsalar da fiyat bağlantılı bütçe konjonktürleri olduğunu işaret etmektedirler.*



3 – İspanya Örneği

Fiyat/gümüş endeksi Earl J. Hamilton'dan alınmıştır. Bütçeler milyon Kastilya dükası cinsinden hesaplanmıştır. Bu muhasebe parası olup ele alınan dönem boyunca değişmemiştir. Bütçe tahminleri, Alvaro Castillo Pintado'nun yayınlanmamış bir çalışmasından alınmıştır. Gelir hesaplarının yetersizliğine rağmen, bu kez fiyat konjonktürü ile vergi girişleri hareketi arasındaki çalışma, önceki örneklere nazaran daha açıktır. Çizdiklerimize benzeyen geçici grafikler Sicilya ve Napoli Krallığı, hatta Osmanlı imparatorluğu için de hesaplanabilir, Ömer Lütfü Barkan bu işe kendi hesabına girişmiştir bile.

Finansçılardan Söz Edelim

Vergi sistemi ve devletin yönetim örgütünün çifte yetersizliği, sürekli olarak borca başvurma, finansçıların önceden öncelikli hale gelmelerini açıklamaktadır. Bunlar devlete sağlam ve sıkı bir şekilde bağlanmış olan, kapitalizmin ayrı bir sektörünü oluşturmaktadırlar. Bu nedenle onları bir önceki bölümde ele almadım. Önce devleti takdim etmek gerekiyordu.

Kelimenin kendisi bile ikircilikten kurtulamamaktadır. Finansçı'nın eski dilde bir bankacı olmadığı bilinmektedir. Bankacı kendi ve daha da fazlası, müşterilerinin parasıyla meşgûl olurken, o devletin parasıyla uğraşmaktadır. Ama bu ayırım oldukça yararsızdır. Aynı şeyi, *kamu* finansçısı ile *özel* finansçı arasındaki ayırım için de söylemek mümkündür. Nitekim, hiçbir finansçı yalnızca finans mesleğiyle yetinmemektedir. Her zaman başka işler

yapmaktadır -özellikle bankacılık- ve bu başka işler, çoğu zaman çok geniş ve çeşitlenmiş olan bütünsel bir oyunun içinde yer almaktadırlar.

Ve bu hep böyle olmuştur. Jacques Coeur VII. Charles'ın sarrafıyken, aynı zamanda tüccar, maden girişimcisi, armatördür: hu sonuncu sıfatından ötürü, Venedik tekelinden bağımsız olmak isteyen bir Doğu Akdeniz ticaretini, Aigues-Mortes'dan itibaren harekete geçirmektedir. Yargılanmasına ilişkin belgeler, onun nihayetsiz ve çok sayıdaki iş ve girişimlerinin dökümünü bize sunmaktadırlar.- Daha sonra, Fransız krallığının mali tarihi boyunca çok kalabalık olarak karşımıza çıkan "tüccarlar", "*Partisans*" (bir borç partisi peşindeki iş adamları), "iş adamları" da kamu maliyesine ancak yarı yarıya girmişlerdir; terimleri zorlamaya gerek kalmadan, bunların çoğu zaman kralın hizmetindeki, ama her şeyden önce kendileri için çalışan bankacılar oldukları söylenebilir. Borç verdikleri parayı borç almaları gerekmekte ve bu nedenle, zorunlu olarak karmaşık kredi oyunlarına katılma durumunda olmaktadırlar. Örneğin Mazarin'in hizmetindeki İtalyan finansçılar Serantone, Cenami, Contarini, Airoli, Valemi'nin yaptıkları budur. Kardinal, belli nedenlerle bunları ya Cenova'ya, ya da Lyon'a yerleştirmişti; bu da onlara çoğu zaman riskli olmasına rağmen, kambiyo senetleri üzerinde sürekli ve verimli bir oyun oynamalarına olanak vermekteydi.- İşte örneğin, XV. Louis döneminde güçlü bir Languedoclu finansçı ailesi olan Castanierler. Bunların talihi İspanya Veraset savaşıyla başlamıştır. Ailenin bazı üyeleri Carcassanne *taille* vergisini toplamaktadır, diğerleri de Hindler kumpanyasının müdürleridir; oğul veya yeğenleri Toulouse parlamentosundadırlar, sonradan devlet bakanı olacaklardır. Carcassonne'da Castanier manüfaktürleri çalışmaktadır. Paris'te bir Castanier bankası vardır. Cadiz ve Bayanne armatörleri Castanierlerle ortaktırlar. Chaussinaud-Nogaret'nin XVIII. yüzyılın ilk yarısının "tüccar- bankacı-girişimci-armatör-finansçı"sı dediği cinse dair başka örnekler, Gillyler veya Crozatlardır. Kralın başta gelen kreditörlerinden olan ve Hindler kumpanyasını (Samuel Bemard'la birlikte) düzeltmek isteyen Amaine Crozat, Negre burnu kumpanyasının, Gine kumpanyasının kuruluşlarına, *asiento* anlaşmasına (İspanyol Amerika'sına zenci nakli konusunda), Güney denizi kumpanyasına katılmıştır. Kısacası, Fransa'nın tüm büyük uluslararası ticaretine. 1712'de Lousiana ticaret tekelini elde etmiştir.

Ama, finansçı bir kesimini oluşturduğu devlete borç vermek yerine, hizmetlerini dışarıya, başka hükümdar veya devletlere sattığında, durum farklıdır. Acaba bu, farklı, daha üstün bir meslek midir? 1778’de Hollanda görüşünü temsil eden bir tanığın iddia ettiği budur: “finansçılık sanatını, İtalya’nın Fransa’da uğursuz bir temsilcisi olduğu şu tahripkar sanatla karıştırmamak gerekir. İngiltere’de *geçici çare adamları* denilen ve Fransa’da *partisans, traitans* ve mültezimleri oluşturan ve bazen aptalca bir şekilde becerikli bulunan bu sanat karşısında, aklı başında her hükümet uyanık olmalı ve onu yasaklamalıdır”. Bu “üst”, uluslararası nitelikte finansçı tipi, XVIII. yüzyılda Cenova, Cenevre ve hepsinden fazlası, Amsterdam’da olmak üzere, geniş ölçüde gelişmiştir.

Toptancı tüccarlarla bankacı-finansçılar arasındaki ayırım, bu sonuncu kentte, XVII. yüzyılın sonunda derinleşmekte ve açılan çukur hızla genişlemektedir. Bunun sorumluluğu bizzat, Amsterdam piyasasında yığılan borç vericilerin sayısına aittir. Tahvil ihracı yoluyla büyük devlet borçlanmalarının ilki, “1695’te Deutz firmasından bir buçuk milyon florinlik Avusturya borçlanması” olmuştur. Bu iş kolunun, işi toptan yürüten “tezgahların” ötesinde hızla geliştiği görülecektir. Bir alt girişimciler kalabalığı senet ve tahvilleri halka satmakta ve bu sayede bir komisyon almaktadırlar. “Kapalı” borçlanmada, borç senetleri borsaya sokulmaktadır. Bu durumda onları yükseltmek ve çoğu zaman özel ve avantajlı koşullarda elde edilen borç senetlerini rayiç değerinin üzerinde paraya çevirmek, sonra, artık “sonuncu borçlanmanın bir kısmını" yüklenmeden, benzeri bir işleme yeniden girişmek, yaygın bir oyundur. Örneğin, II. Ekaterina’nın kreditörü olarak, Smeth firmasının yerine geçen devasa Henry Hope bankası, 1787-1793 arasında, herbiri üç milyon florin değerinde, toplamı da 57 milyon olan, 19 Rus borçlanmasını örgütlemiştir/ J. G. Van Dilen, demek ki Rusya, Türkiye’nin zararına olmak üzere, Karadeniz'e kadar uzanan muazzam bir toprak parçasını, Hollanda parasının sayesinde fethedebilmiştir demektedir. Hogguer, Horneca ve ortakları, Verbrugge ve Goll, Fizeaux, Grand ve ortakları, Smeth gibi başka firmalar da, tüm siyasal Avrupa’yı (veya hemen hemen tümünü) ilgilendiren bu borç işine katılmaktadırlar. Ama bu kolay oyunların içinde birkaç felaket de ortaya çıkmıştır (ama bunlar mesleğin riskleridir): 1736’da Silezya rehinlerine dayalı olarak bağlanan bir Avusturya borçlanması, Silezya’nın

1763’te II. Friedrich tarafından fethi üzerine çökmüştür; daha sonra, 1780’den itibaren bağlanan Fransız borçlarının felaketi gelecektir.

Amsterdam firmasının bu etkisi bizatihi bir yenilik değildir: Orta Çağdan beri, şu veya bu ülkede, her zaman, hizmetlerini Avrupa’nın tümüne dayatan egemen bir finansçı grubu varolmuştur. Austrias İspanya'sının Fuggerler döneminde Yukarı Almanyalı tüccarların, sonra 1552-1557’den itibaren Cenevizli *hombres de negocios*’un eline düştüğünü; Fransa’nın yüzyıllar boyunca İtalyan tüccarların becerikliliğine av olduğunu; XIV. yüzyıl İngiltere’sinin Luccalı ve Floransalı bankacı-kreditörlerin elinde olduğunu uzun uzadıya göstermiştim. Fransa XVI II. yüzyılda uluslararası Protestan bankasına, sonunda teslim olmuştur. Ve bu sıralarda Almanya’da *Hofjuden,* saray Yahudileri zafer kazanmaktadırlar. Bunlar, II. Friedrich için bile çoğu zaman güç olan, hükümdarlık maliyesinin gelişme ve işlemesine yardımcı olmuşlardır.

İngiltere çoğu zaman olduğu gibi, ayrı bir örnek olarak belirmektedir. Kendi maliyesini kendi eline almak için, eskiden tıpkı Fransa’da olduğu gibi krediye egemen olan, borç vericilerin müdahalesini devre dışı bırakmıştır. Böylece ulusal sermayenin bir bölümü iş alanına, her şeyden önce ticaret ve bankacılığa yatırılmıştır. Ama kamu kredisi, nihayette eskinin mali güçlerini oyundan atamamıştır. Kısa vadeli krediler için olduğu kadar, uzun vadeli krediler için de erkenden gerçekleştirilen *funds* sistemi, kuşkusuz halkın tümüne yönelmekteydi. P. G. M. Dickson'ın hayranlık verici incelemesi bu borç senetlerinden alanların listelerini kategorilerine göre vermektedir: bunlar toplumun üstünden altına doğru gitmektedirler. Ama yazar, bu görünüşteki açılmanın altında, spekülasyondan kopmuş dar bir tüccar ve finansçı grubunun, devlete borç verme sürecine egemen olarak, sonuçta intikamlarını aldıklarını kanıtlama zahmetine katlanmamıştır. Bunun nedeni öncelikle, *küçük* tasarrufçuların, borç içindeki paylarının düşük olmasıdır. Ayrıca, Amsterdam’da da olduğu gibi, borcu piyasaya süren ve işleri para olanlar, yalnızca borç senetlerini pazarlamakla yetinmemektedirler, bunlar kendi hesaplarına muazzam miktarlar satın almakta, bunları adeta hemen spekülasyon yapmak için kullanmakta (hatta bazen borç alım kayıtları kapanmadan önce); yeni bir borçlanmadan, bir öncekinin üzerine oynamak için yararlanmaktadırlar. Sir John Barnard, küçümseme kastıyla *undertakers* adını verdiği kişilerin devlet maliyesi

üzerinde kurdukları tekeli Parlamentoda ifşa edince, sonunda 1747 ve 1748 borçlanmalarının finansçıların müdahalesi olmadan, doğrudan halka açılmasını sağlamıştır. Ama spekülasyon, yeni alacak kayıt sistemini kolaylıkla ters yüz etmiştir ve hükümetin eğer başarılı bir borçlanma yapılmak isteniyorsa, bu profesyonellerden vazgeçemeyeceği bir kez daha farkedilmiştir. P. G. M. Dickson, öylesine ki, bunları torylerin para dünyasına yönelik saldırıları karşısında sağlam bir temel olarak kabul etmek ve bu konuya cahilce ve önyargıyla bakmamak gerekir diye sonuca varmaktadır.

Mültezimlerden Genel İltizam’a

Krallık Fransa’sı, maliyesini “ulusallaştırmayı” başaramamıştır. Herhalde bunun nedeni, başrahip Terray, Turgot ve özellikle Necker’in çabalarına rağmen, bu işe ciddi bir şekilde sarılınmamasıdır. Fakat krallık sonunda bu yüzden ölmüştür. Devrim eğer daha işin başında mali devrimi başlatabildiyse, bunun nedeni, güçlüğün her şeyden önce toplumsal ve kurumsal düzeyde yer almasıydı. J. F. Bosher (1970), krallık maliyesinin uzun tarihinde önemli olanın, aslında belli bir role sahip olan gelir ve gider dengesinden çok, yüzyıllar boyunca özel çıkarlarını zafere ulaştığı bir sistemin yapısı olduğunu söylerken haklıdır.

Fransa’nın fiili durumda kamu maliyesi ve merkezi sistemi yoktur; demek ki ne düzen, ne de tahmin mümkündür. Tüm çarklar, gerçek bir hükümet denetiminin dışındadır. Harcamalar fiilen; vergi, ödenti, borç alınan tutar girişlerini sağlayan aracılara bağımlıdır. Bu aracılar başta Paris (Hotel de Ville üzerine rantlar) ve Lyon olmak üzere kentler, eyalet yönetimleri, ruhban meclisi, dolaylı vergileri toplayan mültezimler, dolaylı vergileri kullanan maliye görevlileridir. Bugün eğer Fransız devlet hazinesinin, yanında Fransa Bankası ve vergi memurları, kontrolörler ve Rivoli caddesindeki kale, tüm bir yönetim örgütü emrinde olmasaydı, ne hale geleceği hayal edilebilir mi? Eğer tüm mekanizma özel veya yarı özel firmaların elinde olsaydı ne olurdu? Krallık işte bu durumdaydı; fiili durumda, yüz kadar olan bir dizi kasadan yararlanmaktaydı. İlke olarak merkezi kasa olan krallık Hazinesinden, kralın gelirlerinin en fazlasından yarısı geçmekteydik Kral paraya ihtiyacı olduğunda, şu veya bu harcamayı, şu veya bu kasaya havale etmekteydi, ama atasözünün dediği gibi, “hiçbir

şeyin olmadığı yerde, kral haklarını kaybeder”. Fiili durumda doğrudan verginin kilit kurumlarını denetim altında tutan vergi toplayıcıları ve genel toplayıcılar bile, görevlerini satın almış ve krala toplayacakları vergilerden avans veren görevlilerdir. Bunlar bağımsızdırlar ve kendi işleri vardır.

Demek ki Fransız krallığı, varoluşunun son anına kadar, özel çıkarların sömürüsüne teslim olmuştur. Jacques Coeur’den Semblançay’ye, Nicolas Fouquet’ye, hatta John Law’a kadar birbirlerini izleyen finansçıların acımasızlığından yakınalım. Ama, soruşturma yapmak ve kamusal paraları kullanan şu veya bu kişilerin aparttıklarının bir bölümünü geri almak üzere kurulmuş olan adalet kamaralarının anlık etkinliğini kabul etmemek mümkün müdür? Bu kamaralardan toplam olarak 14 tane kurulmuştur; sekizi XVI. yüzyılda, beşi XVII. yüzyılda ve hepsinin sonuncusu olan bir tanesi de, XIV. Louis’nin ölümünün ertesinde, 1716-1717’de. Muhafaza edilmiş olan belgeler, bazen kamu maliyesinin durumunu ve mültezim (“bir vergiyi, bir hakkı iltizama alan"), *parlisans* (“belli bir tutarı maliyeye peşin olarak yatırdıktan sonra, bir vergiyi *parti* olarak alan ve kendi hesaplarına toplayanlar") denilen şu aracıların kişiliklerini farketme olanağını sağlamaktadırlar.

1661 tarihli adalet kamarası, başemin Fouquet’nin davasına tekabül etmekte ve sistemin mekanizmaları ile geniş bir şekilde yayılan dallarının canlı bir şekilde kavramanın fırsatını sunmaktadır. Karşımızda 230 *partisans* bulunmaktadır. Bunlar itham edilenlerin tamamı değilse bile, ona yakın bir sayıyı oluşturmaktadırlar. XIV. Louis’nin maliyesi, saltanatının bu başlangıcında, demek ki şu 200-300 kişiden oluşmakta ve bunların en zengini olan 74 kişi, oyunu yürütmektedir. Her zaman olduğu gibi, azınlıklar ve klikler söz konusudur. Bu kişiler ortaktırlar; anlaşmalar, evlilikler, ortaklıklar yoluyla birbirlerine bağlanarak, gerek lobbyler oluşturmaktadırlar. Kısa bir süre sonra, rakiplerin bertaraf edilmesi yoluyla, Colbert lobisinin zafer kazandığı görülecektir. Bu konudaki ayrıntılar insanı hayallere sürüklemektedir. Bu *lobby,* içinden çıktığı Mazarin grubunu devre dışı bırakacaktır. Bu mültezimlerin hepsi de, onları yoktan varolmuş olarak görmekte ısrar eden halkın anlattıklarına rağmen, seçkin kökenlere sahiptir: kimlikleri belirlenen 230 *partisan*’dan 176’sı soylu (yani toplamın %76,5’i); vergilerin zirvesine oturmuş olan 74’ünden (bunlardan üçünün kimliği saptanamamıştır) 65’i “kral sekreterleri"dir.

Demek ki ilk sürpriz şudur: hiçten geldikleri söylenilen bu insanlar uzun zamandan beri soyluluk saflarının arasındadırlar, uzun zamandan beri kral hizmetinde yol almaktadırlar. Malda değil de, kendilerini bu alanda oluşturmuşlardır. Onlar için, krala hizmet, tepeye tırmanmanın bir aracıdır. Kuşkusuz, içeriden haber almasalardı, gemilerini nasıl yürütürlerdi? İkinci sürpriz: mültezimlerin krala peşinen verdikleri parayı, çil çil nakit parayı onlara krallık aristokrasisinin büyük mülk sahipleri sağlamaktadır. Fouquet davası yüksek sosyeteyi çok endişelendirdiyse, bunun nedeni, başeminin açıklamalarından kaygılanmış olmalarıdır, ama o sessiz kalacaktır. Ama gizlilik ve sessizlik kuralına uyulmasına rağmen, bu çok zengin borç vericileri tanıyoruz: bizzat Mazarin vasiyetnamesinde mallarının kökeninin araştırılmamasını, memurlarının hesap ve davranışlarının açığa çıkartılmamasını tavsiye etmemiş midir? Çünkü, dediğine göre burada devletin çıkarı söz konusudur. *Ragione di stato*’nun iyi bir gerekçe olduğu görülmektedir. Ama aristokrasinin tümünün krallık maliyesi rezaletine karıştığı bir gerçektir. Rezaleti ayyuka çıkartmak, bu aristokrasiyi çamura bulaştırmak, tehlikeye sokmak olacaktır.

Öyleyse, bu aristokrasi mültezim aileleriyle ortak oluyorsa, bu onlara toplumsal destek vermek içindir: bu sermaye kiralayıcıların serveti “halk arasındaki söylentilerin, bazen uydurma olarak büyüttüğü birçok mültezim servetine eşit, hatta üstündür". Daniel Dessert “evlilik artık parayla eski bir adın değiştirildiği bir alışveriş olarak değil de, daha çok bir sermaye ortaklığı olarak ortaya çıkmaktadır” diye sonuca varmaktadır. Böylece aristokrasi, XIV. Louis’nin kişisel yönetiminden itibaren oyun dışı değildir; hatta en karlı alan olan krallık maliyesini kendine ayırmıştır; bu alan Eski Rejim’in sonuna kadar, en mükemmelinden verimli sektör olacak, bize kötü alaşımlı olarak gözükse bile, güçlü bir kapitalizm buraya yerleşecektir.

Böylece 166l’den itibaren farkedilen sistem, herhalde uzun zamandan beri yerindedir. Çünkü çok uzaklardan gelmektedir. Geçmiş onu ileri itmektedir. Ayrıcalıklı toplumun merkezindeyken, onu değiştirmek mümkün müdür? Egemen sınıfı besleyen toprak rantı, yüksekliklerden inerek, ülkenin hayatına yeniden yatırılıyorsa, bu büyük ölçüde mültezimlerin krala yaptıkları peşin ödemeler sayesinde mümkün olmaktadır. Yıllar geçtikçe sistem sadece sağlamlaşmış, bir bakıma kurumsallaşmıştır. 1669’dan itibaren Colbert’le birlikte, bizim sendika diyeceğimiz (borsa dilinde,

kapitalist birliği) şeyler açıkça belirmişlerdir. Bunlar vergi gruplarını toplama görevine sahiptirler. “Ancak genel iltizamlar gerçekte ancak 1680’deki Fauconnet iltizamıyla başlamıştır; bu iltizam tuz vergileri, aide’ler (yardım), malikane gelirleri, mukataa ve girişleri biraraya getirmektedir" Bu iltizamın reel toplamı 63 milyon livre’den fazladır. Genel iltizam, nihai hiçimi altında daha da geç olarak, 1726’dan sonra kurulmuştur. Mevsim sonu bir yanıtı olarak, 1730’da eski iltizam’ın muazzam kapsamına, bir de verimli tütün tekeli katılınca, tamamen olgunlaşmıştır. Tuz vergisi iltizamı her ala yılda bir, naylon bir kişiye, genelde genel denetçinin uşaklarından birine verilmekteydi. 40 kişi olan genel mültezimler, sözleşmenin yerine getirilmesini garanti etmekteydiler. Bunlar, faizleri kendilerine ödenen, muazzam teminatlar yatırmışlardır (adam başına 1.500.000 livre). Bu tutarlar vergi hakkındaki ilk tahminlerin maliyeye ödenmesine yaramaktadırlar, ama bu rakamlar çok büyük oldukları için, mültezimleri bu işlerinden atmak mümkün (veya hemen hemen) olmamaktadır. Onları atabilmek için -çünkü bu iş bazen gerçekleşiyordu-, teminatlarını onlara ödemek ve diğer bir güçlük olarak, onun kadar olanaklı başka birini bulmak gerekiyordu.

Sözleşmenin hükümlerine göre, iltizam krala öngörülen rakamı peşinen ödemekteydi, ama bu tutar fiilen, toplanması üstlenilen çeşitli vergilerin yıllık gelirinin ancak bir kısmını oluşturmaktaydı. İşlem tamamlandıktan sonra, ülke zenginliğinin göz kamaştırıcı bir bölümü mültezimlerin elinde kalmaktaydı -bunlar tuz, tütün, buğday, her türlü ithalat ve ihracata ilişkin olarak toplanmaktaydılar-. Tabii ki devlet, sözleşmeden sözleşmeye, taleplerini artırmaktaydı: 1726’da 80 milyon; 1738, 91; 1755, 110; 1773, 138. Ama kar marjı gene de muazzam olarak kalmaya devam ediyordu.

Tabii ki isteyen herkes bu zengin finansçı klüplerine giremiyordu. Bu iş için bizzat çok zengin olmak, genel denetçinin tavsiyesini elde etmek, çok büyük bir dürüstlük görüntüsüne sahip olmak, maliye alanında kariyer yapmış olmak, bir eminlik görevi yapmış olmak veya Hindler kumpanyasına katılmak gerekiyordu. Ve hepsinden önemlisi, bizzat klüp tarafından kabul edilmek gerekiyordu. Birçok belirleyici göreve doğrudan veya dolaylı atama yapabilen genel mültezimler, bu alana bireysel girişleri denetleme olanağına, onları önceden buraya hazırlama veya önleme imkanına sahiptiler. Başından itibaren izlenebilir nitelikte olan, başarıya

ulaşan her adaylık; girişimler, beklemeler, himayeler, gizli anlaşmalar ve rüşvetleri açığa çıkartmaktadır. Genel iltizam fiili durumda bir cins aile klanı olup, evlilikler, eski ve yeni akrabalıklar hep çocukları devreye sokmaktadır. Bu 40 kodamanın sıkı bir soy zinciri incelemesine girişilecek olursa (bunlar 1789'da tam olarak 44 kişiydiler), "böylesine bir karşılaştırma onları iki-üç, hatta tek bir aile halinde ortaya çıkartabilir". Burada, şu baskıcı küçük sayı kuralını, kapitalist faaliyetin şu yapısal merkezileşmesinin bir kanıtını daha görüyorum. Burada, çok doğal olarak yüksek soyluluğun giriş kapısını aşan, bir para aristokrasisinin karşısındayız.

Genel İltizam'ın büyük başarısı, kabaca 1726-1776 arasında, yarım yüzyıllık bir süre içinde yer almaktadır. Bu tarihlerin önemi vardır. Genel İltizam, krallık tarafından parça parça inşa edilen mali sistemin nihai noktasıdır. "Memur" kadrolarını yaratarak, maliyeye gelişmesinin temelini sunmuştur. Ailesel kökenli güçlü ve inatçı sistemler yerleşik hale getirilmişlerdir ve bunlar sürmektedir. Fakat Law sistemiyle birlikte, maliye için duyulmamış yeni bir başarı dönemi başlamaktadır. Zenginleşen "Mississippililer"in çoğunluğunu mutlu spekülatörler değil de, yerli yerinde olan maliye mensupları oluşturmaktadır. Aynı sıralar, Fransız hayatının ekonomik merkezi Lyon'dan Paris'e geçmektedir. Taşralılar Paris'e gelmekte, burada yararlı bağları artırmakta, çıkarlarının ve faaliyetlerinin ufkunu genişletmektedirler. Bu bakış açısından, Languedeclulara dair daha önce verdiğimiz örnekten daha karakteristik bir şey olamaz. Onların eyaleti, krallık nüfus sıralamasında onuncudur; oysa Paris'te geniş anlamda maliye alanında (mühimmat sağlama işine vanncaya kadar) en kalabalık grubu onlar oluşturmaktadırlar. Başarıları ulusal ölçekte büyük olacaktır. Ama Fransa tarihi, tüm alanlarda (savaş, edebiyat, siyaset...), sanki sırasıyla oluyormuş gibi, sahnenin önüne gelen taşralıların, birbiri ardına gelen başarıları değil midir?

Tabii ki, Languedec'u Fransız maliyesinin ilk sırasına ulaştıran şey rastlantı değildir. Bu bölgenin tuz (Percais tuz gölleri), buğday, şarap, kumaş, ipek ihracatı, onu doğallıkla dışarıya yöneltmiştir. Başka bir avantaj: burada iş alemi katolik olduğu kadar, protestandır da. Nantes fermanının yürürlükten kaldırılması, olayları ancak görünüşte değiştirmiştir. Protestan taraf dışarısı demektir -Reformdan geçenlerin bir menzile sahip oldukları Cenova kadar,

Cenevre, Frankfurt, Amsterdam, Londra-. Katolik iş adamlarının dinsel önyargılarını bırakmalarına şaşılacak bir şey yoktur: katolikler ile protestanlar arasındaki kaynaşma, içeri ile dışarı. arasındaki gerekli ekonomik kaynaşmadır. Ve bu durum kendini krallığın tüm ekonomik temellerinde dayatmaktadır. Ama bu oyunda, sonunda Protestan bankası Fransa'yı sömürgeleştirecektir. Bu banka kendini daha üst basamaktan bir kapitalizm, Fransız maliyesinden çok daha geniş olduğu için onu aşan ve yavaş yavaş ona kısa devre yaptırtan işlerin bir harmanı olarak sunmaktadır. Necker'in 1776'da genel maliye denetçisi görevine gelmesi (denetçi unvanının o sıralarda ona verilmemesine rağmen), tüm Fransız mali sisteminde bir dönemeç anıdır. Necker Htizam'a düşmandır; yabancı, yerli para kullanıcısına karşı dikilmektedir.

Fransız maliyesi için felaket olan şey, aynı anda eski faal yatırım araçlarından yavaş yavaş vazgeçmesidir. Fransız maliyesi kendi faaliyetlerinin üzerine kapanmakta ve göze görünür bir şekilde, hatta Sebastien Mercier gibi *orta* bir Parislinin gözünde bile, alan kaybetmeye başlamıştır: Mercier, "dikkat çekici olan, Maliyenin bugün eskisinden daha az kazanmakta olmasının bağışlanmak istenmesidir, ama kazançlarının bugün de muazzam olması gerekir, çünkü işlemlerini muhafaza edebilmek için çok güçlü bir şekilde savaşmaktadır" diye yazmaktadır.

Genel İltizam Devrim'e kadar sürecek ve üyelerine trajik bir son hazırlayacaktır: II. yılın Floreal, Prairial, Thermidor aylarında (Mayıs-Temmuz 1794) 34 idam. Bunların göze batan servetleri, yüksek soylulukla bağları, devletin Devrim arefesinde- ki muazzam mali güçlükleri, onları kamusal intikamın hedefleri haline getirmekteydi. Tam gereken zamanda, yeni rejimlerin mühimmat sağlayıcıları ve borç vericileri olana kadar, sermayelerini saklamayı beceren çok sayıda taşralı veya Parisli tüccar ve bankacının şansına onlar sahip olamamışlardır.

Devletlerin İktisat Politikası: Merkantilizm

Eylemleri zorunlu olarak çeşitli olan ve bu eylemlere özel hatta zıt olasılıkların egemen olmasına karşılık, Avrupa devletlerinin tek *bir* ekonomi politikasından söz edilebilir mi? Bu faaliyeti eş görüntüler altında ve fazlasıyla açık bir şekilde tanımlamış olarak düşünmek, aslında sahip

olmadığı bir tutarlığı ona yüklemek olacaktır. Sombart'ın olanaksız bir merkantilizm arama faaliyeti esnasında yaptığı budur.

T. W. Hutchinson, tarihçileri ve iktisatçıları, bizatihi merkantilizm kelimesini devre dışı bırakmaya davet ederken, herhalde haklıdır: Adam Smith'in 1776'daki klasik eserinde savaş açtığı *mercantil system'den* hareketle, sonradan oluşturulan, "sözlüğümüzdeki izm'li kelimelerin en can sıkıcı ve bulanık olanlarından biri". Ama ne kadar kötü olursa olsun, etiket XV.-XVIII. yüzyıllar arasında Modern devletin göğüs germek zorunda olduğu somut sorunlara karşı, kendini ilk kanıtlamasını vurgulayan bir dizi eylem ve davranışı. projeyi, fikri, deneyi uygun bir şekilde biraraya toplamaktadır. Sonuç olarak, H. Kellenbenz'in (1965) formülüne göre, "merkantilizm, Avrupa'da mutlak hükümdarlar döneminde, iktisat politikasının (ve onun içerdiği düşüncenin) esas yönetimidir". Mutlak hükümdarlar (kelime yanlıştır) yerine herhalde merkezi devletler veya *modem* devletler terimi daha uygun düşecektir. Böylece vurgu, onların hepsini modernliğe iten evrim üzerine vurulmuş olacaktır. Ama bu yöneliş farklı yollardan ve farklı aşamalardan geçerek olmaktadır. Öylesine ki, bir tarihçi (1966) yanılma tehlikesi olmaksızın, "ne kadar merkantilist varsa, o kadar merkantilizm vardır" diyebilmektedir. XIV. yüzyılda, belki şaşırtıcı Sicilya kralı II. Friedrich'le birlikte XIII. yüzyılda taslağı çizilen, XVIII. yüzyılda hâlâ mevcut olan bu çok uzun ömürlü merkantilizm, kuşkusuz, bir keresinde ebediyete kadar geçerli olmak üzere, Adam Smith'in daha da karışık hale getirmekten başka bir işe yaramayacak şekilde ona vehmettiği tutarlık içinde tanımlanabilecek bir "sistem" değildir.

Kesin bir inceleme, yerine ve dönemine göre ayrım yapmalıdır. Richard Hapke, XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar bir *früh*'den, bir *hoch*'tan (Colbert döneminde), sonra Colbert'in ölümünün ertesinde (1683), bir *spatmerkantilismus'tan* söz etmiştir bile. Henri Hauser, ters yönde bir "Colbert'den önce Colbertizmi" işaret etmiştir. Merkantilizm fiili olarak, modern devletin inatçı, egoist ve ateşli atılımından başka bir şey değildir. Daniel Villey "ulusu merkantilistler icad etmiştir" demektedir, ama herhalde oluşum halindeki ulus veya ulus benzeri, kendini icad ederken, merkantilizmi de icad etmiştir. Merkantilizm kendine her halükârda, kolaylıkla bir devlet dini havası vermektedir. Tüm resmi iktisatçılarla alay etmek üzere, Maria-Theresa'nın en büyük hizmetkârlarından biri olan prens

Kaunitz, kendinin bir “iktisat allahsızı” olduğunu söylemekten çekinmiyordu.

Her halükârda, ulusçuluğun ilerlemesi, “şiddetli” gümrük vergileriyle, sınırlar boyunca bir savunma olduğunda, ulusal egoizm biçimi hassaslaştığında, merkantilizm rolünü oynamayı talep eder. Kastilya 1307, 1312, 1351, 1377, 1390’da buğday ve canlı hayvan ihracatını yasaklamıştır; aynı şekilde Fransa, Yakışıklı Philippe döneminde, 1305 ve 1307’de tahıl ihracatını durdurmuştur. Daha da iyisi, XIII. yüzyılda, daha sonra İngiltere’de ortaya çıkacak olanın atası olan bir Aragon *Acte de navigation'u* vardır; İngiltere’de 1355’ten itibaren yabancı demir ithalatı yasaklanmıştır; 1390’da *Statute of Employment* yabancıların altın ve gümüş ihraç haklarını kaldırmıştır, bunlar kârlarını İngiliz malına çevirmek zorundadırlar. Ve eğer İtalyan kentlerinin ticari tarihi dikkatle incelenecek olursa, buralarda buna benzer bir sürü tedbir bulunacağından hiçbir kuşku yoktur. Demek ki, klasik merkantilizmin büyük kararlarında yeni olan bir şey yoktur: 1651 tarihli İngiliz seyrüsefer kanunu; Colbert tarafından yabancı teknelere tonaj başına konulan resimler (1664, 1667); veya 1724’te İsveç’in gemilerde ulusal bayrak hakkını tesis eden *produktplakt’ı*, bu uygulama ile, ona o zamana kadar Atlantik tuzunu getirmiş olan Hollanda tekneleri devre dışı bırakılmıştır. İthal edilen tuzun miktarı düşmüş, fiyatı yükselmiş, ama rakibe indirilen darbe, kısa bir süre sonra dünyanın tüm denizlerinde görülecek olan bir İsveç deniz filosunun gelişmesini teşvik etmiştir. Merkantilizmin nihayette, bir “herkes kendi başının çaresine baksın” siyaseti olduğu tamamen doğrudur. Voltaire ve Montaigne, her ikisi de bunu söylemiştir; birincisi konu hakkında fazla düşünmeden ve genel olarak konuşarak: “birinin avantajı, diğerinin zararı olabilir"; ikincisi de açıkça “bir ülkenin, diğeri kaybetmeden kazanamayacağı açıktır" (1764).

Öte yandan, merkantilist devletlere göre, kalkınmanın en iyi yolu, dünya değerli maden stoğunun mümkün olduğunca büyük bir bölümünü kendine çekmek ve sonra bunun krallıktan çıkmasını önlemektir. Bir devletin zenginliğinin değerli maden birikimine takabül ettiğine dair bu aksiyom, gerçekte birçok ekonomik sonuç ve yansıması olan koskoca bir siyaset bütününe hükmetmektedir. Hammaddeyi kendi için saklamak, onu işlemek, mamûl ürünleri ihraç etmek, yabancı malların ithalatını koruyucu tarifelerle azaltmak; bize bir endüstrileşme yoluyla kalkınma politikası olarak

gözüken bu siyaset, aslında başka nedenlerle yürütülmektedir. Daha 1603 öncesine ait IV. Henri'nin bir kararnamesi, manüfaktürlerin geliştirilmesini "altınları ve gümüşleri krallık dışına taşıyarak, komşularımızı zenginleştirmemenin yegane yolu" olarak önermekteydi. Brau bölgesi avukatı F. S. Malivsky, 1663'te İmparator I. Leopold'e hacimli bir rapor göndermiştir; bu raporda "Habsburg krallığı yabancı malların alımı için her yıl dışarıya milyonlar ödemektedir, oysa bunları ülkede üretmek mümkündür" diye yazmıştır. Le Pottier de La Hestroy'a göre (Eylül 1704), sorun çok açık bir şekilde basittir: eğer bilanço fazlası mal girişi halinde ortaya çıkarsa, "bu mallar ancak (halkın) lüksüne ve keyfine hizmet edebilir, krallığın zenginleşmesine hiçbir etkileri olmaz, çünkü mallar kullanılarak sonunda yok olmaktadırlar. Ama eğer bunun tersine, mübadele, kullanımla yok olmayan gümüşle yapılacak olursa, gümüş ülkede kalmalı ve her geçen gün daha da artarak, devleti zengin ve güçlü kılmalıdır". Werner Sombart ayak sürüyerek, "Haçlı Seferlerinden Fransız devrimine kadar" devlet ile gümüş madenleri veya altın yatakları arasında sıkı bir bağımlılık olduğunu ileri sürmektedir: "başka terimlerle, ne kadar gümüş (ve daha sonra altın) varsa, devlet o kadar güce sahiptir", *so viel silber (spater gold), so viel staat!*

Demek ki bu paraları israf etmemek gerekir, bu düşünce devletleri baskı altına almaktadır. Richelieu, altın ve gümüşün "tiran" olduklarını söylemektedir. Büyük Colbert'in yeğeni olan, eski Alsace emini, XIV. Louis'nin Londra elçisi Colbert, 1 Temmuz 1669 tarihli mektubunda, İrlanda'nın sığır ihraç etmesini yasaklayan İngiltere Hükümetinin kararını yorumlamaktadır. Bu kararla, İngiltere Fransa'yı ve bahriyesini, ucuz tuzlu sığır etinden mahrum etmektedir. Ne yapmalı? "Alsace'tayken (oranın kasaplarının) yaptıklarını gördüğüm üzere" İsviçre veya Almanya'dan sığır ithal etmek? Belki. Ama "gerek gemiler, gerekse özel ihtiyaçlar için gereken sığın, kralın uyruklarından daha pahalıya satın almak, yabancıdan daha ucuza almaktan iyidir. İlk şıkta harcanan para krallıkta kalmakta ve Majestelerinin fakir uyruklarına yükümlülüklerini ödeme olanağı sağlayarak, kralın kasasına geri dönmekte, oysa ikinci şıkta krallıktan dışarı çıkmaktadır". Bunlar, tıpkı diğer Colbert'in, hakikisinin "herkes... bir devletin ihtişam ve gücünün yalnızca sahip olduğu gümüş miktarıyla ölçüldüğü konusunda hemfikirdir" dediği gibi, ortak noktalardır. Bundan 50

yıl önce, 4 Ağustos 1616'da Don Hernando de Carillo, III. Felipe'ye "her şey ancak para sayesinde olur... ve Majestelerinin gücü esas olarak paraya bağlıdır; para olmadığı gün savaş kaybedilecektir" diye hatırlatmaktaydı. Herhalde bu sözler, kastilya Maliye Meclis başkanının ağzından, kendiliklerinden dökülüyorlardı. Ama bu sözlerin benzerini Richelieu veya Mazarin'in çagdaşlannın yazdıklarında da defalarca buluyoruz. Dilekçe nazırı Baltazar, tarafından görevli olarak yollandığı Montpellier'den, başvekil Seguier'ye (26 Ekim 1644) şöyle yazmaktadır: "Bildiğiniz üzere sayın bayım, savaşın şimdiki yürütülme biçimiyle, sonuncu buğday tanesi, sonuncu ekü ve sonuncu adam işin üstesinden geliyor". Giderek daha maliyetli hale gelen savaşın, merkantilist gelişmede etkisinin olduğu kesindir. Topçunun, tersanelerin, savaş filolarının, sürekli orduların ve tahkimat sanatının ilerlemeleriyle, modern devletin harcamaları yukarı doğru fırlamıştır. Savaş para, daha da para demektir. Ve para, değerli maden yığılması tutku haline gelerek, bilgeliklerin ve yargıların esas kanıtı durumuna geçmiştir.

Bu tutkuyu, tek kelimeyle çocukluk olarak mahkûm etmek mi gerekir? Onu modem bir bakış açısından, değerli maden akımının önüne set çekmenin ve bunu gözetim altında tutmanın saçma, hatta zararlı olduğunu kabul etmek mi gerekir? Yoksa merkantilizmi, temel bir gerçeklik olarak, yani değerli madenlerin Eski Rejim ekonomilerinin yüzyıllar boyunca garantisi ve motoru olarak mı kabul etmek gerekir? Yalnızca egemen ekonomiler paranın serbestçe dolaşımına izin vermektedirler: Hollanda XVII. yüzyılda, İngiltere XVIII. yüzyılda, İtalya'nın tüccar kentleri daha erkenden (altın ve gümüş, Zecca'da yeniden basılmak koşuluyla, Venediğe serbestçe girebiliyordu). Bundan, değerli madenlerin her zaman istisnai olan serbest dolaşımın egemen ekonominin akıllıca bir tercihi, onun refahının sırlarından biri olduğu sonucuna mı varılacaktır? Yoksa bunun tersine, *yalnızca egemen ekonominin böylesine bir serbesti lüksünü, hiçbir tehlikeye uğramaksızın* kendine *tanıyabileceğini* mi düşünmek gerekir?

Tarihçi demesine göre, Hollanda hiçbir merkantilizm biçimini tanımamıştır. Bu mümkündür, ama gene de abartılıdır. Mümkündür, çünkü gücün ona verdiği şu serbestlik içinde davranabilirdi: Hiç kimseden çekinmeden, hatta hareketinin yönü hakkında fazla düşünmeden kapılarını açabilirdi, bu onun için olduğundan daha fazla, diğerleri tarafından düşünülmesi gereken bir

durumdu. Ama bu söz gene de abartılıdır, çünkü diğer siyasetlerin örneği saridir, misilleme zihniyeti ise doğaldır. Hollanda'nın gücü ne kaygıları, ne bazı arızaları, ne de bazı gerilimleri devre dışı bırakabilmektedir. Bu durumda merkantilist eğilim kendini ona dayatmaktadır: böyle- ce aniden, Avusturya'nın elindeki Alçak Ülkeler boyunca, 1768'de inşa edilen yeni ve modern karayolundan pirelenmeye başlamıştır. Bundan da fazlası, Fransız Hugue- notlarıyla birlikte, onların lüks endüstrilerini de kabul edince, bu endüstrileri korumak üzere tedbirler alacaktır Bu hesap, Hollanda faaliyetleri bağlamı içinde akılcı mıdır? Isaac de Pinto, bu ülkenin “ekonomi ticaretine", açık kapı siyasetine sadık kalarak, Avrupa ve Hind’in endüstriyel ürünlerini, fazla kısıtlama olmaksızın kabul etmesinin daha iyi olacağını savunmaktadır.

Gerçekte Hollanda çağının zihniyetinden kaçınamazdı. Bu ülkenin ticari serbestileri yalnızca görüntüden ibaretti. Tüm faaliyeti *fiili* tekellerde son bulmakta ve devlet de bunları sıkı sıkıya yönetim altında tutmaktaydı. Zaten Hollanda kendi sömürge imparatorluğunda diğerleri gibi, hatta diğerlerinden daha beter davranmıştır. Öte yandan tüm Avrupa sömürgeleri, özel avlanma sabahları olarak kabul edilip, *Exclusif* (sadece ana ülkenin işletmesine açık) rejimine tabi tutulmuşlardır. Kural ihlal edilmezse, örneğin İspanyol Amerika'sında tek bir çivi bile imal edilemez, ana ülke izin vermezse, tek parça hile kumaş dokunamazdı. Ama koloniler için mutlu bir şey olarak, bunlar Avrupa’dan -deniz ulaşımı olarak- aylarca uzaklıktadırlar. Bu mesafe, tek başına özgürlük yaratıcıdır, hiç değilse bazıları için: İspanyol Amerika'sında “Hindler (yani Amerika) yasaları örümcek ağıdır, küçükler yakalanmakta, büyükler geçmekte" denilmektedir.

Soruya geri dönelim: merkantilizm yalnızca bir yargı hatası, değerli madenlerin değerin özü olmadığını, değerin özünün emek olduğunu anlayamayan cahillerin bir tutkusu mu olmuştur? Bu o kadar kesin değildir, çünkü ekonomik hayat iki düzlemde gelişmektedir: sikke dolaşımı, kağıt dolaşımı. Bu ikinci dolaşıma (XVIII. yüzyılda Isaac de Pinto'nun büyük şaşkınlığına rağmen, Fransızların yaptıkları gibi) tüm “yapay" kredi belgelerinin toplamı olarak bakılabilir. Bu iki dolaşımdan biri diğerinin üzerindedir. Üst katın tamamı kağıda aittir. Mültezimlerin, bankacıların, toptancıların işlemleri, esas itibariyle bu üst dille ifade edilmektedir. Ama gündelik hayat düzleminde ancak, iyi veya kötü nakit paralarla iş

görülebilir. Fransız toplarını 160rde Savua'ya götüren küçük taşımacıları, kağıtla harekete geçirmek mümkün değildir. Daha 1567'de, Alba dükü ordusuyla Alçak Ülkelere vardığında, asker maaşlarını ve harcamaları altınla karşılamaktaydı; Felipe Ruiz Martin'in uzun zaman önce kanıtladığı üzere, zorunlu olarak altınla. Asker, daha iyisi olmadığından, ancak 1598'den sonra beyaz madeni kabul edecektir. Ama bunu daha alır almaz, mümkün olduğunda, altınla değiştirmektedir. Servetini üzerinde, kesesine atacağı veya kuşağına sokacağı birkaç küçük sikke halinde taşımak, asker için bir avantaj, bir gerekliliktir. Savaş, ekmek kadar gerekli altın ve gümüş sikkeler demektir.

Kâğıt küçük insanların eline zorla ulaştığında, her ne olursa olsun, sonunda altın, gümüş veya hatta bilyon haline dönüşmesi gerekir. Polis teğmeni Argenson'ım bir kısmı korunmuş olan, 1706-1715 arasındaki mektupları, küçük kurnazlar, "(krallık hükümeti tarafından sürülmüş) kâğıt paraları yarısına alan tefeciler" hakkında bize monoton ve ısrarlı bilgiler vermektedir. Bu sıradan tüccarlar hiç işsiz kalmamaktadırlar. Ne fakirler, ne de zenginler nezdinde. Bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğu konusunda ikna olmak için, (artmakta olan kur farklarına rağmen) o dönemin ticari mektuplarını okumak yeterlidir. Daha önce sözünü ettiğimiz Saint-Malo teknelerinin hesap defterlerinde, 1709 yılı için: "1.200 livre kâğıt para için, ...%40 kayıpla ...size 720 livre gönderiyoruz" diye okunmaktadır. Ve gene aynı yıl "16.800 livre kâğıt paradan ... %40 acyo ile... 10.080 livre kalmaktadır".

Fransa'nın gerçeği diye düşünülecektir, yani ekonomi tekniği düzleminde geri bir ülkenin; çünkü XIX. yüzyıl başında bile, Paris halkı Fransa Bankası paralarını çekinerek kabul etmektedir. Ama XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde bile, kağıt bazen iyi kabul görmemektedir. Örneğin *Royal Navy*'ye mensup denizciler ayda 4 sterline kadar maaş almakta ve bu onlara, karaya çıktıklarında banknot olarak ödenmektedir. Bu kağıtların onların hiç hoşuna gitmediği bir gerçektir, çünkü kurnaz bir sarraf olan Thomas Guy, bu durumdan yararlanmayı akıl etmiştir. Bu adam Londra'nın banliyölerinden Rotherhithe'de, tayfa meyhanelerine devam ederek, gümüş sikke karşılığında onların kağıt paralarını almaktadır, sonunda Londra'nın en zengin insanlarından biri haline gelmiştir.

Demek ki, D. Dessert'in “madeni para(nın) her şeyin yegane gerçek boyutu” olduğuna dair görüşü, birçok insan tarafından paylaşılmaktadır.^ Bu koşullarda merkantilizmin, kendilerini oluşturmakta olan ve genişleyen devletlerin eylem olanaklarının üstüne oturduğunu söyleyebiliriz. Gündelik ve çoğunluktaki gerçekleri içinde, ekonomik gerekler onları değerli maden üzerine oynamaya, onu değerlendirmeye zorlamaktadır. O olmazsa, çoğu zaman felcolacaktır.

Tamamlanmamış Devlet Toplumun ve Kültürün Karşısında

Bu açıklamaların sonuca bağlanma anında, okuyucunun, üzerine oynanan şeyin bilincinde olması ve izleyen iki konumdan birini seçmesi gerekmektedir.

Ya her şey devlete bağımlı olmuştur -Avrupa'nın ve ona bağlı olarak dünyanın modernliği. Bu modernliğin içine, onun ürünün ve etkili nedeni olan kapitalizm de dahildir-. Eğer bu tercih edilirse, Werner Sombart’ın *Luxus und Kapitalismus* (1912) ve *Krieg und Kapitalismus* adlı iki kitabında geliştirdiği teoriye katılmış olunmaktadır. Bu iki kitap da, kapitalizmin oluşumunu devletin gücüne bağlamaktadır, çünkü lüks, yüzyıllar boyunca, her şeyden önce hükümdar sarayının, yani bizatihi merkezinde olmak üzere devletin lüksü olmuştur; ve mevcutları ile araçlarını artırmaya hiç ara vermeyen savaş, modern devletlerin gürbüz ve patırtılı gelişmelerinin ölçüsüdür. Bunun tercih edilmesi, aynı zamanda modern devleti mitoloji canavarına, Gargantua’ya, Moloch’a, Leviathan'a benzeten tarihçilerin genel kanısına katılmaktır -istisnalar kuralı teyid eder-.

Veya herhalde daha haklı bir şekilde, ters tutum lehine tavır konulabilir. Yani tamamlanmamış ve elinden geldiğince kendini tamamlayan devletin, tüm haklarını kendi kullanmadığı gibi, tüm görevlerini de kendi yerine getirmediği için, zarar görse bile başkalarına başvurmak zorunda kaldığını savunmak.

Eğer bu zorunluk kendini ona tüm yönlerde dayatırsa, bunun nedeni her şeyden önce, devletin yeterli bir yönetim aygıtına sahip olmamasıdır. Fransız krallığı, diğer *tümü* arasında, yalnızca bir örnektir. Eger bir tarihçinin daha çok iyimser olan tahminine bakılacak olursa, 1500'e doğru Fransa krallığı, 15-20 milyonluk nüfusa karşılık, hizmetinde 12.000 kişiye sahiptir. Ve bu 12.000 rakamının bir tavan olma riski vardır: bu rakam XIV.

Louis döneminde aşılmamışa benzemektedir. Beklediğini tam bulamayan, iyi bir gözlemci olan Rodrigo Vivero, Fransa'dan daha az nüfuslu, ama muazzam bir imparatorluğa sahip olan İspanya'da, 1624'e doğru, Katolik kralın "70.000 *piazas, oficios y dignidadas"* atadığını işaret etmektedir. Max Weber'in aziz modern bürokrasisi, demek ki bu dar kesimdir. Ve kelimeden bugün anlaşılan anlamda bir bürokrasi söz konusu mudur? Fransa ve İspanya krallarının hizmetindeki bu 12.000 veya 70.000 kişi rakamlarının dogrulugunu kimse garanti edemez. Ve modern devletin bu temelden hareketle, eyleminin halkalarını genişletmeye hiç ara vermedigi, ama ulusun tümünü buraya dahil etmeyi başaramadığı da doğrudur. Ama bu çaba ve benzeri birçok başkası, baştan kaybedilmiş kavgalardır. Fransa'da her vergi bölgesinde, merkezi hükümetin doğrudan temsilcisi olan emin'in ancak birkaç mesai arkadaşı ve yardımcısı vardır. Buna bağlı olarak kralın adamı, duyulmak ve itaat görmek için sesini yükseltmek ve çok sık olarak da, örnek vermek zorunda kalmaktadır. Ordu da, savaş zamanında bile yetersizdir, tabii barış zamanında daha da yetersizdir. 1720'de ülkeyi, Marsilya'daki vebaya karşı korumak üzere kurulan sağlık kordonunu oluşturmak üzere, tüm mareşallikler, tüm düzenli birlikler işe koşulmuştur. Ülke ve sınırlar terkedilmiştir. Bütün bu eylemler, bugünkünden yüz kere daha geniş bir mekânda kaybolmakta değiller midir? Bu mekânda her şey erimekte, gücü aşınmaktadır.

Fransa krallığı zevahiri ancak toplumu veya toplumları, aynı zamanda kültürü hizmetine sokarak kurtarabilmektedir. Toplum demek, prestijleri, işlevleri, zenginlikleriyle hükmeden sınıflar demektir; kültür demek milyonlarca ses, milyonlarca kulak, söylenilen, düşünülen veya krallığın bir ucundan diğerine tekrarlanan her şey demektir.

Toplumsal yapılar o kadar yavaş değişmektedirler ki, Georges Gurvitch'in XIII. yüzyıl için düşünülmüş olan şeması, bugün de geçerli olan bir rehber olarak kullanılabilir. 1789'da bile, hiyerarşinin üst düzeylerinde beş toplum resmolmaktadır: kralın adamları, feodal nitelikteki aristokrasi, senyörler sınıfı, kentler, kralın kentleri, nihayet Kilise. Krallık bunların herbiriyle uzlaşmış, bir *modus* vivendi bulmuştur. Kilise en azından iki kere elde edilmiş -satın alınmış da denilebilir- ve bunun fiyatı yüksek olmuştur: yüksek Kilise makamlarını kralın atamasına tabi kılan 1516 Concordat'sıyla (ama krallık o sıralar Roma ile Reform arasında tercih yapmıştır, bu

herhalde alternatifsiz, dramatik, ama bol sonuçlu bir seçimdir); ve 1685'te krallığın refahının önemli bir parçasına malolan Nantes fermanının yürürlükten kaldırılmasıyla. Senyör kökenli soyluluk ve yüksek soyluluk için, silah mesleği, sürekli savaşlar döneminde, gene de oldukça geniş bir kariyer sunmaktadır. Ve saray ile devletin sürekli maaşlarının bitmez tükenmez kaynağı, sürekli bir yem oluşturmaktadır. Zaten krallığın bu oyundan bağımsız olarak, soyluluğuyla ve soylulukларıyla ne kadar kaynaştığını söylemek mümkün değildir. Bir sosyolog olan Norbert Elias, bir toplumun zorunlu olarak ilk kökenleri tarafından değil de, önceki aşamaları tarafından belirlendiğini düşünmektedir. Krallık feodalitenin magmasından çıkmıştır. Fransa kralı, diğerleri gibi bir senyör olmuş, sonra onların dilini kullanarak diğerlerinin üstüne çıkarak, onlardan farklılaşmıştır, onları aşmak için onların ilkelerinden yararlanmıştır. Demek ki krallık kökeni tarafından damgalanmıştır, "soyluluk onunla aynı özdendir". Krallık soylulukla mücadele etmekte, ama ondan kopamamaktadır, onu sarayın debdebesi içine, ama kendini de onunla birlikte hapsetmektedir; buna karşılık, ona ticaretin yollarını samimiyetle açmak için hiçbir şey yapmamıştır. Ama bu nedenlerle soyluluğun bakımını üstlenmiştir.

Krallık kentler karşısında lütuflarını, ayrıcalıklarını artırarak, onları ödentilere boğarak, bu kentlerin gelirlerinin bir bölümüne el koymuştur. Ama kentler de, yavaş yavaş ortaya çıkan ulusal pazardan yararlanmaktadırlar. Kentlerin ekâbirleri ve burjuvazileri, ticaret tekeline sahiptirler -bu küçük bir şey midir?-. Nihayet, kral iktidarının bir bölümünü "mal" olarak satmaktadır. Kralın memurları, ona bağlı kentlerden çıkmaktadır. Bunlar görevleri satın almaktadırlar. Bu görevleri başkasına satabilir veya miras bırakabilirler. Görevlerin satılık olması, burjuvazinin bir bölümünün bir cins feodalleşmesine varmaktadır. Bir görev, tıpkı eskiden toprağın fief olarak verilmesi gibi, kamu otoritesinin bir parselinin devlet tarafından devredilmesidir. Görevlerin satılık olması, kendini inşa eden ve bir piramid gibi yükselen monarşik bir toplumun imalidir. Bu piramidin üst katları, kralların bir kaprisiyle değil de, aslında devlet ihtiyaçları ve yönetsel bir aracın oldukça yavaş ve basit gelişimiyle yaratılan, ikircikli ve önemli *noblesse de robe* tarafından oluşturulmaktadır.

Görevlerin satışı yaygınlaştıkça, özellikle Fransa’da olmak üzere, koskoca bir burjuva sınıfı rahata ermiştir. Devlet onun için zengin yaratan bir makinedir. Fransız servetinin büyük bir parçası buradan kaynaklanmaktadır. Zaten birçok ülke için -görevler satılık olsun veya olmasın- aynı şey söylenecektir. İngiltere, Birleşik Eyaletler, Katolik Alçak Ülkeler. İspanya’da görevlerin satışı, yalnızca kentlerdeki küçük görevleri *regidores* görevlerini kapsamaktadır. Ama soylu veya soylulaştırılmış olan bu memurlar, XVI.-XVII. yüzyıllarda yerleşik soylulukta bir delik açmaya, onun topraklarını ele geçirmeye ve toplumun tepesine doğru ilerlemeye hazırlanmaktadır. Ve zaten yabancı *hombres de negocios'a*, bu yeni zenginler değilse, kim borç vermektedir? Ve XVII. yüzyılda, eğer gene onlar değilse, Kastilya kırlarını yeniden feodalleştiren ve yarı yarıya boşaltanlar kimlerdir? Aynı şekilde, Venedik gibi bir kentte, görevlerin satışı ancak alt katta mevcut olup, şu “burjuvalar” olan *cittadini* tarafından kullanılmaktadır. Soylular tarafından yerine getirilen yargıçlık görevleri, olağan olarak kısa sürelidir ve antik tarzda bir *cursus hanorum* olarak nöbet devretmektedir. Ama bu durum, soyluların Signoria vergilerinin toplanmasıyla dolaylı olarak ilgilenmelerini, ticaretle uğraşmalarını, geniş malikânelerini yönetmelerini engellememektedir.

Devletin kadroları içine yerleşen, toplumun bu çok dar kesimi, görevlerinde ek bir güç kaynağı bulmaktadır. Burjuvazi için devlet görevi, yüksek soyluluk için saray neyse odur, yani bir izzetinefis tatmini ve toplumda yer sahibi olmanın bir yolu. Bu başarı, aşırı inatçı sülaleler tarafından elde edilmiştir. Böylece aile demetleri kendilerini devletin yerine ikame etmektedirler. Eğer devlet güçlüyse, deney fazla zararı olmadan atlatılmaktadır. J. Van Klaveren’in yetkin bir düşüncesinin akla getirdiği budur. Yazara göre, görevlerin satışı, en yaygın oldugu ülke olan Fransa’da bile, *ipso facto* bir yozlaşmaya, ne de kamu otoritesinin felâket düzeyindeki bir zayıflamasına yol açmaktadır. Bunun nedeni, aktarılabilir nitelikte olan görevin, her şeyi korumaya dikkat sarfeden bir aile babasının bilgeliği içinde yerine getirilmekte olması değildir. Ama, XIV. Louis gibi bir kral, görevler aracılığıyla burjuva mal varlığının bir kısmını kendine almaktadır -hu etkin bir vergi cinsidir-. Öte yandan alt sınıfları muhtemel haksızlıklara karşı korumakladır. Görevler elde oldukça sıkı bir şekilde tutulmaktadır. Ancak, XIV. Louis'nin otoriter saltanatından sonra, işler oldukça hızlı bir

şekilde, kötü yöne döneceklerdir. XVIII. yüzyılın ortasından sonra, aydın kamuoyu görevlerin satışına karşı çıkacaktır. Krallık için bir süre yararlı olan bu uygulama, artık öyle değildir. Ama bunlar, 1746’da Hollanda’da kentlerin oligarşisine ve bunun meydana getirdiği yozlaşmaya karşı mücadele etmek için, Fransız tarzında bir rejim kurmak gerektiğinin konuşulmasını engellememiştir.

Demek ki, monarşi Fransa’da -ve tüm modern Avrupa’da- böylece toplumun tümüdür. Belki de her şeyden önce, yüksek sosyete olduğu söylenebilir. Ama uyrukların oluşturduğu kitle onun eline geçmiştir.

Tüm toplum, ama aynı anda tüm (veya hemen hemen tüm) kültür. Kültür devletin bakış açısından, taşıyıcı, taşımak zorunda olan gösterişli bir dildir. Kralların Reims’deki kutsanma törenleri, sıraca hastalığının krallar tarafından tedavisi, harikalar sarayları, bunlar hayranlık verici kozlar, başarı güvenceleridir. Kralı göstermek diğer bir gösteriş siyasetidir ve her zaman başarılı olmaktadır. 15631565 arasında iki yıl boyunca, Catherine de Medicis, genç IX. Charles’ı tüm krallıkta uyruklarına takdim etme konusunda inad etmiştir.! Katalonya 1575’te ne arzulamaktadır? Tabii ki kralının yüzünü görmeyi, “*ver el rostro a* surey". 1345’e kadar geri giden İspanyol kurallarını toplayan bir derleme, “kral halk için, yağmur toprak için ne ise odur” diye bildirmektedir bile. Ve propaganda, hizmetlerini erkenden sunmuştur; uygar dünya kadar eski bir propaganda. Fransa’da bu konuda ancak seçme sıkıntısı çekeriz. Bir risale yazarı 1619’da, “Bu krallık kartalının karşısında kendimizi küçük sinekler sayarız. Emirlerine karşı çıkanları vursun, öldürsün, parçalar ayırsın! Hatta bunlar kanlarımız, çocuklarımız ve yakın akrabalarımız olsa bile” demektedir. Kim daha iyisini söyler, söyleyebilir? Ama arada sırada, gene de bazı çatlak seslerin çıkması hoşa gidecektir: “Aziz okuyucum, borazanları, obuaları ve büyük kralımızın marşını duymuyor musun, tratera, tratera? Evet işte bu eşsiz, bu yenilmez, kutsanmaya geliyor". Kral, bizim tüccar burjuvamız Maillefer’in yaşadığı Reims’e gelmektedir (3 Haziran 1654). Bu adamda, Ernest Labrousse’un toplumsal bir içe kapanık olarak tasvir ettiği, tipik burjuvayı görmek gerekir. Sırasıyla Liga yanlısı, Jansenist, Fronde yanlısı olan burjuva. Ama Işıklar Yüzyılının büyük hareketine kadar, bu burjuva çoğu zaman kapalı kapılar ardında homurdanmaktadır.

Kültür ve propagandanın işlemsel alanında, çok şey söylenebilir. Aydın muhalefetin aldığı biçim için de aynı şeyi yapmak mümkündür. Bu muhalefet parlamentodan yana, krallık mutlakçılığına ve soylu ayrıcalığına karşıdır, ama sermayenin ayrıcalığına karşı değildir. Bu konuya döneceğiz. Tartışmaya vatanseverlik ve ulusçuluğu katmayacağız. Bunlar da sahneye yeni çıkmışlardır, adeta ilk gençliklerini sürmektedirler. Bunlar XV.-XVIII. yüzyıllarda hiç de eksik değillerdir, üstelik savaşlar onların gelişimini teşvik etmekte, alevlerini canlandırmaktadır. Ama öngörüde bulunmayalım. Ulusu da devletin aktifine yazmayalım. Gerçek her zaman olduğu gibi, ikirciklidir: devlet ulusu yaratmakta, ona bir çerçeve, bir varlık vermektedir. Ama bunun tersi de doğrudur ve, ulus binlerce kanaldan devleti yaratmakta, ona canlı sularını ve şiddetli tutkularını taşımaktadır.

Devlet, Ekonomi, Kapitalizm

Yol alırken, bir dizi ilginç sorunu bir kenara bıraktık, ama bunların üzerinde duraklamaya değer miydi? Böylece örneğin değerli madenlerin başrolde olduğu her seferinde, merkantilizm değil de *bülyonizm* mi demeliydim? Oysa merkantilizm, görüntü ne olursa olsun, varlık nedeni olan bülyonizmi zorunlu olarak gerektirmektedir. Verginin gündemde olduğu her seferinde *fiskalizm* mi demek gerekirdi? Ama fiskalizm her zaman devletin yanında değil midir ve devlet de, Max Weber’in dediği gibi, tıpkı bir fabrika gibi bir girişim değil midir ve bu nedenle de, daha önce gördüğümüz üzere, asla yeterli olmayan para girişlerini sürekli olarak düşünmek zorunda değil midir?

Nihayet ve özellikle, on kereliğine karşın bir keresinde sorulan bir soruyu, biçimsel bir cevap vermeden geride bırakmak mı gerekirdi: devlet kapitalizmi başarıya ulaştırmış mıdır, onu ileri itmiş midir? Modern devletin olgunluğu hakkında, güncelin gözleminden kaynaklanan çekinceler korunsa bile, ona karşı mesafeli davranılsa bile, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında devletin her şeyi ve herkesi kapsadığı, Avrupa’nın yeni güçlerinden biri olduğu gene de gözlenebilir. Ama devlet her şeyi açıklamakta, her şeyi kendi emrine tabi kılmakta mıdır? Hayır, bin kere hayır. Zaten bakış açılarının birbirlerine tekabül etmeleri de rolünü oynamakta değil midir? Devlet kapitalizmi teşvik etmekte ve yardımına koşmaktadır -herhalde-. Ama önermeyi tersine çevirelim: devlet kapitalizmin gelişmesini

engellemektedir, ama o da kendi hesabına devleti rahatsız etme gücüne sahiptir. Bunların her ikisi de ard arda ve eşanlı olarak doğrudur, çünkü gerçeklik her zaman, öngörülebilir ve öngörülemeyen karmaşalardan meydana gelmiştir. Yana veya karşı, modern devlet kapitalizmin, bazen rahatsız edilerek, bazen teşvik edilerek ve oldukça sık bir şekilde tarafsız bölgede gelişerek kat’ettiği yolun, ortamın gerçeklerinden biri olmuştur. Zaten başka türlüsü nasıl olabilirdi ki? Devletin ve bütünü itibariyle ulusal ekonominin çıkarı çoğu zaman çakışıyorsa, bunun nedeni girişim-devletin karlarının koşulunu, uyruklarının refahının oluşturmasıdır; kapitalizm ise, kendini hep ekonominin bu kesiminde bulmaktadır, çünkü bu kesim uluslararası ekonominin en canlı ve karlı iş alanlarına sokulmaktadır. Böylece kapitalizm, daha önce de söylediğimiz üzere, devletin ve onun kendine özgü uğraşlarının meydana getirdiği ve pazar ekonomisinden daha farklı bir genişlikte olan alanda da oynamaktadır. Bu nedenden ötürü, kapitalist çıkarlar, bugün olduğu gibi, ulusun dar mekanını çiğnemektedirler. Bu durum Sermaye ile Devlet diyaloğunu bozmakta veya en azından karmaşıklaştırmaktadır. On ayrı kente tercih ettiğim Lizbon’da, toptancı tüccarların, iş adamlarının, güçlülerin, kapitalizmin kıpırdandığını, varlığını belli ettiğini kimse görememektedir. Çünkü onun için esas olan, Çin’e doğru açılan gizli kapı Makao’da, Hind’deki Goa'da, emir ve taleplerini dayatan Londra’da, istisnai büyüklükte bir elmas satmak söz konusu olduğunda uzak Rusya’da ve plantasyon sahiplerinin, altın çıkartanların ve *garimpeiros'un* (elmas arayıcıları) köleci Brezilya’sında cereyan etmektedir. Kapitalizm her zaman günde yedi fersah yol alan çizmeleri giymiştir veya eğer tercih ederseniz, Micromegas’ın nihayetsiz bacaklarına sahiptir. Bu eserin üçüncü ve sonuncu cildi, her şeyden önce bu boyutta meşgul olacaktır.

Şu an için akılda tutulması gereken sonuç, tüm yapıların içinden geçen ve onların üstüne çıkan *iktidar* aygıtı'nın, devletten çok daha fazla bir şey olduğudur. Bu aygıt, bir siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel hiyerarşiler bütünü; devletin varlığını her zaman hissettirdiği, çoğu zaman bütünün kilit taşı olduğu, ama hiçbir zaman tek başına efendi olamadığı bir baskı araçları yığıntısıdır. Bu aygıt yok olabilir, kırılabilir; ama her zaman yeniden oluşmak zorundadır ve sanki toplumun biyolojik bir zorunluğuymuş gibi, her seferinde yeniden oluşmaktadır.

UYGARLIKLAR HER ZAMAN HAYIR DEMEZLER

Uygarlıklar veya kültürler -bu kelimeler burada, zararsız bir şekilde birbirlerine karışmaktadır-, alışkanlıklar, zorlamalar, rızalar, tavsiyeler, olumlamalar, herbirimize kişisel ve kendiliğindenmiş gibi görünen, ama aslında bize çok uzaklardan gelen tüm gerçeklerden meydana gelen okyanuslardır. Uygarlıklar veya kültürler, tıpkı konuştuğumuz dil gibi, birer mirastırlar. Bir toplumda çatlak ve çukurların açılma eğilimine girdiği her seferinde, her yerde hazır olan kültür bunları doldurmakta veya en azından onları gizlemekte, bizi görevimize hapsetme işini sonuna erdirmektedir. Necker'in din hakkında söylediği (uygarlığın tam da kalbi) fakirler için "güçlü bir zincir ve gündelik bir tesellidir" sözü, uygarlık ve tüm insanlar için de söylenilebilir.

Avrupa'da XI. yüzyılda hayat yeniden doğduğundan, pazar ekonomisi, paranın incelmiş bir araç haline gelmesi; bütün bunlar "rezalet"e varan yenilikler sayılmışlardır. Yaşlı bir kişi olan uygarlık, ilke olarak yeniliğe karşıdır. Demek ki pazara, sermayeye, kara hayır diyecektir. En azından kuşkucu kalacak ve uzaktan bakacaktır. Sonra yıllar geçince, gündelik hayatın talep ve basınçları yemlenmektedir. Avrupa uygarlığı, onu bocalatan sürekli bir çatışmanın içine düşmüştür. Bu durumda bu uygarlık bazen çok istekle olmasa bile, yeşil ışık yakmaktadır. Ve bu yalnızca Batı tarafından yaşanan bir deney değildir.

Kültürel Yayılmadan Payını Almak; İslam Modeli

Bir uygarlık, aynı anda hem süreklilik, hem de harekettir. Bir mekanda mevcut olarak, orada tutunmakta, yüzyıllar boyunca buraya tırnaklarını geçirmektedir. Aynı zamanda, komşu veya uzaktaki uygarlıkların kendine sunduğu bazı ürünleri kabul etmekte ve kendi ürünlerini de, kendinden çok uzaklara yaymaktadır. Taklit, salgın bazı iç eğilimlerle aynı ölçekte olmak üzere, alışkanlığa, oluşmuşa, bilinene karşı etki etmektedir.

Kapitalizm de bu kuralların dışında kalmamaktadır. Tarihinin her anında, tartışmasız bir şekilde kültürel ürünler olan ve bu nedenle de yolculuk yapan ve değiş tokuş edilen bu araçlar, aletler, uygulamalar, düşünce alışkanlıkları toplamıdır. Luca Paccioli Venedik'te *De Aritmetica* (1495) adlı kitabını yayınladığında, çifte kayıtlı muhasebe konusunda uzun zamandan beri bilinen (örneğin Floransa'da XIII. yüzyıldan beri) çözümleri

özetlemiştir Jakob Fugger *der Reiche* Venedik’te ikamet ettiği sıralar bu çifte kayıt sistemini inceleyerek, onu bagajlarıyla birlikte Augsburg’a götürmüştür. Bu usul sonunda, şu veya hu yoldan, ticari Avrupa’nın bir kesimini fethetmiştir.

Kambiyo senedi de, llalya'dan hareketle, piyasadan piyasaya yayılarak kendini dayatmıştır. Ama çok daha uzaklardan gelmekte değil midir? E. Eshtor’a göre, islami *sutfaya*’nın Batı’nın kambiyo senediyle hiçbir ortak yanı yoktur. Hukuki yapı olarak, bu ikisinin arasında derin farklar vardır. Pekiyi. Ama, onun Avrupa kambiyo senedinden önce varolduğu kesindir. İslam liman ve pazarlarına erkenden gitmeye başlayan İtalyan tüccarların, sadece bir yazıyla belli bir para miktarının uzağa aktarımını sağlayan bu usule karşı dikkatsiz kaldıklarını nasıl düşünebiliriz? İtalyanların icat ettiği söylenilen kambiyo senedi, Avrupa’da aynı sorunu çözmektedir, ama islam aleminde bulunmayan koşullara uyum sağlamak zorunda kaldığı da doğrudur. Özellikle faiz karşılığı borç vermeyi yasaklayan Kilise hükümlerine uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Ancak Doğu Akdeniz’de borçlanma, bana muhtemel gözükmektedir.

Commenda tipi ticari ortaklık konusunda da aynı durum geçerli olabilir. Bu tarz ortaklık islam aleminde çok eskidir (Peygamber ve zengin bir dul olan karısı bir *commenda* oluşturmuşlardır) ve Hind, Endonezya, Filipinler ve Çin’e kadar uzanan uzak mesafeli ticaretin olağan biçimidir. Kesin olan şey, ister alınsın, ister kendiliğinden olsun, *commenda*’nın İtalya’da ancak XI.-XII. yüzyıllarda ortaya çıktığıdır. Burada bu tarihlerde bir kentten diğerine yol almaya başlamıştır ve onu XIV. yüzyılda, değişmiş bir şekilde Hansa kentlerinde buluyoruz ve hiç şaşmıyoruz, çünkü yerel etkiler rollerini oynamaktadırlar. İtalya’da komi -sözleşme imzalayanlardan, emeğini katan ve malla birlikte yolculuk yapanı- işlemin karından pay almaktadır. Buna karşılık Hansa ortamında, *diener* olağan olarak, sermayeyi sağlamış olandan sabit bir ücret almaktadır; böylece o da ücretli tavrına girmektedir. Ama ortaklık örnekleri de ortaya çıkmaktadır.

Demek ki bazen modelin bozulduğu olmaktadır. Ve bazı durumlarda, şurada veya burada aynı çözümün dayatılmış olmasına rağmen, başka birinden yararlanma söz konusu olmaktadır. Batı Orta Çağının başlangıcının karanlık yüzyılları bize her türden kesinliğe ulaşmayı yasaklamaktadır. Ama Orta

Çağ tüccarlarının gezginci niteliklerine ve ticaretlerinin bilinen yollarına bakınca, mübadele biçimlerinin en azından birkaçı aktarılmış olmalıdır sonucuna varılmaktadır. Batı'nın islam aleminden ödünç aldığı kelime haznesinin akla getirdiği budur: gümrük, mağaza, mavna, fonduk, *mohatra* (hemen perakende satışı yapılan vadeli alım, XIV. yüzyılın tefeciliğe ilişkin metinleri buna *contractus mohatrae* adını vermektedirler). Diğer işaretler de, Doğu'nun Avrupa'ya yaptığı şu bağışlardan gelmektedir: ipek, pirinç, şekerkamışı, kağıt, pamuk, Hind rakamları, abaküsle hesap yapma sistemi, islam dünyası içinde yeniden ortaya çıkan eski Yunan bilimi, top barutu, pusula; yani birçok değerli ve aktarılan ürün.

Bu ödünç almaların gerçekliğini kabul etmek, geleneksel tarihçilerin yarattığı Batı'dan; yani her şeyi dahiyane bir şekilde kendi icad eden, teknik ve bilimsel akılcılık yollarına tek başına dalan ve ilerleyen bir Batı'dan vazgeçmek demektir. Bunu yapmak, Orta Çağ kentlerinin İtalyanlarının elinden, modern ticari hayatın araçlarının keşif şerefini almak demektir. Bu aynı zamanda, çıkarsamadan çıkarsamaya atlayarak, Roma İmparatorluğunun matris olma rolüne karşı tavır almaktır. Ama bu kadar methedilen, dünyanın ve Avrupa tarihinin belkemiği olan, Akdeniz'in bütün kıyılarına ve buradan da bazı kıta şişkinliklerine yayılan bu imparatorluk, ondan çok daha geniş olan ve o yok olduktan sonra da, yüzyıllar boyunca yaşayarak bir antik *dünya ekonomisinin* yalnızca bir parçasından ibarettir. İmparatorluk Cebelitarık'tan Çin'e kadar uzanan geniş bir dolaşım ve mübadele alanına; insanların nihayetsiz yollar üzerinden değerli mallar, altın veya gümüş külçeler, sikkeler veya eşyalar, karabiber, karanfil, zencefil, lak, misk, amber, ağır kadifeler, pamuklular, muslinler, ipekler, altın işlemeli satenler, değerli tahtalar, değerli taşlar, inciler, Çin porselenleri taşıyarak -çünkü bunlar şanlı Hind Kumpanyalarından önceleri de yolculuk yapmaktadırlar- dolaşılan bir *Weltwirtschaft'a* bağlıydı.

Bizans ve islam alemi, hâlâ bu dünyanın bir ucundan diğerine olan trafiklerin sayesinde, onların parıltısı altında yaşamaktadırlar. Bizans, ağır basan debdebesi içine hapsolmuş bir dünya olarak, bazı anlık güç toplamalarına rağmen, ancak altın karşılığında bir şeyler yapmaya razı olan, hizmetindeki halklara egemen olmaya, barbar hükümdarları büyülemeye uğraşmaktadır. Eski Yunan-Roma dünyasına değil de, Yakın Doğu'ya ve buranın gerçeklerine bağlanmış olan islam alemi, Bizans'ın tersine, canlıdır.

Müslüman fethi tarafından boyun eğdirilen ülkeler. yeni gelenin buralara varmasından önce, Doğu ile Akdeniz trafiklerinde faal bir role sahiplerdi; bir an için sarsalanan alışkanlıklarına yeniden kavuşunca, bu rollerini yeniden oynayacaklardır. Müslüman ekonomisinin iki esas aracı: bir altın sikke, dinar; bir gümüş sikke, dirhemdir; bunlardan biri Bizans (dinar: *denarius*), diğeri de Sasani kökenlidir. İslamiyet hem altına (Arabistan, Kuzey Afrika), hem de gümüşe (Iran, Horasan, İspanya) sadık olan ve böyle kalan ülkeleri miras almıştır, çünkü "bölgesel dağılımlı" bir çifte maden sistemi şurada veya burada değişmelere uğramıştır, ama yüzyıllar boyunca sürmektedir. İslam ekonomisi adını verdiğimiz şey, demek ki, miras alınan bir sistemin işler hale getirilmesi; İspanya, Magrip, Mısır, Suriye, Mezopotamya, İran, Habeşistan, Gucerat, Malabar kıyısı, Çin, Filipin - Endonezya adaları... tüccarları arasında bir menziller sistemidir. Müslüman hayatı burada, ağırlık merkezlerini, birbirlerini izleyen "kutup"larını, kendiliğinden bulmaktadır: Mekke, Şam, Bağdat, Kahire. Bağdat ile Kahire arasındaki tercih, uzak doğuya yönelen yolun Basra ve Saraftan hareketle İran Körfezini veya Süveyş ve Mekke'nin limanı Cidde'den itibaren Kızıldeniz'in kullanılmasına göre, kendini dayatmaktadır.

İslamiyet kendisi öyle olmadan önce bile, mirasları açısından ticari bir uygarlıktı. Müslüman tüccarlar, en azından siyasal efendilerin nezdinde erken bir itibardan yararlanmışlardır; oysa Avrupa bu konuda oldukça cimridir. Peygamber bizzat şöyle demiştir: "para kazanandan Allah razı olsun". Ve bu, ticari hayata bağlanan ve kesin örneklerine sahip olduğumuz saygınlık ikliminin hayal edilebilmesi için aşağı yukarı yeterlidir. Memluk yönetimi, Mayıs 1288'de Sind, Hind, Çin ve Yemen tüccarlarını Suriye ve Mısır'a çekmeye uğraşmıştır. Batı'da, bu konuda şöyle bir ifade içeren bir hükümet kararnamesinin olabileceğini düşünmek mümkün müdür: "Ünlü kişileri, kar arzulayan büyük toptancıları ve küçük perakendecileri davet ediyoruz... Ülkemize kim gelirse gelsin, burada ikamet edebilir, istediği gibi gidip gelebilir... Borç alarak refaha katkıda bulunan ve borç vererek iyi bir iş yapanın yolculuğu Allahın rızası dahilindedir"? Bundan iki yüzyıl sonra, Osmanlı ülkesinde (XV. yüzyılın ikinci yarısı), hükümdara verilen geleneksel öğütler şöyledir: "ülkedeki tüccarları teşvik et; onları her zaman gözet kimsenin onlara kötü davranmasına, emir vermesine izin verme;

çünkü ülke onların ticaretleri sayesinde müreffeh olur ve malları sayesinde dünyada ucuzluk egemen olur".

Dinsel ayıplamalar veya kaygılar, ticari ekonomilerin bu ağırlığı karşısında ne yapabilirler? Ancak, İslam alemi tıpkı Hıristiyan alemi gibi, sikkelerin dolaşımı nedeniyle sürekli yenilenen ve genelleşen bir gangren olan tefecilik karşısında, bir cins dehşetten kaynaklanan sürekli bir işkence altındadır. Hükümdarların desteklediği tüccarlar halkın, özellikle de esnafın, loncaların, dinsel kişilerin öfkesini çekmektedirler. Kökenleri itibariyle tarafsız olan ve metinlerde tüccarı ifade eden bezirgân ve madrabaz gibi kelimeler, halk dilinde fırsatçı ve sahtekâr anlamına gelmektedir. Ama halkın bu kini, aynı zamanda ticari bolluğun ve tüccarların iftihar duygusunun da göstergeleridir. Kıyaslamaya fazlaca yönelmeden, islam düşüncesinin Muhammed'e atfettiği şu sözlere şaşıralım: "Eğer Allah cennettekilerin ticaret yapmalarına izin verseydi, bunlar kumaş ve baharat ticareti yaparlardı"; aynı anda Batı'da atasözü "ticaret cehenneme varana kadar, hiçbir kısıtlama olmadan serbest olmalıdır" demekteydi.

İslam aleminin bu imgesi, ticari Avrupa'nın ilerideki evriminin imgesidir. Avrupa kapitalizminin başlangıcının, İtalyan kentlerinden itibaren başlayan uzak mesafe ticareti, Roma'dan türeme değildir. Bu ticaret köklerini XI.-XII. yüzyılın islami ticari başarılarından almaktadır. Bu islamiyet çok sayıda endüstri ve üretimin ihracata yönelik olarak doğmalarına, çok sayıda geniş çaplı ekonominin oluşmasına tanık olmuştur. Uzun mesafeli seyrüsefer, düzenli kervanlar faal ve etkin bir kapitalizm gerektirmektedir. İslam aleminin her yerinde esnaf kuruluşları yerli yerindedir ve maruz kaldıkları değişmeler (ustaların yükselmesi, eve iş verme, kent dışında tezgâhlar) Avrupa'nın sonradan tanık olacaklarına fazlasıyla benzemektedirler, öylesine ki bunu ancak ekonomik bir mantığa bağlamak söz konusu olabilir. Başka benzerlikler: kentsel ekonomiler geleneksel otoritelerin elinden kurtulmaktadırlar. Hürmüz'de, Mala- bar kıyısında, Afrika kıyısında, Ciota'nın gecikmiş örneğinde, veya hatta Granada'da durum böyledir. Bunların hepsi de kent-devletlerdir. Nihayet, islam alemi açık veren bilançolara tahammül etmekte, Moskof devleti, Baltık, Hind Okyanusu, hatta erkenden onun hizmetine giren İtalyan kentlerinden -Amalfi, Venedik- yaptığı alımları al- iınla kapatmaktadır. Burada da gene

ticari Avrupa'nın geleceğini haber vermektedir, bu Avrupa da parasal bir üstünlüğe dayanacaktır.

Bu koşullarda, eğer Avrupa'nın islam ve Bizans kentlerinin okulundaki çıraklığının sona erişine dair bir tarih vermek gerekirse, 1252 -Batı'nın yeniden altın sikke basmaya başlaması- tarihli savunulabilir olarak gözükmektedir, ama böylesine yavaş bir evrim süreci için bir tarih vermek son derece güçtür. Batı kapitalizminde ithal edilmiş bir şey varsa, bu her halükârda islam aleminden gelmiştir.

Hıristiyanlık ve Mal: Tefeciliğin Nifakı

Batı uygarlığı, islam aleminin başlangıçtan beri sahip olduğu ve sanki karşılıksız olan kolaylıkları tanımamıştır. Tarihin sıfır düzleminden başlamıştır. Din -en mükemmelinden uygarlık- ile ekonomi arasındaki diyalog, bu uygarlığın ilk adımlarıyla birlikte başlamıştır. Ama yol uzadıkça, taraflardan biri -ekonomi- adımlarını hızlandırmış, yeni talepler formüle etmiştir. Uyuşturulmaları güç olan iki dünya arasındaki zor diyalog: burada altta olan ile öte dünyanın diyaloğu. Protestan ülkelerinde bile, Hollanda eyaletleri, finans uygulamalarının, yani faiz karşılığı borç vermenin yalnızca sivil otoriteyi ilgilendirdiğini resmen ilân edebilmeleri için 1658'i bekleyeceklerdir. Roma'ya sadık olan hıristiyan kesiminde güçlü bir tepki, Papa XIV. Benedictus'u, *Vix pervenit* kararnamesiyle, l Kasım 1745'te, faiz konusunda eski kısıtlamaların yeniden teyidine yöneltmiştir. Ve 1769'da Angoulemli bazı bankacılar, kendileriyle borçlarını ödemekte ayak sürüyen müşterileri arasındaki davada, onlar tarafından "kendilerine faiz karşılığında borç verilmiş olmakla" suçlanmaktadırlar. 1777'de, Paris parlamentosunun bir kararı "kutsal dinsel yasalarla yasaklanmış her tefecilik (yani faiz karşılığı borç) cinsini" yasaklamaktaydı ve Fransız yasaması onu bir suç olarak, resmen yasaklamayı 12 Ekim 1789'a kadar sürdürecektir. Ama tartışma bu tarihten sonra da sürecektir. 1807 yasası faiz haddini borçlarda %5, ticari işlemlerde %6 olarak belirlemektedir, bunun ötesi tefeciliktir. Aynı şekilde, 8 Ağustos 1935 tarihli kanun gücünde kararname, aşırı faizli borçları tefecilik kabul ederek, vergiye bağlamıştır.

Demek ki, uzun bir dram. Bu durum sonuç olarak hiçbir şeyi engellemediyse de, en azından derin vicdan bunalımlarına tekabül etmiştir;

bu ise kapitalist talep karşısındaki zihniyetlerin gelişmesine tekâbül etmiştir.

Benjamin Nelson, özgün bir kitapta, basit bir şema önermektedir: tefecilik kavgası *Deuteronomos*'un eski bir hükmünün, Batı kültürünün kalbinde 25 yüzyıl süreyle varlığını sürdürmesi anlamına gelmektedir: “Kardeşine faizle borç verme, faizli borç para, yiyecek veya bu şekilde borç verilebilecek herhangi bir şeyi kapsamına alabilir. Eğer bir yabancı söz konusuysa, ona faizle borç verebilirsin”. Çağların derinliğinde kaybolan bu uzak köken, kültürel gerçeklerin uzun ömürlülüğünün iyi bir örneği olarak, bitmez tükenmez bir kaynak meydana getirmiştir. Kardeşe faizsiz borç ile yabancıya faizli borç arasındaki ayırım fiili durumda, kendine evrensel sayan hıristiyan Kilisesini tatmin edemezdi. Tehlikeli düşmanlarla çevrelenmiş küçük Yahudi halkı için geçerli olan, hıristiyan alemi için geçerli değildir: Yeni Ahid ile, bütün insanlar kardeştir. Demek ki faiz karşılığı borç verme herkese yasaktır. Saint Jerome'un (340-420) açıklaması böyledir. Ama çağdaşı olan Milanolu aziz Ambrosius (340397), haklı savaş durumunda, düşmanlara faiz karşılığı borç verilmesini (*ubi jus belli, ibi jus usurae)* kabul etmektedir. Böylece islam alemi ile olan ilişkilerde, faizli borca önceden kapı açmış olacaktır -bu sorun daha sonra Haçlı Seferleri esnasında ortaya çıkacaktır-.

Kilise ve papalığın sürdürdüğü mücadele hızını korumuştur, çünkü tefecilik yalnızca hayali bir kötülük değildir. ikinci Latran Ruhani meclisi (1139), pişmanlık getirmeyen tefecinin, kilise kutsamalarından mahrum kalmasına ve hıristiyan toprağına gömülmemesine karar vermiştir. Ve kavga bir doktordan diğerine sıçramıştır: Aquinolu aziz Tommaso (1225-1275), Sienalı aziz Bernardino (1380-1444), Floransak aziz Antonino. Kilise inad etmektedir, işe hep yeni baştan başlamak gerekmektedir.

Fakat, tefecilik XIII. yüzyılda şaşırtıcı bir destek bulmuşa *benzemektedir.* Aristoteles’in düşüncesi, 1240’lara doğru hıristiyan alemine ulaşmıştır ve Aquinolu aziz Tommaso’nun eseri boyunca yansımaktadır. Aristoteles bu konuda katıdır: “faiz karşılığı borçtan nefret edilmesi tamamen haklı... bir şeydir. Nitekim bu yolla paranın kendi de üretken hale gelmekte ve böylece, mübadeleyi kolaylaştırmak olan amacından sapmış olmaktadır. Öte yandan, faiz parayı çoğaltmakta; bu nedenden ötürü de, Yunancada döl *(tokos)* olarak adlandırılmaktadır. Tıpkı çocukların ebeveynleriyle aynı doğadan

olmaları gibi, o da paranın çocuğu paradır. Kısacası “para çocuk yapmalı” veya yapmamalıdır. Bu formül 1563’te Tarento Ruhani Meclisinde Fra Bernardino tarafından defalarca tekrarlanacaktır: *pecunia pecuniam non parit.*

Aynı düşmanlıkları, Yahudi, Helen, Batı veya müslüman toplumlarının dışındaki toplumlarda da bulmamız, açıklayıcı olmaktadır. Gerçekten de, Hind’de olduğu kadar, Çin’de de benzeri durumlara rastlanmaktadır. Olağan durumda fazlasıyla nisbi düşünen Max Weber, “...faizin dinsel yasalarla yasaklanmasının... dünyanın hemen tüm ahlâk sistemlerinde karşılığı bulunmaktadır” diye yazmakta tereddüt etmemektedir. Bu tepkiler, paranın -gayrişahsi mübadele aracı- eski tarımsal ekonomilerin içine sokulmasından kaynaklanmakta değil midir? Bu garip güce karşı tepki olmuştur. Ama gelişme aracı olan para kaybolamaz. Ve kredi, takvimin ikide bir geri gelen rastlantısına, bol bol saçtığı felâketlere, beklentilere -ekim yapmak için sürmek, hasat etmek için ekmek ve zincir yeniden başlar- açık olan eski tarımsal ekonomilerin bir zorunluğudur. Ve bu süreci döndürecek kadar altın ve gümüş sikkesi asla olmayan parasal ekonominin devreye girmesiyle, tefeciliğe hayat hakkı tanımak zorunlu hale gelmiştir.

Büyük bir uyum çabası ve zaman gerekmiştir. İlk belirleyici aşama, Schumpeter’in “ekonomik süreç hakkında herhalde genel bir bakışa sahip ilk kişi" olarak nitelendirdiği Aquinolu aziz Tommasa’yla aşılmıştır. Karl Polanyi alaycı bir şekilde, ama haklı olarak, skolastiklerin ekonomik düşüncesi Adam Smith veya Ricardo'nun XIX. yüzyıldaki düşünceleriyle kıyaslanabilir niteliktedir demektedir. Ancak temel ilkeler (destek Aritoteles’ten) dokunulmadan, yerli yerlerinde kalacaklardır: tefecilik faize (biz de bugün böyle düşünüyoruz) veya tamamen insafınıza kalmış bir fakire borç vermenize bağlı değildir; borç verilen paranın -*mutuum*- size kâr sağladığı her seferinde tefecilik vardır demeye devam edilmektedir. Tefeci olmayan tek borç, alacaklının sadece alacağını vadesinde ve şu tavsiyeye göre almayı beklemesi durumudur: *mutuum date inde nil sperantes.* Bunun dışında bir beklenti, paranın devredildiği zamanın satılması demektir; oysa zaman sadece Tanrıya aittir. Bir evin kira, bir tarlanın ürün ve ödenti getirmesine söz yoktur, ama kısır para, kısır kalmalıdır. Zaten böylesine bedava borç vermeler de kesinlikle uygulanmaktadır: merhamet, dostluk, çıkar gözetmeme, Tanrının rızası için; bu duyguların katkısı olmuştur. XVI.

yüzyılda Valladolid’de “şeref ve iyi eserler için”, *para hacer bonra y buena obra* borç vermeler biliyoruz.

Ama skolastik düşünce bir çatlak oluşturmuştur. Ödün nedir? Faiz, borç veren için ya risk *(damnum emergens),* ya da kazanç kaybı *(lucrum cessans)* olduğunda meşrudur. Bu ayırımlar birçok kapıyı açmaktadırlar. Böylece bir para aktarımı olan *cambium'u* somutlaştıran kambiyo senedi, piyasadan piyasaya huzur içinde gidebilir, çünkü içerdiği kâr önceden elde edilmemiştir, risk vardır. Yalnızca, bir piyasadan diğerine gitmeyen naylon senetler, *cambio seco*, tefecilik olarak kabul edilmiştir, ama bu nedensiz değildir, çünkü *cambio seco* fiili olarak, faiz karşılığı borcu gizlemeye yaramaktadır. Kilise hükümdara veya devlete verilen borçlara da izin vermiştir; aynı şekilde ticari ortaklıklardan (Ceneviz *commenda'sı,* Venedik *colleganza’sı,* Floransa *societas'ı)* kaynaklanan kârlara da izin verilmiştir. Hatta bankaya yatırılan para bile -*depositi a discrezione*- Kilise tarafından eskiden mahkûm edilirken, artık meşru hale gelecektir, çünkü işletmeye ortak olma biçiminde gizlenmektedir.

Bunun nedeni ekonomik hayatın yukarıya doğru ok gibi fırladığı bir çağda, paranın verimli olmasını yasaklamanın, olmayacak duaya amin demek olmasıdır. Tarım, neolitik’ten bu yana kazandığından daha fazla tarla kazanmış durumdadır. Kentler hiçbir zaman olmadığı kadar çok sayıda ortaya çıkmaktadırlar. Ticaret güç kazanmakta ve gürbüzleşmektedir. Kredi Avrupa'nın canlı bölgeleri boyunca, nasıl olurdu da yayılmazdı: Flandre, Brabant, Hainaut, Artois, Ile-de-France, Lorraine, Champagne, Burgonya, Franche-Comte, Dauphine, Provence, İngiltere, Katalonya, İtalya. Tefeciliğin birgün, Avrupa'ya dağılmış olan ve hayatlarını kazanmaları için bu ticaret faaliyetinin onlara terkedildiği Yahudilere ilke olarak bırakılması bir çözümdür, ama *çözüm* değildir. Veya, daha doğrusu, *Deuteronomos'un* hükmünden bir şekilde yararlanarak, Yahudilerin Yahudi olmayanlara karşı tefecilik uygulama haklarının tanınmasıdır, burada hıristiyan yabancı rolünü oynamaktadır. Ama Yahudilerin tefecilik faaliyetlerini bildiğimiz her seferinde -örneğin İtalya’da XV. yüzyıldan itibaren işlettikleri *banchi*’de olduğu gibi-, bunların faaliyeti hıristiyan borç vericilerinki- ne karışmıştır.

Tefecilik fiili durumda, toplumun tümü tarafından uygulanmaktadır; hükümdarlar, zenginler, tüccarlar, mütevazi kişiler, üstelik bir de Kilise. Bu

toplum yasak uygulamayı gizlemeye çalışmakta, bu işi reddetmekte, ama ona başvurmakta, bu işi yapanlara sırt çevirmekte, ama onlara hoşgörü göstermektedir. “Tefeciye, tıpkı fahişeye gider gibi saklanarak gidilmektedir", ama gidilmektedir. “Ve eğer ben, Marino Sanudo, geçen yıl olduğu gibi *Pregadi’de* yer alsaydım, Yahudilerin fırıncılar kadar gerekli olduklarını ifşa etmek için... söz alırdım”. Venedikli bir soylu 1519’da böyle ilan etmektedir. Zaten Yahudiler sırtlarını sağlam yere dayamışlardır, çünkü hepsi de hıristiyan olan Lombardlar, Toskanalılar, Cahorslular, rehin karşılığı borç verme işiyle diğer faiz karşılığı borç verme biçimlerini açıkça uygulamaktadırlar. Ancak, Yahudi borç vericiler, şurada veya burada, özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Roma’nın kuzeyindeki tefecilik piyasalarını fethetmeyi bilmişlerdir. Floransa’da, uzun süre uzakta tutulduktan sonra, 1396’da buraya sızmışlar, Cosima de Medici’nin sürgünden dönmesinden (1434) sonra da zorla yerleşmişlerdir ve bundan üç yıl sonra, bir grup Yahudi, kentteki borç verme işinin tekelini elde etmiştir. Karakteristik ayrıntı: bunlar “(öncelleri olan hıristiyanlarınkiyle) aynı bankaların ve alameti farikalarının altına yerleşmişlerdir: Banca della Vacca, Banca dei quatro Pavoni...".

Yahudiler veya hıristiyanlar (eğer bunlar Kilise mensubu değillerse) her halükârda aynı araçları kullanmaktadırlar; satış yapılmadığı halde yapılmış göstermek, sahte fuar senetleri, noter sözleşmelerinde hayali rakamlar. Bu usuller adetlerin arasına girmiştir. Erken kapitalizmin kenti Floransa’da, Medidlerin güvenilir adamı ve ortakları olan Paolo Sassetti’nin tonundan, bu durum XIV. yüzyılda hissedilmektedir. 1384’te bir kambiyo hakkında şöyle yazmaktadır: “*piu di f(iorini) quatrocento cinqu- anta d’interesse o uzura* si *voglia chiamare"*, 450 florinden fazla faiz, yani eğer öyle adlandırmak isterseniz, tefeci payı. Onu *tefecilik* kelimesinin kinayeli anlamından kurtaran bağlam içinde, *faiz* kelimesinin böylece ortaya çıkması ilginç değil midir? Aynı şekilde, Medidierin Lyon’daki şubesine para yatıran Philippe de Commynes’in, çok az faiz almaktan ötürü doğal bir şekilde yakınmasına dikkat edelim: “Adı geçen ödül benim için çok zayıf’ (Kasım, 1489). İş dünyası kendini bu yokuşa vurduktan sonra, artık Kilisenin önlemlerinden korkacak bir şeyi kalmamıştır (veya hemen hemen). Floransalı bir sarraf, XIV. yüzyılda %20 civarında salınan ve çoğu zaman da bunun üstüne çıkan bir faiz haddinden borç vermekte değil midir?

Kilise tüccarların kötü davranışiarına karşı olduğu kadar, hükümdarların günahları karşısında da merhametli hale gelmiştir.

Ama bu durum utanmaları ortadan kaldıramamaktadır. Son saat gelip çattığında, tanrının huzuruna çıkmadan önce, pişmanlıklar alınan faizlerin geri verilmesine yol açmaktadır: Nice'e yerleşmiş Piacenzalı bir tefeci, bunlardan 200 tanesini saymıştır". B. Nelson'a göre, noter faaliyetlerini ve vasiyetnameleri aşırı bir şekilde dolduran bu pişmanlıkar ve iadelere, 1330'lardan sonra artık hiç rastlanmamaktadır. Ama daha sonra, yaşlı Jakob Welser, vicdan azabı içinde, Rönesans Almanya'sına acı çektiren tekellere katılmayı reddedecektir. Çağdaşı Jacob Fugger, kaygılı bir şekilde, Luther'in gelecekteki karşıtı Johann Eck'e danışmış ve onun Bologna'ya bilgi alma amacıyla yaptığı yolculuğun masraflarını karşılamıştır. İkincisi 1532'de olmak üzere, Anvers'deki İspanyol tüccarları, aynı konuda olmak üzere, Sorbonne'daki din bilginlerinin fikrini almışlardır. İspanya'ya yerleşmiş Cenevizli tüccar Lazaro Doria, 1577'de vicdan azabıyla iş aleminden elini ayağını çekmiştir ve herkes bunun dedikodusunu yapmıştır. Kısacası, zihniyetler her zaman, ekonominin uygulamaları kadar hızlı değişmemişlerdir. Bunun kanıtı, 1571'de V. Pius tarafından yayınlanan ve kambiyo ile rekambiyo alanındaki çok tartışmalı konuyu çözmeyi amaçlayan, ama istemediği halde, büyük bir katılık getiren *In cum* kararnamesinin yol açtığı çalkantıdır. Bu kararname *deposito'*yu, yani bir fuardan, onu izleyen diğer fuara %2,5'lik olağan hadden borç verilmesini yasaklamaktadır. Bu, kredili alış veriş yapan tüccarların bildik usulleridir. Birçok tüccar gibi bundan rahatsız olan Buonvisiler, Lyon'dan Simon Ruiz'e 21 Nisan 157l'de şöyle yazmaktadırlar: "Papanın, iş hayatı için çok yararlı bir şey olan *deposito*'yu yasakladığını biliyor olmalısınız, ama sabırlı olmak gerekiyor ve bu fuarda adı geçen *deposito* için hiçbir had saptanmadı ve böylece dostlar büyük güçlükle ve biraz gizlilikle davrandılar. Elden gelen yapıldı, ama artık herkes itaat etmek zorunda olduğundan, biz de öyle yapmak istiyoruz ve artık İtalya, Flandre ve Burgonya piyasalarında kambiyo yapmak gerekecek". *Deposito* yasaklanmıştır. Serbest olan *cambio'ya* bakalım; Luccalılarımızın vardıkları sonuç budur. Bir kapı kapanınca, başkasını kullanalım. Cizvitlerin başkanlığı görevinde Ignazio de Layola'nın halefi olan peder Lainez'e (1512-1565) bu konuda inanalım: "tüccarların kurnazlığı o kadar çok yapay kavram yaratmıştır ki, olayların

aslını ancak şöylesine farkedebiliyoruz”. XVII. yüzyıl, *ricorsa* anlaşmasını, yani “kambiyo ve yeniden kambiyo" sistemiyle uzun vadeli borcu, bir kambiyo senedini, tutarı yıldan yıla ödenebilir bir şekilde, piyasadan piyasaya koşturarak toplamını artırma sistemini icat etmemiş, yalnızca kullanımını geliştirmiştir. Bal gibi tefecilik olduğu söylenilen bu uygulama konusunda Cenova Cumhuriyeti uzun süre uğraşmış ve nihayet, 27 Eylül 1631’de papa VIII. Urbanus’tan, onun meşru olarak tanınmasını sağlamıştır.

Kilisenin bu aşırı dinsel hoşgörüsü karşısında şaşkınlık duyulacak mıdır? Ama gündelik hayatın birleşik güçlerine karşı nasıl mücadele edebilir? Sonuncu skolastikler olan İspanyollar ve onları arasında büyük Luis de Molina, liberalizm örneği vermişlerdir. Pierre Vilar “eğer Marx onları tanıyabilseydi, kârı haklı göstermekte büyük çaba gösteren İspanyol din bilginlerinin, kambiyo hakkındaki cümlelerinden büyük zevk alırdı” diye yazmaktadır. Tabii ki öyle olurdu, ama bu din bilginleri, 1580’den beri birleşmiş olan Lizbon ekonomisi ile, o an için birleşmiş olan Sevilla ekonomisini feda edebilirler miydi?

Zaten teslim olan yalnızca Kilise değildir. Devlet duruma göre, onu öncelemekte veya izlemektedir. IV. Henri 160l’de, Savua dükünden zorla aldığı Le Bugey, La Bresse ve Gex ülkesini, Lyon anlaşmasıyla Fransa’ya katmıştır. Bu küçük ülkelerin kendi ayrıcalıkları ve adetleri bulunmaktadır; özellikle de rantlar, faizler ve tefecilik konusunda. Bu ülkeleri Dijon parlamentosunun yetki alnına sokan krallık yönetimi, bunlara kendi kurallarını dayatmak istemektedir. Bu nedenle, o zamana kadar 16 olan ve *denier* denilen rantları 12’ye indirmiştir (% 8,3). Sonra 1629’da, tefecilere karşı takibat açılmış ve bunlar mahkûmiyetlerle sonuçlanmıştır. “Bu arayış dehşet yarattı ve artık rant sözleşmesi yapmaya cesaret edilemedi", ama 22 Mart 1642’de kralın kendi meclisinden çıkan bir karar, Savua dükleri dönemindeki eski uygulamayı yeniden yürürlüğe koymaktaydı, yani “talep edilebilir faizleri özel koşul olarak koymak”. Bu zaten “özel koşul olarak konulan yükümlülüklerin yürürlükte olduğu” komşu yabancı eyaletlerde uygulanan bir hükümdür.

Zaman geçtikçe itirazlar kaybolmaktadır. İyi bir gözlemci, 1771’de kendine açıkça sormaktadır: “bir borç sandığı, bir Lombard Fransa'ya çok yararlı olmazlar mı ve bu herkesi batıran tefeciliği önlemenin en etkin yolu olmaz

mı?”. Sebastien Mercier Devrim arefesinde, Paris’te, özellikle çabuk zenginleşen noterlerin tefeciliğini ve her şeye rağmen fakirlerin imdadına yetişen -çünkü devlet çok miktarda borç alarak, kredi olanaklarını kendi için seferber etmektedir- şu küçük borç vericiler olan “avanceur"lerin rolünü işaret etmektedir. İngiltere’de Lordlar Kamarası, 30 Mayıs 1786’da, her şeye rağmen teklif edilmiş olan ve “amacı halkın büyük zararına olmak üzere, rehin karşılığı borç veren kişilere % 25'e kadar faiz hakkı getirmek olan" bir bill'i reddetmiştir.

Ancak bu dönemde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte sahife nihai olarak çevrilmiştir. Gecikmiş din bilginleri hâlâ yıldırım yağdırabilirler. Ama tefecilik ile paranın kirası arasındaki ayırım yapılmıştır. Marsilyalı zengin ve dürüst tüccar Jean- Baptiste Roux, 29 Aralık 1798’de, oğluna “bedava borç yasasının sadece ihtiyaç için borç alan birkaç kişiyi ilgilendirdiği ve gelir getiren girişimler ve avantajlı spekülasyonlar için borç alan büyük tüccarlara uygulanamayacağı konusunda sizin gibi düşünüyorum" diye yazmaktadır. Bundan çeyrek yüzyıl kadar önce, Portekizli finansçı Isaac de Pinto, hiç kekelemeden şöyle ilân etmekteydi (1771): “paranın faizi herkes için yararlı ve gereklidir; tefecilik tahripkâr ve korkunçtur. Bu iki şeyi birbirine karıştırmak, fazla yaklaşanları yaktığı için, ateşin yararlı kullanımını yasaklamayı istemek gibidir”.

Püritenlik Kapitalizme Eşit midir?

Kilisenin tefecilik karşısındaki tavrı, dinsel zihniyetlerin yavaş bir bütünsel evriminin içinde yer almaktadır. Sonunda ortaya çıkan bir kopuştur; tıpkı birçok diğeri gibi bir kopuş. Vatikan’ın *aggiomamento’*su, uzun bir tarih içinde, kuşkusuz ilki değildir. Augustin Renaudet’ye göre, Aquinolu aziz Tommaso’nun Summa'sı da, bizzat bir ilk “modernizm” olmuş ve başarıya ulaşmıştır. Hümanizma da kendi tarzında bir *aggior-namento* olup, Batı uygarlığının kalbinde, tüm Yunan-Latin mirasının bütünsel ve sistematik bir yeniden ele alınışından başka bir şey değildir. Bugün de bu ortamın içinde yaşıyoruz.

Nihayet, Reformasyonun meydana getirdiği kopuş hakkında ne denilebilir? Acaba bu hareket, kaygılarından, utanmalarından, yani vicdanının kötü yanlarından kurtulmuş bir kapitalizmin atılımını teşvik etmiş midir? Bu, kabaca, Max Weber’in 1904’te yayınlanan, *Protestan Kilisesi ve*

Kapitalizmin Ruhu adlı küçük kitabında ortaya koyduğu tezdir. XVI. yüzyıldan sonra, Reformasyondan geçen ülkeler ile önce ticari, sonra da endüstriyel kapitalizmin, Amsterdam'ın, sonra da Londra'nın zaferleriyle çiçeklerini açacağı bölge arasında aşikâr bir korelasyon bulunmaktadır. Bunun nedeni yalnızca basit bir raslantı olamaz. Öyleyse Max Weber haklı mıdır?

Yaptığı gösterim oldukça şaşırtıcıdır. Çok karmaşık bir akıl yürütmenin içinde kaybolmaktadır. Weber, özel bir zihniyetin taşıyıcısı, "kapitalist zihniyet"in ideal tipi olan protetan bir azınlığı aramaktadır. Bütün bunlar bir dizi önkabulü gerektirmektedir. Ek bir karmaşıklık gösterim şimdiden geçmişe doğru, zamanın akış yönünün tersine doğru yapılmaktadır.

Başlangıçta, 1900'lere doğru Almanya'dayız. 1895'te Bade bölgesinde düzenlenen bir istatistik, zenginlik ve ekonomik faaliyet alanında protestanların katoliklere nazaran üstün olduklarını ortaya koymaktadır. Bu sonucun geçerli olduğunu kabul edelim. Daha geniş bir ölçekte bu ne anlama gelebilir? Araştırmanın sorumlusu, Weber'in öğrencisi Martin Offenbacher, şunu ileri sürmektedir: "daha düşük bir kar tutkusuna sahip olan ... Katolik … daha sakindir; az gelirli olsa bile, güvenli bir hayatı, riskli ve heyecanlı bir hayata tercih etmektedir, böylesine bir hayat ona zenginlik ve şan getirecek olsa bile. Halk bilgeliği keyifli bir şekilde, ya iyi yenilsin, ya iyi uyunsun demektedir. Şimdiki durumda protestan iyi yemeyi tercih ederken, katolik rahat uyumak istemektedir". Ve Max Weber bu oldukça gülünç destekle -protestanlar kapitalizm masasının iyi yanında, katolikler kötü yanında- geçmişe doğru yol almaktadır. İşte Benjamin Franklin'e ulaşmıştır. Ne kadar da mükemmel bir tanık! Bu tanık 1748'de "zamanın para olduğunu hatırla... kredinin para olduğunu hatırla. Paranın doğası gereği doğurgan ve çoğalan olduğunu hatırla" demiştir.

Max Weber'e göre, Benjamin Franklin'le, püriten atalar ve öncülerin meydana getirdiği, ayrıcalıklı bir zincirin bir halkasını yakalamış oluyoruz. Geçmişe doğru atılan kararlı yeni bir adımla, Max Weber bizi, Cromwell'in çağdaşı olan papaz

Richard Baxter'in yanına götürmektedir. Bu saygın kişinin gevezeliklerini özetleyelim: yeryüzündeki kısa varoluşumuzun bir anını bile israf etmemek; ödülümüzü mesleğimizin, yani tanrının bizi yerleştirdiği işin yerine

getirilmesinde bulmak; tanrının bizim olmamızı istediği yerde çalışmak, Tanrı kimin seçileceğini ve kimin lanetleneceğini önceden belirler; ama mesleki başarı, bizim seçilmişlerin arasında olduğumuzun işaretidir (sonuçta, tanrının kartlarını görmenin bir biçimi!). Servet edinen tüccar başarısını, tanrının onu seçtiğinin kanıtı olarak görecektir. Aman dikkat, diye devam etmektedir. Baxter, zenginliğinizden keyfiniz için yararlanmayın, bu doğrudan lânete giden yoldur. Bu zenginliklerle kamu refahına hizmet ediniz, yararlı olunuz. Max Weber'in de hoşuna gittiği üzere, birey eylemlerinin sorumluluğundan böylece aklanmış olmaktadır; mümin bir şekilde kârı en çoğa çıkartmaya mahkûm olan, çilekeş bir kapitalizm yaratmaktadır ve bu kapitalizm, kazanç hırsını gemleme konusunda da, kıskanç bir özene sahip olacaktır. Sonuçları itibariyle rasyonel, kökleri itibariyle irrasyonel olan kapitalizm, modern hayat ile püriten zihniyetin bu beklenmedik buluşmalarından kaynaklanacaktır.

Kurumları itibariyle zengin bir düşünceyi fazlasıyla hızlı bir şekilde özetleyen ve Lucien Febvre'in olduğu kadar, itiraf etmeliyim ki, benim de alerji duyduğum ince ve karmaşık akıl yürütme biçimini aşırı basitleştiren şey budur. Ama bu, Max Weber'in söylemediği bir şeyi ona söyletmenin nedeni olamaz. Yalnızca bir rastlantı, bir karşılaşma gördüğü yerde, o, protestanlığın bizzat kapitalizmin oluşumu olduğunu ileri sürmekle suçlanmıştır. W. Sombart, Weberci anazlizi bu tarzda genişleterek, onu tahrif edenlerin ilklerinden biri olmuştur. Protestanlık başlangıcında, İncil'de savunulan fakirliğe geri dönüşü, alaycı bir şekilde büyüterek, ekonomik hayatın yapıları ve ilerlemeleri açısından gerçek bir tehlike oluşturmuştur. Çilekeş hayat kurallarına gelince, ama bunları daha önceden aziz Tommaso ve skolastiklerde buluyoruz! Püritenlik ise, en fazlasından İskoç tarzı, delicesine bir pintilik, küçük dükkâncılar için geçerli olan bir öğretidir. Bütün bunların, birçok siyasal kanıt gibi, açıkça gülünç olduğunu söyleyelim. Öylesine gülünçtür ki, Batavia'daki Hollandalıların XVIII. yüzyıldaki çılgın lüksleri veya bir yüzyıl önce bunların Deşima'da, Japonların onlara özenli bir şekilde bıraktıkları adacıktaki hapishanelerinde, can sıkıntılarını gidermek üzere düzenledikleri şenlikleri, ters yönde olmak üzere, Max Weber'e karşı kanıt olmak üzere kullanmak mümkündür.

Eğer kapitalist atılım, Calvin'in 1545 tarihli, tefecilik üzerine olan mektubuna bağlansaydı, her şey çok daha basit olurdu. Burada bir *turning*

point'e sahip olurduk. Tefecilik sorunları, ekonomik gerçeklerden haberdar güçlü bir beyin tarafından, uyanık bir şekilde ortaya açıkça dökülmektedir. Calvin'e göre, ilahiyatın, bir cins dokunulmaz ahlâki altyapının payını kabul etmek; aynı zamanda insani yasaların, yargıcın, hukukçunun, kanunun da hakkını vermek gerekmektedir. Tüccarlar arasındaki meşru bir tefecilik (% 5 gibi ılımlı bir hadden olmak koşuluyla) ile, merhametin tersi yönde hareket ettiği taktirde, gayrımeşru olan bir tefecilik vardır. “Tanrı insanın kar gelirini yasaklamamıştır. Çünkü aksi taktirde ne olurdu? Her türlü maldan uzaklaşmamız gerekirdi...". Tabii ki Aritoteles'in hükümleri geçerliklerini sürdürmektedirler: “çocukların bile gördükleri bir şey olan, paranın kasada kapalı kalırsa, kısır olacağını vaaz ediyorum". Ama parayla “bir tarla satın alınmaktadır... (böyle olunca) paranın para doğurmadığı söylenemez". “Kelimelerin üzerinde durmak" yarasızdır, “nesnelere bakmak" gerekir. Bu iyi seçilmiş alıntıları ödünç aldığım Henri Hauser, sonuç olarak, protestan ülkelerin ekonomik atılımlarının, paranın daha kolay kiralanmasından ve buna bağlı olarak, daha ucuza malolmasından kaynaklandığını düşünmektedir. “Hollanda veya Cenevre gibi ülkelerde, kredinin gelişimini açıklayan budur. Bu atılımı, bilmeden Calvin mümkün hale getirmiştir". Bu da Max Weber'e katılmanın başka bir biçimidir.

Evet ama, katolik kent Cenova'da, 1600'de, daha o sıralarda bile dünya ölçüğünde olan bir kapitalizmin hareketli kalbinde, paranın kirası %1,2'dir. Kim daha iyisini yapabilir? Düşük kirayı, belki de genişlemekte olan kapitalizm yaratmakta ve onun tarafından yaratılmaktadır. Ve sonra bu tefecilik alanlarında, Calvin hiçbir kapıyı zorlamamaktadır. Kapı çoktan beri açıktır.

Geriye Yönelik Bir Coğrafya Çok Şeyi Açıklamaktadır

Uzatmanın gereksiz olduğu bu tartışmadan çıkmak için -eğer tartışmada kalırsak, R. H. Tawney'den H. Luthy'ye varana kadar bir dizi sevimli tartışmacıyı gündeme getirmek gerekecektir-, elimizde herhalde bu geriye yönelik ve oldukça sapkın sosyolojiden daha basit, imbikten daha az geçmiş ve daha az narin, genel açıklamalar bulunmaktadır. Kurt Samuelsson'un (1957 ve 1971) söylemeye çalıştığı ve benim 1963'te ileri sürdüğüm budur. Ama kanıtlarımız aynı değildir.

Bana göre, Reformasyondan geçmiş Avrupa'nın, bütünü itibariyle; yüzyıllar boyunca kapitalizm tarafından çoktan işlenmiş olan, çok parlak Akdeniz ekonomisine -özellikle İtalya'yı düşünüyorum- üstünlük sağladığı tartışılmaz niteliktedir. Ama böylesine aktarımlar tarihte fazlasıyla geçerlidir. Bizans İslamiyet karşısında silinmiştir; İslamiyet Hıristiyan Avrupa'ya yenik düşmüştür; Akdeniz Hıristiyanlığı dünyanın yedi denizlerindeki ilk yarışı kazanmış, ama Avrupa'nın tamamının ağırlık merkezi 1590'lar civarında, o sıralarda ayrıcalıklı hale gelen protestan Kuzey'e kaymıştır. Bu tarih ve herhalde 1610-1620'lere kadar olan dönemde, Roma ve Kiliseye rağmen, *kapitalizm* kelimesini Güney'e ayırmak zorundayız. Amsterdam ancak denemeler yapmaktadır. Zaten Kuzeyin ne Amerika'yı, ne Ümit Burnu yolunu, ne de dünyanın hiçbir büyük yolunu keşfetmediğini farketmemiz gerekmektedir; Endonezya-Filipinler'e, Çin'e, Japonya'ya ilk varanlar Portekizliler olmuştur; bu rekorlar, sözümona tembel denilen bir Güney Avrupa'nın aktifine yazılmalıdır. Kuzey, kapitalizmin araçlarına ilişkin olarak da hiçbir şey keşfetmemiştir: bunların hepsi Güney'den gelmektedir; Amsterdam Bankası bile, Venedik bankası Rialto'nun modelini tekrarlamaktadır. Ve Kuzeyin büyük ticari kumpanyaları, Güneyin devlet gücüne -Portekiz ve İspanya- karşı mücadele ederken, kendilerini oluşturacaklardır.

Bu söylendikten sonra, eğer bir Avrupa haritası üzerinde Ren ve Tuna nehirlerinin çizgilerine dikkat edilecek ve Romalıların İngiltere'deki kısa süreli mevcudiyetleri unutulacak olursa, dar kıta ikiye bölünmektedir: bir yanda tarihin ve onun çabalarından zenginleşen insanların işlediği eski bir bölge; öte yanda da, yeni ve uzun süre vahşi kalmış bir Avrupa. Elbe, Oder, Vistül'e kadar, İngiltere, İrlanda, İskoçya, İskandinav ülkelerine kadar uzanan bu vahşi Avrupa'nın iskânı, eğitimi, değerlendirilmesi, kentler inşa edilmesi, Orta Çağı oluşturan yüzyılların zaferidir. *Sömürge ve sömürgecilik* kelimeleri nüanslara ihtiyaç duymaktadır, ama açıkçası, kalın çizgilerle söylenmesi halinde, yaşlı Latin dünyasının, Kilisenin, Roma'nın hıristiyanlaştırdıkları, sömürdükleri bal gibi bir sömürge Avrupa'sı söz konusudur; bu tıpkı, Cizvitlerin daha sonra Paraguay'ı yönetecekleri ve biçimlendirecekleri gibi bir oluşumdur. Reformasyon, bu Kuzey Denizi ile Baltığa ulaşan topraklar için, aynı zamanda sömürge yaşamının sonu olmuştur.

Hansalıların ve Kuzey Denizi gemicilerinin başarılarına rağmen, bu fakir ülkelere düşük gelirler, hammadde teslimatı -İngiliz yünü, Norveç kerestesi, Baltık çavdarı- işi düşmektedir. Güneyli bankacı Bruges'de, Anvers'de yasa koymakta, tavır belirlemekte, küçükleri ve büyükleri huylandırmaktadır. Reformasyon hareketinin sular üzerinde, katı mekânlara nazaran daha yaygın olduğuna dikkat ediniz: Atlantik Avrupa tarafından fethedilir edilmez, bu dinsel ve maddi mücadelenin, tarihçiler tarafından çok fazlasıyla sık olarak unutulan büyük mekânı haline gelecektir. Kaderin daha düşük ücretlere, kısa süre sonra aşılamaz bir hale gelecek bir endüstriye, daha az maliyetli taşımacılığa, ucuza seyreden bir küçük yelkenliler ve kıyı denizcilerine sahip olan Kuzeyin lehine tecelli etmesinin nedeni, her şeyden önce matlup ve zimmetteki maddi nedenler, rekabet edebilecek maliyetlere dayanmaktadır. Kuzeyde her şey daha ucuza üretilmektedir: buğday, bezler, yünlüler, gemiler, kereste vb. Kuzeyin zaferi hiç kuşkusuz, proleterin, düşük gelirlerin, diğerinden daha kötü değilse bile daha az yiyenin zaferidir. Bunlara 1590'lara doğru, konjonktürün tersine dönmesi eklenmektedir; yani dün olduğu gibi bugün de, önce ileri ülkelere, daha karmaşık mekanizmalara vuran bunalımın geri dönüşü. Bu noktada bir dizi şans Kuzeyin lehine etki etmiş, bunlar o çağın insanları tarafından da şans olarak algılanmış ve tanınmıştır. Bu şanslardan Almanya, Hollanda, Fransa ve Anversli iş adamları yararlanmışlardır. Bu durum Amsterdam'ın büyük atılımıyla sona erecek; bu kent kendiyle birlikte, protestan ülkelerin genel gürbüzlüğünü harekete geçirecektir. Kuzeyin zaferi, daha mütevazi talepleri olan rakip tarafın zaferidir. Bunlar, klasik şemaya göre, rakiplerini tasfiye ettikten sonra, zengin taleplerde bulunmaya başlayacaklardır. Bunların iş ağlarının geniş ölçekte yayıldığı yerlerde, tabii ki Almanya'da, ama aynı zamanda, örneğin Bordeaux'da da, diğer insanlara nazaran daha zengin, daha atılgan, daha uyanık protestan grupları -tıpkı eskiden Kuzey ülkeleri, Champagne, Lyon, Bruges, Anvers'deki İtalyanlar gibi- toptan ticaret ve bankacılık alanlarında, ellerine kimsenin su dökemeyeceği teknisyenler olarak ortaya çıkmışlardır.

Açıklamanın çarpıcı olduğuna inanıyorum. Dünyada tek bir akıl yoktur. Ve geçmişte çok fazla sıklıkla oynamış olan bu tarih, XVIII. yüzyılda yeniden resmolmaktadır. Eğer endüstri devrimi, Hannover hanedanı İngiltere'si için bir *new deal* olmasaydı, dünyanın ağırlık merkezi bu durumda ya hızlı

yükselme halinde bir Rusya'ya, ya da daha akla yakın olarak, her şeyin eşitliği halinde, XVI. yüzyılın baldırı çıplaklarınkine benzer proleter tekneleriyle bir cins Hollanda Cumhuriyeti oluşturan -ama ortaya kolay çıkmayan- A.B.D.'ye kayardı. Ama teknik ve siyasal rastlantıların fışkırmasından ve ekonomik hoşnutluklardan kaynaklanan makina devrimi vardır, böylece Atlantik buhar gücüyle işleyen madeni tekne olan *steamer* sayesinde, XIX. yüzyılda İngiliz tarafından fethedilmiştir. Bu durumda demir ahşap tekneyi yendiği için, Boston'un ince dipper'ları ortadan silinmişlerdir. Ve üstelik bu sıralar Amerika, kıtanın batısındaki karasal kalınlıkları fethetmek üzere denizi terketmektedir.

Bu söylenilenlerin anlamı, Reform hareketinin, maddi hayatın tümü üzerine olan aşikar yansımalarıyla birlikte, iş adamlarının tavır ve davranışları üzerinde etki etmediği midir? Bunu inkar etmek saçma olur. Reformasyon her şeyden önce, Kuzey ülkelerinin tutarlığını yaratmıştır. Bu Kuzey, güneydeki rakiplerinin karşısında birleşmiş bir şekilde dikilmektedir. Bu vasat bir şey değildir. Sonra Din savaşları, arkalarına inançların bir cemaat oluşturmasından kaynaklanan bir protestan dayanışması ağı bırakmışlardır. Bu ağ, en azından ulusal kavgaların her şeyin üstüne çıkmasına kadar, iş hayatında rol oynamıştır.

Eğer abartmıyorsam, bunun dışında, Kilise Katolik Avrupa'da bile varlığını sürdürerek, güçlenerek, eski toplumun çimentosu olmuştur. Kilisenin çeşitli katları, toplumsal bir para olan arpalıklar geleneksel mimariyi ve diğer hiyerarşileri desteklemektedirler. Bunlar, protestan ülkelerde daha esnek, daha az güvenli olan bir toplumsal düzeni sağlamlaştırmaktadırlar. Oysa kapitalizm, kendi gelişmesine yatkın bir toplumun evrimini belli bir biçimde talep etmektedir. Demek ki Reformasyonun kapitalist dosyasını kapatmak mümkün değildir.

Kapitalizm Akla mı Eşittir?

Daha genel başka bir açıklama, bilimsel zihniyet ile akılcılığın Batı'daki gelişmelerinin, Avrupa'nın ekonomik atılımını sağladıklarına dair olanıdır. Bu açıklamaya göre bu gelişmeler, kapitalizmi veya daha iyisi kapitalist aklı ve onun yapıcı karakterini, kendi hareketleri üzerinde ileri taşımışlardır. Burada da gene "akıl"a, müteşebbislerin yenilik çabalarına, kapitalizmin ekonominin fırlatıcısı olmasına aslan payı verilmektedir. M. Dobb'un akıl

yürütmesi kaale alınmasa bile, bu tez tartışmalıdır. Dobb'un akıl yürütmesi, eğer kapitalist zihniyet kapitalizmi yarattıysa, bu zihniyetin kökenini açıklamak gerekmektedir demektedir. Bu o kadar da aşikâr bir şey değildir, çünkü olanaklar kitlesiyle, onları gözleyen ve kullanan akıl arasında bir mütekabiliyet düşünülebilir.

Bu tezin savunucularının en gürültücüsü, zihinsel faktörleri diğerlerinin aleyhine olmak üzere, blok halinde değerlendirmenin bir fırsatını da burada bulan Werner Sombart'dır. Ama ileri sürülen kanıtlar, açıkçası ağırlıktan yoksundurlar. Tiyatrovari önermesi, tam olarak ne anlama gelmektedir? Ona göre rasyonellik (ama hangi rasyonellik?) Batı evriminin derin anlamı, bugün denileceği gibi *trendi,* Otto Brunner'in söylemeyi tercih ettiği üzere, onun tarihsel kaderidir, ve bu rasyonellik hem modem devleti, hem modem kenti, hem bilimi, hem burjuvaziyi, hem de kapitalizmi kendi hareketinin üzerinde taşımıştır. Kısacası, kapitalist zihniyet ile akıl aynı şey olmalıdır."

Söz konusu olan akıl, Sombart açısından her şeyden önce mübadele araç ve aletlerinin aklileştirilmesidir. Daha 1202'de, Pizalı Leonardo Fibonacci'nin *Liber Abaci*'si, Abaküs kitabı yayınlanmıştır. Oldukça kötü seçilmiş ilk kilometre taşı, çünkü abaküs Arap malıdır ve Fibonacci, babasının tüccar olarak yerleştiği Bougie'de, Kuzey Afrika'da abaküs kullanmasını ve aynı anda Arap rakamlarını, bir paranın değerini maden içeriğine göre tahmin etmeyi, eylem ve boylamları hesaplamayı vs. öğrenmiştir. Fibonacci demek ki, daha çok Arapların bilimsel akılcılığı yönünde tanıklık edecektir! Başka bir erken kilometre taşı: bildiğimiz ilkinin Floransalı olduğu (1211), muhasebe defterleri. Eğer bu konuda Holzschuherlerin (1304-1307) Latince yazılmış *Handlungsbuch*'undan hareketle hüküm verilecek olursa, bu ilk muhasebe çabasını soyut bir düzen arzusu değil de, vadeli satılan malların sicilini tutma zorunluğu ilham etmiş olmalıdır. Her halükârda, muhasebe defterlerinin mükemmel bir hafıza kaydı haline gelebilmeleri için, çok zamanın geçmesi gerekecektir. Tüccarlar çoğu zaman "işlemlerini, duvara yapıştırdıkları küçük kâğıt parçalarına not etmekle yetinmektedirler", bunu söyleyen, Fuggerlerin defterlerini 1517'den itibaren büyük bir özenle tutan Matthaus Schwartz'dır. Ancak bu dönemde, asıl adı Luca Pacioli olan Fra Luca di Borgo'nun, *Summa di arithmetica, geometria proportioni e proportionalitâ* (1494) adlı kitabının XI. ayırımında çifte kayıtlı muhasebenin yetkin modelini vermesinin üzerinden uzun zaman geçmiştir. İki esas

muhasebe defterinden *Manudo* veya *Giornale'de* işlemlerin hesabı zaman sırasına göre tutulmakta ve esas defter olan *Quaderno'ya* her işlem iki kere kaydedilmektedir; işte çift taraflı olan bu ikinci defter bir yenilik oluşturmaktadır. Bu defter her an, alacak ile verecek arasında tam bir denge kurmaya izin vermektedir. Eğer bilanço sıfırlanmıyorsa, bir hata yapılmıştır ve bunu hemen bulmak gerekmektedir.

Partila Doppia'nın yararı kendiliğinden açıklanmaktadır. Sombart bundan lirik bir şekilde sözetmektedir. "Çok basitçe olmak üzere, kapitalizmi çift taraflı muhasebe olmadan düşünmek mümkün değildir; bunlar birbirlerinin karşısında, biçim ve öz olarak davranmaktadırlar" *wieform und inhalt* diye yazmaktadır. "Çift taraflı muhasebe, Galileo ve Newton sistemleri ve modern fizik ve kimya öğretilerininkiyle aynı akıl'dan (abç.) doğmuştur... Buraya fazla yakından bakmadan bile *(ohne viel scharfsinn*, garip durum) çifte kayıtlı muhasebede yerçekimi, kan dolaşımı, enerjinin sakınımı düşünceleri görülecektir". İnsan Kierkegaard'ın sözünü düşünmektedir. "Her gerçek ancak belli bir noktaya kadar öyledir. Bu noktanın ötesine gidilince, gerçek gerçek-olmayana dönmektedir". Sombart öteye geçmiştir ve başkaları da onun atılımı üzerinde, kendi hesaplarına abartacaklardır. Spengler Luca Pacioli'yi Cristobal Colombus ve Copernicus ile aynı düzleme koymaktadır. C.A. Cooke (1950), "çift taraflı muhasebenin önemi aritmetiğinde değil de, metafiziğindedir" diye ileri sürmektedir. Walter Eucken (1950) değerli bir iktisatçı olmasına rağmen, Hansa kentleri Almanya'sının XVI. yüzyılda, atılımları içinde tökezlemelerinin nedenini, o sıralar Augsburg tüccarlarının benimsedikleri *dopelle buchhaltung'u* kabul etmemiş olmalarına bağlamakta tereddüt etmemektedir.

Bu görüşlere karşı ne kadar da çok itiraz vardır! Önce küçükleri. Luca Paccio- li'yi tahtından indirmeye kalkışmaksızın, öncelleri olduğunu kabul etmek gerekir. Sombart'ın kendisi, Raguzalı Cotrugli'nin, 1573 baskısından bilinen, ama 1458 tarihli olan *Della* M*ercatura* adlı ticaret kitabını işaret etmektedir. Hiçbir değişme olmadan yapılan bu ikinci basımla birincisinin arasında bir yüzyıldan fazla aralık olmasının, canlı bir ekonomik atılıma rağmen, iş yapma tarzının bu yüzyıllar boyunca hiç değişmediğini işaret ettiğine dikkat ediniz. Bu el kitabının I. bölümünün XIII. ayırımında birkaç sahife gene de, kredi ile para akışının dengesini sağlayan, düzenli bir muhasebenin avantajlarına ayrılmıştır. Ve yüzlerce ticari sicil sahifesi

okumuş olan Federigo Metis, *partita doppa'nın* Floransa'da çok daha erkenden, XIII. yüzyılın sonunda Compagnia dei Fini ve Compagnia Farolfi'nin defterlerinde ortaya çıktığını görmektedir.

Ama gerçek itirazlara gelelim: Her şeyden önce, sihirli çifte kayıt hızla yayılmamakta, heryerde zafer kazanmamaktadır. Ve Luca Paccioli'nin kitabını izleyen üç yüzyılda, muzaffer bir devrimmiş gibi gözükmemektedir. Tüccarlar için yazılan el kitapları onu bilmektedir, ama tüccarlar bu usulü her zaman uygulamamaktadırlar. Yalnızca küçükler değil, muazzam işletmeler de, onun hizmetlerinden uzun süre vazgeçeceklerdir: örneğin 1620'de kurulan Hollanda Doğu Hindler kumpanyası; bu usulü ancak 1890'da kabul edecek olan (1890 diyorum) Londra'nın Sun *Fire Insurance Offjce'i* böyledirler. Eski muhasebeye alışık olan tarihçiler, R. de Roover, Basil S. Yamey, Federigo Melis, etkili olmadıkları kabul edilen eski muhasebelerin zorunlu ikamesi olarak, çifte kayıtlı muhasebeyi görmemektedirler. R. de Roove tek taraflı muhasebe zamanında, "Orta Çağ tüccarları, bu yetersiz aleti işlerinin gereklerine uydurmayı ve yan yollardan olsa bile, amaçlarına ulaşmayı bilmişlerdir... Esneklikleri ve olağanüstü değişkenlikleriyle bizi şaşırtan çözümler bulmuşlardır. Demek ki, Sombart'ın Orta Çağ tüccarlarının kullandıkları muhasebenin, sıçanın yavrusunu kaybetse bulamayacağı kadar karışık *(wirwarr)* olduğu... tezinden daha yanlış bir şey olamaz" demektedir.

Basil Yamey'e göre (1962), Sombart bizatihi muhasebenin kapsamını abartmıştır. Miktar biçiminden ifadeye yarayan bu soyut mekanizma her iş alanında önemli bir rol oynamakta, ama girişimin patronunun kararlarını dikte edememektedir. Envanterler, bilançolar (ki çifte kayıt sistemleri bunları tek kayıt sistemine nazaran daha kolay hale getirmemektedirler ve bunlar iş dünyasında nadirdirler) bile, alınması gereken kararların, yani kapitalist oyunun göbeğinde yer almamaktadırlar. Bilançolar çoğu zaman, bir işin yönetimine değil de, tasfiyesine tekabül etmektedirler. Ve bunları oluşturmak zordur: güvenilir olmayan alacaklar ne olacaktır? Stoklar nasıl hesaplanacaktır? Yalnızca tek bir muhasebe parası kullanıldığı için, piyasada varolan para birimleri arasındaki fark -bu fark bazen çok önemlidir- bilançoya nasıl dahil edilecektir? XVIII. yüzyıl iflas bilançoları, bu zorlukların bu dönemde henüz kolay aşılamadıklarını göstermektedirler. Her zaman çok kesintili olan envantere gelince, bunun da ancak önceki

envantere nazaran bir anlamı vardır. Örneğin Fuggerler 1527'de, firmalarının kar ve sermayesini 1511 envanterine nazaran hesaplayabilmişlerdir. Ama bu iki tarih arasında, eylemlerini herhalde 1511 envanterinin işlevinde yürütmemişlerdir.

Nihayet, kapitalizmin akılcı araçlarının sicilinde, çifte kayıt sisteminden daha başka şekilde etkin olan başka aletlere yer vermek gerekmez mi: kambiyo senedi, banka, borsa, pazar, ciro, iskonto vs.? Ama bu aletler Batı dünyasının ve onun kutsal akılcılığının dışında ortaya çıkmaktadır. Bunlar bir miras olmanın dışında, uygulamaların yavaş bir birikimidirler ve olağan ekonomik hayat, hareket ediyor olmaktan ötürü onları basitleştirmiş ve devreye sokmuştur. Mübadelelerin artan genişliği, para kitlesinin çok sıklıkla ortaya çıkan yetersizliği vs., girişimcilerin yenileştirici zihniyetinden çok daha ağırlıklı olmuşlardır.

Ama kapitalizm = akılcılık eşitliğini kolayca kabul etmek, acaba modern mübadele teknikleri karşısındaki bir hayranlıktan kaynaklanmakta değil midir? Bu kabul, kapitalizm ve gelişmeyi karıştıran, kapitalizmi ilerlemenin teşvikçilerinden *biri* değil de, teşvikçisi, motoru, hızlandırıcısı, sorumlusu sayan genel bir duygudan -akıl yürütmeden söz etmeyelim- kaynaklanmakta değil midir? Bu bir kere daha, Pazar ekonomisiyle kapitalizmi karıştırmaktır. Daha önce açıkladığım üzere, bu önerme keyfidir, ama her ikisi de birarada varolduklarından ve aynı hareketin içinde biri diğerinin (ve tersi) nedeni olarak geliştirildiklerinden ötürü, anlaşılabilir niteliktedir. Böylece pazar dengesinde, sistemin kendinde varolan "akılcılık"ı kapitalizmin zimmetine yazmak, kolaylıkla mümkün olabilmektedir. Burada çelişkili bir şey yok mudur? Çünkü pazarın akılcılığı kulağımıza fısıldanmıştır; bu *kendiliğinden,* yani yönetilmeyen Smith'in görünmeyen el'inin veya Lange'nin doğal bilgisayarımın hükmü altındaki serbest, rekabetçi mübadelenin akılcılığıdır, yani bu akılcılık "eşyanın tabiatından, *kollektif* arz ve talebin birbirlerine çarpmasından, bireysel hesapların aşılmasından kaynaklanmaktadır. *A priori* olarak, burada bizzat girişimcinin akılcılığı söz konusu değildir, o da bireysel olarak, koşulların keyfine göre, kendi eylemi için en iyi yolu, kar maksimasyonunu aramaktadır. Smith'e göre, girişimci bütünün akla uygun ilerleyişinden, tıpkı devlet gibi kaygı duymamalıdır, çünkü bu ilke olarak otomatiktir. Çünkü "hiçbir insani bilgelik ve bilgi" böylesine bir işi iyi bir sonuca

götürmeyi beceremez. Akılcılığı olmayan, yani araçları sürekli olarak amaçlara uydurmayan, ihtimalleri akılcı bir şekilde hesaplamayan bir kapitalizm olamaz, kabul. Ama akılcılığın, yalnızca kültürden kültüre değil de, aynı zamanda konjonktürden konjonktüre ve toplumsal gruptan toplumsal gruba, hem de bunların amaç ve araçlarına göre değişken olan nisbi tanımlarına gelmiş oluyoruz. Tek bir ekonominin içinde bile çeşitli akılcılıklar vardır. Serbest rekabete ait olan bunlardan biri; tekel, spekülasyon ve güce ait olanı da başka biridir.

Sombart hayatının sonunda (1934), acaba ekonomik kural ile kapitalist oyun arasındaki çelişkinin bilincine varmış mıdır? Her halükarda, ekonomik hesap ile spekülasyon, akılcılık ile akıldışılık arasına sıkışmış bir girişimciyi garip bir şekilde tasvir etmektedir. İşte bu, benim açıklamalarıma göre, biraz da, kapitalizmi doğrudan "akıldışı"na, spekülasyona göndermektedir! Ama ciddi konuşursak, kapitalizm ile pazar ekonomisi arasındaki ayırımın burada esas olduğunu düşünüyorum. Kapitalizme, bizatihi pazar ekonomisinin erdem ve "akılcılıkları"nı vehmetmemek söz konusudur. Marx ve Lenin, tekelin gelişimini kapitalizmin kaçınılmaz, ama geç bir evrimine bağlayarak, bu işi açık veya örtülü bir şekilde yapmışlardır. Marx'a göre, kapital sistemi feodal sistemin yerine geçtiğinde; "üretici güçlerin ve toplumsal ilişkilerin gelişmesine daha yatkın olduğu" için "uygarlaştırıcı" olmuş, gelişmeyi doğurmuş ve "*zorlamanın ve toplumun bir sınıfının toplumsal gelişmeyi* diğerlerinin *aleyhine tekelleştirmesinin (buna maddi ve entelektüel üstünlükler de dahildir) yok olacağı* bir gelişme aşamasını yumurtasından çıkartmıştır". Marx başka bir yerde "rekabet yanılsamalarımı ifşa ediyorsa, bunu kapitalist aktörlerin davranışının eleştirisi için değil de, bizzat XIX. yüzyıl sisteminin bir çözümlemesi içinde yapmaktadır. Çünkü kapitalist aktörler "sert yönetici otoritelerini", geçmişte olduğu gibi onları "siyasal ve dinsel efendiler" haline getiren bir hiyerarşiden değil de, yalnızca üretici olarak sahip oldukları toplumsal işlevlerinden ötürü sağlamaktadırlar. Bunun anlamı, "üretimin toplumsal tutarlığının kendini ..., bireysel irade karşısında çok güçlü bir doğal yasa olarak kanıtlamasıdır". Bana gelince, ben XIX. yüzyıldan önce de, sonra da, kapitalizmin bir "dışsallığı"nı savunuyorum.

İyi bilinen bir pasajında, Lenin'e göre (1916), kapitalizm ancak (XX. yüzyılın başında "emperyalizm" haline gelmek üzere) "gelişmesinin çok

yüksek belli bir aşamasında, kapitalizmin bazı esas niteliklerinin kendi zıtları haline dönüşmeye başladıklarında...” yön değiştirmiştir. “Bu süreçte ekonomik açıdan esas olan şey, serbest rekabetin yerine kapitalist tekellerin geçmesidir... (ki bu serbest rekabet) kapitalizmin ve genelde ticari üretimin esas çehresini meydana getirmekteydi”. Bu noktada onunla uyum içinde olmadığımı söylemeye gerek yoktur. Ama Lenin eklemektedir: “tekeller fiili durumda, içinden çıktıkları serbest rekabeti tamamen devre dışı bırakamamaktadırlar: tekeller onun üstünde ve yanında varolmaktadırlar”. Ve burada ona tamamen katılıyorum. Ama kendi dilime şöyle çeviriyorum: “kapitalizm (tabii ki az veya çok güçlü bir şekilde tekelci eğilimleri olan safhalarıyla birlikte, hem dünün hem de bugünün kapitalizmi) içinden çıktığı (beslendiği) pazar ekonomisinin serbest rekabetini tamamen devre dışı bırakmamaktadır; onun üstünde ve yanında varolmaktadır”. Çünkü, temelde eskiden gelişmiş bazı “çekirdek”lerden hareketle mekanın bir pazar ekonomisi ve muzaffer mübadeleler tarafından fethi olan XV.- XVIII. yüzyıllar ekonomisinin de, iki katlı olduğunu ve bunun Lenin’in XIX. yüzyılın sonu “emperyalizm"ine tahsis ettiği dikine yapılanma içinde olduğunu savunuyorum: fiili veya hukuki tekeller; başka terimlerle, tanımlamaya çalıştığım biçimiyle kapitalizm, ve gelişme halindeki pazar ekonomisi.

Eğer Sombart gibi sistematik ve bir keresinde ebediyen geçerli açıklamalar yapma zevkine sahip olsaydım, kuman, spekülasyonu kapitalist gelişmenin baş unsuru olarak öne çıkartırdım. Bu kitabın akışı boyunca oyunun, riskin, hilenin pazarın alışılmış aletlerine ve mekanizmalarına karşı bir karşı-oyun yaratmak, onu tersine değilse bile, *başka* türlü işletmeyi amaçlayan temel bir kuralın parçaları olduğu fikri hep örtülü bir şekilde yer almıştır. Kapitalizmin, oyun teorisinin özel bir biçimine göre yazılmış bir tarihini oluşturmaya çalışarak eğlenmek mümkündür. Ama bu, oyun kelimesinin görünüşteki basitliğinin altında, farklı ve çelişkili gerçekler bulmak olacaktır: tahmin oyunu, düzenli oyun, meşru oyun, geriye doğru oyun, hileli oyun... Yani bir teorinin içine kolayca giremeyecek şeyler!

Quattrocento Floransa’sında Yeni Bir Yaşama Sanatı

Düne bugünden bakıldığında, Batı kapitalizminin uzun dönemde yeni bir yaşama sanatını, ona refakat eden ve onunda refakat ettiği yeni zihniyetleri

imal ettiğini inkâr etmek mümkün değildir. Yeni bir uygarlık mı? Böyle söylemek aşırıya kaçmak olacaktır. Bir uygarlık, başka türlü uzunluktaki bir zamanın üzerindeki yığılmadır.

Fakat acaba aslıda değişme varsa, bunu tarihi ne zamandır? Max Weber bunun protestanlığın çıkışıyla birlikte, yani XVI. yüzyıldan önce olmadığını savunmaktadır. Werner Sombart ise XV. yüzyıl Floransa'sıyla birlikte olduğunu söylemektedir. Otto Hintze, Weber'in Reformasyondan, Sombart'ın da Rönesans'tan yana olduğunu söylemiştir.

Bana göre hiçbir kuşku yoktur: bu noktada Sombart haklıdır. Floransa XIII. yüzyıldan, *afortori* XV. yüzyıldan itibaren, bu kelimeye ne anlam verilirse verilsin, kapitalist bir kenttir. Manzaranın erkenden ortaya çıkmış olmasının olağandışılığı Sombart'ı çarpmıştır ve bu doğaldır. Ancak bundan daha az doğal olanı, çözümlemesinin tümünü tek bir kentin, Floransa'nın (Olivier C. Cox onunkiyle eşit bir ikna edicilikle, XI. yüzyıl Venediğinin lehine konuşmuştur) ve kuşkusuz şanlı ve ünlü olan tek bir tanıklığın, Leon Battista Alberti'nin (1404-1472) tanıklığının üzerine temellendirmiş olmasıdır. Memur, heykeltraş, hümanist olan Leon Battista, uzun zamandan beri güçlü olan Battista ailesinin çalkantılı kaderinin mirasçısıdır. Albertiler XIV. yüzyılda İngiltere'yi ekonomik olarak sömürgeleştirmişlerdir ve zaten bu ailenin üyeleri o kadar kalabalıktır ki, İngiliz belgeleri onlardan sanki Hansalılar veya Luccalılar, hatta Floransalılar gibi, tek başlarına bir ulus oluşturuyormuşlarcasına *Albertyne*s olarak söz etmektedirler. Leon Battista da uzun süre sürgünde yaşamış ve dünyanın belâlarından kurtulmak için tarikata girmiştir. *Libri della Jamiglia* adlı eserinin ilk üç kitabını 1433-1434'te Roma'da yazmıştır; dördüncüsü ise, 1441'de Floransa'da tamamlanmıştır. Sombart bu kitapta yeni bir iklim keşfetmektedir. Devrin değeri olan paranın methedilmesi, tutumlu bir şekilde yaşama zorunluğu, bütün bunlar daha ilk gençliğindeki burjuva ilkeleridir. Ve bu taze Kilise mensubunun uzun ömürlü, saygı duyulan bir tüccar ailesine mensup olması ve bunların namuslu tüccarlar olarak ün yapmış olmaları, onun söylevlerinin içeriğini güçlendirmektedir. Para "her şeyin kökü"dür, "para ile (con *denar*i) kentte bir ev veya villa sahibi olunabilir ve tüm meslekler, tüm zenaatkârlar, parası olanlar için, sanki onların hizmetkârlarıymışçasına yorulmaktadır. Parası olmayan her şeyden mahrumdur ve her şey için para gerekmektedir". İşte zenginlik karşısında tamamen yeni bir tavır; zenginlik

eskiden selâmetin önünde bir cins engel olarak görülmekteydi. Aynı tavır zaman karşısında da ortaya yıkmıştır. Eskiden zamanın yalnızca tanrıya ait olduğu söylenmekteydi, onu (faiz biçiminde) satmak, *non suum,* kendine ait olmayanı satmak demekti. Oysa artık zaman hayatın bir boyutu, insanların israf etmemekte çıkarlarının bulunduğu bir mal haline gelmiştir. Alberti şöyle yazmaktadır: "Çocuklarım, aklınızda iyice tutunuz ki, harcamalarınız gelirlerinizi asla aşmasın". Bu soyluların gösteriş merakını mahkûm eden yeni bir kuraldır. Sombart'ın dediği gibi, "söz konusu olan, karınlarını ancak doyurabilen küçük insanların sefil ev ekonomilerine değil de, zengin evlerine tasarruf zihniyetini sokabilmektir". Demek ki, kapitalist zihniyet bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Akıllı ve dolu bir notla, Weber buna hayır diye cevap vermektedir. Hayır, Alberti antik bilgeliğin derslerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamaktadır. Sombart'ın cımbızla çekerek birleştirdiği cümlelerden bazıları, çok az farklarla Ciceron'un yazılarında bulunmaktadır. Ve sonra, söz konusu olanın yalnızca ev yönetimi, etimolojik anlamıyla *ekonomi* olup, *chrematistique,* yani zenginliklerin piyasadaki med ve cezirleri olmadığını söylemek nasıl da cazip olmaktadır. Weber'in yaptığı, Alberti'yi tek bir darbeyle şu upuzun *Hausvaterliteratur'un,* Alman danışmanların XVIII. yüzyıla kadar sıklıkla lezzetli, ama, ticari ufuklarla ancak dolaylı ilişkileri olan tavsiyelerde bulunmak için başvuracakları şu kâhyaların iyi ev yönetimleri edebiyatının içine atmak anlamına gelmektedir.

Ancak yanılan Max Weber'dir. Bu konuda ikna olması için, Sombart'ın yaptığı alıntıların bütünü hakkında çok yetersiz bir fikir verdikleri *Libri della famiglia'yı* okuması yeterli olacaktı. Floransa hayatının başka tanıklarına da bakması onun için yeterli olacaktı. Eğer Paolo Certaldo'ya söz verilseydi, tartışma sonuca varırdı. "Eğer paran varsa durma, onu evinde ölü olarak tutma, çünkü boşuna dilenmekten- se, boşuna çalışmak daha iyidir, çünkü çalışırken hiçbir şey kazanmasan bile, en azından iş yapma alışkanlığını kaybetmezsin". Veyahut, "sürekli olarak zahmete katlan ve kazanmaya çabala". Veyahut da, "para kazanmayı bilmek çok güzel bir şey ve büyük bir bilimdir, fakat parayı gerektiği yerde ölçülü bir şekilde harcamayı bilmek, daha güzel ve daha da yüksek niteliktendir". Hatırlatalım ki, Alberti'nin diyaloglarındaki kişilerden biri, aşağı yukarı şunları söylemektedir: "vakit nakittir". Eğer kapitalizm "zihniyet"i açısından

tanınabilirse ve sarfettiği kelimelerin ağırlığıyla tanıtabilirse, Max Weber yanılmaktadı. Ancak, buna vereceği cevabı hayal etmek mümkündür. Burada her şeyin nihayetinde söz konusu olan kazanç tutkusudur. Oysa kapitalizm tamamen başka bir şey, hatta tersidir; kapitalizm bir iç disiplindir, “fren, ılımlılık veya şu kazanca yönelik irrasyonel itkiye karşı rasyonel ılımlılık gibidir”. İşte gene başlangıç noktasına döndük!

Günümüz tarihçisi, işin özü hakkındaki bu araştırmaların belli bir değerleri, belli bir cazibeleri olduğunu, ama bunların hiçbir durumda yeterli alamayacaklarını düşünecektir. Ve eğer kapitalist zihniyetlerin kökeni kavranmak isteniyorsa, kelimelerin büyülü dünyasını aşmak gerekmektedir. Gerçekleri görmek için Orta Çağ İtalyan kentlerine gitmek ve burada bir süre durmak gerekmektedir. Bunu Marx önermiştir.

Başka Bir Zaman Başka Bir Dünya Görüşü

Zaten bugün Sombart ile Weber arasındaki tartışmayı izleyen hiç kimse, belli bir gerçekdışılık duygusundan, tartışmanın yanlış bir yere çıktığı, tamamen yararsız olduğu duygusundan kendini kurtaramamaktadır. Acaba bizi en fazla rahatsız eden ve “uzaklaştıran" kendi yaşanmış deneyimiz midir? Max Weber’in 1904’te ve Werner Sombart’ın 1912’de kendilerini, Avrupa’da, bilim, akıl, mantık dünyasının zorunlu merkezinde hissetmelerinden daha doğal bir şey olamaz. Ama biz bu güveni, bu üstünlük kompleksini kaybettik.

Max Weber soruyu sormakta, ama bazı tereddütlerden sonra, kanaatini dayatmak üzere direnmekteydi. Tıpkı Sombart için olduğu gibi, onun için de, her kapitalizm açıklaması, Batı “zihniyeti"nin yapısal ve tartışmasız üstünlüğünü ortaya koymaya dayanıyordu. Oysa bu üstünlük de, tarihin rastlantılarından, şiddetlerinden, kartların dünya ölçeğinde kötü dağıtılmasından kaynaklanmaktaydı. Dünya tarihini belli bir davanın, bundan da beteri, bir açıklamanın amaçları doğrultusunda yeniden kurmanın yararı yoktur. Ama bir an için Çin *jonque*larının 1419’da, tam da bizim Yüz Yıl Savaşları dediğimiz savaşlar sırasında, Avrupa bir gerileme içindeyken, Ümit Burnu'nu dolaştıklarını ve dünya egemenliğinin bu uzaktaki muazzam ülkenin, yoğun nüfuslu evrenin bu diğer kutbunun lehine geçtiğini varsaysak, ne olurdu?

Döneminin kokusunu taşıyan başka bir bakış açısı: kapitalizm Max Weber'e göre ekonominin vaadedilmiş bir toprağının keşfi, bir son, gelişmenin nihai serpilmesi olarak gözükmektedir. Weber kapitalizmi asla (eğer beni yeteri kadar dikkatle okuduysanız) narin ve belki de geçici bir rejim olarak görmemiştir. Bugün kapitalizmin ölümü veya hiç değilse zincirleme mutasyonlara uğraması, artık ihtimal dışı değildir. Bunlar gözlerimizin önündedir. Her halükarda “bize artık tarihsel evrimin son sözü olarak gözükmemektedir".

AVRUPA DIŞINDA KAPİTALİZM

Dünyanın geri kalanı, tıpkı Avrupa gibi, yüzyıllardır üretim yapma gereklilikleri, mübadele zorunlukları, paranın acelecilikleri tarafından işlenmiştir. Bu bileşimlerin ortasında, belli bir kapitalizmi haber veren veya gerçekleştiren bazı işaretleri aramak saçma mıdır? Deleuze ve Guatteri gibi “kapitalizmin hiçbir toplum biçiminin, belli bir tarzda olmak üzere, yakasım bırakmadığı”nı istekle söyleyeceğim, en azından kavradığım biçimi ile kapitalizmin. Ama kıvırtmadan kabul edelim ki, inşa Avrupa'da başarıya ulaşmış, Japonya’da taslağı ortaya çıkmış, adeta tüm diğer yerlerde başarısız olmuştur (istisnalar kuralı teyid ederler), ama buralarda tamamlanamadığını söylemek daha iyi olacaktır.

Bunun iki büyük açıklaması vardır, bunlardan biri ekonomik ve mekânsal, diğeri de siyasal ve toplumsaldır. Bu açıklamaların ancak taslağı çizilebilir. Ama Avrupalı ve Avrupalı olmayan tarihçiler tarafından iyi planlanmamış ve yeterli ölçüde toplanmamış veriler çerçevesinde yürütülecek, böylesine bir araştırma ne kadar yetersiz ve sonuçta olumsuz olursa olsun, bu araştırma aşikâr başarısızlıkları, kapitalizm hakkında hem bütünsel sorun olarak, hem de Avrupa’nın özel sorunu olarak tanıklıklar getirmektedir.

Uzak Mesafe Ticaretinin Harikaları

Her kapitalizmin öncesinde yer alan koşullar dolaşıma bağlıdır; hatta ilk bakışta sadece ona bağlı olduğu söylenebilir. Ve bu dolaşım ne kadar fazla mekân kaydederse, o kadar verimlidir. Bu başat belirleyicilik her yerde etki etmektedir. Örneğin Evelyn Sakakida Pawski’nin yakın tarihli çalışması, XVI. yüzyıl Fu-kien’inde ve XVIII. yüzyıl Hu-nan’ında, bu iki Çin eyaletinin denizin lütuflarına mazhar olan ve mübadeleye açık sahil kesiminin müreffehe benzeyen köylüler tarafından iskân edildiğini, gelişme halinde olduğunu; buna karşılık kara içlerindeki bölgelerin aynı pirinçlikler ve aynı insanlarla, kendi üstüne kapanmış olarak, daha sefil bir durumda olduğunu göstermektedir. Bir yanda canlılık, diğer yanda kireçlenme: kural dünyanın tüm bölgelerinde ve tüm basamaklar için geçerlidir.

Ve bu temel zıtlık bizi özellikle Çin’de ve bu uzak yüzyılların Asya'sında çarpıyorsa, bunun nedeni mekânın burada aşırı bol olması ve aşılacak karaları, deniz uzantılarını, azgelişmişlikten yarı ölü bölgeleri ölçüsüzce büyütmesidir. Ayırım, anık Avrupa'nınki olmayan bir ölçekte meydana

gelmektedir. Bu azametin karşısında canlı bölgeler, teknelerin, malların ve insanların dolaştıkları hatlar boyunca, daha da dar olarak gözükmektedirler. Öylesine ki, eğer Japonya Asya’nın doğusunda ayrı bir yere sahipse, bunun nedeni her şeyden önce denizin onu çevreleyerek her tür ulaşımı kolaylaştırması; Seto no Uşi'nin küçük ve çok canlı bir Japon Akdeniz'i olmasıdır. Fransa’da Lyon’dan Paris'e uzanan bir iç deniz düşünün! Kuşkusuz Japonya'nın tümü yalnızca tuzlu bir suyun erdemleriyle açıklanamaz, ama bu erdemler olmazsa, bu özel tarihin zincirleri ve süren hemen hemen hayal edilemez nitelikte olur. Oya gibi işlenmiş denizin kıyıları içeri sokularak, Fu-çen ve Amoy’dan Kanton’a kadar uzandığı, Çin’in güney kıyıları için de aynı durum söz konusu değil midir? Burada deniz yolculuğu, maceraları belli bir Çin kapitalizminin suç ortaklarıdır; bu kapitalizm gerçek boyutuna ancak, gözetim altında tutulan ve zorlayan bir Çin’in elinden kurtulduğunda ulaşabilirdi. Bu canlı dış Çin, 1638’den ve Japonya’nın dış ticarete yarı kapatılmasından sonra bile, Nippon takımadalarının bakır ve gümüş piyasalarına, Hollandalılarla aynı haklarla ve onlardan daha iyi girebilmektedir. Gene bu Çin, Acapulco’dan gelen kalyondaki beyaz madeni Acapulco’da toplamakta; insanlarını ve çeşitli mallarını, zenaatkarlarını ve toptancı tüccarlarını, ezelden beri ve benzersiz bir şekilde tüm Endonezya-Filipinler alanına serpmektedir. Daha sonra, “Çin tarzı” Avrupa ticaretinin gözü dönmüşlüğü, Kanton’u ışık saçan, talepçi, Çin ekonomisinin tümünü yerinden oynatan ve üst düzlemde yer alan bir pazar haline getirmiştir. Pekin hükümetinin Kanton’da Avrupalılarla başa çıkma görevini verdiği, 1720’de kurulan, 1771’den beri yerli yerinde olan tüccar grubu Ko-Hong. bir karşı Hindler kumpanyası, muazzam Çin servetlerinin aletidir.

Eğer, Portekizlilerin burayı fethettikleri yıl olan 1510 öncesindeki Malaka; veya 1600’ler civarında, Sumatra adasındaki Aşem; veya Hollandalıların 1683’teki tahripkar yerleşmelerinin öncesindeki, Tropiklerin Venediği veya Raguza’sı Bentam; veya Hind,’in veyahut İslam’ın ezelden beri tüccar olan kentleri gibi, aşırı voltajlı kentlere yaklaşırsak da, farkına varışlarımız aynı olacaktır. Bu işi yaparken, tek gerçek sıkıntımız, bunların arasından seçim yapmak olacaktır.

Bu durumda, Hind’de, Kambay körfezindeki Surat’ı seçtiğimizi düşünün. İngilizler “loca”larını buraya 1609’da, Hollandalılar 1616’da, Fransızlar ise

oldukça geç, ama talihli bir şekilde 1665’te kurmuşlardır. Eğer bu sonuncu tarihin civarına yerleşirsek, Surat tam bir gelişme içindedir. Kıyıdaki küçük ırmak Topta, Surat’a kadar çıkmakta, ama yalnızca hafif teknelerin geçişine izin vermektedir, bu durumda ırmağın ağzındaki önliman Suali’de durulmaktadır. Suali’deki saz kulübeler Avrupalı ve Avrupalı olmayan tayfaları karşılamaktadır. Ama büyük tekneler burada hiç vakit kaybetmemektedirler, çünkü kötü hava burada oldukça düzenli bir tehlike yaratmaktadır: bu limanda kışlamak iyi değildir. Yalnızca tüccarlar burada kalmakta ve Surat’taki localarına gitmektedirler.

Bir Fransızın dediğine göre, 1672’de Surat, büyüklük olarak Lyon kadardır. Ve burada cömert bir şekilde bir milyon kişi yığılmaktadır ki, bu tahmin karşısında kuşkulu olabiliriz. Piyasaya Banyan bankacı, tüccar ve komisyoncular egemendir ve bunların hepsi de, haklı olarak, dürüstlükleri, becerileri, zenginlikleriyle övünmektedirler. “Bunların 200.000 eküye sahip zenginleri otuz kadardı ve bunların da üçte birinden fazlası iki veya üç milyona sahipti”. Servet rekoru bir vergi mültezimine (30 milyon) ve “müslüman ve Avrupalı tüccarlara faiz karşılığı borç veren” bir tüccara (25 milyon) aittir. Surat o sıralar, Kızıldeniz, İran ve Filipinler-Endonezya arasında, Hind Okyanusunun büyük menzillerinden biridir. Moğol İmparatorluğunun bir giriş-çıkış limanı, yani Hind’in tümünün bir karşılaşma yeri, armatörlerin ve büyük maceraya borç verenlerin tercihli buluşma yeridir. Kambiyo senetleri buraya akmaktadır; Tavernier, buraya varan herkes orada para bulacağına emindir demektedir. Hollandalılar, Bengal'deki ticaretleri için ihtiyaçları olan rupileri buradan edinmektedirler^ Büyük ticaretin başka bir işareti: tam bir etnik ve dinsel kozmopolitik. Ban- yanların (bunlar aracı olarak birinci sıradadırlar) ve kent ile çevresinin geniş zenaatkar kitlesinin yanı sıra, Hindularla eşit (veya hemen hemen) düzeyde sayılması gereken, iş ilişkilerini Kızıldeniz’den Sumatra’ya ve bu bölgedeki adaların tümüne yayan tüccar bir müslüman toplumunu, artı faal bir Ermeni kolonisi sıralamak gerekir. Gautier Schouten adlı bir seyyah, Çinliler ve Japonlar hariç, tüm uluslararası seyyahlar ve “Hindlerin her ulusundan tüccarlar” burada mevcuttur demektedir. “Burada devasa bir ticaret yapılmaktadır”.

Tabii ki Surat’ın talihi, yukarı ve aşağı noktalara tanık olacaktır. Ama 1758’de, İngilizlerin Bengal’e el koymalarının ertesinde, İngiliz Henry

Crose, Surat karşısında şaşkın olduğu kadar, hayrandır da. Kuşkusuz "büyük tüccar Abdülgafur'a... tek başına İngiliz kumpanyasındaki kadar" ticaret hacmi vehmeden abartmaya itiraz etmektedir, ama gene de bu tüccarın "denize her yıl, herbiri sekiz yüz tonilatoluk olup, en azından yirmi bin sterlinlik, bazıları da yirmibeş bin sterlinlik malla yüklü, yirmi gemi çıkardığını" işaret etmektedir. Üstelik bir de dürüst olan ve "yarım saatlik bir zaman içinde... az laf ederek otuz bin sterlinlik bir işi bağlayan" şu Banyan simsarlar karşısında biraz apışmıştır. Bunların dükkânları hiç de gösterişli değildir, ama "burada bulunamayacak hiçbir mal yoktur" ve "tüccarlar mallarını başka depolarda tutmak alışkanlığına sahiptirler; dükkânlarında yalnızca, satış yapmak üzere numune bulundurmaktadırlar". Hind kumaşları, özellikle de bazı çiçek motifleri, bazı kırmızı fonlar İngilizimizin hiç hoşuna gitmemiştir, ama elinize bir Kaşmir şah alın, "yumuşacık" malzemesi karşısında Büyülenirsiniz; bu o kadar "harika bir şekilde incedir ki, bu kumaşlardan birini bir yüzüğün içinden geçirmek mümkündür".

Hindistan ve Filipinler-Endonezya adaları kıyılarında, hemen hemen Surat kadar canlı on kadar kent, binlerce tüccar, girişimci, taşıyıcı, simsar, banker, imalatçı düşünelim. Ama öyleyse, kapitalistler, kapitalizm yok mu? hayır demekte tereddüt edilecektir. O zamanın Avrupa'sının tüm karakteristikleri yerli yerindedir: sermayeler, mallar, simsarlar, toptancı tüccarlar, banka; toptan ticaret araçları, hatta zenaatkârlardan oluşan proleterya, hatta Ahmedabad gibi büyük dokuma merkezlerinde manüfaktür edalı atelyeler, hatta tüccarların siparişini verdikleri ve uzmanlaşmış aracılar tarafından yürütülen eve iş verme (bunun mekanizması, İngiltere'nin Bengal'deki ticareti hakkındaki bazı makalelerde iyice tasvir edilmiştir), nihayet, hatta ve özellikle uzak mesafe ticareti. Ama bu yüksek gerilimli ticari gerçeğin yalnızca bazı noktalarda varolduğu, muazzam mekânlarda ise görülmediği de doğrudur. Bu XIII.- XIV. yüzyıllar Avrupa'sı mıdır?

Nomıan Jacobs'un Bazı Kanıtları ve Vahiyleri

İlân ettiğimiz ikinci açıklamaya -siyasal ve toplumsal- gelmeden önce, Norman Jacobs'un 1958'de Hong Kong'da yayınlanan *The origin of modern capitalism and Eastern Asia* adlı kitabının ilham ettiği, uzun ve yararlı bir parantez açacağız.

N. Jacobs’un derdi, görünüşte basittir. Uzak Doğu’da *bugün* yalnızca Japonya’nın kapitalist olduğunu farketmektedir. Endüstriyel kapitalizmin burada, yalnızca Avrupa endüstrileşmesinin basit bir taklidinden ibaret olduğunu söylemek, yeterli bir açıklama değildir. Çünkü bu durumda, diğer Uzak Doğu ülkeleri modeli kendi hesaplarına tekrarlamakta neden yetersiz olmuşlardır? *Eski* yapıların kapitalizmi kabul etme yatkınlığı veya yatkın olunmaması konusunda sorumlu olmaları muhtemeldir. Bu durumda cevabı önkapitalizmin vermesi, geçmişin varış noktasını açıklaması gerekmektedir. Bu amaçla eski Japonya 1) kültürel olarak yakın, ama gene de çok farklı Çin’le, 2) kültürel olarak çok uzak, ama herhalde Japonya’yla bazı benzerlikleri olan Avrupa’yla karşılaştırılacaktır. Ve eğer Japonya ile Çin’in benzemezliğini kültür değil de, toplum, toplumsal örgütlenme, siyasal aygıt temsil ediyorlarsa; Japonya’nın Avrupa’yla benzerliği anlamlı bir boyut kazanacaktır. Bununla birlikte, genel olarak kapitalizm ve toplumsal kökenleri hakkında, geniş anlamda, oldukça yeni aydınlatmalara sahip olabiliriz.

Nitekim, N. Jacobs'un kitabı Avrupa önkapitalizminin esas çizgilerini önceden biliniyor kabul etme hatasına sahiptir; sonra yazar kendini ayrıntılı bir kıyaslamayla sınırlandıracaktır. Çin ile Japonya’yı adım adım kıyaslayan yazar, Çin örneğinin kapitalist olmayan örnek olduğunu kabul etmekte ve bu durumun *mutatis mutandis* Hind için de geçerli olduğunu (bu kesinlikle tartışmalıdır) düşünmektedir. İslam alemine ise değinmemektedir ve bu da önemli bir boşluktur. Bize önerilmiş olan iki terime indirme tavrının en büyük sakıncası ise, Çin ile Japonya arasındaki zıtlıkları aşırı vurgulamaktır. Böylece iki kanatlı bir tabloya ulaşılmaktadır: bir tarafta kara olan öteki tarafta aktır, bunun yanı sıra ışık ve karanlık arasında, tıpkı Georges de la Tour’un bir tablosunda olduğu gibi, şiddetli zıtlıklar vardır. Bu nedenle ortaya keyfi basitleştirmelerin riski çıkmaktadır. Ama izleyen kıyaslama gene de ilginç ve öğreticidir.

N. Jacobs, Çin ve Japonya’nın *tüm geçmişlerini* terazinin iki kefesine yerleştirmekte tereddüt etmemektedir. Aslında çok taraflı bir yargıç olarak bunu onaylıyorum: ben de çoğu zaman XI. yüzyıl kopuşuna, hatta bu belirleyici kırılmanın daha gerilerine giderek, Avrupa konusunda aynı şeyi yapmadım mı? Jacobs eserinde buna benzeyen bir kural ile Han sülalesinin (M.Ö. lll. yüzyıl) Çin özel mülkiyeti konusundaki bir kararını veya VII.

yüzyılda bazı toplumsal kategorilere bırakılan topraklara vergi bağışıklığı getiren Japon kararnamesini -Japon feodalitesinin ilk temeli- olduğu kadar; Japonya'nın denize yönelmesinin belirgin hale gelmesine ve güçlü bir korsanlığın Uzak Doğu denizlerinde kendini kanıtlamasına yol açan Aşikaga döneminin (1368-1573) bazı anlamlı ayrıntılarını ve bununla birlikte serbestisini veya daha iyisi serbestliklerini -serbestlikten, Avrupa Orta Çağındaki "serbestliklerce benzeyen bir şeyi, yani diğerlerine karşı olan ayrıcalıkları anlayınız- arayan bir ekonominin başarılarını gündeme getirmektedir. Demek di Norman Jacobs, açık veya örtülü bir şekilde, kapitalizmin öncellerini çok uzun süreli, yüzlerce yıla yayılan bir evrime götürmektedir ve sorunu çözme işini, topladığı tarihsel kanıtlara bırakmaktadır. Bu, bir sosyoloğun tarihe güvenmesinin nadir örneklerinden biridir.

Böylece yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca, toplumların, ekonomilerin, hükümet politikalarının, dinsel kuruluşların çeşitli *işlevsel* faaliyetlerini gündeme getirecektir. Her şey kapsama alınacaktır: mübadeleler, mülkiyet, siyasal otorite, işbölümü, toplumsal tabakalaşma ve hareketlilik, akrabalık, miras sistemleri, dinsel hayatın yeri; sorun her seferinde, bu süreklilikler içinde Avrupa geçmişine en çok benzeyenin ne olduğunu ve böylece kapitalist bir geleceğin taşıyıcısının ne olduğunu araştırmaktır. Sonuç özgün ve sözü gereksiz yere uzatan bir kitaptır. Bu kitabı, yol alırken aldığımız notları ve kendi yorumlarımızı ekleyerek, biraz kendi keyfimize göre özetleyeceğiz.

Çin'de engel devlet, bürokrasinin tutarlığıdır; ben buna bir de, kuşkusuz uzun aralıklarla kırılan, ama her zaman kendinin aynı olarak kendini yeniden inşa eden bu devletin uzun ömürlülüğünü de ekliyorum. Bu devlet merkezileştirici olduğu kadar kendi ahlakını da dayatmakta, çoğu zaman güne uyarlanan bir Konfiçyusçu ahlak sistemine katı bir şekilde uymakta, ama kültürü, ideolojiyi ve dini devletin hizmetine sokan yönlendirici ilkelere, kabaca sadık kalmaktadır. Ve devletin kendisi ortak refahın hizmetindeki her dereceden mandarinlerdir. Kamu inşaatları, nehirlere set çekilmesi, yollar, kanallar, kentlerin güvenlik ve yönetimi, sınırlardaki yabancı tehdidiyle mücadele, bütün bunlar devletin sorumluluğundadır. Aynı şekilde, kıtlığa karşı mücadele, yani tüm ekonominin kilit taşı olan tarımsal üretimi hem sağlamak, hem de korumak; gerektiğinde köylülere,

ipek üreticilerine, girişimcilere avans vermek; güvenlik ihtiyatları oluşturmak üzere kamu ambarlarını doldurmak; nihayet bu heryerde hazır ve nazır müdahalenin karşılığı olarak, uyrukları vergilendirme hakkını yalnızca devlete tanımak. İmparator ahlaklı olmaktan çıkarsa, kuşkusuz gökler onu terkedecek, hükümdar tüm otoritesini kaybedecektir. Ama olağan durumda otoritesi tam ve kesindir, teorik olarak her tür iktidara sahiptir. Toprak üzerinde bireysel mülkiyetin Han'lara kadar geri gittiği doğrudur, ama hükümet ilke olarak toprağın sahibi olmaya devam etmektedir. Köylüler, hatta büyük toprak sahipleri, İmparatorluğun bir yerinden başka bir yerine gönderilebilirler; ve bu da ortaklaşa çıkar ve tarımsal iskanın gerekleri adına yapılmaktadır. Aynı şekilde, devasa bir girişimci olan devlet, köylü angaryalarını kendine ayırmaktadır. Bir toprak soyluluğunun köylünün omuzlarına bindiği ve onların emek gücünü kullandığı doğrudur, ama doğrudan gözetim yapmadığı ve devletin bu gibi soyluların devlet hesabına vergi toplamalarını kabul ettiği hallerde ortaya çıkmaktadır. Demek ki, soyluluk da devletin lütfuna tabidir.

Aynı durum, yüzlerce gözü olan yönetimin her zaman hizaya sokacağı, elinin altında tuttuğu ve faaliyetlerini sınırlandırabileceği büyük tüccarlar ve imalatçılar için de söz konusudur. Limanlarda tekneler, geliş ve gidişlerinde, o bölgenin mandarinleri tarafından denetlenmektedirler. Hatta bazı tarihçiler, XV. yüzyılın başındaki geniş ölçekli deniz harekatlarının, devlet için, özel dış ticaretin karlarını denetlemenin bir yolu olduğunu düşünmektedirler. Bu mümkündür, ama kesin değildir. Tüm kentler aynı şekilde gözetlenmekte, tuzakta tutulmakta, mahalleler, her gece kapılarını kapatan farklı sokaklara bölünmektedir. Bu koşullarda ne tüccarlar, ne tefeciler, ne sarraflar, ne de devletin bazen şu ya da bu yönde hareket etmek üzere yardım ettiği imalatçılar, iyi tarafta yer almaktadırlar. Hükümet kamu çıkarı adına, canının istediğini vurabilir ve vergilendirebilir; zaten bu kamu çıkarı da, bireylerin aşırı bolluk içinde olmalarını. ahlak dışı bir eşitsizlik ve adaletsizlik olarak mahkûm etmektedir. Kurala uydurulan suçlu yakınamaz: ona vuran kamusal ahlâktır. Yalnızca mandarin (yani memur) veya bu çok güçlü kişilerin koruduğu birey kural dışındadır, ama bunların da ayrıcalığı hiçbir zaman garanti altında değildir. İmparator Kianlong’un gözde bakanı Heşen'in bireysel örneğinin anlamını fazla zorlamak istemeksizin verelim. İmparator 1799’da ölünce, halefi, Heşen’i öldürtmüş ve mallarını müsadere

etmiştir. Bakan muhteris, yozlaşmış, nefret edilen bir adamdır, ama özellikle çok fazla şeye sahiptir: eski ustaların eserlerinden bir koleksiyon, rehin karşılığı alacaklardan gelen birçok ev, muazzam bir altın ve mücevher yığını; kısacası çok zengindir ve ek bir kusur olarak, artık görevde değildir.

Devletin diğer ayrıcalıkları: sınırsız ölçüde kötü para basma hakkı (bakır ve kurşun karışımı, ağır *caixalar),* bunların çoğu zaman ayarı bozuktur (ama bu nedenden ötürü daha az tedavül etmekte değillerdir) ve onlara gerçeklik veren yazılar silindiğinde veya birileri bunları sildiğinde değer kaybetmektedirler; ellerinde bulunduranların kendilerine bir gün ödeme yapılacağına her zaman inanmadıkları kâğıt parayı da sınırsız ölçüde basma hakkı. Aslında düşük düzeyde olan hayatlarını çoğu zaman devlete olan yükümlülükleri toplayarak kazanan tüccarlar, çok sayıdaki tefeciler, banker-sarraflar, ilk zenginlik işaretinde vergilendirileceklerinden veya devletin eşitleyici iktidarını onlara karşı yöneltmek isteyen bir rakip tarafından ihbar edileceklerinden korkarak yaşamaktadırlar.

Böylesine bir sistemde, birikim ancak devlet için ve devlet aygıtı tarafından yapılması halinde mümkündür. Nihayette Çin belli bir "totaliter” rejim altında yaşamıştır (kelimenin yakınlarda kazandığı iğrenç anlam dışlanacak olursa). Ve Çin örneği tam da zamanında, bizim *ekonomi* ile *kapitalizm*'i ayırma konusundaki güçlü inadımızı desteklemek üzere yardıma gelmektedir. Çünkü Oacobs'un bir cins *a priori* akıl yürütme ile inanmak istediği şey olan, kapitalizm yoksa, pazar ekonomisi de yoktur'un tersine), Çin birçok kereler tasvir ettiğimiz, yerel pazarların kırlentleri, küçük zenaatkâr kitlesinin ve gezginci tüccarların kaynaşması, dükkânların ve kentsel buluşmaların yığılmalarıyla, sağlam bir pazar ekonomisine sahiptir. Demek ki temelde, tarımsal performansın onun için esas olduğu bir hükümet tarafından teşvik edilen canlı ve iyi beslenen mübadeleler vardır: ama *üstte,* devletin her yerde hazır ve nazır vesayeti ve “anormal” bir şekilde zenginleşen her bireye karşı duyduğu net düşmanlık yer almaktadır. Bu düşmanlık öylesinedir ki, Çin’de kentlere yakın topraklar (buraları Avrupa’da, onları düşük fiyattan alanlar için gelir ve önemli rant kaynağıdırlar) ağır bir şekilde vergilendirilmişler ve böylece onların pazara uzak topraklara nazaran avantajlarına el konulmuştur. Öyleyse, XIII. yüzyıldaki tuz tüccarları veya Kanton’un Ko-Hong’u gibi, her zaman az çok devletin insafına kalan, onun tarafından gözetim ve izin altında tutulan belli

bir burjuvaziden söz edilebilir. Ve özellikle Filipinler-Endonezya Çinlileri arasında bugüne kadar sürmüş olan, bir cins sömürgeci kapitalizm zikredilebilir.

N. Jacobs'un açıklamalarını zorlamadan söyleyelim, Japonya'da kapitalist bir geleceğin zarları Aşikaga döneminden itibaren (1368-1573), devletten bağımsız ekonomik ve toplumsal güçlerin yerleşik hale gelmeleriyle (bunlar esnaf birlikleri, uzak mesafe ticareti, serbest kentler, çoğu zaman kimseye hesap vermek zorunda olmayan birlik halindeki tüccarlardan ibaret olsa bile) atılmıştır. Hatta bu nisbi devlet otoritesi yokluğunun ilk işaretleri kendilerini daha önce de, sağlam bir feodal sistemi yerleşik hale geldiğinde göstermiştir. Ama bu başlangıç tarihi sorun yaratmaktadır; feodal sistem kendini belli edecek şekilde, 1270'de ortaya çıktığını söylemek; kesinliğin yanıltıcı olma tehlikesinin fazla olduğu bir alanda fazlasıyla kesin olmak ve bu oluşumun öncellerini, imparator topraklarının aleyhine olmak üzere, büyük özel malikânelerin oluşumunu karanlıkta bırakmak demektir. Bu özel mülkler, hukuken ırsi hale gelmeden önce bile süreklilikleri sağlamak ve özerkliklerini savunmak üzere, ordular oluşturacaklardır. Bütün bunlar az veya çok uzun dönemde, fiili olarak kendi kentlerine, tüccarlarına, esnafına kendilerine özgü çıkarlara sahip, adeta bağımsız ve güçlü eyaletlerin ortaya çıkmasına yol açmışlardır.

Çin'i Mingler döneminde (1368-1644) ve hatta sonrasında, Moğol fethinin (1644-1680) yol açtığı felâketlere rağmen, feodal bir rejimden kurtaran, herhalde dengeye muhtemel geri dönüşleri gerektiren, yoğun bir insan kitlesinin sürekliliğidir. Nitekim ben, feodal bir sistemin kökenine sıfır bir durum veya kazaların, ya felâketlerin, ya da güçlü nüfus azalmalarının sonucu olan düşük bir nüfus koyma eğilimindeyim, ama gerektiğinde, nisbeten yeni bir ülkede, bir hareket noktası da olabilir. Japonya başlangıçta, dörtte üçü boş bir takımadadır. Michel Vie'ye göre,"egemen olgu, (Japonya'nın) kıtaya göre gecikmişliğidir", Kore'ye ve özellikle de Çin'e göre. Japonya bu uzak yüzyıllarda, Çin uygarlığının yansımasının peşinden koşmaktadır, ama sayının kalınlığından yoksundur. Bitmez tükenmez savaşlarının oluşturduğu vahşi kesimde, küçük gruplar rakip veya rakiplerine zorlukla üste gelebilmekte ve bu savaş ortamı kronik bir azgelişmişliği beslemekte, takımada zorlamanın tam birleştiremediği ve ilk fırsatta kendi yollarına giden, özerk birimler halinde bölünmüş olarak

kalmaktadır. Böylece oluşan Japon toplumları kaotik, eşitsiz ve kapatılmış durumdadırlar. Bunların parçalanmışlığının" karşısında Tenno'nun (Kyoto'da oturan imparator) dünyevi olduğundan çok teorik ve kutsal olan otoritesi ile; çeşitli başkentlerden itibaren kendini gösteren, şogunun (Merovenj tarzında, bir cins saray nazırı) şiddetli ve meydan okunan otoritesi vardır, ama pek bir işe yaramamaktadır. Sonunda *bakafu* yönetimini kuracak ve bunu, Tokugava hanedanının (1601-1868) kurucusu Iedoşyi'yle birlikte Japonya'nın tümüne yaygınlaştıracak olan şogunluk rejimidir. Bu haneden Meiji devrimine kadar iktidarda kalacaktır.

Basitleştirerek denilebilir ki, Avrupa Orta Çağını andıran bir anarşiyle birlikte, Japonya'nın yavaş oluşumuna tanık olan yüzyıllar boyunca, bu ülkenin çeşitlenmiş sahnesinde her şey birlikte büyümüştür: merkezi hükümet, feodaller, kentler, köylüler, zenaatkârlar, tüccarlar. Japon toplumu, Orta Çağ Avrupa'sınınkine benzeyen özgürlüklerle; aslında arkasında barikat kurulan, korunan, hayatta kalınan özgürlüklerle donanmıştır. Ve hiçbir şey bir kerede ebediyete kadar geçerli olmak üzere kurala bağlanmamıştır, hiçbir şey tek yanlı bir çözümü kabul etmemektedir. Acaba burada da, çatışma ve hareket yaratan Avrupa "feodal" toplumlarının çoğulluğundan bir şeyler yok mudur? Koşunun sonunda gelen Tokugavalarla, sürekli olarak yeniden kurulması gereken ve unsurları birbirlerine uyum sağlamak zorunda olan bir denge düşünmek gerekir; Çin tarzında totaliter olarak örgütlenmiş bir rejim değil. Tokugavaların, tarihçilerin abartma eğiliminde oldukları zaferleri ancak yarım bir zafer olabilirdi -gerçek ama tam değil-; tıpkı Avrupa monarşilerininki gibi.

Bu zafer kuşkusuz piyadeye ve Avrupa'dan gelen ateşli silahlara (özellikle çakmaklı tüfekler, çünkü Japon topçusu zarar vermekten çok gürültü çıkartmaktadır). Daimyolar er veya geç, sağlam bir orduya dayanan, gözetimi ve etkin müdahaleleri kolaylaştıran iyi örgütlü menzilleri olan büyük yollara sahip olan, çevik bir hükümete boyun eğmek, onun otoritesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. İki yıldan bir yılını, şogunun yeni ve eksantrik başkenti Edo'da (Tokyo) geçirmeyi ve burada bir cins gözetim altındaki konutta kalmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu *sankin* zorluluğudur. Fieflerine yeniden gittiklerinde, karılarını ve çocuklarını rehine olarak bırakmaktadırlar. Tenno'nun akrabalarından biri de Edo'da oturmakta ve rehine olarak tutulmaktadır. Kıyaslama olarak,

Fransız soyluluğunun Louvre ve Versailles’dakı yaldızlı köleliği, çok özgürce olarak gözükecektir. Demek ki güç ilişkileri şogununun lehine bozulmuştur. Ama gerilim sürmekte ve şiddet gündemde kalmaktadır.

Bunun kanıtı, şogun Iemitsu'nun 1632'de çok genç yaşta babasının yerine geçtiğinde, herkesi hükümdarlık yetkisi konusunda ikna etmenin gerekliliğine inanmasıdır. *Daimyo*ları toplantıya çağırmıştır. Bunlar saraya geldiklerinde ve olağan olarak sonuncu sofada toplandıklarında, yalnız olduklarını anlamışlardır. Beklerler; sert soğuk onları gafil avlamıştır; onlara hiçbir yiyecek sunulmaz; gece ve sessizlik çökmektedir. Aniden ara levhalar çekilir ve şogun kendini onlara meşale ışıkları altında gösterir. Efendi olarak konuşmaktadır: “tüm *daimyo*lara, hatta en büyüklerine bile, uyruklarım olarak davranacağımı iddia ediyorum. Aranızda bu boyun eğmeden hoşlanmayanlar varsa, topraklarına gitsinler ve savaşa hazırlansınlar; aramızdaki durumu silahlar belirleyecektir”. 1635’te sankin’i kuracak ve kısa bir süre sonra Japonya'yı dış ticarete kapatacak olan -birkaç Hollanda gemisi ve birkaç Çin *Jonque*’u hariç olmak üzere- bu aynı şogundur. Bu da tüccarları, tıpkı soyluluğu elinde tuttuğu gibi tutmanın bir biçimidir.

Demek ki feodal senyörlerin sırtı yere getirilmiştir, ama bunların fiefleri dokunulmadan durmaktadır. Şogun müsaderelere girişmiştir, ama aynı zamanda fief de dağıtmaktadır. Ve feodal aileler günümüze kadar, bu filiz daldırma yöntemiyle süreceklerdir -güzel bir uzun ömürlülük sınaması-. Zaten her şey sülalelerin uzun ömürlülüğünü teşvik etmektedir. Bunların başında özellikle ekber evlat kuralı gelmektedir, oysa Çin'de miras erkek çocukların tümü arasında paylaşılmaktadır. Bu güçlü ailelerin gölgesinde (ki bunlardan bazıları endüstriyel kapitalizme muzaffer bir şekilde geçeceklerdir), küçük soyluların *(samuray)* yanaşma grupları da uzun süre tutunacaklardır. Ve bunlar da Meiji'yi izleyen endüstriyel devrimde rollerini oynayacaklardır.

Ama bizim açımızdan en önemli şey, serbest pazarların, serbest kentlerin -bunların ilki, 1573’de Sakai limanıdır- gecikmiş olarak ortaya çıkmaları ve çabucak etkin hale gelmeleridir. Güçlü meslek birlikleri ağlarını ve tekellerini bir kentten diğerine yaymakta ve meslek birlikleri gibi örgütlenmiş olan ticari ortaklıklar, XVII. yüzyıldan itibaren yerleşik hale

gelmektedirler. Bunlar 1721'de resmen tanınmışlardır ve şurada veya burada Batı'dakilerin benzeri, ayrıcalıklı ticari kumpanyaların edasına bürünmektedirler. Nihayet sonuncu güçlü hat olarak, tüccar hanedanları kendilerini kanıtlamakta ve bazı felâketlere rağmen, Henri Pirenne tarafından saptanan tüm sürelerin ötesinde, hatta bazen yüzyıllar boyunca sürmektedirler: Kanoikeler, Sumimoto- lar, Mitsuiler. *Bugün bie* fazlasıyla güçlü olan bu sonuncu grubun kurucusu, "1620'de Ise eyaletine yerleşen bir *sake* imalatçısı idi”. Bunun oğlu 1690'da Edo’da (Tokyo) “hem şogunun, hem de imparatorluk sarayının mali ajanı” olacaktır.

Böylece *daimyo*ları, *bakufu'yu,* hatta Tenno'yu sömüren ve süreklilik gösteren tüccarlar: para oyunlarından erkenden avantaj sağlamayı öğrenen uyanık tüccarlar -modern bir birikimin zorunlu aleti, çoğaltıcı para-. Hükümet parayı kendi hesabına manipüle etmeye karar verip, XVII. yüzyılın sonunda devalüasyona gittiğinde, o kadar güçlü bir muhalefetle karşılaşacaktır ki, birkaç yıl sonra geriye çark edecektir. Ve tüccarlar her seferinde, halkın geriye kalanının sırtından olmak üzere, kendilerini kurtaracaklardır.

Ancak toplum tüccarları sistematik olarak teşvik etmemektedir; onlara hiçbir toplumsal prestij tanımadığı gibi, bir de üstelik tersini yapmaktadır. İlk Japon iktisatçısı Kurnazava Banzan (1619-1691) onları hiç de sevmemekte ve anlamlı bir şekilde, Çin toplum ülküsünü öne çıkartmaktadır. Tüm belirtilere göre içsel nedenlere bağlı ve yerli olan bir ilk Japon kapitalizmi ise, gene de kendiliğinden büyümektedir. Tüccarlar *daimyo*ların veya *daimyo* hizmetkârlarının onlara teslim ettikleri pirinçlerin satın alınması yoluyla, bizzat Japon ekonomisinin kavşağında, pirincin (eski para) gerçek paraya dönüştüğü şu belirleyici hat üzerinde yer almaktadırlar. Öte yandan, pirinç fiyatının hasada bağlı olduğunda kuşku yoktur, ama aynı zamanda, artık ürünün esas bölümüne el koymuş olan tüccarlara da bağlıdır. Tüccarlar bunun yanı sıra, üretim merkezi Osaka ile, bir milyondan fazla nüfuslu, muazzam asalak başkent Edo’nun meydana getirdiği tüketim merkezi arasındaki belirleyici eksen üzerindeki efendilerdir de. Nihayet, bu tüccarlar bir gümüş kutbuyla (Osaka), bir altın kutbu (Edo) arasındaki aracılardır. Bu iki maden birbirlerine karşı oynamakta, 1636'da düzenlenen ve fakirlerin parası olup, mübadelelerin zemin katında yer alan bakır dolaşımının üzerine sarkmaktadırlar. Bu üçlü para akımına, kambiyo

senetleri, çekler, banknotlar, yani gerçek bir *Stock Exchange*'in değerli kâğıtları da eklenmektedir. Nihayet, muazzam bir geleneksel zenaat kitlesinin içinden manüfaktürler de çıkmaktadır. Böylece her şey ne yabancının taklidinden, ne de herhangi dinsel bir çerçeveden kaynaklanan bir ilk kapitalizmin yönü doğrultusunda, birbirleriyle buluşmaktadır. Tüccarların rolü, başlangıçta çok canlı bir rekabet yapan budist manastırları devre dışı bırakma yönünde olmuştur, zaten şogunluk da bunları tahrip yönünde hareket etmiştir.

Kısacası, ilk aşamada her şey eski, canlı, yayılmacı pazar ekonomisinin bir büyümesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır: pazarlar, fuarlar, seyrüsefer, mübadeleler (kara içlerinde balığın yeniden dağıtımından ibaret olsa bile). Sonra o da erkenden gelişen ve özellikle Çin'e yönelik olan bir uzak mesafe ticareti, göz kamaştırıcı kârlarla (XV. yüzyılın ilk yolculuklarında % 1100) birlikte ortaya çıkmıştır. Zaten tüccarlar, 1570'lere doğru şogun Filipinleri fethetmeye kalkıştığında çok cömert davranmışlardır. Ancak ne yazık ki, kapitalist bir üst yapı için gerekli olan bu harç maddesi -uzak mesafe ticareti- kısa bir süre sonra Japonya'nın gündeminden düşecektir. 1638 kapanmasından sonra, dış ticaret şogunluk tarafından yokedilmediyse bile, çok kısıtlı hale getirilmiştir. Bazı tarihçiler, kaçakçılığın özellikle güney adası Kyuşu ve Kore yolu üzerindeki meskûn olmayan Sessizlik adası denilen adacıktan hareketle, bu tedbirlerin sonuçlarını telafi ettiğini düşünmektedirler. Diğerlerinin arasında, Na- gazaki tüccarlarının faal kaçakçılıklarına veya güçlü Şimatzu ailesinden olan Satsuma senyörünün 1691'de, yasadışı ticaretini daha iyi örgütlemek için Çin'de adamlarının olduğuna dair kanıtların olmasına rağmen, bu gene de bir abartmadır. 1638-1868 arasında dayatılan kısıtlamalar ve sınırlamaların, iki yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca, öngörülebilir bir ekonomik serpilmeyi geciktirdiklerini kabul etmek gerekir. Japonya daha sonra gecikmişliğini çabucak kapatmıştır. Ve bunun birçok nedeni vardır ki, bazıları konjonktüre bağlıdır. Ama herhalde hepsinden önce, Japonya'nın yakınlarda meydana gelen ve Avrupa'yı taklid eden endüstriyel atılımının, kendini tek başına ve sabırla inşa etmeyi bilmiş olan eski bir ticari kapitalizme yaslanmış olması asıl nedeni meydana getirmektedir. “Buğday, uzun süre kar altında büyümüştür”. Bu imgeyi Takehoşi'nin eski kitabından (1930) alıyorum. O da, herbiri kendi cephesinde, sonuçları aynı olmasa bile, benzer süreçlere

göre ilerlemiş bir Avrupa ile bir Japonya arasındaki ekonomik ve toplumsal benzerliği şaşırtıcı bulmaktadır.

Siyaset Ondan da Fazlası Toplum

Bu uzun parantezi kapatalım ve sorunu bütünlüğü içinde yeniden ele alalım. Marxist terimlerle, feodalizm kapitalizme giden yolu hazırlamaktaydı; bilindiği üzere Marx'ın analizini, üzerinde hiçbir zaman yoğunlaştırmadığı geçiş. Ve Jacobs kendi hesabına, bir yandan feodalizmin kapitalizmin zorunlu bir ön aşaması olduğunu reddetmek; diğer yandan da, "tarihsel olarak kapitalizmi geliştirmesi gereken unsurların", "feodalizm döneminde *başka amaçlarla* yerleşmiş olan hak ve ayrıcalıklara ilişkin bazı değerlerin" içinde "kendi konumlarını kurumsallaştırmak üzere" uygun bir iklim bulduklarını ileri sürmek üzere bu konuya yaklaşmaktadır. Ben ise, kişisel olarak işleri şöyle görüyorum. Mal ticaretinden kaynaklanan bir kent hemşehrisi grubunun toplumun sonuncu katını işgal ettiği bağımsız, *erkenden özerk bir şekilde gelişmiş kentler hariç* -Venedik veya Cenova veya Augsburg-, Batı'da veya Japonya'da yüksek mertebeden tüccar aileleri, ekonominin veya devletin modernliği onları ileri ittiğinde, ancak ikinci sıradadırlar. Tıpkı bir duvara rastlayan bir bitki gibi, bir sınıra çarpmaktadırlar. Eğer engel direnirse, saplar ve kökler çıkmakta, duvarın boyunca büyümekte ve uzantısına yayılmaktadırlar. Bu burjuvazilerin kaderidir. Engelin aşıldığı gün, muzaffer aile için bir statü değişikliği olmaktadır. Başka bir kitapta, burjuvazinin o zaman ihanet ettiğini yazdım. Bu aşırıya kaçmak oldu. Aslında burjuvazi hiçbir zaman bütünü itibariyle ihanet etmez; ve engele karşı kendini yeniden biçimlendirir.

Kabın içine konulmuş, önlerine engel çıkartılmış ve ışığa doğru, toplumsal başarının eşiklerine doğru büyüyen bu aileler, engel varoldukça pintiliğe, hesaba, ihtiyata, birikimin erdemlerine mahkûmdurlar. Üstelik, onların üzerindeki soyluluk müsrif, gösterişe düşkün ve ekonomik olarak narin olduğu için, bu soyluluğun terkettiği veya alınmasına izin verdiği şeyler, komşu sınıfın eline geçmektedir. Hızlı ama ikna edici bir örnek olarak, bir Fransız ailesi olan Seguier'nin tefecilik faaliyetlerine, daha iyisi siyasetlerine bakınız. Burjuvazinin ve şu diğer burjuvazi olan *noblesse de robe*'un servetleri daha XVI. yüzyılda, yalnızca görev, toprak, gayrimenkul alımı veya kraldan sağlanan arpalıklar veya düzenli bir şekilde toplanan

drahomalar veya aile babası yöntemlerinin iş yönetimine egemen kılınmasıyla gelişmemektedir; aynı zamanda bu dünyanın büyüklerine verilen bir dizi hizmet de (tefecilik ve başkaları, ama esas olarak tefecilik) buna katkıda bulunmaktadır. Başkan Pierre Seguier (15041580) mevduat kabul etmekte, borç vermekte, rehin almakta, faiz sağlamaktadır. Nevers düşesi Marie d'Albret'yle verimli anlaşmalar yapmıştır; ödeme zamanı gelince, düşes Segier'ye "yılda ortalama 9.000 ekü getiren, ama geri kalanı borç ödemede kullanıldığından, eline yalnızca 3.600'ü geçen, Dreux yakınındaki Sorel senyörlüğünü" satmıştır. Ve bu, işlerin on tanesine karşılık bir tanesidir. Başkan aynı zamanda Montmorencylerle de tefeci ilişkiler içindedir; ama bunlar kendilerini ona karşı oldukça iyi savunmaktadırlar. Seguier Silly ailesinin çeşitli üyeleriyle de benzeri ilişkiler sürdürmektedir. Bu işlerin devamında, Pierre Seguier'nin hesabında, Melun yakınlarında bir "yetişmiş uluağaç" ormanı, Anneau yakınındaki Escury'de yarıcılıkla işletilen bir toprağın ve diğer bir çoğunun olduğu bildirilmektedir. Burada asalaklık, sömürü, yutuculuk vardır. Toprak zenginliklerinin ve geleneksel iktidarın yavaşça olgunlaşmış ürünü olan üst sınıf, aslında birkaç riske karşılık çok avantajlı olan tercihli bir beslenme olanağı olarak ortaya çıkmaktadır. Osakalı tüccarın, *daimyo*ların felâketleri ve israfından yararlandığı Japonya'da da süreç aynıdır. Burada, Marx'ın diline göre, bir sınıfın aleyhine, diğer birinin karına olmak üzere bir merkezileşme vardır. Egemen sınıf bir gün veya başka bir gün, ayakta kalanların yemeği olmaktadır; tıpkı Eupatrides'in Atina veya başka yerlerde siteler, *poleis* tarafından yenilmeleri gibi. Eğer bir sınıf kendini savunacak ve tepki gösterecek güce sahipse, diğerlerinin zenginliğe ve iktidara doğru yükselmeleri tabii ki güç veya anlık olarak olanaksız hale gelecektir. Avrupa'da bile bu konjonktürlerden olmuştur. Ama toplumsal hareketlilik tamamen yeterli değildir. Sonuç olarak, bir sınıfın başka bir sınıf tarafından etkin bir şekilde yani uzun dönemde sürekli olarak tüketilebilmesi için, ayrıca bu sınıflardan birinin biriktirme ve bu birikimi kuşaktan kuşağa, bir kartopu biçiminde aktarabilme yeteneğine sahip olması gerekir.

Çin'de, bürokratik toplum, Çin toplumunu uygulamada yutulması mümkün olmayan ve gerektiğinde kendini gene kendi gibi yeniden oluşturan, tek bir üst örtüyle örtmektedir. Hiçbir grup, hiçbir sınıf, okumuş mandarinlerin muazzam prestijine yaklaşamaz. Kamu düzeni ve ahlâkının bu

temsilcilerinin hepsi de mükemmel değildir. Özellikle limanlarda olmak üzere, birçok mandarin, onların yardımını memnuniyetle satın alan tüccarlara para yatırmaktadırlar. Avrupalı bir seyyahın Kanton'da aldığı bir not, yerel mandarinleri adeta doğal bir suistimal içinde ve hiç utanmadan zenginleşirlerken göstermektedir. Ama yalnızca tek bir kişiye ait olan bir servet birikiminin ne değeri vardır? Bir göreve bağlı olan, üst bir eğitimin ve oldukça demokratik bir yarışmanın kazanılmasının ürünü olan bu ömürle sınırlı birikim ne işe yarar? Mandarinlerin prestiji, zengin tüccar ailelerini çoğu zaman oğullarını bu parlak ve arzu edilen konuma yönlendirmeye itmektedir; bu da onların "ihanet etme" biçimidir. Ama mandarinin oğlu çoğu zaman mandarin olamayacaktır. Ailenin yükselmesi aniden kesilme tehlikesini taşımaktadır. Mandarinlerin ne servetleri, ne de güçleri, egemen aile hanedanları içinde devam edebilmektedir.

İslam alemindeki durum, kökleri itibariyle farklı olmakla birlikte, sonuçları ilginç bir şekilde aynı olmaktadır. Farklı konum: üst sınıf değişmeye değil de, değiştirilmeye bir türlü son vermemektedir. İstanbul'daki Osmanlı sultanı bunun tipik örneğini sunmaktadır: üst toplumu, gömlek değiştirir gibi değiştirmektedir. Hıristiyan çocukların arasından yeniçeri devşirilmesine bakınız. Çoğu zaman sözü edilen Osmanlı feodalitesi, *beneficium* (görev süresince geçerli temlik) sahiplerinin (tımar) bir önfeodalitesinden başka bir şey değildir; sipahilikler ancak ömür boyu geçerli olan temliklerdir. Gerçek bir Osmanlı feodalitesinin, yeni ekim alanlarının kapitalist bir çizgi üzerinde iyileştirilmesi ve işler hale getirilmesi doğrultusunda, taslak halinde ortaya çıkabilmesi için, XVI. yüzyılı beklemek gerekecektir. Bu tarihten sonra, fiefli bir aristokrasi, özellikle Balkanlarda yerleşik hale gelmiş ve toprakları ile senyör- lüklerini aile egemenliği altında, uzun süre tutabilmiştir. Nicolai Todorov adlı bir tarihçiye göre, toprak rantını ele geçirme konusundaki mücadele, zaten devletin tüm yüksek yönetsel görevlerini elinde tutmakta olan, egemen tabakaların tam bir zaferiyle sonuçlanacaktır. Tam zafer mi? Buna biraz daha yakından bakmak gerekir. Kesin olan şey, bu toplumsal tersine dönüşün, tarihin geniş bir alt üst oluşunun, askeri, savaşçı ve fetihçi ve daha o sıralarda hile bir "hasta adam" olan eski bir devletin parçalanmasının nedeni ve sonucu olduğudur. İslam aleminde sıradan ve olağan imge, devletin elinde tuttuğu, gerektiğinde patakladığı, besleyici topraktan bir

keresinde ebediyen kopartılmış bir topluma ait olanıdır. Manzara heryerde aynıdır: ömür boyu geçerli senyörler olan hanların İran'ı kadar, büyük Moğol zamanında ihtişamının zirvesindeki Hindistan'da da.

Nitekim, Delhi'de kendini surdürebilen "büyük aileler" yoktur. Montpellier tıp fakültesi doktoru ve Colbert'in çağdaşı olan, Büyük Moğol'u çevreleyen askeri toplumun içinde sıla hasreti çeken François Bernier, onun için şaşırtıcı olanların ne olduğunun harika bir şekilde hissettirmektedir. Ümera ve racalar aslında paralı askerler, ömür boyu geçerli senyörlerden ibarettirler. Büyük Moğol onları atamakta, ama çocuklarına intikali garanti etmemektedir. Kesinlikle etmemektedir: büyük bir orduya ihtiyacı vardır ve adamlarının ücretini bizim *beneficium* diyeceğimiz bir şeyle, Türkiye'deki gibi konuşursak, bir sipahilikle, hükümdarın -toprak hukuken ona aittir- verdiği ve hak sahibinin ölümünde geri alacağı bir varlıkla ödemektedir. Demek ki hiçbir soyluluk, elinden sürekli olarak kaçırılan böylesi bir toprakta kök salamaz. Bernier "krallığın tüm toprakları ona (Büyük Moğol) ait olduğundan, bunun sonucunda ne düklük, ne markilik, ne toprağa dayanan ve kendi gelirleriyle, mal varlıkları sayesinde geçinen hiçbir zengin aile yoktur" diye açıklamaktadır. Bu, sürekli olarak kartların yeniden ve otomatik dağıtıldığı bir *new deal* içinde yaşamak demektir. Öylesine ki, bu savaşçıların Batı'dakine benzer soyadları yoktur. "Yalnızca savaşçılara layık adları vardır: Şimşeksavuran, Yıldırımsavuran, Safkıran, Sadıksipahi, Mükemmel, Bilgin ve bunun gibi başkaları". Demek ki, Batı'da olduğu gibi coğrafi adlardan, köy veya bölge adlarından hareketle oluşturulan şu lezzetli adlandırmalar yoktur. Hiyerarşinin zirvesinde hükümdarın gözdeleri, maceracılar, köksüzler, "hiçten gelenler", hatta eski kölelerden başka kimse yoktur. Bu garip, geçici, havadaki piramidin tepesinin, İngiliz fethiyle tahrip olması normaldir, çünkü bu zirve hükümdarın gücüne bağlıydı ve ancak onunla birlikte çökebilirdi. Daha az normal olan şey, İngiliz mevcudiyetinin ırsi mal varlığına sahip aileleri tüm baştan imal etmesidir. İngiliz, böyle bir arzusu olmadığı halde, Hind'e Avrupalı imgelerini ve alışkanlıklarını getirmektedir. Bunları kendisinin ötesine yansıtmakta, bunlar da onun, Bernier'yi çok etkileyen benzersiz toplumsal yapıyı anlamasını ve ciddiye almasını engellemektedir. Cehalete dayanan ve suistimali de kapsayan İngiliz hatası, zemindarları (sabit bir sahibi olmayan köylerin vergisini toplayanlar) gerçek malikler olarak kabul etmesi ve buna

bağlı olarak, yeni efendiye sadık, Batı tarzında bir hiyerarşinin üstüne oturtmasıdır. Bu oluşumdan çıkan aileler bugüne kadar sürmüşlerdir.

Hind'in tanıdığı yegane egemen aileler sınıfı -geleneksel olarak ekonomiyi ve örneğin büyük limanları veya Ahmedabad gibi canlı bir dokuma kentinin oluşturduğu büyük ticaret kentlerinin yönetimini üstlenmiş olan imalatçı ve banker tüccarları sınıfı- kendini daha iyi ve daha uzun süre savunacaktır. İyi bildiği bir silahla: para silahıyla istilacıyı yozlaştıracak, ama kendi de onun tarafından yozlaştırılacaktır.

Lord Clive'in 30 Mart 1772'de, Avam kamarasında, onu birkaç gün sonra intihara kadar sürükleyecek rüşvetçilik suçlamalarına karşı, şerefini ve hayatını savunduğu dramatik bir söylevde ne dediğine bakınız. Yazıcı olarak (biz küçük bürokrat derdik) Bengal'e giden genç bir İngilizin durumunu örnek vermektedir: "Bu yeni- yetmelerden biri Kalküta sokaklarında dolaşmaktadır, çünkü geliri henüz arabayla gezmesine izin vermemektedir. Bazıları meslekte ondan çok daha eski olmayan yazıcılar görür; bunlar harika koşumlara sahip muhteşem atların koşulduğu parlak arabalardadır veya bir tahtırevanın içinde salınmaktadırlar. Ve evinde oturduğu Benjam'a (Banyan) arkadaşının tavrını anlatır. (Ve Banyan)" ihtişamda ona eşit olmanıza ne engel oluyor' diye sorar. 'Ben yeteri kadar paraya sahibim, bunu almanız yeterlidir ve bunu isteme zahmetine katlanmanıza da gerek yoktur...' Genç adam yeme yakalanır; atları, arabası, tahtırevanı, haremi vardır; ve bir servet yapayım derken, üç servet harcar. Ama acaba Banyan'ın ödülü ne olmaktadır? Konumu sürekli yükselen ve mecliste büyük adımlarla ilerleyen Yazıcı Beyin otoritesi altında, Banyan da yükselmekte ve hiçbir cezaya uğramadan birçok sahtekârlık yapmaktadır. Bu uygulama o kadar yaygındır ki, böylece tam bir güvenlik içindedir. Sizi temin ederim ki, zulmü doğrudan yapanlar Büyük Britanya doğumlular değil de, onların otoritesine bürünen ve para sayesinde her tür bağımlılıktan kurtulan Hintlilerdir... İnsanların... maruz kaldıkları çeşitli cazibelere av olmaları o kadar şaşırtıcı mıdır? . . Evinize bir Hintli gelmekte, size para kesesini göstermektedir. Bunu bir hediye olarak kabul etmenizi rica etmektedir. Eğer erdeminiz bu cazibeye direnirse, ertesi gün tekrar, aynı keseyi altın doldurmuş olarak gelmektedir. Stoacılığınız devam mı ediyor, bir üçüncü kez gelmektedir ve kese elmasla doludur. Eğer açığa çıkar korkusuyla bu armağanı bile reddederseniz, mal balyalarını açmaktadır.

Hiçbir ticaret adamı bu tuzağa düşmeden duramaz. Memur bu malları düşük fiyattan almakta ve uzak bir pazara göndermektedir (geçerken, uzak mesafe ticaretine sunulan bu saygıya dikkat ediniz) ve %300 kazanmaktadır. İşte topluma karşı, yeni bir alçak yağmacı". O zamanlar yapılmış Fransızca bir çeviriden aktardığım bu söylev kişisel bir savunudur, ama çizilen resim yanlış değildir. Eski, canlı bir Hind kapitalizmi, yeni efendinin "boyun eğdirmesine" karşı mücadele etmekte, İngiliz egemenliğinin oluşturduğu yeni deriyi delmektedir.

Çok sıkıştırılmış ve fazlasıyla hızlı bir gösterime tabi tutulmuş olan tüm bu örnekler, gene de, bu çeşitli örnekleri kesiştikleri ve kesişirlerken de, bize tatmin edici bir problematik sundukları ölçüde, oldukça doğru olma olasılığı taşıyan bütünsel bir açıklamayı resmetmekte değiller midir? Avrupa en azından çift bir üst sınıfa sahip olmuştur, bunlar tarihin arızalarına rağmen, aşılamaz engellerle karşılaşmadan hanedanlarını oluşturabilmişlerdir, çünkü karşılarında ne her şeyi kapsayan tiranlık, ne de keyfi hükümdarın tiranlığı vardır. Avrupa böylece zenginliklerin sabırla biriktirilmesini teşvik etmekte ve çeşitlenmiş bir toplumda, çoklu hiyerarşilerin ve güçlerin gelişmesi mümkün olmaktadır; böylesine bir toplumda rekabetler çok çeşitli yönlerde rol oynayabilmektedirler. Avrupa kapitalizmine ilişkin olarak, ekonominin iktidarı üzerine kurulu toplumsal düzen, kuşkusuz ikinci olma durumundan yarar sağlamıştır: yalnızca doğumdan getirilen ayrıcalık üzerine dayanan toplumsal düzene zıt olarak, kendini ölçüye, bilgeliğe, çalışmaya, belli bir haklılığa bağlı olarak kabul ettirmiştir. Siyasal olarak egemen olan sınıf, yıldırım çeken noktalar gibi, dikkatleri üzerinde toplamaktadır. Böylece, senyörün ayrıcalığı, tüccarın ayrıcalığını bir kez daha unutturmuştur.

SONUCA VARMAK ÜZERE

Bu ikinci kitap -*Mübadele Oyunları*- biterken, bütünü içinde ele alınan kapitalist süreç, bize ancak, ona yolu açan veya hiç değilse kolaylaştıran bazı ekonomik ve toplumsal gerçeklerden itibaren gelişebilmiş gibi gelmektedir.

1. İlk aşikar koşul: sağlıklı ve gelişme yolunda olan bir pazar ekonomisi. Buna bir dizi coğrafi, nüfussal, tarımsal, endüstriyel, ticari unsur yardım etmektedir. Böylesine bir gelişmenin dünya ölçeğinde meydana geldiği açıktır; nüfus Avrupa'da ve Avrupa dışında, İslam mekanı boyunca, Hind'de, Çin'de, Japonya'da artmaktadır, bu artış Afrika'da belli bir noktaya kadar olmaktadır ve Avrupa'nın kaderine yeniden başladığı Amerika boyunca da böylesine bir artış ortaya çıkmış bulunmaktadır. Ve her- yerde aynı zincirleme, aynı yaratıcı evrim: tahkimli şato halinde kentler, manastır kentler, yönetsel kentler, trafikleri taşıyan yolların kesişme noktalarında nehirlerin ve denizlerin kıyısındaki kentler. Bu heryerde hazır olma durumu, pazar ekonomisinin birkaç yıllık farklarla, heryerde belli bir hacmi aşan her toplumun sıradan ve kendiliğinden gerçeğinin kanıtıdır. Eşiğe ulaşılınca, mübadelelerin, pazarların ve tüccarların çoğalması kendiliğinden olmaktadır. Ama açıkça görülmeyen bu pazar ekonomisi, kapitalist bir sürecin oluşması için *gerekli* koşuldur, ama *yeterli* koşul değildir. Tekrarlayalım ki, Çin kapitalist bir üst yapının, canlı ritmi ve bunun gerektirdiği her şeyi olan bir ekonomiden itibaren, *ipso facto* yerleşik hale gelemediğinin mükemmel bir gösterimidir. Başka faktörler de gerekmektedir.
2. Nitekim, toplumun da işbirliği yapması, yeşil ışık yakması, bunu aslında bir an bile hangi yola girdiğini veya hangi süreçlere yüzyıllar önceden yol verdiğini bilmeden ve çok önceden yapması da gerekmektedir. Bildiğimiz örnekler üzerinde, bir toplum kapitalizmin öncellerini, şu veya bu biçimde hiyerarşik hale gelmiş olarak sülalelerin uzun ömürlülüğünü teşvik ettiğinde, kabul etmektedir ve bu sürekli birikim olmadan hiçbir şey mümkün değildir. Mirasların aktarılması, mal varlıklarının büyümesi, verimli anlaşmaların serbestçe yapılabilmeleri; toplumun, bazıları egemen veya potansiyel olarak egemen gruplara ayrılması, toplumun kolay, hiç değilse mümkün bir

toplumsal yükselmeye izin verecek şekilde basamaklı olması gerekmektedir. Bütün bunlar, önceden meydan gelecek uzun, çok uzun bir mayalanmayı gerektirmektedir. Fiili durumda, eğer terim yerindeyse siyasal ve “tarihsel” ve ondan da fazlası, özel olarak ekonomik ve toplumsal binlerce faktörün müdahale etmeleri gerekmektedir. Japonya ve Avrupa bunu, her ikisi de kendi tarzlarında olmak üzere kanıtlamaktadırlar.

3. Ama, nihai çözümlemede, dünya pazarının özel ve sanki serbestleştirici olan eylemi olmadan, hiçbir şey mümkün olamaz. Uzak mesafe ticareti her şey değildir, ama daha üst kar düzlemine zorunlu geçiştir. Üçüncü ve sonuncu kitabın tümü boyunca, dünya ekonomilerin, özel evrenler halinde, yeryüzünün özerk parçaları halinde oluşmuş bu *kapalı* mekânlarına geri döneceğiz. Bunların kendi tarihleri vardır, çünkü sınırları zamanın akışı içinde değişmiş, Avrupa'nın dünyanın fethine çıkmasıyla büyümüşlerdir. Bu ekonomi-dünyalarla birlikte başka bir rekabet düzeyine, başka bir egemenlik basamağına geliyoruz. Ve burada kurallar o kadar sıklıkla tekrarlanmıştır ki, Avrupa’nın ve dünyanın kronolojik tarihi boyunca, aslında kapitalizmin bütünsel kroniği olan, dünyasal sistemlerin birbirlerini izlemeleri boyunca, onları bir kereliğine hata olmadan izleyebiliriz. Dün şöyle denilmekteydi -ama formül hâlâ iyidir ve söylemek istediğini söylemektedir-: uluslararası işbölümü ve tabii, bu durumun sonucu olan kârlar.